

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Hans Schultz Hansen

Hjemmetyskheden i Nordtyske 1840-1867

– den slesvig-holstenske bevægelse

Bind I: 1840-1850

Sinnbild der Treue,
Schleswigs Sträuben gegen gewaltsame Theilung 1848.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Hjemmetyskheden
i Nordslesvig
1840-1867

Bind I

Denne afhandling er den 24. juni 2005 af Syddansk Universitets Akademiske Råd Det Humanistiske Fakultetsråd antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad.

*Flemming G. Andersen
Dekan*

Forsvaret finder sted fredag den 18. november 2005 kl. 13.15 præcis i auditorium U1 (indgang P), Syddansk Universitet, Campusvej 55, Odense

Hans Schultz Hansen

Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867

– den slesvig-holstenske bevægelse

Bind I:
1840-1850

Skrifter udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland
Nr. 93
Aabenraa 2005

Hans Schultz Hansen: Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867
– den slesvig-holstenske bevægelse

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 93

www.hssdj.dk

© Forfatteren og Historisk Samfund for Sønderjylland

Sats og tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

Indbinding: J. P. Møller Bogbinderi A/S, Haderslev

Bogen er trykt på arkivbestandigt papir jr. ISO 9706

ISSN: 0109-9264

ISBN: 87-7406-093-7

Bogen er udgivet med støtte fra:

Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

Hans Jacob Jebsen Fonden

Gunder Nissen og Mattes Mathiesens Nissens Fond

Dansk Kultursamfund af 1910

Billedet på omslagets forside viser den satiriske tegning »Sinnbild der Treue. Schleswig's Sträuben gegen gewaltsame Theilung 1848«, trykt hos Semmi Hertz i Hamborg. Hertugdømmet Slesvig har skikkelse af en hund, som en dansk og en preussisk soldat saver hovedet af. Tegningen henviser til stormagternes forslag om en deling af Slesvig, der navnlig var frygtet af hjemmetyskerne – de tysksindede men oftest sønderjysktalende nordslesvigere – som derved risikerede indlemmelse i kongeriget Danmark. Idstedt-Gedenkhalle.

Billedet på bagsiden viser et støbejernsvåben fremstillet som led i agitationen for hertugdømmernes statslige enhed. Det forener Slesvigs to løver med Holstens nældeblad, Stormarns svane og Ditmarskens rytter. Slesvig og Holsten rækker hinanden hånden under hertugkronen, og nederst findes et forvansket citat fra Ribebrevet 1460: »Wy lawen dat Schleswig u. Holsten bliwen ewich tosamende ungedelt«. Våbnet gengiver også de blå-hvid-røde slesvig-holstenske »landsfarver« fra 1840'erne. Deutsches Museum Nordschleswig.

Forord

Siden min studietid ved Aarhus Universitet i 1980'erne har jeg haft det privilegium at kunne følge en linje i min forskning: de nationale bevægelsers historie i hertugdømmet Slesvig i det 19. århundrede, herunder deres forbindelse med områdets økonomiske og sociale modernisering. I 1985 udgav jeg min guldmedaljeafhandling i bogform under titlen *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914*. Et stipendium på Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1987-89 afsluttedes med min ph.d. afhandling *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse*, der blev udgivet i 1990. Takket være Statens Arkivers ordning med en fast forskningstid for arkivarer kunne jeg fortsætte studierne efter min ansættelse på Landsarkivet for Sønderjylland fra 1989. I 1990 publicerede jeg i tidsskriftet *Historie* artiklen *Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50*. En afstikker til samme problematik i det 20. århundrede var jubilæumsskriftet fra 2002 »*Dansk jord på danske hænder*«. *Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002*.

I de senere år har jeg især været optaget af den tyske side i nationalitetskampen i Nordslesvig. I Studieafdelingens jubilæumsbog fra 2003 fik jeg trykt en artikel med overskriften *For kejsere og rige. Den nye hjemmetyskhed 1871-1914*. I den nu foreliggende afhandling fremlægger jeg resultatet af min forskning i hjemmetyskhedens opståen og udvikling i perioden fra omkring 1840 til 1867. Disse studier blev påbegyndt i 1996 og kunne afsluttes i 2004, efter at jeg fra december 2003 til og med maj 2004 var frikøbt fra de arkivfaglige gøremål gennem en bevilling fra Kulturministeriets forskningspulje, som jeg hermed takker ministeriet for.

Tak skylder jeg endvidere tre mennesker, som har gennemlæst mindre eller større dele af afhandlingen. Fra direktør Jørgen Kühl, Institut for Grænseregionsforskning, har jeg fået gode råd til kapitlerne om afhandlingens teoretiske grundlag. Dr. Johann Runge har givet mig kritiske bemærkninger til kapitlerne om den tidlige slesvig-holstenske bevægelse fra 1815 til 1840. En helt særlig tak skal gå til min gode ven, universitetslektor Carsten Porskrog Rasmussen. Ikke alene har han gennemlæst og kommenteret afhandlingen i sin helhed; han har gennem alle faser af arbejdet leveret et konstruktivt fagligt modspil og desuden ud fra sine egne erfaringer givet værdifulde råd om at skrive disputats. Carsten har også sammen med Ulrike Schwedler ydet værdifuld hjælp ved udarbejdelsen af bogens kort.

En række ansatte ved arkiver, biblioteker og museer har ydet mig venlig

bistand ved fremfindning af arkivalier, sjældne aviser og tidsskrifter samt illustrationer. Især kollegerne ved Rigsarkivet, Bundesarchiv, Landesarchiv Schleswig-Holstein, Det Kongelige Bibliotek, Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Haderslev Byhistoriske Arkiv, Tønder Lokalhistoriske Arkiv, Institut for sønderjysk Lokalhistorie, Museet på Sønderborg Slot, Tønder Museum, Deutsches Museum Nordschleswig, Idstedt-Gedenkhalle og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig har udvist stor hjælpsomhed. Bürgerverein i Haderslev skylder jeg tak for liberalt udlån af foreningens velbevarede arkiv.

For oversættelsen af den tyske Zusammenfassung takker jeg hjerteligt arkivar Gerret Liebing Schlaber, Landsarkivet for Sønderjylland, nu Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek.

Endelig vil jeg gerne rette en stor tak til Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation, Gunder Nissen og Mattes Mathiesen Nissens Fond, Dansk Kultursamfund af 1910 og Hans Jacob Jebsen Fonden for økonomiske tilskud til bogens udgivelse i Historisk Samfund for Sønderjyllands skriftrække.

Ved udgivelsen har afhandlingen måttet deles i to bind. Noter og henvisninger til bindenes respektive kapitler er samlet bagest i hvert af de to bind. Fortegnelserne over utrykte kilder samt litteratur og trykte kilder findes bag i bind II, hvor der også er et navnerregister til hele værket.

Aabenraa august 2005

Hans Schultz Hansen

Indhold

Bind I:

INDLEDNING	11
1. Slesvigernes nationale splittelse	13
2. Hvad er en hjemmetysker?	17
3. Hvad er en national bevægelse?	25
4. Modernisering og nationale bevægelser	31
5. Problemstillinger	45
6. Litteratur og kilder	53
HJEMMETYSKHEDENS FORUDSÆTNINGER I NORDSLESVIG	65
7. Fællesskabet med Holsten, modernisering, indvandring og sprog	67
8. Førnationale identiteter	93
HJEMMETYSKHEDENS OPSTÅEN – DEN SLESVIG- HOLSTENSKE TANKE OG BEVÆGELSE 1815-1847	107
9. Den slesvig-holstenske tanks fødsel 1815-1830	109
10. Fra nordslesvigsk til slesvig-holstensk liberalisme 1830-1840	125
11. Reaktioner på danske sprogreformkrav 1836-1840	153
12. Fra slesvig-holstensk liberalisme til nationalliberalisme 1840-1844	181
13. ..Foreninger, folkefester og faner – den slesvig-holstenske agitation 1842-1845	229
14. Protester mod »den danske propaganda« 1842-1845	261
15. Den slesvig-holstenske patriotiske Forening 1845-1847	281
16. Protester mod »det åbne brev« 1846 og stænder- valget 1847	297
17. Sammenfatning 1815-1847	315
HJEMMETYSKERNE I REVOLUTIONSÅRENE 1848-1850	321
18. Hjemmetyskerne og den slesvig-holstenske opstand marts-april 1848	323
19. Hjemmetyskerne under Treårskrigens gang maj 1848-juli 1850	355

20. Hjemmetyskernes ønsker om Slesvigs fremtid	383
21. Hjemmetyskerne i slesvig-holstensk og tysk indenrigspolitik	403
22. Hjemmetyskerne og den nationale polarisering	431
23. Hjemmetyskernes sociale status og herkomst	449
24. Sammenfatning 1848-1850	489
NOTER OG HENVISNINGER TIL BIND I	497

Bind II:

HJEMMETYSKERNE UNDER DANSK STYRE 1850-1863	7
25. Opgøret efter Treårskrigen	9
26. Overlevelse 1852-1855	33
27. Hjemmetyskerne og den danske sprogpolitik	57
28. Konfrontation eller forsoning 1855-1863	77
29. Sammenfatning 1850-1863	99

HJEMMETYSKERNE OG DEN AUGUSTENBORGSKE

BEVÆGELSE 1863-1867	103
30. Optakt til krig marts 1863-januar 1864	105
31. Hjemmetyskerne og Friedrich februar-juli 1864	125
32. Kampen mod Slesvigs deling april-juli 1864	159
33. Erobringen af Als og fredsslutningen juli-november 1864 ...	193
34. Det augustenborgske miljø	203
35. Mellem Augustenborg og Preussen maj 1864-august 1865	225
36. Undertrykkelsen af den augustenborgske bevægelse august 1865-juni 1866	263
37. Den preussisk-østrigske krig, delingsfaren og indlemmelsen i Preussen juni 1866-februar 1867	283
38. Sammenfatning 1863-1867	331

KONKLUSION	339
------------------	-----

BILAG 1: Regnskabsbøger og -optegnelser i Landsarkivet for Sønderjylland fra Nordslesvig 1800-1850 ført på tysk	363
BILAG 2: Talgrundlaget for afhandlingens kartografiske fremstillinger	369
NOTER OG HENVISNINGER TIL BIND II	381
UTRYKTE KILDER	413
TRYKTE KILDER OG LITTERATUR	421
ZUSAMMENFASSUNG	439
REGISTER	471

INDLEDNING

1. Slesvigernes nationale splittelse

Da kniplingskræmmer Jens Wulff i Brede på den sidste dag i 1842 så tilbage på det forløbne år, noterede han i sin dagbog: »Nu fremstod der parthier, som traadte skarpe mod hinanden, det danske og det slesvig-holstenske. Forbitrelse opvakte derved, dansk og tysk fiernede sig fra hinanden i høj grad og en sørgelig forbitrelse fremstod«. ¹ Optegnelsen rummer kvintessensen af det 19. århundredes politiske historie i hertugdømmet Slesvig. Her konkurrerede fra omkring 1840 to nationale bevægelser om befolkningens gunst. En slesvig-holstensk, der ville hertugdømmerne Slesvigs og Holstens nære samhørighed og videst mulige selvstændighed i forhold til kongeriget Danmark samt deres tilknytning til et kommende forenet Tyskland. En dansk, som i første omgang krævede det danske sprog ligeberettiget med tysk i Slesvig, men hvis mål siden blev en fælles forfatning for kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig lige indtil Ejderen. I begge bevægelser indgik ønsker om frihed og demokrati. ²

Op gennem 1840'erne agiterede de to bevægelser for deres sag i en befolkning, hvis flertal med Jens Wulff ønskede freden og fordrageligheden mellem hertugdømmets dansk- og tysktalende indbyggere opretholdt. Den slesvigske stænderforsamling blev et brændpunkt for den nationale kamp; det gjaldt særlig i 1842, hvor konfrontationen mellem det slesvig-holstenske flertal og det danske mindretal i stænderne dannede optakten til de følgende års udbredelse af striden til hertugdømmets byer og egne ved indsamling af adresser, afholdelse af fællesspisninger og folkefester, oprettelse af de første nationale foreninger, markedsføring af nationale slagord, symboler og sange, udspredelse af pjecer og flyveblade og ikke mindst gennem bevægelsernes egen presse. Men ud til de fjerneste afkroge nåede den nationale kamp endnu ikke, og store befolkningsgrupper forblev indtil videre immune, skønt striden fra de forfatnings- og sprogpoltiske målsætninger udbredtes til stadig flere politikområder såsom statsfinanser, bankvæsen, jernbaneanlæg, militær og embedsudnævnelser. En særlig betydning fik fra midten af 1840'erne det komplicerede arvefølgespørgsmål, som kong Christian 8. uden held forsøgte at skære igennem med sit åbne brev fra 1846, der afviste den augustenburgske sidelinjes arvekrav og dermed slesvig-holstenernes håb om en augustenborger som regerende hertug i stedet for den danske konge.

Da der udbrød revolutioner i Europa i foråret 1848, gjorde slesvig-holstenerne opstand. En provisorisk regering blev indsat og Rendsborg fæstning overrumplet. Dermed blev Treårskrigen mellem hertugdømmerne og Danmark indledt. De tysksindede slesvigere støttede opstanden, mens de dansksindede

og kongetro hilste de danske soldater som befriere, da de rykkede ind i Slesvig. Preussen støttede slesvig-holstenerne med militær intervention, som bortset fra Als og Ærø holdt den danske hær ude af hertugdømmerne i størstedelen af tiden indtil 1850. I ly heraf kunne slesvig-holstenerne opbygge en selvstændig stat med egen regering og administration, landsforsamling, forfatning, lovgivning og militær. Deres politiske liv udfoldede sig i tilknytning til den tyske revolution. Men pres fra de neutrale stormagter tvang Preussen til at trække sine tropper tilbage, og fra sommeren 1850 stod slesvig-holstenerne alene mod Danmark, der vandt det afgørende slag ved Isted. Dermed blev det danske styre genetableret i Slesvig, mens det først lykkedes et halvandet års tid senere i Holsten. Med stormagternes hjælp blev den danske helstat genetableret og arvefølgen lagt i hænderne på den yngre glücksborgske linje.

Den slesvig-holstenske opstand var knust, men drømmen om hertugdømmerne som selvstændig stat levede også blandt de tysksindede i Slesvig videre trods det danske styres undertrykkelse af de oppositionelle kræfter. Den danske regerings forsøg på at genvinde det danske sprogs tabte terræn i Melleslesvig ved de såkaldte sprogreskripter holdt striden i live, og forfatningsproblemerne blev ikke afklaret. Fra slutningen af 1850'erne rejste den slesvig-holstenske bevægelse på ny hovedet i Slesvig, støttet fra Holsten og fra den tyske nationale opinion syd for Elben.

Forfatningsstriden tilspidsedes i 1863, og i november trådte den augustenburgske prins Friedrich frem og krævede regeringen over hertugdømmerne efter kong Frederik 7.s død og den oldenburgske mandslinjes endeligt. Det tyske Forbunds militære eksekution i Holsten muliggjorde, at Friedrich »der Achte« flyttede til Kiel og etablerede sig der med hof og skyggeregering. I Holsten blev han hyldet som hertug og set som den, der skulle sikre hertugdømmernes løsrivelse fra Danmark. Det gentog sig i Slesvig, da Preussen og Østrig invaderede dette hertugdømme i februar 1864. Den augustenburgske bevægelse var velorganiseret, men blev fejlet tilside af Bismarck. Han ønskede ikke nogen liberal slesvig-holstensk småstat, men hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. I hertugdømmerne splittede spørgsmålet om tilslutningen til Preussen befolkningen; det store flertal foretrak Friedrich, kun et lille, men indflydelsesrigt mindretal ønskede indlemmelsen. Da Østrig tabte den preussisk-østrigske rivalisering i sommeren 1866, var vejen åbnet for Bismarck. I januar 1867 blev hertugdømmerne annekteret af Preussen. Den slesvig-holstenske bevægelse havde på ny lidt nederlag.

Snart forsonede hertugdømmernes tysksindede befolkning sig med tilværelsen under Preussen og fra 1871 under Det tyske Rige og kejser Wilhelm, mens den dansksindede fortsatte sin modstand, indtil den nåede sit mål efter Den første Verdenskrig med Nordslesvigs genforening med Danmark i 1920. Den nye grænse efterlod på den danske side et tysk mindretal, som endnu gør

Wanke nicht, mein Vaterland!
An
Schleswig-Holstein.

Nach einem Gedichte von Strass

von
MATTHÄUS FR. CHEMNITZ.

Für vierstimmigen Männerchor

componirt

vom Musikdirector, Cantor C. G. Bellmann in Schleswig,
Den schleswig-holsteinischen Liedertafeln
zur Erinnerung gewidmet.

Zuerst gesungen von der Schleswiger Liedertafel
auf dem Sängerkste in Schleswig,

den 24ten Julius 1844.

Schleswig bei M. Bruhn.

Den slesvig-holstenske bevægelses vigtigste mål var hertugdømmernes statslige enhed. Et symbol på Slesvigs og Holstens samhörighed blev de to sammenvoksede dobbeltege, som her gengives stående på en havomslyngtet lille ø og belyst af en hellig ild. Tegningens symbolsprog er inspireret af M. Fr. Chemnitz' og C. G. Bellmanns sang »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, der første gang blev fremført ved de slesvig-holstenske sangkors fest i Slesvig den 24. juli 1844. Heri findes bl.a. stroferne: »Teures Land, Du Doppelreiche, Unter einer Krone Dach, Stehe fest und nimmer weiche, Wie der Feind auch dräuen mag!« og omkvædet: »Schleswig-Holstein, stammverwandt, Wanke nicht, mein Vaterland«. Tønder Museum.

sig gældende i landsdelens politiske og kulturelle liv, mens denne afhandling skrives.

Det er dette mindretals politiske forhistorie, som her skal fortælles fra begyndelsen omkring 1840 og frem til indlemmelsen i Preussen i 1867. Mens Sydslesvig bortset fra Flensborg og omegn gennem denne periode helt domineredes af den slesvig-holstenske bevægelse, stødte tysk og dansk sammen i Nordslesvig, d.v.s. landsdelen mellem Kongeåen i nord og den dansk-tyske grænse af 1920 i syd. Derfor er Nordslesvig særlig egnet som undersøgelsesområde, når man ønsker at studere nationale bevægelers opståen, ideologi, politiske krav, interessevaretagelse, agitation, sproglige fordringer, kulturelle og økonomiske aktiviteter, geografiske udbredelse, sociale forankring m.m. Et sådant studium er netop formålet med denne afhandling for de tysksindede nordslesvigeres vedkommende.

Af sine dansksindede naboer fik den tysksindede nordslesviger betegnelsen »hjemmetysker« hæftet på sig. Dette begreb er udelukkende knyttet til tyskheden i Nordslesvig og næsten lige så gammelt som denne. Det har med tiden vundet hævd både på dansk og tysk side. Dets nærmere indhold og særlige historie fortjener en nøjere granskning.

2. Hvad er en hjemmetysker?

Hjemmetyskeren set fra dansk side

Benævnelsen »hjemmetysker« opstod sandsynligvis i efteråret 1848.¹ I den danske Haderslevavis Dannevirke hed det i en korrespondance fra Aabenraaegnens dateret den 18. december 1848: »Forresten hersker det tydske Parti endnu i alle offentlige Anliggender, vilkaarligt og uindskrænket, og har en Trop af »Hjemmetydskere« – mærk dem dette Ord, der er opfundet af Folket og vil blive classisk – til Haandlangere og Spioner«.² Beretningens forfatter var efter ordvalg og stil at dømme Frederik Fischer i Aabenraa, redaktør af byens dansk-sindede ugeblad.³

Fischer fik ganske ret i, at ordet ville blive klassisk, og det var sandsynligvis også rigtigt, at ordet var af folkelig oprindelse. Det forekommer i en optegnelse fra 1848 i en dagbog tilhørende stænderdeputeret og gårdejer Hans Christian Bladt på Tandsgård på Als: »D. 2. Novbr. reiste en Deel fra Augustenburg og Overførster König samt nogle faae Hjemtydskere fra Lebøl over til Gravensteen for at hilse paa Hertugen...«.⁴ I november 1848 befandt Frederik Fischer sig i eksil på det danskbesatte Als.⁵ Det er derfor sandsynligt, at han har hørt ordet brugt i daglig tale på denne ø og derpå sat sig for at bruge det i agitationen.

Bladt brugte ordet »hjemmetysker« som betegnelse på de lokale tysksindede. Det fremgår ikke af dagbogen, om ordet oprindeligt havde en nedsættende klang. Det må det imidlertid have haft efter Fischers sprogfornemmelse, siden han fremdrog det i agitationen, eller også tildelte han det selv en negativ ladning; i hvert fald optræder det hos ham i en udpræget odiøs sammenhæng.

Den nærmere betydning af ordet »hjemmetysker« fremgår af flere eksempler fra datiden. Laurids Skau skrev i 1857 om Den slesvig-holstenske patriotiske Forening: »Der indtraadte ogsaa strax endeel Medlemmer, navnlig indvandrede Tydskere, til hvilke adskillige Hjemmetydskere sluttede sig«.⁶ Klarere end hos Bladt er en hjemmetysker her den hjemmehørende tysker til forskel fra de sydfra kommende, med andre ord den indfødte tysksindede nordslesviger. Skau brugte ordet uden direkte nedladende tone. Det samme kan man ikke sige om københavneren Fr. Hammerich, der i 1864 skrev en pjece med titlen »Hjemmetydskeriet«. Han definerede ordet således: »Det er de dansk-talende hjemmetydskere, de hele og halve, de hemmelige og åbenbare, de naive og de bevidste... Hjemmetydskere – en eiendommelig benævnelse, den træffer sømmet lige på hovedet og skyldes den slesvigiske bondes skarpe syn: »de er hverken fugl eller fisk, siger han, de er så tydske som en halepadde««.⁷

Den sproglige definition kendes allerede fra en beretning i Dannevirke i april 1850 om en strid i Løgumkloster. Her var Iver Lassen i februar 1850 blevet idømt en bøde, fordi han havde skældt Søren Sørensens hund ud for at være en »provisorisk« hund. Dette klagede hundens ejer ifølge Dannevirke over, fordi »han hører til de dansktalende Hjemmetyskere og er en grumme ærekjær Mand«. ⁸ Man bemærker, at Iver Lassen råbte skældsordet »provisorisk« i stedet for »hjemmetysk« til køteren – måske fordi sidstnævnte betegnelse i hans sprogbrug ikke havde den samme nedsættende klang som hos Hammerich.

I midten af forrige århundrede betegnede ordet »hjemmetysker« således den indfødte, tysksindede, men som regel dansktalende nordslesviger – til forskel fra den sydfra tilvandrede, tysksindede og tysktalende tysker. Ordet blev brugt såvel i neutralt beskrivende som i agitatorisk nedsættende sammenhæng. Det kunne derudover have en negativ bibetydning. Fr. Hammerich citerede den slesvigske bonde, som hævdede, at hjemmetyskerne ikke var tilstrækkeligt lødige som tyskere. Denne betydning af ordet genfindes i rigt mål senere i 1890'erne hos historikeren H. V. Clausen, der udførte grundige undersøgelser af det nationale styrkeforhold i den nordslesvigske gårdmandsstand. Han citerede en udtalelse fra Øsby sogn på Haderslev næs, hvorefter »E hjem-tyskere er møj galler som de indvanded, men de sihst er møj klogher«; hjemmetyskerne er meget galere, d.v.s. mere fanatiske, end de indvandrede, men de sidste er meget klogere. Clausen selv vurderede tilsvarende: »Mellem de ægte Tyskere og de indfødte ditto er forholdet ikke altid det bedste; de første kan jo ikke andet end overse de sidste og håne deres ynkelighed, når de f.ex. gør mislykkede forsøg på at bruge et sprog, som ikke er deres modersmål, og som de dog regner for det fineste; og de hæderlige blandt de indvandrede må foragte de subjekter, der sviger nationalitet og modersmål for at gå magt-haverne under øjne«. ⁹

Ud over manglende kundskaber i det tyske sprog savnede hjemmetyskerne ifølge Clausen rod i tysk kultur: »Står det således [slet] til med det tyske sprogs herredømme på landet i Nordslesvig, står det selvfølgelig værre til med den tyske kultur, som forudsætter kundskaben til sproget. Tallet på dem, der er i berøring med det tyske åndsliv, er så uendelig ringe i sammenligning med deres tal, som følger med i det danske«. Det var ifølge H. V. Clausen ikke tysk sprog og kultur, der havde gjort hjemmetyskerne tysksindede, men i mangfoldige tilfælde »menneskelig egoisme, smålighed og dumhed«. Clausen mente dog: »Det er ikke blot hjemmetyskernes færdighed i det tyske sprog, men i det hele taget deres intelligens, dygtighed og respektabilitet, der stiger, når vi vandrer gennem landet fra nord til syd«. ¹⁰

H. V. Clausens syn på hjemmetyskerne var stærkt præget af fortysknings-tidens hårde dansk-tyske konfrontation, og som kongerigsk dansker havde han ikke den menneskelige kontakt med tysksindede nordslesvigere, der kunne

have gjort hans forståelse for den nationale delings problematik lige så stor som hans viden. Denne forståelse fandtes i større mål hos redaktør Jens Jessen fra Flensborg Avis. Da han som kandidat ved rigsdagsvalget i 1902 talte om »Vore Modstandere«, kom han også ind på hjemmetyskerne: »Da Frænde er Frænde værst, saa kan det jo nok være, at selv om vi enkeltvis ikke har noget udestaaende med vore gode Naboer og Bekendte, Hjemmetyskerne, saa har vi meget at udsætte paa dem, naar de kommer i Flok. Vi synes, det er noget underligt af dem, at de vil traske i Hælene på Preusserne. Vi kan for Eksempel ikke faa i vort Hoved, at nogen af dem vil gøre Haandlangertjeneste ved at slaa deres eget Sprog ihjel. Naar vi tager dem det saa ilde op, saa kommer det imidlertid af, at vi synes, de hører os til, de er nogle af vore egne. Men over sine egne ønsker man ikke noget ondt, og med dem vil man, naar det kommer til Stykket, gerne forliges. Vi venter ikke, det sker i Dag eller i Morgen; men vi ønsker, at der skal komme den Dag, da Hjemmetyskerne eller dog deres Børn vil indse, at man er i bedst Selskab, naar man er sammen med sine egne«. ¹¹

Der var mellem Jessen og Clausen store forskelle i tonen og forståelsen, men fælles for dem var det grundsyn, at hjemmetyskerne i bund og grund var danskere, som fortykning eller andre grunde havde ført på afveje. For Jessen og Clausen og andre overbeviste tilhængere af den danske bevægelse vidnede nordslesvigernes danske sprog og folkekultur om deres sande nationalitet, mens et tysk sindelag hos dansktalende mennesker var udtryk for en falsk bevidsthed.

Hjemmetyskeren set fra tyske embedsmænds side

Omkring århundredskiftet begyndte man også på tysk side at bruge betegnelsen »hjemmetysker«. Det er intet særsyn, at en befolkningsgruppe overtager modstandernes benævnelse for én selv. Navnet »Yankee« var f.eks. oprindelig Massachusettindianernes betegnelse for de engelske kolonister i det nordøstlige USA. De hollandske kolonister benyttede det som øgenavn for de engelsktalende amerikanere, og det samme gjorde de engelske soldater under uafhængighedskrigen. Senere blev navnet antaget af amerikanerne selv, bl.a. i sangen »Yankee doodle«. ¹²

Et tidligt eksempel på brugen af betegnelsen »hjemmetysker« på tysk side er sandsynligvis landråd Mauves indberetning fra 1897 til den kongelige regering i Slesvig om brugen af tysk religionsundervisning i Haderslev kreds. Mauve søgte her at definere, hvem der måtte anses for »tyske forældre«, hvis børn skulle have tysk religionsundervisning. I dansk oversættelse skrev han: »Som ubestridelige skiller jeg først de tysksindede forældre med tysk modersmål og de dansksindede med udelukkende dansk sprog ud. Hos begge kan be-

slutningen med ja henholdsvis nej ikke være tvivlsom. Tilbage bliver derefter: 1, de tysksindede forældre, der, således som det som bekendt ofte forekommer hos de såkaldte hjemmetyskere, helt eller overvejende betjener sig af det danske sprog i deres familie, og 2, de dansksindede forældre, der, ligesom deres børn, fuldstændig behersker det tyske sprog. Førstnævnte er efter min mening »tyske« forældre, fordi de efter deres sindelag er tyske og vil lade deres børn få del i tysk undervisning.«¹³

Når denne indberetning må være et tidligt eksempel på tysk brug af betegnelsen, skyldes det, at ordet »hjemmetyskere« blev gengivet på dansk, mens beretningen i øvrigt var affattet på tysk. Senere brugte preussiske embedsmænd ordet i den tyske oversættelse »Heimdeutschen«. Da amtsforstanderen i Bredebro i 1913 over for landråden i Tønder skildrede den nationale polarisering i sit distrikt, skrev han i sin indberetning, der her gengives i dansk oversættelse: »Den samfundsmæssige stilling for de herboende tyskere, navnlig for hjemmetyskerne [die Heimdeutschen] med platt dansk omgangs- og hjemmesprog, bliver år for år mere og mere ubehagelig.«¹⁴ Samme år anmodede et udvalg bestående af førende tysksindede aabenraaere provinsials-kolekollegiet i Slesvig om oprettelsen af en »Oberrealschule« i Aabenraa, bl.a. med den argumentation at lette uddannelsen for begavede drenge »fra hjemmetyske kredse [aus heimdeutschen Kreisen]«. ¹⁵ Uanset om begrebet blev brugt i den originale danske form eller i den tyske oversættelse, vidner citationerne om, at det var almindeligt udbredt i befolkningen; hvorfra skulle tysktalende ellers kende det?

Når preussiske embedsmænd eller førende medlemmer af det tysktalende borgerskab benyttede sig af betegnelsen »hjemmetyskere« eller »Heimdeutschen«, skyldtes det akkurat som hos Laurids Skau i 1857 behovet for at skelne mellem forskellige befolkningsgrupper inden for den nordslesvigske tyskthed – og her bød den nu »klassiske« danske betegnelse sig altså til. I de tre nævnte eksempler blev ordet brugt neutralt beskrivende, men det kan ikke udelukkes, at preussiske embedsmænd og andre tysktalende under den skærpede germanisering og nationale polarisering siden 1880'erne har opfattet de sønderjysktalende hjemmetyskere som et svagt led i landsdelens tyske front, og at der derfor skulle gøres en særlig kulturel indsats for dem.

Hjemmetyskeren set fra hjemmetysk side

I de tre sidste eksempler blev begrebet anvendt som karakteristik af andre i fortrolige skrivelser til overordnede myndigheder. Noget ganske andet var brugen af ordet »hjemmetysker« i fuld offentlighed, hvad enten det var som en særlig appel rettet til denne befolkningsgruppe eller som en selvkarakteristik. Begge dele forudsatte en særlig hjemmetysk identitet eller i det

mindste en forestilling om eksistensen af en sådan – eller måske et ønske om at skabe en.

Vi kender ingen ytringer fra tysksindede nordslesvigere om hjemmetyskhedsbegrebet før århundredskiftet. Vi ved ikke, om de indtil da har følt det nedsættende eller opfattet det neutralt. Det første kendte eksempel på, at en person har betegnet sig selv som hjemmetysker, er pastor C. J. Jacobsen i Skærbæk, der som tysk modkandidat til redaktør Jessen ved rigsdagsvalget i 1902 på et valg møde i Haderslev udtalte: »Jeg er en født Haderslever. Paa mødrene Side stammer jeg fra den anden By i vor Valgkreds, fra Sønderborg. Kort sagt, efter Afstamningen er jeg en indfødt tysksindet, en »Hjemmetysker«.«¹⁶ Meget tyder på, at pastor Jacobsen var en halv snes år forud for sin tid, når han betegnede sig selv som hjemmetysker. De næste eksempler er først fra 1911-13 og stammer ikke fra en tilhænger, men fra modstandere af den hårde kurs over for danskerne.¹⁷

Den tysksindede forfatter Erich Schlaikjer skrev i 1911 i den danske avis *Hejmdal* en bemærkelsesværdig artikelserie om »Hjemmetyskernes nationale Problem«. ¹⁸ Han spurgte her: »Hvad er det, der ved første Øjekast karakteriserer en nordslesvigsk Hjemmetysker overfor en Tysker længere sydpaa?« og svarede: »Det er hans danske Folkemaal. Hjemmetyskerens Forhold paa den ene Side til det danske og paa den anden Side til det tyske Sprog er *Kernen* i hans nationale Eksistens... De sproglige Forhold ligger for Hjemmetyskeren nu i Reglen saaledes: han har dansk Dialekt som Omgangssprog, men tysk Bog-sprog; der tales Dansk i Hjemmet, men Drengene sendes i en tysk Skole.« Fra denne definition var der to undtagelser. Der var de hjemmetyske familier, hvor hussproget var blevet tysk. Og så var der de hjemmetyske familier, som næsten eller aldeles udelukkende benyttede det danske sprog: »De har enten et tarveligt eller slet intet Forhold til det tyske Sprog. Dansk er det Sprog, de ogsaa læser og skriver bedst. Det er enten deres eneste Sprog eller dog afgjort deres Hovedsprog. Med Hensyn til disse Hjemmetyskere maa vi som Følge deraf aabent indrømme, at de i national Henseende er *Danskere*. Da de nu i politisk Henseende føler sig knyttet til Tyskland, er de altså *tysksindede Danskere*«. I opfattelsen af disse hjemmetyskere var Schlaikjer på linje med Clausen og Jessen: sproget var det primære kriterium for nationaliteten, men han påpegede, at uoverensstemmelse mellem sprog og sindelag ikke var usædvanlig og nævnte de tysktalende, men fransksindede elsassere, sydtyrolerne, som var af italiensk rod og talte italiensk, men følte sig som tyskere, og de danskorienterede, tysktalende flensborgere. I 1912 skrev han i *Hejmdal* om »min hjemmetyske Landsmand Tiedje«, der var en anden kritiker af den herskende tyske nationalitetspolitik.¹⁹

En tredje kritiker var pastor Johannes Schmidt fra Vodder, der i den tyske fredsforenings blad *Stimmen aus Nordschleswig* 1912/13 skrev på tysk om

HOVEDARTIKLERNE

af den

Slesvig-Holsteenske

LANDSFORFATNING

eller

Fremstilling af de fornemste Betingelser og Løfter, under hollte Christian I. og med ham den Oldenborgske Stamme i Aaret 1460 er kommet til Regjering i Slesvig-Holsteen, saaledes som samme af Frederik I. ere bleve befæstede og udvide, og af Christian I. Efterfølgere indtil den Dag idag stadfæstede; et Udtog af de af Christian I. udstillede Frihedsbreve.

Vi Christian I. af Guds Naade Konge til Danmark, Sverrig, Norge, de Benders og Gothers, Greve til Oldenborg og Delmenhorst,

befjende og bevidne aarbart, med dette vores nærværende Brev for alle dem, som see, høre eller læse det, at de ærverdige Prælater, agtværdige Kjøbstæder og Indvaanere af Hertugdømmet Slesvig, Landene og Grevskab Holsteen og Stormarn, have valgt os til en Hertug i Slesvig, Greve til Holsteen og Stormarn, samt antaget og hyldet os som deres Herre, ikke som en Konge til Danmark, men som deres Herre-over disse foromtalte Lande i Overensstemmelse med efterfølgende Artikler:

1. Disse fornavnte Lande love os af al vor Formue at holde i god Fred, og at de indtil evig Tid blive ubeelt tilfammen.
2. Indvaanerne skulle ikke være pligtige til at følge, tjene og hjælpe os udenfor disse Lande.
3. Vi, eller vore Efterfølgere skulle ikke begynde nogen Krig uden Raad og Samtykke af vore Raader og almeen Mandskab i foromtalte Lande.
4. Vi, vore Arvinger og Efterfølgere vilde og skulle heller ikke paalægge Indvaanerne af disse Lande nogen Skat eller Paalæg uden venlig Bevilling, Tilståelse og eenbrøgtigt Samtykke af alle Raader og Mandskab i disse Lande.
5. Dgsaa skulle vi og vore Efterfølgere ikke anordne nogen Mynt i disse Lande, som ikke ogsaa er brugelig i Hamborg og Lybel.
6. Fremdeles skulle vi ikke fordrø Kagen i disse Lande for os for Retten til Siger, der angaa Liv og Gødd, udenfor Forstænderne, men enhver skal i saadanne Sager søge sin Ret i Landet, som det sig kommer, som ogsaa ikke dømmes af Danne eller Ublændinger.
7. Vi skulle og vilde have til osse Embedsmand i disse Lande Indvaanere af Landet, og ingen Andre.

Alle disse fornavnte Artikler sværge vi i god Trosskab at holde i Kraft, og love de Herre Prælater, Ridderkabet og de almene Indvaanere af Hertugdømmet Slesvig og Landene Holsteen og Stormarn, for os og vore Arvinger og Efterfølgere, ubrøveligen at holde i alle Stykker.

Disse ere Landsprivilegierne beseglede af gamle Kong Christian.

Disse af Christian I. giene Privilegier ere stadfæstede af Hertug Frederik III. den 20. December 1616.
af Johann og Frederik I. den 12. December 1482. Kong Frederik III. den 4. October 1648.
Christian II. Frederik I. den 18. October 1513. Hertug Christian Albrecht den 2. Februar 1681.
Frederik I. eller med Udvidelse den 8. Mai 1544. Kong Christian V. den 2. Juni 1671.
Christian III. og sine Brødre, Hertugerne Johann og Adolph Torshag efter Ved. Gangsel 1544. Christian August som Formønder for Hertug Carl Frederik den 25. April 1712.
Kong Frederik II. den 28. October 1584. Kong Frederik IV. den 27. April 1712.
Hertug Philipp Dönhagen efter Cantote 1500. Kong Christian VI. den 12. Mars 1731.
Hertug Johann Adolph den 31. Mai 1592. Kong Christian VII. den 31. Mars 1766.
Kong Christian IV. den 1. September 1589. Kong Frederik VI. den 17. August 1817.

»Die Heimdeutschen«: »Et underligt ord, men det er der nu engang og der forbinder sig med dette ord et helt bestemt begreb i Nordslesvig. Man kunne sige: det er de tyskere, som har deres hjem i Nordslesvig, men det rækker ikke helt, hvis man vil udtømme, hvad der skal siges med dette ord. Det er de tyskere, hvis slægt har hjemme her, som kender landets skikke og taler dets sprog – ikke tysk, men en dansk dialekt, og er af samme blod og samme art som de andre, som er danske«.²⁰ Selv om pastor Schmidt indledningsvis udtrykte en vis distance til begrebet, er der ingen tvivl om, at han lagde et positivt indhold i det, når han samme sted skrev om »hjemmetyskeren af den gode gamle slags«. Man bemærker, at pastor Schmidt også knyttede nationaliteten til »blod« og »art«, altså en etnisk bestemmelse.

En anden gejstlig kritiker af den preussiske politik i Nordslesvig var Indre Missions formand, pastor Hans Tonnesen i Hoptrup. I forbindelse med splittelsen af den nordslesvigske Indre Mission skrev han i 1913 i sit »forsvarsskrift« også om sit nationale standpunkt: »Min egen Fædrelandskærlighed var og er endnu i første Linje Lokalpatriotisme, nemlig Kærlighed til det lille Land, der ligger mellem Kongeaen og en Linje Flensborg-Tønder... Endskønt den gamle slesvigske Bondefamilie, som jeg stammer fra, allerede i Fyrrerne stillede sig paa tysk Side, og endskønt jeg selv er en Hjemmetysker, saa er jeg ikke i Stand til rigtig at begejstre mig for »de stolte Erindringer om Fædrenes Ry«, som den tyske Historie og de tyske Nationalsange tolker. De stolte Erindringer om tyske Helte og tyske Heltebedrifter kan jeg ikke rigtig regne til *mine* fædres Ry. Jeg kan ikke rigtig tage dem saadan til Indtægt, at de bliver en væsentlig Faktor i min Fædrelandskærlighed. Jeg paastaar imidlertid, at alle ærlige Hjemmetyskere maa savne det samme i deres Fædrelandskærlighed, hvis denne er naturlig fremvokset af deres indre Overbevisning og ikke kunstig lavet«.²¹

I årene lige op til den første verdenskrig fremhævede kritikerne af regeringens tvangspolitik den nordslesvigske tyskheds rod i hjemstavnen og dens dybere forbindelser til landsdelens særlige historiske forudsætninger sammenlignet med den overfladiske tyskhed, som det wilhelminske Tyskland dyrkede. Der var med andre ord tilløb til at definere en særlig hjemmetysk identitet. Disse forsøg blev fortsat efter 1920, hvor den nordslesvigske tyskhed som et nationalt mindretal måtte beskæftige sig mere med sit særpræg. I et forsøg på en dialog med danskere om forudsætningerne for eksistensen af et tysk mindretal i Nordslesvig talte dr. Lorenz Christensen i 1929 i Studenter-

Mange hjemmetyskere talte kun sønderjysk. For at få dem i tale måtte den slesvig-holstenske bevægelse bruge det danske sprog som på flyvebladet »Hovedartiklerne af den Slesvig-Holsteenske Landsforfatning«, der i stærkt forvansket form gengav Ribebrevet 1460. Det var trykt hos Rathje i Aabenraa 1846/47. Landsarkivet, Aabenraa amts journalsag 1847 III nr. 20.

samfundet i København om »Hjemmetyskhedsproblemet«. ²² Historikeren Ludwig Andresen fra Tønder søgte 1933-34 i en artikel med titlen »Geschichtliche Voraussetzungen, Entwicklung und Durchbruch des Nationalbewusstseins des Heimdeutschtums im »Schiefen Viereck« in Nordschleswig« efter en historisk forklaring på, hvorfor tyskheden var særlig stærk i området Tønder-Løgumkloster-Aabenraa-Gråsten. Han fandt rødderne tilbage i de gottorpske hertugers tid 1544-1721 og opnåede dermed at understrege tyskhedens historiske hjemstavnsret i Nordslesvig. ²³ Mindretallets brug af begrebet og beskæftigelsen med dets indhold er fortsat til nyeste tid, hvor Günter Weitling har knyttet det sammen med fænomenet »Zweistromigkeit«, der karakteriserer grænselandsbeboerens dobbelte påvirkning af tysk og dansk kultur og historie. ²⁴

Ordet »hjemmetysker« har dermed mere end 150 år på bagen. Fra dansk side er det siden Treårskrigen blevet brugt neutralt beskrivende om den indfødte, tysksindede nordslesviger, der oftest har sønderjysk hjemmesprog, og med samme definition har man i 100 år også gjort brug af ordet på tysk side. Det er i denne neutralt beskrivende betydning, det vil blive brugt i denne fremstilling. Hjemmetyskheden var ifølge denne definition overvejende, men i princippet ikke fuldstændigt sammenfaldende med mængden af alle tysksindede nordslesvigere. Sidstnævnte omfattede nemlig også indvandrede sydfra og indfødte nordslesvigere med tysk hjemmesprog. I praksis giver kildematerialet imidlertid ikke mulighed for at skelne mellem disse forskellige grupperinger i den nordslesvigske tyskhed. Det er ikke muligt at anvende det sproglige kriterium på individniveau og kun i grove træk på det overordnede plan, mens indvandringens betydning i et rimeligt omfang kan bestemmes på grundlag af folketællingernes fødestedsoplysninger. Samtidens tysksindede nordslesvigere skelnede heller næppe selv mellem dansk- og tysksprogede og mellem indfødte og tilvandrede i deres rækker; i hvert fald er der ingen spor heraf i kilderne.

På dansk side har ordet »hjemmetysker« også fra begyndelsen været brugt nedsættende eller i hvert fald i nedsættende sammenhænge. På tysk side har det omvendt været tillagt et positivt indhold ud over det rent beskrivende som markør for den nordslesvigske tyskheds hjemstavnsret. Disse værdiladede betydninger vil ikke indgå i den følgende fremstillings brug af ordet.

Sin politiske manifestation fik hjemmetyskheden i årene fra ca. 1840 til 1867 i den slesvig-holstenske bevægelse. Denne var én blandt mange bevægelser i det 19. århundredes Europa, som tilstræbte national enhed og selvbestemmelse. På det overordnede plan havde disse nationale bevægelser adskillige fælles træk, men rummede også betydelige forskelle. En nærmere definition af dette begreb, der er lige så centralt for denne afhandling som betegnelsen »hjemmetysker«, er derfor påkrævet.

3. Hvad er en national bevægelse?

Nationalisme, nation, nationalstat

Det er umuligt at give en definition af fænomenet nationale bevægelser uden at inddrage begrebet *nationalisme*. I almindelig sprogbrug har dette oftest en negativ betydning som en yderligtgående nationalfølelse, der ytrer sig i en overdreven stolthed over sit eget land og folk, gerne kombineret med en ringeagt overfor andre lande og folk. I videnskabelig sprogbrug er definitionen ingenlunde uomtvistet, men Øyvind Østeruds beskrivelse kan sikkert accepteres af de fleste: »Nasjonalisme er en doktrine som hevder at den nasjonale enhet må være politisk uafhængig, at nasjonenes og statenes grænser bør falle sammen, og at det nasjonale fellesskap har et overordnet krav på lojalitet«. Idealet for nationalismen var med andre ord *nationalstaten*. Stærkere omstridt er svaret på, hvordan en *nation* skal afgrænses: som en gruppe med ens etniske kendetegn, d.v.s. fælles sprog, afstamning, religion og folkekultur, eller som et politisk fællesskab beroende på enkeltindviders frivillige tilslutning og indbyrdes solidaritet. De fleste danske og tyske historikere vil være enige om, at sidstnævnte definition passer bedst på slesvigske forhold, hvor hverken afstamning, religion eller folkekultur skiller, og hvor sprog og sindelag ikke altid følges ad. Østerud skelner mellem to former for nationalisme: »En type legger vekt på frigjøring fra undertrykkelse, slik vi finner det under avkolonisering og i kamp for oppløsning av flernasjonale imperier. En annen type vil først og fremst sementere den nasjonale enhet; den er en integrasjonsbevegelse på vegne av et dominerende nasjonalt kollektiv«.¹

Den sidstnævnte type fremmes oftest af allerede eksisterende stater, der søger at styrke deres indre sammenhængskraft ved at gøre befolkningen sprogligt, kulturelt og ideologisk homogen bl.a. gennem skolesystemet, værnepligten og en »nationalisering af masserne« ved hjælp af nationale myter, symboler og monumenter.² I disse bestræbelser kan folkelige bevægelser også få tildelt en integrerende rolle; et eksempel herpå er de tyske krigerforeninger, der fik stor udbredelse blandt hjemmetyskerne fra 1880'erne.³ Den førstnævnte type af nationalisme bæres derimod overvejende af folkelige bevægelser, der med voldelige eller fredelige midler kæmper for at opnå enhed og selvbestemmelse for den nation, de repræsenterer. Blandt disse nationale frigørelsesbevægelser var den slesvig-holstenske bevægelse i hertugdømmerne. Det er derfor denne type, som er relevant for hjemmetyskhedens historie i perioden mellem 1840 og 1867 og som følgelig vil være i fokus for denne fremstilling.

Nationale frigørelsesbevægelser

– overvindelse af »deficits«

En nærmere definition af en national frigørelsesbevægelse blev givet i forbindelse med European Science Foundations internationale forskningsprojekt fra 1980'erne om *Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940*, hvis resultater blev publiceret i begyndelsen af 1990'erne.⁴ Her blev først begrebet *ikke-dominerende etnisk gruppe* indført som en bred betegnelse på etniske befolkningsgrupper, der levede i en stat, hvor de enten ingen del havde i den politiske magt eller i det mindste var underlagt et andet folks dominans. De tre historikere Gerhard Brunn, Miroslav Hroch og Andreas Kappeler inddelte dernæst de ikke-dominerende etniske grupper i tre undertyper. For det første var der *nationer under dannelse i det 19. århundrede*. Det var samfund, som endnu ikke havde overvundet samtlige de »deficits«, der skilte dem fra at realisere epokens store mål: at hvert folk skulle danne sin egen nationalstat.

Den anden undertype blandt de ikke-dominerende etniske grupper var ifølge Brunn, Hroch og Kappeler de grupper, som ønskede at tilhøre en anden, allerede eksisterende stat end den, de var bosat i, med andre ord de *nationale mindretal*. Hvis de levede tæt op til grænsen til den anden stat, udgjorde de *grænselandsmindretal* [borderland minorities]. Den tredje undertype var *diasporagrupper*, der ikke levede i et kompakt territorium, men spredt.

Brunn, Hroch og Kappeler illustrerede deres typologisering ved en række eksempler. Som en klassisk diasporagruppe fremhævede de jøderne.⁵ Denne type er ikke relevant i denne afhandlings sammenhæng. Blandt de nationale mindretal nævnte de tre forfattere tyskerne i Ungarn og grækerne i Rumænien – samt dansk- og tysksindede i Slesvig. Som bekendt er det meningsfyldt at betragte både dansksindede i Sydslesvig og tysksindede i Nordslesvig som nationale grænselandsmindretal efter Slesvigs deling i 1920. For perioden, som behandles i denne afhandling, er brugen af mindretalsbegrebet i forbindelse med den dansk-tyske nationalitetskonflikt derimod anakronistisk, eftersom det danske monarki før 1864 ikke var nogen national enhedsstat med én dominerende flertalsbefolkning, men en løsere konglomeratstat sammensat af flere nationaliteter med dansk, tysk og islandsk som de største.⁶

Selv til det bredere begreb »ikke-dominerende etnisk gruppe« må der knyttes nogle forbehold i vor sammenhæng. Det kan først diskuteres, om betegnelsen »etnisk« er rammende for slesvigske forhold, hvor det var sindelaget og ikke afstamningen eller sproget, som definerede den enkeltes nationale tilhørsforhold; skal den benyttes, må det være i den bredere samfundsvidenskabelige betydning, hvor selvidentifikationen indgår.⁷ Ellers må »sindelagsgruppe« foretrækkes. Dernæst er ordet »ikke-dominerende« langt fra entydigt.

Indtil 1848 var de tysksindede i hertugdømmet Slesvig og tyskerne i Holsten og Lauenborg ganske vist danskerne i kongeriget numerisk underlegne, og vel udøvedes regeringen fra København af en dansk konge, men hertugdømmernes vidtgående administrative selvstændighed i forhold til kongeriget og det tyske sprogs overvægt i central-, provins- og lokalforvaltningen gav snarest de tysksindede status som dominerende etnisk gruppe i selve hertugdømmerne, mens de dansksindede nordlesvigere som følge af det danske sprogs svage stilling i dette perspektiv snarere var en ikke-dominerende etnisk gruppe. Ved åbne konflikter mellem den danske regering og den tysksindede befolkning, f.eks. ved udstedelsen af det »åbne brev« i 1846, trak slesvig-holstenerne dog det korteste strå. Fra den slesvig-holstenske opstand i marts 1848 var de tysksindede med dannelsen af en selvstændig regering for hertugdømmerne i den dominerende position her indtil det slesvig-holstenske nederlag 1850/51. I tiden mellem de slesvigske krige 1850-64 blev den slagne slesvig-holstenske bevægelse undertrykt, navnlig i Slesvig. I denne periode var de tysksindede i Slesvig ubetinget den ikke-dominerende etniske gruppe. Efter de preussiske og østrigske troppers erobring af Slesvig i 1864 vendte billedet på ny helt rundt. Begrebet ikke-dominerende etnisk gruppe er således afhængigt af magtforholdenes vekslen; det er dynamisk.

Det overvældende flertal af de tysksindede i Slesvig og Holsten ønskede før 1867 ikke indlemmelse i en tilgrænsende, allerede eksisterende tysk stat; de foretrak i stedet at danne deres egen stat Slesvig-Holsten og via denne indgå i et kommende forenet Tyskland i en forbundsstatslig konstruktion sammen med andre tyske stater. Derfor er den første type af »ikke-dominerende etniske grupper«, nationer under dannelse i det 19. århundrede, den relevante i vor sammenhæng.

Denne type underinddelte Brunn, Hroch og Kappeler yderligere i tre grupper, alt efter hvor mange »deficits« de måtte overvinde, før de kunne opnå status som selvstændig stat:

1. Manglende politisk uafhængighed eller enhed
2. Manglende national kultur med eget skriftsprog
3. Ukomplet socialstruktur.

Betydningen af de to første »deficits« giver vel sig selv. Med det sidste menes, at en ikke-dominerende etnisk gruppe for at danne sin egen, selvstændige stat både behøver en elite og en bred folkelig tilslutning.

De tre historikere eksemplificerede deres definitioner på de tre »deficits«. Etniske grupper, der blot manglede den politiske uafhængighed eller enhed, var tyskerne før revolutionen i 1848, italienerne, polakkerne og grækerne. En etnisk gruppe, som ud over national enhed og selvstændighed også manglede en national kultur med eget skriftsprog, var ungarerne i begyndelsen af det 19.

århundrede. Ierne var en etnisk gruppe, der udover politisk uafhængighed og enhed også manglede en komplet socialstruktur. Etniske grupper, der måtte overvinde alle tre »deficits«, var sorberne, samerne og vestfriserne.⁸

Brunn, Hroch og Kappeler definerede dernæst *en national bevægelse* som »en målrettet bestræbelse på at opnå alle de manglende kendetegn på en fuld national eksistens, d.v.s. en overvindelse af de eksisterende »deficits« [a purposeful striving to attain all missing attributes of a complete national existence, that is the elimination of the existing »deficits«].⁹ Med udtrykket »fuld national eksistens« menes her status som nationalstat. Den samme definition benytter Heiner Timmermann i sine indledninger til antologierne *Die Entstehung der Nationalbewegung in Europa 1750-1849* og *Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850-1914* fra henholdsvis 1993 og 1998. Timmermann opregner tilsvarende de samme tre »deficits« som Brunn, Hroch og Kappeler.¹⁰ Hans bøger har som antologierne fra European Science Foundations projekt forfattere fra mange lande. Denne definition på en national bevægelse har således vundet udbredelse i det internationale forskningssamarbejde om de nationale bevægelser historie og vil også blive lagt til grund for nærværende afhandling.

Definitionen kan også rumme etniske grupper som tyskere og italienere, der kun for en mindre del lever under fremmed herredømme, men som er delt i flere forskellige stater og derfor stræber efter den nationale enhed. Definitionens hensyntagen til de etniske gruppers vidt forskellige udgangssituationer er netop dens styrke. Dens svaghed er en noget snæver opfattelse af, hvad der kendetegner en moderne nationalstat. Der er grund til at overveje, om der ikke var andre mål, som skulle nås, før en etnisk gruppe kunne danne sin egen stat. En af de førende europæiske nationalismeforskere, Anthony D. Smith, opererer i sin bog *Nationalism. Theory, Ideology, History* fra 2001 med en »opskrift« på en vellykket nationalstat, som var kendt af samtiden ud fra den engelsk-franske nationsmodel:¹¹

1. Et historisk territorium eller hjemland, helst et, som var forholdsvis kompakt
2. En territorielt forenet og socialt sammenhængende, om ikke homogen befolkning
3. En sammensmeltet økonomi med et fælles arbejdsmarked og fri mobilitet ud over territoriet
4. En fælles, udbredt og særegen offentlig kultur, helst med ét enkelt sprog
5. Et sæt af særegne myter og kollektive erindringer, helst med én fælles historie
6. Lige rettigheder og pligter for alle indbyggere, kombineret med deltagelse som borgere i et overvejende selvstyrende og helst uafhængigt og suverænt, nationalt fællesskab.

Punkterne 4 og 2 er tilnærmelsesvis identiske med punkterne 2 og 3 i Brunns, Hrochs og Kappelers opregning, mens deres punkt 1, den politiske uafhængighed og enhed, ligger i punkterne 1 og 6 hos Smith. Punkt 6 er dog bredere og sætter bevægelserne for national enhed og selvstændighed i forhold til det 19. århundredes anden store bestræbelse: demokratiseringen. Dannelsen af nationalstaten kan også ses som en definition af, hvor langt ud demokratiet rent geografisk skulle nå; når folket skulle styre den kommende stat, måtte folkets udstrækning først fastsættes. Da demokratiet forudsætter kontakt mellem vælgerne og deres repræsentanter, fik sproglige og kommunikationstekniske forhold afgørende betydning for nationalstatsdannelsen. Nationalisme og demokrati gik dermed i udgangspunktet hånd i hånd – men senere klemte nationalismen ofte så stærkt til med næverne, at demokratiet blev den svage part.

Punkt 3 hos Smith, den nationale økonomi, retter fokus mod en tredje hovedfaktor i det 19. århundredes europæiske historie: den gennemgribende økonomiske og sociale modernisering. I de fleste samfund medførte den opbrud i nedarvede strukturer og nye sammenhænge på tværs af overleverede indre grænser. Med en national økonomi blev den kommende stat et fællesmarked for varer og arbejdskraft med en veludbygget infrastruktur og en enkelt mønt som betalingsmiddel.

Af stor betydning for sammenhængskraften i den kommende stat var endvidere dens særlige udgave af den nationale ideologi, der rummes i punkt 5 hos Smith. Udover myterne og den historiske erindring må man i denne sammenhæng fremhæve de mange nationale symboler, som blev skabt eller folkeliggjort i det 19. århundrede: statsvåben, flag, nationalsang, nationale allegorier, nationale helteskikkelser o.m.a.¹² Ofte afspejlede symbolerne forestillinger om en særlig nationalkarakter. Den nationale ideologi med tilhørende symbolik og mytologi fik en betydning, der rakte langt ud over den propagandistiske: at skabe massetilslutning til den nationale bevægelse og dens kamp for en ny stat. Disse elementer var uundværlige for etableringen af det meningsstiftende perspektiv, som skabte nationalstatens sproglige og begrebsmæssige fortolkningsramme omkring den enkeltes tilværelse. Med andre ord: National ideologi, symbolik og mytologi blev det kit, som bandt befolkningen sammen på det overordnede idémæssige plan. Det var ikke mindst af afgørende betydning for en ny stat; ofte begyndte nationaliseringen af menneskene først for alvor efter etableringen af den tilstræbte nationalstat. Som det blev sagt af Massimo D'Azeglio efter Italiens samling i 1860: »Vi har skabt Italien. Nu gælder det om at skabe italienere!«.¹³

Hans-Ulrich Wehler opregnede i *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen* fra 2001 stort set de samme karakteristika for en nation som A. D. Smith, men betonedede derudover opfattelsen af territoriet som et »nedarvet«, eventuelt

»helligt« land og tendensen til afgrænse nationen fra »de andre«, hvilket i sin yderste konsekvens ville sige skabelse og udbredelse af fjendebilleder.¹⁴

Ved en national bevægelse forstås altså her de bestræbelser, som en etnisk gruppe eller en national sindelagsgruppe udfoldede for at etablere eller tilslutte sig en nationalstat gennem overvindelse af de »deficits«, der stod i vejen for realiseringen af dette mål. Afhandlingen vil til det formål operere med en bred vifte af deficits, således at interessen ikke alene vil samle sig om den slesvig-holstenske og andre bevægelses bestræbelser for at opnå politisk enhed og uafhængighed, en national skriftkultur og en komplet socialstruktur, men også om deres virke for borgernes deltagelse i styret, en national økonomi og en national ideologi med tilhørende myte- og symbolverden samt fjendebillede.

Med denne udvidede liste over mulige deficits knyttes definitionen af en national bevægelse tæt til den økonomiske, sociale, politiske og kulturelle moderniseringsproces, som de fleste europæiske samfund gennemløb siden slutningen af 1700-tallet. Den internationale litteratur om nationalismens opståen, udbredelse og sejrsgang, først i Europa og siden over hele kloden, rummer talrige teorier og modeller, som nærmere belyser denne sammenhæng. Heraf er flere relevante for tolkningen af den slesvig-holstenske bevægelses historie i Nordslesvig.

4. Modernisering og nationale bevægelser

Primordialister, modernister og A. D. Smith

Fælles for de allerfleste nyere teorier, som forbinder nationalismens fremkomst med udviklingen af det moderne samfund, er deres brud med den ældre, *primordiale* nationalismeopfattelse, der understreger nationalismens stærke rødder i de forudgående århundreder.¹

I sin mest rendyrkede form hævdes kontinuiteten bagud i selve den nationale ideologi, der opfatter den nationale følelse i et folk som et naturgivent instinkt på linje med den indbyrdes kærlighed i en familie, således som det udtrykkes i begrebet fædrelandskærlighed. Denne nationale følelse kan være slumrende, men så kan og bør den ifølge denne tankegang vækkes til nyt liv. Peter Lauridsens ottebindsværk fra 1909-22 om den frembrydende danske bevægelse i 1840'erne er med sin karakteristiske titel *Da Sønderjylland vaagnede* et eksempel herpå. Tilsvarende forestillinger fandtes for den slesvig-holstenske bevægelses vedkommende blandt tidligere generationer af tyske historikere. Central for opgøret med denne tradition i den dansk-tyske grænselandshistorie blev Gottlieb Japsens banebrydende afhandling *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850* fra 1961.

I den nyere, *modernistiske* nationalismeopfattelse er hovedsynspunktet, at nationalismen var en ny og anderledes fortælling om det enkelte menneskes forhold til det omgivende geografiske og sociale rum, som brød med de eksisterende identiteter og i løbet af få årtier besejrede dem. Nationalfølelsen var en opdagelse gjort af europæiske intellektuelle i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. De mere radikale modernister hævder, at nationalismen kunne være en ganske tilfældig konstruktion i forhold til de etniske forudsætninger i det pågældende samfund. Ifølge Benedict Andersons er nationen alene på grund af sin størrelse ikke et ægte, men et »forestillet fællesskab«.² Andre talsmænd for dette synspunkt som Eric Hobsbawm har analyseret den nationale symbolik og skildret, hvorledes der blev opfundet nationale traditioner med henblik på at udfylde det tomrum, der opstod, da det gamle bondesamfunds traditioner visnede bort.³

Så langt er Anthony D. Smith ikke parat til at gå. Han placerer sig selv et sted imellem den primordiale og den radikalt modernistiske nationalismeopfattelse: »Mellem disse to ekstremer ligger de tilgangsvinkler, som understreger de historiske og symbolsk-kulturelle kendetegn ved den etniske identitet. Det er

dette perspektiv, som antages her. En etnisk gruppe er en type på kulturelt fællesskab, som fremhæver betydningen af nedstammingsmyter og historisk erindring, og som kan kendes ved en eller flere kulturelle forskelligheder så som religion, skikke, sprog eller institutioner... Et etnisk fællesskab... kan identificeres netop ved disse kendetegn, selv om de kun er holdt i hævd og klart formuleret i et lille segment af den pågældende befolkning, og selv om nogle af disse kendetegn i en periode er mere intensive og fremtrædende end andre. Vi kan opregne seks hovedkendetegn for et etnisk fællesskab (eller *ethnie*, for at bruge det franske ord):

1. et fælles særegent navn
2. en myte om fælles nedstamning
3. fælles historiske erindringer
4. et eller flere karakteristiske elementer af en fælles kultur
5. en forbindelse til et bestemt »hjemland«
6. en samhørighedsfølelse mellem vigtige dele af befolkningen«. ⁴

Til et nationalt fællesskab forudsættes ud over de nævnte punkter en fælles offentlig massekultur, fælles rettigheder og pligter for alle borgere samt en fælles økonomi med geografisk mobilitet for borgerne.⁵ For Smith har en national identitet forbindelse til en førnational etnisk identitet med rod i de forudgående århundreders historie. Smith har samtidig blik for, at de nationale ideologer skabte deres egen fortolkning og brug af denne historie, f.eks. ved at idealisere en »guldalder« i den fjerne fortid for at inspirere til en national genrejsning.⁶ Smith kalder selv sin position, der har fået stigende indflydelse op gennem 1990'erne, for »etnosymbolisme«.

Nationale bevægelser som reaktion på en ujævn modernisering

Blandt nationalismeforskere med en modernistisk tilgang har adskillige siden 1960'erne forsøgt at præcisere sammenhængene mellem de nationale bevægelser fremvækst og det 19. og 20. århundredes dybtgående økonomiske og sociale samfundsforandringer. Banebrydende blev Ernest Gellner, der i 1964 introducerede den teori, at nationalismen overordnet set var en reaktion på det ujævne forløb, der kendetegnede den globale moderniseringsproces, som han definerede ved industrialiseringen. Gellner sammenlignede denne proces med en tidevandsbølge, der fra sit udgangspunkt i Vesteuropa slog ind over de forskellige lande på varierende tidspunkter og med uensartet styrke, men overalt rystede den traditionelle samfundsorganisation i småstæder og landsbyer. Industrialiseringen drev masser af landsbyboere ind til de hastigt vok-

sende byer. I disse anonyme storbyer med de mange rodløse, proletariserede bønder blev sprog og kultur det eneste, der kunne holde masserne sammen og give samfundet struktur. Derfor fik producenterne af sprog og kultur, d.v.s. den intellektuelle middelklasse, øget betydning. Urbaniseringen skabte sociale konflikter mellem storbyernes nye og gamle indbyggere: mellem den gamle elite og de tilflyttede opkomlinge, mellem de arbejdende klasser i den gamle bymidte og de mange arbejdssøgende i de nye yderkvarterer. Hvis de bosatte og tilvandrede havde forskellig etnisk herkomst, kunne disse konflikter udvikle sig til nationale modsætninger, d.v.s. nationalisme, såfremt der på begge sider var en intellektuel middelklasse, der kunne give konflikten en politisk og kulturel dimension. Resultatet kunne i så fald blive den ene etniske gruppes krav om national frigørelse fra den hidtil eksisterende statsdannelse.⁷

Gellner videreudviklede sin forklaringsmodel i *Nations and Nationalism* fra 1983. Gellner så her nationalismen som den generelle påtvingelse af en overlegen skriftkultur (»high culture«) på et samfund, hvor flertallets liv hidtil havde udfoldet sig inden for den gamle folkekultur (»low culture«). Det indebar bl.a. udbredelsen af et sprog, som var standardiseret i skolen og kontrolleret af akademikere og udviklet til at tilfredsstille behovene hos et rationelt bureaukrati og hos en moderne teknologibaseret kommunikation. Nationalisme var dermed ifølge Gellner i virkeligheden etableringen af et anonymt, upersonligt samfund af fritsvævende enkeltindivider alene holdt sammen af en fælles massekultur, i stedet for den hidtidige komplekse struktur af mindre fællesskaber baseret på en lokalt reproduceret folkekultur.

Den individuelle og kollektive oplevelse af nationaliseringsprocessen var imidlertid en anden, og den beskrev Gellner vittigt ved at indføre det fiktive land Ruritanien. Ruritanierne var en bondebefolkning, som talte mere eller mindre indbyrdes forståelige dialekter. De beboede nogle forholdsvis sammenhængende områder i imperiet Megalomanien. Adelen og embedsmændene talte megalomansk. Også bybefolkningen var af en anden etnisk oprindelse og foragtet af bønderne fra Ruritanien. I det 19. århundrede medførte en kraftig befolkningsvækst i Ruritanien, at mange af bønderne måtte drage til de egne af Megalomanien, hvor industrialiseringen var kommet tidligere i gang. Her fik de arbejde på jammerlige vilkår i byer, hvor ingen forstod deres sprog, og hvor de boede i slumkvarterer. Nogle lod sig assimilere til den megalomanske kultur, mens andre desto stædigere fastholdt den medfødte kultur fra Ruritanien. Samtidig blev bondestuderende fra Ruritanien, der skulle have været præster, under indflydelse af tidens liberale ideologi optaget af Ruritaniens historie og sprog, folkesange og folkekultur, og i stedet for præster blev de journalister, lærere og universitetslærere. Gellners pointe er, at bønderne ikke tidligere bevidst havde elsket deres folkelige kultur; den havde bare været der. Men i det øjeblik den blev udfordret under bortvandringen til Megalo-

maniens store byer, blev de bevidste om den med flittig hjælp af de få ruritanske intellektuelle, der nu (re)konstruerede den oprindelige, sunde og værdifulde ruritanske kultur med dens heltesagn, sange, musik etc. Den blev grundlaget for den ruritanske nationalbevægelse til fordel for et selvstændigt Ruritanien afskærmet fra den ekspanderende økonomi i Megalomanien.⁸

A. D. Smith har med rette fremhævet den betydelige svaghed ved Gellners teori, at de nationale bevægelser mange steder kom forud for industrialiseringen, og som tilfældige eksempler herpå nævnt Serbien, Finland og Irland, mens moderniseringen bl.a. i Danmark snarere skete ved reformer i landbruget end ved industrialisering. Selv i Frankrig og Tyskland blev nationalismen en stærk kraft allerede i industrialiseringens tidligste faser, før dennes egentlige gennembrud.⁹

Gellners syn på nationalismen som en reaktion på ujævnheder i moderniseringsprocessen ligger også til grund for Michael Hechters *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1965* fra 1975 og Tom Nairns *The Break-up of Britain* fra 1977. Hvor Gellner snævert identificerede moderniseringen med industrialiseringen, opfattede Hechter og Nairn den bredere som udviklingen af kapitalismen, og de inddrog modsætningen mellem center og periferi. Hechter og Nairn så derfor selvstændighedsbevægelserne i Irland, Skotland og Wales som den underudviklede periferis («de indre koloniers») reaktion mod det kapitalistiske center, d.v.s. England. Da mennesker udgjorde den eneste virkelige ressource, som den magtesløse elite i periferien kunne mobilisere til sit forsvar mod centrets forsøg på at underlægge sig randområderne, begyndte udkantens intellektuelle mellemklasse at appellere til masserne på disses eget sprog. Et led i dette var at konstruere en national kultur ved at romantisere folkekulturens skikke, myter, folkløse og symboler.¹⁰

Smith kan også overfor Nairn og Hechter fremdrage en række eksempler på, at denne model ikke holder som en gennemgående forklaring på nationalisme. Der var egne af Nordengland, der var lige så meget underudviklet periferi som Wales og Skotland, uden at der af den grund opstod nogen national bevægelse her. Det gjorde der ej heller i det underudviklede Syditalien. Omvendt fremkom der nationale bevægelser i regioner som Böhmen, Slovenien, Kroatien, Katalonien og Baskerlandet, der økonomisk og socialt var højere udviklet end de områder, de politisk blev regeret fra. Smith vil derfor indføre »ethnicitetens relative autonomi« som en vigtig variabel i spredningen af nationalisme. Kun hvor de regionale økonomiske uligheder faldt sammen med de etniske skillelinjer, var der sandsynlighed for, at en national bevægelse kunne opstå, for i disse tilfælde kunne den sociale protest mod underudviklingen mobiliseres for videregående politiske mål af de undertrykte eller marginaliserede etniske grupper og deres eliter.¹¹ Med Walker Connor konkluderer Smith:

»Således finder vi etnisk nationalistiske bevægelser iblandt økonomisk tilbagestående såvel som fremskredne grupper, i situationer med økonomisk fremgang og økonomisk tilbagegang, og endog blandt økonomisk stagnerende grupper. Der synes ikke at være noget iøjnefaldende mønster for forholdet mellem de økonomiske faktorer og etnisk nationalisme, og på den anden side, der er klare beviser for etniske følelser og aktiviteter, som opstår uafhængigt af andre, specielt økonomiske faktorer«. ¹²

Fraværet af én gennemgående sammenhæng behøver imidlertid ikke at betyde, at der overhovedet ingen forbindelse var mellem økonomisk og social modernisering og status på den ene side og de nationale bevægelseres opkomst og udvikling på den anden. Denne forbindelse kunne principielt have en forskellig karakter fra den ene nationale bevægelse til den anden, den kunne gøre sig stærkere eller svagere gældende på forskellige tidspunkter i den enkelte nationalbevægelses udvikling, og den kunne udøve varierende indflydelse på bevægelsernes forskellige lag.

I en forskningssituation, hvor søgningen efter én overordnet teori foreløbig synes indstillet, påkalder forklaringer med mere begrænset rækkevidde sig øget interesse. Det gælder således et perspektiv, som særlig fremhæves af Michael Hechter. I en afhandling fra 1988 understregede han, at etniske grupper principielt ikke adskilte sig fra andre: folk sluttede sig til dem i håbet om at opnå individuelle fordele. »Rational choice«, d.v.s. fornuftsbetonede overvejelser for og imod, lå dermed til grund for den enkeltes tilslutning til en national bevægelse. Hechter har specielt interesseret sig for bevægelser, der tilsigtede frigørelse fra herbergsstaten (»secession«). Han har konstateret, at disse bevægelser kun opstod i regioner med befolkninger, der enten havde fælles interesser som producenter eller forbrugere eller begge dele. Sådanne befolkningsgrupper kunne optage en særlig økonomisk niche eller have særegne kulturelle kendetegn som religion og sprog, og de kunne tilmed udgøre selvstændige korporationer. Hvor de fælles interesser var de stærkeste, hvor klasse og kultur faldt sammen og hvor der tillige fandtes tætte netværksforbindelser, var der stor sandsynlighed for, at en regional særfølelse ville opstå. Den kunne videre udvikle sig til en national frigørelsesbevægelse, hvis herbergsstaten blev opfattet som svag og ude af stand til at tilgodese de regionale grupperinger, og hvis forfatningsreformer og undertrykkelse var slået fejl. ¹³

I dette perspektiv kan nationale bevægelser ses som enkelte gruppers forsøg på at vinde politisk magt og økonomiske fordele. I sin yderste konsekvens kunne nationalismen fungere som dække over gruppers snævre egeninteresser, som nordmanden Jens Arup Seip påpegede allerede i 1963 i sit essay *Nationalismen som vikarierende motiv*. ¹⁴ Ifølge Smith har rational choice tilgangen en række begrænsninger; den udelukker eller undervurderer betydningen af

national ideologi, idealisme og selvopofrelse og tilgodeser ikke den historiske erindring, d.v.s. de fortidsbindinger, som hvilede på den enkelte og kollektivet.¹⁵ I et grænseland som Slesvig, hvor befolkningen i princippet kunne vælge frit mellem to konkurrerende nationale bevægelser, synes denne forklaringsform ikke desto mindre at rumme muligheder.

Forholdet mellem nationalisme og modernisering har ikke kun beskæftiget den angelsaksiske videnskabsverden. Nordmanden Øyvind Østerud har i *Hva er nasjonalisme?* fra 1994 fremsat en teori, der som Hechter og Nairn bruger centrum-periferi-dimensionen, men forfiner den yderligere: »Stabile, tradisjonelle samfunn gir ikke grobunn for nasjonalistiske bevegelser. Nasjonalisme er gjerne svar på en opprivende og truende utviklingsprosess. Statsmakt, riks-institusjoner og nasjonale kommunikasjonsmønstre gir grunnlag for nasjonal bevissthet. Nasjonal bevissthet bliver nasjonalisme når eget samfunn oppleves som avhengig, uselvstendig, truet, relativt tilbaketilgende, degradert. Derfor synes nasjonalistiske bevegelser særlig å oppstå i områder med middels grad av sosial endring. Tradisjonelle jordbrukssamfunn er for uberørt av moderniseringsprosessene til at nasjonalisme erstatter de mer lokale horisontene. Gjennom-moderniserte land og områder har derimot en mer uproblematisk posisjon, kanskje en selvfølgelig lederstilling, og nasjonalisme som kamp- eller forsvarsprogram er derfor overflødig. Nasjonalisme har særlig oppstått og fenget i områder hvor moderniseringen er omfattende nok til å skape problemer, men ikke tilstrekkelig fremskreden til å løse dem. Modernisering omformer verden i ujevn takt, og nasjonalisme er ofte et svar på relativ tilbaketilgang«.

Viktig er endvidere Østerud pointering: »Tidsrekkefølgen mellom nasjonalistiske bevegelser kan også ha stor betydning. Vi må anta at kopiering av andres modeller og læring av andres erfaring spiller en rolle for nasjonalismens fremvekst... Noen nasjonalistiske bevegelser vil være reaksjoner på andres nasjonalisme, som forsvar eller imitasjon«.¹⁶ Dette synspunkt forekommer særlig relevant for et grænseområde som Slesvig med to konkurrerende nationale bevægelser.

Stein Rokkan fokuserede tilsvarende på udkantsområderne i sin forklaring af nationalismens fremkomst. Det var gennem en »mobilisering af periferien«, at nationalstaternes grænser blev lagt, ofte i en konkurrence mellem flere centre om den samme periferi. For Rokkan var periferi ikke blot periferi. I Norge var lokalsamfundene i Sør- og Vestlandet kendetegnet ved forholdsvis stor social lighed. Her var der betydelig tilslutning til den norske »målrørsla«, bevægelsen for at fremme det nynorske »landsmål«, som Ivar Aasen havde konstrueret ved midten af 1800-tallet på grundlag af de gamle norske dialekter til erstatning for embedsmændenes og borgerskabets meget danskprægede »riksmål«. Her stod pietistiske retninger og afholdsbevægelsen ligeledes stærkt. Nordnorge var

derimod præget af større social ulighed, og her var den politiske stillingtagen især bestemt ud fra klasseforskellene. Folkelige bevægelser som de nationale og religiøse vækkelser, der postulerede overordnede værdier på tværs af classeskellene, havde altså ifølge Rokkan de bedste muligheder, hvor den sociale struktur ikke var så stærkt differentieret.¹⁷

Den tjekkiske historiker Miroslav Hroch har i *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleineren Völkern Europas* fra 1968 (engelsk udgave 1985) ligeledes givet en nærmere karakteristik af de regioner, hvor nationale bevægelser havde de bedste betingelser. Hans iagttagelser falder temmelig nøje sammen med Østeruds og Rokkans: det var ikke områder med en stærk industriel vækst, men snarere med en veludviklet håndværksmæssig produktion hovedsagelig beregnet for den lokale bybefolknings og den omliggende landbefolknings behov. Agerjorden var generelt frugtbar og landbrugsproduktionen som regel bestemt for det lokale marked, hvorfra der var videre forbindelse med fjernere markeder; der var med andre ord ikke tale om produktion udelukkende med selvforsyning for øje. Områderne var ikke blandt industrialiseringens kerneregioner, men deres økonomiske liv og sociale struktur var alligevel påvirket af det kapitalistiske samfunds kulturelle forandringer. Der var tætte netværk i regionerne med betydelig befolkningstæthed og mobilitet. De sociale strukturer var præget af forholdsvis mange uafhængige mindre producenter, bønder på landet og håndværkere i byerne.¹⁸

Også tysk forskning har bidraget til udforskningen af moderniseringens betydning for de nationale bevægelser. I en af Otto Dann redigeret antologi om *Nationalismus und sozialer Wandel* fra 1978 nåede man på grundlag af en række empiriske studier frem til, at nationale bevægelser opstod i områder, hvor moderniseringen lige var begyndt. Denne kunne bl.a. vise sig ved reformer i forvaltningen sigtende hen imod en enhedsstat, ved udviklingen af et overregionalt kommunikationsnet med jernbaner, presse- og forlagsvæsen og ved begyndende folkelig inddragelse i de politiske beslutninger, om end sidstnævnte proces typisk var forbundet med problemer. Derimod viste studierne, at industrialiseringen knap nok var kommet i gang, da de nationale bevægelser begyndte. Landbruget var endnu det dominerende erhverv. Antologien udviklede derfor den tese, »at den egentlige nationalisme mest er et udtryk for de særlige udviklingsproblemer, der opstår i et samfund under modernisering før industrialiseringens gennembrud«. Nationalisme var med andre ord en følge af problemer under en »partiell modernisering«. Men nationalisme kunne også være en del af løsningen, som selv fremmede moderniseringsprocessen ved at mobilisere befolkningen for forandring, integrere de forskellige sociale grupper, udjævne sociale forskelle og fremme befolkningens politiske medvirken (participation).¹⁹

En vigtig indikator for mulige sammenhænge mellem moderniseringen og nationalismens udbredelse er de nationale bevægelsers sociale forankring. En betydelig del af den empirisk betonedede forskning i de nationale bevægelser har været rettet imod denne problemstilling. Det gælder Miroslav Hrochs ovennævnte bog og den anførte antologi redigeret af Otto Dann, ligesom European Science Foundations store forskningsprojekt om regeringer og ikke-dominerende etniske grupper viede et helt bind til spørgsmålet om dannelsen af nationale eliter.²⁰ Forskningen har ikke kunne udpege en bestemt socialstruktur som karakteristisk for alle nationale bevægelser, bortset fra at intellektuelle overalt spillede en rolle; men det er med A. D. Smith' ord nærmest en selvindlysende sandhed, for det gjorde de i alle politiske bevægelser.²¹ Resultater fra disse undersøgelser vil senere indgå som sammenligningsgrundlag ved analysen af den slesvig-holstenske bevægelses sociale forankring i Nord-slesvig.

Gottlieb Japsens teori om de nationale bevægelser i Sønderjylland

Blandt de forskere, der ser de nationale bevægelser i nær sammenhæng med moderniseringen, var også den sønderjyske historiker Gottlieb Japsen (1908-1981). I foredraget *Betragtninger over den danske bevægelse i Nord-slesvig* fra 1972 (publiceret 1973) formulerede han en teori om de to nationale bevægelser i Sønderjylland. Vendt imod Peter Lauridsens opfattelse af den danske og slesvig-holstenske bevægelse som to sider af den samme sag fremhævede han deres indbyrdes forskelle.

Den danske bevægelse hentede sine våben i folkesproget og almuekulturen. Dens sociale kerne var de økonomisk og socialt mest udviklede (»borgerliggjorte«) dele af bondestanden. I 1840'erne var det de velstående bønder i Haderslev østeramt, som ud fra et modsætningsforhold til embedsmændene og borgerskabet i byerne først sluttede sig til den spæde danske sprogbevægelse. I 1880'erne var det bønderne på Als og i Sundeved med deres intensive landbrug, der bød fortyskningen trods som foregangsmænd i stiftelsen af danske nationale foreninger på et moderne demokratisk grundlag. I disse to afgørende faser udgik såvel de landøkonomiske fremskridt som den danske bevægelses mobilisering altså fra de samme egne. Japsen konstaterede derfor: »borgerliggørelse og national bevægelse er to sider af samme sag«. ²² Denne sammenkobling er dog siden ved empiriske undersøgelser blevet afvist for den danske bevægelses vedkommende.²³

Derimod er Japsens opfattelse af hjemmetyskheden endnu ikke blevet nærmere vurderet af forskningen. Den var ganske anderledes: »Den slesvig-holstenske og tyske bevægelse er let at forstå. Den svarer i sin karakter og

tendens til de fleste andre nationale bevægelser i Europa, den italienske, den tjekkiske og den norske, for at nævne et par eksempler. Det bærende element i dem alle var det pågældende lands bourgeoisie med akademikere og embedsmænd. Udtrykket for denne klasses interesser er liberalismen i videste forstand, økonomisk, politisk og kulturelt, og nationalismen – det vil først og fremmest sige bestræbelsen for at danne nationalstater – har sin plads som et afgørende våben i liberalismens arsenal. Hvis man tror, at nationalismen i det 19. århundrede alt efter omstændighederne kunne være knyttet til feudale kræfter, bæres oppe af absolutismen eller udgøre et almue- eller arbejdersrøre, har man ladet sig føre på vildspor af sekundære eller tilfældige træk. Nationalismen havde altid en borgerlig, liberalistisk sjæl«.24

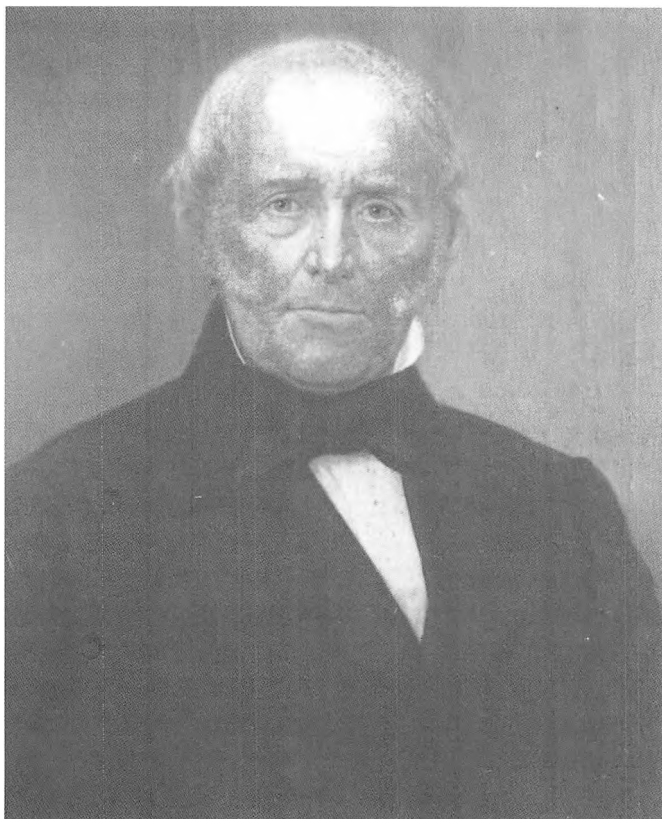
Dermed knyttede Japsen som sandsynliggjort af Uffe Østergård an til en marxistisk tradition grundlagt af Josef Stalin i 1913. Ifølge Stalin var nationalismen tæt forbundet med kapitalismens sejr over feudalismen og identisk med borgerskabets forsøg på at afgrænse og beskytte et hjemmemarked for sine varer og dermed sejre i konkurrencen med andre landes vareproducenter, d.v.s. disse landes borgerskab.²⁵

Om den slesvig-holstenske bevægelse hed det videre hos Japsen: »Slesvigholstenismen var altid ufolkelig og udemokratisk. Den var altid betænkt på, hvordan den skulle kunne holde de brede masser under kontrol, og det er ikke mærkeligt, at den allierede sig med adelen og siden bøjede sig for preusserne. I sin propaganda appellerede den derfor ikke til folkesjælen, skønt Herder og romantikken havde stillet de bedst tænkelige våben til tyskhedens rådighed, men nøjedes med at hverve i de snævre kredse, hvor retshistoriske deduktioner, middelalderlige adelstraktater og subtile drøftelser af fyrstelige arvegangsregler kunne forstås og gøre indtryk«.26 I et senere foredrag publiceret i 1979 under titlen *Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848* kaldte Japsen den liberale slesvig-holstenisme for en »udpræget honoratiores-bevægelse«.27

Uffe Østergård har betegnet Japsens foredrag fra 1972 som »et ret subjektivt formuleret slag i bolledejen«.28 Det samme kan siges om karakteristikken af den slesvig-holstenske bevægelse fra 1979. Ikke desto mindre er Japsens syn på hjemmetyskheden og dens forbindelse med landsdelens sociale struktur inspirerende, og det fortjener en kritisk stillingtagen.

Miroslav Hrochs komparative studier i nationale bevægelers udvikling og program

Dette gælder tillige den trefasemodel for nationale bevægelers udvikling, som Miroslav Hroch har udviklet efter sammenlignende studier af nationalbevægelser blandt nogle mindre europæiske folk. Modellen blev in-

Historikeren Gottlieb Japsen betegnede i 1979 den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig som en »udpræget honoratioriesbevægelse«. Blandt dens »spidser« i Aabenraa var skibsrederen Michael Jebsen (1790-1863). Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie efter maleri i privateje.

produceret i hans ovennævnte bog fra 1968 og har efter sin publicering på engelsk i 1985 fundet udbredt anvendelse.²⁹

Ifølge Hroch begyndte de nationale vækkelser hos de mindre europæiske folk med en *fase A*, hvor forholdsvis små kredse af mennesker, sædvanligvis intellektuelle, lidenskabeligt beskæftigede sig med den ikke-dominerende etniske gruppes sprog, kultur og historie. Deres interesse udsprang dels af deres professionelle trang til at udforske utilstrækkeligt undersøgte fænomener, dels af tidens almindelige patriotiske oplysningsbevægelse, dels af deres hjemstavnsfølelse. I første omgang var denne interesse ganske upolitisk, og fik den politiske undertoner, forblev de på det individuelle plan.

Først i den efterfølgende *fase B* begyndte den aktive nationale agitation, da en gruppe patrioter så deres mission i at indgyde den brede befolkning national bevidsthed i overensstemmelse med de akademiske pionerers sproglige og kulturelle opdagelser. Den oprindeligt rent intellektuelle interesse blev nu politiseret gennem en frembrydende national bevægelse, hvor målet alt efter udgangspunktet kunne være national ligeberettigelse eller øget selvbestemmelse inden for den eksisterende stats rammer, løsrivelse fra denne og

sammensmeltning med en anden stat eller andre stater eller dannelsen af en ny selvstændig stat. I fase C opnåede bevægelsen en sådan folkelig udbredelse, at den blev et moderne massefænomen. Hvad der nærmere karakteriserede fase C, er ret uklart hos Hroch, der mest interesserede sig for fase B. Det var ifølge Hroch ikke givet, at alle nationale bevægelser ville nå til fase C.

Miroslav Hrochs trefasemodel er tidligere blevet anvendt på den slesvig-holstenske bevægelse i hertugdømmet Slesvig. Erich Hoffmann og Jörn Zimmermann har dateret begyndelsen af fase A til ca. 1815, da professorer ved universitetet i Kiel formulerede den slesvig-holstenske statsteori. Fase B indledtes 1840/42, da de nationale modsætninger mellem tysk og dansk brød ud. Udviklingen frem mod fase C blev afbrudt af den slesvig-holstenske opstands nederlag i 1851 og det danske styres undertrykkelse af den slesvig-holstenske bevægelse indtil 1864. Afbrydelsen fortsatte i de første år af den preussisk-tyske tid 1864-67, og efter dannelsen af Det tyske Rige overlod de tysksindede slesvigere den nationale politik til staten. Ifølge Hoffmann og Zimmermann genoptoges fase B først, da den preussiske fortyskningspolitik fra ca. 1890 skærpede de nationale modsætninger i Nordslesvig. Den gik snart over i fase C, som især markeredes med de tysksindedes mobilisering i Den tyske Forening for det nordlige Slesvig.³⁰ Det brudte mobiliseringsforløb, som Hoffmann og Zimmermann skitserer for den slesvig-holstenske bevægelse, sætter spørgsmålstegn ved konceptet for overgangen fra fase B til fase C i Hrochs model.

Miroslav Hroch udvidede med antologibidraget *Programme und Forderungen nationaler Bewegungen* fra 1998 sine sammenlignende studier af de europæiske nationalbevægelser.³¹ Som noget nyt skelnede Hroch her mellem på den ene side nationale bevægelser, der tidligt udviklede deres statspolitiske program, mens de sproglig-kulturelle krav blev fremført med svagere betoning eller fremkom langt senere, og på den anden side bevægelser, hvor det sproglig-kulturelle program tidligt var i fokus, og hvor de statspolitiske krav først blev formuleret sent. Som eksempler på den første type nævnte han irerne, nordmændene, skotterne, polakkerne, grækerne og serberne, mens den anden type repræsenteredes af tjekkerne, sloverne, esterne, letterne, kroaterne, slovakkerne og flamlænderne. Ungarerne, bulgarerne og katalanerne udgjorde en mellemtpe.

Bevægelserne med et tidligt udviklet politisk program passer ikke ind i det rent sproglig-kulturelle koncept for fase A i Hrochs ovennævnte trefasemodel for de nationale bevægelsers udvikling. Der er derfor et behov for en udbygning af modellen med en fase A præget af politiske målsætninger og muligvis med andre pionerer end de intellektuelle.

Hroch giver i bidraget en sammenligning af, hvordan de nationale bevægelsers sproglig-kulturelle program udviklede sig. Det skete ofte som en

kumulativ proces. Først kom den videnskabelige beskæftigelse med den ikke-dominerende etniske gruppes sprog, ofte forbundet med en følelsesmæssig forkærlighed. Tidligt begyndte arbejdet med at skabe en sprognorm for stavning og grammatik. Det var et langvarigt og møjsommeligt arbejde; den moderne sprognorm skulle enten udledes af en gammel tradition for et nationalt skriftsprog som hos tjekker, græker, katalaner og walisier, eller den skulle konstrueres på grundlag af en eller flere talte dialekter som hos nordmændene. Var sprognormen først etableret, fulgte gerne kravet om, at sproget blev indlært i skolen og helst blev det egentlige undervisningssprog. Videre fulgte krav om oprettelse af gymnasier og et universitet baseret på det således udviklede sprog. Sideløbende blev brugen af sproget fremmet af nationalt engagerede digtere og forfattere, således at en særegen skriftkultur efterhånden opstod. Til sidst kom krav om, at den ikke-dominerende etniske gruppes sprog blev fuldstændig ligeberettiget med den dominerende gruppes sprog hos myndigheder og domstole og i det politiske og kulturelle liv.

Heller ikke det politiske program fremstod ifølge Hroch på én gang fikst og færdigt hos alle nationale bevægelser. Kun i få tilfælde blev kravet om en selvstændig nationalstat rejst fra første færd, således som det skete hos polakker, nordmænd, græker og serbere. Hyppigere var der tale om en gradvis proces, hvor udgangspunktet var krav om forskellige former for selvstyre for et etnisk eller historisk defineret territorium, og først senere udvikledes kravene om fuld national autonomi. Eksempler herpå var tjekkerne, finnerne og kroaterne.

Desværre opstiller Hroch ikke så konkret og detaljeret et katalog over de nationale bevægelers politiske krav. Et par eksempler kan belyse spændvidden, der afspejlede de vidt forskellige udgangssituationer. Slovakkerne nationale bevægelse krævede de slovakiske sprogområder administrativt adskilt fra de ungarske og samlet i en etnopolitisk enhed, der skulle styres af slovakiske embedsmænd med autonomi i forvaltning, rets- og skolevæsen, men inden for rammerne af den ungarske stat. Videregående krav var oprettelse af et slovakisk landsterritorium med egen landdag og en landsregering direkte under kejseren i Wien.³² Den islandske nationalbevægelse krævede først, at den danske konge genoprettede Altinget med lovgivende myndighed. Efter at det tildels var imødekommet, ønskede den en selvstændig administration under en islandsk minister bosat i landet i stedet for at blive styret fra København via en landshøvding i Reykjavik. Da dette krav om hjemmestyre var indfriet af Danmark, blev nationalbevægelens mål Islands status som en selvstændig nation, ligeberettiget og udelukkende i personalunion med Danmark – og til sidst fuld uafhængighed med en præsident som eget stats- overhoved.³³ Nordmændene havde i unionen med Sverige fra begyndelsen status som et selvstændigt rige, oven i købet med eget militær, mens konge og

udenrigspolitik var fælles med Sverige. De norske nationale fordringer gik derfor på ligeberettigelse i denne union bl.a. med ligelig indflydelse på udenrigspolitikken og et selvstændigt norsk konsulatsvæsen, hvortil kom symbolprægede krav som afskaffelse af statholderposten og brugen af det norske flag. Kravet om unionens fuldstændige opløsning rejstes sent.³⁴

Hos de nationalbevægelser, hvor politiske krav og deltagelse i den politiske magtkamp havde høj prioritet, kunne der ifølge Hroch ofte konstateres tre tendenser: En indre splittelse i konservative og liberale fløje, siden med videre udskillelse af klerikale, radikaldemokratiske og socialistiske grupperinger, en radikalisering af de politiske krav til den herskende elite, herunder de »unge« politikeres sejr over de »ældre«, samt en politisering af hidtil ikke-politiske samfundsspørgsmål på det kulturelle og sociale område.

I den politiske kamp spillede historiske argumenter en betydelig rolle; nationen blev fremstillet som gudgiven og evig; den eksisterede i sig selv, men kunne slumre og skulle i så fald vækkes. Ofte blev fortiden fordrejet ved grundlæggelse af nationale myter, men den historiske argumentation var ifølge Hroch i reglen forbundet med et vist mål af reelt indhold. Det gjaldt navnlig for de nationale bevægelser, som kunne påberåbe sig et områdes tidligere eksistens som selvstændig stat. De nationale bevægelser kunne i den forbindelse inddeles i tre grupper: Bevægelser, der fra begyndelsen henviste til en mistet uafhængighed som polakker, nordmænd og ungarere og senere tjekker og kroater; bevægelser, der overhovedet ikke kunne påberåbe sig nogen selvstændig politisk fortid såsom slovakker, slovenere, finner, estere, letter og hviderussere, og endelig bevægelser med en svag tradition fra fortidsriger uden stærk historisk kontinuitet til nutiden at bygge på, f.eks. serber, litauer, bulgarer, ukrainere, irer, katalaner og flamlændere. Den første gruppe formulerede ofte deres politiske program som en »historisk ret« til et givet territorium uden hensyn til, at dette også kunne være beboet af andre etniske grupper, mens den anden måtte støtte sig til en etnisk definition af det nationale territorium. Den tredje gruppe kunne kun bygge på tågede afgrænsninger af fortidens territorium, hvilket kunne give grobund for ret vilkårlige tolkninger og bitre grænsekampe med konkurrerende nationalbevægelser, som det kendes fra Balkan.

Hroch betonedede, at de nationale bevægelsers sociale og økonomiske programmer ikke må overses, skønt de strider mod forestillingerne om national idealisme. De varierede meget, men to tendenser forekom hos de fleste. Den ene var bestræbelsen på at skaffe den kommende nation en elite ved at vinde eller fremelske foretagere, akademikere og høje embedsmænd fra den ikke-dominerende etniske gruppe. Den anden var kravet om en retfærdig fordeling af de økonomiske goder til de forskellige etniske grupper inden for den flernationale stat, de levede i, således at der var balance i, hvad de ydede og fik

tilbage af staten. Principperne for den rette udmåling lod sig let fordreje i den politiske og ideologiske argumentation. Kravet om retfærdig fordeling blev navnlig fremsat i områder, der var rigere end herbergstaten som de baltiske lande i forhold til Rusland, Tjekkiet i forhold til det habsburgske monarki og Katalonien i forhold til Spanien.

Andre økonomiske og sociale krav rejstes ud fra de herskende forhold. Landboreformer var et vigtigt krav hos irer, tjekker, ukrainere, ester og slovenere. Forbedring af håndværkets forhold var et krav, hvor mange håndværkere deltog i den nationale bevægelse som hos tjekker, slovakker, letter og senere slovenere. Industrialiseringen førte til, at fremme af arbejdernes vilkår kom med på det nationale program, især hvor arbejdsgiverne hørte til den dominerende etniske gruppe. Et andet krav kunne være den ikke-dominerende etniske gruppes adgang til højere embeder. Skatte-, told- og handelspolitik kunne ligeledes politiseres ud fra nationale synsvinkler.

Sammen med definitionen på en national bevægelse fra det foregående kapitel giver Hrochs sammenlignende studier og de andre teorier om nationale bevægelser, der er fremdraget i dette kapitel, inspiration til en præcisering af de problemstillinger, som denne afhandling vil undersøge.

5. Problemstillinger

Præcisering af problemstillinger

Formålet med denne afhandling er at analysere hjemmetyskhedens opståen og udvikling i Nordslesvig fra de nationale modsætningers udbrud omkring 1840 til Slesvigs og Holstens indlemmelse i Preussen i 1867. Hjemmetyskheden manifesterede sig i denne periode politisk ved tilslutningen til den slesvig-holstenske bevægelse, som derfor skal stå i centrum for undersøgelsen. Den overordnede målsætning søges indfriet ved at forfølge fire udvalgte problemstillinger, som er gennemgående for hele det undersøgte tidsrum.

1. Hjemmetyskerne og Slesvig-Holstens samhörighed og selvstændighed

Kernen i den nationale idé er det enkelte menneskes forpligtende identifikation med et overordnet nationalt fællesskab – at det med andre ord besidder en national identitetsfølelse. Det var således med udbredelsen af en slesvig-holstensk identitet til bredere befolkningsgrupper i Nordslesvig, at hjemmetyskheden opstod. Denne identitet blev tæt knyttet til den slesvig-holstenske bevægelses vigtigste politiske mål: hertugdømmernes statslige enhed og deres størst mulige uafhængighed i forhold til kongeriget. Derfor er det en central problemstilling for afhandlingen at analysere denne tankes gennemslag og politiske ytringer i Nordslesvig.

Selv om de modernistiske nationalismeteorier peger på den nationale identitet som et fænomen, der først blev skabt af intellektuelle fra slutningen af 1700-tallet, skal det som det første undersøges, om en slesvig-holstensk identitet kunne finde afsæt i de statsretslige, administrative, økonomiske, sociale, sproglige og øvrige kulturelle forudsætninger, som prægede Nordslesvig i begyndelsen af 1800-tallet. Specielt skal det afprøves, om der blandt de førnationale identiteter var elementer, som en moderne slesvig-holstensk fællesskabs- og særfølelse umiddelbart kunne bygge videre på. A. D. Smith' definition af en »ethnie« vil være det vigtigste redskab hertil, men det skal tillige vurderes bredt, om der var andre førnationale identiteter, der kunne fremme eller hæmme udbredelsen af en slesvig-holstensk identitet i Nordslesvig.

For det andet skal det undersøges, hvorledes den moderne slesvig-holstenske tankes tre læresætninger: hertugdømmernes nære samhörighed, deres selvstændighed i forhold til kongeriget og mandsstammens arveret til hertugdømmerne, fæstnede rod i Nordslesvig. Det sker navnlig gennem en analyse af de politiske krav, hjemmetyskerne rejste for at overvinde de »deficits«, der

skilte hertugdømmerne fra at udgøre en sammenhængende og uafhængig stat, og de andre måder, hvorpå de demonstrerede deres tilslutning til den slesvig-holstenske bevægelse. Da det ikke kan forventes, at en slesvig-holstensk identitet stod fiks og færdig på én gang, skal det særlig klarlægges, hvilke veje og stationer, der førte hjemmetyskerne hertil, specielt om der var forskelle mellem by- og landboernes antagelse af den slesvig-holstenske ideologi.

For det tredje skal det undersøges, hvorvidt den slesvig-holstenske identitet i Nordslesvig tog farve af landsdelens særlige forhold og stilling. Dette kan navnlig formodes på to punkter. I almindelighed havde den slesvig-holstenske bevægelse i hertugdømmerne et stærkt udgangspunkt i det plattyske folkesprog og det højtyske kultursprog og de forbindelser, dette skabte til den tyske kulturnation. Her var der næppe »deficits«, som skulle overvindes. Men i Nordslesvig udgjorde det danske folkesprog – også blandt flertallet af hjemmetyskerne – og de politiske bestræbelser på at fremme det danske sprogs status i retsvæsen og forvaltning, kirke og skole særlige udfordringer for hjemmetyskerne. Hvilke holdninger havde de til det tyske og det danske sprog, og hvilke krav stillede de for at overvinde de regionale »deficits« på det sprogligt-kulturelle område, herunder for at hindre nye i at opstå? Hvilke tilpasninger til sprogforholdene foretog den slesvig-holstenske bevægelse for at få nordslesvigerne i tale? Desuden vandt danske sympatier snart overhånd i landsdelen. Sammen med sprogforholdene førte det til forslag om en deling af hertugdømmet Slesvig forbundet med den nordlige dels indlemmelse i kongeriget Danmark. Hvordan håndterede hjemmetyskerne denne trussel, og hvilke argumenter fremførte de imod den?

II. Hjemmetyskerne og Tysklands enhed

Samtidig med at stræbe efter Slesvigs og Holstens frigørelse fra Danmark og omdannelse til en selvstændig enhedsstat ønskede den slesvig-holstenske bevægelse hertugdømmernes tilslutning til et kommende, forenet Tyskland. Den slesvig-holstenske bevægelse forstod sig fra begyndelsen som en del af den tyske nationale enhedsbevægelse. Derfor er det en vigtig problemstilling, hvorledes hjemmetyskerne stillede sig til det tyske enhedsprojekt. Havde det overhovedet deres interesse? Var det for dem underordnet det nationale frigørelsesprojekt fra Danmark, eller sideordnet med dette?

Modsat Holsten og Lauenborg indgik Slesvig ikke i Det tyske Forbund af 1815. Derfor er det væsentligt at undersøge, hvordan hjemmetyskerne forholdt sig til kravet om Slesvigs optagelse i forbundet. Et hovedkapitel af den tyske enhedsbevægelses historie udspandt sig under revolutionen 1848/49. Derfor skal det klarlægges, i hvilket omfang hjemmetyskerne engagerede sig i opbygningen af et fælles tysk politisk liv bl.a. gennem deltagelse i valgene til Nationalforsamlingen i Frankfurt, organisering efter revolutionstidens par-

tidannelser og stillingtagen til spørgsmålet om en tysk rigsledelse. Efter 1859 rykkede Preussen i centrum for håbet om tysk enhed, da denne stormagt af mange blev set som lokomotiv for samlingen af de tyske stater. Satte denne indstilling sig spor blandt hjemmetyskerne? Under alle omstændigheder måtte disse forholde sig til Preussen fra 1864. Hvilken løsning af Slesvigs og Holstens forfatningsproblemer foretrak hjemmetyskerne efter hertugdømmernes løsrivelse fra Danmark i 1864? Hvordan stillede de sig til de forskellige forslag om Slesvigs og Holstens tilslutning til Preussen, som fremkom i årene 1864-66 – og til hertugdømmernes faktiske og fulde indlemmelse 1866/67? Hvilke motiver var afgørende for hjemmetyskernes stillingtagen?

Som under det forrige punkt skal opmærksomheden rettes imod interne forskelle blandt hjemmetyskerne og særlige nordslesvigske holdninger, der eventuelt afveg fra indstillingen hos de øvrige tilhængere af den slesvig-holstenske bevægelse i hertugdømmerne.

III. Hjemmetyskerne og moderniseringen

De modernistiske nationalismeteorier knytter nationalismen tæt til den økonomiske og sociale modernisering af samfundet i det 19. århundrede. Selv om forskningen ikke har kunnet pege på nogen entydig forbindelse mellem denne proces og de nationale bevægelser, er en afklaring af hjemmetyskernes forhold til moderniseringen i Nordslesvig, hertugdømmerne, hele monarkiet og Tyskland en relevant problemstilling. Formentlig passer nogle teorier bedre på det hjemmetyske eksempel end andre. Ved en sådan undersøgelse kan det tillige belyses, hvilken betydning hjemmetyskernes samfundsmæssige status og udvikling havde for deres valg af nationalt sindelag.

Det skal specielt analyseres, hvorvidt hjemmetyskernes valg beroede på afvejninger af økonomiske og sociale interesser, således som det hævdes i Michael Hechters teori om »rational choice« som begrundelse for tilslutningen til nationale løsrivelsesbevægelser. Motiverne bag det nationale valg kan næppe rekonstrueres i deres fulde omfang, men en tilnærmelse til et svar skal forsøges gennem en undersøgelse på tre felter.

For det første skal den slesvig-holstenske bevægelses økonomiske agitation i Nordslesvig skildres, herunder de forskellige initiativer, der blev taget for at fremme hertugdømmernes økonomiske selvstændighed i forhold til Danmark, d.v.s. overvinde de »deficits«, som hindrede udviklingen af en særlig slesvig-holstensk nationaløkonomi bl.a. med eget finansvæsen og arbejdsmarked. Herunder er det et særligt spørgsmål, hvilket syn hjemmetyskerne havde på Nordslesvigs økonomiske orientering.

For det andet skal det klarlægges i hvilke områder af Nordslesvig, hjemmetyskheden stod stærkest: købstæder og flækker, landområderne generelt og i enkelte egne. Hvad kendetegnede disse steder i henseende til økonomisk

udvikling og social differentiering? Kan det hjemmetyske eksempel bekræfte den udbredte teori om, at nationale bevægelser især slog rod i områder med en behersket modernisering? Fandtes slesvig-holstenerne i Nordslesvig specielt i egne, hvor der var betydelige eller ringe sociale forskelle?

For det tredje er det afgørende at kortlægge tilslutningen til hjemmetyskheden i de forskellige sociale lag i by og på land. Der skal her skelnes mellem de forskellige niveauer i landsdelens slesvig-holstenske bevægelse: lederplanet, de organiserede i de nationale foreninger og de løserne tilknyttede meningsfæller. De centrale spørgsmål er i denne forbindelse: Havde den slesvig-holstenske bevægelse en komplet social struktur? Hvad kendetegnede sociale lag med mange hjemmetyskere i forhold til moderniseringen? Særlig opmærksomhed skal her rettes imod den nationale stillingtagen hos eliten i den nordslesvigske periferi. Hvilke økonomiske, politiske eller kulturelle magtcentre orienterede den sig efter? Hvilken betydning havde indbyrdes slægtsrelationer? Et særligt aspekt er: Hvilken betydning tillagde hjemmetyskerne selv deres egen sociale status for afgørelsen af landsdelens fremtid? Hvilke lag appellerede den slesvig-holstenske agitation eksplicit til?

Hjemmetyskhedens sociale struktur undersøges på mikroplanet, hvilket betyder, at der i fremstillingen vil blive nævnt en mængde navne, der i første omgang kan føles som tyngende opremsninger, men som set i sammenhæng rummer argumentationen for den slesvig-holstenske bevægelses politiske, organisatoriske og sociale struktur og for dens større eller mindre kontinuitet.

Ved de to sidstnævnte undersøgelsesfelter er det oplagt at sammenligne med den danske bevægelse i Nordslesvig, med den slesvig-holstenske bevægelse i Sydslesvig, den tyske enhedsbevægelse generelt og med andre nationale frigørelsesbevægelser i Nordeuropa. Disse sammenligninger kan muligvis give svar på, hvorvidt de forskellige antagelser om nationale bevægelser tilknytning til bestemte områder, sociale lag og faser i moderniseringen har gyldighed for hjemmetyskerne i Nordslesvig.

Et særligt aspekt af moderniseringen var den frie bevægelighed på tværs af indre grænser. Det skal derfor undersøges, hvilken betydning indvandringen til Nordslesvig sydfra havde for den slesvig-holstenske bevægelse i dennes forskellige miljøer.

IV. Hjemmetyskernes mobilisering

Gennem mobiliseringen af stadig bredere kredse i befolkningen forsøgte de nationale bevægelser at sætte magt bag deres politiske krav. Derved knyttedes nationaliseringen af deres tilhængere til det 19. århundredes demokratiseringsproces, som gav en række nye muligheder for politisk udfoldelse, der tillige fremmedes af den tekniske udvikling inden for kommunikation og massepåvirkning. Specielt for Nordslesvig gjaldt, at landsdelens fremtidige

statspolitiske skæbne med tankerne om en deling af Slesvig meget vel kunne afhænge af, i hvilket omfang slesvig-holstenerne kunne vinde tilhængere i konkurrence med den danske bevægelse. Afhandlingens fjerde problemstilling er derfor hjemmetyskernes mobilisering i den slesvig-holstenske bevægelse.

Denne del af undersøgelsen skal rette sig mod to hovedområder af mobiliseringen. Det ene er hjemmetyskernes deltagelse i den politiske proces og de muligheder, der eksisterede herfor. Centralt står her deres forhold til den nye politiske offentlighed, som skabtes med indførelsen af de rådgivende stænderforsamlinger i 1835/36, hvis betydning i hertugdømmerne rakte helt frem til 1863. Ved opstilling og valg af tysksindede kandidater kunne hjemmetyskerne fremme deres politiske mål, ligesom det kunne ske gennem indgivelse af petitioner til stænderne. Det skal her undersøges, i hvilket omfang hjemmetyskerne benyttede sig af disse muligheder. Tilsvarende gælder i forhold til revolutionstidens slesvig-holstenske Landsforsamlinger 1848-50. Efter 1864 måtte hjemmetyskerne vente længe på muligheden for politisk deltagelse; den kom først i 1867 efter indlemmelsen i Preussen med valget til Det nordtyske Forbunds grundlovgivende forsamling i februar.

Det andet hovedområde er den slesvig-holstenske bevægelses agitation. Her skal det undersøges, hvilke kanaler denne benyttede for at nå ud med sit budskab til flest mulig mennesker i Nordslesvig, f.eks. via presse og pjecer, på folkemøder og ved politiske banketter og navnlig gennem grundlæggelse af foreninger. Hvem stod for agitationen udadtil, og hvem var dens bagmænd? Særlige aspekter af agitationen, som skal nærmere analyseres, er markedsføringen af nationale slagord, sange og symboler og udbredelsen af et fjendebillede af den danske modstander.

Sideløbende med de to undersøgelsesfelter skal resultaterne af den hjemmetyske mobilisering vurderes. Hvilken styrke havde hjemmetyskheden i Nordslesvig absolut og i forhold til den danske bevægelse – og hvor gik grænsen mellem overvejende tysk og dansk sindelag? Hvilken udbredelse havde hjemmetyskheden set i forhold til den samlede nordslesvigske befolkning? Disse vurderinger skal lede frem mod overvejelser om drivkræfter og stopklodser for den hjemmetyske mobilisering. Foregik denne som en jævnt fremadskridende proces, eller var der tale om en udvikling med afbrydelser? Svaret skal bl.a. søges ved en kritisk benyttelse af Miroslav Hrochs trefasemodel for nationale bevægelser udvikling. Det skal efterprøves, om modellen kan benyttes i Hrochs egen version, eller om den må justeres, eventuelt helt forkastes. Til grund for modellen synes at ligge en forhåndsantagelse om en ubrudt fremadskridende mobilisering fra fase til fase. Det skal undersøges, om dette er holdbart for den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig, eller om der som påpeget af Hoffmann og Zimmermann forekom afbræk i udviklingen. Resultatet heraf vil bidrage til at klarlægge, hvorvidt mobiliseringen beroede

på den slesvig-holstenske bevægelses egen dynamik i landsdelen eller i hertugdømmerne som helhed, eller på udefra kommende tilskyndelser. I det omfang, sidstnævnte er tilfældet, skal det med udgangspunkt i Øyvind Østeruds antagelser undersøges, hvorvidt inspiration og efterligning fra andre nationale bevægelser vandt indpas, og specielt skal det afdækkes, om den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig indgik i et aktion-reaktion forhold til den danske bevægelse her og i kongeriget.

Drev disse faktorer den slesvig-holstenske bevægelse frem blandt nord-slesvigerne, fungerede andre som stopklodser. Befolkningkredses ligegyldige eller afvisende holdning over for den nationale uro fremgik allerede af det indledende citat fra Jens Wulffs dagbog. I hvilket omfang hæmmede dette den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig, og hvad gjorde denne for at overvinde modstanden? Direkte skadelig for hjemmetyskerne var myndighedernes undertrykkelse af den slesvig-holstenske bevægelse. Hvilke grænser satte den danske regering og siden den preussiske for bevægelsens frie udfoldelse, og hvilken effekt havde dette?

Fravalg af problemstillinger

Det er i denne afhandling alene hjemmetyskhedens politiske side, som skal undersøges. Det har betydet fravalg af andre problemstillinger. Bl.a. indgår enkeltpersoners, familiers eller andre mindre gruppers tilegnelse af tysk kultur eller deres bidrag hertil ikke. Afhandlingen tilsigter ikke at tilvejebringe et katalog over samtlige former for tyskhedens fremtræden i Nordslesvig. Den indflydelse, som udgik fra brødreneheden i Christiansfeld eller tysk kirkeliv i almindelighed, vil f.eks. ikke blive behandlet – også fordi det allerede er sket på bedste vis i værker af bl.a. Anders Pontoppidan Thyssen og Asger Nyholm.¹

Afhandlingens fokusering på de specielle nordslesvigske aspekter ved den slesvig-holstenske bevægelse betyder, at dens konklusioner næppe kan overføres på bevægelsen i almindelighed. Læsere, der søger at udlede generel viden om den slesvig-holstenske bevægelse, bør i hvert fald være opmærksomme på, at den i Nordslesvig kun havde tilslutning fra et mindretal i en ellers overvejende danskorienteret og dansktalende befolkning.

Afhandlingens disponering

De fire hovedproblemstillinger får ikke ensartet betydning for hele det tidsrum, som behandles i afhandlingen. Dertil var hjemmetyskhedens vilkår for omskiftelige. Fremstillingen inddeles derfor kronologisk i fire overordnede dele betinget af de centrale statspolitiske forandringer: 1815-1848, 1848-50, 1850-63 og 1863-67.

Forud for den første del undersøges den slesvig-holstenske bevægelses udgangspunkt i de statsretslige, administrative, økonomiske, sociale og sproglige forhold i begyndelsen af 1800-tallet, herunder dens eventuelle afsæt i de førnationale identiteter.

For perioden 1815-1848 rettes fokus særlig mod udbredelsen af en slesvig-holstensk identitet i Nordslesvig. Formuleringen af den slesvig-holstenske statsteori og kravet om en liberal forfatning for hertugdømmerne følges fra 1815. Fra begyndelsen af 1840'erne blev der opbygget en slesvig-holstensk bevægelse i Nordslesvig; hjemmetyskheden blev født. I byerne forvandlede 1830'ernes nordslesvigske reformliberalisme til slesvig-holstensk-tysk national-liberalisme. På landet reagerede adskillige mod den danske bevægelses »propaganda« nord og syd for Kongeåen. En særlig betydning fik det augustenburgske arvekrav på hertugdømmerne. Den slesvig-holstenske agitation virkede med presse, foreningsdannelse, folkefester og nationale symboler. Fra midten af 1840'erne mødte den øget modstand fra den danske regering.

Den anden del følger hjemmetyskernes tilslutning til den slesvig-holstenske opstand 1848-1850 og via denne til den tyske revolution. Centrale spørgsmål bliver hjemmetyskernes holdning til hertugdømmet Slesvigs fremtid og deres engagement i opbygningen af den slesvig-holstenske stat og et kommende tysk rige. Begivenhederne gennemtvang den nordslesvigske befolknings deling efter nationale retningslinjer. Resultatet heraf skal følges på mikroplanet i landsdelens byer og egne og i dens forskellige sociale lag, og indvandringens betydning skal tilsvarende analyseres.

Den tredje del omhandler hjemmetyskerne under det danske styres undertrykkelse af den slesvig-holstenske bevægelse 1850-1863 og den danske sprogpolitiske offensiv. Hjemmetyskerne måtte nu samle sig om at forsvare tyskhedens tidligere positioner og finde strategier for overlevelse.

I den fjerde del analyseres den augustenburgske bevægelse 1863-1867 og dens forsøg på at løsrive hertugdømmerne fra Danmark og etablere en selvstændig slesvig-holstensk stat med Friedrich »der Achte« som regerende hertug. Fokus vil især hvile på den augustenburgske agitation og det genrejste spørgsmål om Slesvigs deling samt på striden om hertugdømmernes tilknytning til Preussen. Fra efteråret 1865 skærpedes den preussiske undertrykkelse af den augustenburgske bevægelse. Den preussisk-østrigske krig i sommeren 1866 tilspidsede hjemmetyskhedens krise. Hertugdømmernes indlemmelse i Preussen i januar 1867 indledte et helt nyt kapitel af den nordslesvigske tyskheds historie.² Anneksionen og hjemmetyskernes umiddelbare reaktioner herpå er derfor afhandlingens naturlige slutpunkt.

Geografisk afgrænsning, stednavne og citater

Tilstedeværelsen af to konkurrerende nationale bevægelser gør Nordslesvig særlig egnet som undersøgelsesområde. Det er til denne landsdel, hjemmetyskhedsbegrebet er knyttet. Nordslesvig blev i datiden benyttet som et politisk-geografisk begreb af begge nationale bevægelser, om end den præcise afgrænsning mod syd længe stod åben.³ Et enkelt eksempel herpå var den dansksprogede slesvig-holstenske avis *Nordslesvigsk Tidende*. På tysk side regnede man næppe Flensborg med til Nordslesvig. Byens befolkning var altovervejende tysktalende, men for flertallets vedkommende helstatsorienteret.⁴ Den forholdsvis svage slesvig-holstenske bevægelse her fungerede ikke som central eller inspirationskilde for sindelagsfællerne i Nordslesvig. Derfor indgår Flensborg ikke i denne undersøgelse bortset fra de få gange, særlige forbindelser knyttedes. Tønder var derimod af stor og vedvarende betydning for hjemmetyskheden, og byen omfattes derfor fuldt ud af analysen, skønt dens politiske tilhørsforhold til det overvejende danske Nordslesvig i denne periode kan synes svag. Undersøgelsesområdet afgrænses således af den gamle nordgrænse for hertugdømmet Slesvig indtil 1864 og grænsen mellem Danmark og Tyskland fra 1920.

Sydslesvig betegner følgelig i denne afhandling området mellem den nuværende dansk-tyske grænse og Ejderen. Benævnelsen Mellemslesvig benyttes nærmest i forbindelse med det område, som i tiden mellem de slesvigske krige var omfattet af de danske sprogreskripter, altså den nordlige del af Sydslesvig med undtagelse af de nordfrisiske områder.

Stednavne både nord og syd for grænsen af 1920 gengives på dansk. I overensstemmelse med den almindelige praksis på forskningsområdet og af hensyn til læserne oversættes citater fra tysk til dansk, med mindre det drejer sig om lyriske tekster eller enkelt vendinger, der ville miste liv og indhold ved en oversættelse; f.eks. vil det berømte slesvig-holstenske slagord tabe farve ved at blive oversat fra det plattyske »up ewig ungedeelt« til det danske »for evig udelt«, selv om oversættelsen er fuldstændig præcis. Oversatte citater videregives med moderne retskrivning, mens oprindeligt dansksprogede citater gengives bogstavtro efter originalen. Taler i stænderforsamlingen gengives bogstavtro efter den danske udgave af stændertidenden. Hvor oversættelsen fra tysk forekommer flertydig, eller hvor det er særlig vigtigt, at begreber og udtryk fortolkes præcist, gengives originale tyske ord eller vendinger i en skarp parentes i teksten, længere citater i en fodnote.

Med mindre det drejer sig om direkte eller indirekte citater benyttes betegnelserne »slesvig-holstener« og »slesvig-holstenerne« i denne afhandling om en eller flere tilhængere af den slesvig-holstenske bevægelse og ikke om hertugdømmernes indbyggere generelt.

6. Litteratur og kilder

Forskning i hjemmetyskhedens historie 1840-1867

Hjemmetyskhedens historie fra dens begyndelse omkring 1840 til Sønderjyllands indlemmelse i Preussen i 1867 har ikke tidligere været genstand for en samlet videnskabelig undersøgelse. Der er ingen historisk forskningstradition for at beskæftige sig med den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig eller i Slesvig og Holsten som helhed, der modsvarer de mange fremstillinger af den danske bevægelses historie.¹ Det hidtil vægtigste bidrag er Gottlieb Japsens bog *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850* fra 1961, der blev banebrydende for den moderne forskning i de nationale bevægelsers historie i det dansk-tyske grænseland. Nært knyttet til bogen er de to uddybende artikler *Nyt lys over de slesvigiske byers forfatningspetitioner 1816-17* (1964) og *Martsdagene 1848 i Aabenraa* (1960). Alle tre afhandlinger leverer velfunderede fortolkninger af slesvig-holstenismen i Aabenraa med perspektivrige udblik til hertugdømmerne som helhed, men deres tyngdepunkt ligger immervæk i en enkelt by, og de behandler ikke tiden efter 1850.

Hvad Japsens arbejder er for Aabenraa, er Henrik Fangels solide skildring af den nationale udvikling i tobindsværket *Haderslev bys historie 1800-1945* (1975 og 1996) for Nordslesvigs største købstad, og her frem til 1867. Hertil kommer Fangels biografiske artikel *Dr. J. A. Marcus. Læge i Haderslev 1832-51. Et bidrag til slesvig-holstenismens historie i Haderslev* (1969-72). Fangels arbejder erstatter Peter Kraghs ældre og temmelig tendentiøse fremstilling *Das Deutschtum in Hadersleben von 1840 bis 1850* (1933-36). For Tønder og Sønderborg samt for landområderne er der kun lidt at hente i de lokalhistoriske værker. Til gengæld har H. V. Gregersen i talrige større og mindre artikler behandlet den nationale udvikling på landet med udgangspunkt i enkelte steder eller personer. Navnlig er *Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Aabenraa* (1951) og *Af Slogs herreds nationale historie indtil 1864* (1953) gode bidrag til den nationale sindelagsdelings historie i områder med en betydelig hjemmetyskhed.

En række afhandlinger omhandler enkeltaspekter af den politiske udvikling i Nordslesvig, hele Slesvig eller Slesvig og Holsten. Her findes i varierende omfang oplysninger om den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig, og under alle omstændigheder opridses her den overordnede ramme for hjemmetyskhedens udvikling. Disse afhandlinger behandler som regel kortere tidsrum. For perioden indtil 1848 dokumenterer Jürgen Rohweders bog *Sprache und Nationalität. Nordschleswig und die Anfänge der dänischen Sprachpolitik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (1976) reaktionerne mod den danske sprog-

bevægelse og sprogreskriptet fra 1840. Samme problemstilling er et hovedtema i H. P. Clausens afhandling *Dansk og tysk på Als 1812-48* (1965/66). I H. P. Clausen og Jørgen Paulsens bog *Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne* fra 1980 gives en grundig behandling af hertug Christian August og hans dynastipolitik, mens der ikke er meget om hans søn Friedrich (»der Achte«). Stændervalgene, stænderforsamlingerne og deres betydning for den nationale udvikling indtil 1848 beskrives af Hans Jensen i tobindsværket *De danske Stænderforsamlings Historie* (1931-34). Den begyndende nationale mobilisering på såvel dansk som tysk side analyseres kritisk i A. Pontoppidan Thyssen: *Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850* (1977).

En vigtig landvinding for udforskningen af den slesvig-holstenske bevægelses historie indtil 1848 er Henning Unverhaus nye, meget grundige fremstilling i habilitationsafhandlingen *Gesang, Feste und Politik. Deutsche Liedertafeln, Sängere, Volksfeste und Festmähler und ihre Bedeutung für das Entstehen eines nationalen und politischen Bewusstseins in Schleswig-Holstein 1840-1818* (2000). Bogen inddrager Nordslesvig fuldt ud på lige fod med Sydslesvig og Holsten.² Sangkorene var ikke den eneste foreningsdannelse i den slesvig-holstenske bevægelse. Den tyske borgerforening i Haderslev er velbeskrevet i Th. O. Achelis' lille bog *Bürgerverein zu Hadersleben 1838 – 19. November – 1938* (1938), mens jeg har behandlet *Den slesvig-holstenske patriotiske Forening 1845-1850* i artikelform (1997).

Af stor betydning for hjemmetyskhedens udvikling blev revolutions- og krigsårene 1848-1850. For monarkiet som helhed sammenfattes denne turbulente tid bedst af Claus Bjørn i *1848. Borgerkrig og revolution* (1998). En ældre fremstilling ud fra et tysknationalt synspunkt er Hermann Hagenah: *Revolution und Legitimität in der Geschichte der Erhebung Schleswig-Holsteins* (1916). Skønt præget af forfatterens dansknationale holdning og mangel på gennemgående problemstillinger er Holger Hjelholts tobindsværk *Sønderjylland under Treårskrigen* (1959-61) stadig uomgængeligt på grund af dets omfattende og samvittighedsfulde kildeudnyttelse. Holger Hjelholt udgav desuden centrale kilder om revolutionstiden i Nordslesvig, se herom nedenfor. Eberhardt Schwalm's bog *Volksbewaffnung 1848-1850 in Schleswig-Holstein* fra 1961 og Volker Weimars *Der Malmöer Waffenstillstand von 1848* fra 1959 supplerer Hjelholts fremstilling på deres særlige felter. Tidens mange adresser er udnyttet af Alexander Scharff i *Zeugnisse deutscher Volksgeschichte aus dem Herzogtum Schleswig 1848-1850* (1957), men langt fra tilbunds-gående. Samme kildetype er benyttet i min artikel *Die Nordschleswiger und die Revolution von 1848* (1998). Den indenrigspolitiske udvikling på slesvig-holstensk side 1848-51 og bestræbelserne på en slesvig-holstensk statsdannelse mangler endnu en gennemgribende behandling, men belyses med inddragelse af nordslesvigske forhold i solide artikler af Martin Steinhäuser, Hans-Georg Skambraks, Rüdiger Moldenhauer og senest af Heiko

Vosgerau. Embedsmændenes stillingtagen analyseres i Asger Nyholms grundige bog *Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850* (1980) og i Vibeke Harsbergs undersøgelse *Nordslesvigske embedsmænd 1848-1851* (1979).

Sønderjyllands historie i tiden mellem de slesvigske krige er ikke skildret samlet i en monografi. De første, konfliktprægede år analyseres grundigt i Jens Engbergs disputats *Det slesvigske spørgsmål 1850-1853* (1968). Den konfrontationsskabende danske sprogpolitik er behandlet i Holger Hjelholts disputats *Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene* (1923), der nødvendigvis må suppleres med Jochen Bracker: *Die dänische Sprachpolitik 1850-1864 und die Bevölkerung Mittelschleswigs* (1972-73). Tønder behandles særskilt i Asger Nyholms *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid* (1958). Forfatningskonflikten og dens skærpelse efter 1855 er grundlæggende belyst i Erik Møllers tobindsværk *Helstatens Fald* (1958).

Sidstnævnte værk behandler også skæbneåret 1864. Når der ses bort fra den udenrigspolitiske og militære udvikling, er forskningen i Slesvigs og Holstens politiske historie i årene 1863-1867 beskeden, og hjemmetyskhedens historie i disse afgørende år henligger nærmest i totalt mørke. Der savnes en samlende fremstilling af den augustenborgske bevægelse i hertugdømmerne. Joachim Daebels *Die Schleswig-Holstein-Bewegung in Deutschland 1863/64* (1969) honorerer kravene til en moderne undersøgelse, men har altovervejende bevægelsen syd for Elben som emne. Harm-Peer Zimmermanns artikel »...schmeiss' die Preussen aus dem Land!« *Die demokratische und augustenburgische Opposition in Schleswig-Holstein 1863-1881* (1993) skildrer emnet i oversigtsform. Ellers behandles det næsten kun i ældre værker. Karl Jansen og Karl Samwers *Schleswig-Holsteins Befreiung* (1897) er båret af en stærk augustenborgsk tendens, men er indtil videre nødvendig p.g.a. sin stoffylde. Werner Frölichs *Vor vierzig Jahren* (1904) har kun interesse for så vidt angår forfatterens egen deltagelse i begivenhederne. Hermann Hagenah kunne til sin store artikel 1863. *Die nationale Bewegung in Schleswig-Holstein* (1926) ikke benytte de augustenborgske arkiver, og den slutter, før begivenhederne for alvor greb ind over Slesvig. Heinz Rautenbergs *Untersuchungen zur Geschichte der schleswig-holsteinischen Parteien im Winter 1864/65* (1933-34) er fortsat uomgængelig med hensyn til splittelsen mellem augustenborgerne og tilhængerne af hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. Også Georg Reinhardts *Preussen im Spiegel der öffentlichen Meinung Schleswig-Holsteins 1866-1870* (1954) tilhører den ældre forskningstradition. Ingen af disse afhandlinger beskæftiger sig nævneværdigt med Nordslesvig.

Forskning i nationale bevægelser

I kapitel 4 blev der præsenteret nogle teoretiske positioner i den internationale forskning i nationalismens historie. Denne omfatter derudover en række

empiriske studier, hvis resultater hyppigt er fremlagt i antologier med komparativt sigte. Miroslav Hrochs allerede nævnte *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleineren Völkern Europas* fra 1968 (engelsk udgave 1985) fik i 1971 følgeskab af *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen* med Theodor Schieder og Peter Burian som udgivere. Samme skole tilhørte *Nationale Bewegung und soziale Organisation*, udgivet af Theodor Schieder og Otto Dann, samt den af sidstnævnte redigerede *Nationalismus und sozialer Wandel*, begge fra 1978. Særlig rettet mod Nordeuropa og Norden var Rosalind Mitchison (red.): *The Roots of Nationalism: Studies in Northern Europe* (1980) og Gunnar Karlsson (red.): *Nationale og etniske minoriteter i Norden i 1800- og 1900-tallet* (1987). Et hovedresultat af 1980'ernes forskning blev European Science Foundations tidligere omtalte serie *Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe 1850-1940*, der havde høje komparative ambitioner. Herfra skal fremhæves bindene VI og VII, David Howell m. fl. (red.): *Roots of Rural Ethnic Mobilisation* og Andreas Kappeler m.fl. (red.): *The Formation of National Elites*, som begge udkom i 1992. Nyeste skud på stammen af antologier er Heiner Timmermanns førnævnte *Die Entstehung der Nationalbewegung in Europa 1750-1849* fra 1993 og *Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850-1914* fra 1998. Tilsammen giver de anførte værker overskuelig og fyldig information om de vigtigste europæiske nationalbevægelser og dermed stof til udblik og sammenligninger, der kan skærpe karakteristikken af den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig.

Trykte kilder

En videnskabelig fremstilling af hjemmetyskhedens historie fra 1840 til 1867 må altovervejende baseres på de primære kilder. Blandt de trykte kilder skal først og fremmest nævnes området tyskorienterede aviser.³ I Haderslev udkom *Lyna* (1797-1848, danskorienteret fra 1847) og *Nordslesvigsk Tidende* (1848-50, 1864-1879); bortset fra enkelte numre mangler sidstnævnte desværre fra andet halvår 1865, hele 1866 og første halvår 1867. Af *Apenrader Wochenblatt* (1848-50) er kun få numre bevaret; til gengæld er *Apenrader Nachrichten* (1864-1868) komplet. *Sonderburger Wochenblatt* og dets dansksprogede udgave *Sønderborger Ugeblad* (1830-1846) samt (*Ny*) *Sønderborg Avis* (1865-72?) er ligeledes velbevaret, og det samme gælder *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt* (1813-1869). Disse aviser er gennemgået systematisk.⁴ Deres historie indgår som en del af undersøgelsen. Blandt de slesvig-holstenske aviser uden for Nordslesvig er det store og indflydelsesrige *Itzehoer Wochenblatt*, den officøse *Schleswig-Holsteinische Zeitung* og den preussisk orienterede (*Flensburger*) *Norddeutsche Zeitung* ofte benyttet, og det samme gælder den danske modstanders hovedorgan *Dannevirke*. Andre aviser er kun inddraget sporadisk.

Beslægtet med pressen er tidens mange pjecer. Med undtagelse af J. C. Todsens *Beiträge zur Beurtheilung der jetzigen Zustände der Herzogthümer Schleswig und Holstein* fra 1844 er de slesvig-holstenske pjecer i reglen skrevet af sydslesvigske og holstenske forfattere. Gennemgående giver de masser af synspunkter, men kun lidt konkret information. Fremhæves skal litterat H. Hansens *Deutsche Volks- und Sängereffest in Schleswig-Holstein* (1846), de augustenborgske *Schwartzbücher über die dänische Missregierung im Herzogthum Schleswig* (1864) og den anonyme *Die Versammlung der Nordschleswiger in Hadersleben 16ten September 1866* (1866). Brugen af aviser og pjecer som hovedkilder har ikke ført til metodiske overvejelser, der ikke er velkendt fra den kildekritiske litteratur, men en enkelt betragtning om national propaganda skal anføres. I de senere faser af den dansk-tyske grænsekonflikt, f.eks. under afstemningskampen 1919-1920, var størstedelen af befolkningen i forvejen nationalt mobiliseret. Agitationen måtte da sigte på at vinde de forholdsvis få marginalvælgere, bl.a. ved flittig brug af økonomiske argumenter. Derfor var agitationen ikke nødvendigvis repræsentativ for holdningerne hos den store masse af nationalt overbeviste. Derimod søgte agitationen i 1840'erne at indvirke på en befolkning, der for det store flertals vedkommende kun var ringe engageret i den nationale konflikt, og endnu omkring 1864 var mange stadig nationalt uafklarede. Den nationale agitation måtte derfor dengang benytte argumenter, som kunne virke bredt overbevisende på hovedparten af befolkningen. Den ældre propaganda må derfor alt efter situationen formodes at være indrettet på at imødekomme eller imødegå strømninger og synspunkter, der var almindeligt udbredt blandt folk.

Holdningerne hos hjemmetyskernes valgte politiske repræsentanter fremgår af de trykte referater fra forhandlingerne i den slesvigske stænderforsamling (1836-46), den forenede slesvig-holstenske stænderforsamling (1848), den slesvig-holstenske landsforsamling (1848-51) og den genindførte slesvigske stænderforsamling (1853-63). Blandt de officielle kilder er endvidere de forskellige trykte forordninger, reskripter og opråb udsendt af de forskellige regeringer, som udøvede autoritet i området. Regeringernes holdninger til grænsespørgsmålet belyses ved diverse aktsamlinger. *Actenstücke zur neuesten Schleswig-Holsteinischen Geschichte* (1852) rummer akter om den provisoriske regerings stilling til Nordslesvig, mens den augustenborgske skyggeregerings overvejelser om landsdelens fremtid kan følges i Dr. Kupkes kildeudgave *Vor fünfzig Jahren. Briefwechsel zwischen Dr. Karl Lorentzen und den Führern der Augustenburgischen Partei 1863-1866* (1914). De preussiske akter i relation til en eventuel afstemning i Nordslesvig 1864-1867 er udgivet af Walter Platzhoff, Kurt Rheindorf og Johannes Tiedje (1925) og Fritz Hähnsen (1929). Officielle vurderinger af stemningen i befolkningen fremgår af den slesvig-holstenske udsending L. C. H. Bargums *indberetninger om forholdene i Nordslesvig i efteråret*

1848 (1959), udgivet ved Holger Hjelholt, og set fra dansk side af Axel Linvalds *Stemninger og Tilstande i Sønderjylland ved Krigens Udbrud 1864. Indberetninger fra Embedsmændene* (1920).

Der er kun udgivet få breve om hjemmetyskhedens udvikling. Harboe Kardel har i artiklen *Augustenburger Berichte* (1960) i uddrag gengivet udvalgte breve fra førende slesvig-holstenere i Nordslesvig til hertug Christian August af Augustenborg. Henrik Fangels førnævnte biografi af J. A. Marcus har et tillæg med breve fra Marcus til hertugen. Dertil kommer uddrag af breve til hertugen i C. F. Wegeners stærkt tendentiøse *Om Hertugen af Augustenborgs Forhold til det holstenske Oprør* (1849). Holger Hjelholt har udgivet *Nogle breve om den slesvig-holstenske revolution i marts 1848* (1961). Heinz Rautenbergs brevsamling *Wir wollen Deutsche bleiben. Briefe zum Kampf Schleswig-Holsteins um sein deutsches Schicksal 1855-1863* (1939) rummer kun få breve med direkte relevans for hjemmetyskheden. Et par mindre trykte brevsamlinger belyser forholdene blandt menige hjemmetyskere i Højer og Tønder i 1864. Spredt findes enkelte breve trykt som bilag til bøger og artikler.

Trykte dagbøger skrevet af hjemmetyskere er yderst sjældne. De begrænser sig til nogle anonyme dagbogsoptegnelser fra Tønder 1848, trykt i *Tondernsche Zeitung* 1891 og nogle lige så anonyme notitser fra 1864 trykt i samme avis 1904. Erindringer fra de førende slesvig-holstenske politikere har ikke kunnet bidrage med væsentlige oplysninger om hjemmetyskheden i Nordslesvig.

Utrykte adresser og petitioner

Blandt de mange utrykte kilder er de forskellige adresser og petitioner fra Nordslesvig med mere eller mindre udtalte slesvig-holstenske ønsker og krav en hovedsøjle for fremstillingen.⁵ Indsamling af underskrifter blandt menige borgere til fordel for bestemte standpunkter var et vigtigt politisk udtryksmiddel i tiden før den almindelige valgrets indførelse. Nogle blev sendt som underskrevne erklæringer til pressen, men de allerfleste skal findes i arkiverne.

Kongen modtog fra liberale slesvig-holstenere i de nordslesvigske købstæder i 1839/40 petitioner om en fri forfatning, og fra Tønder sendtes 1850/51 petitioner til kongen om ophævelse af sprogreskripterne. Disse petitioner findes i kongehusets og Ministeriet for Hertugdømmet Slesvigs arkiver. Det var imidlertid undtagelsen, at tysksindede henvendte sig til den danske monark. Derimod sendte hjemmetyskerne utallige adresser til den slesvigske stænderforsamling, der samledes hvert andet år i perioden 1836-46 og efter Treårskrigen i årene 1853/54, 1855, 1856/57, 1860 og 1863. Disse adresser er stort set bevaret komplet i stænderforsamlingens arkiv, der også rummer adresser til de forenede slesvig-holstenske stænder i 1848 og den slesvig-holstenske Lands-

forsamling 1848-49. I disse år sendte hjemmetyskerne tillige mange adresser til den tyske Nationalforsamling i Frankfurt; de er i vid udstrækning bevaret i Nationalforsamlingens arkiv. Et mindre antal adresser fra Treårskrigen havde den provisoriske regering, den slesvig-holstenske fællesregering og det slesvig-holstenske statholderskab som modtager; de er bevaret eller fortegnet i Wilhelm Beselers privatarkiv eller i de augustenburgske arkiver (se nedenfor). I årene 1864-66 sendte tysksindede nordslesvigere adresser til de preussiske og østrigske civilkommissærer, der i fællesskab styrede hertugdømmet Slesvig; disse adresser findes i civilkommissærernes arkiver. Der blev også rettet adresser til kong Wilhelm af Preussen og den preussiske landdags andetkammer, som er bevaret i arkiverne fra den preussiske civilkommissær for Slesvig, den preussiske overpræsident for Slesvig-Holsten og det preussiske udenrigsministerium.

I samtiden lagde de nationale bevægelser stor vægt på disse adresser og petitioner som sande udtryk for opinionen. De blev gang på gang brugt til at give bevægelsernes politiske mål en folkelig legitimering. Lige så stor værdi, som de to nationale retninger tillagde deres egne adresser, lige så ringeagtende udtrykte de sig om modpartens. Også det er imidlertid et vidnesbyrd om betydningen af denne form for meningstilkendegivelse. Samtidens strid om adresserne har fået nogle historikere til at afvise deres værdi som kilder. Andre historikere anser dem for vigtige kilder til holdninger i befolkningen, når blot de analyseres omhyggeligt i forhold til deres ophavssituation og når deres udsagn ikke overfortolkes. Det gælder f.eks. H. P. Clausen, Alexander Scharff, Jürgen Rohweder og A. Pontoppidan Thyssen.⁶

Det må antages, at den slesvigske befolkning gennemgående var tilstrækkelig politisk moden og velorienteret til at tage selvstændig stilling til de adresser og petitioner, som den fik forelagt. Uden tvivl skete der en politisk modning i takt med de skærpede nationale modsætninger; der spores en stadig større afklarethed fra de første adresser omkring 1840 til de mange fra Treårskrigen og videre frem til 1866. Læsekyndighed var udbredt til det store flertal, om end en del af de gamle og af de socialt svage stillede måske endnu var analfabeter. Aviser blev givetvis læst af flere, end bladenes beskedne oplagstal giver indtryk af, og de gav stof til diskussioner i de forskellige fællesskaber i byer og landsbyer, som heller ikke må undervurderes.

I flere adresser forekommer eksempler på selvstændig stillingtagen i form af tilføjelser eller sletninger i forhold til den oprindelige tekst. Da en bonde ved Rødekro i 1844 fik forelagt en adresse, der ville forhindre ansættelsen af præster fra kongeriget i hertugdømmet Slesvig, nægtede han at underskrive og skrev i stedet: »Denne Pettetion er Udsted lige imoe Kongen og den Dansk nation, men ikke af mig Hans L. Killsen«. I 1848 tilføjede folk i Klovtoft til en dansk petition: »Vi ønske at blive staaende til Danmark saaledes som vi i det

sidste Aarhundrede have staaet«, d.v.s. uden at Slesvig blev indlemmet i kongeriget. Tilsvarende kendes fra Egvad, Ketting og Agerskov.⁷ Andre eksempler vil blive nævnt i de følgende kapitler.

Et andet argument for adressernes udsagnsværdi er de faste mønstre, der aftegner sig, og den betydelige overensstemmelse, der er mellem dem indbyrdes og i forhold til andre kilder. I mine undersøgelser af den danske bevægelse har jeg ofte konstateret, at fælles karakteristika for underskriverne af adresser med det samme budskab, f.eks. i social henseende, går igen fra den ene adresse til den næste. Det gør det lidet sandsynligt, at der kan være tale om tilfældigt opnåede underskrifter. Studeres de enkelte navne, åbenbares et stort antal af gengangere blandt underskriverne af flere nogenlunde samtidige adresser med helt eller næsten identiske budskaber. Derimod forekommer det kun sjældent, at den samme person underskrev samtidige adresser med modsatrettede budskaber. Nok så tungtvejende er overensstemmelsen med andre kilder, f.eks. medlemslister fra nationale foreninger; gang på gang er der en betydelig fællesmængde af navne mellem disse og adresserne.⁸

Generelt er der således vægtige grunde til at inddrage dette omfattende kildemateriale som en hovedkilde til hjemmetyskernes nationale og politiske stillingtagen. De enkelte adressers udsagnskraft vil løbende blive vurderet i afhandlingen.

Adresser og petitioner er tillige centrale kilder til de slesvig-holstenske synspunkters udbredelse i befolkningen og til hjemmetyskernes lokale og sociale tilhørsforhold. Antallet af underskrivere giver en klar fornemmelse for, hvor repræsentative de holdninger var, som kom til udtryk i adressen. Det gælder navnlig, hvis dette antal sammenlignes med tilslutningen til samtidige danske adresser. Da det trods den øgede nationale mobilisering længe kun var en begrænset del af befolkningen, der underskrev adresser, bør antallet af underskrifter desuden sammenholdes med den totale population af voksne mænd i det område, adresserne dækkede. Det var gennemgående kun voksne mænd, som lagde navne til de nationale bevægelers underskriftsindsamlinger.

Underskrivernes geografiske fordeling på de enkelte købstæder, flækker og sogne kan nemt rekonstrueres, da mangelfulde stedangivelser oftest kan præciseres ved hjælp af stændervalglisten, folketællingslister o.l. Vanskeligere kan det være at opgøre de enkelte erhvervs og sociale gruppers repræsentation i den slesvig-holstenske bevægelse, da adresseunderskriverne langt fra altid anførte deres erhverv. Her står de hjemmetyske adresser oftest tilbage for de danske manifestationer. Alligevel findes der et tilstrækkeligt antal slesvig-holstenske adresser, hvor samtlige eller dog størstedelen af underskriverne har vedføjet deres erhverv. I sådanne tilfælde kan huller udfyldes ved inddragelse af supplerende kilder: Andre hjemmetyske adresser, medlemslister fra tyske

nationale foreninger eller stændervalglistor med eller uden angivelse af den kandidat, den pågældende stemte på. Andre kan identificeres erhvervsmæssigt ved hjælp af den rige sønderjyske personal- og lokalhistoriske litteratur: Embedsstater for præster, læger, embedsmænd og lærere, biografier over immatrikulerede studenter, borgerskabsbøger, ejerrækker for gårdene i flere sogne m.m.⁹ Vigtigst er de bevarede folketællingslister. Til identifikation af underskrivere her findes flere værdifulde hjælpemidler. For Aabenraa foreligger et alfabetisk register over folketællingen fra 1845, og for flere landsogne har Jens Hansen Nielsen udarbejdet indbyggerfortegnelser fra samme år med alfabetiske registre og ejerrækker for gårde og huse.¹⁰ I enkelte tilfælde er kirkebøgerne benyttet. Ved inddragelse af disse kilder kan erhverv og fødested som regel findes for et tilstrækkeligt stort antal underskrivere til, at en statistisk bearbejdning giver mening.

En række stillingsbetegnelser siger i sig selv ikke særligt meget. En gårdejer kan have en stor eller en lille gård, en smed kan være både mester og svend. Her giver folketællingernes oplysninger om antallet af tjenestefolk, svende og lærlinge i den enkelte husstand i mange tilfælde mulighed for en præcisering.

Hvor kun et beskedent antal eller slet ingen af underskriverne har røbet deres erhverv, bliver identifikationen af underskriverne i folketællinger og andre kilder en mere vanskelig og usikker metode. Det gælder navnlig i købstæderne med de mange beboere, men også på landet, hvis underskrivernes stedangivelser er upræcise og f.eks. kun nævner sognet frem for den enkelte landsby. Problematisk er det ligeledes, hvor underskrivernes navne enten er ufuldstændigt angivet eller er så hyppigt forekommende, at fejlidentifikationer nemt kan opstå, sådan som det er tilfældet med Peter Petersen, Hans Jessen, Peter Hansen og lignende. I disse tilfælde er det valgt at afstå fra gætteri og tælle underskriveren i kategorien »uden angivelse af erhverv«.¹¹ Her har endvidere en række personer måttet henføres, som nok har et karakteristisk navn, men som ikke har kunnet genfindes i folketællingerne.

Den sociale sammensætning af underskriverne på de hjemmetyske adresser og medlemmer af de slesvig-holstenske foreninger er en gennemgående problemstilling, men det er valgt at fokusere særligt på årene 1848-50, hvor modsætningerne skærpedes og den brede befolkning for alvor blev stillet over for valget mellem dansk og tysk. Navnematerialet fra denne tid er stort, og der er bevaret mange folketællingslister fra 1845 og 1855, som kan fremme identifikationen. Disse folketællingers oplysninger om indbyggernes fødested er tillige udnyttet til en analyse af indvandringens betydning for hjemmetysk-heden under Treårskrigen.

De augustenborgske arkiver

Hertug Christian August af Augustenborg og hans søn prins Friedrich fik i perioder stor betydning for hjemmetyskheden i Nordslesvig. Deres efterladte arkiver er centrale for afhandlingen, ikke mindst fordi de er ualmindeligt velbevarede og omfatter vigtige arkivalier fra andre arkivskabere. Skønt de i årtier har været tilgængelige i offentlige arkiver, først i Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek og siden i Landesarchiv Schleswig-Holstein, er de endnu ikke udnyttet efter fortjeneste af forskningen.

Fra 1840'erne findes vigtige oplysninger om hjemmetyskheden på Haderslevengen og i Sundeved i fremtrædende slesvig-holsteneres breve til Christian August. Navnlig har brevene fra hertugens agent, pastor Jürgen Brag i Adsbøl, været givtige. Fra Treårskrigen rummer de augustenborgske arkiver vigtige arkivalier fra den provisoriske regering, fællesregeringen og statholderskabet. Selv i tiden mellem de slesvigske krige modtog Christian August breve fra tro tilhængere i det nordslesvigske. En augustenborgsk stemningsberetning fra Nordslesvig fra 1860 findes i Schleswig-Holsteinische Landesbibliotheks håndskriftssamling.

Da prins Friedrich i november 1863 fra Gotha proklamerede sig som hertug efter kong Frederik 7.s død, blev det indledningen til den augustenborgske bevægelse i hertugdømmerne. Akterne fra et fremskudt augustenborgsk »pressebureau« i Hamborg indeholder få, men vigtige kilder til bevægelsens start i Nordslesvig.¹² Friedrichs personlige arkiv rummer bl.a. en opgørelse over de mange hyldestadresser, som han modtog efter at være kommet til Kiel. Her etableredes en augustenborgsk skyggeregering. I dennes Departement des Inneren fik hertugens agent Hugo Jensen ansvaret for augustenborgernes forhold til Slesvig, og han iværksatte en række initiativer for at fremme sin herres sag i dette hertugdømme.¹³ Disse aktiviteter medførte en fyldig og velbevaret korrespondance med udsendte agenter og lokale tillidsmænd. Fra de afgørende måneder i foråret og sommeren 1864 gik der nærmest dagligt breve om nordslesvigske forhold til og fra Hugo Jensen. Dette materiale udnyttes her for første gang. Fra Departement der auswärtigen Angelegenheiten og Departement der Finanzen er enkelte akthefter benyttet.

De velbevarede augustenborgske arkiver tillader mangt et interessant blik bag facaden på den augustenborgske politik og bevægelse, særlig i året 1864. De rummer den skjulte fare, at augustenborgernes betydning for hjemmetyskheden overvurderes.

Andre utrykte kilder

Bortset fra de augustenborgske arkiver er det småt med bevarede breve om og fra hjemmetyskerne i private arkiver. Breve i Peter Hiort Lorenzens privatarkiv

beretter om de liberales situation i Tønder og Sønderborg og kaster spredt lys over liberalismens udvikling til nationalliberalisme. Wilhelm Ahlmanns privatarkiv rummer breve og sager vedr. de slesvig-holstenske foreninger 1864-66 og forskellige politiske komiteer.

En vigtig kildegruppe er arkiverne fra de forskellige slesvig-holstenske foreninger. Desværre er de sjældent bevaret. Størst udbytte giver de fyldige arkiver fra *Bürgerverein* i Haderslev, der velvilligt er stillet til min rådighed af foreningens bestyrelse, og fra *Den slesvig-holstenske patriotiske Forening*. Der er ikke bevaret arkiver fra borgerforeningerne i de andre byer eller fra *Gewerbeverein* i Tønder. Arkiverne fra *Harmonie* og *Concordia* i Aabenraa er af begrænset interesse, da foreningerne næsten udelukkende var selskabelige.

Fra sangforeningerne er overleveringerne ret sporadiske: Protokollen fra *Augustenburger Liedertafel* samt vedtægter, regnskaber og medlemslister fra *Singverein* i Tønder. Fra sidstnævnte savnes foreningsprotokollen, der endnu eksisterede i 1920'erne. Tilsvarende er arkivalierne fra sangkoret i Aabenraa gået tabt efter 1928. Heldigvis blev der forinden på grundlag af de nu tabte arkivalier gjort optegnelser eller skrevet artikler, som altså nu er primære kilder. Fra *Liedertafel* i Haderslev, Sønderborg og Ulkebøl findes intet arkivmateriale. Fra *Männer-Turn-Verein* i Aabenraa eksisterer et arkiv med få aktstykker. Blandt de mange mistede arkiver fra de augustenburgske foreninger 1864-66 er tabet af arkivalier fra *Landwirthschaftlicher Verein* i Tønder amt særlig frustrerende. Trods navnet var den en politisk slesvig-holstensk forening. Protokollen eksisterede endnu i 1964, hvor den blev udnyttet af Thyge Thyssen til en jubilæumsartikel.

De offentlige myndigheders arkiver rummer talrige oplysninger om den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig. Folkefesten på Mønterhøj ved Aabenraa i 1843 beskrives i indberetninger fra amtmand og husfoged til det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli i København. Udbredelsen af illegale skrifter vendt mod det åbne brev i 1846 medførte en politiundersøgelse, hvis akter også findes i kancelliets arkiv. Den revolutionære slesvig-holstenske aktivitet i marts 1848 belyses af de bevarede byarkiver fra Tønder og Sønderborg, men blev ellers nidkært undersøgt af en dansk regeringskommission og en særlig undersøgelseskommission, der afgav indberetninger til kancelliet. I arkiverne fra bestyrelseskommissionen 1849-50 og den danske regeringskommissær 1850-51 er der akter om konfrontationer med hjemmetyskerne i Tønder og valget til landsforsamlingen i 1850. Arkivet rummer desuden begæring fra frivillige soldater i den slesvig-holstenske hær og tysksindede slesvigere, der var flygtet fra de indrykkende danske tropper, men som efter nederlaget ønskede at vende hjem. Tilsvarende stof findes i amtsarkiverne.

Stemningen blandt hjemmetyskerne efter det slesvig-holstenske nederlag fremgår af den slesvigske gendarmeriinspektørs indberetning fra 1852 i

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvigs arkiv. De mange konfrontationer mellem slesvig-holstenere og de nye danske myndigheder i de første år af 1850'erne har især afsat sig spor i amtsarkiverne fra Tønder og Aabenraa og arkivet fra Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. De samme arkiver rummer materiale om de politisk begrundede sletninger af vælgere fra stændervalglisterne og om valgresultaterne. Arkiverne fra regeringskommissæren og det slesvigske ministerium rummer en del materiale om hjemmetyske protester imod sprogeskripterne.

Efter erobringen i 1864 kom den augustenborgske bevægelse blandt hjemmetyskerne på kant med de skiftende preussisk-østrigske eller preussiske myndigheder for hertugdømmet Slesvig. Deres arkiver rummer adskillige sager om politiske demonstrationer, bl.a. skåltaler for Friedrich og fornærmelser mod de preussiske soldater, ligesom der er sager om forbud mod aviser, flyveblade og politiske foreninger. Navnlig fra efteråret 1865 er der et rigeligt materiale om de politiske foreninger i hertugdømmet Slesvig med disses vedtægter og medlemslister som bilag til overvejelserne om, hvorvidt foreningerne skulle forbydes eller måtte fortsætte. På samme tid blev det preussiske system med månedlige forvaltningsberetninger introduceret. Disse beretninger indeholdt bl.a. en fast rubrik om den offentlige stemning og findes i vid udstrækning bevaret i amtsarkiverne samt i civilkommissærens og overpræsidentens arkiver. De preussiske arkiver fra hertugdømmerne rummer desuden indberetninger om befolkningens nationale sindelag og de overordnede embedsmænds synspunkter på en kommende afstemning, men de er tillige trykt i Fritz Hähnsens kildepublikation om paragraf fem.

HJEMMETYSKHEDENS
FORUDSÆTNINGER
I NORDSLESVIG

7. Fællesskabet med Holsten, modernisering, indvandring og sprog

Den sønderjyske historiker H. V. Gregersen har i en undersøgelse af hjemmetyskheden med særlig henblik på Tønderegnen fremhævet, at den nord-slesvigske landsdel i første halvdel af det 19. århundrede havde »et »klima« kendetegnet af »søndenvinden«, af påvirkningerne sydfra«. ¹ Denne karakteristik kan synes mere poetisk end præcis, men træffer ganske godt summen af de talrige påvirkninger i tysk retning, som prægede Sønderjylland siden middelalderen. Hjemmetyskheden er utænkelig uden disse tyske forudsætninger på det statsretslige og administrative område og med hensyn til indvandring, sprog, uddannelse og økonomiske forbindelser.

Det statsretslige fællesskab mellem Slesvig og Holsten

Omkring år 1200 blev de tre sydligste sysler af Jylland, Barved, Ellum og Isted, udskilt som et særligt hertugdømme til forsørgelse af den danske kongeslægts yngre linje. ² Hertugerne af Abels slægt (1232-1375) bestræbte sig særlig efter Valdemar Sejrs død i 1241 på at selvstændiggøre deres hertugdømme i forhold til kongemagten. I denne hensigt støttede de sig til det ekspanderende naboterritorium Holsten-Stormarn, hvor de schauenburgske grever havde en klar interesse i, at der fandtes en stødpude imellem dem og de stærke danske konger. Det førte snart til en betydelig holstensk indflydelse i det sønderjyske hertugdømme. Fra 1260 var området mellem grænsefloden Ejderen og forsvarsvolden Danevirke samt halvøen Svansen mellem Egernførde bugt og Slien pantsat til de holstenske grever. Under den danske kongemagts svækkelse i 1300-tallet var en holstensk greve 1326-1330 hertug af Sønderjylland. Den sønderjyske hertug blev samtidig af greverne gjort til dansk konge mod til gengæld at love, at hertugdømmet aldrig måtte forenes med det danske rige sådan, at de to territorier havde den samme hersker (»Constitutio Valdemariana«).

Efter Abelslægts uddøen i 1375 opnåede de holstenske grever i 1386 arvelig forlening med Sønderjylland eller med Slesvig, som den officielle benævnelse snart blev, idet hertugens territorium fik navn efter hans residensby ved Slien. Fra 1386 og indtil greveslægts egen uddøen i 1459 opnåede den holstenske indflydelse et højdepunkt, navnlig efter at den danske kongemagt

mistede Flensborg som magtbase i 1431. Ved midten af 1400-tallet eksisterede der reelt en selvstændig slesvig-holstensk stat styret af de holstenske grever og det slesvig-holstenske ridderskab, som bestod af de fornemste adelsslægter i Holsten og Slesvig.

Da hertugværdigheden blev ledig i 1459, valgte ridderskabet det følgende år den danske konge Christian 1. som hertug i Slesvig og greve (fra 1474 hertug) i Holsten. Med Ribebrevet af 5. marts 1460 måtte kongen anerkende, at han var blevet valgt »ikke som en konge af Danmark, men på grund af den gunst, som disse landes indbyggere har til vor person«. Samtidig gav han ridderskabet løfte om at holde landene »evigt udelte sammen [ewich tosamende ungedelt]«. Herremændene var kun forpligtet til at yde krigstjeneste inden for landenes grænser, og der måtte kun udnævnes indfødte slesvigere og holstenere til poster i landenes administration. Med Ribebrevet blev Holsten for de næste 400 år knyttet til det danske monarki ved en personalunion, og inden for denne ramme fik Slesvigs og Holstens nære samhørighed form af en realunion. I en »tapper forbedring« af 4. april samme år lovede Christian 1. yderligere at ville mødes årligt med den slesvigske adel på Urnehoved og den holstenske i Bornhöved. Det løfte blev aldrig holdt, men i stedet blev der senest fra 1462 holdt fælles landdage, hvor prælater, adel og repræsentanter for de privilegerede stæder fra begge hertugdømmer mødtes, indtil fyrstemagten var stærk nok til at tilsidesætte dem. Den sidste ordinære landdag blev holdt i 1675.

I 1490, 1544, 1564 og 1581 blev hertugdømmerne delt imellem flere herrer. Delingen i 1490 mellem kong Hans og hertug Frederik fik ikke så langvarig betydning, fordi Frederik i 1523 blev dansk konge. Delingen i 1544 mellem kong Christian 3., hertug Hans den Ældre og hertug Adolf trak derimod lange spor efter sig, også selv om hertug Hans døde barnløs og hans andel i 1581 blev delt imellem hertug Adolf og den nu afdøde Christian 3.s søn, kong Frederik 2. Efter denne sidste deling hørte i hertugdømmet Slesvig Haderslev by og amt med Tørning len, den nordlige del af Rømø samt Flensborg by og amt med Nørre Gøs herred under kongen, mens Aabenraa by og amt, Løgumkloster, Tønder by og amt, Gottorp amt, landskabet Stapelholm, Sønder Gøs herred, Ejdersted, øerne Sild, Østerland Før, Nordstrand og Femern samt byerne Slesvig, Egernførde og Husum hørte under hertugen, der havde residens på Gottorp slot. Godsdistrikterne stod under fælles regering. Helt uden for delingen var *de kongerigske enklaver i Vestslesvig*, som siden senmiddelalderen og helt indtil 1864 hørte til kongeriget Danmark. De omfattede en betydelig del af indbyggerne mellem Tønder i syd og Ribe i nord og mod øst hen langs Kongeåen, først og fremmest Ribe by og omliggende sogne, Døstrup, Mjolden, Randerup, Brede, Visby, Daler, Møgeltønder og Ballum sogne, den sydlige del af Rømø samt List på Sild, den vestlige del af Før og hele Amrum.³

Sønderborg med Sundeved, Als og Ærø blev i 1564 udskilt af den op-

rindelige kongelige del fra 1544 og overladt kong Frederik 2.s yngre bror hertug Hans den Yngre, der i 1581 endvidere fik det tidligere Ryd klostres gods omkring Glücksborg som arv fra Hans den Ældre. Dertil kom flere områder i Holsten. Hans den Yngre blev aldrig af ridderskabet anerkendt som regerende fyrste på linje med kongen og hertugen af Gottorp. Efter hans død i 1622 blev det i forvejen ikke særlig store hertugdømme delt mellem hans mange sønner, således at hertugdømmerne Glücksborg, Sønderborg, Nordborg og Ærø opstod i Slesvig samt Plön i Holsten. Hertugdømmet Ærø blev efter hertug Christians død allerede i 1633 delt imellem de fire andre brødre. Heller ikke de andre hertugdømmer var levedygtige i længden. Sønderborg gik fallit og blev inddraget af kongen i 1668. Det samme gjorde Nordborg i 1669, men blev året efter genoprettet som hertugdømme under linjen fra Plön. I årene 1722/29 erhvervede kongen godserne på Nordals og Ærø (de holstenske rester af hertugdømmet Plön erhvervede kongen i 1761). Derefter var i Slesvig kun Glücksborg tilbage. I 1749 købte kongen den glücksborgske andel af Ærø, og i 1779 fik han ved den sidste hertugs død resten af hertugdømmet.

De kongelige og gottorpske dele forblev derimod udelte. Som tidligere hertugerne af Abels slægt stræbte hertugerne af Gottorp efter størst mulig selvstændighed i forhold til den danske konge ved at opbyggede en bæredygtig stat. Højdepunktet blev nået i 1658, da gottorperne i alliance med Sverige udnyttede dette lands sejr over Danmark til at opnå fuld suveræniteten. Det var uantageligt for den danske konge, og i forbindelse med krigen mod Sverige blev den gottorpske andel flere gange besat. Først efter Sveriges nederlag i Den store nordiske Krig lykkedes det i 1721 kongen at få inddraget den gottorpske andel af Slesvig i kronen, mens den holstenske del forblev på gottorpernes hænder til 1773.

Selv om de dele af Slesvig og Holsten, der i 1544 og 1564 var blevet udstykket fra kongens besiddelser, vendte tilbage i løbet af 1600- og 1700-tallet, fik delingerne betydning for hjemmetyskhedens opståen. Uden Hans den Yngre og hans efterkommere på Als var det augustenburgske arvekrav, der fik så stor betydning for den slesvig-holstenske bevægelse, ikke opstået. Desuden har danske og tyske historikere hævdet, at traditionerne fra det gottorpske styre i amterne Aabenraa, Løgumkloster og Tønder udgjorde en vigtig forklaring på hjemmetyskheden i den såkaldt »truede firkant« mellem Tønder, Løgumkloster, Aabenraa og Gråsten.

Trods de forskellige udgangspunkter som h.h.v. et dansk hertugdømme og et tysk grevskab og trods de mange delinger i tiden 1490-1779 udgjorde hertugdømmerne Slesvig og Holsten fra senmiddelalderen et sammenvokset territorium, som statsretsligt var adskilt fra, men i union med kongeriget Danmark. Dog bestod Ejdergrænsen indtil 1806 som nordgrænse for Det tyske romerske Rige, således at Holsten var med, men Slesvig udenfor. Den praktiske

betydning heraf var næppe stor. Hertugdømmerne havde derudover en række fælles institutioner.

Det slesvig-holstenske ridderskab

I de sidste to årtier af 1200-tallet begyndte en indvandring af holstensk adel til Sønderjylland. Efter blot et århundredes forløb sad holstenske herremænd tungt på hertugdømmets private godser, som her var deres frie ejendom. Denne holstenske adelsindvandring skabte grundlaget for det fælles ridderskab for Slesvig og Holsten, der blev grundlagt i 1469, da 31 adelige familier indgik et fællesskab til gensidig støtte.⁴ De udgjorde ridderskabet »originarii« til forskel fra »recepti«, de senere optagne adelige slægter. Ridderskabet omfattede langt fra alle adelige godsejere i hertugdømmerne, adskillige forblev »non-recepti«, men det samlede de betydeligste familier. De slesvigske og holstenske medlemmer var forbundet med en »nexus socialis«, der gav ridderskabets familier fra begge hertugdømmer adgang til frøkenklostrene i Slesvig, Preetz, Itzehoe og Uetersen.

Ridderskabets privilegier stod fra 1600-tallet for fald. 1616 blev stændernes ret til at vælge hertugen af Gottorp afløst af den fyrstelige arveret, i 1642 bortfaldt ridderskabets monopol på amtmandsstillingerne, og kongerne Frederik den 3. og Christian 5. lod sig begge hylde som arveherrer. I 1709 besluttede kongen og hertugen af Gottorp ikke længere at indkalde stænderne, og de enevældige konger Christian 6., Frederik 5. og Christian 7. bekræftede kun ridderskabets privilegier med det forbehold, at det ikke berørte kongens suveræne eneregering over Slesvig. Til at styre ridderskabets indre anliggender blev der i 1775 oprettet en »fortwährende Deputation« bestående af ridderskabets førende medlemmer og en sekretær, som også varetog kontakten til regeringen. Privilegieudhulingen fortsatte; i 1802 ophævede kongen hovedgårdenes skattefrihed, og i 1838 bortfaldt ridderskabets toldfrihed mod erstatning. Når ridderskabet alligevel beholdt en politisk betydning, som regeringen ikke kunne sidde overhørig, skyldtes det slægternes godsrigdom. Omkring år 1800 tilhørte ejerne af 30 slesvigske godser med tilsammen 478 plove ridderskabet, i Holsten ejerne af 64 godser med 1775 plove. Ridderskabets tyngdepunkt lå i Holsten, først og fremmest i den østlige del. Dertil kom, at adskillige medlemmer af ridderskabet endnu i 1848 havde høje poster i statsadministrationen. Som vi siden skal erfare, udgjorde den ridderskabelige tradition tillige trods al rust et våbenarsenal af historiske argumenter, der kunne afpuddes og bruges i kampen for hertugdømmernes enhed og selvstændighed.

I Nordslesvig fik den holstenske adel kun begrænset betydning som godsejere. De omfattende kongelige og hertugelige godsopkøb i det 16. og 17.

århundrede reducerede adelsgodset til nærmest ingenting i Haderslev østeramt, på Als og i Sundeved. Adelige godser af nævneværdig størrelse var i Nordslesvig efterhånden kun Søgård, Gram med Nybøl og grevskabet Reventlow med Sandbjerg og Ballegård (foruden Schackenborg og Trøjborg i de kongerigske enklaver). Søgård gods var indtil 1854 ejet af tyske godsejere, der ikke havde bopæl på hovedgården, men lod det administrere ved inspektører. Gram-Nybøl og grevskabet Reventlow var ejet af slægterne Brockenhuus-Schack og Reventlow i kongeriget, og selv om de genealogisk havde deres oprindelse i tyske eller holstenske slægter, var de fuldt integreret i dansk adel.

Det administrative fællesskab mellem Slesvig og Holsten

Hertugdømmerne Slesvig og Holsten var på flere niveauer forbundet ved en fælles administration, der var skarpt adskilt fra kongerigets forvaltning.⁵ Da hertug Frederik 1. i 1523 blev dansk konge, lod han sit kancelli på Gottorp fungere videre som en selvstændig forvaltningsenhed, der udover styret af begge hertugdømmer også kom til at varetage udenrigspolitikken, for så vidt kontakten til udlandet foregik på tysk. Under Christian 3. blev det flyttet til København. Da forretnings sproget forblev tysk, fik det betegnelsen *Tyske Kancelli* til adskillelse fra Danske Kancelli, der var den dansksprogede centraladministration for kongeriget Danmark og Norge. I delingstiden 1544-1773 styrede Tyske Kancelli udelukkende de kongelige dele af hertugdømmerne, da hertugerne havde deres egne kancellier. Fra 1770 blev de udenrigspolitiske sager udskilt fra Tyske Kancelli, og kancelliet fungerede videre alene som centraladministration for hertugdømmerne. Ved Holstens indlemmelse i det danske monarki efter Napoleons opløsning af Det tysk-romerske Rige i 1806 skiftede kancelliet navn til Slesvig-Holstenske Kancelli. Da hertugdømmet Lauenborg i 1816 kom under den danske konge, ændredes navnet til *Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli*. Under dette navn fungerede det videre indtil nedlæggelsen i september 1849.⁶

Til at repræsentere kongen i Slesvig og Holsten blev der i perioden 1545-1848 med undtagelse af kortere vakanceperioder udpeget en *statholder*, der forestod de kongelige områder i begge hertugdømmer. Fra 1834 var embedets betydning stærkt reduceret.⁷ Til forskel fra kongeriget havde hertugdømmerne desuden en provinsadministration som melleminstans mellem amtsadministrationen i de kongelige dele og kancelliet i København. Fra 1648 var der et regeringskancelli for begge hertugdømmer i Glückstadt, som tillige var overret. I 1713 blev der indrettet et selvstændigt regeringskancelli med domsmyndighed for hertugdømmet Slesvig, kaldet *Overretten på Gottorp*. I 1834 blev de to regeringer for så vidt angår de administrative sager på ny forenet til *Den slesvig-holstenske Provinsialregering* med sæde på Gottorp. Provinsialregeringen

fik endvidere tilført hovedparten af statholderens opgaver. De to overretter fortsatte som domstole for henholdsvis Holsten og Slesvig, men samtidig oprettedes en ny øverste instans fælles for begge hertugdømmer, *Overappellationsretten i Kiel*. Landretten, der var domstol for de adelige godser og gejstligheden, havde gennem hele perioden domsmyndighed både i Slesvig og Holsten.⁸

Indenfor den *kirkelige administration* var skellet mellem kongeriget og hertugdømmet Slesvig i nogen grad udvisket, og fællesskabet mellem Slesvig og Holsten var ej heller så udpræget, om end kirkeordinansen fra 1542 gjaldt i begge hertugdømmer, der havde fælles generalsuperintendent i kortere perioder, således 1773-92 og 1806-34. Til Ribe Stift hørte den nordvestlige del af hertugdømmet Slesvig, nærmere betegnet Tørninglen (Frøs herred undtagen Skodborg sogn, Kalvslund, Hviding og Nr. Rangstrup herreder, Nustrup, Gram og Skrydstrup sogne af Gram herred) og de vestslesvigske enklavesogne. Als (med undtagelse af Sønderborg og Kegnæs) og Ærø lå under Odense Stift. Fra 1819 og frem til 1864 dannede de to øer et selvstændigt ministift med egen biskop. Resten af hertugdømmet udgjorde Slesvig Stift.⁹

Universitetet i Kiel og den akademiske offentlighed

Hertugdømmet Slesvigs forbindelse med Holsten og de to hertugdømmers vidtgående selvstændighed inden for monarkiet var ikke alene knyttet til statsretten, ridderskabet og administrationen, men havde i mindst lige så høj grad betydning for samfundets nye eliter: dannelsesborgerskabet og handels- og industriborgerskabet. Såvel for akademikerne som for skibsredere, købmænd og fabrikanter i Nordslesvig var Holsten det område, man hyppigst orienterede sig efter, når det nye kom frem.

Det store flertal af akademikerne havde studeret ved det rent tysksprogede universitet i Kiel.¹⁰ I 1768 var der indført et krav om, at alle, der ønskede embede i hertugdømmerne, skulle have studeret i Kiel i mindst to år (»bienniet«). Af de 12 amtmænd, som blev udnævnt til poster i Nordslesvig mellem 1800 og 1848, havde de ni studeret i Kiel. Ud af 32 amtssekretærer i samme periode kom mindst 26 fra universitetet her. Til amtsforvalterstillingen gik vejen ikke nødvendigvis gennem et universitetsstudium, men 11 ud af 27 amtsforvaltere i årene 1800-48 var uddannet ved tyske universiteter, herunder i Kiel. Husfogderne og ridefogderne var sjældent akademikere. For herredsfogderne var juridisk uddannelse derimod blevet normen i løbet af 1700-tallet, og af de 44 herredsfogder i perioden 1800-48 var de 43 uddannet i Kiel og eventuelt ved andre tyske universiteter. Her var den tyske universitetsuddannelse altdominerende. Det samme gjaldt for advokaterne. Hos lægerne

var billedet mere blandet, og kirurgerne var for størstedelens vedkommende uddannet ved et særligt akademi i København. Flertallet af apotekerne var eksamineret ved sanitetskollegiet i København.

Af præsterne var 50% i årene 1700-1848 uddannet i København, 17% var uddannet både i København og ved tyske universiteter og 33% udelukkende ved tyske universiteter.¹¹ Imidlertid varierede uddannelsesforholdene stærkt fra stift til stift. I de sønderjyske sogne under Ribe stift havde kun 3% rent tysk uddannelse, mens 16% havde både dansk og tysk. På Als lå andelen af tyskuddannede på 29% og dansk-tysk uddannede på 17%. Den højere tyske andel her skyldtes formentlig, at hertugen af Augustenborg havde kaldsret til adskillige sogne. I Haderslev østeramt havde 35% rent tysk uddannelse, 19% dansk-tysk og 46% rent dansk. I de øvrige provstier under Slesvig stift udgjorde de rent tyskuddannede overalt det absolutte flertal, 51% i Sønderborg provsti, 57% i Tønder amt og hele 75% i Aabenraa amt. De blandet dansk-tysk uddannede udgjorde her henholdsvis 23, 23 og 12%. De rent danskuddannede var overalt i mindretal.

Selv om der var forskelle fra embedstype til embedstype og fra sted til sted, var uddannelsen ved et tysk universitet, først og fremmest i Kiel, en grundlæggende fælles erfaring for størstedelen af de nordslesvigske embedsmænd i første halvdel af 1800-tallet. Det sene 1700-tals og 1800-tallets fremvoksende akademiske offentlighed var derfor orienteret imod Holsten. Det historisk-juridiske tidsskrift *Schleswig-Holsteinische Anzeigen* (fra 1750) samt oplysningstidens *Schleswig-Holsteinische Provinzial-Berichte* (1787-1834) og *Staatsbürgerliches Magazin* (1821-1841) blev alle redigeret i Holsten og som titlerne siger med dannede læsere i begge hertugdømmer som målgruppe.¹² De første overregionale sammenslutninger var ligeledes holstensk dominerede. Schleswig-Holsteinische Patriotische Gesellschaft, grundlagt 1786 og rekonstrueret 1810/12, havde sit tyngdepunkt i Kiel og Altona.¹³ Schleswig-Holstein-Lauenburgerischer Verein für vaterländische Geschichte, det nuværende Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, opstod tilsvarende i 1833 i Kiel.¹⁴

Moderniseringen i hertugdømmerne Slesvig og Holsten

Omkring 1830 begyndte en lang periode med opadgående konjunkturer. Landbruget nød godt af de stigende priser på fødevarer og den friere afsætning af korn og stude til England. Skibsfart og handel ekspanderede på ny efter mange års stagnation. I årene omkring 1840 indledtes den tidlige industrialisering. I de selvsamme årtier, hvor de nationale bevægelser krævede befolkningens stillingtagen, var det økonomiske liv præget af voksende aktivitet og velstand og dermed overskud hos brede dele af befolkningen til at engagere sig i politik. De gode konjunkturer blev afbrudt af en ernæringskrise 1846/47 på

grund af en katastrofal kartoffelhøst og Treårskrigen 1848-50, men for hertugdømmerne som helhed blev begge kriser hurtigt overvundet, og i årene fra 1850 til 1857 var der tale om en decideret højkonjunktur. Verdenskrisen i 1857 gik særlig ud over handel og industri og betød generelt en svækkelse for byerhvervene, mens landbruget mærkede mindre til den. Den økonomiske vækst fortsatte i de følgende år, om end på et lavere blus. Krigen i 1864 ramte Sønderborgområdet hårdt, mens de øvrige egne kun blev perifert berørt af fjendtlighederne. Adskillelsen fra det danske monarki betød en omstillingskrise i byerhvervene, der mærkedes særlig hårdt i Haderslev og Flensborg. Denne omstilling var næppe overstået, da hertugdømmerne i 1867 blev indlemmet i Preussen.¹⁵

Såvel i byerne som på landet var der siden 1830 klare tegn på en fremskyndet økonomisk og social modernisering. Industrien i Slesvig og navnlig i Holsten var i betydelig fremgang. Årene fra 1830 til 1867 kan for hertugdømmerne som helhed karakteriseres som den tidlige industrialiseringsperiode, med et tysk udtryk »Frühindustrialisierung«. Den industrielle vækst var i denne fase især koncentreret om Altona, Neumünster, Rendsborg, Kiel og Wandsbek i Holsten, mens Flensborg blev den eneste slesvigske by med mange fabriksgrundlæggelser. Den tidlige industrialisering var navnlig kendetegnet ved opbygningen af en jernindustri, som begyndte med grundlæggelsen af jernstøberiet og maskinfabrikken Carlshütte umiddelbart nord for Rendsborg i 1827. Carlshütte blev snart hertugdømmernes største fabrik og et forbillede for de mange virksomheder i jernindustrien, som opstod i det følgende årtier; i 1838 var der ét jernstøberi i Slesvig og tre i Holsten; i 1867 var tallene henholdsvis 14 og 21. Også i Nordslesvig grundlagdes der jernstøberier. Haderslev fik tre: Josua Petersens og A. P. Bonnichsens i 1841, Wolfgang Petersens i 1847 og Frederiksstøberiet i 1855. Sønderborg fik to: Peter Petersens i 1850 og Barthold Steins og J. A. Detlefsens fra 1857 (fra 1858 Stein og Carl V. Meyland). Desuden oprettede A. T. Stallknecht et støberi i Aabenraa i 1852, og samme år begyndte Niels Petersen og Johan Th. H. Hansen deres i Højer, mens Nis P. Lorenzen startede sit i Tønder.¹⁶

Jernstøberierne var ikke ene om at varsle de nye tider. I hertugdømmerne fandtes i forvejen ældre industrier, som ekspanderede, f.eks. skibsbyggeri, teglværker og tekstilindustri, ligesom der kom nye fabrikker til inden for andre brancher, f.eks. bryggerier. I Slesvig var den industrielle vækst især mærkbar i 1850'erne, fordi toldgrænsen 1850-53 lå ved Ejderen og skærmede af for konkurrencen fra den større holstenske industri. Det gjaldt også i Nordslesvig, hvor industrien oplevede sit foreløbige højdepunkt ved midten af 1850'erne, lige før krisen i 1857. Der var da følgende industrivirksomheder med mindst seks ansatte (tabel 1):

Tabel 1. Industrivirksomheder i Nordslesvig ved midten af 1850'erne.¹⁷

Virksomhedstype	Haderslev	Aabenraa	Sønderborg	Tønder	Flækker	Landområder	I alt	Medarbejdere	Anmærkninger
Tobaksfabrikker	2	2		1	1*		6	199	Christiansfeld
Tekstilfabrikker	2		2			2*	6	199	Brede og Rens
Cikoriefabrikker			1*	1			2	22	1857: 5, 1861: 15 arb.
Sukkerraffinaderier	1						1	8	
Jernstøberier	3	1	1		1*		6	223	Højer
Oliemøller			2				2	31	
Ølbryggerier			1				1	5*	1861: 12
Skibsværfter		5				1*	6	268	Kalvø
Teglværker						72	72	1238	
Possementfabrikker						1*	1	10	Brede
Garverier					1*		1	8	Christiansfeld
Saltraffinaderier						1*	1	12	Årøsund
Papirfabrikker						1*	1	8	Fredsted
Christiansdal*						1	1	40	Glas, gips, smergel, tegl
I alt	8	8	7	2	3	79	107	2271	
Medarbejdere	286	269	81	32	120	1483	2271		

De ti største nordslesvigske virksomheder var på dette tidspunkt: Wulff og Sønners klædefabrik i Brede med 114 medarbejdere, Spielweg & Co. tobaksfabrik i Christiansfeld med 100, Petersens og Bonnichsens støberi i Haderslev med 91, Jürgen Paulsens skibsværft i Aabenraa med 80, Th. Andersens ditto med 70, Wolfgang Petersens støberi i Haderslev med 58, Hans Chr. Hansens tobaksfabrik sammesteds med 50, Bruhns skibsværft på Kalvø med 46, den alsidige fabrik i Christiansdal med 40 og Mads Michelsens skibsværft i Aabenraa med 38-44 medarbejdere. I denne top-ti indgår teglværkerne ikke, men der er ingen tvivl om, at adskillige af dem i sæsonen havde betydeligt flere medarbejdere end flere af de her nævnte fabrikker. Det største teglværk, Dithmers i Rendbjerg, beskæftigede i begyndelsen af 1860'erne ca. 100 arbejdere.¹⁸

Teglværkerne udgjorde to tredjedele af de nordslesvigske industrivirksomheder og beskæftigede godt halvdelen af industriens samlede arbejdsstyrke. Teglintustrien havde betydelig fremgang i 1850'erne, fra 46 teglværker med 751 arbejdere i 1851 til 72 værker med 1238 ansatte omkring 1856, hvorefter antallet af værker efter krisen i 1857 faldt til 61 i 1861 med 1024 arbejdere. Perioden prægedes desuden af en begyndende mekanisering. Værkerne fandtes navnlig ved Flensborg fjord. I Nybøl herred var der omkring 1856 36 værker med 24 mand i gennemsnit. I Aabenraa amt var der 17 teglværker, som i gennemsnit havde 11 arbejdere, i Haderslev amt 12 værker med 11 ansatte. Teglværkerne på Als og i Tønder amt var både færre og mindre.¹⁹

Under den tidlige industrialisering anvendtes mekanisk kraft. Her er tal-

opgivelserne endnu mere mangelfulde end for antallet af medarbejdere. Skønsvist fandtes der ca. 42 dampmaskiner i hertugdømmerne i 1847 med anslået 420 hestekræfter; det var i 1865 vokset til ca. 200 maskiner med 2000 hestekræfter, heraf de 139 i Holsten. Separate tal for Nordslesvig kendes ikke, men de har næppe været imponerende.²⁰

Ved siden af fabrikkerne viste udbygningen af infrastrukturen, at industri-samfundet var på vej i hertugdømmerne. Dampskibsrueten Kiel-København fandtes fra 1819, forbindelsen Flensborg-København fra 1829. Anlæggelsen af veje med fast belægning, de såkaldte chausseer, begyndte i Holsten, hvor strækningen Altona-Bramstedt-Neumünster-Kiel blev indviet i 1832. Forbindelsen fra Altona nordover til Kolding via Itzehoe, Rendsborg, Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Haderslev blev påbegyndt i 1840, men var på strækningen nord for Haderslev endnu ikke afsluttet i 1848. I 1858 var der forbindelse til Kolding og en chaussé fra hovedruten til Sønderborg. Især markerede jernbanerne den nye tid på transportområdet. Den første jernbane i det danske monarki blev strækningen Altona-Elmshorn-Neumünster-Kiel åbnet 1844. 1845 fulgte stikbanerne Elmshorn-Glückstadt og Neumünster-Rendsborg, 1857 Glückstadt-Itzehoe. Hertugdømmet Slesvig fik sin første bane Flensborg-Husum-Tønning i 1854. Den fik samme år forbindelse med Rendsborgbanen via Øster Ørsted, og fra denne bane blev der i 1858 lagt spor ind til Slesvig by. Banen fra Flensborg og nordpå til Vojens åbnede i krigsåret 1864, mens forbindelsen til Kolding stod færdig i 1866. Samme år åbnede stikbanen Vojens-Haderslev, i 1867 jernbanen Tinglev-Tønder og i 1868 strækningen Rødekro-Aabenraa.²¹

I kølvandet på industrialiseringen opstod der i områderne med de fleste og største fabrikker en arbejderbevægelse. Før 1867 satte den sig kun svage spor i hertugdømmerne. I revolutionsårene 1848-50 blev der grundlagt en lille snes arbejderforeninger, alle i Holsten. Det var overvejende arbejderdannelse-foreninger i den demokratiske tradition; den socialistiske indflydelse var begrænset til Altona. En socialistisk arbejderbevægelse vandt først fodfæste i hertugdømmerne efter 1864 i form af Ferdinand Lassalles Allgemeiner Deutscher Arbeiter-Verein. I Nordslesvig lykkedes det først efter 1867.²²

Moderniseringen prægede ikke kun industrien og transporten. Landbruget, som gennem hele perioden indtil 1867 forblev hertugdømmernes vigtigste erhverv, oplevede også mange gennemgribende forandringer.²³ Også her var Holsten foregangslandet. Kobbølbrug, mergling, rødræning og bøttemejeri var alle først udviklet i Holsten, og her blev kunstgødning tidligst taget i anvendelse. Hertugdømmernes første landboforening blev stiftet 1828 i Østholsten, den næste samme år i området på begge sider af Ejderkanalen, den tredje 1831 i Segeberg. De tre foreninger bestod mest af godsejere, proprietærer og godspagtere. De indgik i 1834 i sammenslutningen Schleswig-Holsteinischer

Landwirtschaftlicher Generalverein, der udgav et landbrugsfagligt tidsskrift på tysk for hertugdømmerne. Den første landboforening i Slesvig var Landwirtschaftlicher Verein an der Schlei fra 1837. Mellem 1830 og 1840 grundlages Den Tøndersk-Schackenborgske Landboforening, der ikke var levedygtig i længden. Den næste landboforening i Slesvig blev Den nordslesvigske Landboforening fra 1846, hvis område var Haderslev amt. I 1848 oprettedes landboforeninger for Ejdersted og Nordfrisland, men ellers var det først i 1850'erne og 1860'erne, at landboforeningerne fik deres gennembrud i Slesvig.

Fra Holsten bredte de landbrugsfaglige landvindinger sig op ad den slesvigske østkyst til Dänischwohld, Svansen og Angel, først til godserne, siden til bondebruget. Landbrugsskolerne i Rendsborg fra 1842 og i Ørsbjerg nær Kappel fra 1845 var de første uddannelsesinstitutioner for unge landmænd. I Angel gennemgik bondebruget en kraftig velstandsudvikling baseret på merglingen, det højtydende røde angler malkekvæg og en smørproduktion med forbillede i det holstenske bøttemejeri. Landbruget i Angel tjente som forbillede for landmændene længere oppe ad den slesvigske østkyst, navnlig i Sundevad. I det nordslesvigske midtland og langs vestkysten var blikket derimod fæstnet på standsfællerne i den sydslesvigske marsk. Marsken havde en afgørende betydning for den slesvigske kødkvægsproduktion, og langt størstedelen af marsken fandtes i Sydslesvig, d.v.s. i Nordfrisland og Ejdersted. Her var den frugtbare jordbund grundlaget for en omfattende kvægfedning, der nød godt af de gode konjunkturer, særlig efter at afsætningen til England kom i gang i anden halvdel af 1840'erne. Indførelsen af korthornsracen fremmede produktiviteten.

Kvægfedningens fremgang i den sydslesvigske marsk forplantede sig nordover. Kvægavlerne fra gestherrederne i Tønder amt samt fra Hviding, Nr. Rangstrup, Sdr. Rangstrup og Rise herreder leverede ungt magerkvæg til videre opfedning. Hvad enten opkøberne fra marsken indfandt sig hos kvægavlerne, eller afsætningen til græsserne foregik på kvægmarkederne i Tønder, Læk og Husum, skabte kvæghandelen talrige kontakter mellem bønderne i de nævnte områder af Nordslesvig og den sydslesvigske marsk. Det gjaldt særlig de bønder, der drev kvæghandel som bierhverv til deres landbrug.

Ujævnheder i moderniseringens forløb – hertugdømmerne og Hamborg

Som flere gange antydet var takten i moderniseringen i hertugdømmerne forskellig fra region til region. Det gjaldt også inden for det danske-tyske monarki som helhed. Sammenlignet med hertugdømmet Slesvig og kongeriget Danmark var hertugdømmet Holsten den del af helstaten, som var stærkest påvirket af de nye tider. Befolkningstætheden, byernes andel af befolkningen

Tabel 2. Befolkning og erhverv i det danske monarki 1840 og 1860.²⁴

	Holsten		Slesvig		Danmark	
	1840	1860	1840	1860	1840	1860
1000 indbyggere	455	544	349	410	1.283	1.601
Indbyggere pr. geografisk kvadratmil	2.936	3.543	2.106	2.530	1.855	2.306
Befolkningsvækst 1801/03-1840	40%	20%	26%	18%	39%	25%
Byernes andel af befolkningen*	27%	31%	21%	21%	20%	22%
Beskæftigede i håndværk og industri**	29%	32%	22%	25%	24%	24%
Beskæftigede i handel	6%	7%	5%	6%	4%	5%

* Inklusive flækker i Slesvig og Holsten

** Inklusive daglejere og arbejdsmænd i byerne

og beskæftigelsen i håndværk og industri var mærkbart større end i Slesvig og kongeriget, og byerne og byerhvervene ekspanderede hurtigere. I kongeriget var der nogen, i Slesvig nærmest ingen tendens til urbanisering, om end håndværk og industri her fik større betydning. Når det gjaldt befolknings-tilvæksten, lå Holsten og kongeriget nogenlunde på højde med hinanden, mens Slesvig her sakkede agterud (tabel 2).

Sammenlignet med udviklingen i Tyskland var moderniseringen i hertugdømmerne ikke videre fremskreden, men snarere 30-50 år bagefter. Her satte industrialiseringen for alvor ind ved midten af 1830'erne, og fra 1850 var der tale om et egentligt industrielt gennembrud, på tysk »Hochindustrialisierung«. Tyskland indhentede mellem 1850 og 1870 det industrielle forspring, som Frankrig og Belgien indtil da havde haft.²⁵

I det danske monarki foregik moderniseringen i så lavere en takt, at det rakte til at give Holsten førerpositionen. Den beroede navnlig på hertugdømmets nære beliggenhed til den nordtyske metropol og gamle hansestad Hamborg, der i 1840 havde 165-170.000 indbyggere.²⁶ Ud fra en økonomisk-geografisk betragtning bør også Holstens største by Altona med sine 28.000 indbyggere i 1840 regnes med til Hamborg, da de to byer lå klos op ad hinanden.²⁷ Til sammen havde de mere end halvanden gang så mange indbyggere som København (1840: 121.000). Dette forhold gav Hamborg en stor betydning langt ind i det dansk-tyske helstatsmonarki.

Hamborgs dominerende stilling indenfor handelen er velkendt, såvel for hertugdømmernes som Nørrejylland's vedkommende.²⁸ Hovedparten af hertugdømmernes overskydende produktion fra landbruget blev afsat til Hamborg, Altona og Lübeck. Især Holsten fungerede som disse byers »proviantkammer«. Også størstedelen af det korn og kvæg, som hertugdømmerne importerede fra kongeriget, blev eksporteret videre til Hamborg, Altona og Lübeck. Det skete via byerne i Holsten, mens byerne i kongeriget og Slesvig ikke havde udførsel til disse byer af nævneværdig betydning.

Også for hertugdømmernes søfart havde Hamborg stor betydning. Den største søfartsby i hertugdømmerne var Blankenese, hvis skibe aldeles overvejende sejlede for hamburgske handelshuse. Fra den tredjestørste søfartsby, Aabenraa, sejlede mange af de store skibe ligeledes for de rige hamburgske handelshuse; især var de velegnede til langfart til Sydamerika. Heraf fulgte, at skibene blev forsikret i Hamborg, ligesom handelshusene her skød penge ind i nybygninger og reparationer af skibene. Skibsrederne fra Aabenraa havde derfor deres kommissionærer i Hamborg. »De er altså i såre mange henseender afhængige af hamboergerne«, skrev magistraten ligeud i 1836. Men den hamburgske dominans omfattede handelslivet som helhed og sås bl.a. ved, at to ud af fem handelsrejsende kom fra Hamborg-Altona. Sammenlignet med kongeriget var den tyske dominans i Aabenraas økonomiske forbindelser iøjnefaldende, navnlig for de store skibsredere og købmænd.²⁹ Også i Haderslev skaffede byens større købmænd en meget betydelig del af deres driftskapital i Hamborg, ligesom de var afhængige af den hamburgske kredit.³⁰ Vor viden om de økonomiske forhold i 1830'ernes og 1840'ernes Sønderborg og Tønder er ringe, men man må også for disse to nordslesvigske købstæder regne med en meget betydelig hamburgsk indflydelse.

Den hamburgske økonomi styrke i hertugdømmerne betød, at der her reelt fandtes et dobbelt valutasystem. De offentlige skatter og afgifter blev afregnet i den officielle rigsbankmønt, som var indført overalt i monarkiet i 1813, men i den daglige handel og vandel regnede man fortsat i den tidligere slesvigholstenske courant, fordi den var let omvekselig med valutaen i Hamborg og Lübeck. Hertugdømmerne var med statistikeren A. F. Bergsøes ord »aldeles oversvømmede af fremmede penge«.³¹

Samhandelen mellem hertugdømmerne og kongeriget viste andre relationer end mellem hertugdømmerne og Hamborg. Hertugdømmernes varer til kongeriget blev hovedsagelig afsat i København, mens kongerigets varer til hertugdømmerne mest kom fra provinsen. Det hang samme med, at Slesvigs og Holstens udførsel til kongeriget for to tredjedele vedkommende bestod af industrivarer, mens kongeriget næsten kun udførte landbrugsvarer til hertugdømmerne. Af de landbrugsvarer, der gik fra nord til syd, var kun en fjerdedel forædlet, mens det gjaldt for to tredjedele af afsætningen den anden vej. På sin vis havde kongeriget altså samme funktion for hertugdømmerne, som disse havde i forhold til Hamborg.

Opbrud i traditionelle fællesskaber – social differentiering

Udover en stærkere orientering mod syd var hertugdømmet Slesvig i 1800-tallet præget af en forstærket social differentiering.³² Den skabte et opbrud i de traditionelle fællesskaber, som frisatte det enkelte individ og dermed indirekte

muliggjorde dets orientering efter de nye nationalpolitiske pejlemærker. Dels blev den enkelte i højere grad løst fra gamle bindinger til lokalitet og stand, dels opstod der et behov for nye fællesskaber til afløsning af dem, der var under nedbrydning.

På landet var der allerede fra senmiddelalderen en betydelig social differentiering i visse dele af Slesvig. Skellet mellem godsejerne og deres undergivne var enormt i de sluttede godsområder i Dänischwohld og Svansen, hvor godsernes hoved- og avlsgårde inklusiv skovene lagde beslag på to femtedele af jorden. Her var livegenskabet først blevet afskaffet i 1805, og forpagtning på åremål uden garanti for forlængelse var sammen med hoveriet endnu realiteter for bønderne i 1800-tallet. Det store flertal af bønderne i de tidligere godsdominerede områder i det østlige Angel var enten blevet selvejere eller arvefæstere i forbindelse med godsudstykningerne i slutningen af 1700-tallet. På de andre godser i hertugdømmet, f.eks. Gram og Nybøl, Søgård og Årtoft og de små godser i Sundeved, var selveje og arvefæste ligeledes normalen. Det gjaldt også hertugen af Augustenborgs godser i Sundeved og på det sydlige Als. Hoveri fandtes endnu på flere godser uden for det sluttede godsområde i sydøst, men det var forholdsvis beskedent og mere en torn i øjet på bøndernes selvfølelse end en alvorlig belastning for deres økonomi. I løbet af 1840'erne blev hoveriet afløst på flere af de hertugelige avlsgårde. På Årup, Avnbølgård og Kjelstrup var hertugen og bønderne uenige om afløsningssummen, men forlig blev nået. På Kiding og Fiskbæk, hvor bønderne var spændt hårdere for med hoveriet, skete det først efter en længerevarende konflikt, hvor både kongen og stænderforsamlingen blev inddraget. På det sydlige Als nåede hertugen og bønderne slet ikke at komme overens før 1848. På Søgård-Årtoft og Gram-Nybøl godser var avlingshoveriet afskaffet; kun ægter, medhjælp ved klapjagter og vedligeholdelsesarbejder var tilbage. På Skovbølgård krævede godsejer Kittel hoveri af de jordløse husmænd i høsten.

I Slesvig uden for godsområderne, og dermed i hertugdømmet som helhed, dominerede de større og mellemstore bønder den sociale struktur på landet. I alt var der i Slesvig gennem hele perioden 16.-17.000 gårdmænd og større ejendomsbesiddere, hvoraf over 90% var selvejere eller arvefæstere. De fik alle del i den velstandsstigning, som prægede tiden, men udgangspunktet var forskelligt fra egn til egn. Synligst var fremgangen i Angel. Her var den ledsaget af en borgerliggørelse af bøndernes materielle kultur, hvor byborgerskabets normer og livsvaner fik stigende indflydelse på boligindretning, klædedragt, spisevaner (kaffe og kager) samt selskabsliv – for gårdbyggeriet dannede herregårdene med deres fritliggende stuehuse og symmetriske arkitektur forbillede. I Angel betød denne udvikling et sprogskifte fra sønderjysk angelbodansk til plattysk, som var i gang, allerede før de nationale modsætninger fremskyndede det. Også langs østkysten af Nordslesvig var den stigende

velstand åbenbar for enhver, især på de store gårde på Haderslev næs og i egnen mellem Haderslev og Kolding.³³

I marsken langs den sydslesvigske vestkyst stod bønderne på ingen måde tilbage for deres standsfæller i Angel. Her fandtes siden senmiddelalderen et lag af meget rige bønder, der bar det udvidede bondeselvstyre, som fandtes her, først og fremmest i Ejdersted, men også i de andre landskaber og i de oktrojerede koge. Selv i den bredere del af bondestanden var velstanden betydelig her. Mere ydmyge var derimod livsforholdene i midtlandet, først og fremmest i hedeegnene i Sydslesvig. Her var de gamle skikke og dyder som nøjsomhed og sparsommelighed endnu i højsædet.³⁴ Langs de store åløb gav engene imidlertid også her græsning til det kvæg, som var en hovedkilde til velstand i det slesvigske landbrug.

Ligesom bøndernes velstand varierede fra egn til egn, gjorde afstanden fra bønderne ned til husmænd, jordløse landarbejdere og tjenestefolk det også. Generelt blev kløften dybere. Mens antallet af gårde lå konstant, voksede antallet af husmænd og daglejere på grund af den betydelige befolkningsfremgang med 50% mellem 1845 og 1860. Det betød en stigning i antallet af jordløse huse, som frit kunne opføres, og så var denne stigning endda ikke nok til at rumme hele folkevæksten. I husene måtte der skabes plads til flere og flere mennesker. De stigende fødevarerpriser reducerede daglejernes realindkomst, og det var især mennesker fra dette socialt udsatte lag, der befolkede de mange nye fattiggårde, som blev opført i 1840'erne og 1850'erne.

Tjenestefolkene, som ikke havde egen husstand, var bedre i stand til at udnytte det stigende arbejdskraftsbehov i landbruget til at øge lønningerne, men til gengæld oplevede de en øget afstand til husbond på det mellem menneskelige plan. Tyendeloven fra 1840 indførte skudsmålhbøger som kontrolforanstaltning overfor karle og piger. Forholdet mellem tjenestefolk og husbond bestemtes ikke længere så meget af gammel skik og brug, men var på vej til at blive et arbejdsgiver-lønarbejderforhold. Dette gjaldt i hvert fald på de større gårde, hvor der blev indrettet særlige folkestuer, så tyendet kunne spise og opholde sig adskilt fra gårdejerfamilien i stuerne. I 1840'erne sporede denne tendens navnlig i Ejdersted, Stapelholm, på Nordstrand og Femern samt i Angel. I Nordslesvig og i hedeegnene i Sydslesvig synes det gamle bordfællesskab mellem husbond og tyende til gengæld endnu at stå ved magt på denne tid, i hvert fald på de almindelige bondegårde. Lokalt kunne de sociale forskelle i Nordslesvig imidlertid være nok så følelige, f.eks. mellem ejerne af de store gårde og deres medhjælpere på Haderslevegnen, mellem de rige redere og kaptajner og de menige søfolk på Løjt land og mellem teglværksejerne og -arbejderne på Broagerland.

Den øgede sociale differentiering på landet og den deraf følgende nedbrydning af landsby- og sognefællesskaberne havde sin parallel i købstæ-

derne.³⁵ Daglejerunderklassen voksede også her, tildels på grund af den begyndende industrialisering fra 1840'erne, men også fordi der blev forholdsvis færre tjenestefolk i arbejdsgiverhusstandene. Håndværkssvendene fik hyppigere egen husstand, mens lærlinge i håndværk og handel fortsat boede hos mester. Det knagede også i håndværkerlavene. 1830'erne blev deres sidste blomstringsperiode. Fra 1840'erne gik lavene i forfald, om end de strittede energisk imod udviklingen. Til gengæld voksede kritikken fra liberalt hold. Under den begyndende industrialisering svækkedes håndværkernes position i byerne i forhold til købmænd og fabrikanter.

Indvandring til Nordslesvig sydfra

Det mangesidede fællesskab og de talrige økonomiske forbindelser mellem Holsten og Slesvig fik betydning for Nordslesvigs befolkningssammensætning og sproglige forhold. Der fandt en vis indvandring sted sydfra, dels fra Holsten, dels Tyskland syd for Elben. For de brede befolkningslag fik den ikke større betydning. Navnlig i *landbefolkningen* forblev det tyske befolkningsislat meget lille. Johan Hvidtfeldts omfattende undersøgelser af den nordslesvigske befolknings afstamning hovedsagelig på grundlag af kirkebøgerne viser, at tyskere selv i Slogs herreds seks sogne udgjorde under 1% af de døde i årene fra ca. 1763 til 1845, hvis fødested er kendt – og så drejede det sig tilmed særlig om kolonister, som var hidkaldt af regeringen til hedeopdyrkning. Fra kongeriget, det ville altovervejende sige Nørrejylland, stammede godt 10%. Talforholdene var stort set de samme i fem sydvestslesvigske sogne på Tønderegnen og i otte sogne i Haderslev østeramt, hvor indvandringen nordfra var noget større. Generelt lå indvandringen fra Holsten og Tyskland til de nordslesvigske landsogne på under 1% af befolkningen.³⁶ Claus Eskildsens undersøgelse af vielsesregistrene fra seks nordslesvigske landsogne viser tilsvarende for tiden forud for 1864, at den tyske andel lå under 1%.³⁷

Hvidtfeldt bringer ikke særskilte tal for indvandringen fra det af nærheden til Holsten stærkere prægede Sydslesvig. Den har heller næppe været særlig stor. Folketællingen fra 1845 viser f.eks., at indvandringen fra Sydslesvig, Holsten og Tyskland syd for Elben tilsammen blot udgjorde 1¹/₂-2% af befolkningen i Ensted og Løjt sogne ved Aabenraa, mens indvandringen fra Danmark lå på 4-6%. Resten af befolkningen her kom fra hjemsoget eller fra det øvrige Nordslesvig.³⁸ Selv om der sikkert var en større indvandring til de sydligste sogne i Nordslesvig fra de tilgrænsende områder af Mellemslesvig, var det vel mest fra områder, der endnu i 1800-tallet var dansktalende.

I *byerne* var befolkningsudvekslingen generelt større. Hvidtfeldt har på samme kildegrundlag som for landsognene fastsat den tyske indvandringsprocent for Tønder til 8,3% for mænd og 1,7% for kvinder, i Sønderborg til 7,5%

Tabel 3. Befolkningens fødested i de nordslesvigske købstæder 1845.⁴⁰

Procent	Aabenraa	Tønder	Sønderborg	Haderslev
Nordslesvig	83	74	77	78
Sydslesvig	4	12	8	3
Holsten	1 1/2	3 1/2	3	1
Tyskland	1	2	2	2
Kongeriget	7 1/2	10	8	14
Andre og usikre	3	0	1	2
I alt	100	100	100	100

for mænd og 1,7 % for kvinder og i Haderslev til 9,1% for mænd og 3,1% for kvinder. Det samlede tal for den tyske indvandring til alle tre byer og for begge køn under ét var 5,4%. Den danske indvandring var langt større, i Haderslev således 24,0% af mændene og 22,5% af kvinderne, i Tønder henholdsvis 12,1 og 18,8%, i Sønderborg 7,9 og 9,8%. Desværre mangler tal for Aabenraa, men Hvidtfeldt antager, at denne by ikke skilte sig ud fra det almindelige mønster.³⁹ Dette bekræftes af folketællingen fra 1845, der giver følgende fødestedsfordeling for befolkningen i de nordslesvigske købstæder (tabel 3).

Mønstret i de nordslesvigske købstæder var temmelig ens. Tre fjerdedele eller derover var født i Nordslesvig, næppe over 5% i Holsten og Tyskland syd for Elben, mens andelen af fødte i naboområderne Sydslesvig og kongeriget varierede lidt, således at tilvandringen fra Sydslesvig var størst i den sydligste by Tønder og fra kongeriget størst i den nordligste by Haderslev.

Såvel for landdistrikterne som byerne sammenfattede Johan Hvidtfeldt sine resultater derhen, at hjemmetyskheden ikke kunne forklares ved »indsivning af fremmede sydfra«. ⁴¹ Som overordnet udsagn skal denne konklusion hverken anfægtes her eller senere, men en præcisering af indvandringens betydning for hjemmetyskhedens fremvækst skal tilstræbes nedenfor, dels ved at undersøge fødestedet for de personer, der konkret viste et slesvig-holstensk sindelag fremfor at nøjes med tal for totalbefolkningen, dels ved at skelne mellem Nord- og Sydslesvig, eftersom sidstnævnte landsdel var langt stærkere påvirket af tysk sprog og kultur end førstnævnte.

Johan Hvidtfeldt og andre historikere, som har beskæftiget sig med de nordslesvigske befolkningsforhold, har påpeget, at nogle erhvervsgrupper var stærkere præget af indvandringen sydfra end gennemsnittet af hele bybefolkningen. *Håndværkerne* havde overalt i Europa tradition for at gå på valsen. Denne tradition var endnu levende i 1800-tallets første årtier. De fleste håndværkssvende vendte tilbage til deres udgangspunkt, men nogle blev hængende i det fremmede, også tyske håndværkere i Nordslesvig. I Tønder var 11% af de døde håndværkere i årene 1785-1848 født i Holsten eller Tyskland syd for Elben mod 8% for alle mænd tilsammen.⁴² I Haderslev kom 16% af svendene i 1845

Tabel 4. De nordslesvigske embedsmænds fødested 1801-1848.⁴⁵

1801-1848	Nord-slesvig	Kongeriget	Dansktalende Sydslesvig	Tysktalende Sydslesvig	Holsten	Tyskland	Andre	Ukendt	I alt
Amtmænd	2	3	0	3*	3	1	0	0	12
Amtsforvaltere	8	6	1	3	8	0	1	0	27
Amtssekretærer**	9	3	2	8	6	2	1	1	32
Herredegder	14	0	3	14	9	4	0	0	44
Ridefogder	1	1	0	0	0	0	0	1	3
Tingskrivere	12	2	0	7	7	0	0	1	29
Skrivere**	32	2	3	15	0	0	0	5	57
Forstembedsmænd	24	8	4	2	7	2	1	5	53
Postembedsmænd	6	4	0	1	3	0	2	0	16
Læger	20	3	0	11	10	2	0	0	46
Kirurger	6	12	0	3	2	3	1	1	28
Advokater	34	2	2	19	5	0	0	0	62
Apotekere	11	5	1	5	4	2	0	1	29
Officerer	9	12	0	2	3	3	3	2	34
I alt	188	63	16	93	67	19	9	17	472
Procent	40	13	3	20	14	4	2	4	100

* De tre amtmænd fra Sydslesvig har ikke kunnet opdeles i sprogområderne.

** Også før, men altovervejende efter 1800.

fra Holsten og 9% fra tyske lande, mens 16% kom fra Sydslesvig. Blandt samtlige nyoptagne borgere i Haderslev i tidsrummet 1835-44 kom i alt 24% fra tysktalende egne, af håndværkerne alene 34%.⁴³

En anden erhvervsgruppe med et stærkt tysk præg var *embedsstanden*. De nordslesvigske embedsmænds oprindelse 1700-1848 er grundig undersøgt af Johan Hvidtfeldt. Her skal alene fokuseres på tidsrummet 1800-48, der har umiddelbar betydning for den nationale udvikling. Hvidtfeldts undersøgelser af embedsmændenes geografiske herkomst kan for de fleste gruppers vedkommende sammenfattes tabellarisk.⁴⁴ Tabel 4 omfatter også udøvere af liberale erhverv, der krævede særlig bestilling, samt officerer, hvorimod præsterne omtales særskilt senere.

Tabellen viser, at tilsammen 38% af de nordslesvigske embedsmænd og udøvere af liberale erhverv i første halvdel af 1800-tallet var født i tysktalende områder og derfor må formodes at have været tysksprogede.⁴⁶ Især for amtmænd, amtssekretærer, herredsfogder, tingskrivere og læger var en tysk oprindelse det almindelige (for halvdelen eller derover). For embedsmændene under ét gælder, at tysk herkomst var langt hyppigere end i befolkningen som helhed, også sammenlignet med bybefolkningen.

Blandt præsterne var der store forskelle mellem byerne og landområderne. I

købstæderne var 36% af præsterne ansat i årene 1700-1848 født i de tysktalende egne af Sydslesvig, i Holsten eller i Tyskland syd for Elben. Det svarede stort set til de andre embedsmænd. Derimod var f.eks. kun 11% af præsterne i Aabenraa provstis landområder tyskere, mens 82% var indfødte nordslesvigere.⁴⁷

En tredje gruppe, hvor indvandring sydfra gjorde sig stærkere gældende end i befolkningen som helhed, var ejerne af Nordslesvigs knap halvandet hundrede større gårde (gårde større end helgårde). I folketællingerne fra 1845 og 1855 kan fødestedet findes for 134 sådanne proprietærer eller storbønder. Heraf var 69% født i Nordslesvig, 12% i Sydslesvig (med Flensborg), 10% i Holsten og Tyskland, men kun 4% i Danmark og 1% i Norge, mens 4% har uoplyst fødested.⁴⁸

Ses embedsmænd og større ejendomsbesiddere under ét, kendetegnede tysk afstamning en betydelig del af den nordslesvigske samfundselite.

Tysk folkesprogs udbredelse i Nordslesvig

Ligesom de befolkningsmæssige virkninger af Slesvigs fællesskab med Holsten var de sproglige konsekvenser i Nordslesvig af begrænset betydning i bredden. Blandt folk med forstand på de slesvigske sprogforhold var der i 1830'erne og 1840'erne på tværs af de nationale skel enighed om, at *folkesproget på landet* i Nordslesvig så godt som udelukkende var dansk, d.v.s. sønderjysk. F. H. J. Geertz, Peter Chr. Koch, H. N. A. Jensen og H. Biernatzki kunne have forskellige vurderinger af sprogforholdene i nogle sogne i Angel og i den sydlige del af det mellemslesvigske midtland; om Nordslesvig var der ingen divergerende opfattelser.⁴⁹ Som det senere vil fremgå, var der på samme tid forskellige syn på værdien af den sønderjyske dialekt, men det er en anden sag.

Med hensyn til *folkesproget i købstæderne* var forholdene mindre entydige. En optælling findes fra Haderslev Vor Frue sogn, hvor andenpastor Erasmus Lautrup i 1846 opgjorde, at 235 ud af 1016 skattebetalende familier var tysktalende, svarende til 23%. Derudover fandtes der ifølge Lautrup 279 familier, der ikke betalte skat, samt alle tjenestefolkene. Henrik Fangel antager, at disse befolkningsgrupper på den nederste del af den sociale rangstige så godt som udelukkende var dansktalende, og i så fald kan de tysktalendes andel sættes til ca. 17%. Ifølge Lautrup var der desuden forholdsvis færre tysktalende i Gammel Haderslev sogn, der for en stor dels vedkommende hørte til byen. De tysktalendes andel af indbyggerne i Haderslev som helhed lå dermed snarere under de 17%. Pastor Lautrup oplyste endvidere, at de tysktalende hovedsagelig fandtes blandt håndværkere og fabrikanter samt blandt »de dannede«, d.v.s. embedsmænd og akademikere.⁵⁰ For Aabenraa viste en optælling i 1851, at 42 ud af 850 familier eller blot 5% var tysktalende.⁵¹ Fra Sønderborg er

bevaret en liste udarbejdet af dansksindede i 1868, ifølge hvilken 108 ud af 697 familier svarende til 15% var tysktalende.⁵²

Forskellen mellem Haderslev og Sønderborg på den ene side og Aabenraa på den anden var formentlig mindre, end tallene umiddelbart viser. Det kan have spillet ind, at pastor Lautrup hældede til slesvig-holstensk side i nationalitetskampen, mens optællingen i Aabenraa blev foretaget af byens nye danske borgmester Lunn lige efter det slesvig-holstenske nederlag og en række tysktalendes bortflytning, ligesom tallene fra Sønderborg stammer fra tiden efter indlemmelsen i Preussen; de viser, at alle embedsmænd var tysktalende. Listernes definition af en tysktalende var ikke nødvendigvis sammenfaldende. Konklusionen er under alle omstændigheder, at det tyske sprog spillede en underordnet rolle som folkesprog både i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg. Talrige udtalelser bekræfter, at dansk var det absolut dominerende sprog i den daglige omgang mellem indbyggerne.⁵³

For Tønders vedkommende er vi henvist til subjektive vurderinger. Der var sikkert en større andel af tysktalende i byen ved Vidåen end i byerne ved Østersøen, men at dansk også her var det fremherskende i det daglige liv, fremgår af flere udtalelser. Der er ytringer om, at adskillige kun kan dansk, men omvendt også, at flere familier var begyndt at tale tysk med børnene.⁵⁴ Særlig interessante er to udtalelser fra begyndelsen af 1840'erne i *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt*. I 1840 blev der i denne slesvig-holstenske avis klaget over indflydelsen fra tjenestefolkene nordfra: »Arbejderne og tjenestefolkene, som bestemmer sproget i et hus, navnlig hos børnene, får vi som regel fra nord. Disse kan eller vil ikke lære tysk; skal vi vi altså gøre os forståelige hos dem, så må vi give efter og tale dansk«. ⁵⁵ Dette har næppe voldt det store flertal af tøndringerne nævneværdige problemer. I 1841 måtte en slesvig-holstensk lærer nemlig indrømme i bladet: »Desværre er det sandt, at omgangssproget i Tønder er en dansk jargon, der her er så rodfæstet, at selv ultra slesvig-holstenere omhyggeligt nærer og plejer den og bevarer den i deres hus og i deres omgang, mens vi i skolerne ligger i en endeløs, men ligeså nyttes- og frugtesløs kamp med den. Sandt er det, at dette kaudervælsk gør det uendeligt vanskeligt for vi skolelærere her i byen at lære børnene at håndhæve det tyske sprog. For de allerfleste børn er det fuldstændig lige meget, hvilket sprog man tiltaler dem på, når de kommer i skolen; lige så lidt forstår de nemlig dansk, kun deres Tønder-patois, den forstår de«. ⁵⁶ Tønder skilte sig altså næppe afgørende ud fra Aabenraa, Haderslev og Sønderborg; sønderjysk var også her det dominerende folkesprog.

Brugen af tysk i det offentlige liv

Det tyske sprogs betydning i Nordslesvig var langt større, end dets svage stilling som folkesprog umiddelbart lader formode. Kendskabet til tysk var meget udbredt og på mange måder en forudsætning for deltagelse i landsdelens offentlige liv. Først og fremmest var tysk indtil 1840 såvel i Sydslesvig som i Nordslesvig det officielle *rets- og forvaltningssprog*. I Tyske Kancelli var embedssproget tysk; det var netop derfor, kancelliet havde fået dette navn, men også den lokale administration var tysksproget. Den slesvig-holstenske adel havde i henhold til Ribebrevet fra 1460 monopol på her-tugdømmernes amtmandsstillinger og det betød, at tysk fra senmiddelalderen var amtsforvaltningens sprog. Det forblev uændret, selvom den enevældige regering efter år 1700 i stigende grad brød monopolet og udnævnte amtmænd af gammel eller ny dansk eller tysk adel – og efter år 1800 tilmed flere borgerlige amtmænd.⁵⁷ Længere holdt det danske sprog sig ved herredstingene, hvor bøndernes medvirken forsinkede indførelsen af tysk. I Slogs herred var sproget i tingbøgerne ligesom i købstæderne og i Sydslesvig tysk, så langt man kan spore tilbage. Ellers blev tingbøgerne endnu i 1600-tallet altovervejende ført på dansk. Da herredsfogedembedet i 1700-tallet efterhånden gik ud af storbøndernes og over på juristernes hænder, skete der også her et sprogskifte til tysk. I Tønder, Løgumkloster og Aabenraa amter blev tysk allerede enerådende i gottorpertiden med enkelte undtagelser fra Højer herred. I Haderslev amt forekom tysk i større stil fra midten af 1700-tallet, fra ca. 1770 blev det dominerende, og ca. 1820 var dansk så godt som helt fortrængt. I Sønderborg amt svarede udviklingen nogenlunde hertil, dog med noget mere tysk på grund af amtets mange store gårde.⁵⁸

I købstæderne var tysk fra senmiddelalderen overalt i Slesvig det dominerende, om end i Flensborg og Nordslesvig ikke det enerådende *kirkesprog*. På landet trængte det tyske kirkesprog ligeledes frem, indtil grænsen mellem tysk og dansk kirkesprog ved Reformationen blev fikseret på det sted, hvortil den da var nået, til linjen Tønder-Flensborg stort set svarende til den nuværende landegrænse. Enkelte steder vandt tysk også derefter indpas på landet. Kirkesproget var ikke alene af betydning for kirkegængerne, men også for børnene, fordi kirkesprog og *skolesprog* som hovedregel fulgtes ad.

I 1840'erne var status i Nordslesvig, at hovedgudstjenesterne i byerne overalt blev holdt på tysk. Andenpræsternes traditionelt danske morgen- og aften-gudstjenester var stort set blevet afskaffet i 1800-tallets første tredjedel. I Haderslev blev der almindeligvis holdt gudstjeneste på tysk, og kun skiftevis dansk og tysk aftengudstjeneste på de store helligdage. I Vor Frue sogn foregik skoleundervisningen på tysk, i Gl. Haderslev sogn på dansk. I Aabenraa var

kirkesproget ligeledes altovervejende tysk, skoleundervisningen rent tysk. I Sønderborg foregik gudstjenesten skiftevis på dansk og tysk, og i den ellers tysksprogede skole blev der i alle klasser givet undervisning i dansk. I Tønder blev der både prædikedet på tysk og dansk, men besøget var langt større til den tyske gudstjeneste end til den danske. Undervisningen foregik på tysk. I flækkerne var kirke- og skolesproget tysk i herrnhuterbyen Christiansfeld, og i Løgumkloster var der tysk gudstjeneste hver fjerde søndag og dansk skole, fra 1833 med undervisning i tysk. I Augustenborg var kirkesproget udelukkende tysk, i Gråsten både dansk og tysk. I Broager sogn blev der siden 1842 årligt holdt fire tyske gudstjenester og to gange tysk altergang. I Kliplev foregik hver tredje gudstjeneste på tysk. I Bov sogn blev der holdt tysk gudstjeneste hver anden søndag. Også Ubjerg havde blandet dansk-tysk kirkesprog.⁵⁹

Selv om dansk kirkesprog var dominerende i Nordslesvig, betød det ikke mere, end at gudstjenesten og de kirkelige handlinger blev holdt på dansk. Præstens embedssprog var, også ved kirkebogsføringen, tysk i de sogne, der hørte til Slesvig stift, mens det var dansk for den nordvestlige del under Ribe stift samt på Ærø og Als.

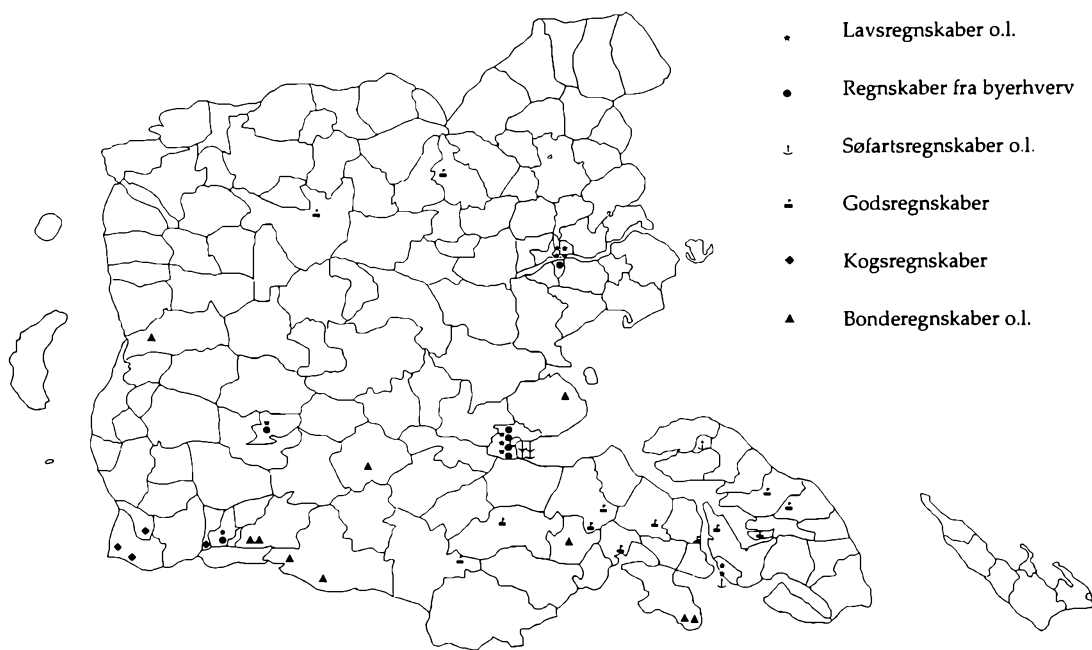
I det sene 1700-tals og det tidlige 1800-tals fremvoksende borgerlige offentlighed blev tysk i de allerfleste tilfælde sproget i *aviser og tidsskrifter*. Store holstenske blade som *Altonaer Mercur* (fra omkring 1688), *Itzehoer Wochenblatt* (fra 1817) og det nye liberale *Kieler Correspondenzblatt* (fra 1830) havde også nordslesvigske læsere. Tysk sprog dominerede også i de lokale aviser. I Haderslev udkom siden 1797 ugebladet *Lyna* på tysk, tilsvarende i Aabenraa fra 1826 *Allgemeines Wochenblatt*, i Sønderborg fra 1815 (*Sonderburger*) *Wochenblatt* og i Tønder fra 1813 *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt*.⁶⁰ Bladene viser, at den tyske kulturelle opblomstring i de sidste årtier af 1700-tallet også påvirkede den nordslesvigske landsdel. I købstæderne tilegnede overklassen sig den tyske romantiks frembringelser – men der var også interesse for den samtidige danske kultur.⁶¹

Brugen af tysk i det økonomiske liv

Forskningen har hidtil knap nok beskæftiget sig med det tyske sprogs betydning for nordslesvigerne som *transaktions- og regnskabssprog*. Landsarkivet for Sønderjyllands betydelige samling af regnskabs- og optegnelsesbøger m.v. fra 1800-tallets første halvdel giver imidlertid trods den formentlig temmelig tilfældige overlevering et nogenlunde sikkert indtryk heraf.⁶²

Det tyske sprog var enerådende i godsregnskaberne. Fra hoved- eller avlsgårdene Augustenborg, Avnbølgård, Gram, Gråsten, Grøngrøft, Kiding, Revsø, Rumohrsgård, Rønhave, Sandbjerg, Stoltelund og Søgård-Årtoft foreligger fra perioden 1800-1850 regnskabsserier eller enkeltregnskaber, som alle er ført på

Kort 1. Regnskaber o.l. fra Nordslesvig 1800-1850 ført på tysk.

Se bilag 1 for nærmere oplysninger.

tysk. Danske godsregnskaber forefindes kun fra Schackenborg og Trøjborg i de kongerigske enklaver. På tilsvarende vis forholder det sig med kogsregnskaberne, d.v.s. regnskaberne fra de inddigede områder i Vestslesvig, hvor ejerne (»participanterne«) dannede et økonomisk fællesskab med henblik på vedligeholdelsen af diger og kanaler. Her er de bevarede regnskaber på tysk fra Frederikskog, Højer kog, Rudbøl kog og Tønder bykog, mens regnskaberne fra Møgeltønder kog i enklaverne er på dansk.

Anderledes med bonderegnskaberne; her er kun rundt regnet en sjettedel af de bevarede regnskabs- og optegnelsesbøger ført på tysk, i alt en halv snes. De stammer overvejende fra den sydlige del, fra Hostrup, Burkal, Kværs og Broager sogne samt lidt nordligere Ravsted og Løjt, mens den nordligste kommer fra Skærbæk sogn (se kort 1).⁶³ Disse bonderegnskaber er ikke alle blevet ført af helt almindelige bønder. Hans Thaysens og Hans Chr. Festersens regnskaber fra gården Kokhave i Kværs sogn viser en meget alsidig bedrift. Fra slutningen af 1700-tallet var der brænderi på Kokhave, der havde overtaget privilegiet fra det nærliggende Ladegård gods. Tørv til brænderiet kom fra

gårdens egen mose. Blandt regnskaberne er der opgørelser over indkøbt korn og solgt brændevin, der viser, at produktionen især blev solgt til kroerne i omegnen samt til Sønderborg, Flensborg og Aabenraa. Dertil kom det lokale salg. Mæsken fra brænderiet blev brugt til fedning af svin og er opregnet i fortegnelsen over indkøbte og solgte svin fra »der Holländerei«. Regnskaber over »destillationskrydderier« og indkøbt honning hører ligeledes til brænderidriften. Fremhæves skal endvidere regnskaberne fra et teglværk, der var knyttet til Kokhave, men der er også bevarede opgørelser fra traditionelle landbrugsområder som kvæghandler samt salg af smør og ost, over løn til daglejere og tjenestefolk, over byggearbejder og solgt brændsel. Hans Chr. Festersen sluttede sig som mange andre i familien Festersen til den slesvig-holstenske bevægelse.

To af de bevarede tysksprogede regnskaber hidrører fra kvæghandlere. Thomas Nissen fra Lydersholm i Burkal sogn hørte til de største og mest velhavende. Han opkøbte stude på alle herregårdene op til Skagen og solgte dem forår og efterår på markederne i Tønder, Læk, Husum og Itzehoe. Til Husummarkedet leverede han undertiden 400 stude. De tyske sprogkundskaber havde han fra sin skolegang i Husum. Hans nationale sindelag kendes ikke. Jens Janniksen Beier fra Barsbøl i Skærbæk sogn var gårdejer og kvæghandler. Til studegræsning lejede han land ved Brarup og Nykirke i Sydslesvig. I hans regnskabsbog noteredes mellemværender med kommissionærer i Hamborg-Altona på tysk, mens oplysninger om de lokale handler og aflønning af stude drivere blev nedfældet på dansk. Jens Janniksen var engageret i den grundtvigske vækkelse i Vestslesvig og var dansksindet, så der var ikke nogen nødvendig sammenhæng mellem handelsprog og nationalt sindelag. Det var der heller ikke for familien Petersen i Rørkær ved Tønder, hvor regnskabsbøgerne blev ført på tysk indtil Treårskrigen, men derefter på dansk, og den ene regnskabsførers søn blev siden medlem af bestyrelsen i Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig (»Sprogföreningen«). Et sprogskifte under Treårskrigen blev også gennemført i byens regnskabsbog i Rens i Burkal sogn. Her førte N. N. Toft indtil 1847/48 regnskaberne på tysk (dog på dansk 1841 og 1846), men derefter udelukkende på dansk.

De tysksprogede dagbøger fra den sydlige del af Nordslesvig er et indicium for, at økonomien her var orienteret sydover, især når regnskabsførerne havde handel og fremstillingsvirksomhed ved siden af landbruget. Mere almindelig var brugen af tysk i regnskabsbøger fra industridrivende og handlende i købstæder og flækker, om end der kun er bevaret få regnskaber herfra. Til gengæld er der bevaret adskillige lavsprotokoller og lavsregnskaber, og de er alle ført på tysk; først efter Treårskrigen skifter mange over til dansk. De vidner dermed temmelig entydigt om håndværkets orientering imod syd. De søfarendes regnskaber og journaler findes både på dansk og tysk; i Aabenraa-

kaptajnen J. J. Kiærs regnskabsbog for farten med »Preciaosa« og »Marie Sophie« optræder dansk og tysk endog i den samme bog.

Med forbehold for kildernes repræsentativitet var hovedtrækkene altså, at tysk var nærmest enerådende som regnskabsprog på godserne, i kogene og i lavene, meget udbredt blandt byernes industridrivende og handlende og ofte forekommende blandt bønder i den sydlige del, navnlig hvor der ved siden af landbruget var indtægtskilder med et stærkt præg af pengeøkonomi.

Sammenfatning

Hertugdømmerne Slesvig og Holsten udgjorde omkring år 1800 i talrige henseender et statsretsligt og administrativt forenet territorium, hvis fælles historie rakte tilbage til middelalderen og skyggede for det ældre historiske skel ved Ejderen. Hvis man ser bort fra de små kongerigske enklaver i Vest-slesvig, var hertugdømmerne tillige et kompakt territorium. Så langt var udgangspunktet for en slesvig-holstensk nationalbevægelse godt. Statsoverhovedet og den øverste regeringsmyndighed befandt sig imidlertid i København, mens den mindre betydende provinsadministration med statholder og regeringer for Slesvig og Holsten havde hjemme i hertugdømmerne. Den enevældige konge var fælles for hertugdømmerne og Danmark-Norge og bestemte monarkiets udenrigspolitik og forsvar; hertugdømmerne havde hverken egen flåde eller egen hær, selvom fæstninger og enheder hørte hjemme her. Også indenrigspolitikken førtes af kongen og hans embedsmænd uden inddragelse af stænderne endside den brede befolkning. Statsfinanserne styredes ligeledes fra København. På det statsretligt-administrative område var der således også en række »deficits«, som en slesvig-holstensk nationalbevægelse skulle overvinde, før en selvstændig stat kunne etableres.

Økonomisk var hertugdømmerne underlagt den nære hansestad Hamborgs dominans. Det betød stærk afhængighed, men gav også en foregangsstilling i den økonomiske og sociale moderniseringsproces indenfor industri og landbrug sammenlignet med monarkiets øvrige dele. Moderniseringen blev på intet tidspunkt før 1867 så gennemgribende, at den omkalfatrede samfundets sociale struktur, slet ikke i Slesvig. Hertugdømmerne udgjorde dermed et af områderne med »medium« modernisering, som ifølge flere teorier antages at være de bedste hjemsteder for nationale bevægelser. En udbygget infrastruktur og udbredt læse- og skrivekyndighed gav et godt grundlag for nyhedsformidling – og for agitation. Der eksisterede en akademisk offentlighed fælles for de to hertugdømmer med universitetet i Kiel som centrum.

Den sociale struktur var temmelig udjævnet, i hvert fald uden for godsområderne, hvor de mange mellemstore jordbesiddere i gårdmandsklassen udgjorde et bredt velstående lag, og i byerne, hvor det tilsvarende var købmænd

og håndværkere. Også det skulle ifølge teorien virke fremmende på nationale bevægelers udbredelse.

Den geografiske mobilitet indenfor hertugdømmernes territorium var fri, ligesom der foregik indvandring fra kongeriget og fra Tyskland syd for Elben. I Nordslesvig var tilvandringen til landområderne beskeden, særlig den sydfra. I købstæderne var det tyske element noget stærkere, især blandt håndværkerne. Navnlig havde mange embedsmænd deres rødder syd for Ejderen eller i de tysktalende dele af Sydslesvig. Et monopol på embederne havde hertugdømmernes beboere ikke.

De sproglige og kulturelle forudsætninger for en slesvig-holstensk-tysk nationalbevægelse var gode. I hele Holsten og store dele af Sydslesvig var befolkningen tysktalende. Her var tillige sproget i kirken, skolen og lokaladministrationen tysk ligesom provins- og centraladministrationen var tysksproget. I Nordslesvig var folkesproget derimod altovervejende dansk med ganske få tysktalende på landet og lidt flere i byerne. Kirke- og skolesproget var dansk på landet, men overvejende tysk i byerne. Lokaladministrationens sprog var udelukkende tysk. Tysk spillede overalt en betydelig rolle i det økonomiske og kulturelle liv.

De hårde facts gav således en slesvig-holstensk nationalbevægelse en række gode kort på hånden, selv i Nordslesvig. Den stærke tyske indflydelse rakte århundreder tilbage i tiden. For de generationer af danske og slesvig-holstenske historikere, der havde de stærke nationalpolitiske modsætninger forud for 1920, i mellemkrigstiden, under besættelsen og i den første efterkrigstid som deres personlige erfaring, var det nærliggende at antage, at 1800-tallets stærke skel mellem dansk- og tysksindede måtte have sine dybe rødder i denne historie – derfor også hjemmetyskheden. Men forudsætninger er ikke nødvendigvis det samme som forklaringer. Befolkningens territorielt definerede identitetsfølelse behøvede ikke at være en naturnødvendig afspejling af orienteringen mod syd. Hvilken viden har vi i det hele taget om folks forestillinger om det territorium, de beboede, før de nationale modsætninger brød igennem?

8. Førnationale identiteter

Meget tyder ifølge den nyeste forskning på, at der siden middelalderen, altså længe forud for den moderne nationalismes gennembrud, eksisterede en dansk »ethnie«, d.v.s. en førnational dansk identitet knyttet til et »hjemland« med et særegent navn, med en myte om fælles nedstamning, fælles historiske erindringer, elementer af en fælles kultur og en samhørighedsfølelse mellem betydelige dele af befolkningen.¹ For hertugdømmerne Slesvig og Holsten er eksistensen af førnationale identiteter forskningsmæssigt ganske uafklaret. Forudsætningerne for en holstensk, eventuelt tysk ethnie i Holsten og det sydligste Slesvig op til Danevirke synes tilstede med grevskabets tilhørsforhold til Det tysk-romerske Rige og plattysktalende holstenske adelsmænds og bønders kolonisering af Vagriens og det dansk-tyske grænseområde i tidlig middelalder, men en sådan ethnie er ikke påvist af forskningen. For Slesvigs vedkommende kompliceres spørgsmålet af de mange modsatrettede påvirkninger fra nord og syd, som hertugdømmet gennem århundreder var udsat for. Når lavsskråen for skomagerne i Sønderborg i 1488 fastslog, at »en fremmed svend, han være tysk eller dansk, han skal have brev, at han er ægte og rettelig født af ærlige, fromme folk« for at kunne optages i lavet, viser det, at man her i senmiddelalderen skelnede mellem danskere og tyskere, men også at de blev behandlet ens.² Dermed antydes måske, at blandingen af dansk og tysk tidligt var et træk i slesvigernes identitet. Den meget sparsomme forskning i de førnationale identiteter i hertugdømmerne indebærer, at de følgende afsnit får en ret skitseagtig karakter.

Kongetroskab og helstatspatriotisme i Nordslesvig

Bedst dokumenteret blandt de førnationale identiteter er kongetroskab og helstatspatriotisme i hertugdømmerne generelt og ikke mindst i Nordslesvig i årtierne omkring år 1800.

Kongen og det øvrige kongelige hus blev efter gammel tradition nævnt hver søndag i kirkebønnen. Hvilken rolle, skolen spillede for udbredelsen af kongetrosheden, er endnu ukendt, men det må formodes, at der her blev indprentet børnene en solid dosis troskab imod kongen og den bestående stat, særlig efter skolereformen i 1814. Sådan var det i hvert fald i Aabenraa.³ For dem, der var værnepligtige, blev der yderligere doceret kongetroskab i forbindelse med militærtjenesten. Desuden søgte den enevældige kongemagt i hvert fald siden

indlemmelsen af de gottorpske dele af hertugdømmet Slesvig i kronen i 1721 bevidst at konsolidere sin stilling ved en målrettet *kongepropaganda*. Den blev især sat ind ved de store begivenheder i kongehuset, d.v.s. barkedåb, vielser, kroninger og begravelser, men også årligt ved kongens fødselsdag. Dertil kom særlige jubilæer som 300-årsdagen for det oldenborgske kongehus den 28. oktober 1749 og 100-årsdagen for enevældens indførelse den 16. oktober 1760. De blev markeret med festgudstjenester overalt i monarkiet efter centrale anvisninger, ved skolefester og borgerfester arrangeret af købstædernes magistrater – ikke mindst i hertugdømmet Slesvig.⁴

Nærværende blev kongemagten ved de talrige besøg, kongerne aflagde i Slesvig og Holsten. I købstæderne blev der rejst æresporte, borgergarden holdt parade for kongen, som fik overrakt hyldestdigte, borgerskabet mødte frem som tilskuere iført stiveste puds, kongen blev modtaget af byens honoratiores, som også blev inviteret til taffels, husene blev illumineret etc. I begyndelsen inspicerede kongerne navnlig de lokale militære enheder, men særlig under Frederik 6. og Christian 8. blev besøgsprogrammet udvidet til de civile statsinstitutioner, som de to konger personligt kontrollerede. For Christian 8. blev det ikke til arbejde alt sammen, men også til årlige badeophold på Før og besøg hos familien på Augustenborg. Landområderne fik ikke den samme opmærksomhed som købstæderne, men mange fik lejlighed til at se kongen og hans følge, når det drog forbi mellem byerne eller på vej til Før eller Augustenborg.⁵

Det kunne også ske, at bønder drog til staden for at se kongen; i al fald tog storbonden Paul Hansen fra Jacobsgård i Barsmark på Løjt land med mutter ind til Aabenraa den 5. juli 1740 for at se »vor konge [unser König]«, der da besøgte Brundlund slot.⁶ Også fra andre bondeoptegnelser kendes formuleringen »vores konge« eller »vores allernådigste konge« om den danske monark, f.eks. fra Christen Hansens dagbog fra Elsmark (1766, 1768 og 1772) og Peder Thomsens fra Elstrup (1766 og 1773) samt fra Anders Pedersens fra Sommersted (1762), hyppigt indført i forbindelse med tronskifter.⁷ Et andet og senere belæg for kongetroskab i bondestanden findes fra Svejrup i Felsted sogn, hvor gårdmanden Jørgen Iversen i 1829 købte to portrætter af den senere kong Frederik 7. og hans gemalinde Vilhelmine Marie, der netop da var blevet formælet. De to brystbilleder kostede hver 8 skilling og blev indrammet med henblik på ophængning.⁸ Disse eksempler tyder på, at kendskabet til kongen, hans person og hans betydning som monarkiets hersker var udbredt i den nordslesvigske bondestand i anden halvdel af 1700-tallet og i det følgende århundrede.

I det mindste fandtes i bondestanden en indgroet forestilling om kongen som de upriviligerede stænders værn imod »de store«, d.v.s. godsejere og embedsmænd, der nægtede bonden hans »ret«. Ved konflikter med »de store« måtte bønderne derfor søge at omgå melleminstanserne og nå direkte frem til

kongen med deres klage. Modsætningen mellem bonde og embedsmænd var udpræget i Haderslev østeramt, hvor den særlig handlede om tiendeaflysningen og provstiets fælles kirkekasse. På Als og i Sundeved var hertugen af Augustenborg målet for bøndernes vrede, fordi han drev jagt på bøndernes marker og ikke ville lade hoveriet afløse med en pengeafgift, i hvert fald ikke til en sats, bønderne kunne acceptere. I begge konflikter forsøgte bønderne at involvere kongen på deres side. Det var ganske vist forgæves, men opfattelsen af kongen som bondens allierede og de mellemliggende instanser og lag som modstandere beherskede alligevel mange nordslesvigske bønders tankegang lige indtil 1848.⁹

I byerne mødtes den enevældige stats konge- og systempropaganda fra slutningen af 1700-tallet med det fremadstræbende borgerskabs patriotisme. Hvor den officielle kongepropaganda tildelte borgerne en passiv rolle som tilskuere eller, hvis det gik højt, som statister i kongemagtens patriarkalske selvscenesættelse, afkrævede oplysningstidens patriotisme borgerne en aktiv indsats til gavn for staten og almenheden. Forholdet mellem kongen og borgerne blev i hvert fald i teorien stærkere præget af gensidighed. Selv om kongen stadig var højt hævet over de almindelige borgere, bestod der efter den patriotiske tankegang en uskreven samfundskontrakt imellem kongen og undersåtterne om at virke sammen til statens bedste. Borgerskabet ydede sit gennem talrige nytteorienterede initiativer som oprettelse af almene skoler og erhvervsskoler, industrier hvor de fattige kunne beskæftiges og tjene til deres udkomme, anlæggelse af fattighaver, dannelse af patriotiske selskaber og klubber, fremme af landbruget etc., ligesom det stillede sig til rådighed for forsvaret ved oprettelse af borgervæbninger. Til gengæld lyttede kongen efter denne forestilling til borgerskabets patriotiske ønsker, hvorfor trykkefriheden var et afgørende element i kontrakten. Den norske historiker Jens Arup Seip har derfor beskrevet dette borgerlige, senenevældige kongeideal som »den opinionsstyrkede enevælde«.¹⁰

I den dansk-norsk-islandsk-slesvigske-holstenske helstat beherskede den patriotiske ideologi den frembrydende borgerlige offentlighed i alle monarkiets dele. På tværs af de sproglige skel sluttede de førende borgere op om den danske konge, regering og stat. Det gjaldt også – og måske endda særligt – i hertugdømmerne Slesvig og Holsten, som det er påvist af Gottlieb Japsen, der har indført begrebet *helstatspatriotisme*. Japsen understreger, at helstatspatriotisme var mere end kongetroskab; vel var hyldesten af monarken en hovedhjørnestein i det offentlige liv, men den rettede sig nok så meget mod kongen som statens symbol end mod ham som enevældig fyrsteperson. Helstatspatriotismen var ifølge Japsen en bredere og dybere følelse end den traditionelle kongetroskab. Den omfattede også de andre fælles institutioner i helstaten som f.eks. flåden; den gjaldt de forskellige territorier af staten som

ligeværdige dele af monarkiet og den gav København en særlig nimbus som den fælles hovedstad. Helstatspatriotismen var solidt forankret i regeringens neutrale udenrigspolitik, der sikrede søfart, handel og velstand, og i indenrigspolitikken med de mange fremskridtsvenlige love om trykkefrihed, indfødsret, landboreformer, skolereformer etc. Den næredes kraftigt under krigene mod England 1801 og 1807-14, der overalt udløste følelseladede patriotiske initiativer som indsamlinger til sårede og faldnes efterladte, opstilling af vagter og forsøg på væbninger, frivillige bidrag til kanonbåde o.l. Selv om statsbankerotten i 1813 og nederlaget i 1814 med tabet af Norge samt de følgende årtiers krisetilstand og reformpause svækkede de helstatspatriotiske følelser, var de stadig levende i 1830'erne og tildels endnu i 1840'erne.¹¹

Helstatspatriotismen fik talrige lyriske udtryk. I Aabenraa skrev lægen A. W. Neuber en stor mængde dansk-patriotiske digte. Neuber var født i nærheden af Magdeburg, men havde læst medicin i Kiel og fået dansk indfødsret i 1810 og embedet som fysikus i Aabenraa i 1811. Til kongens fødselsdag 1828 skrev han f.eks. et digt med linjerne:

Innig vereine der Jubelgesang
Dänemarks Völker beim Becherklang!

I et andet digt fra samme lejlighed besang de aabenraaske søfolk det danske flag:

Seht Ihr das Dannebrog?
Wie herrlich glänzt es noch!
Stolz ist, wer's führt.
Ja, fröhlich, stolz und kühn
Darf Dän'sche Flagg' er ziehn!
Sie schützt und ehret ihn
In ferner Zon'
Drum wackre Dänen klingt
Auf Friedrichs Wohl.

Patriotiske hyldestdigte – som regel skrevet på tysk – kendes også fra andre nordslesvigske købstæder – og fra sydslesvigske og holstenske.¹² De viser, at sproget ikke havde videre betydning for dannelsen af den helstatspatriotiske identitet. Snarere tværtimod – denne var fortællingen om flere folkeslags fællesskabsfølelse inden for monarkiets faste rammer.

Der kom dog enkelte ridser i idyllen. I kongeriget, fremfor alt i København, var der fra 1770'erne flere gange utilfredshed med de ledende tyske embedsmænds store indflydelse, der resulterede i en begyndende dansk modreaktion. Den fik også et ekko i Nordslesvig. Sydtyseren J. F. Camerer

havde i anden halvdel af 1700-tallet gjort karriere i den danske konges tjeneste, sidst som ridefoged i Hviding og Nørre Rangstrup herreder med bolig i Vodder. I tidens ånd havde han taget en række patriotiske initiativer, han havde lært sig dansk og værdsatte i bedste helstatspatriotiske stil det danske monarkis fortræffeligheder. Efter indfødsretsloven af 1776 søgte og fik han dansk indfødsret. Men efter »tyskerfejden« i København 1789-90, hvor modviljen mod tyskerne i hovedstaden fik skarpe udtryk, mærkede han også en modvilje i Vodder fra den nye københavnske præstekone.¹³ Et andet svagt ekko fra den begyndende dansk-tyske modsætning i kongeriget er vel en stambogsindførsel skrevet af en studerende fra Tønder i året 1788, på tærsklen til den franske revolution. Heri hedder det: »Tænk Dansk, tael Dansk, drik Dansk! Til Erindring af Din Dansktalende Ven Detlev Jenz. Angel Tonderensis, Tondern i Sønderjylland d. 14. Jun. 1788«.¹⁴ Det var nye tanker, men de fandt endnu ikke tilstrækkelig tilslutning til at forstyrre det fredelige forhold mellem dansk og tysk i Nordslesvig, og der kom heller ikke sydfra tilskyndelser hertil.

Mens vi således temmelig sikkert kan regne med den kongetro helstatspatriotisme som en rodfæstet identitet hos borgerne i de nordslesvigske købstæder – og næppe kun i de højeste lag – er dens udbredelse blandt bønderne temmelig tvivlsom, i hvert fald hvis man knytter begrebet snævert til oplysningstidens borgerlige ideologi.¹⁵ Det betyder ikke, at bondestanden var ukendt med et territorielt tilhørsforhold, der rakte ud over den snævre hjemegn. Opfattelsen af bønderne som uvidende om og uengagerede i forholdet til staten kan næppe opretholdes.¹⁶ Vort kendskab til bondestandens førnationale forestillinger om territorium og stat beror indtil videre især på enkeltstående udsagn fra de få udgivne bondedagbøger. Nogle indførsler herfra om kongen er nævnt ovenfor. Sjældnere støder man på formuleringer, der viser kendskab og tilslutning til staten. Fornemmelsen af et tilhørsforhold til Danmark fremgår af Hans Thomsens dagbog fra Elsmark, når han i 1758 og 1763 bruger vendingen »vi her udi Danemarg«.¹⁷ Hvad han præcist forstod ved Danmark, er ikke klart. Anders Pedersen fra Ørsted noterer om 1758: »I samme aar hørdes meget om krig, særdeles mellem Preysing [Preussen] og Ungarn. Alt vort lands krigs folk bade af Danmark og Norge, blev alle sammen indquarteret her udi Holdsteen, fra Flensburg, og langs synder paa, saa langd som kongens lande gaar, fæstninger belagdes med landfolk«. Anders Pedersen identificerede sig altså med »vort land« bestående af Danmark, Norge og Holsten – sidstnævnte også omfattende Slesvig. I en optegnelse fra 1762 skriver Anders Pedersen tilsvarende, at »den hoyeste Gud for at frølse vort land, lod kongen af Mosckau [d.v.s. den russiske zar] ved en hastig død overfaldes, saa blev strax fred, og vor armee rykkede her ud i landet med rolighed, vor armee var over 70000de«. Anders Pedersen identificerede sig her både med landet og hæren. Og i 1801 kom flåden med: »I dette foraar blev en sterk ufred i mellem vores land og

Engeland, angaaende søfarten. D[en] 2 april, som var skært[orsdag] holtis et blodig søe slag i mellem vores, og den engelske flaade. Paa vor side blev over 2000de døde og saarede, og paa den engelske side mange fleere«. I forbindelse med krigen i 1807 nævner Anders Pedersen, at englænderne indtog »alle 3 kongens eylander i Westindien«, så også tropekoloniernes tilhørsforhold til monarkiet var bonden i Ørsted bekendt med.¹⁸ De spredte notitser er ikke tilstrækkeligt til at fastslå, om en dansk »ethnie« også fandtes i Nordslesvig.

Forholdet til Tyskland og tyskere giver de trykte bondedagbøger kun enkelte glimt af. At Tyskland var et andet land, fremgår af Peder Thomsens optegnelser i 1758 og 1763 og af Anders Pedersens fra 1761.¹⁹ I Christen Hansens dagbog fra Elsmark noteres i 1771, at en tredje landmåler, som medvirkede ved udskiftningen, var »gandske tydsk«, altså anderledes.²⁰ Men at degne på Aabenraaegnen og bønder i Løjt samtidig blev latterliggjort på vers af Løjtdegnen Hans Mikkelsen, fordi de talte et jammerligt plattysk (»landsbytydsk«), tyder omvendt ikke på, at man dér følte nogen større afstand til det tyske, i hvert fald ikke til det tyske sprog.²¹ Tysk benyttede jo også Paul Hansen fra Barsmark i sin dagbog fra 1740, og det gjorde tillige andre bønder i den sydlige del af Nordslesvig.²² Desværre findes der ikke fra den sydligste del af Nordslesvig udgivelser af bondedagbøger med notitser, som giver oplysninger om bøndernes forhold til staten. Det må derfor indtil videre forblive uafklaret, om de eksempler på et erkendt tilhørsforhold til det danske monarki, som forekommer i de nævnte dagbøger fra Als og Haderslev amt og som vel kan gælde som indicier på en sådan identitet blandt bønderne i disse egne, også har deres paralleler længere sydpå i landsdelen – eller om der her var en stærkere tilknytning til det tyske, der også rakte ud over det sproglige.

Slesvig-holstensk landspatriotisme og ridderskabets konflikt med regeringen

Helstatspatriotismen monopoliserede ikke som den senere nationale ideologi folks forestillinger om det territorium, de boede på. Den trivedes side om side med regionale og lokale identiteter. Erkendelsen af disse identiteter er endnu vanskeligere end påvisningen af kongetroskab og helstatspatriotisme, da de som regel savnede den ideologiske underbygning og trykte formulering, som sidstnævnte fik. De har heller ikke før 1990'erne interesseret den historiske forskning. Det gælder spørgsmålet om eksistensen af en særlig, førnational slesvig-holstensk identitet. For den ældre slesvig-holstenske forskning var det en selvfølge, at den fandtes siden senmiddelalderen, og derfor var det overflødigt at beskæftige sig videre med det.²³ På dansk side kunne de ældre historikere slet ikke forestille sig, at en sådan identitet kunne have eksisteret før 1815, så også for dem var resultatet givet på forhånd.

Den norske historiker Ruth Hemstad formoder, at der ved siden af kongetroskaben indenfor den tyske overklasse i Slesvig og Holsten fandtes en fællesskabsfølelse, en »protonational« slesvig-holstensk identitet. Hun når mere til dette resultat ved parallelisering med andre europæiske lande og tilbageslutning fra senere slesvig-holstenske udsagn end ved udsagn fra samtidige kilder. Dermed er ikke givet, at hendes formodning er forkert; en identitet, som ikke anfægtes udefra, behøver ikke at give sig nedslag i kilderne. Hemstads udgangspunkt er det slesvig-holstenske ridderskab som bærer af en særlig »landspatriotisme«, en førnational identitet, der knyttede sig til det historiske territorium, hvor adelen havde sine godser, og som havde sin rod i traditioner som krigstjenesten i det adelige rytteri, adelsrepræsentationen på stændermøderne og varetagelsen af fornemme embeder i landsherrens tjeneste.²⁴ Det centrale i ridderskabets tradition var de betydelige privilegier, som dets medlemmer siden 1460 var blevet udstyret med af de danske konger, og som disse plejede at bekræfte ved tronskifte, om end med tiden i beskåret form. Ridderskabets slesvig-holstenske »landspatriotisme« ytrede sig ifølge Ruth Hemstad i første række gennem et ihærdigt forsvar for disse privilegier, der i 1797 blev trykt og udgivet under titlen »Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft« ved professor i historie ved Kiels Universitet D. H. Hegewisch og ridderskabets sekretær F. C. Jensen – hvilket i sig selv var en politisk manifestation.

Ridderskabets særlige slesvig-holstenske identitet betød ikke nogen automatisk konflikt med den danske konge eller modvilje mod kongeriget Danmark. Problematisk blev forholdet først i det øjeblik, den danske kongemagt i ridderskabets øjne forgreb sig på dets sociale privilegier og på hertugdømmernes særlige »landsrettigheder« eller begunstigede kongeriget på hertugdømmernes bekostning. Kimen til en sådan konflikt blev lagt i de sidste årtier af 1700-tallet med etableringen af en borgerlig dansk kulturelite i København, der arbejdede for at fravriste kongemagtens tyske rådgivere deres dominerende indflydelse i den danske stat, hvad enten de kom fra Tyskland syd for Elben eller fra hertugdømmerne. Denne nye danske selvbevidsthed formåede foreløbig kun at irritere de medlemmer af ridderskabet, som virkede i hovedstaden.

Kort efter år 1800 brød konflikten ud.²⁵ Anledningen var den spændte udenrigspolitiske og statsfinansielle situation under Napoleonskrigene – den dybereliggende årsag den moderne borgerligt-bureaukratiske stats forsøg på at effektivisere forvaltningen og reformere samfundet i retning af en større ensartethed på bekostning af de forskellige egne særstatus og de sociale gruppers privilegier. I 1802 gennemførtes skattelove, som brød med ridderskabets gamle skattefrihedsprivilegier. I 1804 fik Tyske Kancelli en borgerlig, dansk præsident. I 1805 ophævedes livegenskabet, inddragelsen af bondegårde

Privilegien
der
Schleswig-Holsteinischen
Ritterschaft

von den
in der Privilegienlade befindlichen Originalien
genau abgeschrieben und mit denselben verglichen

auch demnächst
zum Druck befördert

von
F. C. Jensen und D. H. Hegewisch.

Kiel 1797.
Gedruckt von Christian Friedrich Mohr.

I 1797 udgav ridderskabets sekretær F. C. Jensen og professor D. H. Hegewisch fra Kiels Universitet det slesvig-holstenske ridderskabs privilegier, netop mens disse var under pres fra den enevældige regering i København. Ifølge titelbladet var teksterne afskrevet efter og nøje konfereret med originalerne i ridderskabets privilegielade, den æske som opbevarede de vigtige dokumenter. Bogen betjente sig dermed af den standard for kildeudgivelse, som historievitenskaben udviklede i 1700-tallet.

under hovedgårdene blev forbudt, det ubestemte hoveri blev afskaffet og godsernes selvstændige retsvæsen reformeret, så dommerne fremover skulle være mere uafhængige af godsejerne. Ved hertugdømmet Holstens indlemmelse i det danske monarki efter Det tysk-romerske Riges opløsning i 1806 mistede ridderskabet for Holstens vedkommende sin støtte i den tyske rigskammerret. Ridderskabets gamle særstilling var under pres, og det udstilledes yderligere, da Frederik 6. efter tronskiftet i 1808 foreløbigt undlod at bekræfte de indsendte privilegier (det skete først i 1816!).

Efter tronskiftet styrkedes bestræbelserne på at fremme helstatens enhed. Det mislykkedes at få tilvejebragt en fælles lovbog. Regeringen tog en række initiativer til fremme af det danske sprogs stilling i hertugdømmerne: Forordninger og bestallinger skulle herefter udkomme på både tysk og dansk, der blev oprettet en lærestol i dansk ved Kiels Universitet, embedskandidater og advokater skulle fremover redegøre for deres kendskab til dansk i stillingsansøgninger, og teologer fra Københavns Universitet fik nu adgang til præstekald i hertugdømmerne. Som følge af statsmagtens svækkelse under Englandskrigene 1801 og 1801-14 var der grænser for den danske stats evne til at sætte enhedsbestræbelserne igennem. Et reskript fra 1810 om indførelse af dansk rets- og forvaltningsprog i de dansktalende dele af Slesvig og indførelse af dansk kirke- og skolesprog også i de dansktalende dele af Sydslesvig blev henlagt urealiseret, men kendetegner den hensigt til »danisering«, som fandtes hos den nye konge og hans borgerlige embedsmænd i centraladministrationen, mere for at styrke enheden og sammenholdet i helstaten end for at tilstræbe en egentlig dansk nationalstat.

Selv om disse »daniseringsforsøg« isoleret betragtet må forekomme moderate, kunne de nok forurolige dem, hvis følsomhed over for regeringens indgreb i hertugdømmernes forhold i forvejen var skærpet. Og var det ikke galt før, så blev det i hvert fald sådan, da hertugdømmernes selvstændige og solide pengevæsen, hvilende på speciebanken i Altona fra 1788, i forbindelse med statsbankerotten i 1813 blev afskaffet til fordel for helstatens fælles pengevæsen med en ny rigsbank og nye rigsbankdalere i sedler i stedet for sølvmonnt. Som grundlag for rigsbanken blev der på alle ejendomme lagt en førsteprioritetshæftelse, der årligt skulle forrentes med 6½ procent i sølv. Denne rigsbankhæftelse vakte voldsom harme hos beboerne i hertugdømmerne, der følte sig stærkt forurettet over, at landejendomsbesidderne i kongeriget slap billigere. Denne nye byrde og de slette tider for godserne i almindelighed virkede ikke afdæmpende på ridderskabets protestpolitik, som var indledt i 1802. I februar 1815 indgav ridderskabet en klage over forholdene og en anmodning om en stænderforfatning, som skulle være en moderniseret udgave af de gamle stænder.

Hovedmanden i ridderskabets protestpolitik med den stærke under-

stregning af de nedarvede privilegier var den højaristokratiske og dybt konservative grev Fritz Reventlow på Emkendorf. Godset Emkendorf var, ikke mindst takket være grevinde Julia Reventlow, et kulturelt centrum, hvor tyske skønånder som Klopstock og Mathias Claudius færdedes, hvor man brevslede med andre førende tyske digtere – hvor man kort sagt følte sig som hørende til den tyske kulturnation og til gengæld foragtede den franske civilisation og dens rationalisme, for ikke at sige den franske revolution og dens »pøbelvælde« – og siden opkomsten Napoleon. Den tyske nationale vækkelse under Napoleons besættelse blev her modtaget med så stor begejstring, at den slesvig-holstenske historiker Otto Brandt i 1920'erne mente, at Emkendorf var den moderne tyskheds vugge i hertugdømmerne, med andre ord at den slesvig-holstenske bevægelse havde sit udspring i adelen på samme måde som kampen for polsk uafhængighed.²⁶ Brandts konklusion er siden og med rette blevet afvist af såvel slesvig-holstenske som danske historikere.²⁷ Men dermed er en slesvig-holstensk landspatriotisme i ridderskabet ikke afvist.

Også i visse akademiske lag sporede en særlig slesvig-holstensk identitet fra 1700-tallet. Den ytrede sig bl.a. ved brugen af navnet Slesvig-Holsten med bindestreg som et samlet navn for de statsretsligt forskellige, men fælles regerede hertugdømmer. Territoriebegrebet Slesvig-Holsten kendes fra fyrstetitlerne siden begyndelsen af 1500-tallet, men blev først almindeligt ved midten af 1700-tallet. Samtidig dukkede betegnelsen slesvig-holstener for en indbygger i hertugdømmerne op.²⁸ Et tidligt eksempel på sammenlægningen af hertugdømmernes navne er Adam Henrich Lackmanns »Einleitung zur Schleswig-Holsteinischen Historie« fra 1730, hvor »die Fürstenthümer Schleswig-Holstein« nævnes i fortalen. Også i fortalen til den senere »Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Hollstein«, som W. E. Christiani udgav fra 1775, skrives i ét ord »schleswighollsteinische Geschichte«. Tillægsordet »schleswig-holsteinisch(e)« kendes fra en række andre titler fra 1700-tallets anden halvdel, f.eks. »Schleswig-Holsteinische Anzeigen« (1750ff), »Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte« (1787-1803, ny række 1811-34) og det hermed forbundne »Schleswig-Holsteinische Patriotische Gesellschaft« (ligeledes fra 1787, rekonstrueret 1812). At denne sprogbrug ikke var ensbetydende med en separatistisk indstilling, fremgår til fulde af fortalerne til de to rækker af Provinzialberichte, der er skrevet i tidens helstatspatriotiske ånd. Men den viser, at der samtidig blandt skrivende akademikere i hertugdømmerne sandsynligvis fandtes en førnational slesvig-holstensk fællesskabsfølelse ligesom i ridderskabet. Det ville også være underligt, om ikke de mange statsretslige og administrative bånd mellem hertugdømmerne og det fælles universitet i Kiel havde ført til en sådan.

Om det rækker til at betegne denne fællesskabsfølelse som en »ethnie« i A.

D. Smith's forstand er derimod tvivlsomt. Det fælles navn Slesvig-Holsten eksisterede, men var endnu næppe almindeligt udbredt. I hvert fald var det ganske ukendt for de nordslesvigske bondedagbogsforfattere. Derimod er der eksempler på, at disse benyttede navnet Holsten også for Slesvig. Anders Pedersen i Ørsted ved Sommersted skrev f.eks. tilbageskuende på året 1808: »I dette aar i særdeleshed i aug. sept. og oct. grasserede blodgangen meget her i Holstein«. ²⁹ Denne indførsel afspejlede en århundredgammel tradition. Allerede i 1500-tallet brugte studerende fra Slesvig tilføjelsen »Holsatus« for at angive, hvor de kom fra. Omkring år 1800 forekom navnet ofte i rejsebeskrivelser o.l. For den nordlige, dansktalende del af Slesvig blev undertiden betegnelsen »Dansk Holsten« benyttet; f.eks. blev et af landsdelens første dansksprogede blade udgivet 1784 i Haderslev under titlen »Sendebudet for Danskholsteen«. Imidlertid synes de to navne at gå af brug i det første årti af 1800-tallet, måske i forbindelse med Holstens indlemmelse i det danske monarki 1806. ³⁰ Det er tvivlsomt, om brugen af Holsten for Slesvig udtrykte en slesvig-holstensk samhørighedsfølelse; snarere afspejlede den slesvigernes forsøg på at blive associeret med det mægtigere og rigere Holsten i omgivelsernes øjne.

En myte om fælles slesvig-holstensk oprindelse er ikke påvist. Derimod eksisterede der fælles historiske erindringer i kraft af den ovennævnte historieskrivning og ridderskabet som traditionsbærer. Spørgsmålet er også her, hvor udbredt de var. Identifikationen med et bestemt »hjemland« fandtes hos ridderskabet og historieskriverne – men derudover? Under alle omstændigheder var det begrænset, hvilken indflydelse ridderskabets slesvig-holstenske landspatriotisme kunne få i det herregårdsfattige Nordslesvig. At der var elementer af en fælles kultur blandt hertugdømmernes tysktalende overklasse, er indiskutabelt. Derimod er det tvivlsomt, om der fandtes en folkelig samhørighedsfølelse tværs over Ejderen. En foreløbig konklusion må blive, at der var ansatser til en slesvig-holstensk »ethnie«, men at den savnede nogle af elementerne i A. D. Smith's definition, og at den efter alt at dømme var begrænset til et smalt overklasselag, der omfattede ridderskabet, akademikere, embedsmænd og måske byernes patriciat. ³¹

Slesvigsk regional identitet

Anders Pedersens brug af Holsten for Slesvig i 1808 tyder ikke på nogen videre udviklet fornemmelse for Slesvigs status som et særligt hertugdømme mellem kongeriget og Holsten. Omvendt skrev kniplingskræmmer Jens Wulff i Brede ved årsskiftet 1813/14 i anledning af kosakinvasionen: »Talrige fiender ere i landet og have alt erobret heele Holsten og en del af Schleswig med... det øvrige af det schleswigske og Iylland med trues med samme skiebne«. ³² Hos

Wulff var der en klar fornemmelse af, at der var forskel mellem Holsten, Slesvig og Jylland.

Disse to, næsten samtidige, men modsatrettede udsagn illustrerer vanskelighederne ved at vurdere, om der fandtes en særlig slesvigsk identitet i begyndelsen af 1800-tallet. I stedet for indsamlingen af tilsvarende bonde-dagbogseksempler med tvivlsom repræsentativitet forekommer en analyse af befolkningens møde med de to fremrykkende nationale bevægelser i 1840'erne at være en mere frugtbar fremgangsmåde til konstatering af, om der fandtes en særlig slesvigsk identitet; en identitet fremstår nu engang klarest, når en afgrænsning i forhold til andre identiteter trænger sig på. Ligeledes kan en undersøgelse af de nationale bevægelseres argumentation overfor befolkningen vise, om der var udbredte forestillinger om en slesvigsk selvstændighed, den nationale propaganda mente at måtte indrette sig efter. Disse analyser må indgå i sammenhæng med behandlingen af den nationale konfrontation i 1840'erne, og spørgsmålet om en slesvigsk identitet kan derfor først afklares i et senere kapitel.

Lokalpatriotisme

Adskillige udsagn peger på, at der rundt omkring i hertugdømmet Slesvigs byer og egne fandtes en mere eller mindre stærk lokalpatriotisme. Gottlieb Japsen har for Aabenraas vedkommende peget på en særlig »bypatriotisme«, der bl.a. viste sig ved, at borgerne trods al patriotisk iver ikke ønskede at medvirke til forsvaret af de omliggende landdistrikter under englandskrigene. Omvendt var bønderne fra Løjt og Varnæs alt andet end ivrige efter at køre jord til en kanonstilling på skibsbroen i Aabenraa!³³

Lokalpatriotismen gjorde sig ikke kun gældende i forholdet mellem by og land, men også mellem de forskellige landområder. I 1847 udkom Ernst Reventlow-Farves og H. A. von Warnstedts »Beiträge zur land- und forst-wirtschaftlichen Statistik der Herzogthümer Schleswig und Holstein«. I bogens amtsbeskrivelser var spørgsmålet om lokalpatriotisme, med datidens tyske udtryk »Collectivstolz«, et stående punkt. Om Haderslev amt hedder det f.eks.: »Enkelte steder lokalpatriotisme vendt mod andre findes, især hos beboerne på østerkanten mod beboerne mod vest og nord«. Det var altså den velkendte overlegenhedsfølelse hos de rige bønder i Haderslev østeramt i forhold til deres fattigere og statusmæssigt mindre avancerede kolleger i vesteramtet og kongeriget, som Reventlow og Warnstedt her havde fået fat i. Andre områder, hvor en udpræget lokalpatriotisme gjorde sig gældende, var Løjt sogn, hele Nordfrisland og især de nordfrisiske øer; den var meget udpræget i Ejdersted, på Nordstrand og Pelworm, også markant i Angel og fandtes tillige på Femern. Det var områder, som var præget af en avanceret

bondeøkonomi, af vidtgående kommunale selvstyretaditioner eller af begge dele. I de økonomisk mere jævne eller decideret fattige områder, hvor kommunalvæsnet ikke var videre udviklet som f.eks. i midtlandet og de sydøstlesvigske godsdistrikter, fandt man derimod ingen lokalpatriotisk »Collectivstolz«. ³⁴

Lokalpatriotismen udgjorde næppe nogen konkurrent til helstatspatriotisme eller til en slesvig-holstensk landspatriotisme eller til en eventuel slesvigsk regional identitet. Den var underste niveau i et hierarki af territorielt definerede identiteter, som ikke udelukkede hinanden.

Gottorperstyret som forudsætning for hjemmetyskheden i »den skæve firkant«?

Som nævnt har ældre forskning peget på gottorperstyret 1544-1721 i de gamle Aabenraa, Løgumkloster og Tønder amter som en særlig forudsætning for hjemmetyskhedens stærkere udbredelse her end i det øvrige Nordslesvig. Fra dansk side var det Peter Lauridsen og Knud Fabricius. ³⁵ På tysk side har særlig Ludwig Andresen gjort synspunktet gældende. ³⁶ Andresen påpeger fæstevæsnets store udbredelse i Slogs herred og mener, det skabte særlige bånd til grundherrerne: »Dette moment, at så mange bønder her, navnlig i Slogs herred, var afhængige af landsherren [d.v.s. hertugerne af Gottorp] og af adelen, har sammen med den af det her udbredte fæsteforhold afledte bevidsthed om en særlig samhørighed med et vel undtagelsesløst kulturelt tyskorienteret og tysktalende grundherskab, været af betydning for disse befolkningsdeles og egne tidlige inddragelse ikke kun i det tyske sprogs område, men også i den tyske kultur«. ³⁷ Andresen giver nogle eksempler på embedsmændenes og befolkningens loyalitet mod de gottorpske hertuger både før og efter den definitive kongelige besættelse i 1713 og indlemmelsen i 1721. Eksemplerne daterer sig imidlertid til de første to årtier efter 1713. Derudover beror argumentationen på sene erindringer om befolkningens kendskab til gottorperfortiden. Ikke desto mindre konkluderer han med henblik på hjemmetyskhedens fremvækst i »den skæve firkant« mellem Tønder, Løgumkloster, Aabenraa og Gråsten i årene omkring 1840: »Intetsteds ytrede bekymringen [over danskhedens fremtrængen] sig skarpere end i den skæve firkant, i byen og på landet i den gamle gottorpskheds område. Gottorpske efterklange, tysk folkelighed, som var rodfæstet i den i underbevidstheden nedsunkne tænke-måde og følelsen af en forgangen, gottorpsk verden, steg opad i bevidstheden«. ³⁸

Denne forklaring blev ti år senere afvist af Troels Fink. ³⁹ Fink pegede i stedet på, at grænsen mellem den tidligere gottorpske del og den kongelige del på strækningen mellem Nr. Løgum og Ør. Løgum også var grænsen mellem Ribe

og Slesvig Stift, og at det snarere var præsternes forskellige uddannelsessteder i henholdsvis København og Kiel, som havde haft virkning på beboernes valg af nationalitet. Præsternes rolle for den nationale stillingtagen skal vi senere vende tilbage til. H. V. Gregersen har tilsluttet sig Finks kritik og påpeget kongetroskabens store udbredelse blandt bønderne, men har alligevel tydeligvis haft ondt ved helt at skippe den kontinuitetsbetonede forklaring. I stedet for specifikke gottorpske traditioner som en forudsætning for hjemmetyskhedens styrke i »den skæve firkant« mener Gregersen, at der her vedvarende fandtes en mere diffus bevidsthed om engang at have tilhørt et særligt hertugdømme, og at denne fornemmelse for »det hertugelige« i 1840'erne udgjorde en indfaldsvinkel til den slesvig-holstenske bevægelse.⁴⁰

Sammenknytningen mellem gottorperstyre og hjemmetyskhed lider såvel i Andresens oprindelige som i Gregersens »udvandede« version af en ensidig fokusering på »den skæve firkant«. De hertugelige traditioner måtte alt andet lige være større i de dele af Nordslesvig, hvor hertuginjerne holdt længere stand, d.v.s. i Sundeved, hvor de ældre glücksborgske hertuger var grundherrer indtil 1779 – for slet ikke at tale om de augustenburgske hertuger som grundherrer i Sundeved og på Sydals lige indtil 1853. Som bekendt var det ikke lige disse to steder, hjemmetyskheden fik størst tilslutning! Skal tesen om kontinuitet fra de gottorpske hertugers regering i »den skæve firkant« 1544-1713 og udbredelsen af den slesvig-holstenske bevægelses hertugforestilling her fra 1840'erne opretholdes, kræver det konkrete påvisninger af, at den slesvig-holstenske agitation påberåbte sig denne tradition. Sådanne spor skal eftersøges i de senere kapitler.

Selv om der endnu er adskillige uafklarede aspekter af de førnationale forestillinger om hertugdømmernes samhørighed og selvstændighed og navnlig om deres udbredelse i bredere kredse, er det rimeligt at konkludere, at en slesvig-holstensk bevægelse næppe havde stærke udgangspunkter i sådanne identiteter – i hvert fald ikke i Nordslesvig. Den moderne slesvig-holstenisme var utænkelig uden den tyske nationale enhedsbevægelse fra årene omkring 1815.

HJEMMETYSKHEDENS OPSTÅEN
– DEN SLESVIG-HOLSTENSKE TANKE
OG BEVÆGELSE 1815-1847

9. Den slesvig-holstenske tankes fødsel 1815 -1830

Nationale bevægelser i 1800-tallets begyndelse

I slutningen af 1700-tallet og de første årtier af 1800-tallet blev kimen lagt til en række nationale bevægelser i Europa.¹ Ifølge Miroslav Hrochs model for nationale bevægelser udvikling begyndte adskillige med akademikerens studium af de »historieløse« folks sprog, litteratur og historie (fase A). Dette var således tilfældet for den betydningsfulde *tjekkiske* nationalbevægelse i Böhmen og Mähren, hvor der under oplysningstiden fra den anden halvdel af 1700-tallet kan spores en stigende interesse for tjekkisk sprog og kultur. Filologer arbejdede med tjekkisk sproghistorie og en tjekkisk ordbog. Der blev udgivet aviser, kalendere og underholdende og belærende folkebøger på tjekkisk, og førende lyrikere skabte en tjekkisk digterskole. Den tjekkiske skønlitteraturs gennembrud kom dog først efter, at den tjekkiske nationalbevægelse nåede ind i sin mere politiske fase fra ca. 1820, hvor krav om ligestilling med Böhmens tyske befolkningsdel og selvstyre inden for rammerne af det habsburgske monarki kom i forgrunden.

Hrochs model har også gyldighed for flere af de nationale bevægelser i Skandinavien. Både i Norge og Finland skete der som følge af Napoleonskrigene store forandringer i det statslige tilhørsforhold, der begge steder gav de nationale bevægelser to retninger, en politisk og en kulturel. *Nordmændene* blev i 1814 frigjort fra unionen med Danmark og kom dermed ud af en århundredlang dansk dominans. Norge fik sin liberale grundlov og sit eget storting, men sprog og kultur var stadig stærkt præget af »dansketiden«, og i stedet for den fulde nationale selvstændighed blev landet tvunget ind i en personalunion med det større og stærkere Sverige. Mens det norske storting i gentagne rivninger med den svensk-norske konge søgte at værne og udbygge den norske selvstændighed inden for unionen, udbredtes interessen for den norske historie via tidsskrifter som »Saga« (1816-20) og »Budstikken« (1821-25), og den langvarige diskussion om det rette norske sprog begyndte mellem de lærde. De første nationale digtere priste den nyvundne nationale og politiske frihed. Interessen for norsk kultur havde et fast udgangspunkt i universitetet i Kristiania, der var oprettet i 1813. Det store »fornorskingsprojekt« begyndte først for alvor efter 1830, hvor også den politiske selvstændighedsbevægelse blev styrket.

Finnerne gik i 1809 fra svensk til russisk overherredømme. Hævdelsen af storhertugdømmet Finlands politiske autonomi i forhold til zarens Rusland var her et mål sammen med bestræbelserne på at styrke den finsktalende befolkning i forhold til det stærke svensktalende element, som den langvarige forbindelse med Sverige havde skabt navnlig i den vestlige og sydlige del. Fase A begyndte her noget senere, i 1830'erne med dannelsen af det finske litteraturselskab i 1831 og Elias Lönnroths bearbejdning af det finske sagnstof i »Kalevala« fra 1835, for så at gå over i den politiske fase i midten af 1840'erne.

De første spirer til en *dansk bevægelse i Nordslesvig* sporedes i årene efter 1814.² Pastor Knud Aagaard i Agerskov kritiserede i sin topografi »Beskrivelse over Tørning Lehn« fra 1815, at de nordslesvigske købstæder havde tysk kirke- og skolesprog og at embedssproget udelukkende var tysk. Bogen inspirerede samme år professor Laurids Engelstoft i København til at udskrive en pris-konkurrence om det danske sprogs udvikling i Slesvig. I 1817 indkom tre besvarelser, heriblandt en slesvigsk fra pastor N. Outzen fra Breklum, der stammede fra Tinglev. Outzen anbefalede forsigtige reformer til fordel for det danske sprog, som ikke måtte bryde den slesvigske samhörighed.

Den første, som forenede ønsket om reformer til fordel for det danske sprog med en moderne national identitetsfølelse, var Christian Paulsen. Paulsens dagbog viser, hvorledes den tysk opdragne flensborgske købmandssøn i årene 1816-19 blev bevidst om det danske modersmål, mens han som jurastuderende i Göttingen, Berlin og Heidelberg var blandt lutter tysksprogede. Efter nærmere ophold i kongeriget besluttede han i 1821 definitivt at skifte dagbogsprog fra tysk til dansk, og så tidligt som i 1825 følte han sig som skandinav. Christian Paulsen blev professor i jura ved Kiels Universitet og formulerede først sine tanker offentligt i 1832 i pjecen »Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig«. Heri understregede Paulsen Slesvigs gamle statsretslige forbindelse med Danmark, ligesom han krævede dansk indført som rets- og forvaltningssprog i de egne af Slesvig, hvor der var dansk kirke- og skolesprog, d.v.s. i de nordslesvigske landdistrikter. Det var ikke Paulsens hensigt at opnå denne reform ved at rejse en folkebevægelse; han ville i stedet argumentere over for regeringen, men det kom han ikke langt med. En anden pioner i den danske bevægelse var Carl von Wimpffen, der var født i Glücksborg og opvokset i Roskilde. Efter jurastudier i København, Kiel og Göttingen blev han 1826 amtssekretær i Haderslev og 1835 herredsfoged i Vis herred. 1831 udgav han pjecen »Ueber die staatsrechtlichen Verhältnisse der Herzogthümer Schleswig und Holstein«, og 1839 skrev han den første danskorienterede Sønderjyllandshistorie, »Geschichte und Zustände des Herzogthums Schleswig oder Südjütland«. I slutningen af 1830'erne blev spørgsmålet om det danske sprogs status i Slesvig politiseret i den slesvigske stænderforsamling (se kapitel 11).

I den danske helstats modsatte ende, i Island, viste lærde *islændinge* allerede fra omkring år 1600 en levende interesse for deres lands historie og kultur.

Som nævnt er Hrochs model ikke dækkende for de europæiske nationalbevægelser, der fra begyndelsen var udpræget politiske i deres målsætninger.³ *Polakkerne* ønskede at gendanne den polske stat, som var gået under, da de omliggende stormagter Rusland, Preussen og Østrig havde annekteret hver deres del af territoriet ved de fire delinger i 1772, 1793, 1795 og 1814. Førre i disse bestræbelser var det gamle Polens talrige adel (*szlachta*'en), der ønskede at genrejse Polen som en adelsnation. Dannelsen af en folkenation i moderne forstand blev først den polske nationalbevægelses mål efter midten af 1800-tallet. *Irerne* havde levet i flere århundreder under engelsk dominans, som blev mærkbart strammet i 1801, da den irsk-engelske personalunion og det særlige irske parlament blev ophævet til fordel for en realunion med en fælles regering og parlament i London. Under de nye forhold følte det irske præsteskab stærkere end tidligere landets katolske kirke og dermed sig selv truet af den engelske protestantisme. Forspillet til den irske nationalbevægelse blev derfor kampen for katolikkernes borgerrettigheder. Forsvaret for den katolske religion spillede også en stor rolle for polakkerne.

De nationale bevægelser i det delte Polen og i det engelskdominerede Irland var så betydningsfulde i det 19. århundredes europæiske kampe for national uafhængighed, at de ikke blot lader sig behandle som undtagelser fra Hrochs definition af fase A. Det er i stedet nødvendigt at udbygge modellen med en alternativ fase A: den nyligt detroniserede eller truede politiske eller kulturelle elites forsøg på at genvinde den position, den mistede, da dens land fik indskrænket eller helt tabte sin selvstændighed. Fælles for begge typer af fase A var imidlertid, at de bærende lag var ret isolerede i forhold til den brede befolkning.

Den tyske enhedsbevægelse indtil 1830

Mens målet for de ovenfor omtalte nationalbevægelser var frigørelsen fra fremmed dominans, stræbte den tyske nationale enhedsbevægelse ligesom den italienske efter at samle et folk, der udgjorde et sprogligt fællesskab, men som politisk var opdelt på flere lande, til én nation. Den tyske enhedsbevægelse fik afgørende betydning for forholdet mellem nationaliteterne i den dansk-tyske helstat.

»I begyndelsen var Napoleon«. Således indleder den tyske historiker Thomas Nipperdey sin store sammenfatning af Tysklands historie 1800-1866, for udgangspunktet for den tyske nationale enhedsbevægelse var den franske besættelse af Tyskland under Napoleonskrigene.⁴ Også i sin senere udvikling, i 1830, 1840, 1848 og 1870/71, var den tyske nationalbevægelse stærkt påvirket

af forholdet til Frankrig, som skiftevis var inspirationskilde og fjendebillede.

Den tyske nationalbevægelse havde tillige sine egne forudsætninger. Omkring 1770 formulerede tyskeren Johann Gottfried Herder det filosofiske grundlag for den tyske nationale identitet – og for adskillige andre. Efter Herders opfattelse var det ikke det herskende fyrstedynasti, men sproget, kulturen og den fælles levevis i det hele taget, som bandt et folk sammen. Disse fænomener så Herder som udtryk for en dybereliggende »folkeånd«, som ethvert folk havde fået af Gud. For at finde frem til denne inderste kerne af »folkesjælen« måtte ethvert folk besinde sig på sine traditioner inden for folkepoesi og folkesang, mytologi og historie i stedet for at dyrke den klassiske oldtids digtning og universalhistorien. I denne søgen efter sin identitet var alle folk stillet lige. Herder brød derfor med forestillingerne om højere- og laverestående folk. Det var alle folks ret og bestemmelse at udvikle deres eget kulturelle og nationale liv og styre deres indre anliggender i frihed for fremmed dominans. Disse tanker om folkesuverænitet gav Herders filosofi et demokratisk præg, og han virkede for udbredelsen af en national patriotisme i de borgerlige lag. Her fik han hjælp af digtere, der gjorde »Teutsch« til et modeord i den nye nationale offentlighed, der i 1700-tallets slutning skabtes i opposition til adelens fransk inspirerede hofkultur.

En hovedforudsætning for etableringen af denne nye offentlighed på tværs af de ca. 300 territorier, som Tyskland endnu var opdelt i, var den nye elite af embedsmænd, universitets- og gymnasielærere, protestantiske præster, journalister, forfattere, boghandlere og forlæggere, læger og advokater, der alle havde deres akademiske uddannelse som fælles erfaring. Dette »dannelsesborgerskab [Bildungsbürgertum]« havde ikke som den vesteuropæiske tredje stand sin rod i den økonomiske udvikling eller i den politiske struktur, men i administration og kultur. Denne nye offentlighed manifesterede sig i en stærk stigning i antallet af bogudgivelser og tidsskrifter på højtysk. Et medium for udbredelsen af de nye tanker blev de mange nydannede læseselskaber.

Den nye tyske offentlighed omfattede i 1770'erne højst ca. 20.000 mennesker. Endnu var der ikke tale om en nationalbevægelse i moderne forstand; dertil savnedes et politisk program. Da tyskheden overvejende var af sproglig-kulturel natur, betød den intet brud med den nedarvede loyalitet mod de enkelte territorier og deres herskere. Den var forenelig med såvel den traditionelle »Landespatriotismus« som oplysningstidens kosmopolitiske indstilling. I øvrigt kulminerede den nye tyske strømning allerede i slutningen af 1770'erne. Den forblev begrænset til et enkelt årti, ligesom den genoplussen, som den særlige »Reichspatriotismus« oplevede i 1780'erne i forbindelse med kejser Joseph 2.s tronbestigning. Alligevel var den med Otto Danns udtryk en vigtig forløber, »en national selvbesindelse hos de tyske dannelsesborgere [eine nationale Selbstfindung der deutschen Bildungsschichten]«.⁵

Det var med Napoleon, at den nye tyskhed fik en politisk retning og en egentlig tysk nationalbevægelse opstod. I første omgang var der i den tyske offentlighed tilslutning til den franske revolution, men efter Frankrigs krig mod Østrig og Preussen i 1792 og den dertil hørende militarisering af den franske nationalisme vendte holdningen til afstandtagen. Napoleons talrige politiske og militære indgreb i tyske forhold skærpede modstandsviljen. I 1801 indlemmede han den venstre Rhinbred i Frankrig, i 1803 gennemtvang han en række territoriale sammenlægninger til større stater og besatte Hannover, i 1805 slog han Østrig, i 1806 tvang han de mellemtyiske stater ind i et Rhinforbund med Frankrig, og samme år opløstes det tysk-romerske rige. Preussen erklærede krig, men blev snart slået, måtte afstå store landområder i vest og gik i indre opløsning. Franske tropper besatte landet. Følgen var finansiell udbytning, byrdefuld indkvartering og generel forarmelse.

For at opildne sine landsmænd i denne alvorlige situation holdt Johann Gottlieb Fichte sine »Reden an die deutsche Nation«, hvori han opfordrede det »hellige« tyske folk til at afkaste sig fremmedherredømmet. Friedrich Ludwig Jahn (»Turnvater Jahn«) trænede mandlig tysk ungdom i march, terrænsport og fægtning med henblik på fysisk og åndelig dygtiggørelse til kampen mod franskmændene og oprettede til det formål i 1811 et »Turngesellschaft« i Berlin. Ernst Moritz Arndt indskærpede i sine digte had mod franskmændene og rejste spørgsmålet: »Hvad er tyskens fædreland?« – som han selv besvarede 1813 i en sang, der siden skulle opnå stor popularitet også i Slesvig og Holsten:

Was ist des Deutschen Vaterland?
Ist's, Preussenland? Ist's Schwabenland?
Ist's wo am Rhein die Rebe glüht?
Ist's wo am Belt die Möwe zieht?
O nein! Nein! Nein!
Sein Vaterland muss grösser sein!

De følgende vers fortsatte med at forkaste en række andre tyske enkeltstater inklusiv Schweiz og Østrig som fædrelandet; det var alt sammen for småt. Først i slutningen af digtet slog han det rigtige svar fast:

So weit die deutsche Zunge klingt
Und Gott im Himmel Lieder singt
Das soll es sein!
Das, wackrer Deutscher, nenne dein!

For Arndt var Tyskland således den tyske kulturnation afgrænset ved sproget og andre tyske kulturfænomener som at salmer hedder Lieder.

Da Napoleon i slutningen af 1812 vendte slået tilbage fra sit felttog med Rusland, kom timen til tyskernes opstand imod besættelsesmagten. I frihedskrigen 1813, der kulminerede med den tyske sejr i »Völkerschlacht« ved Leipzig den 16.-18. oktober og Napoleons tilbagetog over Rhinen, deltog store skarer af frivillige. Det var især den akademiske ungdom, som meldte sig af begejstring for den fællestyske sag, men også en række lavere embedsmænd, jægere, skovfogder og aftjente soldater meldte sig som kongetro undersåtter til kampen. Endvidere deltog mange håndværkere, derimod ingen fra bondestanden eller de besiddelsesløse lag på landet. De frivillige blev støttet af en strøm af patriotisk digtning, nye patriotiske foreninger og talrige indsamlinger.

Den tyske frihedskrig blev vundet både af »folket« og fyrsterne, men det var udelukkende de sidste, som vandt freden. I stedet for demokrati blev den enevældige fyrstemat i 1815 genetableret med »Den hellige Alliance« under den østrigske kansler Metternichs lederskab, og i stedet for et forenet tysk rige dannedes 8. juni samme år »Det tyske Forbund« som et løst forbund mellem de tilbageværende 39 tyske stater og rigsstæder med en stående gesandtkongres i Frankfurt som øverste organ. Frihedskrigens betydning for den nationale tyske enhedsbevægelse lå herefter på det symbolske plan, som en fælles erfaring, en »nationsdannende oplevelse« (Otto Dann). Den skabte et sprog med heroiske sammenstillinger af ord som Gud, frihed, fædreland, alter, viet, folk og hellig. Og endelig fremmede den forestillingen om krig som den sande prøve på nationens værd.

Som led i den fortsatte kamp for demokrati og tysk enhed blev det første tyske »Burschenschaft« dannet i 1815 i Jena. Hidtil havde studenterne ved de tyske universiteter været organiseret i »Landsmannschaften« efter de forskellige stater eller provinser, de kom fra; nu blev de i stigende grad organiseret nationalt på tværs af de indre tyske grænser. Det skete under mottoet »Ehre, Freiheit, Vaterland« og under den sort-rød-gyldne fane, som i frihedskrigen var blevet brugt af et af de frivillige korps. Burschenschafterne organiserede næppe mere end en femtedel af de studerende.⁶ Men de var aktive og blev støttet af yngre sympatiserende professorer. I oktober 1817 arrangerede de en nationalfest på Wartburg i anledning af fireårsdagen for Napoleons nederlag ved Leipzig og 300-året for Luthers reformationstese, d.v.s. mindedage for Tysklands ydre og indre frigørelse og åndelige frihed. Snart splittedes bevægelsen imidlertid, og en radikal fløj udskiltes, som var villig til voldsanvendelse i den politiske kamp. Efter en students mord på en skuespilforfatter i 1819 traf Det tyske Forbund med sine »Karlsbader Beschlüsse« en række modforholdsregler omfattende skærpet censur, forbud mod samtlige Burschenschafter, forbud mod Turnerforeninger, afskedigelse af politiske professorer og intensiv overvågning af universiteterne. Dermed standsedes den tyske nationalbevægelse for de næste ti år, kun nogle professionsbetingede fællestyske

sammenslutninger kunne tolereres (naturvidenskabsmænd og læger 1822, boghandlere 1825).

Slesvig-holstenismens fødsel 1814-16 – Dahlmann og Falck

Den slesvig-holstenske bevægelse placerede sig på flere måder på tværs af de nævnte typologiseringer af de nationale bevægelser.⁷ Den var en national frigørelsesbevægelse i forhold til Danmark, men samtidig en del af den tyske enhedsbevægelse. På den ene side var det intellektuelle ved universitetet i Kiel, der formulerede slesvig-holstenismen som politisk ideologi; på den anden side skete det ikke på grundlag af hertugdømmernes sprog og kultur, men med afsæt i det slesvig-holstenske ridderskabs historiske privilegier og i tilknytning til ridderskabets kamp for at hævde disse overfor Frederik 6.s forsøg på at styrke enheden i helstaten. Hrochs fase A koncept passer derfor ikke helt på den slesvig-holstenske bevægelse, der fra begyndelsen satte sig forfatningspolitiske mål.

Både slesvig-holstenske og danske historikere har peget på professor Friedrich Christoph Dahlmann ved Kiels Universitet som skaberen af den moderne slesvig-holstenisme.⁸ Dahlmann var født i Wismar og blev efter studier i klassisk filologi i Halle og København i 1812 historieprofessor i Kiel. Herfra fulgte han begejstret det tyske folks frihedskamp mod Napoleon. Det nye Tyskland, som han ønskede skulle opstå på ruinerne af det opløste tysk-romerske rige, skulle også omfatte hertugdømmerne Holsten og Slesvig. I et længe utrykt manuskript fra 1814 »Über die letzten Schicksale der deutschen Untertanen Dänemarks und ihre Hoffnungen an die Zukunft«, som først blev udgivet som »Dahlmann's politische Erstlingschrift« i 1887, skrev han om hertugdømmernes indbyggere: »De ønsker kun at være tyskere, for sådan er deres karakter, deres ufrivillige bestemmelse. Ingen stor afstand skiller dem fra deres landsmænd, som de fjernt i Siebenbürgen levende sachser; ingen flod, ingen bjergkæde, kun den unaturlige skillelinje skiller dem fra deres brødre, som de ønsker at omfatte med gammel kærlighed.«⁹ For Dahlmann var hertugdømmernes tyskhed og samhørighed med det tyske folk altså allerede i 1814 en given ting. Det blev naturligvis mere udpræget efter dannelsen af Det tyske Forbund i 1815, der syntes at opfylde Dahlmanns drømme om et forenet Tyskland – ikke mindst fordi Forbundsakten af 8. juni i § 13 rummede bestemmelsen: »I alle forbundsstater skal der findes en landsstændersk forfatning.«¹⁰ Dermed havde de tyske fyrster lovet at imødekomme de liberales brændende ønske om enevældens afskaffelse til fordel for folkets medbestemmelse – et ønske, som Dahlmann fuldt ud delte.

Da den danske konge Frederik 6. som hertug af Holsten havde måttet slutte sig til Det tyske Forbund for så vidt angik dette hertugdømme, var Holsten

også omfattet af forfatningsløftet. Det var det danske hertugdømme Slesvig derimod ikke. Det var Dahlmanns problem, og det tog han offentligt stilling til, da han den 7. juli 1815 holdt festtalen ved universitetets markering af årsdagen for Napoleons nederlag ved Waterloo.¹¹ Her bekendte han sig fuldt og helt til den tyske enheds- og frihedsbevægelse: »De tyske stammer er, så splittede de end måtte være, blevet enige i de væsentligste spørgsmål, i den fælles hævvelse af friheden, folkeligheden og retten. Selvom der også i enkeltheder endnu måtte være meget forstyrrende, selvom splittelsen og det gamle hadefulde uvæsen fra kabinetterne endnu forvirrer meget, så findes der et Tyskland, fordi der findes et tysk folk [Deutschland ist da durch sein Volk], som forenes i et stadig stærkere broderskab for hver dag, der går«.

Dahlmanns utilslørede tysk-nationale bekendelse i »Erstlingschrift« og Waterloo-tale var en ganske anden og moderne opfattelse af nationalitet end ridderskabets protonationale identitet. Også hans slesvig-holstenisme var af en anden karakter. Hvor landenes samhørighed for ridderskabet var en betingelse for adelskorporationens eksistens og hertugdømmernes autonomi i forhold til kongeriget, var den for Dahlmann midlet til, at også Slesvig kunne få del i den kommende frie tyske forfatning. I Waterloo-talen fremhævede han: »Om end slesvigeren aldrig har været med i Det tyske Forbund, så hørte og hører han stadig til det gennem den holstenske broder, som han gennem århundreder har rakt sin trofaste hånd og med hvem han er inderligt sammensmeltet i forfatning, friheder og rettigheder«.

Det var altså Slesvigs århundredgamle forbindelse med Holsten, som betingede hertugdømmets tilhørsforhold til Tyskland. Dette udviklede Dahlmann nærmere i 1815 i det politiske tidsskrift »Kieler Blätter«, som han og andre professorer havde grundlagt samme år. Allerede i sit »Erstlingschrift« havde Dahlmann peget på Slesvigs og Holstens samhørighed ifølge Christian 1.s Ribebrev fra 1460. Brevet rummede som nævnt Christians løfte til det slesvig-holstenske ridderskab: »Disse forbenævnte lande lover vi efter al vor formåen at holde i god fred, og at de forbliver evigt udelte sammen [Desse vorben(omenden) land laven wy na alle unseme vormoge holden an gudeme vrede, unde dat se bliven ewich tosamende ungedelt]«.¹² Dette løfte anså Dahlmann for et evigtgyldigt privilegium til hertugdømmerne, hvorfor det også i nutid og fremtid var en garanti for deres selvstændighed og frihed i forhold til det enevældigt styrede danske kongerige. Ribebrevet var ifølge Dahlmann forudsætningen for de kommende århundreders slesvig-holstenske statsret med stænderne og landdagen, kort sagt for »die Landesrechte«. Dahlmanns »opdagelse« af Ribebrevet som grundlaget for realunionen mellem de to hertugdømmer blev nu offentliggjort i det nye tidsskrift i artiklen »Ein Wort über Verfassung«.

Dahlmann gjorde Ribebrevet til hovedsøjlen i den historisk begrundede

slesvig-holstenske statsteori. Ifølge nyere forskning var Ribebrevet imidlertid ikke et varigt privilegium til det slesvig-holstenske ridderskab endside til Slesvigs og Holstens indbyggere, men en valghåndfæstning, hvis løfter ikke rakte længere end til den valgte konges død, ligesom begrebet »lande« i denne sammenhæng næppe refererede til Slesvig og Holsten som territorier, men alene til ridderskabet.¹³

For Dahlmann repræsenterede ridderskabet, Ribebrevet og landdagene den slesvig-holstenske »guldalder« i det 15. -17. århundrede, som det gjaldt om at give nyt liv, ikke ved at genindføre fortidens adelsvælde, men ved at nydefinere landsrettighederne og udvide forfatningens sociale grundlag – dog ikke ubegrænset: »Forfatningens kunst er at få den bedre del af folket i tale«.¹⁴ Det indebar et tokammersystem efter engelsk forbillede, der sikrede såvel adelen som præsterne, borgerne og bønderne reel indflydelse, ikke blot en rådgivende funktion. Forfatninger og parlamenter, der ikke groede ud af den historiske tradition, var derimod af det onde; han tænkte utvivlsomt her på Frankrig. Denne kontinuitetsprægede tankegang var typisk for tidens nationalromantiske filosofi. Det samme gjaldt i videre forstand Dahlmanns opfattelse af hertugdømmernes historie, som han ikke alene gav en »guldalder«, men også en forudgående oprindelsesmyte helt tilbage i folkevandringstiden, hvor både Holsten og Slesvig havde været et ursaksisk, d.v.s. urtysk, land, som jyderne nordfra var trængt ned i efter anglernes udvandring i det 5. århundrede. Tilsvarende anså Dahlmann tiden efter den slesvig-holstenske »guldalder« for en »forfaldstid« med landdagens ophør og den enevældige kongemagts overgreb på landsrettighederne. Med Dahlmanns samtid var tiden imidlertid kommet til en »genrejsning«.

Dahlmanns retshistoriske argumentation for hertugdømmernes samhörighed og uafhængighed blev videre udbygget af hans professorkollega og medudgiver af Kieler Blätter, Niels Nicolaus Falck. Falck var som født i Emmerlev nordslesviger af fødsel og siden 1815 professor i tysk og slesvig-holstensk ret. I sin pjece fra 1816 »Das Herzogthum Schleswig in seinen gegenwärtigen Verhältniss zu dem Königreich Dänemark und zu dem Herzogthum Holstein« argumenterede han for, at Slesvig i 1658 ved fredsslutningen mellem den danske konge og den gottorpske hertug var blevet løst af lensforholdet til Danmark og dermed havde opnået fuld suverænitet. Derfor gjaldt kongeloven fra 1665 og enevælden ikke i Slesvig. Også Falck understregede Ribeprivilegiet og dets løfte om landenes udelelighed og stændernes medvirken til styret. Det sidste betød, at indførelsen af en stænderforfatning ikke udelukkende kunne kræves med henvisning til forbundspagten, men også ud fra Ribeprivilegiet – og dermed også for Slesvig. I det hele taget betonedes Falck som Dahlmann hertugdømmernes fælles historie: »Gennem mange institutioner har regeringen selv fremmet og styrket den indre forbindelse mellem hertugdømmerne.

Dertil kommer, at de mangfoldigste forhold, borgerlige institutioner, skikke, retsprincipper, familiebånd, fælles interesser, i vid udstrækning folkelig ensartethed og fælles sprog, har nærmet indbyggerne så meget til hinanden, har knyttet dem så tæt til hinanden, at begge lande af indfødte og fremmede bliver betragtet som ét land og indbyggerne som ét folk, at navnet Holsten og holstener uden skelnen bliver brugt om begge landene og deres indbyggere«. ¹⁵

Der var også forskelle i Dahlmanns og Falcks syn på hertugdømmerne og Tyskland. ¹⁶ Falck var for det første mere slesviger og slesvig-holstener med tysk sprog og kultur, end han var tysker i politisk forstand. Tværtimod var han skeptisk over for Det tyske Forbund, og helt til 1848 holdt han fast ved hertugdømmernes forbliven i helstaten. I 1819 definerede han sit fædreland således: »Først og fremmest mener vi med det hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Men udtrykket fædreland udelukker ikke de øvrige dele af det danske monarki, hverken i vor forståelse af begrebet eller i forhold til vort sindelag«. ¹⁷ For Falck lod den slesvig-holstenske identitet sig således udmærket forene med den nedarvede helstatspatriotisme. Man bemærker, at Falck skrev Slesvig og Holsten i to ord, hvor Dahlmann altid brugte betegnelsen »slesvig-holstenerne« om landenes indbyggere. For Dahlmann var helstaten heller ikke fædrelandet, det var Tyskland; helstaten var blot den eksisterende statslige ramme, hvor kongen var det eneste fælles bånd. Helstatspatriotismen afviste Dahlmann for sit eget vedkommende. For det andet var Falck mere videnskabsmand end politiker, mens det for Dahlmann forholdt sig omvendt; han var den politiserende professor. ¹⁸

Var Dahlmann og Falck den slesvig-holstenske bevægelses ideologiske pionerer i kampen for hertugdømmernes samhörighed og selvstændighed i forhold til kongeriget Danmark, var de også de første, som rummede den betydelige spændvidde i opfattelsen af hertugdømmernes forhold til Tyskland, som skulle kendetegne den slesvig-holstenske bevægelse lang tid frem, ikke mindst i Nordslesvig.

Den tredje hovedsøjle i den slesvig-holstenske ideologi, mandsstammens arveret i begge hertugdømmer, kom først til fra 1838 (se kapitel 11). Dahlmann og Falck var tværtimod begge af den mening, at arvehyldningen i 1721 i forbindelse med Slesvigs samling under den danske krone betød indførelsen af kongelovens mandlige-kvindelige arvefølge i dette hertugdømme (det er i den forbindelse rigtigere at tale om mandlig-kvindelig *arvegang*, idet tronen ikke som i den danske tronfølge af 1953 kunne arves af kvinder; men udelukkende nedarves af mænd *gennem* kvinder). ¹⁹

I sit »Erstlingschrift« beskæftigede Dahlmann sig indgående med en anden side af hertugdømmernes forhold til Danmark: den økonomiske. Dahlmann beskrev yderst kritisk forsøget på en rekonstruktion af det danske pengevesen, som efter hans mening begunstigede kongeriget på hertugdømmernes be-

kostning.²⁰ Det er på ingen måde atypisk for en national frigørelsesbevægelse at fremstille sit hjemland som offer for økonomisk udbytning til fordel for statens dominerende nationalitet.²¹ Som det senere skal påvises, indgik en sådan argumentation navnlig i 1840'erne i den slesvig-holstenske agitation, men følelsen af økonomisk forurettelse forekom allerede hos Dahlmann i 1814. Den danske stats bankerot i 1813 var en hård realitet for professorerne, som måtte se deres realløn stærkt forringet. Også Dahlmann personlig blev hårdt ramt.²² Man må derfor stille spørgsmålet, om Dahlmanns udprægede tysk-nationale holdning fra 1814/15 ikke blot havde sin rod i hans begejstring for den tyske enhedsbevægelse, men også i hans negative personlige oplevelser med den danske helstats finansforvaltning. En sådan synsvinkel vil i nogen grad bryde med den traditionelle slesvig-holstenske forsknings opfattelse af Dahlmann som den store tysk-nationale idealist.

I juli 1815 blev Dahlmann sekretær for ridderskabets »stående udvalg [fortwährende Deputation]«. I hans person knyttedes herefter ridderskabets protonationale slesvig-holstenske identitet og dets kamp for standsprivilegierne sammen med den moderne, tysknationale slesvig-holstenisme. Dahlmann blev nu centrum i ridderskabets bestræbelser for en slesvig-holstensk forfatning. Han blev forfatter til de mange betænkninger, der blev skrevet i forlængelse af ridderskabets anmodning om en forfatning i februar 1815. Foreløbig var reaktionen i København afventende. Først i august 1816 bekræftede Frederik 6. de privilegier, som ridderskabet allerede havde indsendt til bekræftelse i 1808, og samtidig lod han nedsætte en forfatningskommission – men alene for Holsten.

De slesvigske købstæders forfatningspetitioner 1816-17

Efter den holstenske forfatningskommissions nedsættelse i august 1816 indløb der fra næsten alle slesvigske købstæder petitioner til kong Frederik 6. om en forfatning også for Slesvig. Her skal alene petitionerne fra de nordslesvigske byer behandles. De udgør en lakmusprøve på forholdet mellem de gamle og nye identiteter.

Initiativet til petitionerne udgik fra byerne selv. Førrende var Aabenraas borgmester Bendix Schow. Schow vandt det øvrige bystyre i sin hjemby for tanken om en petition, og han fik tillige positive svar fra bystyret i Flensborg, Husum, Sønderborg og Haderslev og havde yderligere håb om at kunne inddrage i hvert fald Egernførde og Tønning. Med dette resultat henvendte han sig i september 1816 til Dahlmann, som han i forvejen kendte ret godt. Schow ønskede, at Dahlmann skulle formå ridderskabet til at gøre forestilling til kongen om, at Slesvig fik del i en forfatning. Byerne ville så med deres petitioner slutte op om ridderskabet. Imidlertid valgte Dahlmann og ridderskabet

Professor Niels Nicolaus Falck (1784-1850) var født på en gård i Emmerlev, men blev den ene af slesvig-holstenismens to fædre. Var modsat den anden, Dahlmann, mere videnskabsmand end politiker. Hans »Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts« i fem bind er et retshistorisk værk af blivende værdi. Foto efter litografi af C. Balsgaard i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

at holde sig tilbage og kun halvhjertet støtte byerne, formentlig fordi det ikke passede ind i ridderskabets aristokratiske selvforståelse at lade sig spænde for stædernes vogn. Schow var på sin side kritisk over for ridderskabets privilegier. Efter at have indhentet råd hos den holstenske baron Brockdorff, der var medlem af den holstenske forfatningskommission, blev resultatet i stedet, at de slesvigske byer selvstændigt indsendte deres petitioner til kongen.²³

Fra Nordslesvig indkom ved årsskiftet 1816/17 petitioner fra magistraterne og deputeretkollegierne i Aabenraa, Sønderborg, Haderslev og Tønder.²⁴ Indholdsmæssigt var de indbyrdes forskellige, men det overordnede ønske var fælles: at Slesvig fik del i en forfatning som Holsten. Som anbefalet af Brockdorff slog alle petitioner på de økonomiske strenge, hvad der med tidens fortvivlede pengeforhold var god grund til, men mod baronens råd rummede petitionerne også i varierende udstrækning statsretslige argumenter.

I *Haderslev* frygtede man, at Holsten med en forfatning alene for dette hertugdømme ville rage al kreditten fra Hamborg og Lübeck til sig på Slesvigs bekostning. De statsretslige betragtninger vejede ikke så tungt som de økonomiske; bystyret nøjedes med at fastslå Slesvigs og Holstens selvstændighed i forhold til »kongeriget Danmark, med hvem hertugdømmerne kun står i forbindelse for så vidt som samtlige lande regeres ved Deres Kongelige Majestæts milde scepter« og hertugdømmernes langvarige forbindelse. Ønsket var hos bystyret i Haderslev, »at Deres Kongelige Majestæt af Allerhøjeste nåde vil udstrække den forfatning, som Højstsamme vil behage at bestemme for hertugdømmet Holsten, til også [at omfatte] hertugdømmet Slesvig«.

Også i *Tønder* kædede bystyret afhjælpningen af krisen sammen med en forfatning: »Slesvigs videre forbindelse med Holsten gennem en ensartet forfatning [eine gleichmässige Verfassung] er følgelig ikke alene nyttig og velgørende, men også hensigtsmæssig og nødvendig, hvis den så dybt sunkne kredit skal hæves, den almindelige mistro forsvinde og den offentlige tillid igen vækkes, den for landene så uundværlige handelsforbindelse særlig med stæderne Hamborg og Lübeck opretholdes, og således denne engang så blomstrende provins' fuldstændige forfald forhindres, hvilket ellers efter tingenes tilstand uundgåeligt må indtræde«. I *Tønder* ønskede man »genoprettelse af den gamle forfatning [Wiederherstellung der alten Verfassung]«. Samtidig indså man, at den nye forfatning ikke kunne blive helt den samme for Slesvig som for Holsten på grund af sidstnævnte hertugdømmes medlemskab af Det tyske Forbund. Derfor skulle Slesvig have »en med Holsten forenet, dog for så vidt det angår den tyske forbundssammenslutning, adskilt konstitutionel forfatning [eine mit Holstein vereinigten, jedoch so weit es den Deutschen Bundesverein betrifft, abgesonderteten constitutionellen Verfassung]«.

I *Tønder* forenedes kongetroskab og helstatspatriotisme – en slesvigsk forfatning ville være til »velsignelse og gavn for hele fædrelandet«, altså for hele monarkiet – med en fællesskabsfølelse med Holsten: »Hertugdømmet Slesvig, som hidtil gik frem med Holsten i broderligt bånd, ligesom et tvillingepar under samme velgørende faderlige omsorg nød de samme glæder, tålte de samme lidelser«. Fællesskabet havde eksisteret »igennem århundreder« og blev nærmere præciseret: »Ét sprog, en og samme forfatning, en og samme lovgivning, en og samme retspleje, ens beskatning, ens forordninger m.h.t. pengevæsnet, slutter os fast til hinanden og omslynger os forbrødre«. Man bemærker magistratens og deputeretkollegiets manglende erkendelse af, at Slesvig rummede tre folkesprog, dansk, tysk og frisisk, men bystyret har formentlig alene tænkt på tysk som hertugdømmets eneste officielle sprog.

Bystyret i *Aabenraa* fremhævede, at Hamborgs indflydelse på hertugdømmerne var »af yderste vigtighed«: »Med denne stad, som den almindelige markedsplads for alle hertugdømmernes produkter, står Slesvigs indbyggere og især byernes beboere i den nøjeste forbindelse«. Petitionen fra *Aabenraa* anførte derudover historiske argumenter, der viser borgmester Bendix Schows fortrolighed med Dahlmanns og Falcks skrifter og den øvrige slesvig-holstenske forfatningsdebat. Landene var allerede forenet, da de holstenske grever af den danske krone blev forlenet med Slesvig, og siden Christian 1.s tid havde de aldrig været adskilt. Skønt len af to forskellige riger blev de fra da af betragtet som ét land. Det blev fremhævet, »at denne forbindelse er blevet slesvig-holstenerne kær [dass diese Verbindung den Schleswig-Holsteinern lieb geworden ist]«. Det er sikkert første gang, betegnelsen *slesvig-holstenerne* er blevet brugt i et officielt aktstykke i Nordslesvig. Hverken ophævelsen af

Slesvigs lensforhold til den danske krone i 1658, enevældens indførelse i Danmark i 1660 eller indlemmelsen af den gottorpske andel af Slesvig i den kongelige i 1721 (og af Holsten i 1773) havde ændret på den gamle forbindelse. Papirer i byarkivet viste, at Aabenraa havde haft del i den gamle stænderforfatning og været repræsenteret på landdagen. Derfor ønskede man den gamle stænderforfatning genoplivet, med de moderniseringer, som samfundets ændringer nødvendiggjorde.

Trods denne gennemgang af hertugdømmernes fælles fortid ville bystyret i Aabenraa på ingen måde påstå, at Slesvig som Holsten med forbundspagtens § 13 kunne påberåbe sig en ret til en forfatning. Som det forsigtigt anførtes i tidens servile og knudrede sprog: »Imidlertid er Deres Kongelige Majestæts trofast ærbødigste [treuehorsamste] magistrat og deputeretkollegium i denne by langt fra at støtte denne sin allerunderdanigste ansøgning på tidligere rettigheder, desto mere har de blot anført det sagte for fuld af ærefrygt at fremstille for Deres Kongelige Majestæt de naturlige følelser, som må fylde brystet hos enhver slesviger, der mener det godt for sit fædreland, hvis han tror det gamle bånd overrevet og den på lige rettigheder støttede og kun ved lige rettigheder holdbare [zu erhaltende] forbindelse truet ved begunstigelse af den ene part«. Formentlig har de øvrige medlemmer af bystyret her afdæmpet borgmester Schows begejstring for hertugdømmernes historiske ret.

Petitionen fra Aabenraa ønskede, at »hertugdømmet Slesvig, for så vidt dette hertugdømmes politiske forhold tillader det, må gives en lignende forfatning som hertugdømmet Holsten [dem Herzogthum Schleswig, so weit die politischen Verhältnisse dieses Herzogthums das zulassen, eine ähnliche Verfassung wie dem Herzogthum Holstein gegeben werden möge]«. Også bystyret i Aabenraa vidste, at Slesvigs og Holstens forskellige stilling til Det tyske Forbund forhindrede en fuldt ud fælles forfatning for hertugdømmerne.²⁵

Stærkest præget af Dahlmanns og Falcks statsretslige argumentation var petitionen fra *Sønderborg*. Her tjente en længere retshistorisk udredning som begrundelse for Slesvigs inddragelse i forfatningsplanerne. Uklarheden i »de landsretlige spørgsmål« var ophævet ved Falcks skrift: »Lysere end nogensinde stråler den i vores endnu levende landsforfatning eksisterende ret som den uforanderlige ledestjerne«. ²⁶ Ophævelsen af Slesvigs lensforbindelse med Danmark i 1658 betød, at kongeloven ikke var blevet indført i det slesvigske; dette skete lige så lidt i 1721, og den gamle stænderforfatning var derfor kun reelt, men ikke formelt ophørt med at bestå. Den skulle derfor blot genoplives: »Bedre begrundet kan altså ikke så let nogen ret være som dette hertugdømmes, på sin urgamle, i særdeleshed også i uopløseligheden af den inderligste forening med Holsten, bestående forfatning, der aldrig, som Holstens er blevet ophævet og derfor heller ikke behøver nogen ny anerkendelse, men blot en udførelse i livet, som sikkert også vil følge snart og det i forædlet skikkelse«. ²⁷

I Sønderborg var ærbødigheden over for kongen ikke ubegrænset. Holstens indlemmelse i kronen i 1806 blev kritiseret som en krænkelse af dette hertugdømmes rettigheder. Og alligevel hed det til sidst: »Dog, hvorfor længere belyse ubegrundede indvendinger [mod forfatningsønsket], da vi jo har en landsfader, mod hvis visdom de [indvendingerne] snart vil vise sig i deres nøgenhed, og hvis godhed sikkert aldrig vil fatte en beslutning, der vil fylde alle hjerter fra Ejderen til Lillebælt med dybeste vemod, og selv ituknække roden til velstanden i et land, hvor for tre år siden alt var beredt til at lade gods og blod for den bedste konge«.

I Sønderborg ser man ikke den moderation, der fik bystyret i Tønder og Aabenraa til at anmode kongen om at give Slesvig en »lignende« forfatning som Holsten – altså ikke en fælles, men en tilsvarende. Ej heller blev der i Sønderborg taget de samme forbehold grundet Slesvigs stilling uden for Det tyske Forbund, som man gjorde i Aabenraa og Tønder. I Sønderborg blev der derimod udtrykt beundring for »det ædle sydtyske folk«. Et ønske om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund blev dog ikke fremført.

Fortolkningen af petitionerne har beskæftiget flere forskere. Var de det første udtryk for den moderne slesvig-holstenismes og den tyske enhedsbevægelses udbredelse også i Nordslesvig? John Boyens hævdede i 1944 under tydelig påvirkning af tidens nazistiske ideologi, at petitionerne var udtryk for en tysk folkebevægelse og generaliserede således på tværs af petitionernes forskellighed uden blusel fra byernes styre til hele den slesvigske befolkning.²⁸ Begge dele er med rette blevet modsagt, på tysk side af Alexander Scharff i 1957 og af Chr. Degn i 1960, på dansk side af Gottlieb Japsen i 1964.²⁹ De tre forskere var enige om at afvise petitionerne som vidnesbyrd om moderne tysk nationalfølelse i de slesvigske byer. Købstædernes ønske om en forfatning for Slesvig havde deres rod i de almindelige vesteuropæiske liberale strømninger blandt byernes borgere. Som følge heraf var den stærke understregning af fællesskabet mellem Slesvig og Holsten ikke et mål i sig selv, men et middel til at opnå Slesvigs inddragelse i forfatningsovervejelserne. Den var ikke desto mindre et udtryk for, at forbindelsen mellem hertugdømmerne og deres vidtgående selvstændighed i forhold til kongeriget i 1816/17 var en realitet for den slesvigske befolkning eller i hvert fald for købstædernes elite. Lige så vel som den danske konge og helstaten var det. Som det udtrykkes af Alexander Scharff med tilslutning fra Chr. Degn: »Endnu kunne kongetroskab, helstatspatriotisme, moderat liberalisme, og slesvig-holstensk tankegang tilsyneladende uden konflikt forbindes med hinanden«.³⁰

Denne konklusion kan der næppe røkes ved, men den kan udbygges lidt. Den slesvig-holstenske tankegang, som Scharff nævnte, må anses for at være mere i slægt med ridderskabets protonationale landspatriotisme end med Dahlmanns variant for hertugdømmerne af tidens nye tysknationale strøm-

ninger. Med tanke for Aabenraas og Tønders ønske om en »tilsvarede« forfatning som Holstens fremfor en fælles forfatning for begge hertugdømmer kan yderligere tilføjes, at der hos underskriverne fandtes en bevidsthed om forskellene mellem de to hertugdømmers statsretslige stilling – måske en slesvigsk særfølelse. Endelig bør man ikke glemme den økonomiske interessevaretagelse, som fik et stærkt udtryk i petitionerne.

Slesvig-holstenismen i reaktionens skygge 1817-30

For den gryende liberale, slesvig-holstenske bevægelse blev de følgende år frem til 1830 trange.³¹ De slesvigske købstæders ønske om en forfatning blev afvist i det Slesvig-Holsten-Lauenborgske kancelli i København. I januar 1818 blev der sendt en adresse til kongen fra Kieleromslaget med blot 152 underskrifter, hvoraf kun 14 kom fra Slesvig, heriblandt borgmester Schow fra Aabenraa. Denne adresse opnåede kun at gøre kongen vred og fik ham til at forbyde videre agitation. Herefter gik forfatningsbestræbelserne helt i stå for Slesvigs vedkommende. Det følgende år henlagde kongen den holstenske forfatningskommissions forslag. Reaktionens kolde vinde blæste på denne tid hen over Europa, og så længe der ikke var noget pres udefra, kunne kongen gøre hvad han ville. Det nyttede intet, at Dahlmann på ridderskabets vegne rettede henvendelse til Det tyske Forbunds forsamling i Frankfurt. Her afviste man i 1823 et forfatningskrav for Slesvig, da dette hertugdømme ikke var medlem af forbundet, og holstenerne fik den besked, at de som tro undersåtter måtte afvente deres konges initiativ. Det var et stort nederlag for Dahlmann, der holdt ud endnu et par år i Kiel for så i 1829 at flytte til Göttingen.³²

Blev Dahlmanns indsats for ridderskabets forfatningsbestræbelser således frugtesløs, fik hans arbejde som universitetslærer vidtrækkende betydning. Under hans Waterloo-tale i 1815 havde studenterne grinet ad hans tale om broderskab mellem slesvigere og holstenerne, og i stedet for den preussisk-engelske sejr over Napoleon ved Waterloo i 1814 fejrede de den danske helstatshærs sejr over Bernadottes svensk-tysk-russiske tropper i slaget ved Sehested i 1813. Men ét var den umiddelbare reaktion, noget andet en dygtig og engageret universitetslærers påvirkning af sine studenter på blot lidt længere sigt. Her stod Dahlmann ikke alene, da det store flertal af hans professorkolleger var tyskere født udenfor helstaten. Allerede i 1817 deltog ca. 30 studenter fra Kiel i festen på Wartburg, og de kom hjem som overbeviste tilhængere af den tyske enhedsbevægelse. Flere og flere studenter i Kiel klædte sig i den »gammeltyske« dragt for i det ydre at manifestere tilhørsforholdet til den tyske Burschenschaftbevægelse. Som det siden har vist sig flere gange i universitetshistorien, kan holdningerne blandt studerende skifte hurtigt.

10. Fra nord-slesvigsk til slesvig-holstensk liberalisme 1830-1840

Revolutioner i Europa 1830 – den tyske nationalbevægelse genopstår

I juli 1830 gik befolkningen i Paris på barrikaderne mod den reaktionære kong Charles 10. I løbet af få dage sejrede revolutionen. Frankrig blev et konstitutionelt monarki og hertug Louis Philippe af Orleáns ny regent med tilnavnet »borgerkongen«. Så snart nyheden herom nåede Bruxelles, gjorde belgierne opstand mod det hollandske herredømme. En provisorisk regering udskrev valg til en grundlovgivende forsamling, som i februar 1831 vedtog en liberal forfatning for et selvstændigt Belgien. I den russiske del af Polen udbrød der revolution i november 1830. Polakkerne vandt herredømmet over Warszawa; en provisorisk regering og rigsdag blev dannet, og i januar 1831 erklæredes Polen for en selvstændig nation. Men den russiske militære overmagt var for massiv, og i oktober 1831 måtte polakkerne give op. Deportationer og skærpet undertrykkelse fulgte, mange revolutionære emigrerede. Opstande i kirkestaten og flere hertugdømmer i Norditalien i 1831 endte tilsvarende resultatløse.

I de tyske stater forløb udviklingen gennemgående mindre dramatisk, om end der også her var socialt betinget uro på grund af kritisk fødevarerforsyning.¹ Østrig forblev uberørt af revolutionen. Preussen havde i 1823/24 indført rådgivende stænderforsamlinger i de enkelte provinser, og den sociale uro førte ikke til forfatningsændringer. Anderledes i de mellemstore stater. I sommeren og efteråret 1830 var der uroligheder i Sachsen, Braunschweig og Kurhessen, som resulterede i nye regeringer og mere eller mindre liberale forfatninger i årene 1831-32. I kongeriget Hannover kom det i vinteren 1830/31 til en egentlig opstand i den sydlige del, som vel blev militært undertrykt, men dog førte til en forfatning i 1833. I disse lande blev de forfatningsmæssige reformer fulgt op med sociale. I Sydtykland skærpede den liberale opposition i de enkelte stater med vekslende held kravene til de regerende fyrster.

Som mange andre steder i Europa blev kravet om frie forfatninger i de tyske stater forbundet med nationale målsætninger. Den tyske enhedsbevægelse genopstod fra reaktionsperiodens hvile. Burschenschaftbevægelsen vandt på ny frem blandt de studerende. Læsekyndighedens videre udbredelse gav

sammen med tidsskrifternes og forlagsbranchens fremgang basis for en opblomstrende debat i bøger, pjecer og presse. Derudover ytrede nationalbevægelsen sig ved indsamling af underskrifter, festmåltider med de lokale stænderdeputerede og andre nationale fester. Bevægelsen samlede den intellektuelle elite, men også almindelige borgere og småborgere samt bønder. Kravene om liberale forfatninger blev tilspidset, kritikken af enkeltstaterne og deres fyrster skærpet; en nyordning af Tyskland blev målet. I februar 1832 blev der i Pfalz grundlagt en »Press- und Vaterlandsverein« til understøttelse af den frie presse. Den blev allerede forbudt i marts samme år, men indbød alligevel i april til en »nationalfest for tyskere« ved slotsruinerne i Hambach. I denne første store tyske folkefest den 27. maj 1832 deltog 20-30.000 mennesker. Der blev arrangeret festoptog med den sort-rød-gyldne tyske fane fra 1813 i spidsen, holdt radikalliberale taler for national enhed og politisk frihed – og agiteret imod fyrsterne.

Hambachfesten fik mindre efterligninger rundt omkring, men først og fremmest fremprovokerede den reaktionen. Det tyske Forbund vedtog den 1. juli 1832 en forbundslov med skærpelse af censuren, forbud mod politiske foreninger, forsamlinger, fester og adresser. Den fornyede undertrykkelse af enheds- og frihedsbevægelsen førte til uro, i Frankfurt i april 1833 endog til et regulært kupforsøg mod forbundet, som slog fejl på grund af manglende folkelig opbakning og i stedet fik yderligere skærpet undertrykkelse til følge. I Kurhessen og Hannover blev de nye forfatninger på statskupagtig vis til-sidesat.

De nationale bevægelers agitation begynder

Også i andre europæiske lande blev de nationale problemer i stigende grad politiseret.² Som i Tyskland manifesterede det sig i aviser, tidsskrifter og pjecer, ved afholdelse af nationale fester og folkemøder, indsamlinger af underskrifter og en begyndende national selskabs- og foreningsdannelse. Opførelse af nationale monumenter og skabelsen af nationale symboler hørte også denne tid til.³ Dette svarede ganske til fase B i Miroslav Hrochs model for nationale bevægelers udvikling. I de fleste vest-, central- og nordeuropæiske nationalbevægelser indtraf denne fase med national agitation ca. 1820-1840, i de baltiske med en »forsinkelse« på en snes år.

I Tjekkiet fik interessen for sprog og kultur en offensiv drejning i 1820-erne. Oprettelsen af et tjekkisk museum i Böhmen i 1818 med et tjekkisksproget tidsskrift fra 1827 under redaktion af Frantisek Palacký var de første bevidste forsøg på at styrke den tjekkiske kultur. Arbejdet blev i 1830 forstærket med fonden Matices Ceská, der udgav folkelig litteratur på tjekkisk. I midten af 1840-erne føjedes en statspolitisk dimension til, da den bøhmiske stænderforsamling

krævede skattebevillingsret, kontrol med statsfinanserne og indførelse af tjekkisk sprog i de højere skoler.

Siden 1526 havde *Ungarn* de østrigske kejsere i Wien af huset Habsburg som konger. Landet regeredes langt op i 1800-tallet efter aristokratisk-decentrale principper og havde sin egen rigsdag. Da den endelig mødtes efter 14 års pause i 1825, dannede en del af medlemmerne en national opposition, der talte magyarisk i stedet for det traditionelle rigsdagssprog latin. Det rejste en patriotisk bølge, og der fremsattes krav om magyarisk som regerings-, rigsdags-, rets- og kirkesprog, som blev imødekommet i årene 1830-44. Side-løbende med sprogkampen grundlagdes i den patriotiske tradition en række kulturelle institutioner som et ungarsk akademi i 1825 og et nationalteater i 1832 samt nationaløkonomiske foretagender, bl.a. dampskibsfart på Donau, flodreguleringer og en bro over Donau mellem Buda og Pest. En mere radikal national retning stiftede i 1841 bladet »Pesti Hirlap« og i 1844 »Den patriotiske forening til værn for Ungarns industri«, der krævede toldmure mod varerne fra Østrig og Bøhmen. Kejseren lovede i 1847 flere reformer, men de kunne ikke tilfredsstillende den nationale opposition.⁴

I *Irland* kom der fra 1829 nationale undertoner ind i »Catholic Association«, som var oprettet i 1823 til fremme af katolikkernes borgerrettigheder. Op-hævelse (»repeal«) af unionen med England blev nu det centrale krav i agi-tationen, der fra 1840 videreførtes i »National Association«, senere »Loyal National Repeal Association«. Disse konstitutionelle organisationer var alle ledet af Daniel O'Connell og deltog bl.a. i parlamentsvalgene. Andre midler i den irske agitation var presse og propagandaskrifter, som fra 1840-erne stilledes til rådighed for det brede publikum på læsestuer. I årene 1843-45 fik irske masse møder stor udbredelse, for så vidt de ikke blev forbudt af eng-lænderne. Repealagitationen nåede et foreløbigt højdepunkt i første halvdel af 1840-erne, men standsede så under den store hungersnød 1845-48.

Polakkerne i Preussen fik 1830/31 to tilskyndelser til en ny strategi: den forgæves opstand i russisk Polen og at polsk mistede sin hidtidige ligestilling med tysk i retsvæsen og forvaltning. Hovedparten af adelen og den spinkle intelligentsia støttede en reformbevægelse for økonomisk og kulturel udvikling af de polske områder, det såkaldte »organiske arbejde« på lovens grund. Milepæle blev bygningen af et »Polens Hus«, Hotel »Bazar« i Poznan 1838-41 og dannelsen af et selskab for videnskabelig understøttelse af fattige studenter i 1841.

I *Finland* førte interessen for finsk sprog i 1831 til dannelsen af et finsk litteraturselskab, som i lighed med Matices Česká udgav populære bøger på folkesproget. Elias Lönnrots bearbejdning af det finske sagnstof i »Kalevala« i 1835 var et andet bidrag til den voksende finske sprogbevidsthed, som fra mid-ten af 1840-erne politiseredes af en frembrydende presse. Kravet blev nu det

finske sprogs ligeberettigelse med svensk, og de finske nationale pionerer agiterede for, at de dannede burde skifte sprog fra svensk til finsk.

I Norge voksede presset for ligestilling med Sverige i de fælles unionssager og udenrigspolitikken samt ved brugen af det norske flag. I 1830'erne og 1840'erne blev den patriotiske tradition fra 1814 afløst af en stigende interesse for at udvikle og udbrede norsk sprog og kultur. Med Henrik Wergeland i spidsen for »norskhedspartiet« blev der fra 1829 grundlagt folkebogssamlinger, og aviser og populære bøger blev udgivet med bønderne som målgruppe. For norske intellektuelle og kunstnere og autodidakte som sprogforskeren Ivar Aasen blev den ældre norske historie og bøndernes folkekultur og sprog udgangspunktet for arbejdet med at genfinde – eller opfinde – det ægte norske bag om »dansketiden« eller »400-årsnatten«.

Den *islandske* nationalbevægelse fik et politisk indhold i slutningen af 1830-erne. Ligesom Chr. Paulsen blev sin danske nationalitet bevidst under sin uddannelse i rent tyske omgivelser og under inspiration af den tyske romantik, blev den islandske nationale foregangsmand Jón Sigurdsson påvirket af den danske nationalfølelses vækst i København, hvor han boede fjernt fra hjemlandet og arbejdede med håndskrifterne om Islands glørværdige fortid. Sigurdsson mål var genoplivelse af det gamle Alting som Islands rådgivende folkerepræsentation. Det blev bl.a. fremmet i tidsskriftet »Ny Fjelagsrit« (grundlagt 1841). Kravet fandt folkelig næring i uoverensstemmelser om Islands finanser. Det blev opfyldt i 1843.

Uwe Jens Lornsens forfatningsaktion 1830

Selv om revolutionen i 1830 ikke bredte sig til hertugdømmerne, blev den udgangspunktet for det slesvig-holstenske forfatningskravs genrejsning og for den slesvig-holstenske liberalismes udvikling til en nationalpolitisk bevægelse i løbet af 1830'erne og 1840'erne.

Begivenhederne i efteråret 1830 samlede sig om Uwe Jens Lornsen.⁵ Lornsen nedstammede fra en frisisk kaptajnsfamilie i Keitum på Sild. Allerede som seminarist i Tønder 1811-13 interesserede han sig for det frisiske sprog, og som student i Kiel 1816-18 blev han indfanget af den frisiske historie – »vor egentlige fædrelandske historie«. ⁶ I forbindelse med sine studier ved universitetet i Jena 1818-19 blev Lornsen helt vundet for den liberale tyske enhedsbevægelse, og det i en sådan grad, at hans »liv derved fik en ganske anden og højere tendens«. ⁷ Især blev han påvirket af den tyske Burschenschaftbevægelses radikale gren. Idealerne herfra fastholdt Lornsen i de følgende to årtier på trods af reaktionen og den solide karriere, han efter sin juridiske eksamen i 1820 gjorde i den enevældige danske konges tjeneste: fra 1822 til 1830 steg han i graderne fra volontør til kancelliråd i Det slesvig-holsten-

lauenborgske Kancelli. Den 9. oktober 1830 blev Lornsen imidlertid efter ansøgning udnævnt til landfoged på sin fødeø. Han var blevet træt af det danske kollegiestyres manglende initiativ og rodede finanser. Han håbede også at slippe af med en hudsygdom, som i hans følsomme sind voksede til sygelige forestillinger om, at han virkede frastødende på andre mennesker og smittede dem. Og så ville han påbegynde et politisk-historisk forfatterskab.

Kort før Lornsens udnævnelse var det holstenske forfatningsspørgsmål efter syv års hvile på ny kommet på den politiske dagsorden. Den 24. september 1830 modtog man i København en indberetning fra den danske gesandt ved forbundsdagen i Frankfurt, der refererede en samtale med formanden for forbundsdagen, som havde anbefalet Danmark nu at opfylde løftet om stænderforsamlinger i henhold til forbundspagtens § 13. Det vakte nervøsiteten hos Frederik 6. og hans rådgivere, der var meget lidt tilbøjelige til at iværksætte reformer i en urolig tid. Bekymringen blev ikke mindre, da man den 23. oktober erfarede, at Preussens og Hannover i forbundsdagen gik ind for, at der skulle rettes en opfordring til de regeringer, som endnu ikke havde opfyldt løftet fra 1815.⁸ Efter alt at dømme traf regeringen derpå en principbeslutning om at opfylde forfatningsforpligtelsen.⁹

Samtidig med dette ydre pres tilspidsedes den vanskelige økonomiske og sociale krise i hertugdømmerne. Både i 1828, 1829 og 1830 slog høsten fejl på grund af for meget nedbør. De strenge vintre i 1829 og 1830 tærede hårdt på brændselsreserverne. Priserne på korn, tørv og træ røg i vejret, arbejdsløsheden voksede og hungersnøden truede. Forholdene var især katastrofale i marskegnene, hvor markerne lå lavt og hvor brændsel i forvejen var knap. Marskens mange besiddelsesløse var en særlig udsat befolkningsgruppe. Regeringen frygtede social uro og suspendede den 29. oktober 1830 importtolden på rug.¹⁰

Situationen var således kritisk for regeringen, og snart tilspidsedes den yderligere. Den 19. oktober ankom Uwe Jens Lornsen med dampskib fra København til Kiel.¹¹ Han kendte det udenrigspolitiske og sociale tryk på regeringen og til rygter om en forestående holstensk aktion med forfatningspetitioner. Lornsen følte utvivlsomt, at øjeblikket nu var kommet til at søge sit brændende ønske om en fri forfatning realiseret. Han tog kontakt til de liberale i Kiel. De ældre liberale omkring Nic. Falck var tøvende og betænkelige ved planerne om petitioner. Yngre og mere venstreorienterede liberale som den tidligere radikale Burschenschaftler og førende holstenske demokrat, redaktør Th. Olshausen fra »Kieler Correspondenz-Blatt«, gik derimod sammen med sin bror Justus og en mindre kreds af advokater og studerende begejstret ind for ideen. For at vinde tilhængere uden for Kiel begav Lornsen sig ud på en rundrejse, der efter planen skulle føre ham til Flensborg, de nordslesvigske byer, Husum, Frederiksstad, Ejdersted og Ditmarsken – og tilbage til Kiel, hvor

der den 1. november skulle holdes et møde med liberale fra begge hertugdømmer. Den 25. og 26. oktober opholdt Lornsen sig i Flensborg, hvor han diskuterede planerne med byens førende købmænd og en embedsmand. Resultatet fra disse drøftelser var ikke opmuntrende. Flensborgerne gav hverken løfte om at møde frem i Kiel eller indsende en petition. Gå foran de andre byer ville de slet ikke. Lornsen opgav nu resten af sin rundrejse og begav sig mod Kiel over Slesvig, hvor han havde drøftelser med advokat Wilhelm Beseler og justitsråd Lüders.

Tilbage i Kiel gav Uwe Jens Lornsen sig til at skrive en pjece om forfatningsspørgsmålet i hertugdømmerne. Mødet den 1. november forløb kaotisk. Der mødte kun 26-30 tilhængere af Lornsen, og det viste sig umuligt at nå til enighed. De ældre liberale tog nu definitivt afstand fra planerne om massepetitioner og pressede Lornsen til kun at indgive en petition til magistraten i Kiel for at formå den til at rejse forfatningsspørgsmålet. Da Lornsen blev klar over, at det betød døden for hans aktion, begav han sig den 6. november på vej til sit embede på Sild. Med sig havde han eksemplarer af sin i mellemtiden udkomne pjece, der tillige blev bragt med bud ud til hertugdømmernes byer. Undervejs besøgte han den 8. og 9. november atter Flensborg. Denne gang var resultatet endnu mere magert.

På den videre vej til Sild opholdt Lornsen sig den 10. november i Tønder. Her besøgte han seminarieforsøger Christian August Bahnsen og advokat Hilmar Lundius. Lornsen bad Lundius om, at der blev indsendt en petition fra Tønder til regeringen. Lornsen talte også med flere andre mænd i Tønder og fik her det indtryk, at man var enig i behovet for reformer, men at man ville afvente virkningen af Lornsens skrift og initiativer fra de store byer. Og så havde han en samtale med sin overordnede, amtmand F. C. von Krogh, der straks viste sig som en afgjort modstander af Lornsens planer.¹² Lornsen drog fra Tønder til Keitum på Sild. Her blev han efter beslutning i statsrådet den 15. november arresteret den 23. samme måned og ført til fæstningsarrest i Rendsborg. I de samme dage tog ridderskabet og de ikke-reciperede godsejere afstand fra Lornsens aktion, og de deputerede borgere i Kiel besluttede sig til ikke at indgive en petition. Nederlaget var totalt.

Blandt årsagerne til regeringens hårde reaktion var Uwe Jens Lornsens lille skrift på 14 sider med titlen »Über das Verfassungswerk in Schleswigholstein«, som var udkommet i Kiel den 5. november 1830.¹³ Heri beklagede Lornsen sig over monarkiets hemmelige finansforvaltning og ineffektive administration. Han foreslog indkaldelse af en provisorisk landdag for hertugdømmerne med ca. 40 medlemmer, hvoraf to fjerdedele skulle vælges af amterne og landskaberne, den tredje fjerdedel af de adelige distrikter og klosterdistrikterne og den sidste fjerdedel af købstæderne. Lornsen havde ingen konkrete bud på, hvordan valgretten til landdagen skulle være, men at han næppe tænkte på en

Uwe Jens Lornsen (1793-1838) blev den slesvig-holstenske bevægelses martyrskikkelse. Blandt de mere kuriøse indslag i den dyrkelse af Lornsen, som begyndte i 1840'erne, er dette pibehoved med Lornsens portræt og data samt indskriften: »Dein Name kann nimmer verlöschen in Schleswig-Holstein, In der Fremde ist dein Grab! Hier im Vaterlande ist dein Leben«. Tønder Museum.

almindelig og lige valgret, antydes med den bemærkning, hvormed han afviste frygten for et pøbelvælde: »Thi som resultatet af de forgangne tiders store kampe har *den* sandhed udkrystalliseret sig og gjort sig gældende, at fremover alene overbevisningen hos den store middelstand, hos hvilken både den fysiske og den intellektuelle magt bor, regerer verden«, d.v.s. de formuende og de dannede. Lornsen anfægtede heller ikke i sit skrift adelens privilegier.

Landdagen skulle udarbejde et forfatningsforslag og forelægge det for kon-

gen, men Lornsen opridsede hovedlinjerne. Den fremtidige landsforsamling skulle have skattebevillingsret og lovinitiativ, kongen til gengæld absolut veto. Hertugdømmernes centralforvaltning skulle overføres fra København til Kiel og ledes af et fælles statsråd for begge hertugdømmer, der skulle stå over separate regeringskollegier for Slesvig og Holsten. Endvidere skulle der oprettes en fælles højesteret for hertugdømmerne og den dømmende og udøvende magt deles. Lornsen ville derudover en fuldstændig administrativ og finansiel adskillelse af hertugdømmerne og Danmark. I vinterhalvåret burde kongen residere på Gottorp slot.

Lornsen tog afstand fra regeringens forsøg på at skabe et helstatsfolk. Den var som den fælles regering skadelig for såvel kongeriget som hertugdømmerne: »Det er et sammenvokset tvillingepars kraftløse og ubehjælpssomme forbindelse. Lad os gå fremtiden i møde, hånd i hånd som brødre, enhver i fri og selvstændig udvikling, med kongen i spidsen. Kun kongen og fjenden skal være fælles for os«. Danskfjendtlige toner var der ikke i Lornsens pjece, og heller ikke tysknationale, men blot en bemærkning om, at hertugdømmerne med egen regering og administration kunne blive »en af Tysklands mest blomstrende provinser«. På denne indirekte måde forudsatte Lornsen formentlig Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund. Det centrale for ham var de liberale reformer, og Lornsen kan ikke tages til indtægt for det følgende årtis krav om et udelt tysk Slesvig-Holsten til Kongeåen, løsrivet fra Danmark.

Modsat Dahlmann og Falck argumenterede Lornsen ikke statsretsligt eller historisk for hertugdømmernes forbindelse, men fastslog blot, at en adskillelse af hertugdømmerne »vil være slet og ret utænkkelig for enhver slesvigholstener«, altså imod indbyggernes politiske vilje. Derfor skrev han »Schleswigholsteiner« og »Schleswigholstein« i ét ord. Lornsens skrift rummede endelig flere hentydninger til øjeblikkets revolutionære situation. »Vi står på tærsklen til store begivenheder«, skrev han; det var de samme ord, som den belgiske opstandsleder Franz de Potter havde brugt. Og den afsluttende sætning: »Vor konge er ingen valgt, men en født borgerkonge« refererede direkte til den nye franske »borgerkonge«.

Lornsens ekko i Nordslesvig

Lornsens pjece nævnte intet om Nordslesvig. Først i 1832 erkendte Lornsen, at denne landsdel havde et dansk folkepræg, hvilket fik ham til i et privat brev at overveje en deling af Slesvig: »Enighed [mellem Danmark og Slesvig-Holsten] er dog kun tænkelig ved anerkendelse, hvis ikke af den fulde historiske, så dog af den naturlige ret, d.v.s. det kan komme dertil, at vi aftræder amterne Haderslev, Løgumkloster og Aabenraa«. ¹⁴ Sønderborg-Nordborg amt og Tønder amt udtalte Lornsen sig ikke om, så sandsynligvis mente han, at de

begge skulle forblive ved det kommende Slesvig-Holsten.¹⁵ Det var således næppe alle dansktalende områder, han i 1832 var rede til at afstå.

På sin rejse til hertugdømmernes byer i 1830 nåede Lornsen kun et kort ophold i Tønder, og det umiddelbare ekko på hans aktion i denne by blev kun svagt. »Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt« forsøgte at bringe en artikel af den begejstrede Lornsentilhænger, juristen J. G. Hansen fra Rødenæs, der betegnede »Über das Verfassungswerk in Schleswigholstein« som »et lys i mørket«. Men artiklen blev standset af Tønders politimester.¹⁶ Meget tyder på, at den helstatspatriotiske tradition urørt dominerede tøndringernes overvejelser om deres identitet. Et lille års tid efter Lornsenrøret, den 1. september 1831, bragte Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt i hvert fald et digt med titlen »Vaterland«, hvorefter nedenstående tre vers (1., 2. og 5.) må være tilstrækkeligt til at karakterisere indholdet:

Hört Ihr sie rauschen, jene stolzen Wogen,
Wo Ost- und Westsee sich mit Riesenarmen
Umfangen, schwesterlich dahingezogen
Vom vielbeschifften, grünen Ocean?
Seht Ihr die Wimpel flattern in den Lüften,
Seht Ihr die blumenreichen, ebenen Tristen,
Und dran des Kornfelds winddurchwogten Plan?
Ist Euch die Eb'ne nicht bekannt? –
Stolz grüss ich dich, Dän'mark, mein Vaterland!

Kennt Ihr das Land, dess heldenmüthige Schaaren
Europas Schrecken einst und Roms Erschütt'rer,
Grossherzig, jüngst noch Nelsons Götter waren,
Eh von dem Altar man die Rüstung stahl? –
Jetzt herrlich, gross im edlen Selbstbezwingen,
Sucht es den schönsten Lorbeer zu erringen;
Denn Völkerbildung traf des Herrschers Wahl.
– Schreibts Saga nicht mit treuer Hand?
Stolz nenn' ich es Dän'mark, mein Vaterland!

Kennt Ihr das Land, wo Freiheit nicht bloss tönet,
wo nicht des Aufruhrs wilde Fackel brennt,
wo nicht des Krieges schwerer Fusstritt dröhnet,
wo Fürstenkrone der Verehrung wert?
Wo Recht und Pflicht in holder Eintracht gehen,
Kunst, Wissenschaft, zwei höhre Pfeiler, stehen,
und reger Fleiss schafft für den heim'schen Herd!
Schiff't nur hierher zum Meeresstrand:
stolz zeig' ich auf Dän'mark, mein Vaterland!

Sidstnævnte vers rummer en afstandtagen til julirevolutionerne. I øvrigt er billeder og sprog karakteristisk for den senere, konservative og følelsesladede helstatspatriotisme. Ud over denne almene patriotiske sang bragte det lille tysksprogede ugeblad i Tønder i de fleste år af 1830'erne kongetro hyldestdigte til Frederik 6. i anledning af hans fødselsdag den 28. januar.¹⁷ Politiske markeringer udover denne helstatspatriotisme og kongetroskab forekom ikke i bladet i Frederik 6.s tid.

Fra Haderslev og Sønderborg kendes intet til umiddelbare følger af Lornsenrøret.¹⁸ Anderledes med Aabenraa.¹⁹ Blandt Lornsens tilhængere i Kiel var professor i historie A. L. J. Michelsen. Han havde tilknytning til Aabenraa, hvor han kendte borgmester Bendix Schow og fysikus A. W. Neuber og udgiveren og redaktøren af »Allgemeines Wochelblatt«, Hans Kopperholdt. I erindring om borgmester Schows betydning for de slesvigske byers forfatningspetitioner 1816-17 skrev han den 5. november 1830 til Kopperholdt: »I det elskede Aabenraa, min fædrene by, vil sagen gå godt, da en i sandhed liberal borgmester med patriotisk indstilling står i spidsen«. Sammen med brevet fulgte otte eksemplarer af Lornsens pjece, der netop samme dag var kommet fra trykkeren. Også borgmesteren fik et eksemplar af skriftet og den 9. samme måned et brev, hvori Michelsen opfordrede ham til at tage initiativ til en ny forfatningspetition: »Tiden er gunstig i hele Europa. Ingen vil mere være tilfreds med en landsstændersk, d.v.s. aristokratisk forfatning, tiden kræver bydende en repræsentativ, en folket virkelig repræsenterende forfatning«. Denne efter datidens forhold revolutionære tankegang var dog Schow for meget, og han afslog sin medvirken.

Hos Kopperholdt fængede Lornsens tanker derimod. Han aftrykte med visse udeladelser Michelsens brev i sit ugeblad den 8. november, og i det næste nummer den 11. skrev han selv i en ledende artikel: »Lornsens skrift har tændt slesvigholstenerne et lys om deres vigtigste anliggende, som ingensinde kan slukkes«. Kopperholdt nævnte, at der fra Kiel, Slesvig og Flensborg snart ville indgå petitioner – underforstået: Aabenraa burde ikke stå tilbage! Det mente myndighederne imidlertid, at byen burde. Overretten i Slesvig gav borgmester Schow ordre til at forhøre Kopperholdt. Denne beklagede herunder offentliggørelsen af Michelsens brev. Bevidst om faren for at miste sit bladprivilegium indrykkede Kopperholdt en beklagelse i bladet den 15. november. Dermed forstummede det offentlige ekko af Lornsenrøret i Aabenraa. Men ikke det private. I en lille kreds af liberale levede tanken om en ny forfatningspetition videre. Overretsadvokat Reuter skrev et udkast, og sammen med advokat C. W. J. H. Bruhn og købmand Knud D. Dethlefsen indsamlede han underskrifter. Det lykkedes imidlertid borgmester Schow og provst Paulsen at få kredsen til at udskyde petitionen, og snart blev den helt opgivet.

Stænderforfatning og stændervalg 1831-1834

Den 28. maj 1831 fik regeringens overvejelser om den kommende stænderforfatning for det danske monarki sit første resultat med udstedelsen af to stænderanordninger, én for kongeriget og én for hertugdømmerne. Der skulle herefter vælges og hvert andet år indkaldes fire stænderforsamlinger, én for Holsten og én for Slesvig, én for Nørrejylland og én for øerne. Lornsens ønske om en fælles stænderforsamling for hertugdømmerne blev således ikke imødekommet. Det blev dog understreget i forordningen for hertugdømmerne, at ridderskabets social-nexus og andre bestående bånd mellem Slesvig og Holsten ville bestå uantastet. Indførelsen af stænderforsamlingerne ville ikke betyde nogen vidtgående demokratisering. Ved udformningen af lovene skulle de alene være rådgivende. Stænderne kunne dog også stille forslag og andragender og indgive anmodninger og klager. Kun ved hertugdømmernes kommunale anliggender skulle der tilkomme dem en egentlig besluttende myndighed; men det drejede sig om områder, der ikke var politisk særlig væsentlige. Ejendomsbesiddelse var forudsætning både for valgret og valgbarhed. De nærmere bestemmelser for stændervalgene og stænderne skulle fastsættes efter rådslagning med »erfarne mænd« fra begge hertugdømmer.²⁰

Selv om stænderforordningen ikke tilfredsstillede de liberale, blev den gennemgående mødt med tilfredshed. Fra Aabenraa indgav magistrat og deputeretkollegium en takadresse til kongen i forbindelse med hans besøg i byen, hvor den blev overrakt af en deputation. Også fra Sønderborg indsendtes en takadresse, men ingen fra Haderslev og Tønder.²¹

Overvejelserne om stænderforfatningens endelige udformning tog tre år. Først den 15. maj 1834 blev de afsluttet med udstedelsen af forordninger om den nærmere regulering af stænderforholdene i hertugdømmerne. Ved samme lejlighed oprettedes en fælles slesvig-holstensk provinsialregering på Gottorp og en fælles overappellationsret i Kiel.

I den mellemliggende tid havde de liberale udbygget deres position. I Aabenraa overtog de i 1834 ledelsen af klubben »Harmonie«, hvor Knud D. Dethlefsen blev formand og en anden førende liberal, købmand Marcus Hojer Lüders, blev »direktør«. Det førte til flere konservatives udtræden.²² I Haderslev virkede den liberale købmand Peter Hiort Lorenzen ved avisindlæg for reformer i bystyret og andre liberale mærkesager som næringsfrihed, afskaffelse af told og ophævelse af godsejernes jagttrettigheder på bondejorden. Det er dog tvivlsomt, om han havde nævneværdigt følgeskab i sin hjemby.²³ I de to andre nordslesvigske købstæder skete der tilsyneladende intet før stænderforfatningens udstedelse.

Stænderforordningerne af 15. maj 1834 blev det grundlag, som det politiske liv i hertugdømmerne og kongeriget kom til at hvile på indtil marts 1848.²⁴

Forordningen for Slesvig sammensatte stænderforsamlingen med 5 deputerede for de adelige og andre større godser, 17 for de mindre ejendomsbesiddere, 12 for byerne samt 2 for de blandede land-by distrikter Ærø og Femern. Disse deputerede skulle vælges. Dertil kom ejeren af de hertugelige augustenborgske godser, som fik en fast »virilstemme«, og 4 medlemmer af ridderskabet i Slesvig samt 2 gejstlige og 1 repræsentant for Kiels Universitet, som alle udnævntes af kongen. For at få valgret skulle man være mand, have et uplettet ry, være fyldt 25 år, have rådighed over sit bo og ikke være medlem af det mosaiske trossamfund. Dertil skulle man være i besiddelse af fast ejendom, enten som ejer, arvefæster eller fæster med ret til pantsætning og salg.

For at stemme i de adelige og andre større godsers valgklasse krævedes enten besiddelse af et adeligt gods med selvstændig jurisdiktion og politimyndighed eller en skatteværdi på mindst 50.000 rigsbankdaler. I Nord-slesvig tilhørte ejerne af Gram, Søgård, Ladegård, Grøngrøft, Skovbølgård, de gråstenske godser og grevskabet Reventlow-Sandbjerg denne valgklasse.²⁵ Valgret i de mindre landejendomsbesidderes klasse forudsatte en skatteværdi på mindst 3.200 rigsbankdaler skatteværdi. Nordslesvig udgjorde 1.-7. landvalgdistrikt, hvoraf 7. distrikt omfattede 15 nord- og 10 sydslesvigske sogne. Bov sogn tilhørte 9. landvalgdistrikt, der ellers udelukkende bestod af sydslesvigske sogne (se kort 2).²⁶ I byerne var kravet til at udøve valgretten besiddelse af et hus med en brandforsikringsværdi på mindst 1.600 rigsbankdaler. Sønderborg udgjorde 5. byvalgdistrikt, Aabenraa det 6., Haderslev og Christiansfeld det 7. og Tønder det 9. Endelig udgjorde Ærø som nævnt et selvstændigt blandet distrikt, hvor valgetsreglerne var som i byerne. I Nord-slesvig skulle der i alle valgdistrikter vælges én deputeret og én stedfortræder, så hver vælger fik to stemmer. Kravene til valgbarhed var strengere end til valgret. I land- og byvalgdistrikterne krævedes en alder af 30 år og de dobbelte satser for ejendommens værdi.

Efter en moderne demokratisk målestok gjorde valgets- og valgbarhedsbestemmelserne stændervalgene til et temmelig eksklusivt foretagende, og man kan ikke uden videre slutte fra stændervalgenes udfald til hele befolkningens politiske holdning. I de nordslesvigske landvalgdistrikter kunne lige knap den mest velhavende halvdel af gårdmændene stemme.²⁷ Resten af gårdmændene, samtlige husmænd, landhåndværkerne, daglejerne og tjenestefolkene var uden stemmeret. I byerne var det som regel skibsrederne, købmændene, fabrikanterne og de mest velhavende håndværksmestre, der kunne stemme, mens småhandlende, mindre håndværksmestre, svende, arbejdsmænd, daglejere, søfolk, fiskere og tjenestefolk var udelukket. Bestemmelserne favoriserede byerne; mens der i reglen var tæt ved 400 vælgere i et landvalgdistrikt, var der kun mellem 72 og 177 i byvalgdistrikterne.²⁸ Trods disse skævheder banede stændervalgene og stænderforsamlingerne vejen for et

Kort 2. Valgdistrikter ved valgene til den slesvigske stænderforsamling

Købstadsvalgdistrikter vises med romertal. Af flækkerne hørte Glücksborg til I, Arnæs og Kappel til II, Christiansfeld til VII og Garding til X distrikt. De øvrige flækker hørte til landvalgsdistrikter. Landvalgsdistrikter vises med arabertal.

Uden for kortet ligger de to blandede valgdistrikter: Ærø (1.) og Femern (2.).

Sogne, hvor alle ejendomme hørte under kongeriget, er skraveret.

politisk engagement med offentlige diskussioner, formulering af politiske krav og partidannelser i den nordslesvigske befolkning. Men det skete ikke på én gang. Det viste de første stændervalg i 1834.

Både i byerne og på landet var det fælles mønster dengang valget af lokale deputerede, som man havde tillid til. Valgdeltagelsen var gennemgående høj. Partidannelse var der endnu næppe tale om, og stemmerne blev som regel spredt på mange kandidater. Nationalpolitik var helt uden betydning for valgene, mens forfatningspolitik tildels spillede en rolle i byerne. På landet synes kandidaternes evne til at varetage bøndernes standsinteresser udslagsgivende.

Valgene afspejlede de liberales forskellige styrke i byerne – på landet spillede de ingen rolle. I Aabenraa valgtes en udpræget liberal, købmand M. H. Lüders, med 25 stemmer, men da han ikke modtog valget, blev hans moderate stedfortræder, sukkerraffinadør Andreas Andresen, der var valgt med 20 stemmer, byens første repræsentant i stændersalen i Slesvig. Andresen kerede sig nærmest kun om Aabenraas økonomiske interesser. Det var naturligvis en streg i regningen for de liberale, der havde spredt deres stemmer for meget og bl.a. også stemt på den lokale skibsreder Michael Jebsen (11 stemmer) og købmand Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev (9 stemmer). De regeringstro kandidater var agent H. C. Jensen fra Flensborg og justitsråd M. G. Dröhse fra Tønder, der fik henholdsvis 14 og 8 stemmer. I alt havde 53 vælgere ud af 69 afgivet deres stemmer.²⁹

I Haderslev tænkte den valgte liberale kandidat, Peter Hiort Lorenzen, næppe et øjeblik på at afslå valget. Han havde fået et solidt tillidsvotum; ud af 165 vælgere havde 121 stemt, og heraf havde de 78 eller næsten to tredjedele givet Hiort Lorenzen deres ene stemme. Stedfortræderen, købmand og rådmann J. C. Holm, fik 41 stemmer, en tredjedel af de mulige. Haderslev brød dermed tendensen til spredning af stemmerne på mange kandidater. De liberale havde vist deres styrke.³⁰

I Sønderborg gik det som i Aabenraa; den sejrende kandidat afslog valget. Købmand Chr. Petersen senior fik 41 stemmer, men overlod pladsen til rådmann Johan Chr. Henrik Heide, der havde fået 23 stemmer. Heide var født i Rendsborg. Politisk var han tilbageholdende og kunne næppe regnes til de liberale (se nedenfor). De følgende kandidater var amtsforvalter Manthey med 17 stemmer, gæstgiver Reimuth med 16, justitsråd Ahlmann med 15, købmand Hansen Günthersohn med 10. Andre kandidater havde fået nogle få stemmer. I Sønderborg var spredningen af stemmerne således betydelig. Valget vidnede ikke om nogen nævneværdig liberal bevægelse i byen.³¹

Det gjorde det heller ikke i Tønder. Her havde de 63 vælgere fordelt deres 126 stemmer på ikke færre end 11 hjemlige og 2 udenbys kandidater. Den

lokale digegreve Andreas Nissen blev valgt med 28 stemmer. Han var regeringstro, men hans politiske ståsted var næppe særlig udpræget. Stedfortræder blev købmand Peter Paysen Petersen med 22 stemmer, fulgt af købmand W. Wieck med 21 stemmer og købmand J. C. Todsens med 19 og justitsråd Dröhse med 16. Resten af kandidaterne havde 6 stemmer eller derunder. J. C. Todsens kendes fra 1840'erne som den førende liberale slesvig-holstener i Tønder. Med blot 15% af stemmerne bag sig var hans eller for den sags skyld de liberales tid endnu ikke i 1834 kommet til Tønder.³²

I landdistrikterne var det store flertal af de valgte deputerede og stedfortrædere mænd af bondestanden. I 1. landvalgdistrikt valgtes gårdejerne August Hinrich Posselt i Københoved og Thomas Thomsen i Skodborg. I 2. distrikt afslog den sejrende kandidat valg til fordel for stedfortræderen gårdejer Andreas Petersen i Dalby – der skønt denne titel ejede mere jord end adskillige danske godsejere. Bemærkelsesværdigt blev især valget i 3. landvalgdistrikt, hvor amtsforvalter Georg Friedrich von Krogh blev slået af gårdejer Nis Lorenzen, Lilholdt. Her prøvede amtmanden at formå Nis Lorenzen til at trække sig til fordel for amtsforvalteren – ganske forgæves. Valget afslørede dermed den sociale modsætning mellem bønder og embedsmænd. I 4. distrikt valgtes storbonden og handelsmanden Thies Hansen Steenholdt i Ravsted, der ejede to gårde i sin hjemby og en større ejendom i Ved Gaden i Højer og som efter nogen betænkningstid modtog valget.³³ Hans suppleant afslog derimod. I 5. distrikt faldt de fleste stemmer på gårdejer Peter Alexandersen i Sottrup og gårdejer Peter Petersen i Surløkke. Som det eneste sted i Nordslesvig valgtes flertallet af vælgerne i 6. distrikt en embedsmand, provst Friedrich Ebbesen fra Svenstrup, der havde givet gyldne valgløfter og derfor vundet over stedfortræderen gårdejer Christian Petersen Bonefeld i Ulkebøl. Endelig valgtes i 7. landvalgdistrikt gårdejer Peter Todsens fra Mejerholm ved Tønder, mens gårdejer Martin Adolph i Nolda blev stedfortræder. I det blandede distrikt på Ærø valgtes gårdejer Albert J. Steen i Store Rise, mens stadskasserer Jens Cl. Klestrup fra Ærøskøbing blev stedfortræder.

Skønt de valgte gårdejere i vid udstrækning må betegnes som storbønder, var de mænd af bondestanden valgt af deres standsfæller. Det afslørede en uafhængighedsfølelse hos de nordslesvigske bønder, som hertugen af Augustenborg ikke brød sig om; for ham var de valgte »rabulister« og »pocusmagere«, der havde vist sig opsætsige imod deres foresatte. Heller ikke Peter Hiort Lorenzen behagede den alsiske aristokrat.³⁴ Flere af de valgte bondedeputerede skulle senere finde deres politiske ståsted i hjemmetyskheden, andre i den danske bevægelse – men den nordslesvigske bondestands sociale selvhævdelse var fælles gods.

Nordslesvigsk liberalisme ved 1830'ernes midte

Den politiske offentlighed, som stændervalgene og stænderforsamlingerne skabte, blev fra første færd udnyttet af de liberale. Et kært middel til at fremme de liberale mærkesager blev afholdelse af vælgermøder og indsendelse af petitioner til stænderne.

Blandt mærkesagerne blev foreningen af de slesvigske og holstenske stænder vel den vigtigste. Der lå ikke nødvendigvis i udgangspunktet nogen separatistisk slesvig-holstensk tankegang bag dette krav. Når de to hertugdømmer i vid udstrækning havde den samme lovgivning og deres indbyggere blev regeret og ved appelsager dømt af de samme instanser, kunne en adskillelse af deres rådgivende stænderforsamlinger af de liberale nemt ses som den enevældige regerings forsøg på at splitte oppositionen i hertugdømmerne. Kongerigets liberale ønskede tilsvarende fra 1838 en forening af Nørrejylland og Østifternes stænderforsamlinger for at styrke den liberale indflydelse ved at skabe geografisk sammenfald mellem den nye politiske offentlighed og kongerigets lovgivning og administration.³⁵

Noget andet end den umiddelbare begrundelse for kravet om foreningen af de slesvigske og holstenske stænder var imidlertid de perspektiver, som denne mærkesag rummede på blot lidt længere sigt. Den nye politiske offentlighed, som stænderforfatningen skabte, måtte antages at få afgørende betydning for mobiliseringen af de enkelte vælgere, og en forening af stænderne ville derfor give anderledes stærkere næring for tanken om hertugdømmernes samhörighed end fælles regeringsorganer og domstol eller ridderskabets historiske tradition. Det gjaldt desto mere, hvis en anden liberal mærkesag, offentlighed i stænderforhandlingerne, kunne sættes igennem. Inddragelsen af landets borgere i statens styre gik flere steder i Europa hånd i hånd med en nyafgrænsning af statens territorium ud fra tidens sproglige og kommunikationsteknologiske forudsætninger. Den begyndende demokratisering og nationalstatsdannelsen var med andre ord to sider af samme sag. De nordslesvigske deputeredes holdning til de slesvigske og holstenske stænders forening og den folkelige tilslutning til dette krav skal derfor følges nøje – også selv om kravet aldrig blev imødekommet af den danske konge.

I Nordslesvig vandt kravet først fodfæste i Aabenraa. Herfra blev der i maj 1836 afsendt fem petitioner til stænderforsamlingen, heraf en med krav om en forening af de slesvigske og holstenske stænder. Begrundelsen herfor var moderat. Der blev kun argumenteret spagfærdigt med den historiske ret: »En forsamling for begge hertugdømmer er ingen nyhed, men kun en gentagelse af, hvad der er sket under de viseste fyrster«. Ellers blev der blot henvist vagt til »de samme bånd, sprog og skikke«, som gennem århundreder havde forenet de to hertugdømmer. Tungerevejende var de praktiske argumenter. Det slesvig-

holstensk-lauenborgske Kancelli i København, den slesvig-holstenske provinzialregering på Gottorp og overappellationsretten i Kiel burde således modsvares af en fælles stænderforsamling. Og så var der den økonomiske besparelse ved stænderforeningen. Underskriverne pegede derudover på, at en »fordobling af antallet af kyndige mænd« i stænderne også ville betyde »fordoblede frugter for staten«. Petitionen fik 92 underskrifter, heraf 14 købmænd og skibsredere, 67 håndværkere og bare 2 akademikere (og 9 uden erhvervsangivelse). En anden petition handlede om besparelser på statsbudgettet. Heri forekom vendingen »slesvigeren og broderfolket i Holsten og Danmark«. To andre petitioner vedrørte stændermødernes offentlighed og indførelse af faste sportelstakster, mens indholdet af den femte er ukendt. Liberalismen i Aabenraa havde således endnu i 1836 mest karakter af en almen, moderat reformbevægelse uden seperatistiske slesvig-holstenske undertoner og med appel i første række til håndværkerne.³⁶ Noget større tilslutning i overklassen fik en anden petition fra samme år om trykkefrihed, men i øvrigt lå denne petition indholdsmæssigt på linje med de ovenstående. Også den var moderat-liberal og slesvigsk-helstatslig-patriotisk i sin orientering.³⁷

Fra Haderslev blev der i ligeledes i maj 1836 afsendt en række petitioner til stænderforsamlingen, heriblandt en anmodning om foreningen af de slesvigske og holstenske stænder. Denne petition vedgik indledende, at beboerne i Nordslesvig talte samme sprog og havde samme skikke som »naboen hinsides Kongeåen«. Alligevel hørte landsdelen sammen med Holsten: »Nordslesvigeren kan vel i sine sæder og vaner adskille sig fra Holstens beboere, men da den indre forfatning, under hvis beskyttelse de lever, i det væsentligste stemmer overens, så findes der vel få slesvig-holstenere, som ikke er sig bevidste om den inderlige forbindelse, i hvilken de lever med hinanden«. Der forekom ikke i petitionen henvisninger til den historiske ret, men til gengæld det praktiske argument, at mængden af intelligens og erfaring ville fordobles og virke gavnlig for stænderforhandlingerne og dermed sikre hurtigere fremgang i landet. Petitionen opnåede 69 underskrifter.³⁸

Begge petitioner vidner om, at tidens almene reformliberalisme ved midten af 1830'erne havde fæstet rod i Aabenraa og Haderslev. Det fremgik tillige af bestræbelserne for at opnå øget indflydelse på bystyret. I Aabenraa ønskede borgerne selv at vælge deputeretkollegiet ved almindelig valgret. En petition herom fik hele 177 underskrifter. Den lokale politik havde altså bredere interesse end stænderpolitikken! Det var især håndværkerne, der støttede denne petition, mens de velhavende købmænd og skibsredere var imod forandringer, der kunne true deres faktiske fortrinsret til pladserne i deputeretkollegiet. Fra disse lag gik kun udprægede liberale som købmand B. B. Jessen, kaptajn M. Jebsen og advokat Reuter ind for petitionen.³⁹

I Haderslev stod Hiort Lorenzen i spidsen for kampen for demokratisere-

ringen af bystyret. Han foreslog allerede i 1831, at borgerne skulle have større indflydelse på valg af rådmænd og deputerede, og at deputeretkollegiet skulle have større kompetence. Navnlig efter at Hiort Lorenzen i 1835 selv var blevet deputeret borger, skærpede kollegiet sin opposition over for magistraten i en række lokalpolitiske sager. Hiort Lorenzen var de liberales ukronede konge i Haderslev, og han fik støtte af flere liberale, tyskdannede akademikere som advokaterne P. Gottfriedsen og C. Selig, konrektor Volquardsen og læge J. A. Marcus. Men også faktor Christian Sørensen og førende købmænd som H. J. H. de Wolff og Christoph Stuhr og svigerfaderen, gæstgiver J. F. Schroeter, hørte til blandt hans politiske tilhængere.

Andre sider af borgerskabets mobilisering i Haderslev var oprettelsen af et frivilligt borgerkorps i 1833 og dannelsen af en borgerforening i november 1838. Borgerforeningen – eller »Bürgerverein« som den tysksprogede forening kaldte sig – blev stiftet af drejer Jens Rasmussen, maler Matthias Häger, muremester Paul Christiansen, tingbud J. A. Schmidt og købmand H. J. H. de Wolff. Men der er næppe tvivl om, at Peter Hiort Lorenzen også havde del i stiftelsen og nærede politiske bagtanker med foreningen. Han kom da også ind i den første bestyrelse sammen med flere meningsfæller. Imidlertid var en del af foreningens ca. 100 medlemmer ikke indforstået med, at borgerforeningen på denne måde blev en støtteorganisation for deputeretkollegiet. 23 meldte sig ud, og 132 småborgere skrev under på en støtteerklæring til magistraten. Haderslevs indbyggere og borgere var dermed splittet i en liberal og en nogenlunde lige så stor konservativ lejr.⁴⁰

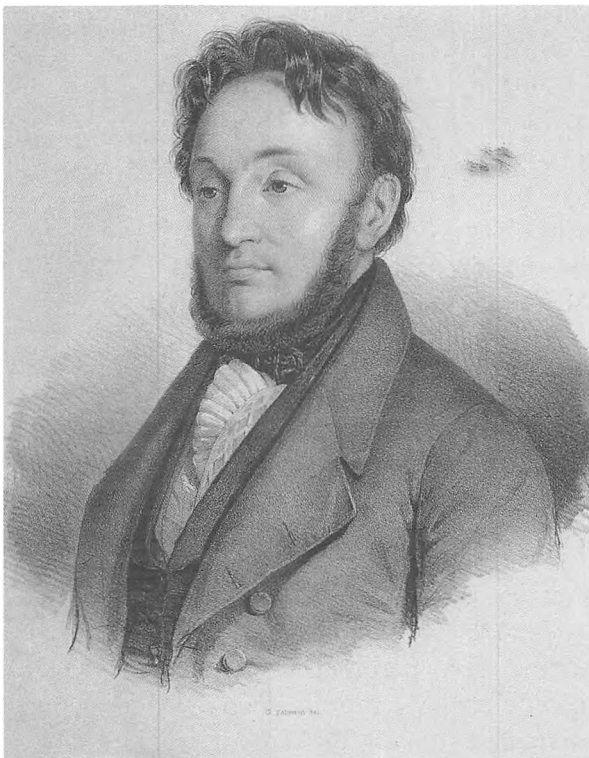
I Sønderborg var der også utilfredshed med det bestående bystyre. Købmand H. C. Hansen Günthersohn og gæstgiver J. M. Reimuth tilhørte her den liberale opposition. De stod i nær kontakt til Peter Hiort Lorenzen, som de beklagede sig til over de lokale tilstande og støttede i hans kamp for en liberal købstadslovgivning med tidsbegrænsede funktionsperioder for rådmændene og valg af de deputerede blandt borgerne i stedet for ved selvsupplering. De havde ikke tillid til Sønderborgs egen stænderdeputerede Heide, for han havde ifølge Reimuth svigtet den liberale opposition mod bystyret, da han selv blev udnævnt til rådmand, og var nu de liberales modstander. I stænderne havde han efter Günthersohns opfattelse helt solgt sin stemme til hertugen af Augustenborg, alle sande liberales hovedfjende, ikke mindst Peter Hiort Lorenzens.⁴¹

Fra Tønder kendes ikke til nogen tilsvarende magtkamp mellem magistrat og deputeretkollegium eller mellem konservative og liberale.

Suppleringsvalg og stænderforeningsadresser 1838

I 1838 fandt der to suppleringsvalg sted til den slesvigske stænderforsamling i de nordslesvigske købstæder. I Tønder trak digegreve Nissen sig tilbage, og i

Jacob Guido Theodor Gülich (1801-77) var juridisk doktor samt over- og landretsadvokat i Slesvig by. Ved stændervalget i 1838 blev han stedfortræder og i 1840 deputeret for Aabenraa. Gülich var liberal, men fra begyndelsen af 1840'erne først og fremmest tysknational slesvig-holstener. Udsnit af litografi i Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek.

den 31. januar blev der afholdt nyvalg. Valgt blev den lokale herredsfoged, justitsråd M. G. Dröhse, med 32 stemmer, mens stedfortræderen, købmand W. Wieck, fik 23. På tredjepladsen kom købmand J. C. Todsén med 16 stemmer fulgt af købmand Nic. And. Lorenzen med 10. De tre var ligeledes tøndringer. De øvrige 6 kandidater fik tilsammen 17 stemmer. Blandt dem var én udenbys, kancellisekretær G. F. Claussen fra Slesvig, der blot fik 2 stemmer. Tønders vælgere havde dermed fulgt det samme mønster som i 1834 og valgt lokalt og i øvrigt spredt stemmerne på mange kandidater.⁴² Dröhse sluttede sig i stænderforsamlingen til den konservative fløj og var den, der mest konsekvent stemte efter regeringens ønsker.⁴³ Hvis der overhovedet var et liberalt parti i Tønder, kunne det ikke gøre sig gældende ved valget.

I Aabenraa var tendensen i suppleringsvalget helt anderledes. Her havde de liberale allerede fra 1836 været utilfredse med den moderate Andresen. De liberale i byen såvel som de liberale ledere i hertugdømmet forsøgte allerede fra februar 1838 at få ham til at træde tilbage, førend stænderforsamlingen skulle træde sammen om sommeren. Det lykkedes, og forud for suppleringsvalget iværksatte de en kampagne for, at der denne gang blev valgt en sikker liberal stænderdeputeret fra Aabenraa. Da en sådan åbenbart ikke lod sig finde i

købstaden selv, opstilledes overretssekretær G. F. Claussen og overretsadvokat J. G. Th. Gülich, begge fra Slesvig. De var født henholdsvis i Toftlund i 1806 og i Flensborg i 1801 og tilhørte dermed den yngre generation af slesvig-holstenske politikere. Tillige var de fuldblods liberale fra inderkredsen og svorne tilhængere af en fælles forfatning for hertugdømmerne. Ved valget den 12. juni 1838 blev de to liberale frontfigurer valgt som deputeret og stedfortræder med henholdsvis 28 og 25 stemmer. Men de mere moderate liberale kandidater, overretsadvokat Gottfriedsen fra Haderslev og toldforvalter Hansen fra Aabenraa, fik henholdsvis 21 og 20 stemmer og fire andre kandidater tilsammen 6. Da valgdeltagelsen kun var på 71%, var opbakningen til Claussen og Gülich ikke overvældende. Der var imidlertid ingen uenighed mellem de fire førende kandidater om, at hertugdømmernes indbyggere havde en juridisk ret til en fælles forfatning. Stændersuppleringsvalget i 1838 viste dermed en forandring i Aabenraas politiske profil fra en slesvigsk-helstatslig til en slesvig-holstensk orienteret liberalisme.

Det viste sig tillige ved den petition, som Aabenraa i maj 1838 indsendte om stændernes forening. For at understrege hertugdømmernes selvstændighed betegnede underskriverne nu deres statsoverhoved som »Hans Majestæt kongen, deres hertug«. Der blev argumenteret indgående »i overensstemmelse med de retsligt endnu bestående landsrettigheder«, hvis betydning under de nuværende omstændigheder havde fået større plads i bevidstheden »såvel i folket som i de dannede kredse«. Petitionen tog afstand fra dem, der anså stænderforfatningen for kongehertugens nådesakt, som man ikke burde søge ændret. Petitionens forfatter fandt tværtimod, at »denne institution ikke tilfredsstillende landets behov, som de nu står klart«. Og ikke nok med det. »Gennem århundreder har landene Slesvig-Holsten holdt deres fælles landdag på det tyske sprog, deres ret til dette fællesskab er ubestridt; adskillelsen truer med at stifte ufred og forvirring«, hed det med et citat fra Dahlmann. Samtidig med stænderforeningen krævede underskriverne en finansiel adskillelse mellem Danmark og hertugdømmerne. De mindede om »det næsten uoverkommelige offer fra året 1813«, altså følgerne af statsbankerotten i hertugdømmerne, og henviste til, hvorledes adskillelsen fra Danmark i 1814 havde betydet finansiel fremgang for Norge. Konklusionen på petitionen var derfor, at der burde indføres forenede stænder for begge hertugdømmer med skattebevillingsret.⁴⁴

Denne regeringskritiske og seperatistiske slesvig-holstenske petition var ikke formuleret af borgerne i Aabenraa, men af kancellisekretær Claussen. Alligevel skrev 122 borgere under på den – 30 flere end på stænderforeningspetitionen fra 1836. Socialt var underskrivervkredsen imidlertid temmelig forandret. En del håndværkere var faldet fra; 41% af underskriverne var nu håndværkere mod 61% i 1836. Den øgede tilslutning kom fra overklassen.

Skibsredere og købmænd udgjorde nu 38% mod 15% i 1836, akademikerne 10% mod 2% (10% havde ikke angivet erhverv). En trykkefrihedspetition havde også denne nye sociale forankring.⁴⁵

Også fra Haderslev indkom der en udpræget regeringskritisk petition med ikke færre end 420 underskrifter. De første slesvigske og holstenske stænderforsamlinger havde ikke givet de ønskede resultater. Selv de mest indtrængende og velbegrundede andragender fra stænderne til regeringen var end ikke tilnærmelsesvist blevet imødekommet, deres bønner ikke hørt. Det gjaldt navnlig med hensyn til finansforholdene. Intet var der sket, som kunne berolige landets bekymring for finansernes slette tilstand, som for indbyggerne endnu henlå i dunkelt halvmørke. I denne situation kunne kun en omorganisering af stænderne med en udvidelse af deres rettigheder og en forstærkning af deres virksomhed bringe lykke. Derfor burde hertugdømmernes stænderforsamlinger forenes og tildeles skattebevillingsret »i overensstemmelse med de nedfældede [urkundlichen], aldrig opgivne eller ophævede landsrettigheder«. Den nuværende organisation var i modstrid med hertugdømmernes rettigheder, »idet den adskiller det, som skal forblive evig sammen«, hed det med et skjult citat fra Ribprivilegiet fra 1460.

Petitionen tangerede samtidig en mere almenliberal begrundelse for reformerne: »Kan også i en bedrøvelig, langt bag os liggende tid, hvor alt politisk liv var gået under, bevidstheden om dets rettigheder og om hvad der gør ondt i en uheldig grad være blevet svækket hos det slesvig-holstenske folk, som hos de fleste af Europas folk – aldrig har det glemt disse rettigheder, og endnu mindre nogensinde opgivet dem«. Med henvisningen til de andre folk i Europa blev underskrivernes ønsker i hvert fald antydningssvis knyttet til et perspektiv, som rakte ud over landsrettighederne og inddrog de almene menneskerettigheder. Når dertil lægges, at petitionen hverken omtalte kongen som hertug eller krævede finansiell adskillelse mellem hertugdømmerne og kongeriget, ses, at grundtonen i petitionen fra Haderslev snarere var de liberales skuffede forventninger end den slesvig-holstenske separatisme, som kom til udtryk i Aabenraa.⁴⁶

Ud over Aabenraa og Haderslev kom nu også Sønderborg i maj 1838 på banen med en adresse for foreningen af stænderne.⁴⁷ Petitionen, der havde fået hele 205 underskrifter i den forholdsvis lille by, tog udgangspunkt i de finansielle vanskeligheder, navnlig lokalt, hvor staden efter underskrivernes mening havde lidt ekstraordinært meget under Napoleonskrigene. Skatter og afgifter var steget, og navnlig var pengevæsnet ruineret. Modsat petitionen fra Aabenraa, der nærmest frydede sig på nordmændenes vegne over adskillelsen fra Danmark, beklagede man i Sønderborg tabet af »broderriget Norge«. Skønt der nu var gået mange år siden dengang, viste de offentliggjorte budgetter, at finansforholdene stadig var trøstesløse. Det hed oven i købet i petitionen at

»denne tingenes tilstand tydeligt åbner en afgrund«. Midlet til at imødegå denne triste udvikling var »den siden Christian 1.s tid fra konge til konge bekræftede landsforfatning, som sikrer hertugdømmerne skattebevillingsretten«. Vaktes først denne retsligt stadig bestående, men længe suspenderede forfatning på ny til live, ville formål, behov, udbytte og anvendelse af skatter og afgifter blive tilpasset hinanden. Endnu bedre ville »den gamle gode slesvig-holstenske landsforfatning« virke, hvis de to stænderforsamlinger fremover blev forenet til én. For begge hertugdømmer var uadskilleligt forbundne gennem forfatning, sæder, sprog og samkvem, og deres interesser var de samme. Fælles vilje og gensidig udveksling og udligning af ideer ville fremme indsigten og dermed endvidere virke mere befordrende og målrettet for det gode end splittede kræfter. Dertil kom den økonomiske besparelse og lettelsen af forvaltningens arbejde.

De liberale i Sønderborg lå dermed i deres argumentation for stændernes forening mere på linje med Aabenraa og Haderslev i 1836 end med de samme to byer i 1838. Den hårde regeringskritik fra Haderslev manglede og det gjorde ikke mindre den slesvig-holstenske separatisme fra Aabenraa. Tværtimod gav underskriverne udtryk for traditionel kongetroskab og tro på kongens ufejlbarlighed: »Det er derfor på højeste tid, at folket imødekommer de vise og velvillige hensigter hos Hans Majestæt Kongen, ved hvis Højstsammes person det [d.v.s. folket] hænger [fast] med urystelig kærlighed og troskab«. Kongens eget eksempel på nøjsomhed og hans faderlige formaninger om besparelser blev ligeledes fremhævet.

Petitionens tankegang genfindes i en af underskriverne, den liberale købmand H. C. Hansen Günthersohns breve til meningsfællen Peter Hiort Lorenzen: »Det glæder mig at [stænder]forsamlingen har været så enig om begge stænders forening, og jeg er af den mening, at hvis den bevilliges, vil følgerne deraf kun være til landets gavn...«. ⁴⁸ Heller ikke for Günthersohn bundede dette synspunkt i slesvig-holstensk separatisme, men i forhåbninger om en almen styrkelse af hertugdømmernes liberale kræfter. Over for Hiort Lorenzen gav han udtryk for en traditionel kongetroskab og modvilje mod de privilegerede samfundsgrupper, der snarere var socialt end politisk bestemt: »Jeg er overbevist om, at vor gode konge gerne vil landets og dets undersåtters vel, og den store mur mellem konge og folk må overspringes – embedsmændene og hvad der klæber dertil må trænges tilbage bag deres grænser, og de privilegerede klasser må beskæres noget, adelen driver endnu i det hemmelige sit væsen videre, og det mangler kun, at de havde mere fysisk styrke, så ville vi opleve underer – Vi må ikke fortvivle over den gode sag og kommer så et skridt nærmere til det bedste«. ⁴⁹ Uviljen mod adelen harmonerede i hvert fald dårligt med den slesvig-holstenske liberalismes påberåbelse af ridderskabets privilegier. Günthersohns og vel tillige den

medunderskrivende gæstgiver Reimuths liberalisme var mere i slægt med Aabenraahåndværkernes sociale reformønsker end med advokaternes slesvig-holstenske liberalisme.

Fra Tønder indkom der tilsyneladende heller ikke i 1838 nogen petition om stændernes forening.⁵⁰

Da stænderforeningen kom til forhandling i stænderforsamlingen i 1838, var de nordslesvigske deputerede tilbageholdende. Kun de to flensborgske repræsentanter, agent H. C. Jensen og købmand Peter Nielsen, udtalte sig imod en forening, og det i første række ud fra flensborgske særinteresser. Da Jensen fremførte, at en forening ville svække de slesvigske bønders stilling, eftersom adelen var stærkere repræsenteret i Holsten end i Slesvig, erklærede Thies Hansen Steenholdt fra Ravsted, at de mindre landejerers interesser på ingen måde ville blive truet af en forening af stænderne.⁵¹ Ved afstemningen stemte de nordslesvigske stænderdeputerede fra købstæderne og landet alle for stænderforeningen. Det var et tydeligt vidnesbyrd om, at sagen endnu ikke var blevet et nationalpolitisk spørgsmål for dem – lige så lidt som indførelsen af dansk rets- og forvaltningssprog i Nordslesvig, som de fleste af de selvsamme deputerede også stemte for (se næste kapitel). Stænderforeningen var endnu for flertallet af de nordslesvigske deputerede en generel mærkesag, hvor skillelinjerne gik mellem liberale og konservative. Eneste modstander fra Nordslesvig var den meget konservative justitsråd Dröhse fra Tønder.⁵² Hans afstemning var lige så lidt begrundet i nationale hensyn, siden han i sprogsagen stemte imod dansk rets- og forvaltningssprog og betegnede Slesvig som et tysk land (se ligeledes næste kapitel).

Men at den liberale enighed på tværs af sproggrænserne var i opbrud, fik man en antydning af, da stændervælgerne i Aabenraa 10. september 1838 fejrede deres deputerede Claussen ved en banket. Den hjemmehørende advokat Reuter talte ganske vist moderat for båndet mellem hertugdømmerne og Danmark: »Derfor et glad leveråb for det vakre danske folk og Slesvig-Holstens forbindelse med det danske folk under den oldenborgske herskerslægt til de fjerneste tider.« Der blev også skålet for fremtrædende danske politikere som A. S. Ørsted og Algreen-Ussing. Men fra Claussen lød der krav om en »tidssvarende genoprettelse af det udelte Slesvig-Holstens forfatningsmæssige rettigheder«, ligesom han mindedes Lornsen. Og hans stedfortræder Gülich, der deltog i skålen for det danske folk, advarede imod kongerigske forsøg på indblanding i hertugdømmernes forhold: »Desværre – sagde han i sin omtale af danskerne – bestræber et parti sig for at udså tvedragtens sæd mellem nabofolk, som mere end nogensinde netop har anledning til at være enige«. Formentlig tænkte han her på de første bestræbelser for at få indført dansk rets- og forvaltningssprog i Nordslesvig (se nedenfor). Gülich udbragte også et tredobbelt leve for »det store Tyskland«.⁵³

Stændervalget, stænderforeningsadressen og banketten viste, at den slesvig-holstenske liberalisme i 1838 havde vundet den offentlige stemning i Aabenraa. Den slesvig-holstenske orientering blandt de liberale her blev yderligere styrket ved den hårde kurs, som borgmester Georg H. L. Schow, søn af den afdøde gamle borgmester Bendix Schow, førte imod Hans Kopperholt som udgiver af byens »Allgemeines Wochenblatt«. Konflikten begyndte i juni 1837, da Schow indledte en skarp censur med talrige og i vid udstrækning vilkårlige beslaglæggelser af oplaget. Frem til februar 1839 blev mindst 30 numre beslaglagt. I oktober 1838 fik Kopperholt endvidere forbud mod at bringe politiske nyheder. Da Kopperholt herefter lod bladet udkomme med sørgerand, førte det endelig i marts 1839 til et totalt forbud mod bladet. Schow fik hos alle overordnede instanser opbakning til sin reaktionære pressepolitik. De liberale iværksatte en støtteaktion med pengeindsamling og adresser til fordel for Kopperholt, der nu blev en martyr for pressefriheden. Den opnåede kun sporadisk tilslutning og førte ikke til det ønskede resultat. I 1841 flyttede Kopperholt fra Aabenraa til Hamborg, hvor han overtog et bryggeri. De liberale i Aabenraa mistede altså både deres talerør til offentligheden og en af de mest aktivistiske pionerer. Dertil kom borgmesterens forbud mod flere af deres møder og adresser. Hans hårde antiliberale kurs fik de liberale i Aabenraa til at vende sig desto stærkere til advokaterne i Slesvig, men blandt de håndværkere og andre småborgere, som samledes i Aabenraa Skyttelav, var der tilfredshed med borgmesteren.⁵⁴

Tronskifteadresserne 1839/40

Den 3. december 1839 døde Frederik 6. Dødsbudskabet fremkaldte sorg også i hertugdømmerne. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt udkom med sørgerand om følgende nekrolog: »Den 3. december, kl. 8^{1/2} om morgenen, døde vores elskede konge Frederik 6., der herskede over os, fra 1784 som medregent fra 1808 som [konge]. Mildt var hans hjerte, mildt hans scepter! Historien bevarer navnet på ham, der først ophævede slavehandelen, menneskehedens skændsel, og løste livegenskabets bånd. Slesvig-holsteneren sørger, for han mistede den fyrste, der i gode og onde dage viste et velvilligt hjerte, og med de nye institutioner, de rådgivende stænder, udstrøede sæden for fremtidige skønne dage«.⁵⁵

Forventningerne til den nye konge, fætteren Christian 8., var store. Blandt de liberale såvel i kongeriget som hertugdømmerne var hans betydning som ung kronprins for den frie norske forfatning fra 1814 endnu i levende erindring. I de sidste år af 1830'erne, mens de liberale ventede på tronskiftet, var strømmen af forventningerne yderligere opstemmet. Den nye konges proklamation af 3. december 1839 bebudede imidlertid ingen gennemgribende forandringer i

forfølgelses kurs; tværtimod var det den nye konges hensigt »at fortsætte hans landsfaderlige styrelse med stadigt hensyn til de forbedringer i forvaltningen, som erfaring måtte tilråde os, for at forøge og betrygge vort gode og trofaste folks hæder og held«. ⁵⁶ Kongens planer var altså reformer i forvaltningen, men ingen ændringer i forfatningen. Det blev næppe registreret af de liberale. Både i kongeriget og hertugdømmerne benyttede de tronskiftet til at indsende adresser, der på én gang hyldede den nye konge og stillede mere eller mindre forblommede krav om en liberal forfatning.

Også fra de nordslesvigske købstæder indløb der adresser i anledning af tronskiftet. ⁵⁷ Borgmester og råd i *Haderslev* sendte allerede den 7. december 1839 den nye konge deres hyldest. ⁵⁸ Det skete med en servil adresse, der hverken ønskede endsige krævede forfatningsmæssige ændringer. Der var heller ikke den fjerneste antydning af slesvig-holstensk særfølelse. Det vakte utilfredshed i deputeretkollegiet, at magistraten ville lade denne lejlighed til at foreslå forfatningsreformer gå fra sig. Deputeretkollegiet nægtede derfor at medvirke til den loyale adresse og ville i stedet sende sin egen adresse tillige forsynet med borgerskabets underskrifter. Til det formål blev der indkaldt til et borgermøde, som imidlertid blev forhindret af politimester Schrader i henhold til cirkulæret med forbud mod offentlige forsamlinger fra 13. december 1838.

Deputeretkollegiet måtte derfor den 22. december 1839 indsende sin helt egen adresse, underskrevet af samtlige medlemmer. Heri beklagedes det, at stænderforfatningen ikke havde haft den ønskede virkning: »Men det syge folk er ikke blevet helbredt ved den, rejste og ikke opfyldte forhåbninger har kun gjort ondt desto mere føleligt. De ellers nært forbundne hertugdømmer blev adskilt i deres virke, den forventede besluttende myndighed i kommunale anliggender kunne ikke udøves af stænderne, og myndighedernes politiforholdsregler afskar imod den kongelige lov folket fra muligheden for at forelægge sine ønsker for såvel kongen som provinsialstænderne. Med sine faktiske begrænsninger kan pressen ikke træde formidlende ind. Derfor var stændernes kaldelse på ingen måde egnet til at svare til folkens ønsker og rettigheder.« Underskriverne satte nu deres håb til, at den nye konge ville opfylde de gamle ønsker: »En fælles stænderforsamling for Slesvig-Holsten med besluttende myndighed og skattebevillingsret«. Deputeretkollegiets adresse rummede således en hård kritik af kongens forgænger og politiet og en ligefrem understregning af folkets rettigheder. Man må derfor gætte på den radikal-liberale Peter Hiort Lorenzen som initiativtager til adressen, der blev sendt til kongen sammen med en redegørelse for politimester Schraders forbud imod borgermødet.

Fra en kreds af liberale borgere i Haderslev under anførelse af købmand Hans Bertelsen indgik der kort efter en adresse med 139 underskrifter, hvori der ligeledes blev protesteret imod politimesterens mødeforbud. Deputeret-

kollegiets og de liberale borgeres aktion bragte imidlertid også de konservative småborgere på banen, formentlig nogenlunde de samme, som støttede magistraten mod borgerforeningen og deputeretkollegiet. Blikkenslagermester Vitus Hartmann opfordrede i »Lyna« til, at borgerne til kongen indsendte en adresse, som skulle indeholde »kuns en lykønskning af tro borgere, men ikke upassende ønsker«. Det skete også; 180 skrev under på en adresse, hvor deres hyldest kom til udtryk i helt upolitiske vendinger. Det liberale parti var altså på ingen måde den største gruppering i Haderslev.

Kongen kommenterede den 7. januar 1840 adresserne i et brev til borgmester og råd i Haderslev. Han takkede for de forskellige adressers troskabsytringer, men understregede også, at der fra flere borgere var indgået en adresse, »i hvilken anmodninger og forventninger udtales, der kun alt for meget viser, at underskriverne ikke har opfattet meningen med Vor kongelige proklamation af 3. december. Vi kan derfor ikke finde Os bevæget til at tage videre hensyn til sådanne utidige ønsker...«. ⁵⁹

Fra *Gram herred* indgik en danskorienteret hyldestadresse til kongen. Derudover var der loyale adresser fra gejstlighed og skolelærere i Haderslev amt.

I *Aabenraa* kom det som i Haderslev til sammenstød mellem magistrat og borgere om en hyldestadresse til den nye konge.⁶⁰ De liberale ønskede at fremlægge en tronskifteadresse til underskrivelse på rådhuset, men borgmester Schow afviste dette, fordi det efter hans opfattelse drejede sig om en adresse, der var fælles for flere byer. For at tage vinden ud af de liberales sejl forelagde han magistraten og deputeretkollegiet en adresse, dateret juleaftensdag 1839, med enkelte liberale antydninger. Det nævntes således, at kongen allerede før sin tronbestigelse var en kender af »tidens krav« [»die Bedürfnisse der Zeit«, et liberalt yndlingsudtryk] og havde givet verden et lysende eksempel herpå – hvormed vel mentes den norske forfatning. Ellers var denne adresse helt ukontroversiel og uden slesvig-holstensk separatisme.⁶¹

De liberale valgte alligevel den 25. december 1839 at sende en adresse til kongen. Den var skrevet af advokat Reuter og blev fremlagt til underskrift hos købmand M. H. Lüders. Den indledtes ærbødigt med at mindes Frederik 6. for ophævelsen af livegenskabet, skolereformen fra 1814 samt stænderforfatningen. Som i magistratens adresse blev Christian 8.s betydning for den norske forfatning fra 1814 diskret bragt i erindring. Men dernæst blev ønskerne klart fremsat: Pressefrihed, forening af stænderne for »Schleswig-Holstein« og en repræsentativ-forfatning med skattebevillingsret. Egentlig slesvig-holstensk separatisme forekom ikke; Christian 8. omtaltes her som i samtlige adresser fra Haderslev som »König«, konge. Selv om indhold og tone dermed var mere moderat end i stænderforeningsadressen fra 1838, fik adressen kun 73 underskrifter, der efter erhverv fordelte sig således: Købmænd 27, skibsredere 13,

skibskaptajner 3, læger og advokater 6, embedsmænd 2, fabrikanter 3, håndværkere 15, gæstgivere 3, uden angivelse 1. Det var især i byens velhavende lag, liberalismen nu havde sin rod. Tilslutningen blandt håndværkerne var i hvert fald meget beskeden, med fabrikanter og gæstgivere 28%, endnu mindre end ved stænderforeningspetitionen i 1838 og langt mindre end ved den tilsvarende petition i 1836. Med andre ord var der hos småborgerne i Aabenraa en lignende skepsis mod de liberale som i Haderslev. Om kongen tilsvarende reagerede med afvisning på de liberales tronskifteadresse fra Aabenraa, vides ikke; tonen herfra var ikke så udfordrende som i de liberales adresse fra Haderslev.⁶²

Borgmester Schow formodede som nævnt udenbys medvirken ved tilblivelsen af adressen. Om det virkelig forholdt sig sådan, er uvist, men de liberale i Aabenraa kunne sikkert selv. Anderledes i *Tønder*. Endnu i slutningen af 1830'erne mærkede man ikke meget til en liberal bevægelse her. *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt* bragte kun et enkelt læserbrev i oktober 1838, der handlede om »Schleswig-Holsteinisches Landesrecht«.⁶³ Ellers var avisen tavs om de liberale. Da Peter Hiort Lorenzen i foråret 1839 forsøgte at sætte en indsamling i gang til fordel for Hans Kopperholt, blev resultatet i Tønder lig nul. Stænderdeputeret Peter Todsén, Mejerholm, der var Hiort Lorensens lokale kontaktmænd, konkluderede skuffet: »Ser man ikke tydeligt her, at det konstitutionelle sindelag og viljen til at virke for det almindelige vel, er om end ikke helt dødt, så dog trængt tilbage i den fjerneste baggrund«.⁶⁴

Da Peter Hiort Lorenzen i december 1839 forsøgte at få en adresse – utvivlsomt i anledning af tronskiftet – sat i omløb i Tønder, var de få lokale liberale igen skeptiske. Peter Todsén skrev: »Af interesse for den omtalte sag forsømte jeg ikke den følgende dag at rejse til Tønder for at henvende mig til nogle ligesindede i dette anliggende; imidlertid uden det ønskede held. Man gjorde det tydeligt for mig, at der var for få i Tønder, som havde sans for sådanne ting, til at det ville være muligt at bringe en sådan adresse med et nogenlunde betydende antal underskrifter i stand«. Købmand J. C. Todsén i Tønder – ifølge Peter Todsén »en tro tilhænger af vort parti« – erkendte åbent sin ringe indflydelse, da han meddelte sin navnefælle på Mejerholm, at et initiativ fra ham snarere ville skade end gavne adressesagen. I stedet anbefalede han en henvendelse til deputeretkollegiet.⁶⁵

Om Tønders tronskifteadresse faktisk kom i stand ad denne vej, vides ikke, men resultatet kendes: en udpræget liberal adresse underskrevet af ikke færre end 180 borgere og indbyggere i Tønder. Underskrivernes ønske blev kort og godt formuleret som: »Forening af de slesvig-holstenske stænderforsamlinger med skattebevillingsret og en besluttende stemme ved lovgivningen«. Kritik af det gamle styre som i Haderslev forekom ikke. Til gengæld var den slesvig-holstenske sprogtonen noget stærkere; adskillige gange nævntes »Slesvig-

Holsten«, »slesvig-holsteneren« eller »slesvig-holstenerne«. Christian 8. omtaltes også her som konge, ikke som »hertug« eller »landsherre«, og antidanske formuleringer var helt fraværende, tværtimod omtaltes danskerne som »brødre«. Kongens reaktion på adressen fra Tønder var til irritation for flere borgere og indbyggere at ignorere den.⁶⁶

I samme nummer af *Intelligenzblatt*, hvori adressen aftryktes, fandtes som yderligere et tegn på den slesvig-holstenske liberalismes pludselige gennembrud i Tønder et uddrag af Rottecks og Welkers »Staats-Lexicon«, der forklarede den slesvig-holstenske historie med udgangspunkt i 1460. Ribebrevet nævntes som »landsrettighedernes retslige fundament«, og det understregedes, at Christian 1. ikke blev valgt til hertug af Slesvig og greve af Holsten i hans egenskab af konge af Danmark, men af gunst til hans person. Det blev også nævnt, at Christian 1. havde lovet, »at de to lande evig og uadskilt skulle forblive sammen«.⁶⁷

Fra *Sønderborg* blev der ikke indsendt nogen tronskifteadresse ved årsskiftet 1839/40. Måske stred det mod indbyggernes kongetroskab, således som den endnu var kommet til udtryk i 1838, at henvende sig til tronen med krav i denne situation. Man ventede til juni 1840, hvor kroningen af Christian 8. fandt sted, så indsendte magistrat og deputerede borgere en upolitisk hyldningsadresse. Tilsvarende hyldestadresser modtog kongen i samme måned fra magistrat og deputerede borgere i Tønder, Aabenraa Skyttelav og beboere i Hviding herred.

Med tronskifteadresserne 1839/40 trådte den slesvig-holstenske liberalisme for alvor i karakter. Der blev direkte og uden omsvøb over for kongen rejst forfatningsmæssige krav i Haderslev, Aabenraa og Tønder. I Haderslev og Aabenraa skete det trods magistratens uvilje, og i Tønder betegnede tronskifteadressen et overraskende liberalt gennembrud. I alt var der samlet i alt næsten 400 underskrifter. Kun i Sønderborg var der ingen aktion. Christian 8.s afvisende svar eller ignorering af de liberales tronskifteadresser var utvivlsomt en kold spand vand i hovedet på dem, som havde næret store forventninger til den nye konge om en moderne, demokratisk forfatning til afløsning af stænderforfatningen. De slesvig-holstenske liberales tro på, at der inden for den danske helstats rammer var muligheder for en udvikling i demokratisk retning, skuffedes – i hvert hos flertallet.

Den nordslesvigiske gren af den slesvig-holstenske liberalisme fik yderligere styrket sin mistillid til den nye konge, da Christian 8. med sit berømte sprogreskript af 14. maj 1840 indførte dansk rets- og forvaltningsprog i Nordslesvig. Denne reform blev en første milepæl i den dansk-tyske sprogstrid, som opstod fra slutningen af 1830'erne.

11. Reaktioner på danske sprogreformkrav 1836-1840

Sprogspørgsmålet rejses 1836

Mens den slesvig-holstenske liberalisme med dens ønske om en fri forfatning fælles for begge hertugdømmer fra omkring 1840 blev et startpunkt for udkrystalliseringen af hjemmetyskheden i de nordslesvigske købstæder, savnedes tilsvarende forudsætninger på landet. Da en dansk sprogbevægelse fra slutningen af 1830'erne brød frem og udfordrede de slesvigske bønders konservative fastholden ved de bestående indretninger, gav det imidlertid grobund for en modreaktion rundt omkring i landdistrikterne.

Christian Paulsens pjece fra 1832 om hertugdømmet Slesvigs folkepræg og statsret var vendt imod Lornsens negligering af Slesvigs danske fortid og dansktalende befolkning og rejste kravet om indførelse af dansk rets- og forvaltningssprog i Nordslesvig. Den fik imidlertid ingen praktiske følger (se kapitel 9). Forud for den første slesvigske stænderforsamling i 1836 tog Christian Paulsen derfor sammen med sin professorkollega i Kiel Christian Flor kontakt til stænderdeputeret Nis Lorenzen fra gården Lilholt på Haderslev Næs for at få ham til at stille forslag om indførelse af dansk rets- og administrationssprog i Nordslesvigs landdistrikter. Lorenzen indvilligede og indsamlede petitioner til støtte for kravet, der tilsammen fik 710 individuelle underskrifter og 26 underskrifter fra sogneforstandere på deres sognes vegne. På grundlag af disse petitioner fremsatte Nis Lorenzen ønsket om dansk rets- og forvaltningssprog i den slesvigske stænderforsamling. Her nåede forslaget imidlertid ikke at blive færdigbehandlet.¹

En tredjedel af underskriverne, især i Hviding herred, bad tillige om, at landsbyskolerne »til stor nytte for vore børn« gav nogen undervisning i tysk. Andreas Petersen fra Dalby gjorde i stænderforsamlingen dette forslag til sit, hvorfor han også ønskede, at alle nye skolelærere skulle eksamineres i tysk. Han motiverede sit forslag således: »Dette Ønske har ikke alene sin Grund deri, at Folket i det Hele taget, mere henvender sit Blik imod Syden end mod Norden, men ogsaa dernæst deri, at de som staae i hyppig Samfærdsel, med den øvrige større Deel af Hertugdømmerne, ofte smerteligen savne Kundskab i det tyske Sprog. Dette gælder ikke allene om den mere velhavende Deel af Indvaanerne, som vel ellers ved Privatinformation kan forskaffe sig denne Kundskab, omendskjøndt dette meget lettere lod sig gjøre, naar de ansatte Skolelærere overalt vare kyndige i dette Sprog, men ogsaa om den fattigere

Classe. Alle, som skulle lære et Haandværk sendes til Hertugdømmets Nabo-stæder, hvor Sproget er tydsk, og naar de ogsaa her til Nød kunne slaae sig igjennem, hvor svært bliver det dem dog ikke at bære Ukyndigheden i dette Sprog, naar deres Vandreaar senere indtræde. Til Danmark gaae kun faae, i gjennemsnit gaae alle til Tydskland«.²

Heller ikke dette forslag nåede at blive færdigbehandlet. De kombinerede ønsker om dansk rets- og forvaltningssprog og tyskundervisning viser, at underskriverne endnu ikke anskuede sprogspørgsmålet fra en nationalpolitisk, men fra en praktisk synsvinkel. Det samme gjaldt de to stænderdeputerede, der gensidigt støttede hinandens forslag, som de hver for sig begrundede med befolkningens praktiske behov. Andreas Petersen understregede, at forslaget om indførelse af dansk rets- og forvaltningssprog blev støttet af de fleste beboere i Nordslesvig, blot »naar dermed ikke tillige paatrænges dem danske Institutioner«.³ Forslaget måtte med andre ord ikke misbruges til at påtvinge slesvigerne danske indretninger.

Andreas Petersens forbehold beroede ikke på noget slesvig-holstensk end-sige tysk sindelag, men på en konservativ, slesvigsk selvstændighedsfølelse i forhold til kongeriget Danmark.⁴ De slesvigerne, som delte denne udbredte forestilling, måtte imidlertid bekymres over stadig flere danske initiativer i sprogsagen. I 1837 udsendte Christian Paulsen en ny og kortere dansksproget pjece, »Det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig«, der blev fordelt blandt de dansktalende sønderjyder. Nu skulle folket vækkes til dansk sprogbevidsthed og selv tage hånd om sit sprogs skæbne og sit tilhørsforhold til den danske nation.⁵ I 1838 begyndte urtekræmmer Peter Chr. Koch og bogbinder Nis Chr. Nissen i Haderslev udgivelsen af avisen *Dannevirke*. En bevægelse for dansk sprog var så småt form ved at tage form i Nordslesvig.

Sprogspørgsmålet rejses på ny 1838

Til den næste stænderforsamling i 1838 blev der igen samlet petitioner til støtte for det danske sprogkrav. De opnåede denne gang 1695 underskrifter, hovedsagelig i Haderslev amt, mere spredt i den østlige del af Aabenraa amt og i Sundeved, mens 28 byforstandere på det sydlige Als skrev under på landsbyernes vegne. Denne gang var teksten udformet af Koch og Nissen, og den gik videre end petitionerne fra 1836, da den også bad om indførelse af dansk sprog i retsvæsen, forvaltning, kirke og skole i de dansktalende områder af Mellem-slesvig.

Langt fra alle tilhængere af dansk rets- og forvaltningssprog i Nordslesvig støttede disse videregående krav. I 12 sogne i Haderslev østeramt kritiserede knap 400 underskrivere Kochs og Nissens radikale petition og advarede imod den nationale partideling. I 5 andre sogne gav knap 150 underskrivere udtryk

for ønsket om, at sprogsagen ikke måtte give anledning til uoverensstemmelser. I alle 17 sogne taltes fordelagtigt om »vore tyske Brødre«. I 2 sogne ønskede over 37 underskrivere tyskundervisning, dersom dansk rets- og forvaltningssprog ikke kunne indføres. I 10 andre sogne var tyskundervisning et selvstændigt ønske, som kom til udtryk i særlige petitioner med tilsammen 201 underskrifter. Fra 9 af disse sogne indkom samtidig petitioner om dansk rets- og forvaltningssprog, og adskillige skrev under på begge ønsker. I Vilstrup, Frørup og Magstrup var der flere, som gik ind for tyskundervisning end for dansk sprog i ret og forvaltning, og i Hejls var tyskundervisning beboernes eneste ønske.⁶

Kravet om dansk rets- og forvaltningssprog gik endnu i 1838 hånd i hånd med ønsket om tyskundervisning, og denne gang blev ønskerne ofte kombineret med en udtalt modvilje mod en nationalpolitisk splittelse af slesvigerne. Nu tog modstandere af sprogreformen også til orde. Haderslevavisen *Lyna* advarede imod petitionerne, og det samme gjorde *Sønderborger Ugeblad*: »Indsenderen af dette giver herved sine Slesviger Landsmænd det velmeente Raad, at Enhver, som elsker sit Fædreland, ikke vil underskrive denne Petition... [da] det ikke er det danske Sprogs Indførelse i Hertugdømmet, som her arbejdes for, men at derved en farlig Fremtid forberedes for os Slesvig-Holstenere«.⁷ Indsenderen var formentlig hertug Christian August af Augustenborg. En vis Hattensen fra Augustenborg skrev nemlig den 20. maj 1838 til hertugen, at han gerne ville foranledige en artikel med titlen »Brev fra det slesvigske« trykt i *Sønderborger Ugeblad* – og ovenstående advarsel stod i bladet den 23. maj 1838.⁸

Under alle omstændigheder var hertugen hovedmanden i modstanden mod sprogreformen. Hans motiver hertil var ikke en nationalt bestemt uvilje mod dansk, men frygten for, at indførelsen af dansk sprog i domstole og administration kunne beskære hans rettigheder som fyrstelig godsejer. Blev de tilsidesat, og det være sig på nok så underordnet et felt, risikerede hertugen måske, at slægtens arveret til hertugdømmerne i tilfælde af den oldenborgske kongestammes uddøen blev underkendt.

Christian August og Augustenborgernes arvekrav

Med hertugens engagement i sprogsagen blev det augustenborgske arvekrav for første gang en faktor i den nationale strid i Nordslesvig.⁹

Dets forhistorie rakte langt tilbage i tiden. Da hertug Hans den Yngre døde i 1622, blev hans hertugdømme delt i fem små dele, heriblandt hertugdømmet Sønderborg, som tilfaldt Alexander. Han havde seks sønner. Her arvede kun den ældste, men han gik fallit, hertugdømmet blev inddraget under kronen, og dermed var han ude af historien. Anderledes med to af de yngre sønner.

August Philip (f. 1612) blev officer i Tyskland, hvor hans slægt mistede forbindelsen til landsdelen, indtil Wilhelm i begyndelsen af det 19. århundrede vendte tilbage til det danske monarki og i 1825 af Frederik 6. fik tildelt den ledige titel som hertug af Glücksborg. I 1863 endte hans søn på den danske trone som Christian 9. Ernst Günther (f. 1609) blev stamfar til hertugslægten på Augustenborg. Han forsøgte først at få hertugdømmet Sønderborg efter sin fallerede bror. Det afviste kongen, men Ernst Günther blev amtmand over Sønderborg amt og fik efterhånden mulighed for at købe kongens besiddelser i Stavnsbøl og Sebbelev. Gårdene i Stavnsbøl blev nedlagt, og af deres jord opstod ca. 1660-63 hovedgården Augustenborg, opkaldt efter Ernst Günthers kone. Dermed blev Augustenborg ikke et hertugdømme som tidligere Sønderborg, men da Ernst Günther sammen med sine brødre kollektivt blev forlenet med Slesvig og Holsten, kaldte han sig hertug.

I de følgende hundrede år havde augustenborgerne regional betydning som officerer og amtmænd og som ejere af et stadigt større gods kompleks. I 1725 købte Christian August 1. de gråstenske godser med Gråsten slot og hovedgårdene Fiskbæk, Kiding og Årup, snart efter også Kelstrup. Frederik Christian 1. fik i 1756-64 overladt Gammelgård, Gundestrup, Rønhave, Sønderborg slot og ladegård, Majbølgård og Kegnæsgård af kongen som modydelse for hertugens afkald på sine og efterslægtens arverettigheder i hertugdømmerne Plön og Glücksborg. Dette gjorde hertugen til den største godsejer i Slesvig, men såede også hos ham en nagende tvivl om, hvorvidt han havde handlet rigtigt ved at afstå fra rettighederne.

I 1786 blev der vendt et blad i augustenborgernes historie. Monarkiets udenrigsminister A. P. Bernstorff frygtede for den oldenborgske kongeslægts uddøen og fik gennemført et ægteskab mellem prins Frederik Christian og den danske prinsesse Louise Augusta, der officielt var datter af dronning Caroline Mathilde og den sindssyge kong Christian 7., om end ingen var i tvivl om, at Struensee var faderen. Men udadtil stod kongen som fader, og efter Kongelovens mandlige-kvindelige arvefølge i kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig var Louise Augusta arving til disse lande, hvis den oldenborgske kongeslægt skulle uddø på mandssiden med Louise Augustas bror kronprins Frederik, den senere kong Frederik 6. Den mandlige-kvindelige arvefølge betød, at en søn af Louise Augusta kunne blive dansk konge og slesvigsk hertug.

I hertugdømmet Holsten gjaldt efter samtidens almindelige opfattelse alene den mandlige arvefølge; hertugværdigheden kunne udelukkende arves i mandslinjen, d.v.s. kun gennem mænd. Her var augustenborgerne som efterkommere i en ældre mandslinje efter oldenborgeren kong Christian 3. derfor arvinger, selvom deres oprindelige slægtskab med det danske kongehus efterhånden var blevet temmeligt fjernt. Hvis den oldenborgske kongeslægt uddøde, ville mandlige efterkommerne af Louise Augusta og Frederik Chris-

tian forene de to former for arvegang, og dermed kunne den dansk-slesvigsk-holstenske helstat holdes samlet under én og samme hersker. Det var A. P. Bernstorffs regnestykke, og derfor blev de to unge gift i 1786. Prinsen, fra 1794 hertug Frederik Christian 2., fik høje stillinger i dansk statstjeneste som patron for universitetet og medlem af statsrådet.

Men så blev det hele ikke til noget. Ganske vist fik kronprins Frederik ingen børn, men han havde en farbror, arveprins Frederik, og hans kone Sophie Frederikke fødte sønnerne Christian, den senere kong Christian den 8., og arveprins Ferdinand samt prinsesse Louise Charlotte. Augustenborgernes håb om at overtage tronen fortonede sig, og i stedet opstod konflikter med kongehuset. Frederik Christian 2. følte sig forurettet, da kronprins Frederik som regent i 1806 indlemmede Holsten i monarkiet uden omtale af augustenborgernes arveret til Holsten, og i 1810 blev det helt galt, da Frederik modarbejdede Frederik Christian 2.s muligheder for at blive konge i Sverige.

Efter dette mislykkede forsøg satte Frederik Christian 2. sig til at udarbejde en historisk redegørelse for slægtens arverettigheder, som han fik færdig før sin død i 1814. Her argumenterede han for, at ikke alene Holsten, men også Slesvig ville tilfalde augustenborgerne, såfremt den oldenborgske kongeslægt skulle uddø. Det havde længe været opfattelsen i hertugslægten, men var i modstrid med ledende danske statsmænds anskuelser. Alligevel drøftede Frederik Christian 2. i al fortrolighed augustenborgernes arvekrav med et par høje danske embedsmænd. Han gjorde desuden gældende, at augustenborgerne af mange inden- og udenrigspolitiske grunde ville være et bedre bud på en ny dansk kongelinje end den udenlandske sidelinje, som ville komme på tronen, såfremt Kongelovens kvindelige arvegang blev fulgt. Augustenborgerne ville være den bedste sikkerhed for, at monarkiet kunne holdes samlet. De danske embedsmænd frarådede imidlertid på det kraftigste Frederik Christian 2. fra at foretage sig videre. I modsat fald ville han udsætte sig for kongens straf for angreb på enevældens juridiske fundament, Kongeloven fra 1665. Denne reaktion overbeviste Frederik Christian 2. om, at tiden endnu ikke var moden til at realisere augustenborgernes ambitioner, og han lod derfor manuskriptet ligge utrykt som et politisk testamente til sønnerne.

Hertug Frederik Christian 2.s to sønner, hertug Christian August af Augustenborg og prins Frederik af Nør, var gennem opdragelsen blevet stærkt påvirket af faderens syn på slægtens arvekrav, som de følte sig forpligtet til at realisere. Arven hvilede tungest på Christian August. I første omgang helligede han sig mest familielivet og driften af godserne og sine to store lidenskaber, hestevæddeløb og jagt. Her kom hans udprægede aristokratiske tankegang til udtryk. Den ytrede sig også ved en meget nidkær hævdelelse af, hvad han anså for sine fyrstelige privilegier. Det gjaldt f.eks. hans ønske om selv at ordne godsernes skolevæsen og hans forhold til bønderne, hvor han stod stejlt på sine

rettigheder til fri jagt på deres marker, og hvor han var en stædig modpart i forhandlingerne om afløsning af hoveriet med en pengeydelse. Et pudsigt eksempel på Christian Augusts syn på bønderne kom for dagen, da de alsiske bønder ved det første valg til den slesvigske stænderforsamling i 1834 vragede den kandidat, som hertugen havde anbefalet. Som hævn standsede han bøndernes adgang til gratis at få bedækket deres hopper med hingste fra de hertugelige stalde.

Netop stænderforsamlingerne blev en vigtig politisk platform for Christian August. Stænderforfatningen gav som nævnt slægten en fast plads, der tilfaldt Christian August som slægtens overhoved. Også prins Frederik af Nør fik sæde i stænderforsamlingen; han blev valgt af borgerskabet i Egernførde, men udtrådte, da han i 1842 udnævntes til statholder i hertugdømmerne. Skønt Christian August i sine politiske holdninger var udpræget aristokratisk og gammeldags, åbenbarede han i stænderne sit talent for moderne politisk arbejde. Han læste inden- og udenlandske aviser, skrev selv avisindlæg og forsøgte at sikre sig direkte indflydelse på den offentlige mening ved at købe aviser. Ligeledes viste han sig som en snu taktiker med veludviklet sans for den politiske intrige. Og hertugen skabte et net i hertugdømmerne af trofaste støtter, der var afhængige af ham.

Christian Augusts store ambition var at sætte slægten på den danske trone, når den oldenborgske kongeslægt som almindeligt forventet ville uddø med den barnløse kronprins Frederik, senere kong Frederik 7. Hertugen satsede på stormagternes interesse i at holde den danske helstat samlet. Kunne han hævde slægtens arvekrav på Holsten og Slesvig i tilfælde af mandsstammens uddøen, ville han eller hans efterkommer være eneste mulighed som dansk konge, hvis kongeriget Danmark og hertugdømmerne ikke skulle adskilles. De danske konger Frederik 6. og Christian 8. foretrak derimod at udvide Kongelovens mandlige-kvindelige arvefølge til hele Holsten, mens Slesvig efter deres opfattelse allerede var omfattet af denne arvefølge. Christian August understregede Slesvigs selvstændighed i forhold til kongeriget Danmark og dets nøje forbindelse med Holsten – uden at hertugen eller slægten dermed var danskfjendtlig. Hertugen talte og skrev dansk med sin hustru, og hoffet fulgte levende med i dansk kultur, bl.a. ved at invitere danske digtere som H. C. Andersen til at bo på slottene om sommeren.

Fra slutningen af 1830'erne begyndte Christian August at arbejde for sit arvekrav i udlandet. I 1837 udgav han anonymt det såkaldte »Halleskrift«, hvor han tildels ordret fremsatte synspunkterne fra Frederik Christian 2.s manuskript. Han redegjorde for sit arvekrav overfor den russiske zar og besøgte de kronede hoveder i Bayern, Hannover og Preussen samt Østrigs meget indflydelsesrige kansler Metternich. Ved de fremmede hoffet var man ikke påvirket af hertugens arvekrav og selvsikre fremtræden, men stormagterne

forholdt sig foreløbig afventende. Derimod fik Christian August støtte af Uwe Jens Lornsen. I sit efterladte manuskript »Die Unionsverfassung Dänemarks und Schleswigholsteins«, der var afsluttet i 1837, men først blev udgivet i 1841 tre år efter forfatterens død, skrev Lornsen, at den augustenburgske linje skulle herske over »Storhertugdømmet Nordelbien« ved den kongelige mandsstammes uddøen.¹⁰

Christian August og sprogpetitionen fra Nordborg 1838

Selv om Christian August med sin selvbevidste hævde af sine fyrstelige rettigheder stod med et ærkekonservativt program, var han fuldt ud klar over, at hans politik i stænderforsamlingen måtte have en folkelig legitimering. Fæstebønderne på hertugens egne godser på Sydals skrev ved deres byforstandere under på kravet om dansk rets- og forvaltningssprog – men i Als Nørherred, der hørte under det kongelige Nordborg amt, lykkedes det hertugen at påvirke bønderne i den af ham ønskede retning.¹¹ Mens hertugen opholdt sig ved stænderforsamlingen i Slesvig, skrev han til sin tro politiske følgesvend, herredsfoged Momme Steffens i Nordborg, og bad ham iværksætte en petition fra Nordals mod dansk rets- og forvaltningssprog.¹² Det lykkedes over al forventning for Steffens at forfatte petitionen og sende den til Slesvig med et stort antal navne. I alt blev det til 616 underskrivere fordelt med 76 i Nordborg flække, 65 i landsognet, 80 i Oksbøl sogn, 85 i Havnbjerg, 79 i Svenstrup, 183 i Egen og 48 i Notmark.¹³

Petitionen var affattet på tysk og beklagede til indledning, at det tyske sprog i de senere årtier var trængt tilbage på Nordals. Tidligere var der blevet undervist i tysk i flere skoler, f.eks. i Holm, og indtil 1820 var der regelmæssig tysk prædiken i Nordborg hver ottende søndag, nu kun et par gange om året på præstens nåde. Indtil 1811 blev endvidere kontrakter og pantsættelser og lignende skrevet på tysk. Da dette var kommet på afstand, kneb det nu med tyskkundskaberne blandt de unge, som »intet andet lærer end deres alsinger, selv for ødanskere uforståelige, dansk, hvormed de næppe rækker ud over færgen ved Sønderborg... I sammenligning med vore nærmeste naboer på fastlandet fremtræder vor ungdom, i det mindste hvad det tyske sprog angår, højst ensidig og enfoldig«. Derfor var det også svært at finde tyskkyndige sande- og synsmænd, som kunne forstå det tyske sprog i retten.

Man skulle tro, at der vanskeligt kunne findes et bedre argument end dette for indførelsen af dansk rets- og forvaltningssprog, men det var ikke underskrivernes opfattelse. For dem var tysk en nødvendighed på grund af tyske love, forbindelsen med tyske myndigheder og tysktalendes vidnesbyrd i retten. Dertil kom handelssamkvemmet med tysktalende områder; fra Danmark kom der højst af og til en såkaldt »Fyneboe«, der ville smugle brændevin til sin

Tabel 5. Erhverv hos underskriverne på sprogpeticion fra Nordals 1838.¹⁴

Erhverv	Nordborg	Landsogne	Tilsammen
Forstandere og synsmænd	4	15	19 = 3%
Embedsmænd	2	0	2 = 0%
Købmænd	10	5	15 = 2%
Håndværkere	49	20	69 = 11%
Bolsmænd (= gårdmænd)	0	235	235 = 39%
Parcellister	0	61	61 = 10%
Kådnere	0	77	77 = 13%
Inderster	0	108	108 = 18%
Tjenestekarle	2	0	2 = 0%
Andre og uden angivelse	10	12	22 = 4%
I alt	77	533	610 = 100%

hjemø. Skulle de unge fra øen som håndværkere »gå på valsen«, som tjenstefolk få plads på fastlandet, drive søfart eller handel, blive skolelærere o.s.v. – så var tyskkundskaber nødvendige. Petitionen nævnte også den slesvig-holstenske courantomt, hvor der taltes på tysk. Underskriverne ønskede derfor, at der indførtes 3-6 timers tyskundervisning inden for den almindelige skoletid.

Med hensyn til sproget ved retten og i forvaltningen ønskede underskriverne, at man måtte beholde »vore fra vore forfædre overleverede indretninger, sæder, rettigheder og sædvaner«. Det skulle »nogle overspændte propagandister for det danske sprog« ikke komme og lave om på og indføre »fremmedartede institutioner og indretninger«, for det ville blot medføre usikkerhed i retsplejen, hvis tysk ret skulle føres ud i livet på dansk. Bedre var det, hvis embedsmændene måtte fortsætte med at forklare vanskeligt forståelige udtryk på »vor ejendommelige alsinger mundart«. Der var ingen eksempler på, at der hidtil var sket nogen skade ved det. Underskriverne afviste derfor de »omvandrede danskhedsforkæmpere«, som ikke kendte de stedlige forhold, og som kun kunne opnå at så »de undergivendes mistro til deres myndigheder og foresatte«. De skulle hellere sørge for toldlettelser til tørvehandelen mellem øen og fastlandet.

Underskriverne på petitionen fra Nordborg og landsognene på Nordals fordelte sig på mange forskellige sociale lag (tabel 5).

I Nordborg flække underskrev de selvstændige købmænd og håndværkere, på landet de velsituerede gårdmænd (hertil regnet de 15 synsmænd) og de mindre velstillede parcellister og kådnere samt de fattige inderster petitionen. Sammenlignet med petitionerne om dansk rets- og forvaltningsprog var tilslutningen bredere; disse petitioner cirkulerede kun i landområderne, og over to tredjedele af deres underskrivere var gårdmænd og dermed lige-stillede.¹⁵

Christian Carl Frederik August (1798-1869), hertug af Augustenborg, var aristokrat. Det ledende motiv i hans politik var hævdelser af slægtens arverettigheder. Han vågede nøje over, at man fra kongeriget ikke trådte Slesvigs selvstændige stilling eller samhörighed med Holsten for nær. Her kunne han mødes med den slesvig-holstenske bevægelse, mens bevægelsens liberalisme og tysknationale udvikling bød ham imod. Omvendt knyttede slesvig-holstenerne forhåbninger til hertugens arveret, skønt de fandt ham selv for reaktionær. Christian August fik stor betydning for hjemmetyskhedens udvikling, særlig på Als og i Sundeved. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie efter litografi ved E. Fortling på grundlag af tegning ved Carl Hartmann 1846.

Petitionen fra Nordals blev indleveret til stænderforsamlingen. Den fik også et utilsigtet efterspil. Den dansksindede slesvigske teolog Nis Hanssen afslørede i oktober 1839 i *Kjøbenhavnsposten* ved hjælp af et brev fra »en af de dygtigste bønder på Als« (stænderdeputeret Chr. Bonefeldt i Ulkebøl), hvorledes herredsfoged Steffens straks efter den ovennævnte artikel i Sønderborger Ugeblad i maj 1838 havde sammenkaldt husejerne til forskellige steder i herredet. Ved disse møder havde han fremlagt petitionen og opfordret dem til at underskrive den bl.a. ved at bruge Slesvigs indlemmelse i kongeriget som et skræmmebillede.

Steffens nægtede ethvert kendskab til sagen. Desuden skrev hertugen en erklæring på vegne af Nordborg amts synsmænd og repræsentanter, som disse fik forelagt til underskrivelse – og underskrev. Heri hævdede de 18 bønder, at de selvstændigt havde initiativet og blot anmodet herredsfogden om at sætte petitionen op! Endvidere fremhævede de, at slesvigerne næsten ingen økonomiske forbindelser havde med kongeriget, men afsatte deres korn, smør, flæsk osv. til Holsten og Hamborg. Heste og kvæg blev især opkøbt af tyske handelsmænd, og ved sådanne handler var det en fordel at kunne tysk. Tidens fremgang i velstand og kultur ville yderligere øge samkvemmet med syden, og dermed ville det tyske sprog få stadig større betydning for de dansktalende slesvigerne. Tyskundervisningen var derfor en nødvendighed.

Om Slesvigs forhold til kongeriget hed det i erklæringen: »I århundreder har Slesvig været et for sig selv bestående hertugdømme, i århundreder har Slesvig haft en fra Danmark særskilt forfatning, lovgivning og administration, og i århundreder har kongerne af Danmark ført titelen af hertug af Slesvig til bevis på, at Slesvig ikke er en provins af Danmark, men et for sig selv bestående fyrstendømme... Vi, og sikkerligen den største del af slesvigerne med os, er af den mening, at det er såvel denne fra Danmark særskilt bestående lovgivning og administration, og hertugdømmet Slesvigs ejendommelige forfatning og nationalitet som dets forbindelse med Holsten og det nordlige Tyskland, vi har at takke for, at vore kår her i almindelighed er bedre end bondens i Danmark. Af disse grunde ønske vi slesvigerne ikke at blive omskabt til sønderjyder eller at ombytte vor, ved en blanding af tysk og dansk i tidens løb opståede, ejendommelige nationalitet med nogen anden, mindst med en sådan, som den omtalte Nis Hanssen og hans parti så gerne vil påtvinge os [d.v.s. en kongerigsk-dansk]«. ¹⁶ Hertugen vidste nok, hvad Nordborg amts fremtrædende bønder gerne ville høre! Og at striden reelt ikke så meget drejede sig om sproget som om hertugdømmet Slesvigs statsretslige stilling i fremtiden.

Den videre polemik mellem Nis Hanssen, Steffens og de 18 bønder skal ikke følges her. Blot det skal fremhæves, at Nis Hanssen egentlig ønskede det samme som de 18, en fortsat sameksistens mellem dansk og tysk i et selvstændigt Slesvig: »Vi vil hverken være jyder eller holstenere og allermindst slesvig-

holstenerne i dette ords politiske betydning, men vi vil være og forblive slesvigere, tyske og danske, som naturen fører det med sig«. ¹⁷ Det, som skilte Nis Hanssen og de 18, var ikke så meget det slesvigske standpunkt, som de konsekvenser, der skulle drages af det – ligeberettigelse mellem dansk og tysk eller det tyske sprogs fortsatte dominans.

Sprogsagen i stænderforsamlingen 1838

I november 1836 holdt den danske liberale leder Orla Lehmann en tale i Trykkefrihedsselskabet, hvor han opfordrede dette til at udstrække sin virksomhed til Slesvig. Lehmann betonedede i talen, at perspektivet udelukkende skulle være kulturelt og defensivt og foregå på slesvigernes præmisser. Han henviste til stænderforsamlingerne og fortsatte: »De vil heraf se, mine Herrer, at jeg mere henvender mig til Deres demokratiske, end til Deres nationale Sympathier; De vil se, hvor langt jeg er fra at ville prædike nogen Danskhedens Propaganda«. ¹⁸ Denne moderation til trods blev Lehmann med sin formulering fader til det fjendebillede, som den slesvig-holstenske bevægelse snart skulle tage til sig: »Den danske propaganda«. Næring til forestillingen om en sådan gav Trykkefrihedsselskabet samme år med sit »Kort over Kongeriget Danmark, Holsten og Lauenborg«, hvor navnet Slesvig var erstattet med betegnelsen »Sønderjylland«. ¹⁹

Reaktionen mod de danske liberales engagement i sprogsagen var en del af baggrunden for stændernes diskussion i 1838 om indførelse af dansk rets- og forvaltningssprog i Nordslesvig. På ny blev Andreas Petersens og Nis Lorenzens forslag behandlet samlet. Petersen støttede igen Lorenzens forslag og omvendt. Lorenzen forsikrede ved fremlæggelsen af sit forslag: »Det forstaaer sig altsaa af sig selv, at der derved ikke tilsigtes nogen nærmere Forbindelse med Kongeriget, men at vi betragte os som en uadskillelig Deel af Hertugdømmet Slesvig og ingensinde tænke paa at skille os fra Slesvig-Holsten«. ²⁰

Petersens forslag vandt almindelig tilslutning; Lorenzens stødte derimod på modstand. Af de øvrige nordslesvigske deputerede tog den udpræget konservative repræsentant for Tønder by, herredsfoged og justitsråd M. G. C. Dröhse, klart stilling imod det. Han holdt forslaget både for udførligt og upassende. Det ville være umuligt at få de ældre embedsmænd til at lære sig dansk, ligesom også hensynet til advokaterne fik ham til at sige fra. Upassende var forslaget, »fordi det synes ham for meget forlangt, naar et saa lidet Distrikt forlanger, at alle Forvaltnings- og Justitsautoriteter, ja den hele ældre og nyere Lovgivning aldeles skulle conformeres efter dets Ønske«. Dröhse motiverede derudover sin modstand historisk og administrativt: »Hertugdømmet Slesvig er et tydsk Land; hele Forfatningen og Lovgivningen ere fra ældgamle Tider af tyske; Forhandlingerne for Retten finde sted i det tydske Sprog: Overretten,

Overappellationsretten, den slesvig-holstenske Regjering betjene sig af det tyske Sprog. Paa Universitetet dannes Embedsmændene på tydsk«. Dröhse ville kun gå med til, at der blev stillet krav til embedsmændene om fuldstændige kundskaber i dansk og tysk ved nyansættelser.²¹ Dröhses bemærkning om Slesvig som et tysk land indbragte ham en tilrettevisning fra præsidenten, professor Niels Falck, der som indfødt nordslesviger var tilhænger af sprogreformen.²²

Den skarpeste modstander i stænderne af dansk rets- og forvaltningsprog var Christian August. Hans udgangspunkt var det nyttefilosofiske, at sproget var til for folkets skyld, og han mente, at det tyske sprog i ret og forvaltning gavnede folket bedst. Hertugen bestred, at det danske sprog var undertrykt i Slesvig; dets tilbagegang til fordel for tysk var en naturlig følge af den fremadskridende kultur på samme måde som plattysk veg for højtysk. Derfor var tysk en nødvendighed, også fordi tysk møntregning og vareudveksling med tysktalende områder samt låntagning på Kieler omslag krævede det. Hertugen ønskede derfor at gøre tyskundervisningen obligatorisk, ligesom han afviste dansk som rets- og forvaltningsprog. Til det sidste bemærkede hertugen, at protokollerne ikke var til for den anklagedes eller de stridende parters skyld, men for dommerens. Der kunne ikke anføres et eneste eksempel på, at det tyske sprog i retten havde gjort skade, men nok at det ville være tilfældet med det danske. Hertugen påberåbte sig også den af ham selv iværksatte petition fra Nordborg.²³

De øvrige nordslesvigske deputerede, som ytrede sig, var mere eller mindre engagerede tilhængere. Til de mere kølige fortalere hørte repræsentanten for 4. landvalgdistrikt, gårdejer Thies Hansen Steenholdt fra Ravsted. Han ville nok påskønne, at dansk retssprog indførtes, men han holdt det ikke for strengt nødvendigt, da han aldrig havde hørt nogen klage over det tyske retssprog. Derimod var Steenholdt en varm tilhænger af tyskundervisning.²⁴ Den deputerede for 7. landvalgdistrikt, gårdejer Peter Todsens fra Mejerholm ved Tønder, mente ikke, at det ville være vanskeligt for embedsmændene og advokaterne at lære sig dansk, i så fald var det deres egen skyld. Todsens følte sig derfor forpligtet til at stemme for dansk rets- og forvaltningsprog.²⁵

Af de nordslesvigske deputerede gik også gårdmand Thomas Thomsen fra Haderslev vesteramt, bolsmand Christen Bonefeld fra Als og gårdmand Peter Alexandersen fra Sundeved ind for forslaget, som dermed fandt støtte fra alle repræsentanter for områdets landvælgere. Fra byerne stemte købmand Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev og kancellisekretær Georg Friedrich Claussen fra Aabenraa for dansk rets- og forvaltningsprog, mens som nævnt herredsfoged Dröhse fra Tønder var imod. Hvordan rådmand J. C. H. Heide fra Sønderborg stemte, vides ikke. Bysekretær Jens Klausen Klestrup fra Ærø stemte imod – sammen med hertugen af Augustenborg.²⁶ Nis Lorenzens forslag fik endvidere

tilslutning fra flere sydslesvigere. Det blev vedtaget med blot 21 stemmer ud af 39 mulige.

Forestillingen om »Den danske propaganda«

I de sidste år af 1830'erne sporedes en voksende interesse for Slesvigs kulturelle og statsretslige forhold i kongeriget. Trykkefrihedsselskabets engagement i den danske sprogsag fra 1836 er nævnt. Det blev forstærket, da flere af medlemmerne med rod i Slesvig i 1839 oprettede »Foreningen til dansk Læsnings Udbredelse i Slesvig« til støtte for sognebogsamlingerne med danske bøger i Nordslesvig. Dette tidlige folkeoplysningsarbejde havde den førnævnte teolog Nis Hanssen som organisatorisk ankermand og blev en betydelig succes.²⁷

I stænderforsamlingerne i Roskilde og Viborg blev Slesvigs stilling mellem Danmark og Holsten ved flere lejligheder diskuteret. I juni 1838 udtalte herredsfoged J. P. With i de nørrejske stænder, at Holsten var en del af Tyskland og Slesvig en del af Danmark, men at en deling af sidstnævnte langs sproggrænsen kunne komme på tale, således at den nordlige del tilfaldt Danmark, den sydlige Holsten. Oberst Brock foreslog i Viborg en forening af de to danske stænderforsamlinger med den slesvigske, og det samme forslag stillede grev Grevenkop-Castenschiold i Roskilde. Ingen af stederne blev disse forslag vedtaget.²⁸ Den stigende interesse for Slesvig i kongeriget sås også i den historisk interesserede verden. Der blev stillet forslag om et monument for Niels Ebbesen i anledning af, at det den 1. april 1840 var 500 år siden, han i 1340 vog den kullede holstenske grev Gert. Ved stiftelsen af Den danske Historiske Forening i 1839 blev Sønderjylland i vedtægterne fremhævet som en del af Danmark.²⁹

De forskellige tegn på en øget kongerigsk interesse for danskheden i Slesvig gav i hertugdømmerne yderligere næring til forestillingen om »den danske propaganda«, der som sit endelige mål skulle have en indlemmelse af Slesvig i kongeriget. Den danske sprogbevægelse i Nordslesvig blev set som et led i disse kongerigske bestræbelser. Der er næppe tvivl om, at frygten endnu på dette tidspunkt var overdrevet. Avisen Dannevirke havde ikke fremsat noget dansk-slesvigsk statspolitisk program, og ytringerne fra kongeriget, som kunne tolkes i den retning, var enkeltstående og uden videre politisk vægt. Når der så ofte blev taget til orde imod »propagandaen«, skyldtes det vel fortrinsvis, at det tjente til at mobilisere de konservative slesvigere, der frygtede en inkorporation i kongeriget. Dette blev i hvert fald klart i 1840.

Sprogskriptet af 14. maj 1840 og modstanden imod det

Mens brudfladerne i spørgsmålet om dansk rets- og forvaltningsprog i Nordslesvig endnu ved stænderdebatten i 1838 mest gik mellem hertugen og

de ældre embedsmænd som modstandere og de liberale og bondepolitikere som tilhængere, blev holdningerne i sprogsagen i 1840 rettet ind efter de begyndende nationalpolitiske skillelinjer. Det blev åbenbart, efter at Christian 8. den 14. maj 1840 udsendte det berømte sprogreskript, der imødekom indstillingen fra det slesvigske stænderflertal i 1838. Reskriptet fastslog dansk som domstolens og administrationens sprog i Nordslesvig med virkning fra 1. januar 1841. Samtidig blev der indført tre ugentlige tysktimer i den nordslesvigske folkeskole. Tyskundervisningen skulle ligge udenfor almindelig skoletid og deltagelsen være frivillig. Nyuddannede lærere, der ønskede at virke i Nordslesvig, skulle godtgøre deres tyskkundskaber hos provsten.³⁰ Et kancellipatent fra samme dag pålagde nye embedsmænd at bevise deres kundskaber i mundtlig og skriftlig dansk.³¹

Hertug Christian August protesterede imod sprogreskriptet med en indsigelse til Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli. Hertugens udtalte motiv var frygten for indgreb i hans fyrstelige rettigheder, og kernen i hans argumentation var, at overinspektøren, herredsfogden i Augustenborg, justitiaren på Gråsten, husfogderne, kassereren og flere andre funktionærer på de augustenburgske og gråstenske godser var lønnede af ham og derfor ikke kongens embedsmænd, men hertugens egne tjenere, hvis sprog i domstole og administration han nok skulle bestemme selv. Da hans protest ikke blev godtaget af kancelliet, måtte hertugen stille sig tilfreds med at have indgivet et forbehold. Hvorpå han efter rig evne forhalede og saboterede reskriptets virkeliggørelse i sit distrikt.³² Via sin trofaste støtte borgmester Georg Schow i Aabenraa fulgte hertugen endvidere de protester til den slesvig-holstenske provinsialregering og det slesvig-holstenske ridderskab, som godsejerne på Gråstenegnen indgav. Godsejerne Günzel på Søgård-Årtoft, Kittel på Skovbølgård, Ohlsen på Ladegård samt arvingerne til Grøngrøft og deres formyndere frygtede alle, at sprogreskriptet betød indskrænkninger i de adelige godsers patrimonialjurisdiktion, d.v.s. deres status som selvstændige retskredse med egne dommere (justitiarer) udnævnt af godsejeren.³³

De kongelige embedsmænd var for det store flertals vedkommende også modstandere af sprogreskriptet, undlod imidlertid at protestere til de overordnede myndigheder, men ytrede så meget mere deres utilfredshed i indberetninger og breve, ligesom mange efter evne saboterede reskriptets udførelse. Mens reskriptet stort set blev overholdt i Haderslev amt, og formentlig også i Aabenraa amt, gik det trægt med at få det gennemført i Sundeved, og på Sydals samt i Tønder og Løgumkloster amter blev det tilsyneladende et rent slag i luften.³⁴

Den menige nordslesvigske befolknings holdning til sprogreskriptet lader sig kun tildels rekonstruere. Amtmand Fr. Johannsen i Haderslev amt mente i juni 1840, at bønderne her var ligegyldige.³⁵ Det var også med tøven og besvær,

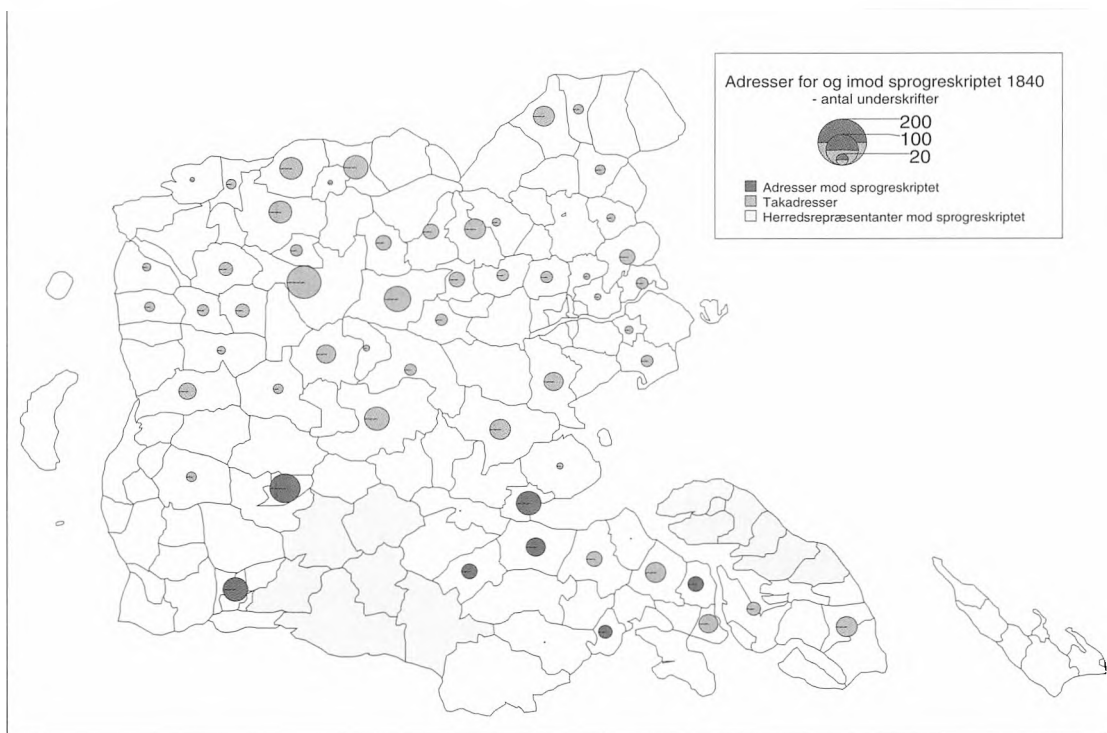
at der i løbet af efteråret 1840 på initiativ fra kredsen om Dannevirke kom en takadresse i stand.³⁶ Til gengæld blev adressen, da den endelig udgik, med sine 2750 underskrifter et klart dementi af amtmandens stemningsberetning. Over 2300 underskrifter kom nemlig fra Haderslev amts landdistrikter. Især i vesteramtet havde mange skrevet under, mens tilslutningen i østeramtet var mere spredt. Det sidste gjaldt endnu mere tilslutningen i Sundeved og på det sydlige Als, og i de andre egne af Nordslesvig opnåede adressen stort set slet ingen tilslutning (se kort 3).³⁷

Skal man tro den konservative helstatsmand, herredsfoged August Wardenburg i Rise herred, som selv var modstander af reskriptet, var bønderne her uengagerede i sprogsagen. I et brev til sin gode ven, regeringspræsident Spies i Slesvig, skrev han om holdningen hos de sognefogder, han havde spurgt: »Disse har jeg nu spurgt under fire øjne, om den nye anordning nu fandt tilslutning blandt befolkningen? De forsikrede, at den så vidt de vidste var bleven modtagen med den største ligegyldighed, at de ikke havde fundet én, som havde ytret glæde over den«. Wardenburg nævnte som årsag hertil: »Noget af den tidligere folkefordom mod de »dumme danske« er fra fader til søn også trængt ned til dem og ligger nu engang i blodet; og dette kan man så meget mindre undres over, som det næsten udelukkende er jyder, som de her kommer i berøring med, og disse står – hvad vi her ser af dem – både i legemlig og åndelig bevægelighed langt tilbage endog for vore hede-bønder«. Det var altså den traditionelle slesvigske mereværdsfølelse i forhold til kongerigets beboere, som ifølge Wardenburg gjorde bønderne i Aabenraa amt tilbageholdende i synet på sprogreformen. Det var i hvert fald ikke, fordi bønderne var slesvig-holstenere: »Jeg behøver ikke at sige dig, at ideen om et »Slesvig-Holsten« slet ikke kommer vort landfolk i tanke, og jeg kan forsikre dig, at dette partis ukloge makinationer endnu ikke er trængte ned til menigmand, idetmindste ikke i denne egn; men desuagtet er det vist, at det ligesom ligger i folk, om end uden fuld klarhed over grundene, at de ikke vil være danske«. ³⁸

Aktiv modstand imod sprogreskriptet kan ikke konstateres i det daværende Aabenraa amts landsogne. I hvert fald var der ingen her, som skrev under på de *protestadresser* til den slesvigske stænderforsamling, som i efteråret 1840 cirkulerede imod sprogreskriptet. Det var der til gengæld i Aabenraa og Tønder købstæder, Løgumkloster flække og spredt i landsognene i Tønder amt, Sundeved og på Nordals (se kort 3).³⁹

Protestserien tyvstartede i juli måned 1840 med, at Slogs herreds sognefogder, sandemænd og fuldmægtige indgav et andragende til kongen om, at herredet måtte blive undtaget fra sprogreskriptet. Ansøgningen blev af stænderdeputeret Thies Hansen Steenholdt overrakt til kongen under dennes ophold på Augustenborg i begyndelsen af august, men blev afvist. Kongen fik også overrakt et brev, som Nis Hanssen i juni 1840 havde sendt til Steenholdt

Kort 3. Adresser for og imod sprogreskriptet 1840

Tillige underskrev herredsrepræsentanter i Viding herred sydvest for Tønder. Tal for Løgumkloster omfatter også landsognet. Se præcise talværdier i bilag 2.

og Peter Todsen på Mejerholm ud fra den tro, at de stadig støttede sprogreformen. Med brevet søgte Nis Hanssen at overtale dem til at søge folkefriheden for slesvigerne opnået i tilknytning til Danmark, mens han frarådede dem at forene sig med Holsten, der udsugede Slesvig og domineredes af adelen. Konkret foreslog han Steenholdt og Todsen at virke for udbredelsen af en petition til fordel for en forening af de kongerigske og den slesvigske stænderforsamling. Nis Hanssen forregnede sig imidlertid ganske og opnåede snarere at drive de to brevmodtagere yderligere i slesvig-holstensk retning; Peter Todsen offentliggjorde til skræk og advarsel brevet i *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt*.⁴⁰

Stedet for overrækkelsen af andragendet og brevet antyder, at hertug Christian August havde en finger med i spillet; Steenholdt kunne nemmere have mødt kongen i Aabenraa og Flensborg.⁴¹ Man kan derfor formode, at hertugen stod bag Steenholdts holdningsskifte i sprogsagen siden stænderdebatten i 1838, hvor Steenholdt havde været en ganske vist kølig tilhænger af sprogreskriptet. Denne mistanke havde man i det mindste på dansk side. Frederik

Fischer berettede den 11. oktober 1840 til professor Flor, at han havde talt med en mand fra Torp i Ensted sogn, der dengang som hele Lundtoft herred hørte til Tønder amt. Manden havde fortalt, at der cirkulerede en adresse til stænderforsamlingen vendt imod sprogreskriptet, og at Steenholdt var sjælen i dette foretagende og igen støttede sig på hertugen.⁴²

En kendsgerning er det i hvert fald, at hertugen og Steenholdt var de mest profilerede modstandere af sprogreskriptet i sommeren og efteråret 1840. Der er næppe tvivl om, at Steenholdt var ophavsmanden til den petition til den slesvigske stænderforsamling, som Slogs herreds bondeembedsmænd underskrev; det var i hvert fald ham, der indbragte petitionen.⁴³ Tilsvarende fremgår det af flere breve til Christian August, at hertugen stod bag protestadresser fra Als og Sundeved. Godsinspektør, hofråd Bahrt indberettede i oktober, at hertugens hofråd Nic. Prehn i Broager, »ville formidle, at petitionen i sprogsagen snarest muligt bliver indsendt«. ⁴⁴ Det drejede sig med sikkerhed om den indkomne petition fra Nybøl herred (Broager sogn) og måske tillige dem fra Rinkenæs og Sottrup sogne; i hvert fald lå der en fælles aktion bag petitionerne fra de to sidstnævnte sogne, da ordlyden herfra stort set var den samme. Samme oktober måned meddelte herredsfoged Momme Steffens i Nordborg, at hertugens agent på Nordals, synsmand Fr. Jepsen, havde fået sine kolleger blandt bondeembedsmændene i Als Nørherred til at underskrive en petition til stænderne, som ville blive indbragt af justitsråd Dröhse fra Tønder, således at hertugens andel i protesten bedre kunne skjules.⁴⁵

Petitionen fra Uge sogn var med sikkerhed heller ikke opstået hos de underskrivende bønder selv. Dens ordvalg (prøver herpå gives nedenfor) gør det indlysende, at den var skrevet af en tyskuddannet akademiker. I det omfang, bønderne i Uge har kunnet tale tysk, har det vel været studehandlerplattysk. Deres tyskkundskaber har i al fald ikke rakt til at formulere så abstrakte vendinger, som de forekom i petitionen; det er endda tvivlsomt, om de overhovedet har kunnet læse og forstå denne ordrige og sprogligt knudrede petition i sin helhed. Snarere har de fået forklaret indholdet mundtligt, før de skrev under. Forfatteren var formentlig den udpræget slesvig-holstenske sognepræst Friedrich Petersen, som hertugen i 1846 kaldte til præst i Notmark. Ifølge pastor Petersens erindringer bestod der dog endnu ikke på dette tidspunkt nogen kontakt mellem præsten og hertugen.⁴⁶ Petitionen fra nabosognet Ensted indeholdt adskillige vendinger fra Uge, men var væsentlig kortere.⁴⁷ Mellem hertugen og protestadresserne fra Tønder, Viding herred, Løgumkloster og Aabenraa var der heller ingen påviselig forbindelse.

Protesterne fra den menige befolkning imod sprogreskriptet fik tilsammen 783 underskrifter, heri indbefattet de godt halvt hundrede bondeembedsmænd, som i Slogs, Viding og Als Nørherred skrev under på herredernes vegne. Størst var tilslutningen i Løgumkloster flække og landsogn med 157 underskrifter,

mens der såvel i Tønder som Aabenraa og Broager sogn var 118 underskrivere. I de øvrige fire sogne lå tilslutningen under 100 (se kort 3).

Tre af petitionerne kom fra områder med tysk kirke- og skolesprog, der ikke var berørt af sprogreskriptet, nemlig fra købstæderne Tønder og Aabenraa samt fra Viding herred i Sydtønder amt. Alle tre steder blev petitionerne begrundet med, at underskriverne alligevel var berørt af forandringen, fordi de havde omfattende kontakt til de indbefattede områder. Petitionen fra Viding herred, hvis underskrivere betegnede sig selv som »tyskere og frisere«, støttede udtrykkeligt kollegerne fra Slogs herred. I petitionen fra Tønder nævntes henvendelsen til kongen fra Slogs herred. Dette kunne tyde på en koordinering af protesterne på Tønderegnet.

I vid udstrækning rummede petitionerne imod sprogreskriptet de samme argumenter. Flere af dem slog på, at sprogreskriptet pludseligt afskaffede en århundredgammel tradition for tysk og dermed betød et brud med det bestående. »Som et lynnedslag fra klar himmel traf denne lov de berørte distrikter«, hed det i temmelig modstrid med det faktiske forløb i stænderne i 1836 og 1838, da mange borgere i Tønder reagerede imod sprogreskriptet. De fandt, at reskriptet ændrede en århundredgammel retstilstand. I petitionen fra Broager stod tilsvarende: »Det er ikke os bekendt, at det danske sprog nogensinde er blevet brugt ved retten i Nybøl herred. Siden utænkelige tider var retsforhandlingerne tysk, blev vore kontrakter, skifter etc. alene udfærdiget i det tyske sprog«. I Nordborg bad man om at det »må have sit forblivende ved det gamle og hidindtil retsligt bestående«.

Det var en hovedpåstand i petitionerne, at der ikke var noget behov for dansk rets- og forvaltningsprog, og ingen af underskriverne var kendt med problemer som følge af benyttelsen af det tyske sprog. Fra Løgumkloster flække og landsogn hed det, at næsten alle var i stand til at læse tysk: »Selv den ringere del af vore medindbyggere, der ikke har forbindelser [sydpå], er det tyske sprog mægtig, thi håndværkeren, der har vandret for at fuldkommengøre sig i sit fag, har gjort det i tyske lande, og derved skabt sig kundskab i det tyske sprog; tjenestekarlen, der søger plads, arbejdsmanden, der søger arbejde, går ikke til Jylland, Fyn eller Sjælland, men til vort hertugdømmes tysktalende egne«. Fra Sottrup sogn lød det tilsvarende, at var der få, der ikke skrev eller talte tysk, så forstod de det i det mindste, og ellers var embedsmændene flinke til at forklare de tyske tekster. Dette sidste blev også understreget i Uge.

Det blev også fremhævet i Nordborg, at der ingen forståelsesproblemer var, »da vore Embedsmænd altid have været betænkte paa, at oversætte og forklare det tydskskrevne, som vi Communeforstandere forstaae ogsaa uden Oversættelse, paa det omhyggeligste for dem, som ere ukyndige i det tydske Sprog, og det ved Protocollens Forelæsning i den nordslesvigske egendommelige Dialect, som ene og alene er forstaaelig for den simple Mand« (d.v.s. dialekten

var det eneste, den jævne mand kunne forstå). Et tilsvarende nedladende syn på den dialekt, som var dagligsproget for så godt som alle på landet og for det store flertal i købstæderne i Nordslesvig, fandtes i mange af de andre petitioner. Fra Løgumkloster lød det: »Alt dansk, som vi taler, er et besynderligt idiom, en fordærvet dialekt«. I Uge fremhævede man: »Vort patois [d.v.s. vor dialekt] vil den ægte dansker ikke forstå, vi ikke finheden [d.v.s. nuancerne] i hans udtale. Ingen af os taler selv dette patois uden at blande det med tysk klingende, tysk endende og rent tyske ord, ingen af os tæller anderledes end efter et halvt tysk, halvt dansk talsystem. Skriftsproget som kirke- og skolesprog er vi vant til, men bliver det finere og mere daniserende, så bliver det os fremmed, mens det bliver desto mere forståeligt, når det nærmer sig vort patois«.

Også i Slogs herred var underskriverne overbevist om, at den sønderjyske dialekt stod tysk nærmere end dansk: »Taler indbyggerne i Slogs herred, hvis repræsentanter vi er, i det daglige liv et såkaldt platdansk, så er dette dog langt nærmere beslægtet med og lig det tyske end med det egentlige danske, og vi vil hverken være forståelige for en københavner eller forstå ham. Det tyske sprog derimod forstår flertallet af os, om end vi ikke alle kan tale eller skrive det. Dette sprog er os kært og værdifuldt...«. I Aabenraa betegnede underskriverne tilsvarende dialekten som et blandingsprog. Hos underskriverne i Nybøl herred var synet på dansk en smule mere positivt: »Det kan ikke være denne petitions hensigt at fortrænge eller gøre afbræk i det platdanske sprog, vort omgangssprog, som er uforståeligt for alle danskere...«.

Petitionernes konklusion på disse betragtninger over den sønderjyske dialekt var, at folkesproget ikke kunne bruges som argument for at indføre dansk rets- og forvaltningssprog. Eftertidens konklusion må være, at underskriverne, hvis store flertal som sønderjysktalende selv var dansksprogede, helt savnede en dansk sprogbevidsthed – selv i Nordborg, hvor petitionen var affattet på et velfungerende dansk.

En konsekvens af petitionernes sprogligt begrundede afvisning af dansk som retssprog var en juridisk betonet påpegning af den retsusikkerhed, det ville medføre hvis f.eks. tyske retskilder skulle oversættes til dansk. Dette hensyn gik igen i næsten alle petitioner. I nær forbindelse hermed stod ønsket om at tage hensyn til de tysktalende advokater og embedsmænd. Dertil kom for underskriverne i Aabenraa, at det ville være skadeligt at afskaffe det tyske rets- og forvaltningssprog af hensyn til stænderne: »Frem for alt spørger vi: hvorfra skal den nordslesvigske landmand tage sine deputerede til den tyske stænderforsamling, når det tyske sprog fortrænges dér, hvor han indtil nu havde lejlighed til daglig at høre og læse det?«. Denne problemstilling blev dog først aktuel to-tre år senere.

Fra Slogs herreds repræsentanter blev det understreget, at der ikke var

nogen kløft mellem embedsmændene og befolkningen: »På forståelse mellem embedsmændene og de bofaste har det ikke manglet, da de taler med os i vort sprog, og hvis de, hvad der i det mindste i vort herred ikke er grund til at frygte og ville være galskab blot at antage, ville gå bag ryggen på os, så ville dette være lige så muligt for dem i det danske som i det tyske sprog«. Givetvis argumenterede herredets repræsentanter her indirekte imod den danske kritik af embedsmændene, som ofte fremkom i Dannevirke.

Ellers kom kritikken af den danske bevægelse og frygten for danske indretninger tydeligt nok til udtryk i protesterne. I Tønder ærgrede underskriverne sig over den danske propagandas »glædesskrig« og jubelen hos det danske parti over, at Slesvig allerede syntes halvt erobret for danskheden. Fra Løgumkloster hed det i tilfælde af reskriptets opretholdelse: »Vi må så frygte, at fødte danskere eller embedsmænd uddannet i Danmark, som mangler et nøje og grundigt kendskab til de her gældende og i betragtning kommende forhold, gives os som vore foresatte og derpå med det danske sprog vil forsøge at indføre danske skikke og dansk ret hos os. Denne frygt bliver med den seneste tids agitation desværre alt for let indpodet i os!!! Vi elsker imidlertid vor lov og holder fast ved vor forfatning, og ønsker hverken dansk ret, eller danske skikke!!«. I Uge undsagde underskriverne også den spæde danske bevægelse: »Fra en vis side har man villet forlede os til troskabsbrud, overdænget os med opfordringer til at petitionere mod det tyske, ja sågar med gaver fra den nyeste danske litteratur i det glade håb om snart at kunne gøre os til enklaver og danisere os og give os danskfødte og danskuddannede embedsmænd samt dansk ret og danske indretninger«. Heller ikke i Nordborg sparede man på krudtet mod »den danske Propaganda«: »Ogsaa i vor District have bemeldte Propagandas Udsendte hverken sparet Tid eller Umage, for at omvende Folket til deres Meninger og Anskuelse; men endskjøndt de ikke forsømme, at krydre deres Forestillinger og Anmodninger med løfter og høitonende Talemaader om Folkelighed, fri Statsforfatning o.s.v., have de kun fundet meget liden Indgang hos de fornuftigere og mere oplyste Borgere og Bønder her i Districten, idet det ikke er vanskeligt, at gjennemskue disse Menneskers sande Planer, som kun gaae ud paa, at berøve os vor Nationalitet, for at benytte sig af Slesvigerne for at fremme deres chimæriske Ideers Udførelse«.

I modsætning til petitionernes afstandtagen til kongeriget stod deres værdsættelse af forbindelserne sydpå. »Hele vores samkvem går til det tyske. I den tysktalende del af hertugdømmet Slesvig, i Holsten og i de tyske nabo-stater skal vi afsætte vore produkter og frembringelser; fra de tysktalende dele af hertugdømmet og fra de tyske nabolande, hvor næsten ingen er kyndige i det danske sprog, skal de varer, som er nødvendige for os, komme«, skrev man under på i Løgumkloster. Og i Uge: »Efter vor geografiske placering beliggende mellem Flensborg og Aabenraa fører vore kommercielle interesser os til

begge byer. Dog mest til den sydlige. Fra syden kommer endvidere hyppigt købmænd til os for at opkøbe vort kvæg og vore produkter, hvad [er] da naturligere, end at behovet for tysk sprog dagligt møder os«.

Orienteringen mod syd gjaldt ikke kun den rene vareudveksling. Den gjaldt også kulturen i det hele taget, således i Broager: »Vi må anse det for et særligt tegn på den fremadskridende kultur iblandt os, at det tyske sprog, uagtet alle de hindringer, som i mange år er lagt i vejen herfor, har gjort betydelige fremskridt hos os, og vi indser ikke, hvorledes man kan anse det for muligt, at sætte en dæmning imod denne det tyske sprogs fremtrængen«. Endnu mere direkte hed det i Uge: »Behovet for tysk sprogundervisning beviser de allerede nævnte materielle interesser tilstrækkeligt. Stod vi på det standpunkt, kunne vi let bevise det samme behov af intellektuelle hensyn, da Tyskland er stort, men Danmark for lille til gennem original intelligens at holde det samme trit med tiden og de større nationer«.

Underskriverne fra Uge var endog så vidtgående i deres orientering mod syd, at de overvejede, om ikke en ren tysk skoleundervisning ville være at foretrække frem for en ren dansk! I første omgang krævede de daglig tyskundervisning i den obligatoriske skoletid. Det samme gjorde man i Ensted, hvor det daglige timetal blev konkretiseret til mindst én time. På Broagerland ønskede underskriverne i stedet to hele dage om ugen, ligeledes i den almindelige skoletid. I Nordborg var ønskerne mere moderate, nemlig fire timers ugentlig tyskundervisning, mens forstanderne i Slogs herred ville være tilfredse med at få reskriptets tre valgfrie tysktimer gjort obligatoriske. Så kunne forstandernes børn få del i de tyskkundskaber, som de for størstedelen selv »smerteligt« havde måttet savne.

I et par petitioner fandt orienteringen sydefter udtryk, som taget for pålydende rummede ansatser til et slesvig-holstensk standpunkt. I Uge erklærede underskriverne rent ud, at de var slesvig-holstenere og ønskede at forblive slesvig-holstenere. Så direkte var man ikke i Nordborg, hvor underskriverne ville holde »fast ved de gamle gode Institutioner og Indretninger, der er nedarvede fra vore Fædre og Fædres Fædre til os, ved vor egendommelige Nationalitet, der ligeledes har dannet sig i Aarhundreders løb, ved den grundlovmæssige Forening og Udelelighed af Hertugdømmerne Slesvig og Holsten«, og de havde tiltro til, at stænderforsamlingen, »tro imod Kongen og Fædrelandet, vil beskytte og beskjærme vor gode gamle Ret, vor kjære Fædrelandets Selvstændighed og Nationalitet!«. På Nordals var tonen altså nok så meget slesvigsk og kongetro som slesvig-holstensk – men først og fremmest konservativ.

Mens man i Nordborg kunne påpege, at man allerede i 1838 havde protesteret imod sprogreformen, måtte nogle af underskriverne på flere af de andre petitioner vedgå, at de i 1838 havde sat deres navn under ønsket om

dansk rets- og forvaltningssprog. Således i Sottrup sogn, hvor man nu erklærede, at man i 1838 ikke var nået frem til den rigtige erkendelse af dette vigtige anliggende og nærmest havde skrevet under »af føjelighed« over for stænderdeputeret Peter Alexandersen, der netop boede i Sottrup. I Uge og Ensted var der også flere, som havde skrevet under i 1838. De havde dengang ladet sig lede af individuelle retfærdighedshensyn og ønsket valgfrihed til parterne, men havde ikke tilstræbt en generel indførelse af dansk rets- og forvaltningssprog, hvis konsekvenser ikke havde stået dem klart. Begge steder følte man, at underskrifterne fra 1838 var blevet misbrugt fra dansk side. Ikke mindst disse fortrydelser af underskrifterne fra 1838 viser underskrivernes usikkerhed, da stats- og nationalpolitiske problemstillinger blev bragt ind i sprogspørgsmålet.

Om protestpetitionerne fra 1840 skrev Knud Fabricius: »Den læser maatte være meget naiv, der troede, her at staa over for en bevægelse, der var udsprunget af folket selv«. ⁴⁸ Dette er rigtigt – med den tilføjelse, at tilsvarende kunne siges om Flors takadresse. Det er indlysende, at protesten fra Uge ikke kunne være opstået blandt bønderne selv. Det viser alene sproget og formuleringerne. Som en tilsyneladende manifestation af et »folkekrav« var petitionen herfra ikke så avanceret som protesten fra Nordborg, selv om her tugens utvivlsomt bevidste anvendelse af det danske sprog her utilsigtet måtte afsvække ønsket om tysk sprog i ret og forvaltning.

Sandsynligvis er det generelt naivt at forestille sig, at der fremkom helt spontane petitioner fra befolkningens midte i den tidlige nationalitetskamp. Spørgsmålet er, hvor afgørende det overhovedet er for petitionernes kildeværdi som udtryk for underskrivernes sande indstilling, hvem initiativtagerne bag dem var. For at opnå tilstrækkeligt med underskrifter måtte bagmændene tilpasse deres argumentation efter de mulige underskrivers holdninger. Rigtig forekommer derfor den tyske historiker Jürgen Rohweders konklusion på sin analyse af sprogpensionerne fra 1838: »Petitionernes værdi ligger deri, at befolkningens mening gennem dem lader sig udkrystallisere. Ikke alt, hvad der står i dem, svarer til folkemeningen. Men i hvert fald modsiger ingen befolkningens grundholdninger. Også for manipulationen var der sat grænser«. ⁴⁹

Overført på protestpetitionerne fra 1840 betyder det, at man ikke bør lægge for stor vægt på enkeltstående formuleringer såsom at underskriverne følte sig som slesvig-holstenere. Men de hyppigt forekommende og overordnede synspunkter har givetvis været almindeligt udbredt: Modstanden imod danske embedsmænd og indretninger, frygten for Slesvigs indlemmelse i kongeriget samt uviljen mod den danske bevægelse og dens agitation. Det samme gjaldt formentlig ønsket om tyskundervisning ud over reskriptets krav. Svarende her til må der tillægges de vigtigste argumenter slagkraft i forhold til underskriverne. Det må have været i overensstemmelse med tilhængernes grund-

Tabel 6. Erhverv for underskrivere på sprogpeticioner 1840.⁵⁰

Erhverv	Rinkenæs	Ensted	Sottrup	Ialt	Pct.	Takadressen pct.
Degne, lærere	0	0	1	1	1	2
Andre embedsmænd	0	0	1	1	1	0
Gårdmænd	13	41	29	83	54	65
Husmænd	1	24	3	28	18	11
Købmænd, kromænd	2	3	1	6	4	3
Håndværkere	8	1	1	10	7	9
Inderster	0	0	12	12	8	5
Tjenestekarle	0	0	0	0	0	2
Andre	8 *	3 **	2 ***	13	8	2
I alt med angivet erhverv	32	72	50	154	100	100

* 3 skipper, 2 styrmænd, 3 fiskere

** 1 teglbrænder, 1 møller, 1 godsforpagter

*** 1 møller, 1 godsforpagter

læggende erfaring, at de i det mindste kunne forstå og vel også gøre sig forståelige på (plat)tysk, samt at det nordslesvigske landbrug økonomisk var orienteret imod syd. Ellers ville petitionerne ikke være forekommet dem troværdige.

Peticionerne fra landområderne appellerede i første række til den slesvigske gårdmandsstand. Fra Rinkenæs, Ensted og Sottrup er underskrivernes erhverv oplyst. Den sociale sammensætning fra disse sogne sammenlignes her med underskriverne af »takadressen« for sprogreskriptet (tabel 6).

Modstandere og tilhængere af sprogreskriptet kom i vid udstrækning fra de samme sociale lag. Gårdmandsstanden var kernen i begge grupperinger. Tendensen var mest udpræget blandt tilhængerne, mens den sociale polarisering tilsyneladende var noget stærkere blandt modstanderne med flere repræsentanter såvel fra landbosamfundets overklasse som underklasse. Denne forskel kan bero på tilfældigheder, da talmaterialet for modstandernes vedkommende ikke er særlig stort. Fra købstæderne kendes den sociale sammensætning af underskriverne i Aabenraa. 41 (34%) var skibsredere og købmænd, 58 (49%) håndværkere, 11 (10%) akademikere og 9 (7%) uden angivelse af erhverv. Adressen fra Aabenraa havde dermed fået forholdsvis flere underskrifter fra byens bredere lag end den samtidige tronskifteadresse. Den moderat affattede protest imod sprogreskriptet uden antidanske vendinger havde også haft appel til byens konservative småborgere.⁵¹

Protesten i stænderforsamlingen 1840/41

Peticionerne blev behandlet i stænderforsamlingen 1840/41 i forbindelse med Thies Hansen Steenholdts forslag om ophævelse af sprogreskriptet. Ved

fremlæggelsen af forslaget i oktober 1840 begrundede Thies Steenholdt, hvorfor han havde skiftet holdning siden stændersamlingen i 1838: »Men efter at være kommen tilbage til min Hjemstavn, fik jeg, efter de omhyggeligste af mig anstillede Undersøgelser, den Overbeviisning, at Petitionerne vare tilveiebragte ved Agenter fra den danske Propaganda og ved Danevirkere, og at der, idetmindste ikke i mit Valgdistrict, herskede noget almindeligt Ønske om det danske Sprogs Indførelse«. Han gentog modstandernes argumenter fra 1838 – nordslesvigernes manglende kendskab til »høidansk«, den århundredgamle tradition for tysk, frygten for usikkerhed i retsplejen – og han frygtede for det tyske sprogs tilbagetrængning, »fordi vi elske det tydske Sprog og det som vi kunne læse i samme«. Dertil kom som rosinen i pølseenden på Steenholdts argumentation: »Men endelig kan jeg ikke afholde mig fra den ængstelige Frygt, at man betragter disse Sprogforandringer som det første skridt til, at drage Hertugdømmet Slesvigs nordlige Dele over til Danmark, hvilken Tildragelse, idetmindste hvad mit Valgdistrict angaaer og saavidt mig bekjendt, enhver vil ansee som en stor Ulykke der maa afværges af alle Kræfter, med alle til raadighed staaende lovlige Midler. Thi vi ville holde fast ved vore gamle Rettigheder og isærdeleshed ved vor Forbindelse med Holsteen og haabe i denne Forbindelse at gaae en lykkelig Fremtid imøde«. ⁵²

Nedsættelsen af en komité blev vedtaget med stort flertal. At hertugen af Augustenborg fik det største antal stemmer, var en klar strømpil for den ændrede holdning i forsamlingen. ⁵³ Debatten om komitébetænkningen i januar 1841 bekræftede til fulde, at det allerede i den parlamentariske politiks barndom gjaldt, at man har et standpunkt, indtil man tager et nyt. Dog var forsamlingens præsident, professor Niels Falck, endnu at finde på tilhængernes side. Han var stadig overbevist om, at reskriptet var retfærdigt og svarede til folkeønsket i hans nordslesvigske hjemegn, og han grundede fortsat ikke sit synspunkt på petitioner af den ene eller anden retning, men »paa mangeaarig Erfaring og paa Kundskaber til Localforholdene«. ⁵⁴

Hertugen af Augustenborg havde heller ikke skiftet standpunkt, men han var allerede modstander i 1838 og gentog nu sine argumenter. ⁵⁵ Det samme gjorde justitsråd Dröhse, der i polemik mod Nis Lorenzen fremsatte det udpræget konservative synspunkt, »at Undersaatterne maa rette sig efter Landets Sprog, efter Lovsproget, efter Retssproget, ikke omvendt«. ⁵⁶

Aabenraa havde siden 1838 skiftet stænderdeputeret. I stedet for kancellisekretær Claussen mødte nu suppleanten, over- og landretsadvokat dr. J. G. Th. Gülich. Han var som alle andre advokater modstander af sprogreskriptet, men som liberal kunne han ikke så godt dele Dröhses syn på »undersåtternes« stilling til staten. Han mente som Nis Lorenzen, at embedsmændene var til folkets skyld, men tilføjede så blot, at det netop var i folkets interesse, når den nedsatte komité gik ind for, at tysk forblev rets- og forvaltningsprog. ⁵⁷

Haderslev havde også fået ny repræsentant siden 1838. Købmand Peter Hiort Lorenzen havde nedlagt sit mandat og var blevet erstattet af over- og landretsadvokat Gottfriedsen, og også denne var som venteligt for en advokat at finde blandt modstanderne af sprogreskriptet. Gottfriedsen påstod, at blandt »den intelligentere Deel af Landfolkene ikke let findes een, som ikke forstaaer det tydske Sprog«. ⁵⁸

Peter Todsens fra Mejerholm hørte til dem, der havde skiftet holdning, ifølge ham selv efter længere tids grundig overvejelse og i nøje overensstemmelse med vælgerne: »Vi ere Slesvigere mener han, og ville blive Slesvigere. Men ville vi det, saa maae vi heller ikke skille os fra et Sprog, som saa at sige allerede ved hævd er blevet vor Eiendom, ikke ville vi afvende os fra vort Modersmaal, som det tydske Sprog er og vil forblive«. ⁵⁹ For Todsens var sprogforholdene i 1840 ikke længere et praktisk problem, men et nationalitetsspørgsmål.

Blandt de øvrige nordslesvigske deputerede talte kun Andreas Petersen, Nis Lorenzen og Christen Bonfeld for opretholdelsen af sprogreskriptet, og de havde svært ved at gøre sig gældende imod hertugens og Güllichs veltalenhed. ⁶⁰ Ud over de tre og Falck var de nordslesvigske bønder Peter Alexandersen og Thomas Thomsen stadig tilhængere af dansk rets- og forvaltningsprog. ⁶¹ Ved afstemningen var der kun 9 tilhængere af reskriptet, mens hele 33 androg kongen om dets ophævelse. ⁶² Som den tyske historiker Jürgen Rohweder konkluderede: »Af opfyldelsen af retfærdige ønsker var nu blevet politik«. ⁶³ Imidlertid fastholdt kongen reskriptet.

På trods af dette nederlag blev virkningerne af sprogreskriptet gennemgribende for den slesvig-holstenske bevægelse. For det første bar det godt med brændsel til forestillingen om »den danske propaganda« som udtryk for de angivelige danske bestræbelser på at indlemme Slesvig i kongeriget. For det andet skabte det en enig front bestående af hertug Christian August, embedsmændene og advokaterne samt flertallet af de liberale, om end deres motiver var vidt forskellige. Hertugen så sprogreskriptet som et indgreb i sine fyrstelige rettigheder med mulig skade for slægtens arvekrav. Embedsmænd og advokater frygtede af standspolitiske grunde sprogreskriptets brud med hertugdømmernes officielle tyskhed. De liberale så hertugdømmernes enhed truet og dermed deres primære begrundelse for en fri forfatning svækket. Mere eller mindre tøvende opgav de deres tværnationale liberalisme til fordel for et nationalliberalt standpunkt med antidansk retning. For det tredje fik den slesvig-holstenske bevægelse i modstanden mod sprogreskriptet en begyndende tilslutning i landområderne i den sydlige del af Nordslesvig. De første spirer til hjemmetyskheden på landet var lagt.

Fortsat modstand fra hertug Christian August

Hertugen af Augustenborg fastholdt sin modstand imod sprogreskriptet, ligesom han efter evne saboterede dets gennemførelse. Faktisk blev retsprotokollerne på de augustenburgske og gråstenske godser ført på tysk lige indtil 1848.⁶⁴ På Sundevedsiden var hertugens justitiar på Gråsten Wilhelm von Krogh under pres fra Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli, der ønskede en forklaring på, hvorfor han endnu i slutningen af 1842 kun udstedte erklæringer på tysk.⁶⁵

Wilhelm von Krogh var tillige herredsfoged i Lundtoft herred. Her satte han i december 1842 tilsyneladende på eget initiativ en petition til stænderforsamlingen i omløb med anmodning om, at det skulle være frit for parterne at vælge dansk eller tysk sprog ved retten – vel i håb om, at han så kunne få de dansktalende til at afstå fra deres ret. Udadtil stod proprietær og teglværksejer H. C. Richelsen fra Buskmose for petitionen, der var tysksproget. Den blev sendt til stænderforsamlingen med 55 underskrifter. Heraf kom 23 fra Rinke­næs, 13 fra Hokkerup, 10 fra Felsted og 9 fra Ensted. 21 underskrivere var gårdmænd, 12 kådnere, 18 inderster, 1 høker, 1 aftægtsmand og 2 uden angivet erhverv. Især i Rinke­næs havde mange inderster skrevet under, måske fordi de følte sig afhængige af Richelsen. Skønt ønsket var mindre vidtgående end i 1840, fik denne petition kun halvt så mange underskrifter som dengang.

På samme tid bad hertugen von Krogh sørge for en erklæring fra vælgerne i 5. landvalgdistrikt om, at det ikke var efter deres ønske, når egnens stænderdeputerede, tingskriver Peter Jepsen fra Benniksgård i Rinke­næs, talte dansk i stænderforsamlingen. Ud fra sit kendskab til vælger­nes holdning frarådede von Krogh imidlertid hertugen, at man forsøgte at fremkalde en sådan erklæring; især i Sundeved var stemningen dårlig. For nærmere at sondere stemningen lod von Krogh en anden af hertugens støtter, købmand O. F. Ahlmann i Gråsten, køre til gdr. N. A. Matzen i Krammark, mens Richelsen fra Buskmose (»som man ganske kan forlade sig på«) skulle ride til Sundeved. Selv ville von Krogh undersøge indstillingen blandt bønderne på Sandbjerg gods, hvor han også var justitiar. Resultatet af sonderingen blev nedslående. Ahlmann kunne ikke aktivere Matzen i Krammark (»uden hvem der vel ikke lader sig noget gøre i Broager«). Heller ikke på Sandbjerg gods og i Sottrup var der blandt »matadernerne« stemning for en erklæring imod Peter Jepsen. Også i Lundtoft herred blev petitionen til Jepsen en fiasko. Modstanden var stærkere end ventet; i Uge ville man slet ikke inklade sig på erklæringen, og i Hokkerup kun ganske få. I alt regnede von Krogh med 70-80 underskrifter. En tilsvarende erklæring udgået fra Aabenraa fandt ingen klangbund i de nordlige byer i herredet eller i Varnæs birk. Wilhelm von Krogh var derefter helt opgivende.⁶⁶

Øjensynligt var kampagnen mod det danske sprog på denne tid en temmelig

død sild i landbefolkningen i Sundeved og tilgrænsende områder. Heller ikke senere erklæringer imod sprogreskriptet fra 1840 fik den store succes. I 1844 androg Slogs herreds befuldmægtigede stænderforsamlingen om ophævelse af sprogreskriptets bestemmelser om dansk retssprog, subsidiært at parterne selv måtte vælge retssproget. Desuden ønskede de tyskundervisningen indskærpet. I Uge og Ensted sogne skrev 43 under på en tilsvarende petition til stænderne. Det var også væsentligt færre end i 1840.⁶⁷ Da de kongetro slesvigske bønder havde set, at kongens vilje var ubøjelig, føjede det store flertal sig herefter – hvis de da ikke direkte glædede sig over den – måske var der endog en dansk sprogbevidsthed på vej blandt bønderne på Gråsteneøen.

Var der ikke mere at gøre for det tyske sprog i retten og forvaltningen, var der måske muligheder i kirken. Hertugen havde formentlig via sin politiske agent, pastor Jürgen Brag i Adsbøl, en finger med i spillet, da jurater og ottemænd i Rinkenæs sogn med H. C. Richelsen på Buskmose som hovedperson i foråret 1844 indgav en ansøgning til provinsialregeringen i Slesvig om, at det måtte blive pålagt sognepresten at holde tysk prædiken hver fjerde søndag; deres henvendelse til præsten havde nemlig ikke givet det ønskede resultat. Denne ansøgning blev indgivet uden aftale med de øvrige indbyggere i Rinkenæs og blev derfor i juni samme år mødt med en protest underskrevet af 35 sogneboere, der ingen forandring ønskede i det bestående. Heriblandt var tingskriver Peter Jepsen. Sagen blev taget op af Dannevirke, men pastor Brag sørgede for, at der i Sønderborger Ugeblad fremkom en protest mod dette blads behandling af sagen, forfattet af Richelsen og undertegnet af øvrige jurater og ottemænd. Provinsialregeringen ville ikke pålægge præsten at holde tyske prædiker, men ønskede nogen i sognet det, og var præsten rede dertil, måtte der holdes prædiken og altergang på tysk udenfor det til de danske gudstjenester fastsatte tidspunkt.⁶⁸

Sagen i Rinkenæs er endnu et eksempel på, at et sogn, der i 1840 protesterede imod sprogreskriptet og ønskede udvidet tyskundervisning, tilsyneladende nu var imod at fremme det tyske sprog. Det underbygger formodningen om, at protesterne imod sprogreskriptet i 1840 ikke så meget bundede i en uvilje mod det danske sprog, men snarere i landbefolkningens konservative refleksreaktion mod det man frygtede, reskriptet var udtryk for: Slesvigs indlemmelse i kongeriget. Tilsvarende var bøndernes forkærlighed for det tyske sprog næppe så dyb, som nogle af petitionerne fra 1840 gav udtryk for. Det drejede sig snarest om et praktisk begrundet ønske om at lære tysk til brug i samkvemmet med tysktalende, ikke om at styrke tysk sprog generelt.

Anderledes så det sikkert ud i byerne. I hvert fald var ønsket om tyske gudstjenester betydeligt stærkere i Nordborg flække end i Rinkenæs sogn. Her skrev 207 mænd og kvinder (!) ligeledes i 1844 under på en petition om seks tysksprogede gudstjenester årligt i Nordborg kirke, fordelt på tre anden-

August Wilhelm Neuber (1781-1849) var læge i Aabenraa. I løbet af 1830'erne forandrede han politisk indstilling fra en kongetro helstatspatriotisme til et antidansk slesvig-holstensk sindelag, måske som følge af, at han blev afskediget som fysikus efter en bestikkelsessag. I 1841 opfandt han slagordet »Up ewig ungedeelt«. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie efter litografi.

helligdage og tre almindelige søndage. Petitionen blev forelagt i stænderne af herredsfoged Steffens, der ved valget i 1841 havde afløst Bonefeldt.⁶⁹ Om hertugen stod bag denne petition, eller hans trofaste støtte i Nørherred havde handlet på egen hånd, eller om initiativet til petitionen var kommet fra borgerne i Nordborg, melder historien desværre intet om.

Sprogskriptet af 14. maj 1840 medvirkede i løbet af sommeren og efteråret 1840 til fremkomsten af egentlige nationale modsætninger i Nordslesvig, ikke alene i købstæderne, men også på landet – og dermed til udkrystalliseringen af den nordslesvigke hjemmetyskhed. De nationale modsætninger i landsdelen blev yderligere øget, da den tyske nationalbevægelse i efteråret 1840 oplevede en vældig fremgang som reaktion på franske politikeres krav om indlemmelse af den venstre Rhinbred i Frankrig.

12. Fra slesvig-holstensk liberalisme til nationalliberalisme 1840-44

Den fransk-tyske Rhinkrise 1840 og den tyske nationalbevægelse

I 1840 satte begivenheder i Mellemøsten og reaktioner herpå i Frankrig en nationalistisk kædereaktion i gang, som via Tyskland fik skæbnesvanger betydning for det dansk-tyske forhold i Slesvig. Den nytiltrådte franske ministerpræsident Adolphe Thiers gav i foråret Ægypten diplomatisk støtte til en krig imod Tyrkiet. De andre stormagter Rusland, Østrig, Preussen og England stillede sig imidlertid på Tyrkiets side og tvang i juli Ægypten til retræte, hvorved de tilføjede Frankrig et diplomatisk prestigetab. Den sårede franske nationalstolthed skabte en stemningskrise, som satte regeringen under pres og foranledigede den til at kræve traktaterne fra 1815 ændret og den fransk-tyske grænse flyttet østpå. Den ophidsede franske opinion krævede i aviser og fra talerstole den »naturlige grænse« langs Rhinen. Regeringen indledte rustninger og koncentrerede tropper i Alsace. I Tyskland voksede frygten for krig. Censur og foreningsforbud lagde i første omgang en dæmper på rektionen, men skabte også med Hagen Schultzes ord en »kollektiv følelsesopstemning«, der i efteråret 1840 strømmede ud i en flod af tysk-nationale, antifranske protester, der mindede om 1813 – fjenden var den samme.¹

Stemningen fandt bl.a. sin udløsning i Nikolas Beckers berømte digt »Der deutsche Rhein« fra september 1840, hvoraf et par strofer lød:

Sie sollen ihn nicht haben,
Den freien deutschen Rhein,
Ob sie wie gier'ge Raben
Sich heiser darnach schrei'n.

Sie sollen ihn nicht haben,
Den freien deutschen Rhein,
Bis seine Flut begraben
Des letzten Mann's Gebein!

Beckers digt skabte en sand »Rheinliedrus«, der bl.a. også omfattede Max Schneckenbergers »Wacht am Rhein« med strofen »Lieb Vaterland, magst ruhig

sein, fest steht und treu die Wacht am Rhein« og det følgende år Hoffmann von Fallerslebens »Deutschlandlied«, der definerede Tysklands nordlige udstrækning til Lillebælt, altså inklusiv Slesvig.

Selve Rhinkrisen blev afblæst uden krig, da Thiers i oktober 1840 blev afskediget som ministerpræsident og efterfølgeren Guizot rettede ind efter de europæiske stormagters ligevægtspolitik. Langtidsvirkningerne for den tyske nationalbevægelse var imidlertid betydelige. Organisationerne for Tysklands enhed lod sig ikke længere standse. I 1842 ophævedes forbuddet mod turnerforeningerne, som derefter udfoldede sig frit over hele Tyskland. Sangerforeningerne bredte sig ligeledes ud i alle hjørner. Et andet udtryk fik den genrejste tyske nationalbevægelse i de mange monumenter, som særlig blev grundlagt i årene 1840-42: Herrmandenkmål i Teutoburger Wald, Walhalla ved Regensburg og Befreiungshalle ved Kelheim samt Kölner Dombau-Verein, der blev stiftet i 1841 og det følgende år holdt en stor Dombau-Fest. Dertil kom monumenter for den tyske kulturnations førende skikkelser: Schiller og Dürer allerede i 1839 og 1840, Mozart i Salzburg 1842, Bach i Leipzig 1843 og Goethe i Frankfurt 1844. Monumenterne blev indviet med store fester, og sangerforeningerne holdt også fællestyske fester. Historikeren Otto Danns karakteristik af 1840'ernes tyske nationalbevægelse er således træffende: »Den kulturnationale fest var blevet nationalbevægelsens foretrukne udtryksform... den tyske nation fra årene forud for 1848 [des Vormärz] var i realiteten et stort festfællesskab«. ² Tyskheden i Slesvig og Holsten var ikke nogen undtagelse! I det hele taget fik Rhinkrisen mangfoldige virkninger i hertugdømmerne.

Fyndordet »Up ewig ungedeelt« formuleres 1841

For slesvig-holstenerne i Nordslesvig var det efter sprogreskriptet af 14. maj 1840 nærliggende at koble sig på den nationale tyske bølge og sidestille de franske krav på Rhinlandet med »den danske propagandas« angivelige stræben efter at indlemme Slesvig i det danske kongerige. Det skete på meget direkte vis i et digt, som blev bragt i *Lyna* den 2. maj 1841, hvor også slagordet »Up ewig ungedeelt« for første gang blev formuleret. ³ Det hed således i *Lynas* kommentar til digtet: »Forfatteren, en tysktalende, vil hermed naturligvis på vegne af det langt overvejende flertal af indbyggerne i hertugdømmet protestere, 1. imod ethvert daniseringsforsøg fra propagandisterne, 2. imod enhver inkorporation af hertugdømmet i kongeriget Danmark«. Digtet lød således:

Sie sollen es nicht haben,
Das heil'ge Land der Schlei!
Uns täuschen nicht die Gaben
Der fremden Sklaverei.

Nicht soll man uns umstricken
Mit glattem Zungenspiel:
Klar steht vor unsern Blicken
Ihr ränkevolles Spiel.

Sie sollen es nicht haben,
Das heil'ge Land der Schlei!
Auch uns ins Herz gegraben
Ist alte Holstentreu.

Und ob sie zornig dräuen
Wir achten wenig drauf;
Uns soll man nicht entzweien,
Fest stehen wir zu Hauf!

Sie sollen es nicht haben,
Das heil'ge Land der Schlei!
Nicht tückisch drin vergraben
Ihr Basilisken-Ei.

Wir wissen, was sie brüten:
Sie brüten auf Verrat.
Wir, Dänen nicht noch Jüten,
Sind Deutsch in Wort und Tat!

Sie sollen es nicht haben,
Das heil'ge Land der Schlei!
Sie sollen es nicht haben,
Das Land, so stolz und frei.

Der König hat's geschrieben,
Zum Herzog drob erwählt:
*»Se schölln tosammen blieben
Op ewig ungedeelt!«*

Digterens beskrivelse af hertugdømmet Slesvig som et »helligt land« og hans forsøg på at tillægge den lokale nationale modstander de mest nederdrægtige hensigter viser, at også de mere skingre toner fra den nationale vækkelsesbølge i Tyskland havde fundet vej fra Rhinlandet og helt op til Nordslesvig og tilvejebragt en parallelisering, som det dansk-tyske forhold næppe var tjent med.

Forfatteren, der i første omgang forblev anonym, var lægen August Wilhelm Neuber i Aabenraa. Han var født 1781 i Magdeburg, men kom efter sit studium i Kiel til Aabenraa i 1811, hvor han fik embede som fysikus, d.v.s. embedslæge. Her blev han snart kendt som en meget foretagsom borger, om end hans mange projekter langt fra altid kronedes med held. Hans poetiske evner brugte han gennem årene til mangfoldige loyale for ikke at sige servile hyldestdigte til den danske konge og helstaten, men i slutningen af 1830'erne blev han slesvig-holstener og antidansk, måske som følge af, at han blev fradømt sit embede som fysikus på grund af modtagne bestikelser i forbindelse med udstedelsen af helbredsattester ved militær-sessionerne.⁴

Neubers digt blev snart trykt i flere slesvig-holstenske aviser.⁵ Rigtig udbredelse fik det dog først med sangerbevægelsen (se kapitel 13). I 1844 blev det f.eks. trykt i sangbøgerne »Kriegslieder für den Bürger und Bauer in Schleswig-Holstein« og »Schleswig-Holsteinische Lieder den Liedertafeln in Schleswig-Holstein zugeeignet«. Men først og fremmest blev digtet kendt via sangerfesten i Egernførde i 1845, hvor det blev sunget sammen med andre politiske sange, der samme år var blevet forbudt af censuren. Navnlig vandt fra den tid den sidste linje, »up ewig ungedeelt« (med »u« i stedet for digtets »o« i »up«), indpas som slesvig-holstensk slagord i snart sagt alle sammenhænge: På bannere og indskrifter, som romantitel, i historiebøger, på plakater, pipehoveder etc. Slagordet var formet ud fra Christian 1.s løfte til det slesvig-holstenske ridderskab i Ribebrevet fra 1460, der som nævnt fra begyndelsen i 1815 var hovedpunktet i den slesvig-holstenske statsteori. Brevets præcise ordlyd var »ewich tosamende ungedelt«. Slagordets formulering lå dermed et stykke fra originalen, men det var vel fordi ordene skulle passes ind i Neubers eller rettere Beckers versfødder fra 1840. Uden Rhinkrisen var det sikkert kommet til at lyde anderledes!

Beckers »Rheinlied« dannede i øvrigt forbillede for endnu et slesvig-holstensk digt. I Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt offentliggjorde en poet ved navn Feddersen i april 1842 bl.a. følgende, lidt mere ubehjælpomme, men mindre krigeriske vers:⁶

Sie sollen es nicht haben
Das alte Schleswig Land,
Und wenn sie's auch begraben,
Mit Büchern bis zum Strand.

Ist gleich in unserm Norden
In Kirche, Schul und Haus
Die Sprache dän'sch geworden,
Wir scheiden doch nicht aus.

Es treffe niemals Tadel
Den Jüten – aber seht!
Nach Süden zeigt die Nadel
An unserm Welt-Magnet.

Med verslinjerne om bøgerne hentydede digteren til de danske sognebogsamlinger, som fra begyndelsen af 1840'erne indgik i den danske sprog- og kulturoffensiv i Nordslesvig. Bemærkelsesværdig er det »hjemmetyske« løfte i andet vers: at nordslesvigerne trods det danske sprog i kirken, skolen og hjemmet ikke ville skille sig ud fra resten af hertugdømmet.

Etableringen af en slesvig-holstensk lokalpresse 1840/41

Udbredelsen af Neubers, Feddersens og andre skribenters slesvig-holstenske og hyppigt nu tillige antidanske agitation forudsatte en presse. I oplysningstiden var der i Haderslev, Tønder og Sønderborg blevet grundlagt lokale »intelligensblade«. Dette begreb hentydede hverken til redaktørens eller læsernes åndelige evner, men til at bladene bragte efterretninger (jfr. engelsk »intelligence«). Aabenraa fik sit blad noget senere (i 1826), men som nævnt standsede det i februar 1839, da regeringen kasserede Kopperholdts udgiverprivilegium. Det var et afskrækkende eksempel på, hvor galt det kunne gå for en avis, hvis den blev alt for ubehagelig for statsmagten. Myndighederne havde imidlertid også mindre radikale sanktionsmuligheder. Ganske vist fandt der ikke som i Holsten en lovpligtig forensur sted i Slesvig, men siden 1820 skulle politimesteren godkende de trykte aviser og skrifter, før de blev frigivet til salg. Fandt han overtrædelser af de meget vage bestemmelser om indskrænkninger i trykkefriheden, kunne han beslaglægge oplaget. For at undgå dette og de dermed forbundne indtægtstab for udgiverne, underkastede mange redaktører sig en frivillig forensur. Hvor politimesteren ønskede passager slettet, lod de aviserne udgå med blanke linjer. Indtil sommeren 1846 udgjorde indskrænkningerne i trykkefriheden som helhed næppe mere end et irritationsmoment og var i hvert fald ingen afgørende hindring for udbredelsen af politiske budskaber, så længe skribenterne var mådeholdne i deres sprogbrug.⁷

Selv om trykkefriheden var indskrænket og oplagene på de lokale intelligensblade endnu var små, var de vigtige brikker i en offentlighed, hvor politiske budskaber kunne kommunikeres ud til den brede befolkning, der omkring 1840 i det store hele var alfabetiseret og takket være tidens almindelige velstandsfremgang i stigende grad købedygtig. Det var derfor af stor værdi for den slesvig-holstenske bevægelse, at to af landsdelens tysksprogede lokalblade 1840/41 sprang ud som organer for dens nationale synspunkter.⁸ *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt* var grundlagt i 1813 og havde 1813-

1854 enkefru Margrethe E. Forchhammer som udgiver og redaktør. Det udkom som navnet siger en gang om ugen, om torsdagen, med otte sider i det lille oktavformat (mindre end A5). Oplaget er ukendt, men har næppe været stort. Indholdet var indtil 1840 mest bekendtgørelser fra myndighederne og annoncer fra private, prisoplysninger og en del almindeligt oplysende eller underholdende stof, sjældnere egentlige nyheder og aldrig decideret politisk stof, højst hyldestdigte til kongen og fædrelandet, hvoraf der tidligere er meddelt eksempler.⁹

Særlig i løbet af sommeren 1840 blev ugebladet mere og mere politisk engageret. Det bragte tronskifteadressen til Christian 8., redegjorde udførligt for den slesvig-holstenske statsteori, polemiserede imod Dannevirke og kritiserede såvel »den danske propaganda« som nyholstenerne, altså tilhængerne af Holstens »enegang« uden Slesvig i forfatningsspøgsålet. Avisen hyldede desuden i sommeren 1840 de holstenske stænder for deres initiativ i stænderforeningssagen, drog til felts imod sprogreskriptet, berettede om Uwe Jens Lornsens tanker og sendte et »sidste ord« til Peter Hiort Lorenzen.¹⁰ Som bladet selv formulerede det i august 1840: »Vort blad, som hidtil har været fremmed over for vor tids politiske bevægelse, begynder nu også at lade sin røst høre. Og hvem ville skjule, at det på mere passende vis fylder sine huller med artikler af almindelig interesse end med saft- og kraftløse sager, som allerede er aftærsket af andre«. ¹¹ Det kan næppe antages, at enkefru Forchhammer har skrevet de stadig hyppigere politiske bidrag. Formodningen samler sig snarest om købmand J. C. Todsens.¹² Trods denne åbenlyse slesvig-holstenske tendens bragte bladet en sjælden gang indsendte hyldestdigte til kongen og helstaten, ligesom det videregav en positiv nekrolog over Peter Hiort Lorenzen.¹³

Lyna, det tysksprogede blad i Haderslev, var begyndt at udkomme i 1797. Det blev 1829-1847 udgivet af bogtrykker Heinrich Seneberg. Fra april 1839 til november 1840 var Peter Hiort Lorenzen redaktør, fra begyndelsen af 1841 og indtil 1845 konrektor Volquardsen.

Indtil årsskiftet 1843/44 udkom det om søndagen, derefter onsdag og lørdag. Fra april 1840 udkom det med fire sider i tospaltet kvartformat, fra 1843 i tospaltet stort kvartformat. Oplaget lå i begyndelsen af 1840'erne på højst 150 eksemplarer.¹⁴ *Lyna* var mere politisk end det tønderske ugeblad, 1839/40 først og fremmest liberalt.¹⁵ Nationale modsætninger spillede endnu i 1840 ingen rolle. Sprogreskriptet blev slet ikke omtalt. Først i slutningen af december 1840 dukkede slesvig-holstensk orienterede artikler op. Fra års- og redaktørskiftet prægedes det stedse mere af denne retning, tydeligt markeret i forbindelse med stændervalget.

Landsdelens tredje tysksprogede ugeblad var *Sonderburger Wochenblatt* (formentlig grundlagt 1815), der havde en dansk paralleludgave *Sønderborger*

Ugeblad (fra 1832).¹⁶ Udgiver var indtil januar 1842 fhv. skuespiller Carl Wiswe, derefter bogtrykker Carl G. Meyler. Udgiverne redigerede bladet indtil årsskiftet 1843/44. Begge blade udkom én gang om ugen i kvartformat. Oplaget er ukendt. Det var større for den danske end for den tyske udgave.¹⁷ De sønderborgske ugeaviser kunne vel – formentlig på foranledning af hertug Christian August – bringe enkelte indsendte indlæg vendt mod sprogreskriptet eller mod Peter Hiort Lorenzen, men beholdt endnu et par år ind i 1840'erne deres overvejende upolitiske karakter. Endnu i 1842 blev nyheder fra alle dele af helstaten bragt under rubrikken »Vaterländisches« med stoffet fra København i spidsen, og hyldestdigte til kongens fødselsdag figurerede stadig i bladene.¹⁸

Udover de lokale slesvig-holstenske blade havde andre blade af samme observans fra Sydslesvig og Holsten læsere i Nordslesvig, først og fremmest det folkeligt redigerede *Itzehoer Wochenblatt*, som var hertugdømmernes mest udbredte blad.¹⁹

Alligevel var det et svagt led i den slesvig-holstenske bladfront, at den ikke havde et blad i Aabenraa, så meningsfællerne her måtte ty til den haderslevske Lyna. Ærgrelsen herover blev ikke mindre af, at Kopperholdts bladprivilegium blev overdraget til Frederik Fischer, der fra oktober 1839 udgav *Apenrader Wochenblatt* i danskvenlig ånd på linje med Dannevirke i Haderslev. Fischer havde oprindeligt til hensigt at udgive bladet på dansk, men da det rygtedes, rejste der sig en storm imod ham i byen. Der blev iværksat en underskriftindsamling, som opfordrede Fischer til at lade bladet udgå på tysk. Den fik 187 underskrifter og var antagelig iværksat af borgmester Schow i forening med den ledende liberale købmand M. H. Lüders. Initiativet fik Fischer til foreløbig at benytte det tyske sprog i bladet og være yderst tilbageholdende. Således opnåede han fred med sine medborgere, men ikke med sig selv, og i april 1840 begyndte han at udgive sit blad på dansk – oven i købet med titlen *Ugeblad for Aabenraa*, altså med byens gamle danske navn. Det udfordrede ikke alene slesvig-holstenerne, men også mange konservative slesvigere. De slesvig-holstenske kredse i Aabenraa reagerede i første omgang med at øge Lynas udbredelse i byen, så den her nåede op på godt 60 abonnenter stigende til 75. Dernæst forsøgte de at skaffe Kopperholdt privilegium til et tysk blad. I den netop oprettede Bürgerverein blev der iværksat en petition til støtte for Kopperholdts fornyede ansøgning, som fik hele 225 underskrifter, da den var holdt i liberale vendinger blottet for danskfjendtlige udtryk. Den gav imidlertid ikke det ønskede resultat.

Senere på året svingede borgmester Schow og den øvrige magistrat ind på den slesvig-holstenske linje og bragte læge A. W. Neuber på banen som udgiver af et nyt tysksproget ugeblad. Neuber markerede sig på denne tid som udpræget slesvig-holstensk publicist, ikke alene ved ovennævnte antidanske

sang, men også ved udgivelse af to småskrifter vendt imod Fischers blad og sprogreskriptet. Det ene handlede om »Der Name Apenrade«, det andet gav en »Kurze Beleuchtung der Ansicht des Herrn Pastor Harms in der Sprachsache« og gengav de nordslesvigske embedsmænds og advokaters argumentation imod sprogreskriptet i populariseret form. Samtidig blev der sat en ny petition i cirkulation. Den var rettet til borgmester Schow for at få ham til at forlange, at Fischer ændrede sin bladtitel, så Aabenraa erstattedes med Apenrade. Den fik så mange som 267 underskrifter og fik tilslutning selv fra danskorienterede slesvigere, da den var rent praktisk i sin argumentation og uden antidanske vendinger. Den blev nu taget til indtægt for Neubers ansøgning og lagt sammen med denne. Imidlertid trak myndighedernes behandling af denne ansøgning ud. I februar 1841 blev der sat en ny petition i værk, der på ny var holdt i upolitiske vendinger. Den fik den sædvanlige store tilslutning, 259 underskrifter, hvoraf 24% var skibsredere og købmænd, 52% håndværkere, 6% intellektuelle og 18% uidentificerede. Men heller ikke den nyttede noget, en ansøgning til fordel for Neuber fra bykollegierne ej heller. I november 1841 traf kongen resolution om, at ansøgningerne ikke kunne imødekommes. De slesvig-holstenske kredsers store anstrengelser for at få en tysksproget og slesvig-holstensk sindet avis i Aabenraa var mislykkedes. Eneste resultat var, at Fischer i oktober 1841 ændrede bladtitlen til *Apenrader Ugeblad*.²⁰

Stænderforeningspetitioner og forfatningsdebat 1840

Bladene refererede ved hjælp af stændertidenden flittigt fra stændernes møder. Selv om møderne ikke var offentlige, blev diskussioner og beslutninger på den måde gjort kendt af en bredere almenhed. Det virkede igen tilbage på de stænderdeputerede, da det tilskyndede dem til at markere sig i debatten og stille sig i et gunstigt lys hos vælgerne.

Til stænderforsamlingen, der mødtes i Slesvig i oktober-december 1840, indkom der på ny i løbet af oktober måned fra Aabenraa og Tønder petitioner om en forening af de slesvigske med de holstenske stænder. På ny var tonen mest slesvig-holstensk i petitionen fra Aabenraa med 120 underskrifter. Adskillige af de gamle argumenter blev her gentaget: Besparelser i tid og penge, styrkelsen af kræfterne til fædrelandets vel og af den åndelige og moralske kraft, det fælles universitet, den fælles lovgivning, det fælles kancelli, den fælles provinsialregering og den fælles overappellationsret. Landsrettighederne blev denne gang kun antydnet med en kort henvisning til den århundredlange fælles historie. Nok så bemærkelsesværdigt er, at der blev nu fremsat en egentlig følelsesbetonet bekendelse til et slesvig-holstensk fædreland og folk: »Og hvorfor skal et folks repræsentanter adskilles? Et folk, der ved nationalenhed er så tæt indbyrdes forbundet? Spørger man handelen

og samkvemmet, hvorledes de værnes og plejes af Syden, sympatien, hvorledes den bevæger hjerterne, ånden, hvorledes den er rodfæstet og bærer frugt: Alt viser hen til ét fædreland, til et Slesvig-Holsten«. ²¹ Dermed var der sket et kvalitativt spring i Aabenraa-slesvig-holstenernes begrundelse for en forening af stænderne.

Petitionen fra Tønder var mere moderat og henviste først til de slesvigske stænders vedtagelse af foreningen i 1838 og de holstenske stænders ditto tidligere på året 1840. Om sidstnævnte hed det: »Holsten rækker os broderhånden, og Slesvig vil ikke tilbagevise den, men vise, at det [Slesvig] vil vide at værdsætte, hvad det betyder at stå i fast forbund med Holsten, at være og forblive en slesvig-holstener«. De 111 underskrivere fremhævede særlig to begrundelser for stændernes forening, som var kommet til siden 1838. Det ene var nyholstenerne, som kaldte sig det tyske parti og arbejdede på at løsne båndet mellem de to hertugdømmer, skille Holsten fra Slesvig og prisgive sidstnævnte til dansk indflydelse. Det andet var det parti, »som vi vel kan kalde det danske«, der ligeledes arbejdede offentligt og i det stille for at skille Slesvig fra Holsten, men for at trække det over til Danmark og forandre hertugdømmet til en dansk provins. Underskriverne nævnte sprogreskriptet af 14. maj 1840 som et tegn herpå. Petitionen blev indbragt til stænderforsamlingen af Dröhse, der erklærede at ville understøtte den; han havde altså skiftet holdning siden 1838. ²² Fra Tønder gik der endvidere i september en takadresse til borgmester d'Aubert i Oldenburg, der i den holstenske stænderforsamling havde stillet forslag om stændernes forening. ²³

En liberal mærkesag som stændernes skattebevillingsret opnåede allerede i 1838 betydelig støtte i petitioner fra landdistrikterne. ²⁴ Derimod var man på landet i Nordslesvig tilsyneladende utilgængelige for petitioner om forening af de holstenske og slesvigske stænder. To undtagelser var der dog. I 1840 indkom der petitioner herom fra Højer sogn og Tønder herred, dog med temmelig få underskrifter, henholdsvis 32 og 21. ²⁵ Petitionen fra Højer var moderat og gav udtryk for kongetroskab, idet den omtalte »vores allernådigste landsfaders godhed og mildhed« og omtalte ham som »Hans Kongelige Majestæt«. I øvrigt henviste underskriverne til den udførlige debat i stænderne i 1838 og føjede som i Tønder hertil, at en forening af stænderne kunne sætte effektiv bom for »den offentlige og hemmelige virksomhed fra det parti, som i offentlige blade betegnes som den danske propaganda«. Som særlig begrundelse for at berøre dette punkt nævnte underskriverne, at de boede i en del af hertugdømmet, »hvor det daglige livs sprog er et plat dansk«. Petitionen fra Tønder herred var ligeledes moderat. Den overlod den nærmere argumentation til stænderforsamlingen selv, men fremhævede: »Befolkningen har gennem hertugdømmernes mangeårige forbindelse mere og mere forenet sig gennem familiære forhold, så at den kun udgør ét folk«.

Af underskriverne fra Højer flække og landsogn var 13 handlende eller håndværkere (eller begge dele), 1 gæstgiver, 1 møller, 1 tobaksfabrikant, 1 rentier, 1 læge, 1 degn og 1 kommis. Dertil kom 9 gårdmænd (heraf 1 gårdmandssøn), heriblandt flere ejere af gode marskgårde med over 10.000 rigsbankdaler skatteværdi: Carsten R. Carstensen, Andreas Todsens og Matthias Chr. Matthiesen i Højer flække samt Boh Feddersen og Detleff Detleffsen i Ved Gaden. 3 underskrivere har ikke kunnet identificeres. Underskriverne fra Tønder herred kom altovervejende fra Ubjerg sogn, mens en kom fra Abild og en fra Korntved i Tønder landsogn. De 16 var gårdejere, heraf atter flere med store gårde: Peter Lautrup Beck i Korntved, Andreas Johannsen, Nicolay Lorenzen og Hans Fr. Thomsen fra Sæd samt Martin Lorenzen fra Ubjerg. Dertil kom 1 kådner, 1 gæstgiver, 1 lærer og 2 vognmænd.²⁶

Indtil 1846 forblev petitionerne fra Højer og Tønder herred de eneste fra de nordslesvigske landdistrikter, hvori der rejstes krav om forening af stænderne. I Sydslesvig var der derimod både i 1836, 1838, 1840, 1842 og 1844 landvælgere, som indsendte petitioner herom. Når denne liberale mærkesag var mere populær her, kan det hænge sammen med, at de sydslesvigske stændervælgere ofte valgte repræsentanter uden for bondestanden, der havde tættere kontakt med den liberale bevægelse.²⁷

Da stænderforeningen og de indkomne petitioner kom til forhandling i stænderforsamlingen, var navnlig Aabenraas nye stænderdeputerede advokat J. G. Th. Gülich fremtrædende; Gülich var nemlig rykket op fra stedfortræder til deputeret, da G. F. Claussen kort før stænderforsamlingens åbning havde nedlagt sit mandat af private grunde.²⁸ Gülich motiverede, at der blev nedsat en komité med ordene: »Engang valgte dets [Slesvig-Holstens] Mænd i eendragtigt Sind deres Landsherre, den tydske Greve af Oldenborg, Danskernes Konge, paa en fælleds Landdag. Nu raadslaae Slesvig-Holsteens Repræsentanter i tvende Forsamlinger. Måtte denne unaturlige Skillelæg snart falde bort«. ²⁹ For Gülich var der ikke længere tale om rationelle argumenter som besparelser eller stændernes geografiske sammenfald med regeringsorganer og domstole, men om en nødvendighed udledt af historien.

To andre deputerede for Nordslesvig deltog i debatten, der i øvrigt mere handlede om stænderforsamlingens kompetence til at rejse ønsket end sagens egentlige indhold. Andreas Petersen fra Dalby udtalte sig fra sit slesvigske standpunkt imod en forening: »Han ønsker ikke, at Hertugdømmet Slesvig incorporeres i Kongeriget, men ligesaa lidt kan han erklære sig for dets Forening med Holsteen, saalænge han ikke har overtydet sig om Nyttens af en sliig Forbindelse; han ønsker tvertimod, at Slesvig maa forblive i den samme Tilstand som forhen«. ³⁰ En ganske anden indstilling havde Peter Todsens fra Mejerholm; han gik ind for, at stænderne i en betænkning til »Hans Majestæt vor Konge og Hertug« udtalte sig »for de 2 tydske Stænderforsamlingers

Forening«. Han henviste her ikke alene til de broderbånd, der i århundreder havde bestået mellem de to forbundne lande, men også til protesterne imod sprogreskriptet og sagde i den anledning: »Der gives maaske i Hertugdømmet Slesvig Enkelte, efter de offentlige Blade som Dannevirklere benævnte, eller i samme som Medlemmer af den danske Propaganda betegnede, der gives maaskee i Hertugdømmet Holsteen ogsaa enkelte saakaldte Ny-Holstenere, som ere indtagne imod den omtalte Forening og modvirke den; men det var dog i Sandhed meget at beklage, hvis den Slesvigske Stænderforsamling i denne Henseende vilde tage noget som helst Hensyn til disse Enkelte«. ³¹ Peter Todsens argumentation for foreningen af stænderne baserede sig altså på en fjendtlig indstilling til den frembrydende danske bevægelse og dens trussel mod Todsens billede af Slesvig som et tysk hertugdømme. For Todsens var de nationale argumenter nu de afgørende.

Det var af samme grund, Todsens vendte sig imod den »nyholstenske« retning, som redaktør Theodor Olshausen havde grundlagt med en artikelrække i »Kieler Correspondenzblatt« maj-juli 1839. Ud fra et udpræget demokratisk synspunkt ønskede Olshausen og hans fæller en stærkere betoning af hertugdømmet Holstens tilknytning til den tyske nation og til Det tyske Forbund, hvor forbundspagtens § 13 som nævnt gav løfte om en forfatning for Holsten, men ikke for Slesvig. Samtidig skulle den retshistoriske argumentation for forfatningskravet opgives og ligeledes den stærke understregning af Holstens forbindelse med Slesvig. Tværtimod var Olshausen i sin iver efter en demokratisk forfatning indstillet på foreløbigt at lade det nationalt blandede Slesvig gå sine egne veje. Eventuelt kunne en deling senere komme på tale, således at den nordlige del fulgte kongeriget, den sydlige del Holsten. I juni 1839 skrev Olshausen til Peter Hiort Lorenzen: »At det engang kan komme til en deling i Slesvig, antager jeg ogsaa for muligt; og jeg beklager da vistnok tyskerne i den nordlige del, men ville dog i den almindelige interesse ikke regne det for en ulykke, men for det rigtige, såfremt Danmark i det hele forbliver en særskilt stat og får en friere forfatning«. ³² Det var indlysende, at Peter Todsens og andre tysksindede nordslesvigere måtte afvise et sådant perspektiv.

Ved afstemningen blev forslaget vedtaget med 33 stemmer mod 7. Modstanderne var som i 1838 de to flensborgske deputerede, mens Dröhse som nævnt denne gang gik ind for foreningen. De øvrige modstandere var nu de nordslesvigske bonderepræsentanter, som i 1838 havde stemt for: Nis Lorenzen fra Lilholdt, Andreas Petersen fra Dalby, Thomas Thomsen fra Skodborg, Peter Alexandersen fra Sottrup og Christen Bonefeldt fra Ulkebøl. ³³ Det vidnede om, at stænderforeningssagen ogsaa for de danskorienterede nordslesvigere var blevet et nationalpolitisk spørgsmål.

Gulich gik endnu videre i slesvig-holstensk liberal retning og stillede forslag

om en særlig slesvig-holstensk forfatning. Han ønskede en forening af de slesvigske og holstenske stænder efter nyvalget i 1841. De forenede stænders møder skulle være offentlige. De skulle have forelagt et udkast til en fælles forfatning for hertugdømmerne, som dels skulle sikre folket de statsretslige rettigheder fra 1460 i opdateret form, dels sikre Slesvig de samme rettigheder til en landsstændersk forfatning, som Holsten havde i medfør af forbundspagten fra 1815, også selv om Gülich beklagende måtte erkende: »Hertugdømmet Slesvig hører vel for Tiden ikke med til det tyske Forbund« – underforstået at det kunne det senere komme til! Gülichs tanker om forfatningens indhold var temmelig radikale. Den skulle garantere »Opretholdelsen af Slesvig-Holsteens Integritet, og dets Folks tyske Nationalitet« og »Hertugdømmernes evige Forening og Udeelbarhed« og sikre, at gejstlige og verdslige embeder i hertugdømmerne blev besat med indfødte, ligesom den skulle forhindre en »prægravation«, d.v.s. forholdsmæssig stærkere beskatning af hertugdømmerne end af kongeriget. Endvidere skulle dansk mønt afskaffes og den slesvig-holstenske courant fra før 1813 genindføres. Stænderne skulle have skattebevillingsret og besluttende myndighed: »et frit Folk adlyder kun selvbilligede Love«. Endelig skulle forfatningen sikre den personlige frihed, ejendommens ukrænkelighed, talefrihed, pressefrihed, forenings- og petitionsret, dommernes uafsættelighed og domstolenes fuldstændige adskillelse fra forvaltningen. Ministeransvarlighed indgik også i Gülichs forfatningsforslag.

Gülich præsenterede intet mindre et program for en slesvig-holstensk statsbygning. Der var kun få, som i debatten gav deres fulde tilslutning til disse vidtgående forslag. Fra Nordslesvig var det vel kun Peter Todsén fra Mejerholm. Andreas Petersen og Nis Lorenzen kunne bifalde nogle punkter og måtte afvise andre; de gik begge ind for nedsættelse af en komité. Også Alexandersen, Bonefeldt og Steenholdt stemte for komitébehandling. Dröhse udtalte sig derimod klart negativt. Forslaget faldt med 21 stemmer mod 18, men Gülich havde i hvert fald demonstreret sin tysk-slesvig-holstenske og kompromisløse liberale indstilling.³⁴

Stændervalgene 1840/41

Belønningen til Gülich faldt ved stændervalget i Aabenraa i januar 1841.³⁵ Han blev nu valgt til stænderdeputeret for Aabenraa med 45 stemmer ud af 46 afgivne, mens en anden slesvig-holstensk advokat, Jürgen Bremer fra Flensborg, blev stedfortræder med 32 stemmer. Den ligeledes slesvig-holstenske bagermester Asmus Lorenzen fra Aabenraa fik trods anbefaling som en folkelig, ikke-akademisk kandidat i Lyna kun 11 stemmer. Det afholdt ikke Lyna fra at erklære sig tilfreds med udfaldet.³⁶ Agent Jørgen Bruhn fik blot en enkelt. Imidlertid var valgdeltagelsen meget lav, blot 56%, fordi de »loyale« var

blevet borte fra valget. Gülichs mandat var ikke så stærkt, som stemmetallene alene gav udseende af.

I *Haderslev* havde Peter Hiort Lorenzen brudt med de slesvig-holstenske liberale i august 1840 og i løbet af efteråret tilnærmet sig den danske bevægelses lokale leder Peter Chr. Koch og således skrevet i hans blad *Dannevirke*. Bruddet var sket ud fra den overbevisning, at en liberal forfatning for Slesvig efter den nyholstenske bevægelses fremkomst og hertugen af Augustenborgs stigende indflydelse på de slesvig-holstenske liberale bedst lod sig gennemføre i følgeskab med de danske liberales stræben efter en fri forfatning for kongeriget. Som følge af denne nyorientering og i skuffelse over den liberale sags ringe fremgang havde Hiort Lorenzen nedlagt sit mandat.³⁷ Det vakte naturligvis vrede hos hans tidligere allierede blandt de slesvig-holstenske liberale, der anså ham for en forræder. *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt* udpegede meget betegnende for det stadigt stærkere nationale syn på liberalismen Lorenzen som et eksempel til skræk og advarsel: »Må enhver, som det vedkommer, drage den lære ud af dette, at liberalisme uden trofast fastholden ved det medfødte, fælles fædreland intet er, og at faneskift i det store såvel som i det små, for sir Francis Burdett såvel som for hr. Peter Hjort Lorenzen fra Haderslev, altid straffes med den politiske død«. ³⁸

I stedet for Lorenzen var suppleanten købmand J. C. Holm indtrådt i stænderne. Ved et suppleringsvalg i begyndelsen af november 1840 gik mandatet imidlertid til en slesvig-holstensk advokat, den hjemmehørende Peter Gottfriedsen, der fik 60 af de 86 afgivne stemmer, mens deputeret borger J. C. Petersen blev stedfortræder med 33 stemmer. Også i Haderslev gav stemmetallene et forkert billede af enigheden, idet halvdelen af de 175 stemmeberettigede var blevet hjemme fra valget.³⁹

Forud for det ordinære valg i begyndelsen af 1841 frarådede redaktør Volquardsen i Lyna vælgerne i Haderslev og Christiansfeld at genvælge Gottfriedsen, da hans forretning ikke tillod ham at yde en fuld indsats som stænderdeputeret. Desværre var Gülich, P. Lüders og Beseler allerede valgt i andre byer, men over- og landretsadvokat Bremer i Flensborg kunne endnu fås, og han blev anbefalet i varme vendinger. Som stedfortræder anbefalede Volquardsen kancellisekretær Claussen.⁴⁰ Vælgerne fulgte imidlertid kun tildels Lynas anbefaling. Gottfriedsen fik et flot valg med 74 stemmer ud af 88 afgivne, mens kancellisekretær Claussen fra Slesvig blev stedfortræder med 64 stemmer. Dernæst fulgte gæstgiver Jens Christoph Petersen med 23 stemmer, købmand Claus Petersen med 8, købmand C. A. Petersen med 2 og advokat Bremer fra Flensborg med 5. Valgdeltagelsen lå på ny meget lavt med blot 50%.⁴¹

I *Tønder* fuldbyrdede stændervalget stadens politiske forandring fra en konservativ småby til en liberal slesvig-holstensk højborg. Af de 76 vælgere

stemte de 49, altså 64%, en del flere end i Aabenraa og Haderslev. Valgt blev over- og landretsadvokat Wilhelm Hartwig Beseler fra Slesvig, født 1806 i Oldenburg og en af de mest fremtrædende yngre slesvig-holstenske ledere. I Lynas valgkommentar han blev rost for »sin glødende iver for Slesvig-Holsten«. ⁴² Beseler fik 38 stemmer, mens der var 31 stemmer til stedfortræderen, den lokale købmand J. C. Todsén, der efter forgæves opstilling i 1834 og 1838 nu opnåede en pæn andenplads med 32 % af stemmerne mod 16% i 1838 (og 15% i 1834). Tredjepladsen gik til regeringsråd Lüders i Slesvig med 12 stemmer, mens den hidtidige konservative deputerede, justitsråd Dröhse, måtte nøjes med sølle 5 stemmer, det samme som Gülich. Fire andre kandidater fik tilsammen 7 stemmer. Mens tøndringerne i 1834 havde spredt deres stemmer, således at den deputerede og stedfortræderen blot havde fået 40% og endnu i 1838 kun havde givet de to vindere 56%, sluttede i 1841 hele 70% af de aktive vælgere op om Beseler og Todsén. Samtidig var tøndringerne gået fra at vælge lokalt til udenbys. De fremmede kandidater havde sat deres andel af stemmerne op fra 2% i 1834 og 1838 til 57% i 1841. De anførte tal er et håndgribeligt udtryk for den slesvig-holstenske partidannelse, som var sket i marskbyen omkring 1840. ⁴³ Intet under, at Beseler og Todsén indrykkede en tak til vælgerne i byens blad. Beseler tolkede valget af ham, der var vælgerne personlig ganske ubekendt, som en tilslutning til hans politiske grundsatninger og sindelag, og han erklærede, at fædrelandets åndelige og materielle vel kun kunne fremmes, hvis Slesvig-Holstens nationale uafhængighed og selvstændighed tjente som basis for den politiske indsats. ⁴⁴

I *Sønderborg* opstillede Peter Hiort Lorenzen som kandidat til stænderne. ⁴⁵ Det skete på opfordring fra sine gamle liberale meningsfæller, gæstgiver Reimuth samt købmændene Hansen Günthersohn og Mathias Paulsen. Hans program var ikke slesvig-holstensk, men slesvigsk liberalisme: Slesvigs uafhængighed skulle forsvares, og slesvigerne skulle foreløbig vente og se, om en fri forfatning for hertugdømmet bedst lod sig realisere sammen med Danmark eller sammen med Holsten. På den måde kunne Slesvig udøve maksimal indflydelse på forfatningssagen såvel som andre offentlige anliggender i helstaten. Når forholdene var afklaret, ville slesvigerens folkelighed efter Lorenzens mening gøre udslaget.

Forud for valget holdtes fredag den 15. januar 1841 et prøvevalg. Her fik Hiort Lorenzen 33 stemmer, gæstgiver Reimuth 22, købmand J. W. H. Jochimsen fra Flensborg 17, advokat Bremer fra Flensborg 14, etatsråd Esmarch 9, etatsråd Manthey 7, købmand Hansen Günthersohn 2, købmand Otzen 1, justitsråd Ahlmann 1, advokat Hancke i Slesvig 1 og ølbrygger Stade 1. Der var altså en klar overvægt til Lorenzen og hans meningsfæller Reimuth, Jochimsen og Hansen Günthersohn, mens de slesvig-holstenske kandidater Esmarch og Bremer var klart i mindretal.

Udfaldet af prøvevalget kaldte hertug Christian August på banen; han ville undgå, at hans skarpeste modstander i stænderne blev valgt så tæt på residensen i Augustenborg. Sonderburger Wochenblatt bragte søndag den 17. januar en artikel, der advarede vælgerne imod at stemme på Lorenzen. Ifølge købmand Mathias Paulsen var hertugens hofchef von Cossel forfatteren. Ligeledes ifølge Paulsen var hofråd Prehn og aktuar Carstens fra Augustenborg samme søndag eftermiddag og aften i byen for at agitere for etatsråd Heinrich Carl Esmarch, der tidligere 1823-30 havde været borgmester i Sønderborg og som var en tro tilhænger af hertugen. Aktionen imod Lorenzen var ikke uden virkning, men ved valget mandag den 18. januar blev han alligevel valgt med 28 stemmer, tæt fulgt af Esmarch med 26 stemmer. Advokat Bremer fik 22 stemmer, gæstgiver Reimuth 21, etatsråd Manthey 19, købmand Jochimsen 12 og seks andre kandidater tilsammen 8 stemmer. 68 af de 101 vælgere deltog i valget.⁴⁶ Flere vælgere havde stemt både på Lorenzen og Bremer, og med den ret spredte stemmeafgivning kan valget i det hele taget næppe tages som udtryk for det nationale styrkeforhold i Sønderborg endsige for en national kamp. Det vidnede snarere om, at flertallet af vælgerne i Sønderborg endnu stod på 1830'ernes lokalt forankrede, slesvigske, reformliberale standpunkt og ikke som flertallet i de andre nordslesvigske købstæder havde rettet ind efter den slesvig-holstenske liberalisme anført af advokaterne i Slesvig.

I landdistrikterne var valgene endnu mindre end i Sønderborg præget af de nationale modsætninger (se kort over valgdistrikter s. 137). Valgdeltagelsen var gennemgående lige så høj som i købstæderne, men modsat byerne blev stemmerne spredt på mange kandidater.⁴⁷ Det tyder ikke på partidannelse, og var der overhovedet tilløb hertil, blev de krydset af lokale og personlige præferencer. Selv om de nationale pionerer på begge sider i forbindelse med valgkampen var i stand til at placere flere af kandidaterne i deres egen eller i modstanderens lejr, er det langt fra sikkert, at den menige vælger har haft denne viden endsige tillagt den samme vægt som de nationale aktivister. Ligeledes er det usikkert, om senere fremviste slesvig-holstenske sympatier fra nogle af kandidaterne allerede gjorde sig gældende i 1841.

I 1. *landvalgdistrikt* blev gårdejer A. H. Posselt fra Københoved genvalgt til stænderdeputeret med et stort flertal, 134 stemmer, mens stedfortræderen, H. H. Petersen fra Nissumgård ved Lintrup måtte nøjes med 52. På de næste poster fulgte Jens Janniksen fra Barsbøl ved Skærbæk med 39 stemmer, gdr. J. H. Becker fra Øster Lindet med 17 og kammerjunker von Krogh, Aastrup, med 14. Otte andre kandidater fik tilsammen 34 stemmer. H. H. Petersen og von Krogh hørte i hvert fald senere til i den slesvig-holstenske lejr, mens J. H. Becker var indvandret holstener.

I 2. *landvalgdistrikt* blev Andreas Petersen fra Dalby genvalgt med 186 stemmer, mens gdr. Paul M. Dall i Seggelund fik 146. Gdr. Samuel Bentzen

Holst i Frørup fik 83, møller Claus Møller i Tovskov 30, sognefoged Jørgen J. From i Fjelstrup 25, kancelliråd Albinus i Varmark 21, gdr. Math. Hansen i Tårning 16 og gdr. L. von Buchwald i Hejls 12 samt sognefoged Andr. Lauritzen i Stavnsbjerg 11. Tolv andre kandidater fik tilsammen 37 stemmer. Peter Chr. Koch og Dannevirke betegnede Holst som den tyske kandidat og glædede sig over hans nederlag.⁴⁸

Også i 3. *landvalgdistrikt* var stemmerne spredt på mange kandidater. Den gamle deputerede Nis Lorenzen fra Lilholdt blev genvalgt med 234 stemmer, mens der faldt 113 på stedfortræderen sognefoged Asmus From fra Sode. Dernæst fulgte dr. Meyer fra Haderslev med 69 stemmer og kammerjunker von Krogh fra Åstrup med 53. Jesper Møller fra Sønderballe og Iver Nissen fra Hyrup fik henholdsvis 32 og 28 stemmer. To andre kandidater fik mellem 10 og 20 stemmer, og 10 fik under 10 stemmer. Meyer og von Krogh tilhørte i hvert fald senere og formentlig allerede i 1841 den slesvig-holstenske lejr.

Mens de kendte slesvig-holstenske kandidater var klart underlegne i Haderslev amt, så det anderledes ud i 4. *landvalgdistrikt*. Gdr. Thies Hansen Steenholdt fra Ravsted genvalgtes med 125 stemmer, mens gdr. Hieronymus Petersen fra Søst fik 106. 233 stemmer faldt på de andre kandidater, hvoraf gdr. David Bargum fra Havsted, skibsreder Jacob Bendixen fra Skovby, gdr. H. C. Reuter fra Stollig og proprietær Mylord fra Årtoft fik de fleste. Lyna betegnede både Steenholdt, Petersen og Bendixen som slesvig-holstenere.⁴⁹ Også Bargum og Mylord kunne senere findes i den slesvig-holstenske lejr.

I 5. *landvalgdistrikt* var der nyvalg, idet tingskriver Jepsen fra Rinkenæs med 173 stemmer afløste gdr. Peter Alexandersen fra Sottrup, der blot fik 50 stemmer, færre end stedfortræderen gdr. Nis August Matzen fra Krammark (96 st.) og de to gårdejere Johann Johannsen fra Bovrup og Peter Muhle fra Philipsborg (76 og 73 st.), ligesom også agent Dittmer fra Rendbjerg teglværk lå højere (60 st.). Mellem 50 og 20 stemmer fik gårdejerne Peter Petersen fra Surlyk og Chr. Iversen fra Felsted samt proprietær H. C. Richelsen fra Buskmose (41, 34 og 31 st.), mens 5 kandidater fik mellem 10 og 20 stemmer og yderligere flere fik under 10. Matzen blev allerede i 1840 anset som en pålidelig mand for hertugens sag og kan som Dittmer og Richelsen senere i 1840'erne henføres til den slesvig-holstenske lejr.

I 6. *landvalgdistrikt* var gdr. Chresten Bonefeld i Ulkebøl blevet stænderdeputeret, efter at provst Ebbesen allerede i 1836 havde trukket sig tilbage.⁵⁰ Imidlertid blev han kort forud for valget erklæret for ikke-valgbar af valgkommissionen. I stedet blev herredsfoged dr. Steffens fra Nordborg valgt med 302 stemmer. Gdr. H. C. Bladt fra Tandslet fik 213 stemmer. Steffens var som tidligere påpeget Christian Augusts håndgangne mand i Als Nørherred, og hertugen opnåede både at blive en tilhænger af sprogreskriptet kvit og få en sikker støtte indvalgt i stænderforsamlingen. Bladt lå derimod på Bonefeldts

linje. Math. Paulsen i Sønderborg berettede om valgkampen: »Hertugeligt sindede talte for dr. Steffens, patrioter for den brave bolsmand Hans Bladt på Tandsgård i Tandslet«. Han kunne endvidere fortælle, at gdr. Chresten Chrestensen på Hummelhøj tæt ved Sønderborg ved valgbordet havde spurgt, om han kunne stemme på hertugen. Da det besvaredes benægtende, stemte han på Steffens.

Også flere andre kandidater opnåede store stemmetal: Hans H. Møller på Vestermølle (104 st.), Jørgen Chr. Iversen fra Kær (85 st.), Frederik Jepsen i Guderup (78 st.) og H. Hansen fra Lysabild (61 st.). Chr. Aug. Matzen på Melsgård og Nis Kock i Hørup fik 36 og 31 stemmer. 20 andre kandidater fik under 10 stemmer. Fr. Jepsen fungerede som nævnt i 1840 som hertugens agent på Nordals.

I 7. *landvalgdistrikt* fik den hidtidige deputerede Peter Todsén fra Mejerholm frataget sin valgbarhed, og hans klager herimod var nytteløse.⁵¹ Som deputeret og stedfortræder blev der valgt mænd fra distriktets sydslesvigske del, gdr. Detlef Lassen i Brarup med 130 stemmer og justitiarius A. Hansen i Læk med 86 stemmer. På de tre næste pladser fulgte bønder fra den nordlige del: Tidligere suppleant M. Adolph i Nolde med 47 stemmer, Edlef Bucka i Jejsing med 32 og Carsten R. Carstensen i Højer med 12. En række kandidater fik 5 eller færre stemmer. Lassen, Hansen, Adolph og Carstensen optrådte senere i 1840'erne som slesvig-holstenere.

I det blandede valgdistrikt på *Ærø* fik valget nogenlunde samme forløb som på Als, idet den valgte kandidat, amtsforvalter U. A. Holstein, fik sit mandat kasseret af stænderne. Da stedfortræderen møller B. Weber fra Marstal ikke mødte frem, var øen ikke repræsenteret i stænderforsamlingerne i 1842 og 1844. I 1846 holdtes et suppleringsvalg, der bragte den tidligere stænderdeputerede, bysekretær J. K. Klestrup fra *Ærøskøbing* i stændersalen. Han stemte da på linje med det slesvig-holstenske parti.

Blandt de kandidater, som blev valgt af *godsejerne*, var denne gang to nordslesvigske godsejere, Gustav Friedrich Güntzel på Søgård og J. G. Kittel på Skovbølgård. Mens Güntzel ikke mødte i stænderforsamlingen 1842 og allerede døde i 1844, blev den norskfødte Kittel snart udpræget slesvig-holstensk.⁵²

Samlet vakte stændervalgene tilfredshed i den slesvig-holstenske lejr, således i Lyna: »Valgene til den næste slesvigske stænderforsamling er forbi og giver os de glædeligste resultater. Især i købstæderne, hvor ganske vist også den meste intelligens hersker, og hvor derfor også rænkemagerne kan udøve den mindste indflydelse, har vælgernes sunde sans og ægte fædrelandskærlighed stået sin prøve med glans. Haderslev, Aabenraa og Tønder, der som de nordligste byer i hertugdømmet er mest udsat for den danske propagandas angreb, har nemlig valgt deputerede og stedfortrædere, som hele landet ikke

kun agter på grund af deres viden, frisind og faste karakter, men også skatter på grund af deres anerkendte slesvig-holstenske sindelag«. ⁵³

Efter stændervalget blev de slesvig-holstenske deputerede i Aabenraa og Haderslev i februar 1841 behørigt fejret med festbanketter, d.v.s. fællespisning for indbudte gæster med politiske skåltaler. Det var en politisk manifestation, som blev mere og mere udbredt i disse år og som markerede, at de slesvig-holstensksindede nordslesvigere fandt deres vej til det tyske »festfællesskab«. I Haderslev fremlagde en komité på to borgere og en embedsmand først invitationslisten for medlemmerne af Bürgerverein, dernæst for Gottfriedsens og Claussens vælgere og til sidst for andre »hos hvem man kunne forudsætte den samme retning«. 120 imødekom indbydelsen og deltog i festen. Desværre var Claussen forhindret på grund af sygdom, og man måtte derfor undvære ham ved hovedbordet, hvor der stod en hertugkrone pyntet med myrter, symbolet på »kærligheden til det selvstændige, ikke inkorporerede hertugdømme Slesvig«. I overensstemmelse hermed blev der skålet for kongen af Danmark i hans egenskab af hertug af Slesvig. I nærheden af hovedbordet var der tillige anbragt en transparent med hertugdømmerne Slesvigs og Holstens forbundne våben og en hertugkrone samt teksten: »Tro imod unionen med Danmark, men ikke indlemmet i samme og bevaret og beskyttet i deres rettigheder med mod og standhaftighed«. Om noget brud med det danske monarki var der således ikke tale. Der blev derudover udbragt et leve for borgmester d'Aubert fra Oldenburg, der i den holstenske stænderforsamling havde foreslået stændernes forening. ⁵⁴

I Aabenraa var ikke alene byens egne repræsentanter, Gülich og Bremer, men også Steenholdt og Petersen fra det tilgrænsende 4. landvalgdistrikt indbudt. Her deltog 50-60 i festen, der vidnede om »den liberale og endrægtige slesvig-holstenske stemning i Aabenraa«. Der blev holdt en hyldesttale for Gülich og hans indsats i stænderforsamlingen 1840, som naturligvis mandede ud i »ein donnerndes Hoch!«. I sin svartale udtrykte Gülich ønsket om, at de kommende år ville bringe »vort dyrebare fædreland, det uadskillelige, tætforene Slesvig-Holsten« en fri forfatning. Der blev også skålet for Bremer, der gav udtryk for sin enighed med Gülich med en sådan energi og beslutsomhed, at Lyna beklagede, at man ikke kunne sende begge mænd til stænderne på én gang. Der blev også skålet for Steenholdt og Petersen og for stedfortræderen for Tønder, købmand Todsén, der også deltog i festen og holdt en svartale, som overbeviste deltagerne om fælleskabet med nabobyen. Derudover blev der skålet for Dahlmann og Lornsen og flere fremtrædende slesvig-holstenere. Derimod blev der ikke som i 1838 skålet for forbindelsen med Danmark! ⁵⁵

I september 1841 blev der også afholdt en festbanket i Tønder med Beseler, Todsén og ca. 80 borgere og indbyggere. Endvidere var tre stænderdeputerede fra landvalgdistrikterne til stede: Steenholdt fra 4., Detlef Lassen fra 7. og

landinspektør Tiedemann fra 14. Udover de to førstnævnte fra Tønders nabodistrikter havde man altså også inviteret den fjerntboende, fremtrædende slesvig-holstenske agitator. Det var betegnende for den nye stemning i Tønder. Det blev bemærket så langt borte som i Itzehoe, at festen var båret af »en ægte tysk ånd, som måtte overbevise enhver, der endnu ville tvivle derom, at Tønder, skønt beliggende i det nordvestlige hjørne af hertugdømmet Slesvig, desuaget er en tysksindet, en i ordets sande betydning slesvig-holstensk by«. ⁵⁶

Både ved valgresultaterne og måden, hvorpå de blev fejret, åbenbarede stændervalgene i januar 1841 en aktivistisk, fasttømret og separatistisk slesvig-holstensk bevægelse i de nordslesvigske fastlandskøbstæder. Den lave valgdeltagelse i Aabenraa og Haderslev må imidlertid sætte spørgsmålstegn ved, om denne skærpelse af kursen havde opbakning i den brede skare af vælgere – for ikke at sige i befolkningen som helhed; det var fortsat kun det mest velhavende mindretal af den voksne mandlige befolkning, som kunne stemme.

Ejderdanskhed og skandinavisme – et fjendebillede bekræftes 1841-42

Den slesvig-holstenske kampagne imod »den danske propaganda« og »dannevirklerne« fortsatte. I februar 1841 opremsede Lyna som eksempler mistænkeliggørelsen af slesvig-holstensk sindede blandt de valgbare til stænderne i Haderslev amt og den overdrevne ros til de stænderdeputerede, som havde virket for den danske sprogsag og for bønderne i den stedlige tiendeafsløsningskonflikt. Kort sagt, enhver form for politisk aktivitet blev anset for »dansk propaganda« – underforstået at den var sat i værk nordfra. Lyna benægtede ganske, at den var udtryk for den stedlige befolknings holdning. Som mål for »den danske propaganda« nævnte Lyna: Udbredelsen af det danske sprog til Ejderen og indlemmelse af hele hertugdømmet i Danmark. ⁵⁷

I marts 1841 brugte Lyna en hel spalte til at harcellere over endnu et forargeligt eksempel, en dansk skuespillertrups besøg i de nordslesvigske købstæder. Bladet så dette som udtryk for en jesuitisk tilbøjelighed hos de danske propagandister: »Hvad der hidtil ikke er lykkedes for avisskriverne og de omvandrende udsendinge, det skulle endnu engang forsøges ved den tragiske patos' kunst, ved danske fløjter og dansende mimikere«. Gode borgere burde derfor boykotte en ellers i sig selv uskadelig forestilling, og specielt til kvinderne rettede bladet følgende appel – eller trussel om man vil: »Usædvanlige forhold kræver usædvanlige forholdsregler, og skulle Haderslevs skønne kvinder også holde sådanne synspunkter for overdreven rigorisme, så er vel de huslige forhold hos dem sådan indrettet, at mon ikke hustruer og døtre beredvilligt skal underkaste sig deres patriotiske og forstandige ægte-

mænds og fædres anordninger«. ⁵⁸ Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt påpegede en anden fare, de mange tilvandrede tjenestefolk og arbejdere fra Nørrejylland: »Den bestandige, stille folkevandring trækker, nu som før, stadig fra norden mod syden og forplanter med menneskene sproget i den samme retning«. Da denne arbejdskraft ikke kunne eller ville lære tysk, så måtte arbejdsgeberne give efter og tale dansk. ⁵⁹

For at udmale »den danske propaganda« og truslen nordfra og skræmme de konservative slesvigere fra at slutte sig til den danske bevægelse skød bladene altså med bredhagl mod alt, hvad der bevægede sig i det nordslesvigske terræn – en klar understregning af, at kampagnen snarest skød over målet. Imidlertid skulle den i løbet af efteråret 1841 og foråret 1842 få anderledes substans, da den førende danske liberale politiker Orla Lehmann proklamerede Ejderpolitikken. ⁶⁰

Ejderpolitikken er ofte blevet anset for en offensiv, nærmest aggressiv dansk grænsepolitik. I sit udspring rummede den imidlertid et defensivt element, frygten for hele det danske monarkis afhængighed af Det tyske Forbund på grund af den danske konges medlemskab som hertug af Holsten. Denne frygt opstod ved den fransk-tyske Rhinkrise i 1840 og de rustninger, som forbundet satte i værk til forsvar mod franskmændene. Det danske monarki skulle stille tropper til rådighed i tilfælde af krig. Som bekendt blev krigen ikke til noget, men da der i august 1841 blev flyttet tropper fra København til Holsten med henblik på en forbundsinspektion af det danske kontingent, rejste det en debat i den liberale avis *Fædrelandet*. Her advaredes mod Danmarks afhængighed af Det tyske Forbund: »For at fri sig af denne Virkning maa man holde sig uden for Virkningsssfæren, hvilket i dette Tilfælde skeer ved at tilvejebringe en fuldkommen administrativ adskillelse [mellem Holsten og det øvrige monarki] og ved at nærme den danske Statsdeels Institutioner [Danmarks og Slesvigs] til de efter Sprog, Beliggenhed og Landsbeskaffenhed med dem mest beslægtede Folk i Sverige, Norge, England og Holland«. Det var Ejderpolitik og skandinavisme i én sætning. ⁶¹

Yderligere forstærket blev de liberales frygt ved nogle tyske avisplaner fra efteråret 1841 og foråret 1842 gående ud på, at hele Danmark skulle indlemmes i Det tyske Forbund, hvor landet i kraft af sin forholdsvis betydelige orlogsflåde skulle være »admiralstat«. I forlængelse heraf advarede skribenterne imod en demokratisk dansk forfatning, fordi den ville stride mod Det tyske Forbunds ønsker. Det var derfor ikke overraskende, at disse tanker blev skarpt afvist i *Fædrelandet*. ⁶²

Sit mest prægnante udtryk fik den liberale modstand imod Danmarks afhængighed af Det tyske Forbund i Orla Lehmanns berømte eller berygtede tale ved en liberal fest på årsdagen for stænderforfatningen den 28. maj 1842. ⁶³ Her tog Lehmann skarpt afstand såvel fra de tyske planer om Danmarks

indlemmelse i Det tyske Forbund som fra den slesvig-holstenske bevægelse. Vendt imod sidstnævnte fremhævede han, at holstenerne var »i deres gode ret«, når de ønskede tilslutning til et kommende tysk storrige. Danmark burde derfor »ganske opgive Holsten«, d.v.s. tanken om en fortsat statsenhed mellem Holsten og de øvrige dele af det danske monarki. Helt modsat forholdt det sig med Slesvig. Lehmann afviste, at Slesvig var et suverænt rige og ligeså at Slesvig kunne deles – »at sønderrive Slesvig efter Sprogets eller Herkomstens usikre og sammenblandede Grændser er naturligvis umuligt. Udelt maa det derfor høre enten til Danmark eller til Tydskland, og saavidst det nu ikke hører og aldrig har hørt til Tydskland, saa vist er, at det, dets administrative Selvstændighed uskadt, i politisk Henseende er en Del af Danmark«. Grundlaget for Slesvigs tilhørsforhold til Danmark var den historiske ret: »Kun naar vi selv respekterer den Grænse, som Naturen, Historien og Retten har anvist os, kun da kan vi vente at blive respekterede i vor Berettigelse inden for samme Grænse. Denne Grænse er Ejderen«. Konsekvensen af Holstens udsondring og Slesvigs nærmere tilknytning til kongeriget var ifølge Lehmann en grænse ved Ejderen. Lehmann afviste dermed fuldstændig den slesvig-holstenske tolkning af den historiske ret. Han hånedes ridderskabets nexus socialis som et »antikvarisk Snurrepiberi uden al politisk Betydning« og hævdede, at det aristokratiske væsen i Holsten måtte virke frastødende på det demokratiske Slesvig.

Videre erklærede Lehmann i sin tale Danmarks vilje til at forsvare en grænse ved Ejderen: »Derfor forstaa vi ved Danmark alt Land mellem Øresund og Ejderen og ere rede til at forsvare vort gamle Dannevirke baade mod Nordalbingiernes højforræderske Skraal og mod alle tydske Fuglefængeres søsyge Erobringslyst. Og skulde det gøres fornødent, da vil vi med Sværdet skrive paa deres Ryg det blodige Bevis for den Sandhed: Danmark vil ikke!« Det var hårde ord i maj og ligesom Neubers digt et eksempel på, til hvilke yderligheder de nationale lidenskaber var blevet vakt som følge af Rhinkrisen i 1840. Ligesom Neuber slog danskerne i hartkorn med franskmændene, drog Lehmann slesvig-holstenerne med ind i fjendebilledet for modstanden mod admiralstatsplanerne – planer som flere slesvig-holstenerne tilmed havde taget direkte afstand fra!⁶⁴ Og ligesom Neuber på grundlag af temmelig løse formodninger tillagde danskerne de mest nederdrægtige hensigter m.h.t. en indlemmelse af Slesvig – hensigter som først skulle blive officiel liberal politik netop med Lehmanns tale – udslyngede Lehmann sin krigeriske svada på baggrund af nogle avisartikler. At hans ord blev anledning til en yderligere eskalering af ordkrigen, skal senere fremgå ved et nordslesvigsk eksempel.

Lehmanns tale var ikke kun problematisk i forhold til slesvig-holstenerne, men også i forhold til de slesvigere, der værnede om hertugdømmets selvstændighed. Lehmann var imidlertid overbevist om, at de kunne vindes for ejderpolitikken: »Vort Danmark er altsaa Kongen af Danmarks Riger og Lande,

fraregnet Holsten, men indbefattet Slesvig. At dette vil finde Slesvigernes frivillige Anerkendelse, derom holder jeg mig forvisset, naar kun Slesvigs ejendommelige Forhold og administrative Selvstændighed respekteres, og naar vi kun mager det saaledes, at det bringer Frihed og Lykke at være en Del af Danmark. Danmark indtil Ejderen«. Om Lehmanns tale med de aggressive ord var egnet til at vinde de konservative slesvigere for ejderpolitikken, er temmelig tvivlsomt.

Med Lehmanns proklamerings af ejderpolitikken havde også de danske liberale fuldbyrdet deres forvandling fra internationalt orienterede forkæmpere for en demokratisk forfatning til nationalliberale. Dermed havde begge liberale bevægelser defineret, hvor langt deres ønsker om demokratiske forfatninger strakte sig: For et udelt Slesvig-Holsten til Kongeåen henholdsvis for et Slesvig fælles med Danmark til Ejderen. Det kunne ikke undgå at få konsekvenser i Slesvig, at de to modstandere rev i hertugdømmet fra hver deres kant.

Antidansk slesvig-holstenisme i Aabenraa og Tønder

Sideløbende med Lehmanns dramatiske proklamerings af Ejderpolitikken udviklede den slesvig-holstenske bevægelse i Aabenraa sig i foråret og sommeren 1842 i stedse mere radikal antidansk retning. Et symptom herpå var bystyrets modstand mod at lade en ny havneordning trykke i en dansk version udover den tyske. Et andet tegn var indførelsen af formuleringen »kongelig dansk, hertugelig slesvig-holstensk undersåt [königlich dänischer, herzoglich schleswig-holsteinischer Unterthan]« i skippernes borgerbreve. Dertil kom en række handlendes boykot af rigsbankpengene.⁶⁵

Som optakt til den slesvigske stænderforsamling, der var indkaldt til oktober-december 1842, blev der i begyndelsen af september 1842 afholdt et slesvig-holstensk festmåltid i Aabenraa, hvor bl.a. en række førende udenbys slesvig-holstenere deltog: Gülich, Bremer, Tiedemann, Beseler, J. C. Todsén – alle stænderdeputerede eller stedfortrædere. Fra byen sås bl.a. købmand L. Karberg og advokat Reuter. Der blev talt imod oprettelsen af en filial af den danske Nationalbank i Flensborg og for Slesvig-Holstens tilslutning til den tyske toldforening. Karberg foreslog oprettelsen af en tysk læseforening, der skulle modvirke den nordfra kommende »propaganda«, altså de danske sognebog-samlinger. Todsén skålede for det »søde tyske modersmål«, som han foretrak frem for »Nordens rå toner«. Ikke desto mindre skal en deltager have udbragt en skål på tysk: »Længe leve vort tyske fædreland Slesvig-Holsten«, men derefter talt på dansk: »et, to, tre Hurra«. ⁶⁶

Radikaliseringen af slesvig-holstenerne i Aabenraa kom også udtryk i de petitioner, som de indsendte til stænderforsamlingen. En petition angik udgivelsen af et tysk ugeblad; den fik kun 28 underskrifter.⁶⁷ Stort bedre gik det

ikke en petition til fordel for stændermødernes offentlighed, hvori der blev klaget: »Hvilke angreb vort lands selvstændighed er udsat for fra dansk side, det er almindelig kendt« og hvori kongen omtaltes som »vor hertug«. Den fik 56 underskrifter. Heller ikke en petition for stændernes forening og hertugdømmernes finansielle adskillelse fra Danmark fik stor tilslutning i Aabenraa (53 underskrifter).⁶⁸ I forhold til petitionen fra 1840 betød den en skærpelse af separatismen og dertil som noget nyt direkte antidanske markeringer.⁶⁹ Tonen blev slået an allerede i den indledende opfordring til de deputerede: »at folkets repræsentanter vil varetage fædrelandets ret og velfærd, og derfor frem for alt varetage Slesvig-Holstens statsenhed og selvstændighed over for Danmark«. Det blev rent ud understreget, »at vor nuværende landsherre kun er berettiget til at forlange huldskab og troskab af os som hertug af Slesvig og Holsten, ikke som konge af Danmark«. Om kongen hed det endvidere, at »denne regent har sin residens i et fremmed land«. Desuden bekendte underskriverne på ny: »Slesvig-Holstens sønner er forenede og sammensmeltede til ét folk«.

Efter fornyet oprulning af den danske regerings synderegister m.h.t. de slette statsfinanser og uretfærdigheden mod hertugdømmerne i 1813 fremsattes på ny ønsket om hertugdømmernes finansielle adskillelse fra Danmark. Dertil kom som et nyt krav adskillelsen af helstatens militære styrker i en dansk og en tysk del. Underskriverne klagede over, at »vi må opleve den krænkelser kun at høre dansk kommando, kun at læse om dansk militær, og selv i fredstider at se Slesvig-Holstens sønner rejse over Kongeåen til det fremmede og gøre garnisonstjeneste i Danmark, militærakademiet i Rendsborg eksisterer ikke mere«.

Efter at have gentaget ønsket om en forening af de slesvigske og holstenske stænder tog underskriverne skarpt afstand fra tanken om dannelsen af stænderudvalg fælles for alle fire stænderforsamlinger i det danske monarki: »Ethvert bebudet nyt eller udvidet fællesskab med Danmark vil fra slesvig-holstensk side kun kunne blive betragtet med mistro«. Lige så utvetydigt afvist planerne om at oprette en fælles myndighed for kirke- og skolevæsenet i Danmark og hertugdømmerne. Petitionen sluttede med en tak til »vor elskede landsherre«, navnlig fordi han i den seneste tid havde kaldt mænd til tronens nærhed, som folket havde tillid til. Hermed hentydede underskriverne vel til prins Frederik af Nørs udnævnelse til statholder og kommanderende general for hertugdømmerne i marts 1842. Trods denne ærbødige afslutning kan såvel tonen som de konkrete formuleringer i petitionen imidlertid kun tolkes derhen, at underskriverne ønskede et fuldstændigt brud med den danske helstat og kun ønskede en ren personalunion med Danmark. Målsætningen for underskriverne var dermed allerede i 1842 fastlagt som en fuldt ud selvstændig slesvig-holstensk stat. Den beskedne tilslutning til petitionen i forhold til 1840 viste imidlertid lige så klart, at denne radikaliserings hos slesvig-holstenerne i Aabenraa kostede tilslutning i bredden.

Et typisk symptom på den hårde slesvig-holstenske kernes radikalisering i nationalistisk retning var tillige, at symbolske spørgsmål fik stor betydning. Det sås allerede i sagen med borgerbrevene, men tendensen fremgik endnu tydeligere af en petition fra skippere og skibsredere i Aabenraa, hvori stænderforsamlingen blev opfordret til at virke for, at ordene »Dansk Eiendom«, som ethvert skib i det danske monarki fik indbrændt, blev erstattet af ordene »Schleswigholsteinisches Eigenthum«. Tilsvarende skulle Dannebrog som søfartsflag erstattes af et slesvig-holstensk. Med lokalpatriotisk selvbevidsthed henvistes der i petitionen til, at folk i Sydamerika ofte spurgte søfolkene, om Danmark lå i Aabenraa! Det hed videre: »Hvilken fri mand ville tålmodigt finde sig i, at det faldt hans nabo ind at gøre krav på ejendomsretten til sager, der tilhørte hin, og med symboler offentligt bar dette til skue! Sådan og ikke anderledes behandler Danmark imidlertid de slesvigholstenske skibe«. Gamle traditioner for skibsstempler og flagføring sås i petitionen i et helt andet lys end hidtil. Af de 39 underskrivere var de 14 egentlige skibsredere og resten anpartshavere, hvoraf nogle tillige var skippere. 11 andre redere i byen havde derimod ikke skrevet under; heriblandt den største, agent Jørgen Bruhn. Heller ikke i forhold til de omtrent 200 borgere i Aabenraa, som havde skibsanparter, udgjorde underskriverne nogen stor gruppe. De repræsenterede dog knap halvdelen af byens tonnage.

Også i Tønder blev tonen i 1842 skærpet i antidansk retning. At der herfra blev sendt en takadresse til advokat Löck i Itzehoe for hans forsvar for de slesvig-holstenske landsrettigheder i de holstenske stænder, var i sig selv intet tegn herpå, men meget skarp var reaktionen hos »T.« (formentlig Todsens) i *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt*, da man i danske aviser antydede, at Löck selv stod bag de hyldestadresser, han fik: »Her, som overalt, hvor det tyske element har holdt sig som det fremherskende i kraft af tysk lov, tysk kirke- og skolesprog, har man ingen trang til at skabe danske proselytter; men lige så lidt har er man til sinds at ville danse efter den danske propagandas pibe, og skulle noget sådant, som det er blevet antydet i danske blade, fremtvinges med vold – nu! så vil der her lige så godt som andetsteds, hvor man ved, når det er ved tiden – lade sig fremfinde knipler for at behandle dem som pak, der opfører sig som pak«. ⁷⁰ Hvor mange indbyggere i den ellers så fredelige marskby, der stod bag denne korporlige trussel, får imidlertid stå hen.

Stænderforsamlingen 1842 – det nationale brud

I stænderforsamlingen deltog på ny flere nordslesvigere i debatten om stændernes forening.⁷¹ Gülich (Aabenraa) deltog i komitébehandlingen og gik stærkt ind for foreningen. Thies Hansen Steenholdt (4. landvalgdistrikt)

erklærede sig »paa det mest levende« for stændernes forening, dels på grund af hertugdømmernes nære forbindelse, dels for at stoppe »de mangfoldige »Umtriebe«, som udgaae fra de danske Sværmere i Kjøbenhavn«. Kancellisekretær Claussen (Haderslev) gik også ind for foreningen, det samme gjorde dr. Steffens (6. landvalgdistrikt). Som Steenholdt kunne han ikke se modstridende interesser mellem Slesvig og Holsten eller mellem Nord- og Sydslesvig. Forslaget blev vedtaget med 31 stemmer mod 6.

Foreningen af stænderne i Slesvig og Itzehoe var i 1842 en gammel slesvig-holstensk mærkesag. Som deputeret for Aabenraa fremsatte dr. Gülich imidlertid nye forslag, som gik videre i slesvig-holstensk retning og som modsat stænderforeningssagen rummede antidanske aspekter. Således blev petitionen fra Aabenraa om afskaffelsen af det danske skibsstempel fremsat den 9. november og understøttet af Gülich, som sikkert havde medvirket ved dens tilblivelse. Også Beseler (Tønder) støttede den, men forsamlingen afviste behandling af sagen i en komité. Gülich fik lejlighed til at genfremsætte sit forslag, da toldforordningen skulle drøftes den følgende dag, den 10. november. I sin tale skød Gülich også efter nogle slesvig-holstenske deputeredes mening over målet, da han sammenlignede det danske skibsmærke med bøndernes tidligere livegenskab og sluttede af med ordene: »Bort med trældommens stempel!«. Den 11. november vedtog stænderne ikke desto mindre Gülichs forslag med 28 stemmer imod 6. Blandt tilhængerne var hertugen af Augustenborg og dr. Steffens.⁷²

Det var ikke kun Gülich, der bevidst provokerede den nationale konfrontation mellem dansk og tysk videre frem i stænderforsamlingerne. Peter Hiort Lorenzen kunne også – og med endnu større effekt! Siden han blev valgt i Sønderborg, havde han mere og mere tilnærmet sig til den danske bevægelse under Christian Flors ledelse. For at understrege de dansktalende slesvigeres ligeværd med de tysktalende i hertugdømmets politiske liv, demonstrerede Hiort Lorenzen selv samme 11. november 1842, som forsamlingen havde vedtaget Gülichs forslag, ved at tale dansk og vedblive med at tale dansk i stænderforsamlingen i Slesvig.⁷³ Denne »nationale happening« fik adskillige deputerede til at ytre sig, også repræsentanter for Nordslesvig.⁷⁴ Dr. Gülich bestred, at der fandtes nogen ret til at tale dansk og protesterede imod, at taler på dansk blev protokolleret, hvad enten det skete på dansk eller i oversættelse til tysk. Kun medlemmer, som var ganske ude af stand til at tale tysk, kunne rent undtagelsesvis tale på dansk. Gülich søgte tillige at presse forsamlingens præsident, den afventende professor Falck, til at kalde Hiort Lorenzen til orden. Beseler erklærede sig ganske enig med Gülich. Også hertugen af Augustenborg udtalte sig på samme linje. Falck afviste at lade Hiort Lorenzens tale indføre på dansk i protokollen og stille ændringsforslag på dansk, men Falck nægtede foreløbig at kalde ham til orden.⁷⁵

I det følgende møde den 16. november nægtede forsamlingens store flertal at godkende protokollen fra det forrige møde, hvori Peter Hiort Lorenzens danske tale var protokolleret, om end i tysk oversættelse. Kun Lorenzen selv og Peter Jepsen fra 5. landvalgdistrikt stemte for protokollen. Falck forsøgte nu at tale Lorenzen fra at benytte sig af dansk, men forgæves. Trods fortsat pression fra bl.a. Gülich nægtede Falck stadig at kalde Lorenzen til orden.⁷⁶ Hiort Lorenzen valgte foreløbig ikke at deltage i debatten; derimod talte Nis Lorenzen fra Lilholdt i mødet den 22. november dansk.⁷⁷ Andreas Petersen fra Dalby erklærede derimod den 23. november, at han var tilfreds med præsidentens understregning af, at ikke-tyskkyndige måtte tale dansk, men trods opfordringer fra sine vælgere til det modsatte, ville han for sit eget vedkommende fortsat tale tysk. Posselt fra Københoved ville derimod fremover tale dansk, ikke af trods mod forsamlingens tilsidesættelse af det danske sprog, men fordi hans vælgere ønskede det.⁷⁸ I mødet den 25. november pålagde præsidenten Nis Lorenzen at tale tysk, men den kongelige kommissarius greb ind og fastslog hans ret til at tale dansk, da det var indlysende, at han ikke var det tyske sprog lige så mægtigt som det danske. Beseler mente derimod, at Lorenzen skulle tale tysk, da han tidligere havde gjort det, og det var ligegyldigt, om det var korrekt eller ej. Thies Hansen Steenholdt (4. landvalgdistrikt) tilstod, »at han mere flydende betjener sig af det i hans District brugelige Omgangssprog [d.v.s. sønderjysk], end af det tydske Sprog«. Alligevel havde han nu i fire stændersessioner efter bedste evne talt tysk i forsamlingen, og da Lorenzen fra Lilholdt hidtil havde gjort tilsvarende, skulle han blive ved med det.⁷⁹

Nis Lorenzens ret til at tale dansk blev diskuteret videre på mødet den 26. november. For Gülich (Aabenraa) var det afgørende at få fastslået, om Nis Lorenzen ville tale dansk, fordi han anså det for sin ret, eller om han med begrundelse i sine mangelfulde tyskkundskaber anmodede forsamlingen om tilladelse hertil. Før Nis Lorenzen svarede, anså Gülich »det dog for sin hellige Pligt, i dette Øieblik bestemt at erklære, at han aldrig kan indrømme en Deputeret som en Ret, her at tale Dansk«. Derimod burde deputerede, som vitterlig ikke kunne tale tysk, hjælpes til at blive forstået. Hertil svarede Falck, at Nis Lorenzen allerede havde udtalt, at han ønskede at tale dansk. Falck afviste med andre ord Gülichs vedholdende forsøg på at sætte sagen på spidsen; han ville kun træffe beslutning for det enkelte tilfælde og ikke diskutere nogen generel ret. Posselt derimod kunne »ikke beqvemme sig til, at antage Noget som Naade, hvortil han troer, at have en Ret«. Efter yderligere diskussion satte Falck spørgsmålet til afstemning, hvor 26 mod 9 stemte for, at Lorenzen måtte tale dansk.⁸⁰ Gülich, Beseler og Steenholdt blev således underkendt af forsamlingens flertal. Da Hiort Lorenzen selv på ny talte dansk den 14. december, var Gülich igen hurtigt ude med en protest.⁸¹ På mødet den følgende dag gentog dette mønster sig.⁸²

Gulich tog også stilling til det kongelige reskript af 2. december 1842, hvormed regeringen svarede på Peter Hiort Lorenzens klage af 19. november og søgte at løse spørgsmålet om brugen af dansk i stænderne. I dette ikke helt klare reskript afviste kongen, at forsamlingen i hvert enkelt tilfælde skulle afgøre, om en deputeret måtte tale dansk, da det ville »krænke de dansktalende Deputeredes naturlige Rettigheder«. Spørgsmålet var her, hvad reskriptet mente med »dansktalende«, var det deputerede med dansk modersmål, eller var det udelukkende deputerede, som kun kunne tale dansk? I øvrigt udbad kongen sig forsamlingens betænkning om, hvorledes deputeredes taler på dansk kunne føres til protokols »i en tro oversættelse«, d.v.s. på tysk.⁸³ For så vidt kongen nægtede forsamlingen kompetence til at bestemme over den enkelte deputeredes sprogbrug og talte om de dansktalendes rettigheder, gik reskriptet Gulich imod. Gulich protesterede derfor »højtideligst« imod det og forbeholdt forsamlingen og landet alle rettigheder, ligesom han i det hele taget bestred reskriptets retslige gyldighed.⁸⁴ Beseler var på ny på linje med Gulich og understregede: »Han troer dog, at den sidste Tids practiske Erfaringer ere nok til at vise det som positivt umuligt, at her fremdeles kan tales Dansk«. ⁸⁵ Hertugen af Augstenborg mente, at problemet ville løses ved, at vælgerne ved næste valg ville sørge for udelukkende at vælge tyskkyndige deputerede.⁸⁶

Gulich og Beseler var, skønt de repræsenterede to købstæder med overvejende dansk folkesprog, de hårdeste modstandere af brugen af dansk i stændersalen. Også på anden måde viste de sig som de mest yderligtgående i tysk retning. De fremsatte for første gang i stænderforsamlingerne ønsket om hertugdømmet Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. Det skete den 23. november 1842, da de i en komitéberetning fremsatte ønsket om, at kongen sluttede sig til Det tyske Forbund også i sin egenskab af hertug af Slesvig. Derved kunne det modvirkes, at hertugdømmerne gled fra hinanden: »Thi jo frodigere de tydske Tilstande udvikle sig, jo indflydelsesrigere Forbundet danne sig ikke alene i Henseende til de tydske Interessers Repræsentation i Forhold til Udlandet, men ogsaa med Hensyn til det indre Statsliv, jo synligere vilde Forbundsgrænsen blive; det er i Virkeligheden at befrygte, at der, i Særdeleshed saalænge Stænderforsamlingernes Adskillelse Vedvarer, meer og meer vil gjøre sig en Forskjellighed af Hertugdømmerne gjældende. Dette truende Onde vilde fuldkommen forebygges ved, at Hs. Majestæt ogsaa som Hertug af Slesvig sluttede sig til det tydske Forbund«. Derved ville der også blive sat en effektiv bom mod danske tanker om Slesvigs indlemmelse i kongeriget. Endelig gjaldt det: »Men det tydske Hertugdømme Slesvig vilde paa en slig Maade ved sin Landsherres Huldskab, fælleds med Holsteen, komme i den ønskelige Stilling til det store Moderland, uden at Hs. Kongelige Majestæts fuldkomne Souverainitet i det Allerringeste derved præjudiceredes«.

Hvordan dette sidste kunne lade sig gøre, sagde Gulich og Beseler af gode

grunde intet om. For selvfølgelig indebar det en svækkelse af den danske konges magt over Slesvig, hvis de overenskomster, som fyrsterne i Det tyske Forbund traf for regeringens indretning i deres lande, også blev bindende for dette hertugdømme. Selv med både Holsten og Slesvig i forbundet ville den danske konge være en langt mindre potentat end den østrigske kejser eller den preussiske konge. Derfor var det heller ikke tænkeligt, at en dansk konge nogensinde godvilligt ville acceptere dette. I sine konsekvenser rakte Gülichs og Beselers diskret fremsatte forslag i en skriftlig betænkning videre end Gülichs og Hiort Lorenzens provokerende taler. Det fortjener opmærksomhed, at det for første gang blev fremsat i et officielt aktstykke for den slesvigske stænderforsamling af repræsentanter for to nordslesvigske byer. Hvorvidt Gülich og Beseler med dette ønske var i overensstemmelse med deres vælgere endsige med de to byers befolkningsflertal, må på grund af de udeblevne reaktioner forblive uafklaret, men i hvert fald er det sidste overordentlig tvivlsomt.

Stænderforsamlingens flertal var imod, at ønsket blev opretholdt i betænkningen, når den gik til kongen, og i den vidtløftige debat, der mest drejede sig om forsamlingens ret til overhovedet at drøfte et sådant ønske, ytrede ud over Gülich og Beseler af repræsentanterne for Nordslesvig kun dr. Steffens sig, og han var heller ikke for at viderebringe ønsket til kongen.⁸⁷ Men Gülich og Beseler opnåede at vise deres radikale vælgere i Aabenraa og Tønder, at de havde valgt slesvig-holstenske stemmer, der arbejdede!

Reaktionerne på det nationale brud

I offentligheden var det Peter Hiort Lorenzens danske tale, som fremkaldte reaktionerne, såvel på dansk som tysk side. Fra samtlige nordslesvigske købstæder indkom der heftige protester, også fra Peter Hiort Lorenzens hjemby Haderslev. Her blev der den 1. december 1842 afholdt et møde i Borgerforeningen, hvorfra 278 underskrivere i en adresse udtalte deres »fulde utilfredshed« med »opførslen hos nogle deputerede fra de nordlige distrikter af hertugdømmet Slesvig, og navnlig også med den deputerede fra Sønderborgs højt dadelværdige, helt igennem uretfærdiggjorte opsætsighed mod den høje stænderforsamlings forretningsorden«. Petitionen indeholdt også »den højtideligste protest« imod et forslag om at indlemme Haderslev amt i kongeriget og dermed adskille det fra »fædrelandet Slesvig-Holsten«.⁸⁸

Dette forslag var stillet i stænderforsamlingen 1842 af den deputerede fra Tønder, Wilhelm Beseler, og indebar et mageskifte mellem hertugdømmet og kongeriget, således at førstnævnte til gengæld for Haderslev amt fik enklaverne i Vestslesvig. Forslaget var fremsat efter tilskyndelse fra hertug Christian August af Augustenborg og var ikke alvorligt ment, men taktisk. Det

skulle fremkalde protester fra Haderslev amt, der dels skulle misbillige Peter Hiort Lorenzens danske tale i stænderne, dels vise, at befolkningen selv i Slesvigs nordligste del aldeles ikke var dansksindet. For Haderslev bys vedkommende lykkedes denne taktik altså.⁸⁹ Underskriverne herfra sluttede sig også til en petition fra de næringsdrivende borgere til stænderforsamlingen vendt imod den påtænkte oprettelse af en filial af den danske nationalbank i Flensborg, ligesom de tilsluttede sig ønsket om at afskaffe rigsbankmønten (se videre herom nedenfor). Kongen blev i petitionen omtalt som »Hans Majestæt, vor allernådigste hertug«.⁹⁰

I en petition fra Aabenraa fra december 1842 blev stænderforsamlingen takket for dens hævde af landsrettighederne og dens ivrige virke for »styrkelse af det bånd, som forener vort tyske fædreland Slesvig-Holsten«. Peter Hiort Lorenzen og sprogspørgsmålet blev slet ikke omtalt. Der blev sat 108 navne under denne tak, altså dobbelt så mange som under den radikale stænderforeningspetition fra begyndelsen af november – et vidnesbyrd om, at Peter Hiort Lorenzens danske tale i stænderforsamlingen også havde mobiliseret slesvig-holstenerne i Aabenraa og givet dem ny tilslutning.⁹¹ Tilsvarende gjaldt i Tønder. Her skrev 208 med købmand J. C. Todsén som den første under på en tak til stænderforsamlingens medlemmer for deres virke for de »tyske hertugdømmer Slesvig og Holsten« og i håbet om, at dette virke ville være til velsignelse for »vort elskede fædreland Slesvig-Holsten«. Denne petition protesterede tillige mod Peter Hiort Lorenzen: »Med beklagelse har vi erfaret, hvorledes forsøget på at skaffe et fremmed og hidtil i Deres forsamling ikke brugt sprog indgang, har forstyrret enigheden og hæmmet Dem i Deres virke«. Underskriverne ønskede, at dette forsøg blev kraftigt og alvorligt tilbagevist, »så ethvert medlem bliver afskrækket fra det samme eller noget lignende«.⁹²

Også fra Peter Hiort Lorenzens egen valgkreds, Sønderborg købstad, indløb en petition, som tog afstand fra hans danske tale. De 77 underskrivere ønskede først at dementere, at Peter Hiort Lorenzen handlede på deres vegne og efter deres ønske, når han ikke længere benyttede »vort tyske modersmål«. Underskriverne bevidnede deres agtelse for den danske nation og det danske »broderfolk«, men krævede også, at man lod deres rettigheder og nationalitet uantastet. De ønskede »ikke andet end at være og forblive, hvad vi er«. Ordvalget tyder på, at underskriverne i Sønderborg endnu ikke var rykket så langt i separatistisk slesvig-holstensk og tysknational retning som i byerne på fastlandet. Den tilhørende korrespondance viser, at initiativtageren var J. Jensen, som formentlig var identisk med den senere aktive slesvig-holstenske guldsmed Jens Jensen.⁹³ Denne adresse gav imidlertid ikke det fuldstændige billede af stemningen i byen. Tilhængere af Peter Hiort Lorenzen satte en modadresse i stand, der udtrykte tillid til byens stænderdeputerede, og den

opnåede 109 underskrifter.⁹⁴ Denne adresse blev imødegået i *Sonderburger Wochenblatt* af A. J. – hertugen af Augustenborgs pseudonym.⁹⁵ Også ved andre lejligheder kritiserede bladet Peter Hiort Lorenzen og understregede »hvor urigtig og meningsløst P. H. Lorenzens begæring om at indføre et dobbelt forretningsprog i den slesvigske stænderforsamling er«. ⁹⁶

Den slesvig-holstenske kampagne imod Peter Hiort Lorenzen løb i december 1843 ud i en adresse fra over 100 sønderborgere til kongen. Heri bad de kongen om at »fritage« Peter Hiort Lorenzen fra hans post som stænderdeputeret og i stedet indkalde stedfortræderen, etatsråd Esmarch fra Slesvig. Adressen var affattet med mange kongetro for ikke at sige servile vendinger uden slesvig-holstenske eller tysknationale markeringer, men fremhævede i stedet de uheldige virkninger af de vakte lidenskaber.⁹⁷ Det var sikkert initiativtagernes hensigt hermed at appellere ikke alene til de slesvig-holstenske, men også de konservative og kongetro sønderborgere. Det er ikke utænkeligt, at hertug Christian August stod bag en sådan taktik, som altså lykkedes så godt, at der indkom et antal underskrifter svarende til tillidsadressen et år tidligere.

Underskriverne på adressen kendes fra Mathias Paulsens breve til Peter Hiort Lorenzen, hvor navn, stilling, boligbesiddelsesforhold, valgret etc. er angivet for 106 ud af i alt 110.⁹⁸ Heraf fremgår, at de 26 af underskriverne var stændervælgere. Det var ikke mange sammenlignet med de i alt 101 vælgere i Sønderborg. Fem var deputerede borgere. De 68 var husejere, mens 21 var lejere og 17 havde ukendte boligforhold. Opdelingen på erhvervsgrupper viser 2 læger og 1 apoteker, 2 lærere, 13 købmænd og 1 mægler, 1 skibsbygmester, 5 bryggere, brændere o.l., 1 grynmøller, 14 skippere, lodser o.l., 50 håndværkere, 6 gæstgivere, 3 høkere, 1 vognmand og 1 fisker – samt 5 uden erhvervsangivelse. Opbakningen til kravet om at få Peter Hiort Lorenzen fjernet kom dermed fra kredse i borgerskabet og småborgerskabet. Tilmed havde nogle underskrivere på tillidsadressen til Hiort Lorenzen nu skrevet under på adressen til kongen. Omvendt havde flere underskrivere på den sidste adresse ifølge Mathias Paulsen fortrudt deres deltagelse, heriblandt den angivelige initiativtager, købmand J. G. Otzen. Er Paulsens oplysninger rigtige, vidner det om en fortsat ret ufærdig national partidannelse i Sønderborg. Nogle af underskriverne var dog ifølge Mathias Paulsen nemme at placere nationalt. Om købmand Joachim Lüders hed det bl.a.: »Husvært for M. Reichenbach [redaktøren af *Sonderburger Wochenblatt/Sønderborger Ugeblad*], en af de argeste Nordalbingere, bærer paryk og briller, har været købmand i Slesvig«. Joachim Lüders var bror til den fremtrædende slesvig-holstenske købmand M. H. Lüders i Aabenraa.⁹⁹ Det lykkedes ikke for underskriverne at få kongen til at kassere Peter Hiort Lorenzen som stænderdeputeret.

Kampagnen imod de kongerigske præster 1844

For præsterne i Slesvig stift krævede »bienniet« fra 1768 som nævnt, at en kandidat havde studeret mindst to år ved universitetet i Kiel forud for tiltrædelse af kald. Et reskript fra 1811, som gav kandidater fra Københavns universitet adgang til præsteembeder i Slesvig og omvendt kandidater fra Kiel adgang til kald i kongeriget, blev derfor en torn i øjet på den indfødte slesvigske præstestand – også selv om det nærmest kun var i Haderslev provsti, at kongerigske præster fandtes.¹⁰⁰

I 1840 indsendtes to petitioner til stænderforsamlingen med bøn om 1811-reskriptets ophævelse. Den ene var underskrevet af 33 præster fra Tønder provsti, den anden af 17 præster fra Aabenraa-Løgumkloster og Haderslev provstier. Begrundelsen for ønsket var rent fagpolitisk. Det var de forskellige eksamensmåder og karaktersystemer i Kiel og København, som trods den tilstræbte ligestilling var til ulempe for kandidater fra hertugdømmerne. National uvilje fandtes ikke i adresserne. Initiativet var dog udgået fra to udpræget slesvig-holstensk sindede præster, Hans Jørgensen i Dedsbøl og Chr. Petersen i Hellevad, og ved den ikke mindre slesvig-holstensk sindede pastor Lor. Lorenzens forelæggelse i stændersalen kom antidanske følelser til udtryk.¹⁰¹

Kongen imødekom ikke ønsket. I 1844 indsendte 42 præster fra Tønder, Haderslev og Aabenraa amter derfor en ny adresse.¹⁰² De mellemliggende års skærpelse af de nationale modsætninger kom nu til udtryk i et heftigt politisk angreb på de nordfra kommende præster, der blev betegnet som »fremmede« og set som redskaber for danske »propagandistiske intriger«. Dertil kom, at præsternes adresse denne gang blev søgt understøttet ved adresser fra menighederne. Lægfolksadresserne tog på dansk afstand fra de kongerigske præster ud fra de samme politiske argumenter: »I disse ved Sprogstridigheden oprørte Tider kan vi kun have Tillid til saadanne Præster, hvilke opfødte iblandt os ogsaa have uddannet sig i vort fædreland Slesvig-Holsten.«¹⁰³ Tilslutningen til lægmandsadresserne var temmelig spredt, 76 underskrifter fra Hjordkær og Rise sogne og 73 fra Tinglev sogn – de sidstnævnte ifølge sognefoged Hans Hansen i Eggebæk alle grundbesiddere.¹⁰⁴ 92 underskrifter hidrørte fra Dalby og Stenderup sogne og indbragtes af Andreas Petersen, Dalby. Hans forslag gik ud på at reservere embeder i Haderslev, Aabenraa og Tønder amter til indfødte, dansktalende slesvigere og var motiveret med de kongerigske præsters ukendskab til de slesvigske indretninger. Det var frit for slesvig-holstensk modvilje mod de danske præster. Det kan derimod ikke siges om den samtidige stænderpetition fra Aabenraa med 61 underskrifter, hvor ansættelsesstoppet for kongerigsk uddannede præster var ét krav blandt mange (se nedenfor). Spørgsmålet gav derudover anledning til en petition, da

kaldet i Oksenvad blev ledigt i 1847. Fra sognet blev der både indsendt adresser med ønske om en dansksindet præst og en modadresse med 70 underskrivere, der nok ønskede en dansktalende præst, men ikke en præst fra kongeriget, som var ukendt med slesvigske forhold og ikke kunne betjene sognets få tysktalende familier.¹⁰⁵

Om petitionerne fra 1844 har Anders Pontoppidan Thyssen konkluderet: »Petitionerne viser tydeligt udviklingen fra kollegial og landskirkelig solidaritet til nationalpolitisk slesvig-holstenisme«. ¹⁰⁶ De er tillige et skoleeksempel på, hvorledes nationalismen kunne fungere som et idealistisk dække over en social gruppes snævre fagpolitiske interesser – at den med den norske historiker Jens Arup Seips ord kunne optræde som et »vikarierende motiv«. ¹⁰⁷

Kampagnen for en slesvig-holstensk landsbank 1843-46

De økonomiske og sociale interesser blev generelt i årene 1843-44 mere og mere inddraget i den nationalpolitiske konflikt. Det skete med kravet om en finansiel adskillelse af hertugdømmerne og kongeriget og især med kampen om en filial af den danske Nationalbank i Flensborg henholdsvis om en selvstændig, slesvig-holstensk landsbank. Den økonomiske fremgang fra 1830'erne øgede erhvervslivets behov for kreditter til omsætningen og lån til investeringer. I Flensborg foreslog ledende storkøbmænd, at den danske Nationalbank oprettede filialer i hertugdømmerne, bl.a. i Flensborg.¹⁰⁸ Også i Rendsborg ønskede man en filial. I 1840 gav kong Christian 8. grønt lys for oprettelsen af en filial i Flensborg og et underkontor herfra i Rendsborg. Trods flensborgernes vedholdende pression skete der foreløbig intet videre i sagen.

Der eksisterede som nævnt i hertugdømmerne siden statsbankerotten i 1813 en forurettethed imod det danske pengevæsen, der fra slutningen af 1841 blev udnyttet i den slesvig-holstenske agitation. Filialbanken blev her slået i hartkorn med den »danske propaganda« og danskernes angivelige forsøg på at indlemme Slesvig i kongeriget.¹⁰⁹ Et konkret holdepunkt i pressekampagnen mod filialbanken blev frygten for, at den danske rigsmønt skulle fortrænge den slesvig-holstenske mønt og dermed afskaffe hertugdømmernes møntfællesskab med Hamborg og Lübeck. Det var et stærkt argument i en region, hvis økonomiske forbindelser i første række blev almindelig anset for at gå sydoover. Ved siden af den saglige argumentation blev de flensborgske tilhængere af filialen beskyldt for at være landsforrædere.

Fra slesvig-holstensk side nøjedes man ikke med negativt at afvise Nationalbankfilialen. Landinspektør Heinrich Tiedemann fra gården Johannisberg i Meggerkogen i Sydslesvig foreslog i stedet oprettelsen af en slesvig-holstensk bank, og til det formål stiftede han med sine meningsfæller i begyndelsen af 1843 en »Forening til oprettelse af en slesvig-holstensk landsbank«. ¹¹⁰ Der blev

valgt et forretningsudvalg på 17 medlemmer, hovedsagelig kendte slesvig-holstenske politikere, men ingen nordlesvigere. Det udsendte i marts en proklamation til publikum med opfordring til at tegne aktier til den planlagte landsbanks grundkapital.¹¹¹ Tiedemann ønskede at give landsbanken en folkelig forankring ved at supplere aktietegningen med en tegning af masseindskud fra befolkningen i forhold til skattepligten. Han foretog 1843/44 en række agitationsrejser, hvor han dels agiterede imod Nationalbankfilialen og den såkaldte »prægravation« (den skæve fordeling af skattebyrderne mellem kongeriget og hertugdømmerne til ulempe for sidstnævnte), dels opfordrede til tegning af indskud til landsbankens grundkapital.

Kampagnen mod filialbanken og for landsbanken mærkedes også i Nord-slesvig. Pressen gjorde sit. Wöchentliches Tondernsches Intelligenzblatt offentliggjorde allerede i marts 1842 en erklæring fra 71 handlende og håndværkere i Tønder, der kun ville handle i hamborgsk og lybsk courant. Første underskriver og den formentlige initiativtager var Joh. Chr. Todsens.¹¹² Todsens var i hvert fald i juli 1843 initiativtager til en petition, som næringsdrivende i Tønder underskrev og en deputation overrakte til Christian 8. Underskriverne frygtede, at Nationalbankens private aktionærer i kongeriget via filialen ville udøve en »pengemagt« til skade for hertugdømmerne. Derimod havde de tillid til mændene bag projektet til en slesvig-holstensk landsbank. Her var der ingen risiko for »Schwindelei«, og modsat filialbanken ville landsbanken ikke overskære de tætte forbindelser til Hamborg.¹¹³ Lyna gengav en samtidig petition fra Haderslev til kongen, hvor ligeledes en række næringsdrivende borgere frabad sig en filial af Nationalbanken i København, hvorved hertugdømmerne »ville blive prisgivet vilkårlig udbytning fra et snart overmægtigt privatinteressentskab i København«. Tilsvarende petitioner indsendtes fra Aabenraa og de sydslesvigske byer.¹¹⁴ I Aabenraa blev der endog i april 1844 dannet en forening, hvis medlemmer gensidigt lovede ikke at gøre forretninger med filialbanken.¹¹⁵ Omtrent samtidig erklærede 10 sognefogder fra Haderslevegn, at de heller ikke ville have med filialbanken at gøre, og de opfordrede deres sogneboere til at følge dem.¹¹⁶

I Tønder tegnede interessenterne i bymarken sig allerede i september 1843 for et indskud på 600 rigsdaler courant i landsbanken.¹¹⁷ Sønderborger Ugeblad refererede i marts 1844 fra en borgerforsamling på rådhuset i Sønderborg, hvor alle tilstedeværende havde tegnet sig som bankinteressenter. Bladet meddelte også, at bolsmændene i Pøl ikke havde sluttet sig til landsbankprojektet af profithensyn, men »alene af kærlighed til deres fædreland og for at skærme sig imod rigsbanksedler, som med filialbanken vil komme ind i landet«. De danske banknoters katastrofale udvikling fra 1809/10 og frem til statsbankerotten i 1813 var ifølge bladet stadig levende i deres erindring. Også i Lavensby, Lunden, Brandsbøl, Guderup og Sjellerup havde alle eller de fleste bolsmænd

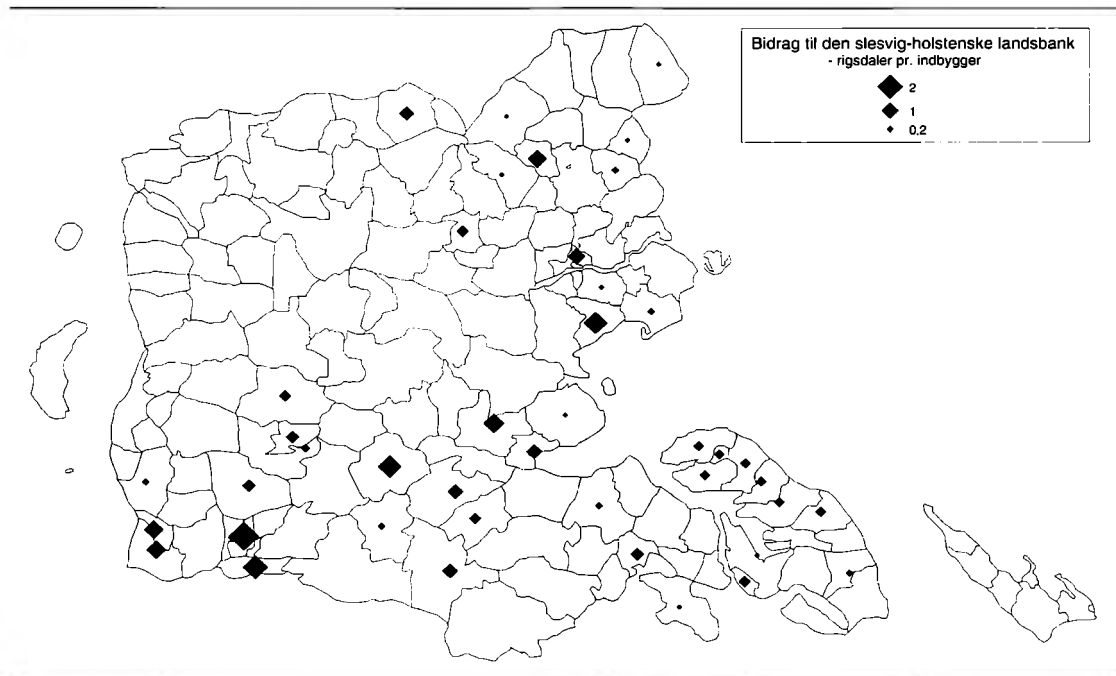
sluttet sig til, ligesom mange andre steder på øen. Bladet understregede: »Denne deltagelse er bleven ønsket og iværksat af dem selv, og uden at den ene behøvede at overtale den anden«. ¹¹⁸ Året efter klagede bladet over ligegyldighed overfor banksagen. ¹¹⁹

De lokale resultater fra indskudstegningen fremgik af de lister, som Tiedemann løbende offentliggjorde i Itzehoe Wochenblatt, indtil tegningen officielt ophørte den 1. august 1844. ¹²⁰ Da var der tegnet indskud for tilsammen 41.434 rigsdaler i Nordslesvig. Det samlede resultat i hertugdømmerne var 650.650 rigsdaler. Sammenlignet med befolkningstallet blev der givet 0,3 rigsdaler pr. indbygger i Nordslesvig mod 0,8 i begge hertugdømmer som helhed. ¹²¹ Den geografiske fordeling af de nordslesvigske bidrag var meget spredt (kort 4). ¹²² Man bemærker de store indskudsbeløb på 1 rigsdaler eller derover pr. indbygger fra købstæderne Tønder og Haderslev. I landdistrikterne indkom der 1 rdl. eller mere pr. beboer fra Vilstrup og Frørup sogne i Haderslev amt, Rise sogn i Aabenraa amt samt Ubjerg, Ravsted og Højer flække med landsogn i Tønder amt. Mellem 1/2 og 1 rdl. indkom fra Skodborg og Jegerup sogne i Haderslev amt, Aabenraa købstad, Bedsted, Bjolderup og Uge sogne i Aabenraa amt, Løgumkloster flække og Nr. Løgum sogn i Løgumkloster amt, de gråstenske godser, Sønderborg købstad samt Tinglev og Abild sogne i Tønder amt. Fra Als Nørherred indkom 0,4 rdl. Resten var spredte småbeløb. Fra det øvrige Als og Sundeved var indskudsbeløbene således ret beskedne, og ligeledes fra så sydlige sogne som Bov, Burkal og Bylderup. Fra store dele af Nordslesvig indkom der ikke en eneste skilling, naturligt nok ikke fra enklaverne, men heller ikke fra hele Haderslev vesteramt undtagen Skodborg sogn.

Det vides ikke, om de mange indskydere ydede deres bidrag som forsvar for den særlige slesvig-holstenske mønt og de fordele, den indebar for alle beboere i hertugdømmerne, eller om de gjorde det på grund af et egentligt slesvig-holstensk sindelag. ¹²³ Set fra de slesvig-holstenske agitatorers synsvinkel viste forløbet under alle omstændigheder, at de økonomiske spørgsmål var velegnede til at vinde tilslutning uden for kredsen af allerede overbeviste meningsfæller. Indsamlingens aktivister var tilsvarende alle at finde i den slesvig-holstenske lejr. J. C. Todsén fra Tønder er nævnt. ¹²⁴ Han blev medlem den komité på 65 mand, som blev valgt i marts 1844, da landsbankselskabet blev konstitueret, og som skulle godkende bankens statutter. Fra Nordslesvig sad endvidere købmændene Lorenz Karberg fra Aabenraa, Joh. Gerh. Otzen fra Sønderborg og J. C. Holm fra Haderslev, proprietær Samuel Holst fra Frørup og sognefoged Hieronymus Petersen fra Søst i komiteen. ¹²⁵

Mens landsbanksagen rullede videre med udarbejdelse af statutter, ansøgning hos kongen om koncession og diskussion i stænderforsamlingen, blev et helt nyt initiativ taget af tre slesvig-holstensksindede købmænd i Flensborg.

Kort 4. Bidrag til den slesvig-holstenske landsbank

Fallene fra sognene på Nordals er gennemsnit for hele Als Nørherred. Se præcise talværdier i bilag 2.

Sammen med advokat Bremer og Tiedemann grundlagde de et bankerselskab, hvortil der ikke behøvedes koncession, men blot en passende arbejdskapital. Bankierselskabet skulle være en forløber for landsbanken og gå op i denne, når koncessionen til banken var opnået. Tiedemann forestod også her en kampagne for tegning af grundkapital. På ny var der opslutning i Nordslesvig, om end den ikke opnåede helt samme folkelige præg som ved landsbanken. Bankierselskabet var især forankret i købstæderne og på landet mere hos individuelle proprietærer og storbønder end i hele sogne og landsbyer. Blandt de individuelle indskydere kan fra Als og Sundeved nævnes hertugen med 2625 mark, hans hofpræst pastor Germar på Augustenborg, hans forpagtere Feddersen på Kiding og Dieck på Rønhave, godsejer Ohlsen på Ladegård, skovrider Grotrian i Dynt, proprietærerne H. C. Richelsen fra Buskmose og J. P. Wolff fra Gammelgab, møllerne Desler fra Dynt, C. H. Clausen fra Broager og C. Jacobsen fra Munkemølle, brændevinsbrænder Ehnstedt fra Broager, teglbrænderne Dithmer fra Rendbjerg og Fisknæs samt Heinrich Henningsen, J. Richelsen og Schlaikier fra Egernsund samt bønder i Holbøl sogn og »en ung patriot fra Bov«. De mange bidrag fra Gråstenegnen skyldtes vel hertugens indflydelse og vel også nærheden til selskabets hovedsæde i Flensborg.

Fra Aabenraa amt bidrog bl.a. storbønderne Daniel Hinrichsen og F. A. Hinrichsen fra Øster Terp, Hieronymus Petersen fra Søst og købmand M. H. Lüders fra Aabenraa, fra Tønderegnet f.eks. toldkontrollør Harders, gårdejerne H. Sönnichsen på Hestholm og Peter Todsén på Mejerholm, ligesom J. C. Todsén fra Tønder også deltog i bankierselskabets agitation. Fra Haderslevregnen blev der bl.a. indskudt penge af godsejer H. Lorenzen på Revsø, A. Hilmers på Tåbdrup, proprietær E. B. Holst i Frørup, C. P. Koch på Mariegård ved Jels og C. A. Koch på Jelsgård samt flere storbønder og nogle embedsmænd fra Haderslev, f.eks. herredsfoged C. G. A. Thomsen og amtsstuefuldmægtig F. Festersen.¹²⁶

Stænderpetitionerne fra 1844 – gamle og nye krav

I juli-august 1844 blev der på ny sendt petitioner fra slesvig-holstensksindede i de nordslesvigske købstæder til stænderforsamlingen i Slesvig. De udgjorde en bred vifte af krav, der varierede noget fra by til by.

Fra *Aabenraa* var det første ønske, at stænderne skulle tage vare på det slesvig-holstenske fædrelands ret og velfærd og hertugdømmernes statsenhed og selvstændighed. Det var helt som i 1842. Hertil kom nu ønsket om, at forsamlingen ville »virke for oplivelse af fædrelandske og udskillelse af fremmede elementer i vort stats- og folkeliv«, altså forpligte sig på et 100 procent rent nationalstatsligt projekt! De øvrige ønsker var konkrete punkter til et slesvig-holstensk statsbyggningsprogram: Genoprettelse af landmilitærskolen i Rendsborg, d.v.s. et slesvig-holstensk officersakademi, og af et forstinstitut for hertugdømmerne, en slesvig-holstensk landsbank i stedet for en filial af den danske nationalbank, genoplivelse af landsrettighederne i en tidssvarende form, d.v.s. en ny forfatning, forening af de slesvigske og holstenske stænder samt finansiell adskillelse af hertugdømmerne og kongeriget for at standse »prægravationen«. Og til sidst besættelse af alle embedsmandsstillinger med landets indbyggere, navnlig at der ikke ansattes kongerigsk uddannede præster i Nordslesvig.

Petitionens omtale af kongen er interessant. Majestæten nævnes intetsteds som hertug, og det bemærkes, at underskriverne trods statsregeringens fejl »gerne søger en beroligelse i erindringen om beviser på landsherrelig huld, som er udgået fra tronen«. Hermed tænkte petitionens forfattere sikkert på patentet af 29. marts 1844, hvori kongen foreløbig afgjorde striden om brugen af dansk i den slesvigske stænderforsamling imod Peter Hiort Lorenzen, idet kun deputerede, som ikke var det tyske sprog mægtige, måtte tale og indgive skriftlige vota på dansk. Patentet førte til stærke protester fra kongerigsk og slesvig-dansk side.¹²⁷ I den situation var det en fornuftig slesvig-holstensk taktik at søge tilslutning fra de kongetro og konservative elementer i Aabenraa. Det lykkedes nu ikke rigtig; med 61 navne fik petitionen kun få flere underskrifter i

forhold til det dårlige resultat i 1842. Støtten til radikale krav og formuleringer var fortsat begrænset, efter at Hiort Lorenzen-røret fra 1842 havde lagt sig.¹²⁸

Slesvig-holstenerne i *Tønder* var i meget på linje med deres sindelagsfæller i Aabenraa. Initiativet til petitionen udgik fra J. C. Todsén. Dens synsvinkel var den nationale befrielse fra fremmed indflydelse: »Som i mange andre lande, så er også i vores kampen vågnet for landets og folkets selvstændighed fra fremmed indflydelse og fremmed indblanding, for nationens myndiggørelse, og derfor også for reform af forfatningen i enkeltheder og i helhed«. Med udgangspunkt i citatet »dat se ewig tosamende bliven ungededeelt« drog petitionen i kamp mod »Slesvigs danisering«. Underskriverne ønskede »det tyske hertugdømme Slesvigs opretholdelse i sin urgamle og forfatningsmæssige forbindelse med hertugdømmet Holsten«. Det bedste værn mod de danske angreb var en forening af hertugdømmernes stænder. Interessen for stænderne burde styrkes ved, at forhandlingerne blev åbnet for tilhørere. Endvidere ønskede underskriverne en administrativ adskillelse af hertugdømmerne og kongeriget og tillige en finansiel, så »prægravationen« kunne standses og rigsbankmønten forsvinde. Hertugdømmernes soldater burde udelukkende gøre tjeneste i landet selv. Embederne skulle kun besættes med »hjemmehørende«; i *Tønder* krævede man særlig stop for ansættelse af danske embedsmænd i finans-, oppebørsels-, told-, post- og militæretaterne. Til slut ønskede underskriverne en nutidstilpasset forfatning på grundlag af hertugdømmernes landsrettigheder. Det skulle være en konstitutionel forfatning, hvor folkets repræsentanter deltog i lovgivningen, d.v.s. ikke kun var rådgivende, og havde skattebevillingsret. »At der på disse landsrettigheder og Det tyske Forbunds bestemmelser må blive bygget en konstitution for hertugdømmerne, er bestemt det almindelige ønske«, hed det – uden refleksion over, at Slesvig ikke var medlem af forbundet, men måske med en antydning af et ønske om optagelse. Underskriverne fremhævede, at hertugdømmerne kun havde regentens person tilfælles med kongeriget. Der lå ikke i dette nogen form for »taktisk kongetroskab«.

Det var heller ikke nødvendigt for at vinde tilslutning i Vidåbyen. Petitionen fik 208 underskrifter, over tre gange så mange som i den større by Aabenraa, skønt kravene stort set var de samme. *Tønder* havde overhalet Aabenraa som den stærkeste slesvig-holstenske bastion i Nordslesvig! Forskellen sættes i relief af, at der samtidig fra begge byer blev indgivet petitioner mod næringsfrihed på landet og mod værnepligt i byerne, som måtte appellere til alle byboere på tværs af de nationale skel. Disse petitioner opnåede i *Tønder* h.h.v. 207 og 201 underskrifter, stort det samme som byens slesvig-holstenske adresse, men i Aabenraa 246 og 232, altså fire gange så mange som den slesvig-holstenske petition herfra.¹²⁹

Fra *Haderslev* indkom tre petitioner, vedtaget og underskrevet samme dag.

De to var temmelig kortfattede og udtrykte ønsket om en forening af de slesvigske og holstenske stænder, og om at »Hans Majestæt, vor allernådigste hertug« måtte give »vort fædreland, Slesvig-Holsten« de gamle stænders skattebevillingsret tilbage i overenstemmelse med landsprivilegierne. Den tredje petition var noget længere. Den protesterede imod »danskernes indblanding i hertugdømmet Slesvigs indre anliggender og forhold«, navnlig mod Ejderpolitikken og brugen af navnet Sønderjylland i stedet for Slesvig samt mod »danisering« i det hele taget. Der blev i endnu stærkere grad end i Aabenraa slået på de kongetro, loyale og fredselskende strenge: »Således ser vi vort lille land, som under vor allerærede konges milde scepter ellers befinder sig i så lykkelige tilstande, spaltet i to partier, som står skarpt overfor hinanden« – altså ikke noget om hertug i denne petition. De tre petitioner fik stort set det samme antal underskrifter, nemlig 132, 128 og 124.¹³⁰ Det var dobbelt så mange som i Aabenraa, men på ønsker, som både i indhold og form var mere moderate. Derimod lå Haderslev bag Tønder både i tilslutning og radikalitet. Til brug for sammenligningen tjener, at Haderslev havde ca. 6100 indbyggere, mens Aabenraa havde 4100 og Tønder 3000 – og Sønderborg 3300.¹³¹

Fra *Sønderborg* indkom der en petition til stænderne i 1844 med 76 underskrifter.¹³² Den indeholdt to krav, finansiel adskillelse og fuldstændig udelukkelse af dansk sprog fra stænderne. Endnu engang slog man i Sønderborg på skæbneåret 1813 og hertugdømmernes forurettelse i forbindelse med genetableringen af monarkiets pengevæsen. Alligevel hed det: »Det er imidlertid ikke vores hensigt at genkalde for længst skete ting, så levende og bitter end erindringen derom er, men vi ønsker kun, at se det bragt dertil, at lignende uheldssvangre begivenheder ikke igen kan indtræde«. Moderat var tonen også ved beskrivelserne af de statsretslige forhold. Vel hed det, at kongeriget og hertugdømmerne kun havde regenten til fælles og ellers for sig var selvstændige og af hinanden uafhængige stater, men underskriverne ønskede også, at lighed i beskatning måtte føre til »den igennem så mange århundreder gennem begge stater bestående union kun på ny må blive befæstet«. De afgav tilmed en utvetydig bekendelse til helstaten: »Ved denne union hænger vi, og sikkert med os alle, som mener det med vel med det dyrebare fædreland, urokkelig fast og ønsker intet hedere, at samme aldrig må ophøre. Må så også forsvinde ethvert kim til gensidig mistro mellem disse ved de dyrebareste erindrings og interessers bånd, og især ved den oprigtige kærlighed til den fælles herskerstamme, så nært forbundne statsdele«. Det var den gamle kombination af slesvig-holstensk selvstændighedsfølelse og helstatspatriotisme, der her blev givet udtryk for. Det var ude af takt med den nationale udvikling i de andre nordslesvigske købstæder, og liberalt var det heller ikke; der var ingen krav om en forening af stænderne endsige om en konstitutionel forfatning.

Liberal var petitionen ej heller i henseende til brugen af dansk i stænderne. Tysk var nu engang det officielle sprog i hertugdømmet Slesvigs administration og i stænderne. Sådan havde det været, indtil en deputeret i forrige diæt i 1842 – »vi beklager smerteligt, at det var den af staden Sønderborg valgte« – var begyndt at tale dansk. Dette »ærgelige optrin« havde givet anledning til ovennævnte patent af 29. marts 1844, som underskriverne, patentets gode hensigter til trods, ikke var fuldt tilfredse med, fordi det ikke satte en fuldstændig stopper for brugen af dansk i stænderne. Det ønskede underskriverne nemlig. Tysk var det fremherskende sprog i Slesvig, og de fleste stænderdeputerede forstod ikke dansk. Kunne man også tale dansk, ville det hæmme forhandlingerne og medføre en »babylonisk sprogforvirring«. Tysk var alle dannedes sprog, og derfor kunne der heller ikke i de dansktalende distrikter være mangel på egnede stænderkandidater, som kunne tysk. Det ville tilsvarende være det bedste, hvis blot den intelligente del af folket deltog i stænderforsamlingen. Det var de dansktalendes pligt at vælge deputerede, som kunne forsamlingens officielle sprog.

I polemik mod de danske blade benægtede man, at der fandtes en dansk nationalitet i Nordslesvig. Man kunne blot spørge de dansktalende nordslesvigere, hvad de forstod ved nationalitet, og så ville man enten erfare, at de ikke vidste noget klart herom eller også ville man få det samme svar, som man i andre egne af hertugdømmet ville give. Ligeledes bestred underskriverne, at et sprog kunne have nogen rettigheder, sproget var intet andet end et middel, hvormed menneskene udtrykte deres tanker og følelser og meddelte dem til hinanden. De danske krav var uden rod i slesvigsk jord, helt fremmede for den nordslesvigske befolkning med undtagelse af »enkelte dumfrække«. »Det slesvigske folk« ville kun landets sande vel, at der kun taltes tysk i stænderne. Det ville kun fred og ro og at der blev sat en stopper for ophidselsen.

Den taktisk velberegnet appel til traditionel kongetroskab og helstatspatriotisme, betoningen af de økonomiske aspekter og udeladelsen af de statspolitiske, det formynderisk nedladende syn på de dansktalende nordslesvigeres stænderdeputerede, deres danske sprog og nationalitet, den nyttebetonede argumentation, appellen til det slesvigske og til fredselkerne, alt leder tanken hen på én bestemt forfatter: Christian August. Formuleringerne minder til forveksling om de petitioner, han iværksatte mod progreskriptet fra 1840, og om hans taler i stænderne. Appellen til det slesvigske brugte hertugen på samme tid overfor landbefolkningen (se kapitel 14). Uden at det fremgår direkte af kilderne – Sønderborg lå så tæt på Augustenborg og møder erstattede brevveksling – taler alt for, at hertugen var petitionens bagmand.

Stænderforsamlingen 1844

I protest mod Christian 8.s patent af 29. marts 1844 udeblev de fire dansksindede stænderdeputerede fra Nordslesvig fra sessionen i juli og august 1844 og overlod pladserne til deres suppleanter. I 1. landvalgdistrikt blev Posselt erstattet af slesvig-holsteneren H. H. Petersen fra Nissumgård. Fra 3. distrikt udeblev Nis Lorenzen, mens den ligeledes dansksindede Asmus From fra Sode indtrådte. I 5. landvalgdistrikt trådte Peter Jepsen ud og den slesvig-holstenske Nis August Matzen fra Krammark ind. Stridens genstand, Peter Hiort Lorenzen fra Sønderborg, veg pladsen for den slesvig-holstenske overretsråd H. C. Esmarch fra Slesvig.¹³³ De fremtrædende dansksindedes udebliven overlod helt slagmarken til slesvig-holstenerne. Det sås ved diskussion af de slesvig-holstenske mærkesager, som ovennævnte petitioner ønskede fremmet. De blev temmelig matte. Ved behandlingen om forslaget om foreningen af de slesvigske og holstenske stænder var der knap nok nogen meningsudveksling; kun agent Jensen fra Flensborg udtalte sig imod. Blandt de få tilhængere talte Beseler fra Tønder. Forslaget vedtoges med 36 stemmer mod 1.¹³⁴

Gülichs forslag om en slesvig-holstensk forfatning vakte heller ikke større lidenskaber. Det indebar, at de deputerede skulle have bestemmende indflydelse på skattebevilling og skatteprovenuets anvendelse samt lovgivningen generelt. Kongen skulle indkalde en fælles forsamling for hertugdømmerne, som skulle have forslaget forelagt til diskussion. Gülich udtalte ved forelæggelsen: »Ikke attraaede han en norsk Constitution, ikke den franske Charte, disse Landes tyske Folk tilkom en tysk Grundlov«. Den liberale kosmopolitisme var et overstået kapitel for doktoren. Den nationale ideologi havde fået overtaget; det sås også af følgende ytring: »Naar vi henvende vort Blik til Nord – hvad der var skeet og endnu skete, vidste vi alle, han ville tie derom – saa opstod det Spørgsmaal, om vi kunde blive roelige Tilskuere? det gik ikke. Skulde vi blande os deri? det turde vi ligesaa lidt. Men en uoverstigelig Muur maatte vi opføre ved vores Grændse og til denne førte han i Dag Bygge-Steene«. Igen var agent Jensen og Beseler henholdsvis modstander og tilhænger af det slesvig-holstenske forslag. Den øvrige diskussion fandt sted internt på slesvig-holstensk side uden nordslesvigsk deltagelse. Til sidst måtte forslaget vige for behandlingen af kravet om en slesvig-holstensk landsbank, og det kom ikke til afstemning.¹³⁵

De to økonomiske krav, finansiel adskillelse af kongeriget og hertugdømmerne og godkendelse af en slesvig-holstensk landsbank, fik større opmærksomhed i stænderne. Af de deputerede, som var valgt i Nordslesvig, udtalte både Gülich, Claussen, Steffens, Kittel, Esmarch, Beseler og Christian August sig for den finansielle adskillelse, og det samme gjorde Thies Hansen

Steenholdt med følgende motivering: »Han maatte oprigtig tilstaae, at en god Stemning mellem Kongeriget og Hertugdømmerne efter hans Mening ikke kunde blive tilveiebragt igjen paa nogen bedre Maade, end derved, at man indlod sig paa den foreliggende Proposition... I øvrigt var det efter hans Mening ingen Tvivl underkastet, at Hertugdømmerne vare overbebyrdede; han meente, at den Idee, at Hertugdømmerne vare en Koe, der gav Mælk, endelig engang maatte ophøre, hvilket bedst kunde skee derved, at en Ligning fandt Sted«. Forslaget blev enstemmig vedtaget.¹³⁶ Det samme gjaldt forslaget om godkendelsen af statutterne for den slesvig-holstenske landsbank. Her udtalte de nordslesvigske repræsentanter Beseler, Christian August og Steenholdt sig for godkendelse.¹³⁷ Det nyttede dog ikke. I 1846 blev statutterne definitivt afvist af regeringen.¹³⁸ Da var imidlertid andre sager kommet på den politiske dagsorden, og landsbankinitiativet fik en stille død.

Kravet om, at de slesvigske soldater måtte aftjene deres værnepligt i hertugdømmerne, var der ligeledes fuld enighed om at understøtte. Diskussionen tog udgangspunkt i en petition fra de befuldmægtigede for Slogs herred, som Thies Hansen Steenholdt fremførte. De grunde, som blev anført i petitionen, var alle rent praktiske. I stedet for Fredericia, Aarhus og København ønskede man tjenesten afviklet i de nærmere liggende byer Flensborg eller Slesvig »eller endnu hellere i Tøndern«. Steenholdts motivering var også blottet for nationale begrundelser. Steffens anførte derimod, at de værnepligtige fra de dansktalende dele af hertugdømmet ved at aftjene værnepligten i de slesvigske garnisonsbyer kunne blive mere bekendt med tysk. Også Petersen fra Nissumgård støttede forslaget.¹³⁹

Politisk sprængstof var der i stænderforsamlingens diskussion af patentet af 29. marts 1844.¹⁴⁰ Diskussionen gik på, om forsamlingen skulle godkende patentet, der alene tillod tyskkyndige at bruge dansk, eller om dansk helt skulle forbydes. Beseler mente det sidste: »Staten maatte regjeres af en Tanke, hvis Udtryk maatte gennemtrænge samme; Blandethed var uforenelig med Statens nødvendige Energi, var opløsende, førte ikke til Velsignelse... Som Beboer af Slesvig-Holsten holdt han sig særdeles forpligtet til at fraraade Patentet, men ogsaa som Tydsker stod han her ved sit Fædrelands Mærker, og vilde ikke bidrage til at fravende samme et Støvgran tysk Jord«. Den deputerede fra den i hovedsagen dansktalende by Tønder sluttede sig helt til forestillingen om en nationalstat med sproglig monokultur. Noget anderledes så Thies Hansen Steenholdt på det; han ønskede, at dansktalende, der ikke kunne tale tysk, nu som før måtte have lov til at bruge dansk i stænderne. Derfor støttede han patentet. Her var den dominerende slesvig-holstenske fraktion for en gangs skyld delt, og det afspejlede sig i afstemningen, hvor 22 mod 17 afviste patentet.¹⁴¹

Et andet sprogspørgsmål blev rejst ved en petition fra 207 beboere i

Nordborg flække, der ønskede tyske gudstjenester genindført (de var ophørt i 1820). Omfanget skulle være seks tyske gudstjenester årligt, heraf de tre på andenhelligdagene. Petitionen blev støttet af Steffens og Christian August og tillige af etatsråd Esmarch og N. A. Matzen fra Krammark, der kunne berette, at der i 1843 var genindført fire årlige tyske gudstjenester i Broager. Forslaget blev enstemmigt vedtaget af stænderne.¹⁴² Der blev ikke indført tyske gudstjenester i Nordborg.¹⁴³ I spændingsfeltet mellem kirke- og nationalpolitik afgjorde stænderforsamlingen endvidere med 39 stemmer imod 1, at kun kandidater med eksamen fra det slesvigske overkonsistorium kunne få ansættelse i hertugdømmerne, altså at udelukkende kongerigsk uddannede præster ikke måtte ansættes.¹⁴⁴ Heller ikke dette krav blev imødekommet af regeringen.

J. C. Todsens – Tønders slesvig-holstenske agitator

Når Tønder i 1844 tog føringen som den mest slesvig-holstenske by, skyldtes det frem for nogen købmand Johannes Christian Todsens. Siden 1840 var han den førende skikkelse i byens slesvig-holstenske bevægelse. I løbet af 1840'erne blev han også en fremtrædende tysksindet agitator i landsdelen som helhed, særlig som taler ved fællesspisninger og folkefester. Todsens var også forfatter til pjecen »Beitrag zur Beurtheilung der jetzigen Zustände der Herzogthümer Schleswig und Holstein«, der udkom i 1844. Pjecen udtrykker således holdningerne hos en central person i den nordslesvigske hjemmetykskhed.

Todsens behandlede indledende indførelsen af dansk rets- og forvaltningssprog i Nordslesvig med sprogreskriptet af 14. maj 1840. Dette reskript afviste han som uberettiget. Ikke det danske, men snarere det tyske sprog var trængt. Det drejede sig derfor ikke om imødekommelsen af et virkeligt behov, men om »propagandaens« værk, når stænderne i sin tid havde ladet sig narre og andraget kongen om sprogreformen. Da sprogreskriptet kom, viste det sig ifølge Todsens snart, at det kun tjente som påskud for danskerne til at anstifte strid og splittelse mellem hertugdømmets dansk- og tysktalende indbyggere. Dermed ville danskerne ødelægge den enighed, som var nødvendig for at gøre de slesvig-holstenske landsrettigheder gældende. Danskerne frygtede nemlig, at hertugdømmerne ville kræve en slesvig-holstensk forfatning i moderniseret form, at hertugdømmernes indbyggere ikke længere ville lade sig ekstra-beskatte med 12 millioner i forhold til kongeriget, at de ikke længere ville åbne pungen for dansk teater og danske fattiganstalter og at de ville modsætte sig ansættelsen af danske embedsmænd, mens de slesvig-holstenske »landsbørn« forgæves måtte vente på forfremmelse i alle dele af den danske helstat.

Andre resultater af sprogreskriptet var en syndflod af danske aviser og skrifter, der nedgjorde alt tysk og fremstillede de store lyksaligheder, som ville

blive slesvigerne til del, hvis de varetog de danske interesser. Særlig var Dannevirke og Flensburger Zeitung led i de danske bestræbelser på at lokke slesvigerne. Her fik de oven i købet hjælp fra en uventet kant: »Kieler Correspondenzblatt, som særlig dengang da U. J. Lornsen formanede hertugdømmerne til at fastholde deres ret, priste denne formaning og tog den i forsvar med kraft og iver, men nu sluttede sig til propagandaen og ydede den al mulig støtte. Det var ikke nok for dette blad at se til som neutral tilskuer på de to kæmpende elementer i hertugdømmet Slesvig, men det tog det kraftigste parti imod alt, hvad der talte tysk i denne kamp i hertugdømmet Slesvig; villigt åbnede det sine spalter for propagandaens æreskrænkende angivere og gav derved enhver uret, som blev tilføjet dets tidligere forbundsfæller, på en måde sin velsignelse under foregivelse af at ville sikre retten«. ¹⁴⁵ Det var hårde ord imod nyholstenerne og noget post festum, da denne retning siden sin start i 1839 hele tiden havde stået ret isoleret og netop i 1844/45 opgav sit program. ¹⁴⁶ For den danske bevægelse gjorde nyholstenismen i øvrigt næppe fra eller til.

Todsens knyttede indirekte an til Lehmanns tale fra 1842, da han beskrev det danske partis grundsætning derhen, »at i denne sag kan der ikke være tale om rettigheder, idet man vil vide at indpræge den danske rets beviskraft i ryggen på slesvigerne med sværdet«, ligesom det tilsigtede »at tilføre den projekterede nordiske forbindelse den slesvigske befolkning med blodige rygge som brudegave«. ¹⁴⁷ Selv om Lehmanns ord ikke havde været møntet på slesvigerne, der i hans forståelse aldrig kunne være tyskere, blev de af Todsens videregivet med denne mening. Todsens var ikke ene om denne fejlagtige udlægning af Lehmanns ord. ¹⁴⁸ Uanset om det var en bevidst eller tilfældig fejltolkning, viser det, hvilket uheldigt indtryk Lehmanns tale med dens mange svulstige ord havde efterladt syd for Kongeåen.

Videre udtrykte Todsens sin misbilligelse af Peter Hiort Lorenzens danske tale i stænderne, fordi den skulle forhindre stændernes forening. Lorenzen selv betegnede han som en »stymper«. ¹⁴⁹ Todsens vendte sig også udførligt imod planerne om oprettelse af en filial af den danske Nationalbank i Flensborg, som han betegnede som det sikreste middel til at indlemme Slesvig i kongeriget og udbytte begge hertugdømmer til fordel for Danmark.

Todsens opridsede ordret de slesvig-holstenske landsrettigheders betydning således: ¹⁵⁰

1. Forening af begge lande til fælles forsvar mod fremmed anmasselse.
2. Skattebevillingsret.
3. Forsvar imod indførelse af værdiløse [danske] penge, såvel som ikke mindre
4. Forsvar imod fremtrængen af dem, der til ulempe for landet bliver ansat i samme som embedsmænd, mens en stor del af landets børn forgæves må vente på forfremmelse.

Todsens formanede til slut sine landsmænd: »Vær vågne og forsvar jeres rettigheder, så I ikke bliver – fremmedes tjenere«. ¹⁵¹ Todsens pjeces giver samlet indtryk af en forfatter, der ganske savnede indlevelse i sin nationale modparts forudsætninger, men til gengæld kendte polemikkens kneb og forenklingens kunst og besad den ensidighedens styrke, som ofte kendetegner en folkelig agitator.

Pjecen rummede ikke nogen stillingtagen til den sag, der fra samme år fik større og større plads i den slesvig-holstenske agitation: arvefølgespørgsmålet.

Arvefølgesagen tilspidses 1844

Hertug Christian August af Augustenborg knyttede fra 1842 i stigende grad sin slægts fremtid til Tyskland og den slesvig-holstenske bevægelse. ¹⁵² En samtale, som hertugen i juli 1842 havde med sin svoger Christian 8., overbeviste ham om kongens fuldstændige afvisning af augustenborgerne som dansk kongefamilie efter den oldenborgske kongeslægts forventede uddøen. Tvært imod ønskede kongen, at augustenborgerne mod erstatning gav afkald på deres arverettigheder i Holsten for at helstaten kunne holdes samlet. Hertugens første træk var at vinde flere tyske fyrster og den belgiske konge for sit standpunkt i arvefølgesagen. Det næste blev en tæt kontakt til den slesvig-holstenske bevægelse, navnlig midterfløjen omkring Wilhelm Beseler.

Der var særlig på kortere sigt adskillige sammenfald mellem hertugens og slesvig-holstenernes interesser. Begge vendte sig skarpt imod enhver tendens til »danisering« af Slesvig og ønskede hertugdømmernes stærkeste mulige selvstændighed i forhold til kongeriget. Kun på den måde kunne hertugen bruge Slesvig og Holsten, hvor han mente at have arveretten efter oldenborgernes uddøen, som et pant på den danske trone overfor de stormagter, der ønskede helstaten bevaret. Men der var også modstridende interesser. Det kunne aldrig være til hertugens fordel, om Slesvig blev optaget i Det tyske Forbund, da hertugdømmet derved ville miste sin funktion som bro mellem Holsten og kongeriget. Den stokkonservative hertug ønskede heller ingen liberal slesvig-holstensk forfatning. Blandt de afgjort liberale på den slesvig-holstenske venstrefløj var der til gengæld udbredt skepsis mod hertugens konservatisme. Men midterfløjens anførere sås hyppigere og hyppigere på Augustenborg.

Arvefølgespørgsmålet fik samtidig øget opmærksomhed i pressen og den politiske debat. I Nordslesvig var det kun det af hertugen understøttede Sønderborger Ugeblad, som tog sagen op. Bladet gik i maj 1844 ind for den mandlige arvefølge og spurgte: »Hvorfor skulle Christian I.s mandlige Efterkommere [d.e. augustenborgerne] udsluttes fra Arvefølgen i Hertugdømmerne til Bedste for Frederik III.s qvindelige Efterkommere?«. ¹⁵³

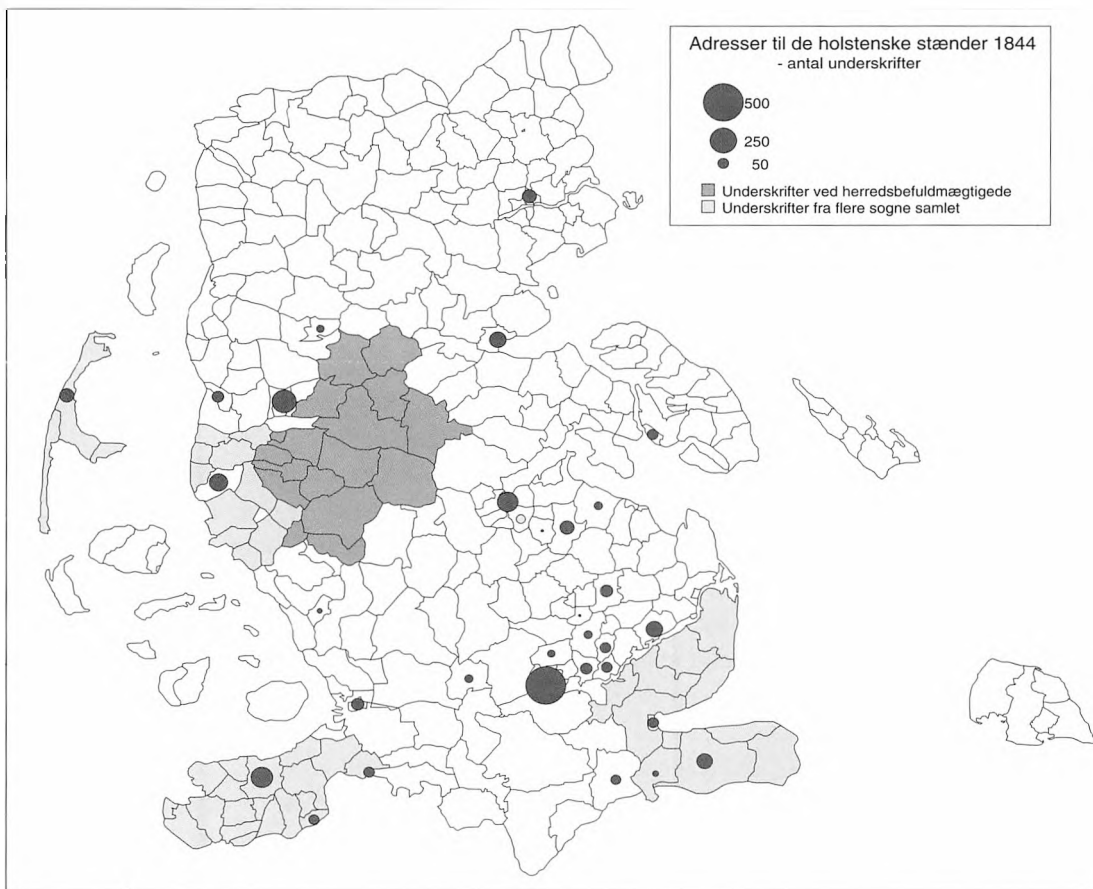
Snart skulle det fornuftægteskabslignende forhold mellem hertugen og slesvig-holstenerne under de ydre omstændigheders pres få karakter af en stadig tættere forbindelse – og finde øget klangbund blandt de tysksindede i Nordslesvig. Et vendepunkt indtraf ved årsskiftet 1844/45. Medvirkende hertil var de to kongerigske stænderforsamlings engagement i hertugdømmernes stilling i monarkiet. I Viborg vedtog de nørrejske deputerede et forslag af professor J. E. Larsen om en adresse til kongen, hvori han blev bedt om at kundgøre hertugdømmet Slesvigs uadskillelige forbindelse med kongeriget.¹⁵⁴ I oktober 1844 stillede professor Tage Algreen-Ussing, borgmester i København, i den sjællandske stænderforsamling i Roskilde andragende om, at kongen højtideligt ville erklære kongeriget Danmark, Slesvig, Holsten og Lauenborg for et samlet rige, som gik udelt i arv efter Kongelovens bestemmelser og samtidig skride ind mod de statsopløsende kræfter i hertugdømmerne. Dette forslag blev vedtaget af et stort flertal.¹⁵⁵

De kongerigske stænderforsamlings henvendelser til kongen vakte betydelig opsigt i hertugdømmerne. Den slesvigske stænderforsamling var ikke sammenkaldt. Det var derimod den holstenske, som vedtog en adresse til kongen den 23. oktober 1844. Det var før Algreen-Ussings andragende, hvorfor adressen kun henviste til drøftelsen i stænderforsamlingen i Viborg og med udgangspunkt heri klagede over, at »ufredens ånd har grebet de forskellige, under Deres Majestæts scepter hørende folkestammer [og] truer med at fremmedgøre dem for hinanden«. Derudover indeholdt adressen en række andre klager, f.eks. over rigsbankmønten, over den manglende officersskole i hertugdømmerne, over oprettelsen af filialbanken, over forfordelingen af hertugdømmerne ved anvendelsen af toldindtægterne etc.¹⁵⁶

Denne adresse dannede sammen med Algreen-Ussings andragende i Roskilde baggrund for den række af adresser, som indløb til de holstenske stænder ikke alene fra Holsten, men også fra Slesvig.¹⁵⁷ I Sydslesvig var tilslutningen på i alt 2097 underskrifter. Her var det navnlig Slesvig by og nærmeste omegn, som samlede mange underskrifter (se kort 5).¹⁵⁸ Fra Nordslesvig indgik der adresser fra Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Løgumkloster, Tønder og Højer samt fra Slogs herreds sognefogder og befuldmægtigede. Tilsammen fik de 540 underskrifter. De tre sidstnævnte adresser var enslydende i deres ros til de holstenske stænder, hvis »tro sammenhold i patriotisk ånd vil gøre os stærke, vil være en klippe, mod hvilken det meningsløse raseri fra alle dem, der offentligt og hemmeligt tragter efter at ryste de troskabsforenede hertugdømmer i deres grundvold, må prelle magtesløst af«.

Fra Haderslev og Løgumkloster udtrykte man sig mindre højstemt i formuleringerne, men ens i indholdet, navnlig i takken til de holstenske stænder. I Aabenraa holdt man sig derimod ikke tilbage med de barske ord.

Kort 5. Adresser til de holstenske stænder 1844

Underskrifter fra flere sogne samlet vises ved den største cirkel i det markerede område. Endvidere underskrev sognefogder i Skovby, Hollingsted, Haddeby, Hohn, Hütten, Siseby og Dagebøl sogne. Se præc talværdier i bilag 2.

Om Algreen-Ussings andragende hed det således: »Da slog imidlertid fra Norden rædselsfulde klange for vort øre, der lød som klokkekimen med graven. Jovist må vi sige: som gravkimen, når vi hører, hvordan mænd i et naboland gør sig rede til – hvis de formår det – at likvidere og bære til graven en os tro og dyrebar ven – retten selv... Med landets rettigheder inderligt sammenvævet er tronarvefølgen, og i denne må landet se et mægtigt værn for sin selvstændighed, og et angreb på den bestående tronarvefølge vil derfor også føre et angreb på hertugdømmernes selvstændighed med sig«. Adressen overlod det dog til andre at føre bevis for, at arvefølgen var en anden i hertugdømmerne end i kongeriget. Til slut mindede underskriverne om, at »vor allernådigste landsherre ikke taler til os som konge af Danmark, men altid

som vor hertug«. I Sønderborg betegnede man mere kortfattet den sjællandske anmodning som en »ligeså frivol som sårende indblanding i hertugdømmernes anliggender«.

De stærke udtryk, som blev brugt i flere af adresserne, viser, hvor hurtigt og dybt forestillingen om begge hertugdømmers udelukkende mandlige arvegang i modsætning til Kongelovens mandlige-kvindelige arvegang i kongeriget var trængt ind i den slesvig-holstenske bevidsthed i købstæder og flækker. Derimod havde den med undtagelse af overklassen af bondeembedsmænd i Slogs herred øjensynligt slet ikke fæstet rod på landet i Nordslesvig. Anderledes i Sydslesvig. Erhvervsangivelser på petitionerne fra 9. landvalgdistrikt (den nordlige del Flensborg amt) og Bøking herred viser, at det i Nordangel primært var gårdmænd, som skrev under sammen med enkelte kådnere, mens det i marsken sydvest for Tønder var embedsmænd og bondeembedsmænd fra kogenes selvstyre.

Fra købstæderne foreligger erhvervsoplysninger for underskriverne fra Slesvig, Egerførde og Flensborg i Sydslesvig samt fra Aabenraa og Sønderborg i Nordslesvig. Bortset fra Slesvig by, hvor håndværkssvende, arbejdere, daglejere og fiskere tilsammen udgjorde en beskedent andel på 5% af underskriverne, var underklassen helt fraværende i petitionerne fra de nævnte byer. Det var over- og middelklassen, som både i Sydslesvig og Nordslesvig sluttede sig til den slesvig-holstenske bevægelse. Der var imidlertid den forskel, at købmænd, fabrikanter, kaptajner o.l. udgjorde hele 41% af underskriverne i byerne i Nordslesvig mod kun 22% i de sydslesvigske købstæder. Andelen af embedsmænd, andre akademikere og lærere var næsten den samme, henholdsvis 10 og 9%. Håndværkere, høkere, gæstgivere og andre småborgere var derimod svagere repræsenteret i Nordslesvig med 40 mod 52%.¹⁵⁹ Den slesvig-holstenske bevægelse var i 1844 bredere socialt funderet i de sydslesvigske byer end i de nordslesvigske.

Foreningen af augustenburgsk dynastipolitik og slesvig-holstensk selvstændighedstrang blev cementeret af de holstenske stænder, da de under indtryk af de mange adresser kort før jul vedtog en såkaldt »retsforvaring«, d.v.s. en indsigelse, der fastslog at:

- * »Hertugdømmerne er selvstændige stater«,
- * »Mandsstammen hersker i hertugdømmerne«,
- * »Hertugdømmerne Slesvig og Holsten er fast med hinanden forenede stater«.

Til hvert af de tre punkter var der knyttet en detaljeret argumentation med mange henvisninger til gamle traktater, hvor citatet fra Ribebrevet fra 1460 selvfølgelig ikke savnedes.¹⁶⁰

Med disse tre *fundamentalsætninger* var den slesvig-holstenske statsteori fuldt udfoldet, og det i en prægnant formulering, som var velegnet til at indmejsles i befolkningens bevidsthed i taler, aviser, pjecer m.m. Den holstenske stænderadresse blev også trykt på dansk. Det skete dels i Lyna og dels som en selvstændig pjece hos bogtrykker Rathje i Aabenraa, vel med det formål at rette op på den augustenborgske sags ringe klangbund i den nordslesvigske landbefolkning.¹⁶¹

Blandt landboerne var i det mindste Thies Hansen Steenholdt i Ravsted en svoren tilhænger af hertugen. I anledning af hertugparrets sølvbryllup i 1845 udtrykte Steenholdt ønsket om at kunne »opleve den dag, hvor det hånd, som hidtil omslyngede Slesvig og Holsten, engang måtte blive gjort uløseligt under Hans Durchlaughtigheds scepter«. I samme brev bekendte Steenholdt sig endvidere til »vort store fædreland Tyskland«. ¹⁶² Men sådanne holdninger var langt fra hvermandseje på landet i Nordslesvig, og heller ikke i købstæderne var der fuld tilslutning til dem, Tønder måske undtaget. Så længe sagerne stod sådan for den slesvig-holstenske bevægelse, var der brug for en ihærdig og pågående agitation.

13. Foreninger, folkefester og faner – den slesvig-holstenske agitation 1842-1845

Den slesvig-holstenske liberalismes forvandling til en nationalliberal bevægelse i årene efter 1840 var ledsaget af en aktiv nationalpolitisk agitation. Centrale elementer i forsøget på at vinde nye tilhængere af slesvig-holstenismen var politisering af eksisterende foreninger og oprettelse af nye samt afholdelse af fællesspisninger og folkefester. Dertil kom flittig brug af en nyopfundet slesvig-holstensk fane. I den første halvdel af 1840'erne udgik disse aktiviteter altovervejende fra købstæderne og nogle af flækkerne.

Bürgerverein i Haderslev

Den ældste af de hjemmetyske foreninger i Nordslesvig var *Bürgerverein* i Haderslev, som blev stiftet den 19. november 1838.¹ I begyndelsen var den nationalpolitisk neutral og først og fremmest en sammenslutning for de sociale grupperinger i Haderslev, som der ikke var plads til i byens eksklusive Harmoniske Selskab (opr. 1799). Bürgervereins sprog var fra begyndelsen tysk, da tysk var Haderslev bys officielle sprog. Der lå oprindeligt næppe nationalpolitiske motiver bag dette; blandt foreningens fem stiftere kunne tingbud J. A. Schmidt og købmand H. J. H. de Wolff senere findes i den danske lejr, mens malermester Matthias Häger blev fremtrædende i den tyske, ligesom drejer Jens Rasmussen og murermester Paul Christiansen nærmest også hældede til denne side.²

Hurtigt blev Bürgerverein inddraget i striden mellem den konservative magistrat og det liberale deputeretkollegium på sidstnævntes side. Den liberale Peter Hiort Lorenzen var medlem af Bürgervereins første bestyrelse og søgte at gøre foreningen til sin politiske basis. Det vakte utilfredshed, og 23 af de oprindeligt ca. 100 medlemmer trådte ud. Siden manglende evne til at betale det personlige indskud på 50 rigsdaler i forbindelse med erhvervelsen af foreningens ejendom i Slotsgade officielt blev angivet som grund, har det formentlig særlig drejet sig om småborgere. Også i andre situationer opponerede de imod borgerskabets liberale politik.

Nationalpolitik var fortsat udelukket fra Bürgerverein. Endnu i december 1840 afslog et flertal på 41 mod 20, at foreningen skulle opstille en kandidat til det forestående stændervalg. Efter valget arrangerede foreningen som nævnt i

februar 1841 en fest for den nyvalgte stænderdeputerede, advokat Gottfriedsen fra Haderslev og hans stedfortræder, kancellisekretær Claussen fra Slesvig. For Bürgerverein blev festen en succes, og 26 af gæsterne udefra blev opfordret til at søge om optagelse i foreningen, der på dette tidspunkt havde 100 medlemmer.³

I løbet af 1841 blev der optaget 45 nye medlemmer. Heraf var hele 20 akademikere, og dette bidrog til at ændre foreningens sociale struktur (tabel 7).

Tabel 7. Erhverv hos medlemmerne af Bürgerverein i Haderslev 1838 og 1845.⁴

Procent	1838	1845
Embedsmænd	8,4	6,8
Læger, advokater, liberale erhverv	4,2	21,8
Købmænd, fabrikanter, apotekere	27,4	24,9
Gæstgivere, brændere, møllere	5,3	3,7
Håndværkere	44,1	33,5
Småhandlende, skippere	3,2	1,8
Kommis etc.	3,2	0,0
Gårdejere	4,2	7,5
I alt	100,0	100,0
Antal	95	161

Efter 1840 blev Bürgerverein stærkere præget af akademikere, mens de selvstændige næringsdrivende fik mindre betydning, navnlig håndværkerne og andre småborgere. De mange nye akademikere bidrog utvivlsomt til at dreje Bürgerverein i slesvig-holstensk retning. Dr. J. A. Marcus og advokat Stibolt var allerede optaget i 1839 og konrektor Volquardsen i 1840. Alene i første kvartal 1841 blev bl.a. advokat Gottfriedsen, dr. Roll, herredsfoged Kier, herredsfoged Thomsen og subrektor Michelsen medlemmer – alle udprægede slesvig-holstenere.⁵ Også i de følgende år frem til 1848 blev der optaget adskillige akademikere. Det samlede medlemstal nåede i 1847 op på 178.

Ved midten af 1840-erne blev Bürgerverein mere og mere den slesvig-holstenske højborg i Haderslev, mens dens søsterforening i Flensborg (opr. 1835) blev de konge- og helstatstro flensborgeres samlingssted mod slesvig-holstenismen.⁶ Det sås tydeligt ved festmåltiderne i januar 1843 og oktober 1844 for kancellisekretær Claussen, der fra og med samlingen i 1842 havde afløst Gottfriedsen som stænderdeputeret for Haderslev. Fællesspisningen den 13. januar 1843 havde 100 deltagere. Lyna opregnede, at der blev udbragt 28 skåler, først for kongen som hertug af Slesvig og Holsten, så for hædersgæsten, der skålede for Slesvig-Holsten, hvilket i en efterfølgende skål præciseredes til det udelte Slesvig-Holsten og yderligere suppleredes med en plattysk skål: »Dat disse Lande ewig tosamen bliven ungedeelt«. Blandt de øvrige skåltaler skal nævnes: En fri forfatning fælles for hertugdømmerne, stænderforsamlingernes

forening, den slesvigiske stænderforsamlings tyske flertal, de holstenske brødre og den holstenske stænderforsamling, Uwe Jens Lornsens minde, Dahlmann og Falck samt de fremtrædende slesvig-holstenere Gülich, Tiedemann og Beseler. Der blev endog skålet for de danske brødre, dog kun for så vidt de ville anerkende hertugdømmernes selvstændighed. Lynas konklusion på festen var: »Haderslev er sandelig en ægte slesvig-holstensksindet by«.7

Også efter stændersamlingen i 1844 hyldede Haderslevs slesvig-holstenske borgere deres »frisindede og folkelige« repræsentant og hans indsats i Slesvig. Denne gang deltog 160 i middagen i Bürgervereins store sal, der var smykket med hertugdømmernes forenede våben og to faner, og dertil havde man anskaffet nye gardiner i farverne blå, hvidt og rødt. Et musikkorps spillede den nye slagsang »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, og Haderslevs Liedertafel sang. Blandt deltagerne var landinspektør Tiedemann, mens Gülich og Beseler havde sendt afbud. Ligeledes havde kun H. H. Petersen fra Nissumgård imødekommet indbydelsen til Haderslev amts tre stænderdeputerede, der i virkeligheden var stedfortrædere, men de tre oprindelige deputerede havde nedlagt deres mandat, fordi kongen havde begrænset brugen af dansk sprog i stænderne til de tyskukyndige. Der blev holdt skåltaler som året før. En taler udlagde betydningen af de blå-hvid-røde »landsfarver«; det var foreningen af Slesvigs blå løver og Holstens hvide nældeblad i et rødt våbenfelt. Men rødt var også kærlighedens farve, hvidt renhedens og blåt bestandighedens. Der blev også udbragt en skål på rim:

»Bleibt ewig ungetheilt zusammen;
So sprach der erste Christian.
Da loderten der Liebe Flammen,
Des Volkes Herzen er gewann.
Auch ich will schützen alte Rechte;
So sprach der achte Christian,
Und Er, der Weisse, der Gerechte,
Vollendet, was der Ahn begann.
Manch Jahr im Zeitenstrohm entschwamm;
Treu war der Fürst, und treu das Volk.
Es jubelt Schleswig-Holsteins Volk
Ein Hoch dem Oldenburger Stamm.

Slesvig-holstenernes genvakte kongetroskab skyldtes kongens ovennævnte afvisning af den danske bevægelses krav om det danske sprogs ligestilling med tysk i den slesvigiske stænderforsamling. Den udmøntedes i en skål for den oldenborgske stamme, »såvel dennes ældre som yngre linje« – altså også den augustenborgske.⁸

I årene 1844 og 1845 blev Bürgerverein også stedet for direkte konfrontationer med den nationale modstander. Den stigende anvendelse af slesvig-holstenske symboler og faner som udsmykning i lokalerne er nævnt. Det var den, som gav anledning til ballade med dansksindede hadersleverer og konflikt med borgmesteren. Den 15. august 1844 holdt Haderslevs ældre borgerkorps bal i Bürgervereins lokale. Et medlem af korpset, malermester C. P. Møller, protesterede da højlydt imod de ophængte slesvig-holstenske faner. Det gentog han den 30. august, da sangkoret gav koncert i salen. Balladen foranledigede Haderslevs nye borgmester Gustav Frederik Lassen til en henvendelse til foreningen den 7. september, hvor han bad direktionen fjerne de trefarvede faner med respektive det slesvigske og de forenede slesvigske og holstenske våbenskjolde. Borgmesterens ønske blev diskuteret på en generalforsamling den 10. samme måned. Her besluttede man enstemmigt at afvise borgmesterens ønske, idet man overlod det til direktionens vurdering, om fanerne skulle fjernes midlertidigt ved udlejning af lokalerne. Tillige vedtog forsamlingen at anskaffe tolv gardiner, som skulle bestå af de blå-rød-hvide slesvig-holstenske farver; det var dem, som sås ved fællesspisningen for Claussen i oktober.⁹

Den 2. januar 1845 udartede balladen til korporlig konfrontation. Efter kronprins Frederiks besøg i Haderslev mødte en gruppe dansksindede op i Bürgervereins skænkestue. Den omfattede bl.a. Peter Hiort Lorenzen, Laurids Skau og ovennævnte maler C. P. Møller foruden et par bønder og en halv snes andre, herunder nogle håndværkssvende. Der blev sunget danske sange, og Hiort Lorenzen udbragte et leve for Dannebrog og et »ned med de oprørske faner, ned med enhver, der vover at stikke dem ud«. Det endte i slagsmål med de tilstedeværende slesvig-holstenere, hvor sadelmagemester Bungartz, bagermester Schley og tømmerhandler Bertelsen fik mindre blessurer. Slagsmålet kom for rådstueretten, der fandt, at Hiort Lorenzen havde optrådt unødigt provokerende og idømte en bøde på 120 rigsbankdaler, mens den iltre maler Møller fik 14 dages simpelt fængsel, fordi han havde indledt selve slagsmålet. Hiort Lorensens forløbelse blev udnyttet til det yderste af hans politiske modstandere, der på forslag af hans egen svoger, købmand Stuhr, forsøgte at få ham ekskluderet af deputeretkollegiet. Det afviste provinsialregeringen i Slesvig.¹⁰

Derimod lykkedes det at få Hiort Lorenzen ekskluderet af Bürgerverein. Allerede den 3. januar 1845 stillede 31 medlemmer forslag om udelukkelse til direktionen, og straks samme aften blev eksklusionen vedtaget på en ekstraordinær generalforsamling med 103 stemmer for og 1 imod. Peter Hiort Lorenzen nægtede at acceptere udelukkelsen af den forening, hvis første år han selv havde præget, men som han forlængst var holdt op med at besøge. Imidlertid døde han kort efter, hvorfor yderligere konfrontation mellem ham og foreningen udeblev.¹¹ Uroen om fanerne fortsatte derimod. Den 30. august

1845 beordrede borgmester Lassen direktionen til at bortfjerne fanerne, men på ny blev det afvist af foreningen.

Bürgervereins aktivistiske, slesvig-holstenske linje blev optrukket yderligere forud for stændervalget i 1847. Manden bag dette var dr. Marcus, der op gennem 1840'erne gentagne gange besad tillidsposter i foreningen.¹² Han og de ledende slesvig-holstenerne ønskede ikke længere den profilløse kancellisekretær Claussen som stænderdeputeret for Haderslev by, men foretrak slesvig-holstenske førere som advokaterne Jürgen Bremer fra Flensborg eller Carl Heiberg fra Slesvig. For at være valgbar til stænderforsamlingen skulle en kandidat imidlertid besidde ejendom. Det kunne klares ved at optage ham i Bürgerverein, hvorved han fik andel i foreningens betydelige ejendom. Derudover krævedes blot, at foreningen overdrog den til ejendommen hørende stemmeret og valgbarhed til ham (valgreglerne foreskrev for fællesejede ejendomme, at stemmeret og valgbarhed kun kunne udøves af én af ejerne). På generalforsamlingen i Bürgerverein den 29. november 1846 besluttede et massivt flertal på 70 stemmer imod 2 at opstille sin egen kandidat. På den følgende generalforsamling den 2. december lod dr. Marcus Heiberg falde, hvorimod advokat Bremer blev optaget i Bürgerverein med 81 stemmer imod 7 og derpå valgt som foreningens kandidat med 74 stemmer imod 11. En klar majoritet ønskede således Bürgerverein nært knyttet til hertugdømmernes ledende slesvig-holstenske kredse.

Bürgerverein protesterede i 1847 ihærdigt imod indførelsen af dansk som fremherskende undervisningssprog i Haderslev lærde skole. Der havde hidtil været en smule undervisning i dansk på skolen, men fra 1839 var det et krav fra den danske bevægelse, at skolen som gymnasium for elever fra det dansk-talende Nordslesvig blev omdannet til en lærd dansk skole. Den 19. maj 1847 blev dette krav imødekommet med et kongeligt reskript. Der skulle dog stadig undervises en del timer i tysk og forandringen træde i kraft samtidig med en almindelig reform af gymnasierne i hertugdømmet Slesvig, hvorom der udkom et regulativ i januar 1848.¹³ I Bürgerverein blev der i juli 1847 fremlagt en petition imod forandringen, som var affattet tilpas imødekommende over for det danske sprog og så moderat, at også konservative slesvigere kunne skrive under. Den fik 237 underskrifter og blev indsendt til kongen.¹⁴ Den fik imidlertid ikke det ønskede resultat, og i marts 1848 blev bagermester Schley og klejnsmed Drevitz sendt til København for at protestere direkte over for kongen. Da kom imidlertid helt andre og større sager på dagsordenen.¹⁵

Udover Bürgerverein dominerede slesvig-holstenerne også i foreningen *Union*. Den blev oprettet i august 1842 efter en national splittelse i den gamle selskabelige klub *Harmonien*, der fungerede som samlingssted for embedsmænd, officerer og købmænd. Allerede i marts samme år var *Harmoni*'s slesvig-holstenske medlemmer begyndt at holde møder for sig. Da garnisonen

samme år blev nedlagt og officererne rejste bort, svækkedes byens danske element. Dr. Marcus kunne nu udrense de tilbageværende dansksindede, og slesvig-holstenerne etablerede sig derpå under det nye foreningsnavn Union i den røde gæstgivergård i Gåskærgade. Blandt medlemmerne var fremtrædende slesvig-holstenerne som jernstøber A. P. Bonnichsen, advokat P. Gottfriedsen, herredsfoged Otto Kier, amtsforvalter G. F. von Krogh, tingskriver O. A. Meyer, dr. Michelsen, advokat Nissen, købmand G. J. Simonsen, advokat Stibolt og konrektor Volquardsen. Men der var også enkelte helstatsmænd som bysekretær W. H. Hargens og amtmand Fr. Johannsen, og borgmester Ludvig Schrader hørte vel også til denne gruppe.¹⁶

De ialt 63 medlemmer af Union i 1843 tilhørte udpræget Haderslevs overklasse af embedsmænd (32%), officerer (5%), liberale erhvervsdrivende som læger, advokater o.l. (24%) samt købmænd, fabrikanter og apotekere (35%). Håndværkerne udgjorde her blot et forsvindende mindretal (3%), mens endnu færre var udenbys gårdejere (2%). Øjensynligt har byens overklasse af slesvig-holstenerne og helstatsmænd udover ønsket om at undgå de bevidst dansksindede tillige følt et behov for eksklusiv selskabelig omgang, som den socialt bredere Bürgerverein ikke kunne opfylde.¹⁷

Bürgerverein i Aabenraa og folkefesten på Mønterhøj den 12. juli 1843

Mens vi således er temmelig velunderrettet om Bürgerverein i Haderslev, ved vi kun lidt om dens søsterforening i Aabenraa. Den blev oprettet på initiativ af redaktør Hans Kopperholdt den 29. januar 1840 som reaktion imod Christian 8.s afvisning af tronskifteadressen fra Aabenraa. Bürgerverein i Aabenraa var dermed grundlagt som en liberal forening og skulle bl.a. fungere som en læseklub. Den var tysksproget, men i begyndelsen ingenlunde danskfjendtlig. I formålsparagraffen hed det: »Foreningens formål er at give borgeren i stat og by lejlighed til gennem skrift og tale at skaffe sig mere og mere oplysning om fædrelandets og dets forbundne Danmarks offentlige anliggender«. Foreningen vedkendte sig Slesvig-Holsten som fædreland, men også dettes politiske forbindelse med Danmark. Blandt de første 25 medlemmer var dr. Paulsen, advokat Reuter, fysikus dr. Maack og den meget aktive købmand Lorenz Karberg.¹⁸ Snart må kredsen være udvidet betydeligt. I hvert fald formåede foreningen allerede i april 1840 at samle 225 underskrifter på en petition med bøn om, at Kopperholdt fik sit bladprivilegium tilbage.¹⁹

Som Bürgerverein i Haderslev gjorde også borgerforeningen i Aabenraa svingningen fra liberalisme til slesvig-holstensk nationalliberalisme med. Den nægtede i 1841 at optage en købmand, der ville genindføre det danske sprog

for byens udråber, ligesom foreningens medlemmer ikke måtte annoncere i Frederik Fischers danske ugeblad.²⁰

Først og fremmest slog borgerforeningen i Aabenraa sit navn fast i hertugdømmernes slesvig-holstenske offentlighed ved at tage initiativet til *folkefesten på Mønterhøj den 12. juli 1843*.²¹ I kølvandet på konfrontationen i den slesvigske stænderforsamling i efteråret 1842 med Gülichs og Hiort Lorenzens provokerende taler søgte begge nationale bevægelser at vinde øget folkelig opbakning ved at afholde store folkefester.²² Det var der mulighed for, efter at forbuddet fra 1838 mod afholdelse af folkemøder var blevet ophævet den 13. juni 1842.²³ Forbillederne for folkefesterne på slesvig-holstensk side var den tyske nationalbevægelses store fester, Wartburgfesten med turnere og burschenschafter i 1817 og især den store fest i Hambach i 1832.²⁴ På dansk-slesvigsk side var det umiddelbare forbillede digterpræsten Steen Steensen Blichers folkemøder på Himmelbjerg.²⁵ Slesvig-holstenerne lagde ud med store festmåltider med flere hundrede deltagere i Hohn nord for Rendsborg den 29. januar 1843, i Sønder Brarup i Angel den 21. april og i Haddeby ved Slien den 28. maj, og i Jevnstedt syd for Rendsborg blev der den 12. juni afholdt en egentlig folkefest med over 3000 deltagere.²⁶ For den danske bevægelse var hovedbegivenheden den første fest på Skamlingsbanken den 18. maj samme år, hvor ca. 6000 deltog i takken til kongen for sprogreskriptet af 14. maj 1840.

Festen ved Aabenraa var den nordslesvigske slesvig-holstenismes opfølgning af festerne i Sydslesvig og Holsten og dens svar på Skamlingsbankefesten. I organisation, form og forløb fulgte den tidens gængse mønster for folkefester.²⁷ Bürgerverein i Aabenraa valgte en festdirektion bestående af skibsrederne Caspar Bartelsen, Michael Jebsen, J. C. Koch og Chr. Ottsen, kaptajn og sejlmager A. J. Cornett, købmændene Lüders, Friederici, Jacobsen og Lorenz Karberg samt skibsbygmester Jürgen Paulsen. Direktionen stod samlet som indbyder, men ellers var Lüders og Karberg de mest fremtrædende. Endvidere blev der udpeget en række kommitterede: Bagermester Asmus Lorenzen, apoteker Petersen, over- og landretsadvokat Reuter, skibsreder R. Richelsen, kommis Hoffgaard, skibsreder S. J. Kock, købmand Knud D. Dethlefsen og købmand Jensen. De kommitterede var officials under festen og bar alle trefarvede bånd som kendetegn.

Finansieringen af festen beroede på tre kilder: Bürgervereins egen kasse, frivillige bidrag og entréindtægten på 4 skilling pr. deltager. Selve festen fandt sted på Mønterhøj, som af slesvig-holstenerne blev kaldt »Aunetsberg« og af danskerne »Hundeklemmen«. Som »bjerg« kunne Mønterhøj ikke måle sig med Skamlingsbanken, men stedets naturskønhed kan stadig konstateres. På festpladsen var der rejst en æresport og to tribuner for sangkoret fra Aabenraa og talerne. Tribunerne var udsmykket med byens fane, to Dannebrog og flag for de lande, som Aabenraaskibene oftest besejlede: Hansestaden Hamborg og

Brasilien. Endvidere var her ophængt sangkorets nye fane og det slesvig-holstenske landsflag med det hvide holstenske nældeblad i et rødt felt og de to blå slesvigske løver i et gult, begge våben forenet med en hertugkrone. På festpladsen fandtes tillige 26 telte med udskænkning til gæsterne – det ene kun med non-alkoholiske drikke. De fleste bar mere eller mindre politiske navne: »Zum weissen Nesselblatt« og »Zu den zwei blauen Löwen« efter Holstens og Slesvigs våben eller »Zur schleswig-holsteinischen Flagge«, »Zum deutschen Bunde«, »Deutschland« etc. Andre telte havde navne efter slesvig-holstenske førere som Gülich, Löck, Dahlmann og Beseler, og fire telte var opkaldt efter stederne for de første slesvig-holstenske folkemøder, »Jevenstedt«, »Süderbrarup« og »Haddeby« og som rosinen i pølseenden »Aunetsberg«.

Resten af teltene bar forholdsvis upolitiske navne bortset fra det største telt »Schleswig-holsteinisches Haus« med plads til 450 spisende gæster. Her var der ophængt billeder af Christian 8. og af Christian 1., som i 1460 havde lovet Slesvig og Holsten evig og udelt samhørighed. På en lænestol i teltet var der anbragt et billede af den afdøde Uwe Jens Lornsen, som så kunne sidde med til bords. Det vidnede om, at mytologiseringen af Lornsen som slesvig-holstensk nationalhelt og martyr var nået til Nordslesvig – men mon han havde fået lov til at være med, hvis festkomiteen havde kendt hans tanker fra 1832 om en afståelse af Haderslev og Aabenraa-Løgumkloster amter til Danmark?²⁸ Markedsføringen af de slesvig-holstenske symboler i forbindelse med festen synes at have været et formål i sig selv.

Allerede om aftenen den 11. juli 1843 var de tilrejsende gæster begyndt at ankomme til Aabenraa, og om formiddagen den 12. kom flere med dampskibet Christian VIII fra Slesvig og Flensborg eller i vogne fra de andre byer. Et vogntog fra Haderslev med et musikkor i spidsen indtraf klokken halvti, hvor det blev modtaget på torvet med taler og svartaler, før turen gik ud til festpladsen. Der begyndte festen klokken 12 middag med 9 kanonskud og en velkomsttale af købmand Lorenz Karberg fra festdirektionen. Karberg udbragte et leve for »vort kære fædreland Slesvig-Holsten« og for »vor landsherre Christian 8.«, mens over- og landretsadvokat Reuter fra festkomiteen lod dronningen leve med den særlige begrundelse, at hun som søster til hertug Christian August stammede fra »det slesvig-holstenske fyrstehus«. Derefter sang Aabenraa Liedertafel en lejlighedssang, der forbandt traditionel kongetroskab med Lornsenmyten:

Er hatt' von Nordfriesenland jüngst uns gesandt
Ein'n Mann, der den Schleier zu lüften verstand;
Ein'n Mann, der sein Leben für's Vaterland gab
Dess Wirken nich lähmte der Tod, nicht das Grab.

Efter denne beskrivelse af Lornsen som en frelserskikkelse, der akkurat som Jesus var sendt af Gud og led martyrdøden, hed det til slut i sikker forvisning om, at Vorherre holdt med slesvig-holstenerne mod de indtrængende danskere:

Und drohen uns Fremde, so stähl' unsern Muth,
Die Grenze zu wahren, der Altväter Gut:
Der Glaub' an Dich, Herr, mache stark unsre Hand,
Den Kindern zu sichern ein fremd-freies Land.

Efter sangen talte købmand J. C. Todsén fra Tønder, der forud havde agiteret for festen i sin hjemby. Han fremhævede de slesvig-holstenske »landsrettigheder«, som Lornsen havde genvakt folkets bevidsthed om. Over- og landsretsadvokat Dr. Heiberg fra Slesvig gav en historisk oversigt over folkenes nationale vækkelse siden Napoleonskrigene og formulerede den slesvig-holstenske bevægelses mål: »Ud af kampene og det tilsyneladende kaotiske røre vil der udvikle sig et organisk, frit statsborgerskab. Blikket går mod Syden, fordi dannelsen strømmer til os derfra. Forenet med Danmark i en ærlig union – så længe Guds hånd vil det – ligger Slesvig-Holstens selvstændighed og dets indtræden i det konstitutionelle statsliv foran os som mål«. I bemærkningen om Guds hånd lå sikkert en hentydning til den oldenborgske kongeslægts forventede uddøen, hvormed regentfællesskabet mellem Danmark og hertugdømmerne efter slesvig-holstensk opfattelse ville ophøre.

Over- og landsretsadvokat Gülich talte som den tredje advokat efter Reuter og Heiberg. Han beskrev Kongeloven som en skillemur mellem kongeriget og hertugdømmerne: »Den skiller Slesvig-Holsten og Danmark for altid«. Han udbragte et leve for den slesvig-holstenske sag. Dr. Marcus fra Haderslev udlagde symbolikken i det nye slesvig-holstenske banners blå-hvid-røde farver, som gik igen i festkomitémedlemmernes bånd: Den røde farve symboliserede fædrelandskærligheden, den hvide uskylden når slesvig-holstenerne stod på landsrettens grund, og den blå evigheden. Og Marcus citerede Christian 1.s løfte i Ribebrevet fra 1460: »Wi laven dat disse Lande bliven thosamende ungedeelt«. ²⁹

Den næste taler var en genganger, advokat Reuter. Denne gang talte han efter opfordring »im Volksdialect«. Ifølge referatet i Rendsburger Wochenblatt var det nu ikke rigtig sønderjysk, men et »blandet miskmask«, som alligevel vakte bifald. Dannevirkes referent anførte derimod, at Reuter talte »ret godt dansk«, og han var nok den bedste til at bedømme advokatens sønderjyske sprogfærdigheder. Derpå fulgte den fremtrædende slesvig-holstenske agitator, landinspektør Tiedemann fra Meggerkog. Hans speciale var den finansielle forurettelse, som hertugdømmerne efter slesvig-holstensk opfattelse led under i forholdet til kongeriget, men her talte han for fællesskabsfølelse, civilcourage

og fædrelandskærlighed. Tiedemann anslog også forsonlige toner. Sproget måtte ikke skille, det kom an på sindelag og handlemåde. Han ønskede enighed på begge sprog. Med Tiedemann sluttede rækken af taler fra tribunen. Klokkeren var da tre om eftermiddagen.

Næste akt foregik i det store telt »Schleswig-Holsteinisches Haus« og i de andre telte. Festen fortsatte nu med fællesspisning og skåltaler. Den lange række af taler ved bordet blev indledt af advokat Reuter. Han henviste til billedet af Lornsen i lænestolen, som havde gjort sig fortjent til ærespladsen ved denne fest for hertugdømmernes enhed. Dybt grebet vendte tilhørerne blikket sig mod billedet af den hedengangne og udbragte et tordnende »Hoch«. Næste taler var ligeledes fra festkomiteen, idet apoteker Petersen udbragte et hurra for Slesvig-Holstens voksende styrke indadtil som udadtil. Derefter gik det slag i slag med korte skåltaler. Advokat Reuter foreslog en skål for Aabenraas stænderdeputerede dr. Gülich og hans stedfortræder over- og landretsadvokat Bremer fra Flensborg. Dr. Marcus udbragte en skål for landinspektør Tiedemann som »generalintendant« for hertugdømmernes finansielle interesser og »generalregnemester« for den slesvig-holstenske banksag. Tiedemann skålede derefter for festkomiteen, mens Gülich talte for to tilstedeværende stænderdeputerede, senator Rheder og kancellisekretær Claussen, der henholdsvis havde gjort sig fortjent ved ophævelsen af forsamlingsforbuddet og modstanden mod den flensborgske filial af den danske Nationalbank. Dr. Marcus fortsatte med en skål for den liberale veteran i Holsten, advokat Löck. Dr. Heiberg skålede for Slesvig-Holstens hustruer og døtre, og apoteker Petersen fulgte dette upolitiske spor med en skål for den slesvig-holstenske landmand. For ikke at byerne skulle blive glemt, udbragte købmand Hanquist fra Tønder en skål for Aabenraa, mens Tiedemann betænkte pigerne fra Søst, der havde bidraget til udsmykningen.

Skålerne fortsatte i en lind strøm, der må have gjort deltagerne temmelig usikre på benene, i hvert fald hvis bægeret blev tømt til bunds hver gang. Der gik da også mere og mere selvsving i skåltalerne, idet man nærmest på skift udbragte skåler for hinanden. Advokat Reuter skålede for købmand Karberg og hans indsats for festen, købmand Iwersen fra Tønder for »landsfyrsten« Christian 8., og dr. Marcus for sangerne og aabenraaerne i det hele taget. Det skete med udråbet: »Gudskelov, Slesvig-Holsten sejrer«. Efter denne skål fra Haderslev for Aabenraa, skålede apoteker Petersen fra Aabenraa for Tønder, mens købmand Hanquist fra sidstnævnte by skålede for samtlige slesvig-holstenske byer – måske fordi han frygtede for alvorlige tømmermænd, hvis der fortsat skulle drikkes individuelle skåler for alle hertugdømmernes købstæder!

Men andre fortsatte ufortøvet. Advokat Reuter skålede for etatsråd og borgmester Schwen Hans Jensen i Kiel, Uwe Jens Lornsens ven. Tiedemann

skålede for den tilstedeværende stænderdeputerede for 4. landvalgdistrikt, Thies Hansen Steenholdt fra Ravsted, og suppleanten, Hieronymus Petersen fra Søst. Dr. Marcus talte for købmand Lüders fra festdirektionen. Over- og landretsadvokat Gottfriedsen fra Haderslev udtrykte ønsket om, at fædrelandet måtte gå frem for os alle. Advokat Reuter skålede for kancellipræsident grev Reventlow-Criminil, købmand Hanquist for advokat Reuter, advokat Gottfriedsen for tysk retspleje og lovgivning. Efter at bagermester Lorenzen fra festkomiteen havde gjort opmærksom på, at mange udenfor ønskede at komme ind i teltet for at spise, blev skålernes lange række afsluttet af dr. Gülich med en tale for etatsråd P. Lüders, stænderdeputeret for byen Slesvig. En anden, ukendt taler fremsatte ønsket om, »at den gamle, gode stemning nord og syd for Kongeåen måtte vende tilbage« og fik til svar, at det ville den, når blot danskerne blandede sig udenom hertugdømmernes anliggender.

Talerne fortsatte derefter fra tribunen. Fhv. stænderdeputeret Peter Todsén fra Mejerholm ved Tønder holdt et foredrag om hertugdømmernes statsretslige forhold. Dr. Heiberg fra Slesvig talte for en fri presse og mindede tilhørerne om myndighedernes uretfærdige standsning af Hans Kopperholdts blad. Derpå talte jernstøber Bonnichsen fra Haderslev. Han talte efter Rendsburger Wochenblatts formening på et rigtigt sønderjysk og udbragte på dette sprog et tordnende hurra for det hele Germanien. Dr. Gülich roste damerne i Aabenraa for deres fortjenester. Dermed var det langt om længe slut med talerne, og tilhørerne delte sig mellem de enkelte telte eller gik til de opstillede kikkerter for at se nærmere på omegnen, mens andre lagde øre til Liedertafels sang, der fra den nærtliggende Mønterhøj ledsagede solen på vej ned. Da mørket var frembrudt, blev der fra højen affyret fyrværkeri og antændt begkranse. På selve festpladsen blev der spillet op til dans. De politisk bevidste alvorsmænd undveg dog morskaben og samledes i stedet i teltet »Schleswig-holsteinisches Haus«, hvor de rådslog om stiftelsen af en slesvig-holstensk patriotisk forening og til det formål valgte en foreløbig komité (se herom kapitel 15).

Ved midnatstid brød de udefra kommende op, og dansen ophørte. De tilbageblevne sluttede sig til Liedertafels fakkeltog, der ledsagedes af to orkestre. Under musik og sang gik man i optog gennem skoven til Aabenraa by, hvor man ankom til Hotel Stadt Hamburg ved halvtretiden. Her gav Liedertafel dr. Gülich en »Ständchen«, en lejlighedssang ledsaget af et hurra, som Gülich besvarede med et leve for Aabenraa. På torvet talte dr. Heiberg nok engang, mens faklerne en efter en gik ud for at afløses af den frembrydende morgenrødes naturlige belysning. Efter en sidste række hurraer og måske en kop styrkende kaffe i Stadt Hamburg begav de tilrejsende sig til dampskibet, mens byens egne borgere gik hjem. Den første slesvig-holstenske folkefest i Nordslesvig var forbi.

De slesvig-holstenske blade skildrede naturligvis festen i begejstrede toner;

det havde været en uforglemmelig dag. Fra Tønder indløb på initiativ af J. C. Todsens en takadresse til festkomiteen i Aabenraa for det vellykkede arrangement. Selv Dannevirke måtte indrømme, at festen var godt organiseret og at alt forløb i god ro og orden. Amtmand von Stemann og konstitueret ride- og husfoged Ahlmann fandt da heller intet, som myndighederne burde reagere imod. Hverken kongen, det kongelige hus, regeringen, forvaltningen, embedsmændene eller danskerne som sådan var blevet kritiseret; det var udelukkende gået ud over den danske propaganda. Ahlmann hæftede sig desuden ved den dybfølte kongetroskab og de dansksprogede taler, og hans konklusion var: »Således udmærkede festen sig frem for mange andre af sin slags ved et loyalt og forsonligt væsen, særlig fra aabenraaernes og haderslevernes side«. Frederik Fischers opfattelse af festens ydre forløb svarende hertil, dog var hans synsvinkel på stemningen ikke den konservative embedsmands, men den nationale pioners: »Festen løb i det hele rolig og anstændig af; men sjælen i det hele, begejstringen, manglede aldeles«. Historikeren Gottlieb Japsen fremhævede med rette, at et radikalt slesvig-holstensk krav som hertugdømmet Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund slet ikke blev nævnt på Mønterhøj, ligesom talen om Slesvigs tyskthed var stærkt nedtonet. Det var den lokale, nordslesvigske slesvig-holstenisme, der mere end den tysknationale ånd beherskede festen.³⁰

Festens virkning på de mange menige deltagere kan ikke belyses ved samtidige personlige vidnesbyrd. Hvor mange deltagere var der i det hele taget? Derom var referenterne heller ikke enige. Dannevirke angav tallet til blot 3-4000. Det var efter Fischers mening for lavt; han skønnede snarere 4-5000. Ahlmann oplyste, at der var solgt 4000 billetter og anslog, at en halv gang så mange var kommet inden uden betaling, altså i alt ca. 6000 deltagere. Rendsburger Wochenblatt bekræftede, at der var solgt 4000 billetter, men satte det samlede tal til 7-8000, og det samme gjorde Itzehoe Wochenblatt. Lyna bød højest med mindst 8000 deltagere. Selv når man regner med Ahlmanns moderate og sikkert temmelig pålidelige vurdering, var tilslutningen til festen ved Mønterhøj på samme niveau som Skamlingsbankefesten. Det var i sig selv en slesvig-holstensk succes. Men arrangørerne havde ifølge Ahlmann regnet med flere. Det kneb med tilslutningen sydfra, hvad selv Rendsburger Wochenblatt måtte indrømme. Dertil kom tilsyneladende bøndernes manglende interesse. Når Dannevirke angav antallet af deltagende bønder til højst 200, var det sikkert for lavt, og det var det måske også, når Fischer anslog tallet til under 500, men at der var forholdsvis få, understreges tillige af Ahlmann: »Ligeledes befandt der sig blandt de tilstedeværende betydeligt færre bønder, end man havde ventet, så at festkobbelen, for hvis rummelighed man forud havde været bekymret, meget let kunne have rummet det dobbelte og tredobbelte. Fra Aabenraa amt var der kun enkelte bønder fra nogle få landsbyer tilstede«.

Den skuffende opbakning til festen fra landbefolkningen var især beklagelig set fra arrangørernes synspunkt, fordi det var bøndernes, d.v.s. »folkets« tilslutning, de nationale bevægelser brugte til at legitimere deres krav. Derfor var det også uheldigt, når det ifølge Ahlmann var mislykkedes at få bønder til at tale på dansk, fordi deres mod havde svigtet i det afgørende øjeblik. Der fremstod ikke på Mønterhøj nogen slesvig-holstensk parallel til Laurids Skau på Skamling. Selv om Skaus taler som bekendt var skrevet af Flor, vakte en bondes optræden ved en sådan lejlighed opsigt i samtiden, men den måtte slesvig-holstenerne altså undvære. I stedet var det mest advokater, der talte. Med Ahlmanns ord: »Bemærkelsesværdige var de mange taler, som næsten uden tal blev holdt, mest af advokater, og for samme, fra sangertribunen, ved bordet og igen fra tribunen og om aftenen ved bordet og som kun blev hørt af en forsamling på 200 til 300 og altid afsluttet med et hurra«. Den tilsyneladende ringe interesse for talerne skyldtes for en dels vedkommende de andre tilbud ved festen. Ifølge amtmand von Stemmann gjaldt det, at »langt det største flertal af de tilstedeværende kun var ført dertil af det troskyldige formål at opleve en glad dag i den skønne egn«. Efter velkomsten begav mængden sig derfor ikke så meget til talertribunen som til de fornøjelser skoven, musikken og dansegulvet tilbød. Ahlmann anslog, at der var flere damer end herrer tilstede, hvormed han vel antydede, at det især var dansen, som trak folk til. Nogle af de stærkest politisk engagerede (med Ahlmanns ord de »eksalterede«) havde oprindelig i deres politiske iver og puritanisme været imod kvindfolkernes deltagelse, men de var blevet nedstemt.

Ahlmanns og Stemmanns nøgterne betragtninger om deltagernes motiver stiller de nationalt begejstrede avisreferater i relief. Ganske vist havde Mønterhøjfesten opnået betydelig tilstrømning, men indtrykket var nok størst på dem, der i forvejen var overbevist. Det samme gjaldt selvfølgelig i vid udstrækning for den første Skamlingsbankefest. Dog var programmet her strammere med færre, men mere markante talere, og der er heller næppe tvivl om, at den umiddelbare virkning af Skamlingsbankefesten var større end af Mønterhøjfesten. I hvert fald lykkedes det i kølvandet på Skamling at få stiftet *Den slesvigske Forening*, mens den slesvig-holstenske foreningsdannelse, som der her blev lagt op til på Mønterhøj, først blev realiseret to år senere (se kapitel 15). Som mobiliserende faktor blev festen ved Mønterhøj snarest en isoleret begivenhed.

Jubilæumsfesten i Tønder for byens lybske købstadsret 1843

I 1843 fejrede man i Tyskland 1000-året for forliget i Verdun 843, da Karl den Stores sønnesønner opsplittede Frankerriget i tre dele, hvoraf den østligste blev

kernen i det senere Tyskland.³¹ Inspireret af disse markeringer blev der i Tønder taget initiativ til en lokal fest, som fandt sin selvstændige historiske baggrund i 600-året for Tønder bys stadsret.³² Ene af alle byer i hertugdømmet Slesvig fik Tønder i maj 1243 en stadsret efter lybsk forbillede med et byråd. Det var indlysende, at byens slesvig-holstenere i 1843 ønskede at fejre denne begivenhed, der knyttede den slesvigske vestkystby så nært til den førende nordtyske hansestad; bl.a. var rådet i Lübeck indtil 1496 appeldomstol for borgerne i Tønder.³³

Som det blev fremhævet i et opråb i byens Intelligenzblatt, skulle festen »tjene som bevis for, at tønderanerne i året 1843 ikke mindre end dem fra de tidligere århundreder ved at anerkende værdien af en ret, som kraftigt har bidraget til at bevare denne bys oprindelige tyske nationalitet«. Opråbet var undertegnet »T«, som meget vel kan have stået for »Todsens«, da købmand J. C. Todsens sammen med købmændene N. A. Lorenzen, F. J. Radoor, O. C. Hanquist og H. H. Feddersen af bykollegierne var udpeget til festkomité. Festen den 25. august indledtes med skyttekorpsets parade og optog til rådhuset, hvor borgmester Sibbers holdt tale. Derefter fandt en fællesspisning sted i madam Hoyers sal, hvor deltagerantallet måtte begrænses til 90. Nogen folkefest kunne der derfor ikke blive tale om. Ikke desto mindre viste festen ifølge »T« (vel Todsens), at borgerne ikke ville ligge under for indblanding fra dem, der måtte vise sig fjendtlige over for byens og fædrelandets rettigheder. Tønders stænderdeputeret, advokat Beseler, deltog også i festen. På tilbagevejen til Slesvig slog han et smut indenom Ravsted, hvor han overnattede hos Thies Hansen Steenholdt.³⁴

Sangerbevægelsen i Tyskland og Slesvig-Holsten

Ved folkemødet på Mønterhøj medvirkede som nævnt sangkoret fra Aabenraa til underholdningen af deltagerne. Om sangkoret i Tønder medvirkede ved jubilæumsfesten her, vides ikke. I 1840'ernes slesvig-holstenske agitation spillede sangforeningerne generelt en meget fremtrædende rolle, og sangforeningerne var overhovedet et central led i den tyske nationale enhedsbevægelse.³⁵ Den første tyske mandssangforening blev stiftet 1809 i Berlin og fik navnet »Liedertafel«, der skulle vække romantiske associationer til kong Arthur og ridderne om det runde bord. I de følgende år blev der oprettet flere sådanne kor, særlig i Preussen. De havde begrænset medlemsantal, var socialt eksklusive og stod i den førnationale, patriotiske tradition. Først under den tyske frihedskrig mod Napoleon 1813 blev sangen national, klart manifesteret med Ernst Moritz Arndts ovenfor citerede »Was ist des Deutschen Vaterland«.

Trods undertrykkelsen af den tyske enheds- og frihedsbevægelse fra 1819 – eller snarere på grund af den – blomstrede sangerbevægelsen op. De udadtil så

uskyldige sangkor blev nemlig samlingssteder for nationalt og liberalt sindede tyskere. Mønstreret for den nye type af sangkor var »Liederkrantz« fra 1824 i Stuttgart. Modsat de ældre sangkor var deltagerantallet her ubegrænset, da passive medlemmer optoges for at fremme selskabeligheden, og korene var mere udadvendte og fik et bredere socialt fundament i de forskellige borgerlige lag. En undersøgelse af over 3000 deltagere i de regionale sangerfester i Stade 1843 og Lübeck 1844 og de fællestyske sangerfester i Würzburg 1845 og Lübeck 1847 viser, at korene samlede to store samfundsgrupper, den ene bestående af købmænd, fabrikanter og håndværkere (overvejende mestre), den anden af embedsmænd, akademikere, studenter, gymnasieelever og folkeskolelærere. Disse to grupper udgjorde hver mellem en tredjedel og halvdelen af deltagerne i de fire fester. Desuden var der adskillige musikere. Arbejdere og bønder udgjorde kun ganske få procent.³⁶

Korene blev organiseret som foreninger med vedtægter, generalforsamlinger og demokratisk valgte bestyrelser og bidrog dermed til at fremme en liberal politisk kultur. Bevægelsen bredte sig fra 1830'erne til det nordlige og vestlige Tyskland, her under navn af »Liedertafel«. Før revolutionen i 1848 omfattede den formentlig over 100.000 mennesker. I 1827 mødtes en række kor i Würtemberg til den første fælles sangerfest, hvor de grundlagde en tradition for offentlige massesammenkomster med sang, musik og anden selskabelighed. Det mest populære nummer var stadig Arndts »Was ist des deutschen Vaterland?«, men også Nikolaus Beckers »Rheinlied« opnåede stor popularitet.³⁷

Liedertafelbevægelsen nåede til den dansk-tyske helstat i 1832, hvor der blev stiftet en »Singclubb« i Brunsbüttel.³⁸ I løbet af 1830'erne grundlagdes yderligere sangforeninger i Holsten, og i 1839 så det første Liedertafel dagens lys i hertugdømmet Slesvig, nemlig i byen af samme navn. Særlig efter den første sangerfest i hertugdømmerne i Altona i august 1841 tog bevægelsen fart i Slesvig, og i løbet af det næste halve år skød sangkor frem i Egernfærde, Husum og Tønning. De første kor var ofte ganske upolitiske med selskabelighed og dannelse på tværs af standsforskellene som formål udover af sangen og musikken. De følgende år 1842-45 opstod den ene sangforening ved siden af den anden, først og fremmest i købstæderne, bl.a. i 1842 i Flensborg, men også i flækkerne og tilmed flere steder i landområderne, særlig i Angel. Politiske bevæggrunde blev nu mere og mere almindelige. Forud for 1848 var der mindst 130 sangforeninger i Slesvig og Holsten, hvoraf ca. de 120 havde rendyrket karakter af Liedertafel. Medlemmernes erhverv svarede til det generelle tyske billede med bred tilslutning fra de forskellige borgerlige lag, dertil adskillige svende og kommisser, men ingen arbejdere, daglejere og tjenestefolk.

Sangkorene samlede såvel de aktive sangere som deres hustruer og passive støttemedlemmer til socialt samvær om den slesvig-holstenske sag. Ved deres

optræden på de slesvig-holstenske folkemøder fremførte sangkorene gamle og nye nationale sange for tilhørerne og gjorde dem populære. Flere af folkemøderne fik direkte karakter af sangerfester. Nævnt er sangerfesten 1841 i Altona, og de følgende år var der sangerfester i 1843 i Tønning, 1844 i Slesvig og 1845 i Egernførde. Ved disse fester udvikledes et særligt ritual med modtagelse af tilrejsende deltagere, optog gennem byen med musik i spidsen, udsmykning med æresporte, guirlander og faner, koncerter i flere afdelinger, festmåltid med politiske skåltaler etc. Særlig berømt blev festen i Slesvig den 23.-25. juli 1844. Her hørte de 14.000 deltagere for første gang Matthäus Fr. Chemnitz' og C. G. Bellmanns »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, der straks blev en enorm succes. Her vistes også den blå-hvid-røde slesvig-holstenske landsfane offentligt frem, men også den tyske enhedsbevægelses sort-rød-gyldne fane sås.³⁹

Apenrader Liedertafel 1842

I Nordslesvig blev det første Liedertafel oprettet den 27. september 1842 af 42 sangere i Aabenraa.⁴⁰ Det skete ved sammenslutning af to upolitiske kor, og noget tyder på, at også det nye kor i begyndelsen var upolitisk. I hvert fald var det redaktør Frederik Fischers opfattelse endnu i begyndelsen af 1843: »Vi have her en sangforening, bestaaende af borgere og borgersønner, der tillige tæller et par ivrige Schlesw.Holst. iblandt sine medlemmer. Imidlertid er det [en] bestemmelse, at al politik skulde holdes fjernet.« Men efter generalforsamlingen den 3. februar 1843 stod det klart, at det ikke længere var tilfældet. På opfordring fra et par bekendte i koret søgte farver Martin Bahnsen om optagelse. Indtil da var ingen blevet nægtet medlemskab, men da Bahnsen var en af byens få erklæret dansksindede, protesterede bagermester og deputeret borger Asmus Lorenzen. Han holdt på tysk en tale, hvori han erklærede sig bestemt imod Bahnsen, »fordi han er en ven af Fischer og denne er vor bys fjende«. Bahnsen faldt derpå igennem ved afstemningen.⁴¹

Foreningens nye slesvig-holstenske tendens fremgik også af den sang, som læge A. W. Neuber digtede til dens faneindvielse den 9. juli 1843. Heri opfordrede han sangerne til at sværge Slesvig-Holsten troskab. Al tvivl blev bortvejret, da foreningen tre dage senere med sin nye rød-hvid-blå-gule fane med lyren optrådte ved folkemødet ved Mønterhøj og hyldede stænderdeputeret Gülich med en »Ständchen«. Derimod fik koret i oktober samme år forbud mod en tilsvarende hyldest til landinspektør Tiedemann.⁴² I marts 1845 gav koret under ledelse af dets to »sangdirektører«, lærerne Nicolaj Peter Ley og Johan Heinrich Prehn, koncert i en stopfuld rådhus.⁴³ I sit referat af denne koncert ønskede Lyna Apenrader Liedertafel fremgang på samme måde som alle sangkor i det kære tyske fædreland.⁴⁴

Ligeledes deltog sangerne fra Aabenraa i den berømte sangerfest i Slesvig by i juli 1844.⁴⁵ Apenrader Liedertafel anskaffede dog først den nye blå-hvid-røde slesvig-holstenske fane den 1. juli 1845. Koret deltog i en ny »Ständchen« for Gülich den 18. august 1845. Ved den lejlighed kom det til uro, da en del unge søfolk og skibstømrere afbrød de slesvig-holstenske hurraråb for Gülich med leveråb for kongen og de danske. Da koret gik tilbage til »Schleswig-Holsteinisches Haus«, som dets hjemsted »Stadt Kopenhagen« meget sigende var blevet omdøbt til, blev det fulgt til dørs af demonstranterne. To dage senere var det hensigten at hylde Gülich ved en Liedertafelfest i Hjelm Skov, men på ny kom skibstømrere og håndværkssvende i vejen. En flok på ca. 40 prydet med danske kokarder marcherede med Dannebrog i spidsen ud til festpladsen, hvor de sang danske sange. Såvel Gülich som Liedertafel holdt sig borte. De dansk-orienterede havde nået deres mål, men mange af dem måtte i de følgende dage betale denne sejr dyrt, da de blev afskediget af deres slesvig-holstenske arbejdsgivere. Apenrader Liedertafel gav dog ikke op og medvirkede ved dyrskuer i Haderslev i 1846 og 1847 og deltog i den tyske sangerfest i Lübeck i 1847.⁴⁶ Desværre kendes hverken navnene på foreningens formænd eller dens menige medlemmer.

Singverein in Tondern 1842 – og et sangkor i Højer

Når Aabenraa blev den første by i Nordslesvig, der fik et Liedertafel, skyldtes det kun, at sangerne i Tønder var langsomme i optrækket. I Wöchentliches Tondernsches Intelligenzblatt fremkom allerede i februar 1842 en anonym opfordring til at slutte sig til den frembrydende sangerbevægelse og danne et tønderisk Liedertafel.⁴⁷ Først den 20. november 1842 blev planen virkeliggjort.⁴⁸ Da stiftede 21 medlemmer *Singverein in Tondern* for at give folk fra alle stænder mulighed for at more sig på billig og anstændig vis ved at foredrage *tyske sange*.⁴⁹

Foreningens første formand blev toldfuldmægtig Harder, mens købmand og gæstgiver N. J. Petersen blev sekretær. Hos Petersen havde Singverein sit lokale, hvor koret øvede sang torsdag og søndag aften under ledelse af stadsmusikus Semler. Lokalet satte den øvre grænse for antallet af aktive sangere, mens der var ubegrænset optagelse af passive støttemedlemmer. Optagelse skete som i Aabenraa ved balloting.

Singvereins første offentlige arrangement var sandsynligvis en koncert på torvet ved årsskiftet 1842/43. I begyndelsen af maj 1843 foranstaltede foreningen en offentlig »Tafelrunde« med ni sange. Derefter var der fællesmåltid, hvor sange vekslede med skåltaler. Det var øjensynligt en succes. Det lokale blad skrev i hvert fald: »Overhovedet retfærdiggør indsatsen fra denne sangforening, der vel nok i størrelse, men ikke i gedigenhed overgås af andre

byers sangforening, det håb, at såvel som foreningen vil kunne bidrage til at fremme et tiltalende selskabeligt liv og oplive et ægte patriotisk sindelag, vil den heller ikke undgå deltagelse fra dem, der ved hvilke krav tiden stiller også til os tønderanere«. ⁵⁰

Beretningen var undertegnet af T., der formentlig var identisk med den lokale slesvig-holstenske agitator, købmand J. C. Todsens. Han var trådt ind i foreningen i januar 1843 sammen med to andre fremtrædende slesvig-holstenere, købmand J. C. Iwersen og gæstgiver H. Rulffs. Måske var dette begyndelsen til en strid i foreningen. I hvert fald ønskede en kreds af medlemmer i august 1843 at udskifte Harder, der muligvis forekom dem for profilløs i politisk henseende. Det blev nedstemt, og 11 trådte derefter ud – de seks fandt allerede tilbage efter en tilsyneladende vellykket faneindvielsesfest i september. Dannevirke oplyste i november samme år, at Todsens var blevet ekskluderet af Singverein, fordi man fandt ham for fanatisk antidansk. ⁵¹ Det blev senere heftigt bestridt af Todsens, og det passede da heller ikke. ⁵² Men måske gjaldt også i dette tilfælde: Ingen røg uden brand. I det lange løb kunne politiseringen ikke imødegås. I 1844 trådte Harder tilbage, og J. C. Todsens blev ny formand. Noget bevis for tolkningen af uroen i Singverein i 1843 som en strid mellem en oprindelig upolitisk fløj og en senere indtrådt aktivistisk slesvig-holstensk fraktion kan næppe findes.

At Singverein fra 1844 udviklede sig mere og mere i slesvig-holstensk retning, er derimod åbenbart. Arrangementerne i 1843 havde endnu en upolitisk karakter, hvad enten det var »Tafelrunden« med fællesspisning, the dansant eller »watermusic« med sang fra små både i Vidåen, sidstnævnte dog forstyrret så meget af blæsten, at tonerne ikke nåede ind til publikum langs bredden. ⁵³ Ved foreningens sanger- og folkefest i den Jessenske have den 8. august 1843 med 700 deltagere blev Arndts »Was ist des deutschen Vaterland« ganske vist sunget, ligeså »Das Volk steht auf, Der Sturm bricht los«. Derimod var indskriften på sangertribunen helt upolitisk; harmløsheden blev endda direkte fremhævet: »Reine Freude durch die Macht der Töne. Dies ist einzig unseres Strebens Ziel. Herzensbildung für das Gute, Schöne fördert harmlos unser heitres Spiel!«. Efter koncert og dans gik deltagerne med musik i spidsen til torvet, hvor Harders udbragte et leve for festen, hvorpå man gik hver til sit.

I 1844 blev koret stillet i den slesvig-holstenske agitations tjeneste. Samtlige sangere deltog i den »nordfrisiske« folkefest i Bredsted den 10. juni, hvor den slesvig-holstenske bevægelse med held forsøgte at mobilisere nordfriserne. Her sang koret fra Singverein »Was ist des Deutschen Vaterland« og andre sange. Sangerne fra Tønder satte kærkomment liv i festen. Uden dem »ville festen være forløbet forbandet tørt«, skrev J. C. Todsens bagefter. Todsens selv bidrog også med taler, bl.a. ud fra det frisiske valgsprog »Hellere død end slave«, som han omtolkede i antidansk retning. For en af festdeltagerne blev Todsens taler

dog for meget. Den senere kendte digter Theodor Storm fra Husum kaldte efter festen Todsens for en »følelsesfuld danskeræder, der denne dag holdt halvtreds taler, af hvilke ikke en eneste havde nogen mening, og efter slutningen af den halvtredsindstyvende faldt min kollega Lorenzen om halsen og med glædes-tårer i øjnene tilhviskede ham: »Det lykkes!«⁵⁴

Ud over sangkoret fra Tønder skal ifølge Husumer Wochenblatt tillige kor fra Husum og *Højer* have medvirket ved festen i Bredsted i 1844. Ved festen sammesteds i 1846 deltog igen korene fra Tønder og Højer. Bortset fra disse to oplysninger ved vi intet om et Liedertafel i Højer.⁵⁵

I sommeren 1844 deltog et hold sangere fra Tønder i den store sangerfest i Slesvig.⁵⁶ Da Christian 8. rejste igennem Tønder i september 1844, bragte Singverein kongen en »Ständchen« med tale af N. J. Petersen og hurra ved Harder. I 1844 dannede Singverein tillige sit eget orkester. Medlemstallet lå i 1844 og 1845 på et par og halvtreds, bestående af såvel aktive som passive medlemmer samt et dusin seminarister, som fik lov til at være med gratis. I 1845 blev der givet koncert i marts med ca. 150 deltagere. I april var der påny »Tafelrunde« med 10 sange, herunder »Schleswig-Holstein meerumschlungen« og »Das Lied vom Rhein«. Atter sluttedes af med fællesspisning med tilhørende skåltaler.⁵⁷ Den følgende måned leverede foreningen sang til skyttekorpsets årlige skydning.

Singverein deltog også ved den lokale tønderiske folkefest på Vesterblegen den 30. juni 1845. Denne fest var arrangeret af brandkorpset. Den begyndte klokken et om eftermiddagen og bestod bl.a. i skiveskydning, hvor man skød til måls efter en figur af Niels Ebbesen, ham der vog den kullede holstenske grev Gert. Det vakte forargelse i Dannevirke, at den danske nationalhelt blev forhånnet, også at der vejede mange slesvig-holstenske flag, men ingen Dannebrog. Den lokale agitator J. C. Todsens talte og ligeledes den slesvig-holstenske gæstgiver Rulffs. Der var endvidere opstillet telte med beværtning, og klokken seks der blev spillet op til dans i det fri.⁵⁸

Gæstgiver Rulffs blev i 1845 formand for Singverein efter Todsens, der sikkert var overbebyrdet af sin omfattende aktivitet som agitator. En del tyder på, at Rulffs ikke havde heldet med sig. I 1846 lå Singverein brak, og først da toldfuldmægtig Harder igen i 1847 blev formand, kom der på ny aktivitet i foreningen. Der blev anskaffet et klaver og valgt en ny dirigent. I maj blev der afholdt koncert med efterfølgende bal, og ved stiftelsesfesten i november var der 140 deltagere. Året 1847 sluttede med nytårssang på torvet.

De bevarede medlemslister viser en stor udskiftning af medlemmerne. Kommiser og håndværkssvende rejste til og fra; for flere medlemmer angives, at de er udtrådt på grund af »ny condition«. Ud af ca. 80 medlemmer 1842-48 har erhvervet kunnet oplyses for knap 50, og heraf var en tredjedel svende og kommisser, særlig det sidste. Tæt ved halvdelen var købmænd eller håndværks-

mestre, mens resten var embedsmænd, hvortil kom advokat Chr. Jürgensen, mølleforpagter J. Bachmann og gårdejer Peter Todsén, Mejerholm.⁵⁹

Hadersleber Liedertafel 1843

Haderslev fik sit Liedertafel i juli 1843.⁶⁰ Allerede ved månedens slutning havde koret over 100 medlemmer; i oktober var der ca. 120, heraf godt 40 aktive sangere.⁶¹ Den første direktion bestod af advokat Stibolt som formand, dr. Marcus og herredsfoged C. G. A. Thomsen. Blandt de øvrige medlemmer sås i hvert fald i begyndelsen amtmand Fr. Johannsen samt amtsforvalterne G. F. von Krogh og Chr. Fr. Meyer. Ellers var de fleste medlemmer købmænd, håndværksmestre og svende.⁶² Som i Singverein i Tønder var den sociale spændvidde temmelig stor. Blandt de fremtrædende var også saddelmager Bungartz jr. og dirigenten, cand. G. H. O. Greif.⁶³ Når en konservativ helstilstilhænger som amtmand Johannsen kunne slutte sig til sangforeningen, har den sikkert som søsterforeningerne i Aabenraa og Tønder i begyndelsen været anset for upolitisk, om end der udelukkende blev sunget tyske sange som »Was ist des deutschen Vaterland?«. ⁶⁴ Forløbet af sangkorets nytårskoncert i Bürgervereins lokaler og optræden på torvet ved årsskiftet 1843/44 tyder også på en vis tilbageholdenhed. I hvert fald blev der ved den lejlighed af dr. Hansen talt for landsfaderen, Christian 8., »der med sin sædvanlige klogskab og mildhed ville overveje og undersøge sit folks velbegrundede ønsker«. ⁶⁵

Det er sandsynligt, at denne ret upolitiske fase allerede var forbi, da advokat Stibolt i august 1844 blev afløst af dr. Marcus, som var formand indtil 1848.⁶⁶ Koret deltog i den store sangerfest i Slesvig 23.-25. juli 1844, og allerede ved en velgørenhedskoncert til fordel for byens asyl den 30. august i Bürgerverein foretog sangerne »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, der vakte så stort et bifald, at den måtte synges da capo. Ved denne lejlighed var Liedertafels nye fane med det slesvig-holstenske landsvåben bestående af de slesvigske løver og det holstenske nældeblad og måske også nogle af de nye blå-hvid-røde flag ophængt i lokalet. Det gjorde malermester C. P. Møller vred. Han stampede i gulvet og råbte: »Bort med de oprørske faner!«. Først da politiet kom tilstede og viste ham ud, kunne koncerten fortsætte.⁶⁷ Det var vel for at undgå ny uro, at borgmesteren forbød fakkeltøget i forbindelse med nytårskoncerten på torvet ved årsskiftet 1844/45.⁶⁸

Som de andre slesvig-holstenske sangkor optrådte Haderslev Liedertafel også med sang under åben himmel, således den 31. maj 1844 ved Ulvshuse.⁶⁹ En egentlig sangerfest blev holdt det følgende år på Erlev Banke den 22. juli 1845.⁷⁰ Ifølge Lyna deltog over 4000 mennesker i denne fest. Den begyndte kl. fire om eftermiddagen, da Haderslev Liedertafel gik i optog fra Bürgerverein i Slotsgade til festpladsen. Udmarchen foregik med musik og faner i spidsen. På

Erlev Banke var der opstillet en tribune. Den var smykket med forskellige upolitiske flag; Dannevirke bemærkede, at der ingen blå-hvid-røde slesvig-holstenske flag sås, og så skal det nok passe! Ifølge samme kilde var der heller ingen Dannebrog. Fra tribunen gav Liedertafel koncert. Flere af sangene blev sunget til musikledsagelse. Det gjaldt bl.a. »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, der traditionen tro var slutnummeret på sidste afdeling, lige efter Arndts »Was ist des Deutschen Vaterland«, der nu måtte se sig distanceret som nummer et på den slesvig-holstenske hitliste. Slesvig-Holsten-visen blev på publikums opfordring gentaget hele tre gange og til sidst afsluttet med et leve for »det dyrebare fædreland Slesvig-Holsten«.

Efter koncerten var der dans indtil klokken ni, hvor der blev serveret mad i to store spisetelte, hvis man ellers var så heldig at finde plads her, for ifølge Lyna var tilstrømningen så stor, at mange måtte spise i det fri. Da det blev mørkt, blev der tændt begranse for at oplyse festpladsen, og der blev skudt fyrværkeri af. Ved aftensmaden sang Haderslev Liedertafel nogle sange, således på ny »Schleswig-Holstein«. Som altid blev der udbragt patriotiske skåler, her for det »dyrebare fædreland Slesvig-Holsten«, for »Liedertaflernes store forbund« og for »den forestående store musikfest i Würzburg«. Efter spisningen var der dans til midnat, hvorefter deltagerne gik i procession tilbage til Haderslev med sangkoret i spidsen, nok engang syngende »Schleswig-Holstein meerumschlungen«.

På et tidspunkt om aftenen blev festen forstyrret af omkringstående tilskuere, hvis motiver blev udlagt vidt forskelligt i Lyna og Dannevirke. Mens det for Lyna drejede sig om rene pøbeloptøjer begået af nogle få fulde mennesker, var det for Dannevirke folkets spontane og berettigede mishagsytringer mod slesvig-holstenismen, kombineret med leveråb for kongen, Dannebrog og de danske. Dannevirke vedgik, at protesten var gået over stregen med stenkast og overfald på hjemturens bageste fanebærer, som blev frarøvet sin fane. Resultatet af den følgende politiundersøgelse blev straffe på fem dage med vand og brød og bøder til nogle af uromagerne, der kom fra kongeriget.

I 1846 og 1847 blev de slesvig-holstenske folkefester på Erlev Banke arrangeret af den nydannede Slesvig-Holstenske patriotiske Forening (se nedenfor). De fik nu karakter af dyrskuer for at tiltrække bønderne, men Liedertafel medvirkede fortsat, begge år forstærket med koret fra Aabenraa.⁷¹ Den 8. august 1847 gjorde Haderslev Liedertafel på ny en udflugt til omegnen, denne gang til Nygård Skov i Aastrup sogn. Optoget udgik atter fra Bürgerverein, denne gang i 44 vogne. Andre tog vejen ad fjorden i 3 jagter og 5 sejlbåde. Deltagerne fra landjorden og fra søen samledes i parken ved Nygård, hvor »navnlig flere anseete gaardmænd fra omegnen, størstendeels fra Aastrup«, sluttede sig til. Her sang koret et par sange, og det medbragte musikkorps gav et par numre. Derpå var der fælles skovtur med sang og musik. Hjemkommet

fra naturen blev deltagerne bænket og bespist i parken ved Nygård. Ifølge Lyna blev der udbragt »mange interessante Toaster«. Efter spisningen var der dans og tilbagekørsel til Haderslev, hvor festen fortsatte med skåler og musik i Bürgervereins store sal. Igen var der optræk til ballade, da nogle folk fra Vonsbæk blandede sig i koncerten med deres egne sange og forsøgte at forstyrre festen i teltet. Ifølge Lyna lykkedes det sognefogden at forhindre skandale.⁷²

Som Singverein i Tønder sang Liedertafel i Haderslev for Christian 8. under dennes besøg i 1844, hvor kongen var tilfreds med sangen.⁷³ Blandt korets andre aktiviteter var der hvert år en række åbne øveaftner, hvor publikum kunne overvære sangernes fremskridt.⁷⁴ Derudover var der to velgørenhedskonserter for byens fattige under dyrtiden i 1846 og 1847.⁷⁵ Formentlig har disse to koncerter ikke været så omstridt som de politisk betonedede arrangementer. Haderslev Liedertafel deltog også i den tyske sangerfest i Lübeck i 1847.⁷⁶

Augustenburger Liedertafel 1843

På Als og i Sundeved vandt den slesvig-holstenske sangerbevægelse også tilslutning uden for købstæderne.⁷⁷ Den 5. september 1843 blev der stiftet et *Augustenburger Liedertafel*.⁷⁸ Fra begyndelsen havde sangforeningen 53 medlemmer, men selv om hurtigt yderligere fem indtrådte, kneb det med at få stemmer nok, da kun 19 var aktive sangere. Derfor måtte man slække på kravene til sangernes sociale niveau og optage 8 håndværkssvende, som slap for kontingentet. I 1844 havde foreningen 33 aktive sangere, i 1845 31; til gengæld nåede man nu med de passive op på i alt 86 medlemmer.

Medlemmerne var mere eller mindre afhængige af hertugen. Fra selve hoffet kan identificeres såvel høje som lave funktionærer, fra overinspektør og hofråd Bahrt, hofpræst dr. Germar, livlæge dr. Bjørnsen, huslærer cand. Bahrt og organist Hansen over hovmester Speerschneider, oldfrue madam Hagemeister, førstkok Jansen, slotsgartner Stannis og jæger Schramm til adskillige kammerpiger og lakajer. Hertugens lidenskabelige hesteinteresse afspejlede sig også med den engelske træner Mansfield og berider Jochims blandt medlemmerne, ligesom hertugens hesteopkøber W. C. L. Fischer spillede en fremtrædende rolle i koret. Fra lokaladministrationen kom herredsfoged og hofråd Prehn, husfoged Grotian, vicehusfoged Thomsen og pensioneret toldkontrollør Brodersen. Godsdriften var bl.a. repræsenteret ved forpagterne Dieck, Rønhave og Jacobsen, Gammelgård samt skovfoged Dähnfeld og ladegårdsforvalter Haack. Endelig var der en stor gruppe selvstændige erhvervsdrivende fra flækken – de hertugelige hofleverandører: Købmanden, de mange håndværkere samt lægen, dyrlægen og advokaten.⁷⁹

Medlemmernes nære tilknytning til hoffet betød, at Augustenburger Liedertafel ved flere lejligheder medvirkede ved hertugfamiliens fester. Den 11.

Sangerbevægelsen fik støtte fra hertugfamilien på Augustenborg. Hertug Christian August støttede Augustenburger Liedertafel med penge, og prinsesserne syede til de slesvig-holstenske deltagere i sangerfesten i Würzburg i 1845 en silkefane i de blå-hvid-røde farver med de to slesvigske løver i midten omgivet af det holstenske nældeblad og lyrer i hjørnerne. Efter Sønderjysk Månedsskrift 1994 s. 123.

juli 1844 sang man i slotsgården, da koret fik overdraget en fane af prinsesserne, og den 21. juli, da den danske dronning Caroline Amalie, hertugens søster, var på besøg. Koret var også populært hos de menige damer i Augustenborg; 26 kvinder skænkede koret »et smagfuldt fanebånd«. Senere på året gik koret i fakkeltog på hertugindeens fødselsdag, hvor sangerne for første gang bar deres nye emblem, en forgyldt lyre på en sløjfe i de blå-hvid-røde slesvig-holstenske farver. Ved den lejlighed udbragte formanden, hr. Fischer, et leve, og »Hendes Høifyrstelige Durchlauchtighed takkede naadigst og med øiensynlig Rørelse for dette uskrømtede Beviis af Kjærlighed og Ærefrygt«. ⁸⁰ Også hertugen fik et fakkeltog på sin fødselsdag. Ved koncerten nytårsaften på slotspladsen deltog endog de to prinsesser og den ældste prins i sangen. Året efter sang man gentagne gange på slottet, således ved hertugparrets sølvbryllup den 18. september (se nedenfor).

Augustenburger Liedertafel øvede stemmerne en gang ugentligt i vinterhalvåret. Man sang typiske Liedertafelsange som »Was ist des deutschen Vaterland« og Hoffmann von Fallerslebens »Nur nach Deutschland« samt andre tyske fædrelands- og soldatersange, drikke- og kærlighedsviser. ⁸¹ Regnska-

berne viser, at det udelukkende var tyske sangbøger, som indkøbtes. Fra 1844 kom »Schleswig-Holstein meerumschlungen« på standardrepertoiret. Denne sang havde medlemmerne lært ved uropførelsen på den store sangerfest i Slesvig i juli 1844. I første omgang havde augustenborgerne ellers opgivet at rejse, men hertugens løfte om at betale 36 mark i rejsepenge sikrede alligevel sangernes deltagelse i denne skelsættende fest. Hofråd Bahrt gav et tilskud på godt 76 mark.

I 1845 deltog en kvartet fra Augustenborg Liedertafel som de eneste fra Nordslesvig i den fællestyske sangerfest i Würzburg 4.-6. august.⁸² Atter var hertugen trådt til med et kontant tilskud, denne gang 240 rigsdaler, og hertugfamiliens piger havde igen været flittige med synålen og syet en fane til de slesvig-holstenske sangere. Det var hertugen meget om at gøre, at han overfor de tyske liberale kom til at stå et i gunstigt lys, og med kvartetten fra Augustenborg og fanen kunne han over for den tyske offentlighed markere sin tyskshed og »liberalitet« på en tilpas harmløs måde, der ikke skadede hans konservative kontakter. Hjemkommet fra turen kvitterede en af deltagerne, boghandler Christiani, med at trykke en pjeces om rejsen til Würzburg: »Reise der Schleswig-Holsteinischen Sänger zum Gesangfeste in Würzburg nebst Beschreibung des Festes«.⁸³ Den 19. november blev der holdt en erindringsfest hos gæstgiver Bruhn, hvortil boghandler Bauer fra Würzburg, der havde været vært for augustenborgerne, sendte et fad frankervin. De 64 deltagere kvitterede med en takadresse, skålede for det slesvig-holstenske fædreland og sang den »evigt nye fædrelandssang Schleswig-Holsten meerumschlungen«.⁸⁴

Sangforeninger i Sønderborg, Gråsten og Ulkebøl 1843-1845

Augustenburger Liedertafel var ikke det eneste slesvig-holstenske sangkor i Als-Sundeved området, om end det er dette kor, vi takket være den bevarede protokol ved mest om.

I august 1843 blev *Sønderburger Gesangverein* stiftet.⁸⁵ I hvert fald indbød »Mehrere Freunde des Gesanges« til et møde på hotel »Stadt Hamburg« den 7. i denne måned. Koret skulle være åbent for såvel sangere som passive medlemmer uanset rang og stand.⁸⁶ Senest i juni 1844 holdt koret sin første offentlige koncert, som foregik i Sønderskoven i samarbejde med sangerne fra Augustenborg.⁸⁷ Samme år i juli deltog sangere fra Sønderborg i den store fest i Slesvig. Da havde koret en fane. I januar 1845 deltog sangforeningen i understøttelsesforeningens koncert. Ved denne lejlighed havde den »vagre sangforening« forstærket sig med nogle damestemmer, og foreningens ordfører, købmand Jacob Lange, udbragte et trefoldigt »Hoch« for den tilstedeværende

hertugfamilie fra Augustenborg.⁸⁸ Senere samme år deltog koret i flere arrangementer sammen med de andre kor på Als (se nedenfor).

I slutningen af 1843 eller måske i begyndelsen af 1844 oprettedes et Liedertafel i den anden augustenborgske slotsby *Gråsten*. Det havde 60 medlemmer i byen og omegnen, hvoraf over halvdelen var aktive sangere. Sangforeningens ordfører var skovfoged Ebeling, mens huslærer Wichmann var dirigent. Som tak for sine anstrengelser fik Wichmann ved en fest i marts 1845 overrakt et guldur med kæde og andre gaver. Sangforeningen i Gråsten fik også et selvstændigt damekor.⁸⁹

Endelig blev der omkring årsskiftet 1844/45 grundlagt en sangforening i *Ulkebøl*.⁹⁰ Den var så vidt vides det eneste slesvig-holstenske Liedertafel på landet i Nordslesvig. Koret havde 30 aktive og nogle passive medlemmer. Gårdejer og synsmand Peter Paulsen fra Ulkebøl var formand, mens degnen forestod sangøvelserne, som fandt sted i skolen. Her indøvede man sangene fra det store stævne i Slesvig, herunder »Schleswig-Holstein meerumschlungen«. Om koret i øvrigt meddelte Sønnerborger Ugeblad, at det »størstedeels bestaaer af Landmænd, hvilke i det daglige Liv kun tale den Alsinger Dialect, og dog med sand Lyst og Kjærlighed og af egen frie Drift have stræbt efter at lære den tydske Folkesang og med bedste Resultat«. Det vakte også opsigt i andre blade, at et sangkor, som overvejende sang tyske sange, kunne opstå i denne rent dansktalende egn. »Man ser deraf, hvis man ikke allerede vidste det, at den tyske sang er af propagandistisk natur«, skrev den konservative *Altonaer Mercur*. Den danskvenlige *Flensburger Zeitung* regnede med, at ulkebøllerne nu snart ville ansøge om tysk kirke- og skolesprog. Denne sidste bemærkning kunne tyde på, at bladet formodede hertugen af Augustenborgs støtte til sangkoret, sådan som det ovenfor er påvist for Augustenborg Liedertafels vedkommende. Oprettelsen af sangforeningerne i Gråsten, Augustenborg, Sønderborg og Ulkebøl passer i hvert fald som fod i hose med hertugens kamp for at bevare det tyske sprog i retsvæsen og forvaltning og fremme tyskundervisningen i hans område.

Sangerfester på Als og Sundeved

De augustenborger sangere forblev imidlertid hovedstammen i den slesvig-holstenske sangerbevægelse på Als, og de gav ikke kun deres kunst til bedste i det fremmede. På Als viste de ved forskellige lejligheder, at de også havde en politisk mission på hjemøen. Den 9. juni 1844 holdt de fællesudflugt med Sønderborg Liedertafel til Sønderkoven, hvor de to sangforeninger skiftevis eller sammen sang tyske sange, så det med Sønderborger Ugeblads ord vakte interesse hos »en stor menneskemængde af alle stænder«. Navnlig vakte »Was ist des deutschen Vaterland« bifald.⁹¹ Om turene til Frydendal den 18. august

og til Fynshav den 8. september samme år foreligger ikke videre oplysninger. Men hensigten har nok også her været at lade lokalbefolkningen høre den tyske sang.⁹²

Allerede i januar 1845 forlød det i flere blade, at hertugen ville arrangere en sangerfest i Augustenborg. Sangerfesten i Augustenborg den 1. juni 1845 blev korets største arrangement.⁹³ Hertugen gav foreningen lov til at sætte sin tribune op i haven ved palæet og stillede ridehuset til rådighed for aften-spisningen. Flækken var smykket med æresport, blomsterguirlander og blågul-rød-hvide flag, men som Dannevirke bemærkede ingen Dannebrog. Der kom gæster til fra nær og fjern, fra Tønder, Husum, Aabenraa o.s.v., og dampskibet Christian VIII bragte en del deltagere til fra Flensborg. I alt solgte foreningen 1589 billetter; børn kom gratis ind.⁹⁴

Festen begyndte klokken fire om eftermiddagen med et optog gennem alleen op til slottet. Sangkorene fra Augustenborg, Sønderborg og Ulkebøl gik i spidsen med over 100 sangere og musikkorpset fra Sønderborg. Optoget hilste på hertugen og den øvrige hertugfamilie, hvorefter det gik videre til parken med tribunen. Her foregik koncerten, som bestod i tre afdelinger med hver fem sange, adskilt af halve timers pauser med instrumentalmusik. Dirigent var kantor Marcus Gimm, Sønderborg sangforenings sangdirektør. Blandt sangene i første afdeling var »Was ist des Deutschen Vaterland«. Der blev udelukkende sunget tyske sange. Hertugfamilien hørte med, oven i købet »i kredsen af publicum«, som Sønderburger Wochenblatt fremhævede. Uden for planen sluttede koncerten efter publikums forlangende med »Schleswig-Holstein meerumschlungen« og et leveråb for hertugparret.

Klokken otte var der fællesspisning for herrer og damer. I middagen deltog hen imod 500 personer, herunder de augustenburgske prinser og prinsesser, der underholdt sig med folket. »I de oprigtigste og med enthusiastisk Jubel udbragte Toaster udtalte sig her frem for Alt dybtfølt Taknemmelighed og troe Hengivenhed for det Augustenburgiske Fyrstehuus, hvis høie Medlemmer samtlig have grundet sig den inderligste Kjærligheds uforgaelige Minde i alle godtsindede Slesvigholsteneres Hjerter«, hed det i Sønderborger Ugeblads servile og sprogligt ikke helt korrekte danske beskrivelse. De to første skåler udbragtes af foreningens formand, hestehandler Fischer, henholdsvis for hertugen og for de tilrejsende sangere fra Sønderborg og Ulkebøl. Kandidat Jacobsen fra Gråsten foreslog et »Lebehoch« for det tyske fædreland, mens den allestedsnærværende købmand Todsens fra Tønder skålede for Slesvig-Holstens ret og frihed. Hertugens hofchef von Cossel udbragte en skål for de tre forenede sangkor, som blev overtrumpet af Todsens med en skål for alle sangforeninger i Slesvig-Holsten. Dr. Eckermann håbede, at denne gode stemning i hertugdømmerne måtte fastholdes. Købmand Ahlmann fra Gråsten hyldede sin kollega Todsens fra Tønder. Todsens takkede beskedent og lod udbringe en

skål for den førende slesvig-holstenske agitator, landinspektør Tiedemann. Den blev modtaget med »stormende bifaldsråb«, og begejstring vakte også kandidat Jacobsens skåler for freden og friheden, humøret, et godt gensyn og alle tyske jomfruer, hvad enten de hørte hjemme i hytte eller slot. For Augustenburger Liedertafel »gik alt som ønsket«, og festen gav et overskud på knap 200 mark.

Halvanden måned senere, den 13. juli 1845, gjorde Augustenborg og Ulkebøl sangforening en fælles udflugt til Nordborg.⁹⁵ Her traf en komité bestående af herredsfoged dr. Steffens, læge dr. C. A. E. Göttig, kirurg Heuermann, købmændene Kossow og Petersen samt gæstgiver Petersen fra »Harmonien« de nødvendige forberedelser til en lokal sangerfest. Der var rejst en æresport med kranse, guirlander og indskrifter ved indfaldsvejen, og fra en 8-10 huse vejede de slesvig-holstenske landsfarver. I lystskoven Egeskov (eller Carlsholm) blev der bygget en tribune. Her fandt koncerten sted. Blandt tilhørerne var prinserne og prinsesserne fra Augustenborg, der blev modtaget af dr. Steffens. Sangerne og de medbragte damer og herrer fra Augustenborg gik i optog til festpladsen. Her sang korene i næsten 3 timer. Efter den sidste sang udbragte Steffens et leve for de augustenburgske fyrstebørn.

Fra festpladsen gik sangerne nu i optog gennem skoven til Harmonien, hvor så mange som muligt tog plads, ifølge *Sonderburger Wochenblatt* »herrer og damer, borger og landboer, embedsmænd og håndværkere blandet imellem hinanden«. Der blev udbragt skåler for den fungerende amtmand von Moritzen, skovfoged Grotrian, Fischer og dr. Back som henholdsvis formand og dirigent for Augustenburger Liedertafel, dr. Steffens, provst Thomsen, festkomiteen og flere andre. Ved halv ellevetiden om aftenen var festen forbi, og de tilrejsende drog hjem.

I forbindelse med festen var der nogen ballade. Nogle bønder fra Mjels følte sig provokeret af de slesvig-holstenske faner og gav på festpladsen og i dagene derefter højlydt udtryk herfor.⁹⁶ En beruset skrædder fra Nordborg kom i slagsmål med en sanger fra Augustenborg ved afrejsen. En del avispolemik mellem Dannevirke og *Sonderburger Wochenblatt*/*Sønderborger Ugeblad* fulgte. Dannevirke beskyldte Steffens for at have udbragt et leve for Slesvig-Holsten, men det blev energisk bestridt af kirurg Heuermann. Om Dannevirkes referent skrev denne: »Dersom denne Dumrian maaske lugter en Forbrydelse i et Leve! for vort Fædreland, da han saa naiv fordreier det, som virkeligt blev udbragt, saa u[d]bringer jeg et nifold tordnende Leve! for vort kære Fædreland »Slesvig-Holsteen«, med det Ønske, at dette, mig saa dyrebare Fædreland, maa grønne og blomstre i Rolighed og Enighed under vor af enhver ægte Fædrelandsven høit elskede Arve-Fyrste, Hans Kongel[ige] Majestæt Christian VIII, som vi ere hengivne med ubetinget Troeskab, og af ganske Hjerte bede til Gud, om et langt, velsignelsesrigt Liv for vor dyrebare Kongelige Hertug.«⁹⁷ Kirur-

gen, der var født i Oldesloe, kombinerede således sin hengivenhed for Slesvig-Holsten med både konge- og hertugtroskab. Festen foranledigede næppe nordborgerne til at oprette deres egen sangforening.⁹⁸

Det hertugelige sølvbryllup, som fejredes fra den 18. til den 22. september 1845, fik tildels også karakter af en slesvig-holstensk folkefest, hvor Als-Sundeved egnens sangkor medvirkede.⁹⁹ Selve sølvbryllupsdagen den 18. blev bl.a. markeret ved sang i kirken ved Augustenburger Liedertafel. Fredag den 19. var der hestevæddeløb og bal om aftenen. Om lørdagen var der auktion over heste fra det hertugelige stutteri og middagstaffel. Om søndagen foretog hertugparret sammen med gæsterne en dampskibstur til den anden hovedbesiddelse, Gråsten. Her underholdt Gråsten Liedertafel gæsterne. I slotsparken blev der serveret i telte for godsets bønder, og om aftenen var der bal for folket. Om mandagen var scenen atter flyttet til Augustenborg, hvor der på ny var væddeløb og bespisning af bønderne. Sangforeningerne fra Augustenborg, Sønderborg og Ulkebøl gik om aftenen i optog med firfarvede laterner til slotspladsen, hvor de gav bålkoncert. Festlighederne sluttede med et stort aftenbal.

Med disse mange aktiviteter i 1845 er der ikke noget at sige til, at sangkorene fra Als og Sundeved ikke deltog i sangerfesten i Egernførde i begyndelsen af juni; det gjorde heller ikke de andre nordslesvigske sangkor.¹⁰⁰ Med året 1845 kulminerede i det hele taget den slesvig-holstenske sangerbevægelse på Als og i Sundeved. I hvert tilfælde er protokollen for Augustenburger Liedertafel herefter tavs. Dog vides, at koret sang i slotskirken til nytårgudstjenesten ved årsskiftet 1845/46.¹⁰¹ Sangerne fra slotsflækken deltog endvidere sammen med sangerne fra Haderslev og Aabenraa i den fællestyske sangerfest i Lübeck i 1847.¹⁰² Og samme år modtog de augustenburgske sangere den hertugelige familie, da den vendte hjem fra en syvugers rejse igennem Tyskland, med en sang forfattet af hofpræsten dr. Germar.¹⁰³

Bevægelsens stagnation var ikke særegen for Als og Sundeved, men gjorde sig også gældende i de andre dele af Nordslesvig og i hertugdømmerne generelt, efterhånden som nyhedens interesse aftog og de nysgerrige var draget videre til andre aktiviteter, mens kun de ægte sanginteresserede blev tilbage.¹⁰⁴ Ved deres kulmination ved 1840'ernes midte samlede de slesvig-holstenske sangkor i Nordslesvig mindst 400 medlemmer – ikke langt fra Den slesvigske Forenings knap 500 medlemmer i landsdelen.

Gymnastikforeninger og skyttelav

»Sänger, Turner, Schützen sind des Reiches Stützen« – sangere, gymnaster, skytter er rigets støtter. Således lød et rim fra den tyske nationale enhedsbevægelses agitation i 1840'erne. Sangernes store betydning for den slesvig-

holstenske bevægelse i Nordslesvig er til fulde dokumenteret. »Turnerne«, der øvede den særlige form for »germansk gymnastik«, som den berømte »Turnvater Jahn« havde udviklet under Napoleonskrigen, spillede derimod ikke nogen rolle i Nordslesvig og knap nok i Slesvig og Holsten i det hele taget, hvor det i 1840'erne kun kom til grundlæggelse af Turnerforeninger i Kiel og Altona henholdsvis 1844 og 1845.¹⁰⁵

Skytternes medvirken i den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig var ikke meget større. Haderslev fik slet ikke noget skyttelav før i 1850'erne.¹⁰⁶ Aabenraa Skyttelav var i 1840'erne præget af et regeringsloyalt, helstatspatriotisk og kongetro sindelag, og det afviste slesvig-holstenske omklamringsforsøg.¹⁰⁷ Om Schützenkorps Tondern og den slesvig-holstenske sag ved vi ikke meget. Korpset deltog i markeringen af 600-året for byens lybske ret i 1843, men derudover er der intet, der tyder på en politisk funktion før 1848, om end det må formodes, at hovedparten af medlemmerne var slesvig-holstensk orienteret.¹⁰⁸

Når Sønderborgs skyttelav fik et vist slesvig-holstensk præg, skyldes det, at hertug Christian August var æresmedlem. Han deltog i den årlige fugleskydning og forærede i anledning af sit 25-årsjubilæum som medlem i 1843 skyttelavet en pokal. Korpset paraderede til gengæld ved flere festlige lejligheder, f.eks. når hertugfamilien vendte hjem fra rejser og ved hertugparrets sølvbryllup i 1845. Bortset fra disse hertugtro manifestationer synes korpset ikke at have haft nogen politisk funktion.¹⁰⁹ I Augustenborg deltog hertugfamilien i den årlige fugleskydning, ved hvilken lejlighed der i 1845 vajede slesvig-holstenske faner.¹¹⁰

Brugen af slesvig-holstenske faner og forbudet herimod 1845

Det er flere gange fremgået, at den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig fra sommeren 1843 mere og mere markerede sig ved brugen af flag og faner. Ved festen på Mønterhøj vajede Dannebrog endnu side om side med et slesvig-holstensk flag med hertugdømmernes forenede våben på en rød dug. Dette flag var formentlig udkastet af hertug Christian August af Augustenborg i forbindelse med stænderdeputeret Gülichs aktion for at fjerne det danske skibsmærke i november 1842 og fik vist nu sin premiere i offentligheden. På Mønterhøj sås endvidere Apenrader Liedertafels helt nye fane med farverne rød, hvid, blå og gul og en lyre i midten som symbol på sangen.¹¹¹ Og endelig talte som nævnt dr. Marcus ved samme lejlighed for de blå-hvid-røde farver. Singverein i Tønder fik tilsvarende sin fane i september 1843. Den viste en ung muse med harpe og nodehæfte i en stjernekrans og havde blå-hvid-røde frynser.¹¹² Augustenburger Liedertafel fik en fane med ukendt motiv af de

augustenborgske prinsesser i juli 1844 og indførte senere samme år et emblem med de blå-hvid-røde farver. Haderslev Liedertafel fik som nævnt en fane med det slesvig-holstenske våben i sommeren 1844.

I 1843/44 var den røde fane med det forenede våben formentlig den slesvig-holstenske bevægelses mest brugte politiske symbol. Den blev demonstrativt hejst af købmand Lorenz Karberg i Aabenraa ved kongens besøg 31. juli 1844 og siden brugt ved en stabelafløbning den 4. september.¹¹³ Til trods for politimester G. F. Lassens forbud mod de slesvig-holstenske faner vajede denne fane også ud af Bürgervereins vindue ved kongens besøg i Haderslev den 5.-6. august. Her var den helt nye blå-hvid-røde slesvig-holstenske »landsfane« dog lige så fremtrædende, blandt andet ved fakkeltoget til kongens ære. Her marcherede borgervæbningen med 70 fakkeltædere i spidsen under to store trefarvede faner med det forenede slesvig-holstenske våben, mens der kun var et lille dansk skibsflag. Det gjorde kongen vred, og han trak sig hurtigt tilbage fra dr. Marcus' tysksprogede hyldest.¹¹⁴ Som nævnt var slesvig-holstenske faner også ophængt i Bürgervereins lokale ved Borgerkorpsets bal og Liedertafels koncert i august, hvor de vakte protest og fik borgmesteren til at ønske dem nedtaget fra Bürgervereins lokale – med det resultat, at foreningen demonstrativt anskaffede blå-hvid-røde gardiner!

Den blå-hvid-røde slesvig-holstenske fane blev første gang vist frem for offentligheden i forbindelse med sangerfesten i Slesvig i juli 1844 og ved den lejlighed proklameret som »landsfane«. Den var komponeret af herredsfoged Ferdinand Jacobsen og advokat Carl Heiberg i Slesvig, der satte blå øverst, rødt i midten og hvidt nederst for at symbolisere henholdsvis de blå slesvigske løver og det hvide holstenske nældeblad, der blev forbundet af det røde fra de slesvigske løvers tunger og det holstenske nældeblads baggrund. Denne blå-rød-hvide rækkefølge stødte dog an mod den æstetiske sans hos de damer, der via deres mænd havde tilknytning til Slesvigs Liedertafel. Når de skulle sy en fane til sangkoret, ville de også bestemme udformningen, og de byttede derfor rundt på farverne, så rækkefølgen blev blå-hvid-rød.¹¹⁵ Som det er fremgået, var trefarvede faner i brug siden festen ved Mønterhøj, så damerne i Slesvig har alene æren af at have fastlagt rækkefølgen.¹¹⁶

Som nævnt blev den blå-hvid-røde fane allerede benyttet ved siden af den røde fane med landenes våbner i august måned 1844 i Haderslev, og i oktober blev den udfoldet ved en fællesspisning i Borgerforeningen. I sommeren 1845 eksploderede brugen af den i Nordslesvig. Ved sangerfesten den 1. juni i Augustenborg brugte man dog blå-gul-rød-hvide flag, men om fugleskydningen sammesteds den 21. juli hed det i det lokale blad: »De trefarvede Faner vaiede overalt; ogsaa saae vi igaar første Gang en af de nye Faner af rødt klæde med Hertugdømmernes trykkede, farvede og forenede vaabner«. ¹¹⁷ Her var journalisten ikke rigtigt orienteret, for den røde fane var da allerede to år gammel.

Blå-hvid-røde flag sås i sommeren 1845 også ved sangerfesten i Nordborg og ved skydefesten på Vesterblegen ved Tønder. Også ved ringridningen i Højer vajede de. Ifølge Dannevirke var det J. C. Todsén, som havde skaffet dem til Tønder-Højer egnen, og det lyder ikke usandsynligt.¹¹⁸ Slesvig-holstenerne i Aabenraa stod ikke tilbage med at tage det nye blå-hvid-røde flag i brug. I juli 1845 blev det hejst af de slesvig-holstenske skibsredere, og byens Liedertafel anskaffede en ny fane.¹¹⁹

Den demonstrative brug af de blå-hvid-røde flag og faner og protesterne imod dem fik den 28. juli 1845 Christian 8. til at udstede et kongeligt reskript om brugen af fremmede faner i hertugdømmerne. Det blev offentliggjort den 31. samme måned og lød: »Det er kommet til Vor kundskab, at de saakaldte Liedertafeln og sangforeninger i hertugdømmerne Slesvig og Holsteen benytte en trefarvet fane, og at der ved offentlige lejligheder, deels ved optog deels ved udsmykkelsen af festlocalet, anvendes lignende faner med eller uden hertugdømmerne Slesvigs og Holstens forenede vaabenskjolde. Idet saadanne faner og emblemer ere at ansee som kjendetegn for et politisk parti og kunne give anledning til uordeneer, forbyde Vi brugen af deslige faner«.¹²⁰

Forbuddet og dets baggrund blev søgt bagatelliseret i Lyna. Det passede nemlig dårligt ind i bladets »loyale« linje. I stedet søgte man at relancere den røde fane med hertugdømmernes våben. Bladet var nemlig ikke i tvivl om flagets betydning som symbol og nævnte det nye norske flag, som den svenske konge til nordmændenes store glæde netop havde tilladt: »Men sandelig, ei mindre jublende vilde det selvstændige Slesvig-Holsten modtage Budskabet om Tilladelsen til at føre det Flag, hvorunder flere af vore Oldefædre endnu i deres Barndomsdage have seet Skibene pløie Søen, men som under den politiske Søvn, der rugede over Europa i den sidste Halvdel af det forrige og i Begyndelsen af det nærværende Aarhundrede fortrængtes af det danske Flag. Ja endnu ei faa af den nærværende Generations Oldefædre have seet vort historisk og statsretlig os tilkommende Flag, *det røde med det slesvig-holstenske Vaaben*...«. Lyna understregede, at ikke denne fane, men den blå-hvid-røde »Phantasiefane« var forbudt, og det vel at mærke ikke på grund af optøjerne, men fordi den havde udeladt den gule stribe fra de blå-gule slesvigske farver og alene kombineret den blå med de rød-hvide holstenske farver. Forbuddet var med andre ord heraldisk begrundet: »Dette synes at være Aarsagen til, at det slesvig-holsten-lauenborgske Cancelli, i Overensstemmelse med Hs. Majestæts Villie, har forbudt Brugen af denne Fane«!¹²¹

Også i Aabenraa tog man på ny sin tilflugt til den røde fane. Den 18. august besøgte den stænderdeputerede Th. Gülich byen, og da vajede det røde slesvig-holstenske flag med hertugdømmernes forenede våben bl.a. hos skibsbygmester Paulsen, rederne Michael Jebsen, J. C. Koch og Caspar Bartelsen, købmændene Lorenz Karberg, M. H. Lüders og Knud Dethlefsen samt hos dr.

Paulsen. For at dække de flagende af forespurgt borgmester Schow en uges tid før Gülichs besøg hos regeringen i Slesvig, om også denne fane var forbudt – vel vidende at selvfølgelig var den det, men at et svar ikke kunne nå at foreligge, før besøget var forbi. Det kongelige reskript om, at også den røde fane var omfattet af forbuddet, kom først den 19. august. Men kunne statsmagten ikke nå at reagere, var som nævnt de kongetro søfolk, skibstømrere og håndværkssvende i Aabenraa parat til handling med Dannebrog og danske sange.¹²²

Vakte de slesvig-holstenske faner begejstring og samhørighedsfølelse blandt de tysksindede nordslesvigere, fremprovokerede den hyppige brug af dem i offentligheden ved flere lejligheder spontane protester fra landsdelens kongetro arbejdere, småborgere og bønder, der ikke ville anerkende dem som deres nationale symbol. Navnlig i miljøer med tilknytning til den danske flåde foretrak man åbenlyst Dannebrog. Fanerne blev derved et tveægget sværd for slesvig-holstenerne. Nok samlede de meningsfællerne, men de stødte også hidtil upolitiske kredse i dansk retning. Noget andet er, at forbuddet næppe virkede afdæmpende, men snarere ophidsende på de nationale lidenskaber.

Imidlertid var det endnu før midten af 1840'erne langt fra alle kredse i befolkningen, som var grebet af disse nationale lidenskaber. Det store flertal forholdt sig afventende og kritisk over for begge nationale bevægelser og den uro, de skabte. Det gjaldt først og fremmest på landet. Her boede mere end fire ud af fem nordslesvigere. Landbruget var hovedfaktoren i erhvervslivet, også set fra byerne. Den økonomisk uafhængige gårdmandsstand udgjorde ryggraden i landsdelens sociale struktur. Uden opbakning herfra kunne den slesvig-holstenske bevægelse ikke sikre Nordslesvig for tyskheden. Overfor bønderne rakte den slesvig-holstenske agitation imidlertid ikke langt. Modstanden imod sprogreskriptet fra 1840 fortonede sig. Bønderne var blot passive tilskuere til de slesvig-holstenske folkefester, og sangerbevægelsen nåede kun i Ulkebøl ud på landet. Et fremstød overfor landbefolkningen med andre midler var påtrængende. Derimod syntes den danske bevægelse i første halvår af 1843 at være godt på vej på landet i Haderslev amt, men snart måtte også den erkende, at det tavse flertal af bønderne endnu ikke ville engagere sig nationalt. Her fandtes andre forestillinger om territorium og identitet.

14. Protester mod »den danske propaganda« 1842-1845

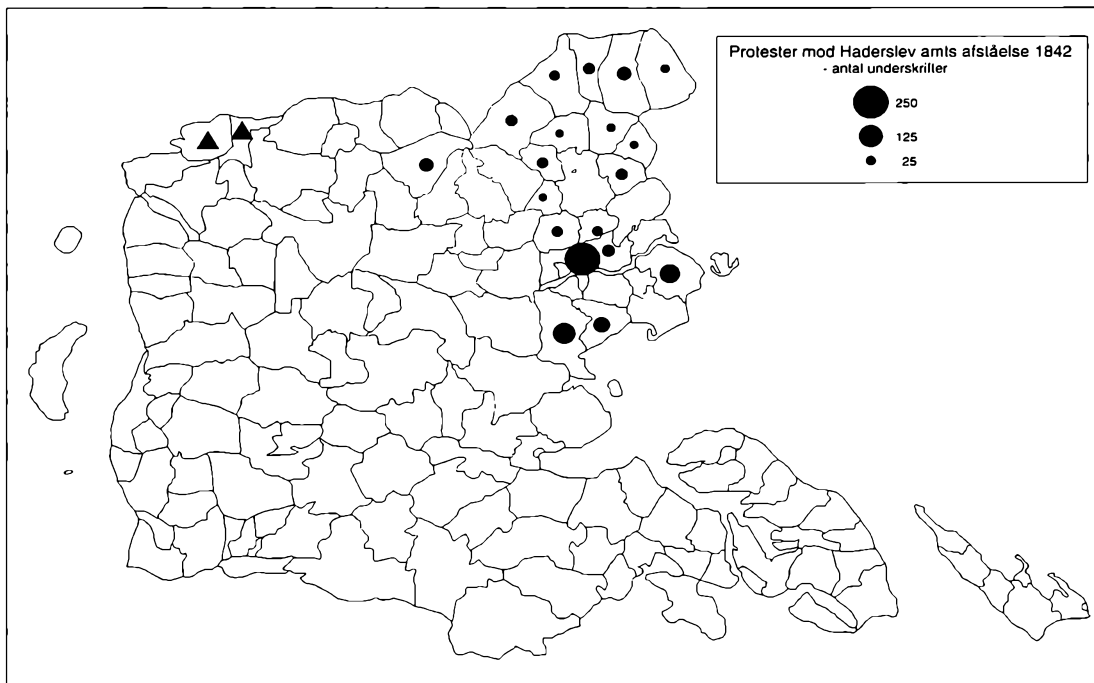
Reaktioner på W. Beselers forslag om Haderslev amts indlemmelse i kongeriget 1842

Som nævnt foreslog Wilhelm Beseler efter tilskyndelse fra hertug Christian August af Augustenborg i den slesvigske stænderforsamling 1842, at Haderslev amt skulle indlemmes i Kongeriget Danmark. Formålet var at fremkalde protester fra Haderslev amt, som dels skulle misbillige P. Hiort Lorenzens danske tale i stænderne, dels vise, at befolkningen selv i Slesvigs nordligste del aldeles ikke var dansksindet.¹ Fra Haderslev by indkom der som påvist mange underskrifter på en protestpetition. På landet lykkedes taktikken kun i begrænset omfang. Ganske vist indkom der 20 adresser til stænderforsamlingen fra landdistrikterne med i alt 634 navne, hovedsagelig fra gårdmandsstanden, som tog stilling til Beselers forslag og sprogspørgsmålet (se kort 6).² Men dels var det langt færre underskrifter, end takadressen for sprogreskriptet havde samlet i 1840, og dels var adresserne langt fra altid så antidanske som tilsigtet, selv om de fleste afviste Beselers forslag og udtalte sig for at forblive slesvigere.

I den nordøstligste del erklærede underskriverne fra de seks sogne Vonsild, Dalby, Bjært, Stenderup, Taps og Vejstrup direkte, at de ikke lod sig afskrække af udsigten til en indlemmelse i Nørrejylland. De udtrykte også tilfredshed med Peter Hiort Lorenzens adfærd i stænderne og/eller protest mod stænderflertallets afvisning af dansktalende stænderdeputeredes ret til at tale dansk. Det samme gjaldt en adresse fra Hjortlund og Kalvslund ved Ribe.

I resten af sognene var underskriverne imod indlemmelse i Nørrejylland. I Moltrup, Bjerning, Jels og Ødis kombinerede de modstanden med en tillids-erklæring til Peter Hiort Lorenzen. I Jels skete det på den bemærkelsesværdige måde, at man indsendte den fortrykte protest med en tillægserklæring, der tog afstand fra den. Underskriverne viste dermed, at de ikke ukritisk skrev under på alt, de fik forelagt, men selvstændigt tog stilling. I Hjerndrup og Øsby var underskriverne utilfredse med Hiort Lorenzens provokation, men begge steder ønskede de muligheden for at tale dansk i stænderne sikret, og i Hjerndrup mente de, at deputerede fra tysktalende egne ligesåvel burde forstå dansk som deputerede fra dansktalende egne tysk. I Hjerndrup gennemskuede underskriverne også hensigten med Beselers forslag som »et blot Luftskud, der er

Kort 6. Protester mod Haderslev amts afståelse 1842

Trekanter markerer befuldmægtigede i Hjortlund og Kalvslund sogne. Se præcise talværdier i bilag 2.

gjort for at skrække den nordslesvigske Almue«. ³ I Hejls var underskriverne imod en afståelse; de ville ikke skilles fra deres »slesvigske Brødre«. Derimod var samhørighedsfølelsen med holstenerne til at overse, siden man havde overstreget dem i det forelagte adresseudkast med formuleringen »slesvig-holsteenske Brødre«. Adressen udtalte sig ikke om sprogstriden.

Kun adresserne fra Aller, Vilstrup, Aastrup, Frørup og Hoptrup sogne med tilsammen 284 underskrifter opfyldte hertugens og Beselers ønsker fuldt ud (heri indregnet en lignende adresse fra Stenderup med blot en enkelt underskrift). De udtalte sig – de tre førstnævnte oven i købet på tysk – imod indlemmelse i Nørrejylland og misbilligede ikke alene Hiort Lorenzen, men generelt brugen af det danske sprog i stændersalen. En gennemgående mening var i disse adresser, at deputerede, der ikke kunne tysk, burde nedlægge deres mandater.

Modstand mod Den slesvigske Forening 1843/44

Peter Hiort Lorenzens danske tale og det nationale brud i stænderne blev i begge nationale lejre startskuddet til en forstærket agitation med den brede

befolkning som målgruppe, således som det er påvist i forrige kapitel for den slesvig-holstenske bevægelse. På dansk side skete noget tilsvarende med udgangspunkt i Haderslev amts landområder. Den 21. februar 1843 holdtes i Sommersted kro hos værten Paul Therkelsen Samsøe en fest til ære for Peter Hiort Lorenzen.⁴ Her meddeltes, at Skamlingsbanken var blevet sikret som festplads for afholdelse af danske møder. En komité bestående af 19 fremtrædende bønder til at arrangere disse fester blev nedsat den 6. marts. Den første Skamlingsbankefest blev afholdt den 18. maj. Den 12. juni stiftedes *Den slesvigske Forening* som den første danske nationale forening i Slesvig. Endnu et dansk folkemøde blev holdt på kongens fødselsdag den 18. september i Gram slotshave.

Den slesvigske Forening blev stiftet med Peter Hiort Lorenzen og Peter Chr. Koch som bagmænd i kulissen for 25 fremtrædende bønder fra Haderslev-egnen, der udadtil stod som initiativtagere, heriblandt foreningens formand Hans Nissen fra Hammelev og sekretæren, den danske bevægelses unge håb Laurids Skau fra Sommersted. Blandt stifterne var endvidere Nis Lorenzen, Lilholdt. I løbet af 1843 indtrådte 123 medlemmer, og især de første måneder af 1844 bragte stor tilgang; i alt indmeldtes 349 medlemmer i første halvår af 1844. I andet halvår optoges slet ingen nye medlemmer, mens tilgangen i 1845 var 55, i 1846 23 og i 1847 blot 19.⁵

Der fandt også udtrædelser sted. De var få i tallet, men opsigtsvækkende. Den 25. november 1843 erklærede det stiftende medlem, kromand Paul Therkelsen Samsøe i Sommersted, sammen med gårdejer Joh. Friedr. Lorenzen i Kestrup i Jægerup sogn sin udtræden. Også et andet stiftende medlem, gård-ejer og sognefoged Conrad Iversen i Fredsted, der endog havde været med til at oprette Skamlingsbankeselskabet, trådte ud på denne tid.⁶ Samsøe og Lorenzen motiverede offentligt deres udtræden i Lyna.⁷ De var udelukkende gået med i Den slesvigske Forening for at medvirke til oprettelsen af en bondehøjskole, men havde siden konstateret, at foreningens ledere forhandlede nationale anliggender med kredse i kongeriget. Det havde gjort dem usikre på foreningens formål: »Er det maaskee Hertugdømmet Slesvigs bestaaende Forhold til Danmark, man vil forandre? – Da skal man ikke juble for hastig; thi det Slesvigske Folk vil uden tvivl nok vide at hævde sin Selvstændighed, det lader sig ikke saa let tage paa Slæbetoug, som man – maaskee – formoder«.

Endvidere var de to imod Den slesvigske Forenings kritik af embedsmændene for at undertrykke det danske sprog, således som foreningen havde udtalt i en petition til kongen om at få forflyttet stænderforsamlingen fra den slesvig-holstensk dominerede by Slesvig til den loyale by Flensborg.⁸ De fremhævede en lykønskingsadresse fra samtlige sognefogder og sandemænd i Haderslev amt til amtmand Johannsen som bevis på det urigtige i kritikken og fremhævede også herredsfoged Kier i Gram herred som en »human og folkelig Herredsfoged«, der var blevet uretfærdigt angrebet fra dansk side. Også de

omkostninger, som en flytning af stænderne ville afstedkomme, var Samsøe og Lorenzen imod: »Det forekommer os, at disse Omkostninger allerede ere betydelige nok i Forhold til det Gavn vi have deraf. I sidste Stænderforsamling bortdrev man Tiden med at trættes om, at benytte det danske ved Siden af det tyske Sprog i Stænderforsamlingen til almindelig Fortrydelse.« Heri lå indirekte en kritik af Peter Hiort Lorenzen.

Dannevirke vendte sig imod de udtrådte og insinuerede, at J. Fr. Lorenzen var trådt ud for at få en ledig tillidspost og anførte som et yderligere motiv personlige uoverensstemmelser mellem de udtrådte og Laurids Skau. Foreningens ledelse afviste, at Slesvigs indlemmelse i kongeriget var målet for dens virksomhed.⁹ De udtrådte understregede i deres modsvar, at deres fædrelandssind ikke var kølnet: »At vort Hjerte endnu slaer lige saa varmt for vort Fædreland og nærmest for Hertugdømmet Slesvig, er Noget vi vel neppe behøve at forsikre«. De erklærede sig tilfredse med sprogreskriptet af 1840 og mente dermed at have opnået, hvad der var nødvendigt for at hævde det danske sprogs stilling i Slesvig. Derudover indeholdt deres svar en del polemik rettet mod Dannevirke og Den slesvigske Forening, som begge efter deres opfattelse blot stiftede uro.¹⁰

J. Fr. Lorenzens spændte forhold til Den slesvigske Forening blev bemærket i de slesvig-holstenske kredse i Haderslev by og omegn. Der blev her lagt en plan om, at Lorenzen skulle ride fra sogn til sogn for at bevæge bønderne til frafald fra Den slesvigske Forening. Såfremt denne plan lykkedes, skulle den ridende »missionær« have en belønning på 200 speciedaler, lykkedes den kun i et ringe omfang eller slet ikke, skulle han nøjes med en rejsegodtgørelse på 50-60 rigsdaler. Amtsforvalter G. F. von Krogh, der var en af augustenborgernes støtter på Haderslevvegnen, fik til opgave at vinde hertug Christian August for planen, d.v.s. som sponsor. Selv var von Krogh dog skeptisk, da opgaven ville være for stor for en enkelt mand. Derfor er det nok ikke videre sandsynligt, at hertugen bed på.¹¹

Lynas sprogskitte og fortsatte kampagne mod »den danske propaganda«

Uanset om planen blev virkeliggjort eller ej, viser den en vilje i de slesvig-holstenske kredse i Haderslev til at øve indflydelse på stemningen i omegnens bondestand. Dette måtte nødvendigvis ske på dansk, og derfor blev Lyna ved årsskiftet 1843/44 gjort tosproget. Skiftet fremgik tydeligt af bladhovedet fra den 6. januar 1844. Før stod der her blot »Lyna«, nu blev der tilføjet »Wochenblatt für Hadersleben und Umgegend/Ugeblad for Haderslev og Omegn«. Dermed blev hensigten om også at være et blad for omegnen fremhævet i titlen.

Bladet rummede fra nu af stadig flere danske artikler. Både de indenlandske og udenlandske nyheder blev bragt på dansk. Det samme gjaldt en række artikler direkte henvendt til bondestanden. Snart var det kun artikler med direkte relation til Haderslevs og andre byers forhold, som blev videregivet på tysk. Blandt de artikler, som var skrevet på dansk, kan nævnes »Den danske Propaganda« fra januar 1844. Her fastslog redaktøren, konrektor Peter Volquardsen, at de dansk-nordslesvigske bestræbelser gik ud på med finansiell hjælp fra kredse i Danmark at »udrydde det tydske Element af den nordslesvigske Dannelse«, skille Slesvig fra Holsten og indlemme det i kongeriget.¹² En artikelserie fra marts-april 1844 bar tilsvarende overskriften »Propagandaens Felttog i Hertugdømmet Slesvig« og uddybede de angivelige forsøg på fra kongerigsk side at blande sig i indre slesvigske forhold. Den slog som førnævnte artikel på kongens vrede mod Den slesvigske Forenings protest mod hans afgørelse i stændersprogstriden og sluttede med ønsket: »Maatte Kongen i sin Viisdom anvende de hensigtsmæssigste Midler til, itide at forebygge end større Ulykker af denne usalige Spænding! Gud velsigne Kongen og Fædrelandet!«¹³ En af den danske bevægelses grundpiller, kongetroskaben, blev her brugt som et slagkraftigt argument imod den selv.¹⁴ Utvetydigt rettet til bondestanden var »En Samtale imellem to nordslesvigske Bønder ved navn Jens og Hans«, der handlede om præsternes deltagelse i politik. Her udtalte Jens om en af de dansksindede præster, formentlig pastor Hertel i Moltrup: »Da Gud hjælp ham, stakkels Mand! det vilde være lettere for ham at omvende de vilde Hedninger i Afrikas og Amerikas Norden, end at overtale Nordslesvigerne til at svigte deres slesvig-holsteenske Brødre.«¹⁵

Et andet virkemiddel i agitationen overfor de dansktalende nordslesvigerne var appellerne til den slesvigske bondes æres- og selvstændighedsfølelse, f.eks. i artikelserien »Nordslesvigs Nationalitet og Sprog« i april 1844. Her opridsedes endnu engang »den danske propagandas« ondsindede hensigter om indlemmelse af Slesvig i kongeriget ved at slå splittelse blandt hertugdømmernes beboere: »Saa er da en Tid kommen, hvor Slesvig, vel et lidet, men kanskee Europa's lykkeligste Land, ved indbyrdes Tvedragt og Uenighed, skulde tilintetgjøres, hvor Sønner af Forfædre, som sig selv troe indtil Døden lod deres sidste Blodsdraabe for deres Ære og Selvstændighed, gjensidig skulde fordærve hinanden. Men aldrig vil dette skee! Den retfærdige Sag vil holde sig selv, og Slesvigerne elske endnu deres Fødeland og deres Ære«. Tilsyneladende forsøgte bladet at konstruere en myte om slesvigernes historiske frihedskampe svarende til ditmarskernes! Lyna bestred endvidere i artikelserien, at sproget skulle være bestemmende for nationaliteten og afviste dermed, at der overhovedet fandtes en dansk nationalitet i Nordslesvig. Nationaliteten skulle i stedet findes »i Kjærligheden til sit Folk, til sit Fødeland og til dets Forfatning«, altså rette sig imod Slesvig.¹⁶

Lynas fremstød blev ingen succes, i hvert fald ikke for bladet selv.¹⁷ Abonnementstallet kendes først i 1846 og 1847. Da var der begge år 161 holdere i byen og omegnen tilsammen, henholdsvis 16 og 11 i Aabenraa og 24 og 23 andre steder, ialt altså 201 og 195. Dannevirkes oplag lå da på ca. 700.¹⁸ Lynas abonnementsindtægt var 817 mark i 1846 og 797 mark i 1847. Abonnementsindtægten i 1844 var 1040 mark, i 1845 905 mark. Da priserne på bladet var uændret, kan det samlede abonnementstal for 1844 beregnes til omtrent 255 og for 1845 til ca. 222. Der var med andre ord i årene 1844-47 tale om en vedvarende tilbagegang i antallet af holdere. Økonomisk gav bladet allerede i 1844 et betydeligt underskud på 171 rigsdaler, som voksede til 268 rdl. det følgende år, 299 rdl. i 1846 og 358 rdl. i 1847. G. F. von Krogh måtte allerede i december 1844 anmode hertugen af Augustenborg om støtte til bladets fortsatte udgivelse. Hertugen dækkede underskuddene for 1844 og 1845 og vel også i de følgende to år.

Lynas problemer var også af redaktionel karakter.¹⁹ Redaktør Volquardsen ønskede allerede i juli 1844 at fratræde, men fortsatte til årsskiftet 1844/45 med student M. Schultz som hjælperedaktør og oversætter. Derpå blev Schultz eneredaktør. I realiteten var det dr. J. A. Marcus, som allerede i 1841 var begyndt at skrive artikler til bladet, der lagde Lynas linje. Således berettede i hvert fald G. F. von Krogh til hertugen i december 1844: »Dr. Marcus vil holde sig lidt i kulisserne, men dog stå den nuværende oversætter af de danske artikler [nemlig Schultz] bi med råd og dåd og skubbe ham frem som redaktør«. ²⁰ Selv om dette arrangement blev ihærdigt benægtet af Lyna, forholdt det sig sådan. Det indrømmede Marcus overfor hertugen, da han i januar 1845 bad denne om at skrive bidrag til bladet.

Den økonomiske støtte gav hertugen indflydelse på bladet.²¹ Han ønskede at gøre Lyna til et rent dansksproget blad af hensyn til agitationen blandt landboerne. I februar 1846 var Marcus imidlertid imod: »Ville bladet ved at opgive det hidtidige princip udkomme helt på dansk, så ville det vel kunne finde større udbredelse i ét amt. Men man vil ikke støde det sydligere Slesvig og navnlig den mere intelligente del af dettes beboere fra sig«. Desto mere beklageligt var det, at den lokale intelligentsia var så uengageret i bladet, at den ikke lod det tilflyde bidrag, og det kneb med penge til at holde de gode aviser, som man kunne klippe fra. Bladet savnede også støtte sydfra, hvor adskillige abonnenter faldt fra, efterhånden som deres oprindelige patriotiske begejstring for forposten mod den danske propaganda i nord kølnedes.²² Gennem pastor Petersen i Notmark trængte hertugen igen i 1847 på for, at bladet skulle blive rent dansksproget.

Denne plan blev imidlertid aldrig til noget. Lynas udgiver Heinrich Se-neberg solgte i efteråret 1847 sit privilegium på udgivelse af bladet til redaktør Peter Chr. Koch fra Dannevirke. Handelen havde virkning fra årsskiftet

1847/48, og fra det tidspunkt måtte udgivelsen af *Lyna* i slesvig-holstensk ånd helt opgives.

»Sogneopstandene« december 1843-juli 1844

Sognefoged Asmus Eschelsen i Nybøl ved Hjordkær sympatiserede med den danske bevægelse og gav i slutningen af november 1843 et velment råd til Frederik Fischer i Aabenraa: »Men den vigtigste Petition have I Godtfolk forglemt, en Petition, som her i Nordslesvig ville finde Tusinde af Underskrifter, nemlig den, at vi ere og ønske at forblive *Slesvigere*, der ville beholde vore egne Indretninger og vort danske Modersmaal, men *ingen Schleswig-holsteinere*«. ²³ Skønt Frederik Fischer over for Peter Chr. Koch støttede denne idé, blev den ikke til noget. De danske ledere havde ellers gjort klogt i at lytte til denne røst fra folket. I stedet gav deres svigtende fornemmelse for, hvor langt tilslutningen til at ændre ved de bestående forhold reelt rakte, en modbevægelse gode kort på hånden. På Haderslevegnen stod Lorenzen og Samsø ikke alene med deres anklage mod den danske bevægelse for urostiftelse, ej heller med deres frygt for, at Slesvigs indlemmelse i kongeriget var Den slesvigske Forenings skjulte mål. Det fremgik af en række erklæringer fra Haderslevegnen fra december 1843 til juli 1844.

I december 1843 erklærede 55 beboere i Hoptrup sogn med sognefoged E. E. Ladegaard i spidsen i *Lyna* deres utilfredshed med »den saakaldte nordslesvigske Forening, som angivelig vil arbeide paa Underviisningsvæsenets Forbedring, men som efter Formændenes Bedrifter at dømme, opkaster sig til Formynder for det nordslesvigske Folk, for at lede dette efter deres vrangte Anskuelser«. ²⁴ Denne erklæring blev den første i en række af såkaldte »sogneopstande« vendt imod den dansk-nordslesvigske bevægelse. I løbet af første halvår 1844 indløb der til *Lyna* tilsvarende erklæringer fra Aastrup, Vilstrup, Bjerning, Skodborg, Starup, Magstrup, Vedsted og Stepping sogne i Haderslev amt samt fra Løjt sogn i Aabenraa amt. ²⁵ Det er bemærkelsesværdigt, at opstandene i Hoptrup, Aastrup og Vilstrup sogne lå i forlængelse af disse sognes protest mod indlemmelse i Nørrejylland og det danske sprog i stænderne fra 1842. I forhold til petitionerne fra 1842 indeholdt sogneopstandene imidlertid en fyldigere argumentation.

Sogneopstandene havde forskellig ordlyd, men grundtonen i dem var den samme. Underskriverne var imod »Partiaand«, »Uro« og den »fordærvelige Uenighed« og fordømte dem, der som Den slesvigske Forening, Dannevirke og den kongerigske presse såede »Tvedragens onde Sæd« og kom med »ensidige løgnagtige Insinuationer«. I stedet for »den danske Propaganda« var der brug for »Fredensord«. Først og fremmest repræsenterede alle sogneerklæringer en udpræget konservativ tankegang. Underskriverne ville beholde de »ældgamle

bestaaende Indretninger« (Hoptrup), de »velerhvervede Rettigheder« (Aastrup) og »vore eiendommelige Landsrettigheder og vort hele statsretslige Forhold« (Vilstrup). Hertil hørte Slesvigs selvstændighed og hertugdømmets nedarvede forbindelse med Holsten: »Vi ønske at forblive hvad vi ere, nemlig Slesvigere, og ville paa ingen Maade skilles fra vore holstenske Brødre« (Aastrup). En indlemmelse af Slesvig i kongeriget blev derfor afvist og alle bestræbelser herpå fordømt. Slesvigernes traditionelt nedladende syn på jyderne stak undertiden frem. I Aastrup mente man således, at københavnerne hellere måtte gøre noget for det primitive undervisningsvæsen i de jyske hedeegne end i Slesvig, og i Magstrup mente man, at Den slesvigske Forening burde kalde sig »den blandede jydsk-slesvigske Forening«.

Men omvendt ville underskriverne ikke nogen adskillelse fra Danmark; også i denne henseende skulle det bestående fortsætte. I Vilstrup forsikrede underskriverne, at de ikke nærede had til Danmark: »Langt fra at vi føle nogen Had og Fjendskab imod det Danske; meget mere agte vi det danske Folk som gode og troe Naboer...«. I Aastrup talte man om såvel »danske Medbrødre« som om »holstenske Brødre« og skrev: »Vi føle ogsaa vor Forpligtelse med Hensyn til Danmark, og erkjende at vi med dette danne een Stat, ligesom to Sogne med forskjellige communale Indretninger meget vel kunne være forenede til et Pastorat eller flere Herreder under en Foged«. Gennemgående udtrykte man ærbødighed over for »vor allernaadigste Konge« (Aastrup), »vor allernaadigste Landets Fader« (Løjt) og »vor gode og vise Konge« (Stepping).

Holdningen til det danske sprog som sådant var positiv: »Vi elske vort Modersmaal, det Sprog, hvori vi stammede vore første Tanker, og fik vor første Underviisning, som tjener os i det daglige Livs Sysler og Forretninger, og hvori vi opløfte vore Tanker til Gud, vi holde fast paa vort Sprog...« (Hoptrup). Det nedladende syn på dialekten, som prægede protesterne imod sprogreskriptet fra 1840, genfindes ikke i »sogneopstandene«. Men sproget måtte ikke blive et politisk stridsspørgsmål og kunne hverken være et kriterium for menneskeværd eller nationalitet: »Men uagtet vi elske vort Modersmaal, saa vide vi ret vel, at samme ikke begrunder vor Nationalitet, og at Indvaanerne i vort Hertugdømme, omendskjønt de tale tre forskjellige Sprog, dog alle som Slesvigere have een og samme Nationalitet« (Bjerning). I Vilstrup talte man derimod om »vor hele slesvig-holstenske Nation«. Også i Aastrup var tonen mere slesvig-holstensk.

Sogneopstandene afviste ud fra praktiske grunde, at der kunne finde en sproglig ligeberettigelse sted i stændersalen. Det kunne højst besvære og fordyre institutionen, hvis andre sprog end det højtyske skulle være det officielle. Dansk måtte højst benyttes i ganske få undtagelsestilfælde af deputerede, som ikke var det sprog mægtige, og iøvrigt burde man undgå at vælge sådanne repræsentanter. I Aastrup kom også en spagfærdig kritik af

sprogskriptet fra 1840 til orde. Her havde man ikke underskrevet takadressen i 1840, og man havde hverken før eller efter reskriptet vidst af nogen krænkelse af det danske sprogs naturlige rettigheder. Underskriverne herfra forsikrede, at de elskede og benyttede det danske sprog, men de forguede det ikke og ønskede »intet mere end dagligen at skride frem i Færdighed i det tydske, som altid mere og mere bliver os uundværligt«. I Stepping så man det positive i sprogskriptet, at det var »kommet især Tjenestetyenderne og andre, som ikke kunne forstaa Tydsk, til ædel Gavn«, men tillige understregedes: »ligesaa nyttig er det for vor Egn, som ligger mellem det Danske og det Tydske, og som er mere i Berørelse med Syd end med Nord, at vi kunne noget Tydsk«. Sogneopstandene rummede også støtteerklæringer til embedsmændene, som i modstrid med Den slesvigske Forenings opfattelse slet ikke undertrykte det danske sprog, men efterlevede sprogskriptet.

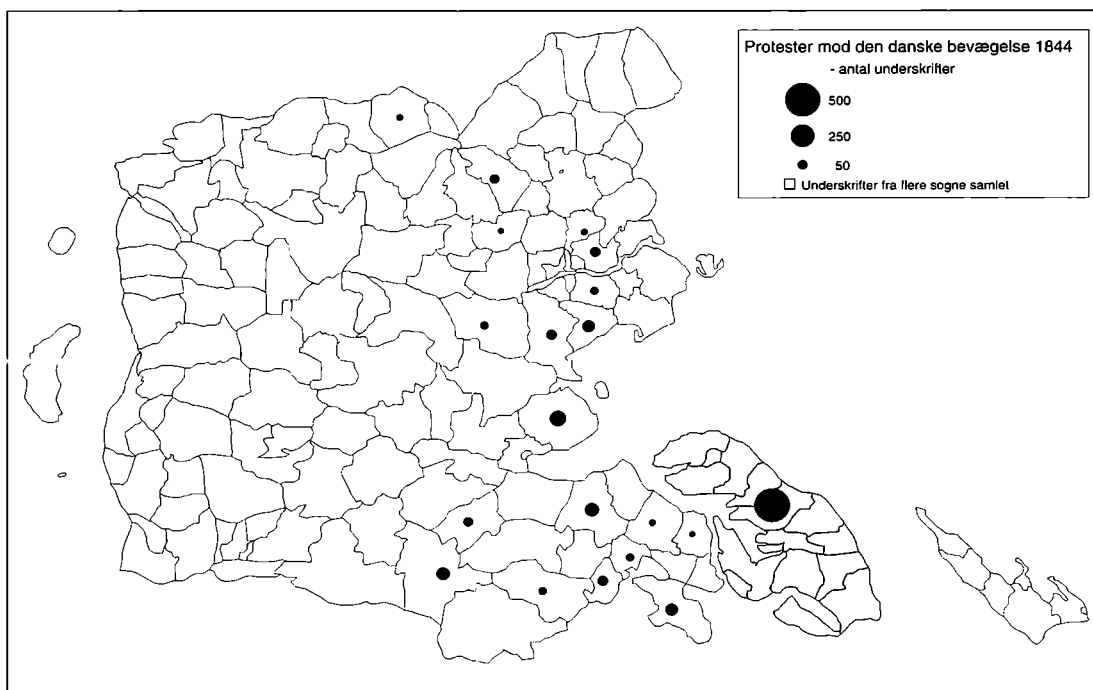
Enkelte af protesterne rummede endelig en økonomisk argumentation. I Aastrup ønskede man hertugdømmernes pengevæsen uforandret. I stedet for en filial af den danske Nationalbank ønskede man en bank for hertugdømmerne alene. I Bjerning var man tilsvarende imod den fælles rigsbankmønt for hele monarkiet og en filialbank. I Skodborg udtrykte man tilslutning til kravet om en tiendeafløsning, som bl.a. Den slesvigske Forening havde gjort til sit.

Der var krav og opfattelser, som ikke forekom i sogneopstandene. Ingen af de deltagende sogne forlangte en forening af de holstenske og slesvigske stænder, skattebevillingsret til stænderne eller en fri forfatning, og der var ingen hentydninger til hertugen af Augustenborgs arveret eller omtale af kongen som »hertug« eller »landsherre«. Sådanne slesvig-holstenske mærkesager og markeringer savnedes ganske.

I alt fik de 10 protesterklæringer 525 underskrifter (se lokale tal på kort 7).²⁶ Underskriverne kom hovedsagelig fra sognene tæt på Haderslev og vel altovervejende fra gårdmandsstanden.²⁷ Antallet af underskrifter var i sig selv ikke så ringe. Hvis holdningen i de 10 sogne tillige var repræsentativ for de andre sogne i Haderslev østeramt, antydede sogneopstandene et potentiale for en bevægelse rettet imod Den slesvigske Forening og Dannevirke – en modbevægelse som måske kunne drejes fra den konservative slesvigske særfølelse over i direkte slesvig-holstensk retning, således som det var hensigten med Lynas sprogskitte.

Lynas villige publicering af sogneerklæringerne og bladets øvrige artikler rettet imod den danske bevægelse og for »det slesvigske« rejser spørgsmålet om, hvorvidt slesvig-holstenske kredse i Haderslev stod bag sogneopstandene. Fordi bladet var en økonomisk fiasko, udelukkede det ikke politisk indflydelse. Dannevirke hævdede i hvert fald, at adresserne var fremmanipuleret af folk uden for bondestanden. Bladet insinuerede således, at pastor Lor. Petersen var initiativtageren i Hoptrup og påstod direkte, at pastor Fr. Chr. Hansen var

Kort 7. Protester mod den danske bevægelse 1844

Se præcise talværdier i bilag 2.

bagmanden i Aastrup, ligesom det i Vedsted var den indvandrede holstenske skovfoged i Hytterkobbøl, der red rundt for at forskrække bønderne til at underskrive.²⁸

Om Dannevirkes påstande står til troende, og om der i givet fald kan generaliseres fra Hoptrup, Aastrup og Vedsted til de øvrige sogneopstande, kan ikke afklares fyldestgørende på grundlag af de bevarede kilder. Det kan dokumenteres, at pastor Hansen i Aastrup var stemningsindberetter til hertugen af Augustenborg, men han omtalte ikke sogneopstandene i sine breve til hertugen.²⁹ Amtsforsvalter G. F. von Krogh gjorde hertugen opmærksom på, at Stepping og Vedsted havde sluttet sig til sogneopstandene fra Hoptrup og Aastrup og glædede sig over, at »terrænet bliver dermed stadig mindre for modpartiet...«, men han fortalte intet om erklæringernes tilblivelse.³⁰ Det kan vel ikke med sikkerhed afvises, at sogneopstandene skyldtes den udmeldte J. Fr. Lorenzen fra Kestrup, men det forudsætter, at den ovenfor nævnte slesvig-holstenske plan om at lade ham ride rundt for at agitere mod Den slesvigske Forening alligevel kom til udførelse, og mon ikke Dannevirke så havde bemærket det?

Sogneopstandenes langstrakte forløb og erklæringernes forskellige ordlyd og nuancer tyder ikke på en udefra iværksat og koordineret aktion som den i 1842, og i så fald gengiver protesterne uden videre underskrivernes meninger. Men selv hvis opstandene har været styret af slesvig-holstenske ledere udefra, udtrykker de sikkert underskrivernes velovervejede holdninger. Fraværet af klare slesvig-holstenske markeringer kan nemlig så ses som et resultat af initiativtagernes realistiske vurdering af, hvad befolkningen kunne bringes til at skrive under på, og det betydelige antal underskrifter tages som tegn på, at de heri havde ramt rigtigt. Imidlertid tyder en anden samtidig aktion vendt imod den danske bevægelse på, at initiativtagerne til sogneopstandene snarere skal findes blandt nogle af landbosamfundets egne ledere i Haderslev østeramt.

Sognefogedforeningen i Haderslev østeramt 1844-45

Allerede på adresserne fra 1842 mod indlemmelsen i Nørrejylland, Peter Hiort Lorenzen og det danske sprog i stænderne skrev flere sognefogder i Haderslev østeramt under i spidsen for det øvrige sognefolk. Ligeledes stod sognefogderne ofte som de første underskrivere på 1844-sogneerklæringerne. Også på anden vis markerede en række sognefogder deres utilfredshed med den danske bevægelse. I januar 1844 erklærede seks sognefogder i Tyrstrup herred, at de ikke havde skrevet under på Den slesvigske Forenings petition om forflyttelsen af stænderforsamlingen til Flensborg og kritikken af embedsmændene, ligesom de mente, »at det tydske Sprog er os lige saa kjært som det danske og det danske som det tydske, thi begge ere os agtværdige; og hvad det Politiske angaaer, da ønske vi fremtidig som hidtil at beholde de Indretninger, som vore Forfædre og vi selv hidtil have havt«.³¹

Den 29. marts 1844 erklærede 10 sognefogder, at de ikke ville benytte den nyoprettede filial af den danske Nationalbank i Flensborg og at slesvigerne ikke behøvede de danske rigsbanksedler, som ville blive sat i cirkulation fra filialen. De ville med erklæringen råde deres sogneboere til at gøre det samme og samtidig understrege over for deres »Sydslesvigske Brødre«, at de ikke stod tilbage i »Patriotisme og Kjærlighed for vort elskede Slesvig«.³² Modstanden mod filialbanken i Flensborg var som nævnt en af den slesvig-holstenske bevægelses store mærkesager. Det er bemærkelsesværdigt, at sognefogderne her alene erklærede deres solidaritet med sydslesvigerne, men ikke med holstenerne.

Erklæringen var blevet til på et møde mellem en række sognefogder i Haderslev den 29. marts 1844. Hertil var indkaldt sognefogder i Haderslev amt, som ikke var medlemmer af Den slesvigske Forening. Her vedtog de endvidere at danne en *Sognefogedforening*, der skulle mødes kvartalsvis i

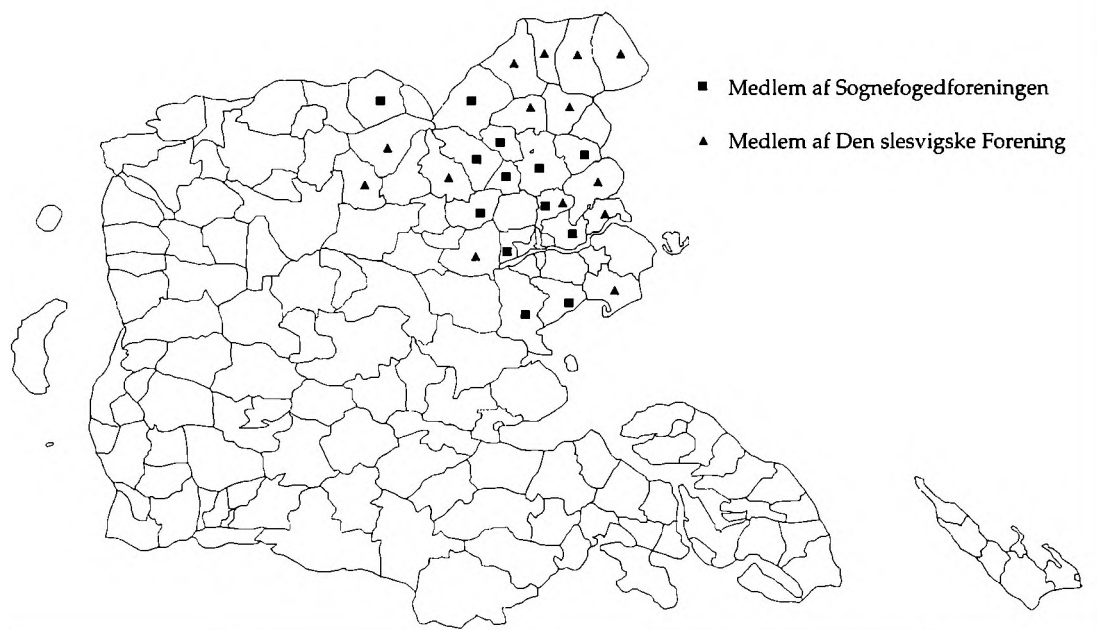
Haderslev, nemlig den sidste mandag i månederne februar, maj, august og november. Foreningen skulle også være åben for »Gaardmænd eller lige Anseete«. De 15 stiftende medlemmer var følgende sognefogder:³³

Sognefoged	Har underskrevet			
	Protest 1842	Sogneopstand 1843-44	Erklæring jan. 1844	Erklæring marts 1844
Knud B. Nissen, Vilstrup	*	*		*
E. E. Ladegaard, Skærbæk, Hoptrup sogn	*			*
J. Callesen, Kirkeby, Hoptrup sogn		*		
C. Iversen, Fredsted, Gl. Haderslev sogn				*
P. Hansen, Magstrup		*		*
Claus P. Berg, Ødis				
Claus K. Nissen, Stepping		*	*	*
Niels Lauenborg, Skødborg		*		*
Chr. Rasmussen, Højrup, Stepping sogn				*
T. Detlefsen, Hjerndrup	*		*	*
J. Jørgensen, Favstrup, Tyrstrup sogn			*	*
H. Buchholz, Aller	*		*	
N. H. Posselt, Frørup	*		*	*
Ph. Reggelsen, Errigsted, Bjerning sogn	*	*		
Chr. Juhl, Aastrup	*	*		

Oprettelsen af Sognefogedforeningen kan ses i sammenhæng med andre politiske markeringer, de pågældende sognefogderne fremkom med og tages som udtryk for tilløb til en konservativ slesvigsk partidannelse blandt disse. En tilsvarende partidannelse kan konstateres på slesvigsk-dansk side, hvor 15 andre sognefogder 1843-44 var indtrådt i Den slesvigske Forening (den senere udtrådte C. Iversen, Fredsted, fraregnet). Fra deres sogne var der ikke indløbet sogneopstande, hvorimod Den slesvigske Forening gennemgående havde høje medlemstal her. Så godt som alle sognefogder i Haderslev østeramt var dermed engageret på den ene eller den anden fløj, derimod kun få i vesteramtet (se kort 8).³⁴

Denne høje mobilisering i østeramtet og det komplementære i sognenes politiske adfærd peger på sognefogderne som en central faktor for meningsdannelsen i sognene.³⁵ Til de prestigefyldte poster som sognefogder udpegede amtmanden i reglen en af de største og mest velansete gårdmænd, d.v.s. de naturlige ledere i landbosamfundet. Sognefogderne var dermed på én gang bondestandens lokale top og statsmagtens stedlige repræsentant. Som sådan kunne de i en konfliktsituation mellem bønder og embedsmænd nemt risikere at ende i et dilemma: Skulle de prioritere deres rolle som lokale bondeledere eller deres loyalitet over for embedsmændene? Et sådant konfliktstof fandtes i Haderslev østeramt i en standende strid om afløsningen af tienden og opløsningen af den fælles kirkekasse. Det forekommer, som om de ovenfor på-

Kort 8. Sognefogdernes stillingtagen 1843-44

Der var to sognefogder i Bjerning sogn.

viste partidannelser blandt sognefogderne konkretiserede to forskellige veje ud af dette dilemma.

På sit stiftende møde den 29. marts 1844 vedtog Sognefogedforeningen også at indgive en adresse til kongen. Den blev noget forsinket og offentliggjordes først i begyndelsen af juni.³⁶ Heri erklærede sognefogderne deres fulde tilfredshed med kongens foreløbige patent af 29. marts 1844, hvorefter det danske sprog kun måtte bruges i stænderne af deputerede, som var ude af stand til at udtrykke sig på tysk – og dermed ikke af Peter Hiort Lorenzen. Patentet førte derfor til skarpe reaktioner fra Den slesvigske Forening, der protesterede heftigt til kongen og opfordrede de dansktalende stænderdeputerede til at nedlægge deres mandater, hvilket også skete. Drivkraften i protesten var Peter Hiort Lorenzen, men han og Laurids Skau overvurderede helt bøndernes vilje til protest, og regeringen svarede med at sætte Den slesvigske Forening under tiltale. Først i januar 1845 blev tiltalen på kongens bestemmelse frafaldet.³⁷

I Haderslev vesteramt (1. landvalgdistrikt) betød den dansksindede stænderrepræsentants mandatnedlæggelse, at dyrlæge og sognefoged H. H. Petersen på Nissumgård i Lintrup sogn indtrådte som suppleant.³⁸ Amtsforvalter G. F. von Krogh berettede i den anledning til hertug Christian August, at Petersen var »en mand af særlig godt sindelag; forstår tysk, men taler det dårligt,

hvorfor jeg i denne forbindelse har rådet ham til at rette sig efter forsamlingens ønsker; efter min anskuelse ville det under de foreliggende omstændigheder slet ikke være så ringe, hvis en, hvis tendens iøvrigt er god, talte dansk, idet de udtrådte stænderdeputeredes løgne på bedste vis ville blive straffet; dog skal han, som sagt, føje sig efter forsamlingens ønske«. ³⁹ H. H. Petersen skulle med andre ord ved at tale dansk i stændersalen appellere til den dansktalende, konservative slesvigske bondestand i Haderslev amt på samme måde som Lyna.

I den aktuelle situation, hvor Den slesvigske Forening mere end nogensinde tog sig ud som »fredsforstyrrer«, gjaldt det ifølge G. F. von Krogh om at udnytte stemningen imod foreningen, særlig blandt de velstående jordbesiddere. Den slesvig-holstenske sag stod i juli 1844 så godt på Haderslevveggen som aldrig før. Han rådede derfor hertugen til at føre en moderat politik over for det danske sprog i stænderne, så man ikke drev bønderne tilbage i armene på den danske agitation. ⁴⁰

Sognefogedforeningen fremstod siden marts 1844 som kongens og regeringens taknemmelige og tro støtte. Med afsky for partiånden og med skarp afstandtagen til »de overspændte Danskes Indblanding i vore indre Anliggender« og »Propaganda« søgte sognefogderne at indtage en holdning i sprogkonflikten, der tog hensyn til begge sprog. De fandt det helt rigtigt, at stændernes forretningsprog var tysk, men også retfærdigt, at patentet af 29. marts 1844 gav tyskukyndige stænderdeputerede ret til at tale dansk, ligesom det var til megen nytte, at sprogreskriptet af 14. maj 1840 havde indført dansk forvaltningssprog, mens rets sproget godt måtte være forblevet tysk. ⁴¹ Kongens lokale repræsentant, helstatsmanden og amtmanden Fr. Johannsen, blev taget i forsvar af Sognefogedforeningen, der overrakte ham en tillidsadresse. ⁴² Foreningen søgte også at lægge bånd på talerne på Skamlingsbanken. Efter mødet her den 4. juli indgav sognefogderne den 25. en adresse til stænderforsamlingen i Slesvig med bøn om »at den høie Stænderforsamling ville udvirke, at den Sprogstriid, som i den senere Tid er opkommet mellem vore tydske og danske Brødre paa den bedste Maade kunde blive nedlagt«. Underskriverne fandt det i sin orden, at Skamlingsbankefesterne udtrykte taknemmelighed for sprogreskriptet fra 1840, »men naar høie Herrer indfinder sig der og ved deres Taler udstrøer Tvedragtens Sæd mellem Hertugdømmets fredelige Befolkning«, så måtte de bede stænderforsamlingen om at »udvirke at der paa de fremtidige Skamlingsfester ikke bliver afholdt Taler, som ere anstødelige for Almuen«. Adressen havde 17 underskrivere, udover sognefogder bl.a. de to afhoppere fra Den slesvigske Forening J. Fr. Lorenzen og P. T. Samsøe. ⁴³

I den fortsatte kamp om kongens gunst sendte Sognefogedforeningen tre af sine medlemmer i audiens hos Christian 8. under dennes besøg på Haderslevveggen i begyndelsen af august 1844. ⁴⁴ Det var sognefogderne Erich Ladegaard fra Hoptrup og N. H. Posselt fra Sønderkov samt J. Fr. Lorenzen fra Kestrup,

ifølge von Krogh »alle tre forstandige folk, hvis sindelag er helt fortræffeligt«.45 Deputationen takkede for sprogpatentet af 29. marts 1844 og frabad sig indblanding nordfra i slesvigske anliggender, ligesom den priste de lokale embedsmænd. På kongens opfordring gentog deputationen sine standpunkter over for den forsamling af sognefogder, som senere indtraf. I december fornyedes kontakten til kongen med en ny takadresse.⁴⁶

J. Fr. Lorenzen og Erich Ladegaard – og sandsynligvis flere af sognefogedkredsen – havde kontakt til Haderslevs slesvig-holstenske kredse. De deltog i festen i Bürgerverein den 24. oktober 1844 til ære for Haderslevs og Christiansfeldts stænderdeputerede Claussen. Her blev der udbragt et »Hoch« for J. Fr. Lorenzen, P. T. Samsøe og de tilstedeværende deltagere i »sogneopstandene« fra Hoptrup, Vilstrup og Aastrup. Også de tre medlemmer af deputationen til kongen fik et »Hoch«, og J. Fr. Lorenzen holdt en tale på dansk.⁴⁷ Festen viste, at der blandt Sognefogedforeningens medlemmer var flere, der var parat til at gå videre i slesvig-holstensk retning. De tog deres næste skridt i 1845 med oprettelsen af en slesvig-holstensk forening.

Slesvigske protester fra Als og Sundeved 1842-1844

Af gode grunde blev den slesvigske reaktion imod den danske offensiv særlig stærk på Haderslevegnen, da det var her, den fremspirende danske bevægelse var mest aktiv. Men også i andre egne af Nordslesvig var denne konservative slesvigske modvilje betydelig. Det gjaldt i det mindste på Als og i Sundeved, hvor hertug Christian August med stor energi forsøgte at mobilisere den til fordel for sin augustenburgske huspolitik. Mens hertugen i Haderslev amt mest nøjedes med at holde sig orienteret via sine kontaktmænd og reagere på deres initiativer, hovedsagelig ved at yde økonomisk støtte, var han anderledes udfarende i sit nærområde. Her havde han solide støtter i forpagterne på de augustenburgske og gråstenske godser, godsernes og nabojurisdiktionernes embedsmænd, hofstaben, sine forretningsforbindelser m.v.

Hertug Christian Augusts direkte engagement i sprogpetitionerne på Als og Sundeved 1838-42 er allerede nævnt, ligeledes hans støtte til sangerbevægelsen fra 1843. Ved årsskiftet 1843/44 blev hertugen tillige opmærksom på holdningen hos sognefogderne i Tyrstrup herred og på »sogneopstandene«, ligesom han givetvis kendte Lynas nye kurs.⁴⁸ Ud fra devisen »so ein Ding müssen wir auch haben« slog han ind på en tilsvarende »slesvigsk« kurs. Han iværksatte med andre ord en dobbeltstrategi: Mens han i Sønderborg, Augustenburg og Gråsten fremmede den åbenlyst tysksprogede og slesvig-holstensksindede sangerbevægelse, betjente han sig overfor bønderne på Als og Sundeved af en dansksproget, slesvigskfarvet agitation.

Til det sidste formål benyttede han navnlig Sonderburger Wochenblatts

danksprogede paralleludgave Sønderborger Ugeblad. Dette blad blev fra sin start i 1832 til 1842 udgivet af fhv. skuespiller Carl Wiswe i loyal, upolitisk ånd.⁴⁹ I 1842 blev udgivelsen overtaget af bogtrykker Carl G. Meyler, som i første omgang videreførte den upolitiske linje. Det hindrede ikke, at Sønderborger Ugeblad stod på god fod med hertugen af Augustenborg, som omtaltes i de mest servile vendinger som »Hans Durchlaughtighed, vor højtelskede Hertug« og lignende.⁵⁰ Fra sommeren 1843 bevægede Sønderborger Ugeblad og den tyske udgave sig imidlertid mere og mere i augustenburgsk og slesvig-holstensk retning; de to begreber blev i stigende grad synonyme i takt med den stadig tættere alliance mellem hertugen og den betydelige midtergruppe af nationalliberale slesvig-holstenere under Wilhelm Hartwig Beselers ledelse (»Landespartei«).

Med hertugens støtte gennemførtes bladets forandring fra et typisk upolitisk småbyintelligensblad til en politisk avis, som snart blev det lokale hovedled i hans offensiv mod den danske bevægelse, personificeret ved den stænderdeputerede for Sundeved, tingskriver Peter Jepsen fra Rinkenæs. Da Jepsen i januar 1843 erklærede, at han for at støtte Peter Hiort Lorenzens krav om ligeberettigelse af dansk med tysk i stænderforsamlingen fremover ville tale dansk i stændersalen, udtrykte en indsender A. J. fra Sundeved hertil for det første en undren, da Jepsen aldrig havde talt i stænderne og for det andet fandt han, at der »ingen fornuftig Grund kan tænkes, der kunde foranledige ham, at betjene sig af det danske Sprog i samme, da han fuldkommen godt taler tydsk: det være da, at han med Flid ikke vil forstaaes; thi da de fleste Medlemmer af Stænderforsamlingen ikke forstaae dansk, er det en Selvforstand (!), at et dansk Foredrag, hvor kort det end er, dog ikkun er fatteligt for nogle faa Medlemmer, men aldeles ikke forstaaes af de fleeste...«.⁵¹

Bag initialerne A. J. stod ingen ringere end hertugen selv. Det fremgår af brevvexlingen mellem hertugen og pastor Jürgen Brag i Adsbøl, der fungerede som hans agent.⁵² Foruden at infiltrere det danske sognebogsamlingsarbejde sendte pastor Brag løbende stemningsberetninger til »hans højfyrstelige durchlaughtighed« på Augustenborg, og han fungerede ofte som mellemed mellem hertugen og redaktionen af Sønderborger Ugeblad og andre aviser ved at oversætte eller afskrive hertugens manuskripter og stå for forsendelsen af dem.

Christian August var f.eks. forfatter til et indlæg i Itzehoer Wochenblatt undertegnet »En nordslesvigsk Landmand« – hvad hertugen på sin vis jo også var, tilmed den største. I dansk oversættelse blev læserbrevet bragt i Sønderborger Ugeblad i juni 1843. Her blev det fremhævet: »Vi Nordslesvigere have ingen udelukkende dansk, men meget mere en blandet Nationalitet; vi tale ikke, som de Danske, ikkun Dansk, men see mange iblandt os forstaae og tale ogsaa Tydsk, og dette Sprogs Brug er meer eller mindre blevet for os Alle en nødvendig Fordring, en sand Fornødenhed, ikke allene fordi mange Hol-

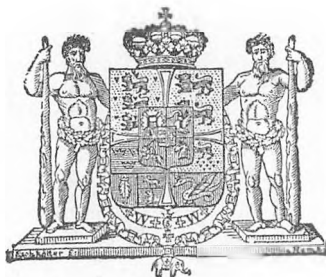
steenere og Sydslesvigere i den senere Tid have bosat sig iblandt os, men ogsaa, fordi vi ikkun driver Handel med Sønden og ikke med Norden. Alle vore Producter have god Afsætning ad Sønden, hvormed vi derfor staaer i vedvarende Forbindelse, og, med undtagelse af Beboerne i de Districter, som grænse til Jylland, kommer ingen nordslesvigsk Landmand med nogen dansk i Berørelse. Jo mere Handelen udbreder sig mod Syd, og jo mere Dannelses og Cultur tiltage iblandt Landmændene, desto mindre nøies de med, ikkun at kunne tale dansk, fordi de ved dette Sprogs Hjælp ikke formaar at komme videre end til Flensborg«. ⁵³

I sin grundtone nærmede Sønderborger Ugeblad sig i løbet af 1843 mere og mere Lynas skarpe afvisninger af »den danske propaganda«: »Er det ikke netop for at opvække dette Ønske [Slesvigs indlemmelse i Danmark], at der skal anlægges danske Seminarier og andre danske Dannelsesanstalter i det nordlige Slesvig? Ingen tænker paa at undertrykke det danske Sprog... Det er derfor ikke for at beskytte og opretholde det danske Sprog i Nordslesvig – thi dertil trænger det ikke – men for at danisere hele Hertugdømmet, at saa mange Midler skulle bruges«, skrev bladet i juni 1843. ⁵⁴ Fra september til november bragte bladet det anonyme »Aabent Sendebrev fra en Slesviger til dhrr. Proff. Clausen og Schouw« – som var forfattet af hertugen. ⁵⁵

Sønderborger Ugeblads kursskifte blev især markant, da udgiveren, bogtrykker Carl G. Meyler, for penge betalt af hertug Christian August af Augustenborg ansatte Constantin Moritz Reichenbach som redaktør, officielt fra årsskiftet 1843/44. Hans program ville være at »tale klart og tydeligt og i fædrelandsk Sind om de slesvig-holstenske Anliggender«, ligesom han ville »udtale Ønsker og Forhaabninger« og »forsvare vore Rettigheder og vor Nationalitet mod Fremmede Indgreb«. ⁵⁶ I bladets ydre fandt ændringen sit synlige udtryk ved, at det danske rigsvåben udgik fra bladhovedet og blev erstattet af det slesvig-holstenske våben. Fra samme tid omtalte bladet fyldigt »sogneopstandene« i Haderslev østeramt og intensiverede felttoget mod »den danske propaganda«. ⁵⁷

Den »slesvigske« kurs kom ikke mindst frem i artiklen »Hertugdømmernes (!) Slesvigs og Holstens Landsprivilegier med Hensyn til Bondestanden« i marts 1844, hvor redaktøren gik i rette med påstanden om, at bonden skulle være friere i Danmark end i Slesvig og konkluderede: »Lader os derfor blive, hvad vi ere: Slesviger! Lad Propagandaen smigre eller true; dens unyttige, egennyttige Bestræbelser udlees af enhver ægte og vakker Slesviger; han bliver sin Regent, men ogsaa sit Fædreland, sin Nationalitet og sine Rettigheder tro. De er hans Helligdom og Gud vil beskytte dem«. ⁵⁸ Øjensynlig gav sådanne appeller til det slesvigske gode resultater for bladet; det hævdede i hvert fald selv i slutningen af marts, at oplaget næsten var blevet fordoblet to gange – men det siger ikke så meget, når udgangspunktet er ukendt. ⁵⁹

No. 1.

1843.

Sønderborger Ugeblad.

Ellevte Aargang.

Onsdag, den 4. Januar.

1te Quartal.

Troft og i Forlag hos C. Mehler. — Priis 12 β Cour. quartaliter.

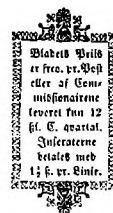
Sønderborger Ugeblad blev endnu i 1843 udgivet med det danske rigsvåben flankeret af de to vildmænd med køller som bladhoved.

I maj måned 1844 gav bladet på ny plads for en hård kritik fra Sundeved af den lokale hovedfjende Peter Jepsen.⁶⁰ Det advarede i juni samme år mod Skamlingsbankemødet og berettede siden om det i juli med en ironi, der ramte en del forkert, når det betegnede Grundtvig som »denne Olding, der allerede synes at staae med een Fod i Graven«. ⁶¹ Grundtvig døde som bekendt først i 1872!

Sønderborger Ugeblads slesvigsk farvede agitation mod den danske bevægelse fulgte hertugen op med en petition til kong Christian 8.⁶² Dertil benyttede han sig af sine tro forbindelser på Gråstenegnen: Teglværksejer H. Henningsen i Egersund, købmand Otto Friedrich Ahlmann i Gråsten, proprietær H. C. Richelsen, Buskmose samt gårdejer, teglbrænder og stedfortrædende stænderdeputeret Nis August Matzen i Krammark. Som mellemmand mellem denne kreds og hertugen fungerede pastor Brag. Men vanlig tjenesteiver virkede han for, at selve petitionen ledsaget af en opfordring til at underskrive den blev bragt til trykning i Sønderborger Ugeblad. »Opfordring til vore nordslesvigske Landsmænd« med de fire ovenstående navne under blev sammen med petitionsteksten trykt på forsiden af ugebladet den 5. juni 1844. I adressen til den »Allernaadigste Konge og Landsherre« blev der anket over, at »et Parti« i kongeriget »benytter Sproget til at udstrøe Tvedragtens Sæd imellem Hertugdømmets fredelige Beboere« for derved evindeligt at »blande sig i vore indre Anliggender«. Man var imod, at dansk skulle være ligeberettiget med tysk i stænderforsamlingen, fordi det ville give anledning til misforståelser, forvirring, tids- og pengespilde. I synet på det danske og tyske sprog lå adressen helt i forlængelse af det ovenfor citerede indlæg fra »En nordslesvigsk Landmand«. Adskillige vendinger gik ordret igen, et stærkt

Sønderborger

Uge-

Blad.

Trettende

Margang.

Welle: Døder er mig en Ven; men Hjenden afaa jeg nølter; Voad jeg fan, viler mig hin; Voad jeg fal lærer mig kenne. (Schiller.)

Nr. 2.

Onsdag, den 14. Mai.

1845.

Trykt og i Forlag hos C. G. Meyler, Kongel. privil. Bogtrykker. — Redigeret af Dr. Reichenbach.

Da C. M. Reichenbach trådte til som redaktør fra årsskiftet 1843/44, blev Sønderborger Ugeblad udpræget slesvig-holstensk. Det danske rigsvåben forsvandt fra bladhovedet til fordel for et rigt udsmykket våben med Slesvigs to løver, Holstens nældeblad, Stormarns svane og Ditmarskens rytter.

indicium for, at petitionsteksten var forfattet af hertugen selv: »Vel betjener den største Deel af os i det daglige Liv sig af det danske Sprog, men der gives ligeledes mange iblandt os, som ogsaa forstaae og tale tydsk, og vore nationale Forhold ere af den Art, at Kundskab i det tydske Sprog er bleven til en Nødvendighed for mangen en af os. Jo mere Dannelse og Oplysning tiltage iblandt Slesvigs Landmænd, desto mere føle disse Nødvendigheden af at forstaae og tale tydsk...«. Adressen sluttede med at anmode kongen om at standse den kongerigske indblanding i den slesvigske stænderforsamlings sager og sikre dens forfatningsmæssige rettigheder. Som »sogneopstandene« rummede den ingen udtalte slesvig-holstenske mærkesager.⁶³

Petitionens gang på Als og Sundeved kan følges såvel i pastor Brags indberetninger som i Sønderborger Ugeblad. På Nordals var der god tilslutning i Nordborg flække og omegn, dernæst i Havnbjerg, Oksbøl, Egen og Svenstrup. Her havde først synsmænd og repræsentanter sat deres navne på petitionen, fulgt af andre landsbyboere. I Rinkenæs havde de større landbesiddere skrevet under, heriblandt Peter Jepsens to naboer Peter Korff og Jens Beuschau. I Broager var Nis A. Matzen en aktiv indsamler, mens Henningsen virkede i Smøl og Skodsbøl. Godsforpagter Feddersen på hertugens avlsgård Kiding samlede flittigt navne ind i Felsted, Tumbøl og Tråsbøl, men havde ikke held i Varnæs og Bovrup. Dårligt gik det også i Dybbøl. Sammenstilles Brags breve og Sønderborger Ugeblads angivelser, fås følgende tal for tilslutningen (tabel 8).

Tabel 8. Underskrifter på adresse fra Als-Sundeved og tilgrænsende områder 1844.⁶⁴

Sted	Brag til Christian August			Ugebladet		Kompileret
	23.6.	4.7.	6.7.	3.7.	31.7.	
(Als Nørherred	251					251)
Rinkenæs	55	55			55	55
Tråsbøl, Felsted, Tumbøl	> 90	99			109	99
Adsbøl	> 35	35				35
Als		511			5-600	511
Snogbæk		21			21	21
Holbøl, Hønsnap, Hokkerup		36			37	36
Tilsammen		757				
Uge			50		50	50
Tilsammen			807	> 1000		
Tinglev sogn					87	87
Ullerup sogn					28	28
Broager sogn					85	85
Tilsammen					> 2000	1007

Når Sønderborger Ugeblads den 3. juli 1844 angav det samlede antal af underskrifter til over 1000 og den 31. til over 2000, var det optimistiske skøn, der skulle rive flere underskrivere med, og ikke de reelt opnåede tal. Sammenholdes bladets opgivelser af de lokale tal med Brags, synes de derimod at holde nogenlunde stik, og de kan derfor sikkert også anses for pålidelige, hvor lokale tal savnes i Brags indberetninger. Selv om man kun regner med de godt 1000, som der på denne måde er temmelig sikker viden om, var det omtrent dobbelt så mange som på »sogneopstandene« på Haderslevvegnen. Udbredelsen af de tanker om slesvigsk selvstændighed og om nytten af det tyske sprog samt afvisningen af den dansk-nordslesvigske bevægelses politik, som lå bag sogneopstandene, kan således også dokumenteres for Als-Sundevedområdet og flere tilgrænsende sogne længere vestpå (se kort 7).⁶⁵ De må tillige formodes at have gjort sig mere eller mindre gældende også i de fleste øvrige egne af Nordslesvig.⁶⁶

Uanset om »sogneopstandene« og Sognefogedforeningen blev til efter tilskyndelse fra slesvig-holstenske kredse eller ej, udgjorde den slesvigske regionale identitet, som disse politiske aktioner udtrykte, et grundlag, som der måske fra slesvig-holstensk side kunne bygges videre på. Tilsvarende gjaldt for den petition, som hertugen af Augustenborg med held fik sat igang i Als-Sundevedområdet. Året 1844 åbnede for den slesvig-holstenske bevægelse hidtil usete muligheder for at vinde tilhængere på landet i Nordslesvig. Det var lykkedes at få brede kredse i den nordslesvigske bondestand langs Slesvigs østkyst til at reagere *imod* den danske bevægelse. Det følgende år skulle vise, om det også var muligt at vinde dem *for* slesvig-holstenismen.

15. Den slesvig-holstenske patriotiske Forening 1845-1847

»Den slesvig-holstenske patriotiske Forening« stiftes i juli 1845

Der var allerede før stiftelsen af Den slesvigske Forening i juni 1843 planer fremme om oprettelse af en *Slesvig-Holstensk patriotisk Forening*. I marts 1843 slog Dr. Heiberg, Slesvig, til lyd for en genoplivning af det indsovede Schleswig-Holsteinische Patriotische Gesellschaft, der var stiftet i 1810/12 på grundlag af oplysningstidens idealer om borgerdyd. I Lyna gav redaktør Volquardsen planen sin tilslutning og mente, at foreningen især skulle tage sig af folkeoplysning og tillige omfatte den dansktalende befolkning. Også hertug Christian August af Augustenborg støttede tanken. Han ville navnlig samle de konservative og moderate kræfter i hertugdømmerne og styrke det tyske sprog i Nordslesvig ved at præmiere de lærere, der underviste i tysk. Hertugen opgav videre medvirken, da professor Niels Falck og stænderdeputeret Thies Hansen Steenholdt fortalte ham, at stemningen var imod, at lærerne på denne måde blev inddraget i nationalitetskampen.¹

Parallelt med hertugen forsøgte de liberale at fremme planen om en slesvig-holstensk forening. Som nævnt blev der ved afslutningen på det slesvig-holstenske folkemøde i juli 1843 i Hundeklemmen ved Aabenraa nedsat en komité med medlemmer fra hele Slesvig til at arbejde videre med sagen. Komiteen mødtes først i marts 1844 i Rendsborg, hvor et udkast til vedtægter blev udarbejdet. Formålet skulle være at medvirke til almenvællets og folkedannelsens fremme i hertugdømmerne, især ved at oprette plejeskoler, industriskoler, anstalter for legemsøvelser, herunder våbenøvelser, håndværksskoler, spiseanstalter og arbejdshuse for fattige samt faste og omvandrende læsebiblioteker, ved at forbedre brandvæsnet, ved at udgive folkeskrifter samt ved fremme fortligheden med det højtyske sprog. Fra Haderslev sad redaktør Volquardsen fra Lyna, dr. Marcus og advokat Stibolt i komitéen, fra Christiansfeld advokat Andersen, fra Tønder bykasserer og købmand O. C. Hanquist, købmand Reh-hoff og købmand J. C. Todsén, fra Aabenraa købmand L. Karberg og deputeret borger Asmus Lorenzen, fra Sønderborg købmand Lüders og fra Augustenborg partikulier Fischer.²

Det forberedende arbejde førte imidlertid ikke umiddelbart til noget resultat, men tankerne levede videre hos de haderslevske komitémedlemmer, og efter

Extraordinair Forsamling.

Sognefoged=Foreningen holder en extraordinair Forsamling Mandagen den 7. Juli næstk. om Formiddagen Kl. 10½ hos Hr. Gjæstgiver Iwersen paa Torvet i Haderslev.

Da denne Forening allerede tidligere har besluttet, at den ikke blot skulde bestaae af Sognefogder fra Haderslev Amt, men at ogsaa andre ligesindede patriotiske Mænd kunde indtræde i samme, saa opfordres herved alle selvstændige Land- og Stadbeboere, der dele den Anskuelse, Foreningen hidindtil har lagt for Dagen, at indfinde sig til bemeldte Tid i Forsamlingslocalet, for efter Anmeldelse at lade sig optage i Foreningen og dernæst at deeltage i Forhandlingerne.

Sønderskovgaard den 25. Juni 1845.

N. H. Posselt.

N. H. Posselts indkaldelse i »Lyna« 2.7.1845 til stiftende møde i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Teksten understreger kontinuiteten fra Sognefogedforeningen til den nye forening, men da det kom til stykket, meldte kun halvdelen af Sognefogedforeningens medlemmer sig ind i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. De andre fandt den sikkert for vidtgående i slesvig-holstensk retning.

endnu godt et års ventetid blev foreningen oprettet. Hvad der ikke lykkedes for repræsentanter for alle hertugdømmernes egne, blev i stedet gennemført på Haderslevveggen af byens ledende slesvig-holstenere i samarbejde med kredsen fra Sognefogedforeningen. Sidstnævntes formand, N. H. Posselt på Sønderkovgård, indkaldte »ligesindede patriotiske Mænd«, som var »selvstændige Land- og Stadbeboere, der dele den Anskuelse, Foreningen hidindtil har lagt for Dagen« til at indtræde i Sognefogedforeningen, som dermed skulle omformes.³

Den 7. juli 1845 blev det konstituerende møde i *Den slesvig-holstenske patriotiske Forening* holdt hos gæstgiver Iwersen på Torvet i Haderslev.⁴ Her valgtes en bestyrelse bestående af gårdejer N. H. Posselt som »directeur«, garvermester M. G. Göhlmann fra Haderslev som »vicedirecteur«, gårdejer Joh.

Friedr. Lorenzen fra Kestrup som sekretær og gårdejer E. E. Ladegaard, Skærbæk i Hoptrup sogn som kasserer. Der var ialt 29 stiftende medlemmer. Udover Posselt og Ladegaard indtrådte fem andre sognefogder fra Sognefogedforeningen, nemlig C. Iversen fra Fredsted, P. Hansen fra Magstrup, Cl. Petersen Bjerg fra Ødis, J. Jørgensen fra Favstrup og Knud B. Nissen fra Vilstrup. Nok så bemærkelsesværdigt er det, at otte ud af 15 medlemmer af Sognefogedforeningen ikke lod sig optage i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, formentlig fordi de som konservative slesvigere fandt den for udpræget slesvig-holstensk. Ved siden af J. F. Lorenzen og C. Iversen var også den tredje udbryder fra Den slesvigske Forening, krovært P. Therkelsen Samsøe, stiftende medlem af den nye forening.

Fremhæves blandt de stiftende medlemmer bør endvidere dr. J. A. Marcus i Haderslev, der som medlem af den ovennævnte forberedende komité for en slesvig-holstensk patriotisk forening sandsynligvis var den egentlige initiativtager til foreningen. I hvert fald var det ham, der skrev vedtægterne og siden mange af foreningens petitioner o.l. Men ligesom Peter Hiort Lorenzen og Peter Chr. Koch nøjedes med fra baggrunden at trække i trådene i Den slesvigske Forening og lod nogle fremtrædende bønder stå som ledere udadtil, foretrak den stærkt slesvig-holstensk engagerede læge indtil videre at stå som menigt medlem.⁵ Hensynet til landboerne var givetvis også grunden til, at protokollen førtes på dansk. Andre fremtrædende slesvig-holstenere blandt de første medlemmer fra Haderslev by var næstformanden M. G. Göhlmann, jernstøber Bonnichsen, sadelmagerbrødrene J. C. og J. G. Bungartz samt den nye redaktør af Lyna M. Schultz.⁶ Måske nærede sidstnævnte håb om, at foreningen kunne indsamle penge til det økonomisk betrængte Lyna. I hvert fald havde dr. Marcus været inde på denne tanke i december 1844.⁷

Af de 14 stiftende medlemmer fra byen var 11 samtidig medlemmer af Bürgerverein.⁸ Forekomsten af disse overbeviste liberale slesvig-holstenere fra Haderslev blandt stifterne gør det nærliggende at tolke oprettelsen af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening som deres forsøg på at bringe de konservative slesvigere og især kredsen omkring Sognefogedforeningen ind under direkte slesvig-holstensk indflydelse.

Det ville i hvert fald falde fint i tråd med den kursændring fra en slesvigsk til en slesvig-holstensk orienteret agitation, som Lyna foretog i løbet af 1845. I marts måned dette år bragte bladet en artikelserie med advokat Carl Heibergs »Fragmenter af en politisk Katechismus for det slesvig-holstenske Folk«, der var formet efter spørgsmål og svarmodellen akkurat som Luthers lille katekismus. Den blev fulgt op med en række »Nye Fragmenter« i august. Begge serier søgte at gøre den klassiske slesvig-holstenske statsteori tilgængelig for alt folket.⁹ I en artikel »Slesviger – Slesvig-Holstener« i oktober 1845 vedgik bladet: »Stundom bemærker man, ihvorvel ikke ofte, at slesvigske Indvaanere,

der aldeles ikke hylde Propagandaens Incorporationsbestræbelser og dens Indblanding i Hertugdømmernes Anliggender, dog ikke gjerne høre sig kalde Slesvig-Holstenerne, men heller blot Slesvigere«. Nu blev dette standpunkt direkte undsagt: »Nei, hvilken Indvaaner af Hertugdømmet Slesvig, der ei med Stolthed kalder sig Slesvig-Holstener, viser klart, at han er løben i Propagandaens Fælde, der er udstillet for Hertugdømmernes deelte og derved svækkede Kraft, og han maatte langt heller kalde sig Sønderjyde, end Slesviger, da han ved hiint Navn bedre vilde betegne den Stilling, han har kaaret for sig og sine Efterkommere«. ¹⁰ Som det vil fremgå, var ordet »sønderjyde« just ikke nogen hædersbetegnelse i Lyna.

Når Den slesvig-holstenske patriotiske Forening i sin første vedtægtsparagraf understregede sit ophav i Sognefogedforeningen, skyldtes det givetvis også ønsket om at fastholde konservative slesvigere på den nye slesvig-holstenske kurs. Den anden paragraf karakteriserede foreningens målgruppe som »patriotiske, selvstændige Mænd af enhver Stand fra Land og Stad«. Den tredje paragraf fastslog navnet »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening«, mens den fjerde angav formålet: »paa lovlig Maade og med alle til dens Raadighed staaende tilladte Midler at fremme patriotiske Anliggender ved fælleds Forhandlinger og Raadslagninger, ved Udbredelsen af en passende hensigtsmæssig Lectüre og ved fælleds Foretagender indenfor de lovlige Skranker, saavidt dens Kræfter tillade det, for derved at vække og styrke Folkets sans for Almeenvellet«. Endvidere bestemte vedtægterne, at nye medlemmer kunne optages, hvis 2/3 af medlemmerne stemte derfor ved ballotement, og at der skulle afholdes medlemsmøde hvert kvartal. ¹¹

Stiftelsen af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening fandt sted, mens den danske bevægelse var inde i et dødvande efter den forgæves offensiv for det danske sprog i den slesvigske stænderforsamling og myndighedernes lammelse af Den slesvigske Forening. Meddelelsen om oprettelsen vakte derfor bekymring hos den danske bevægelses ledere, i hvert fald hos Laurids Skau: »Denne Efterretning er i høi Grad vigtig og vil blive af uberegnelige Følger, eftersom den vil faae alle Kræfter og al den Hjælp, som vi mangle. Den har eller faaer hele Embedsstanden paa sin Side, og en stor Mængde Tydskere, der ere komne herind og tilranet sig mange af de større Gaarde, ville naturligvis træde til. Mange Bønder ville af bare Forfængelighed løbe med, fordi det er rart at staae i god Forstaaelse og nær Forbindelse med Embedsmændene, og Foreningen er saa meget farligere, fordi den er dansk[sproget], saa at det nationale Vaaben er os afskaaren imod den. Den opstiller som Firma, at den blot vil bevare vore Rettigheder, det vil sige, den vil holde paa Forbindelsen med Holsteen og udbrede den Slesv[ig]-Holsteenske Statslære som den ene saliggjørende Troe, men ingenlunde angribe Sproget, men snarere forsvare det. Paa denne Maade kan mange Bønder rives med, som ikke ane, at Foreningen har en

reen politisk Betydning; thi at holde paa materielle Fordele og bevare de indbildte Rettigheder, dette vil Bønderne naturligviis gjerne. Jeg er fortvivlet over denne Operation, og har allerede haft een søvnløs Nat med at spekulere paa Midler til at væрге os med«.12

Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings medlemmer og organisation

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening optog i sin femårige levetid 725 medlemmer, der efter optagelsestidspunkt og bopæl fordelte sig som vist i tabel 9.

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening var ved stiftelsen en forening for Haderslev amt og by, men fik allerede fra efteråret 1845 indmeldelser fra det øvrige Nordslesvig. Imidlertid gik nyttilgangen nærmest i stå allerede efter et års virksomhed. Den slesvigske Forening havde tilsvarende haft størstedelen af sin medlemstilgang i løbet af et enkelt år, 1843/44. De nationale foreningers medlemspotentiale i 1840'ernes Nordslesvig var altså temmelig begrænset, formentlig til et par procent af den voksne mandlige befolkning.

I sommeren 1846 indtraf imidlertid en begivenhed, der på ny skulle sætte skub i tilslutningen til Den slesvig-holstenske patriotiske Forening: Christian 8.s »åbne brev« af 8. juli om arvefølgen med afvisningen af den augustenburgske hertugslægts arvekrav (se nærmere herom i kapitel 16). Som reaktion herpå indtrådte i vinteren 1846/47 hele 393 nye medlemmer. Blandt de 69 nordslesvigere, som meldte sig ind i december 1846, var 47 borgere fra den hidtil medlemsløse Tønder by samt forpagterne fra de augustenburgske ladegårde. Hovedparten af de nye medlemmer kom imidlertid fra Sydslesvig og Holsten og forandrede foreningen fra en nordslesvigsk til en generel slesvig-holstensk forening, selv om de nok overvejende var passive støtter. Fra sommeren 1847 var tilgangen atter minimal, og de få lokale nyindtrædelser efter den slesvig-holstenske opstand i marts 1848 ændrede intet herved.

abel 9. Antal medlemmer optaget i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening 1845-50.13

Område	1845			1846					1847					1848	1849		1850	1845-50	
	7/7	4/8	6/10	9/1	3/4	7/7	24/8	5/10	7/1	6/4	21/6	11/10	13/12	27/10	15/1	17/12	21/1	I alt	Pct.
Haderslev by/amt	29	31	18	13	7	5	2	1	2	3	5	5	1	15	7	6	9	169	23
Øvr. Nordslesvig	0	0	66	21	15	2	1	69	3	9	0	1	0	0	0	0	0	188	26
Sydslesvig*	0	0	2	0	0	1	0	2	163	57	0	0	0	0	0	0	0	225	31
Holsten	0	0	0	0	0	0	0	86	57	0	0	0	0	0	0	0	0	143	20
I alt	29	31	86	34	23	8	3	158	235	69	5	6	1	15	7	6	9	725	100
Året i alt	146			226					316					15	13		9		

ncl. Flensborg

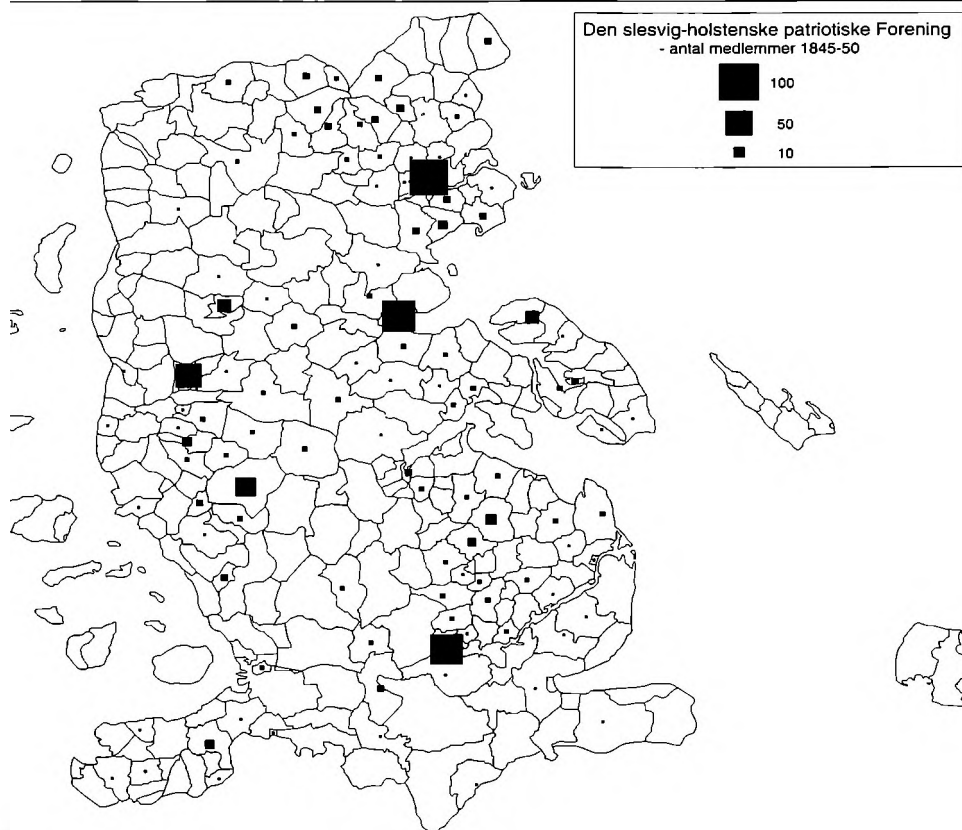
Medlemsskaren var meget spredt (se kort 9).¹⁴ Trods en del tilsyneladende tilfældigheder var der visse koncentrationer. Spredt over Haderslev østeramt fandtes i de fleste sogne 1-5 medlemmer (flest i Vilstrup med 7). Samlet lå tilslutningen her langt under Den slesvigske Forenings, og i forhold til »sogneopstandene« var den meget beskedent.¹⁵ Der var altså meget langt fra at underskrive en sogneopstand til at træde ind i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Nok kunne der gå en vej fra slesvigsk konservatisme til slesvig-holstenisme, men den var snarere en smal sti end en moderne chaussé! Blandt de mange tilhængere af Slesvigs fortsatte beståen som et selvstændigt hertugdømme var Den slesvig-holstenske patriotiske Forening åbenbart hos det store flertal lige så stor en vederstyggelighed som Den slesvigske Forening.

Byerne Haderslev, Aabenraa, Tønder, Slesvig og Rendsborg havde mange medlemmer, mens der ikke fandtes et eneste i Sønderborg og kun et par stykker i Flensborg, Husum, Tønning, Frederiksstad og Egernførde. På tilsvarende vis var der adskillige medlemmer i flækkerne Nordborg og Løgumkloster, men få i Christiansfeld og Højer. Højer blev først organiseret politisk under Treårskrigen, med mindre da den »Hoyerer Selbständigkeitsverein«, som nævnes i januar 1846, havde slesvig-holstensk observans.¹⁶ På landet i Sydslesvig udmærkede Angel sig med forholdsvis mange medlemmer, især i Satrup-Sørup området. Fra Læk og omegn kom der ligeledes forholdsvis mange indmeldelser.

I social henseende bejlede Den slesvig-holstenske patriotiske Forening til de selvstændige i by og på land, og det var også fra disse lag, medlemmerne kom (tabel 10). Som helhed havde Den slesvig-holstenske patriotiske Forening en bred og varieret tilslutning i over- og middelklassen. Købmænd, redere og fabrikanter udgjorde en femtedel, liberale erhvervsudøvere, embedsmænd, præster, studenter og lærere næsten lige så mange. En fjerdedel var håndværksmestre og gæstgivere, mens gårdmændene formentlig udgjorde næsten lige så stor en andel. Endelig kom under en tiendedel fra gods- og proprietærgårdsmiljøet.

Sammenlignet hermed havde Den slesvigske Forening en meget ensidig social sammensætning med fire femtedele landmænd, nogle få håndværkere og præster/lærere, mens andre grupper stort set var fraværende. I sit kerneområde i Haderslev amt havde Den slesvigske Forening ca. 350 gårdmænd som medlemmer, mens Den slesvig-holstenske patriotiske Forening her kun havde et halvt hundrede. Laurids Skaus store frygt for Den slesvig-holstenske patriotiske Forening viste sig derfor ret ubegrundet, vel fordi foreningen mod Skaus forventning fremtrådte mere slesvig-holstensk end slesvigsk.

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening havde sin største folkelige bredde i Haderslev amt og by, hvor der var forholdsvis flere håndværksmestre, gæstgivere og gårdmænd end i foreningen som helhed. I det øvrige Nordslesvig var det kun nogle få fremtrædende gårdmænd, som indtrådte, mens tilslutningen i byerne var bredere. I Sydslesvig var der atter en stor andel af gård-

viser alene medlemmer i hertugdømmet Slesvig. Se præcise talværdier i bilag 2.

mænd, som afspejlede slesvig-holstenismens stærke stilling blandt de velstillede bønder, særlig i Angel. Den store tilslutning fra de liberale erhvervskyldtes især byen Slesvigs mange advokater, hvoraf flere var ledende i den slesvig-holstenske bevægelse, f.eks. C. Heiberg, W. H. Beseler og J. G. Th. Gülich. I Holsten var foreningen mere bypræget, og gårdmænd indtrådte kun sporadisk, især i området omkring Ahrensburg. Betydningfuldt var det, at der kun indtrådte tre medlemmer fra slesvig-holstenismens højborg Kiel.

Dannevirke hævdede om de første medlemmer, at det mest var store ejendomsbesiddere, ofte indvandrede sydfra. Rigtigt er det, at ganske mange ejere, forpagtere eller inspektører på de større gårde stod i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Blandt medlemmerne i Haderslev amt var forpagter Ahlefeldt på Brødremenighedens Favrvrågård, Thiesen på Saatrup, administrator Steen på Taabdrup, Vogel på Drenderupgård, H. H. Witzke på Haugård, Petersen på Olufskær, Nic. Lorenzen på Revsø, forpagter Feddersen på Vojens-

Tabel 10. Erhverv hos medlemmerne af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening 1845-50.¹⁷

Procent	Haderslev amt	Øvrige Nord-slesvig	Nord-slesvig tilsammen	Syd-slesvig	Holsten	Til-sammen	Slesvigske Forening*
Godsejere, proprietærer, møllere	6	5	6	8	3	6	1
Godsforpagtere o.l.	4	4	4	2	1	3	0
Købmænd, fabrikanter, redere	11	31	22	13	28	20	1
Liberale erhverv	4	6	5	13	15	10	1
Embedsmænd	7	3	5	6	7	6	1
Præster	0	0	0	1	0	0	2
Lærere	1	2	1	1	3	2	3
Studenter	0	0	0	2	2	1	0
Håndværksmestre	28	25	27	10	18	20	6
Gårdmænd, gårdforpagtere	31	10	20	20	7	17	73
Husmænd, parcellister	0	0	0	1	1	0	7
Gæstgivere	4	10	7	2	5	5	2
Andre og uden angivelse	5	4	4	20**	10	10***	2
I alt	100	100	100	100	100	100	100
Antal	169	188	357	225	143	725	484

* Kun medlemmer i Nordslesvig (altovervejende Haderslev amt), ikke kongerigske støttemedlemmer.

** Heraf er formentlig 17-18 % gårdmænd (navnene er knyttet til landsbyer)

*** Heraf er formentlig 5-6 % gårdmænd

gård, Matzen på Tørninggård og inspektør von Krogh på Billeslund. Rigtigt er det ligeledes, at der blandt de nævnte var adskillige indvandrede holstenere og sydslesvigere.¹⁸ Flertallet af medlemmerne på landet var dog også i Haderslev amt indfødte gårdmænd.

Fra det øvrige nordslesvigske proprietær- og storbondemiljø indtrådte på vestereggen Justus Meyer på Fårgård, Boy Momsen på Store Tønde, Joh. Friedr. Momsen på Vrågård, Buchardi på Grøngård og Daniel Hinrichsen i Øster Terp. På Aabenraa-Gråsteneggen og på Als var der bred tilslutning fra hertug Christian Augusts forpagtere og venner blandt de mindre godsejere: forpagter Outzen på Årup, P. Jacobsen på Grøngrøft, forpagter Feddersen på Kiding, J. W. Mylord på Årtoft, H. C. Ohlsen på Ladegård, H. C. Richelsen på Buskmose, forpagter Holst på Gråsten, Witzke på Hjortholm, forpagter Andersen på Keg-næsgård, forpagter Dieck på Rønhave, inspektør Haack på Augustenborg samt A. Thomsen på Hjortspringgård. Også i Sydslesvig var der adskillige godsejere blandt medlemmerne, dog ikke ridderskabsmedlemmer fra de store godser i Svans og Dänischwohld, men ejere af mindre godser som Tolkskovby, Freienwillen og Südensee i Angel samt Høgelund, Lytjehorn, Gaarde og Fresenhavn på egnen omkring Læk. Blandt gårdmændene i Sydslesvig var de to landbrugsfaglige foregangsmænd i Angel, A. Petersen fra Hvidkilde i Tøstrup sogn og Peter Jensen fra Oksager i Husby sogn.

Blandt medlemmerne af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening var Wilhelm Hartwig Beseler (1806-84), over- og landretsadvokat i Slesvig by og siden 1841 Tønders repræsentant i den slesvigske stænderforsamling. Litografi ved E. G. May i Frankfurt 1849 i Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek efter J. Seibs daguerreotypi.

Blandt medlemmerne var der adskillige stænderdeputerede og stænder-suppleanter: For Haderslev by advokat P. Gottfriedsen, Haderslev og suppleanten, kancellisekretær Claussen, Slesvig; for Aabenraa by advokat J. G. Th. Gülich, Slesvig; for Tønder advokat W. H. Beseler, Slesvig og suppleanten, købmand J. C. Todsen, Tønder; for 1. landvalgdistrikt suppleanten, gdr. H. H. Petersen, Nissumgård; for 4. landvalgdistrikt gdr. Thies Hansen Steenholdt, Ravsted og suppleanten, gdr. Hieronymus Petersen, Søst; for 7. landvalgdistrikt gdr. D. Lassen i Brarup og suppleanten, justitiar A. Hansen, Læk; for 9. landvalgdistrikt advokat Rønnenkamp, Flensborg. Dermed var næsten alle slesvig-holstenske stænderdeputerede og -suppleanter fra Nordslesvig medlemmer, og det gav foreningen en politisk tyngde. Også i Sydslesvig og Holsten indtrådte adskillige stænderdeputerede og stedfortrædere i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening.¹⁹

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening lededes indtil 1847 af bønder fra Haderslev amt. I 1846 blev gdr. J. C. Göhlmann, Vonsmose, således kasserer i stedet for gdr. E. E. Ladegaard. I juni 1847 ønskede direktøren gdr. N. H. Posselt ikke genvalg. Årsagen hertil er ukendt, men måske havde foreningens ændrede karakter efter de mange nyindmeldelser af støtte-medlemmer sydfra fjernet den for meget fra udgangspunktet i Haderslev amt og Sognefogedforeningen, og måske var Posselt ikke den rigtige til at stå i spidsen for foreningen under den mere radikale kurs, der blev lagt efter det »åbne brev«. I hvert fald blev hans afløser dr. Marcus, der var mere udpræget slesvig-holstensk. J. Fr. Lorenzen

blev ny vicedirektør efter garver Göhlmann, mens gæstgiver Petersen i Aller afløste Lorenzen som sekretær.

De mange nyindtrædelser i vinteren 1846/47 gjorde en organisatorisk ændring nødvendig. På forslag fra dr. Marcus vedtoges det i april 1847 at give mulighed for oprettelse af filialforeninger for dem, der boede uden for Haderslev by og amt, såfremt der kunne samles 24 medlemmer. De forskellige filialer skulle sende delegerede til et årligt fællesmøde for alle foreninger, som skiftevis skulle afholdes i Flensborg og Kiel. Det kan anses for ret sikkert, at der allerede før 1848 dannedes filialforeninger i Aabenraa og Rendsborg, mens det er usikkert, om det også er sket i andre medlemsrige byer som Tønder og Slesvig.²⁰ Derimod foreligger der hverken i protokollen eller pressen referater fra fællesmøder, og det er tvivlsomt, om den nye struktur overhovedet kom til at fungere.

Et særligt problem opstod for Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, da Lyna ved årsskiftet 1847/48 blev overtaget af Peter Chr. Koch fra Dannevirke. I stedet valgte foreningen det meget udbredte og udpræget slesvig-holstenske Itzehoer Wochenblatt som sit organ.

Patriotiske initiativer

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening forstod sig som en efterfølger til det indsovede Schleswig-Holsteinische Patriotische Gesellschaft. Som sådan tog foreningen flere skridt til at fremme erhvervslivet på Haderslevegn.

Allerede på et af foreningens første møder foreslog dr. Marcus, at der skulle afholdes en *industriudstilling*, hvor håndværkere og industridrivende kunne præsentere deres varer.²¹ Der blev nedsat en komité bestående af forslagsstilleren, garvermester Göhlmann, snedkermester Suchland, jernstøber Petersen, smedemester Claussen samt saddelmagermestrene G. Bungarz og H. Jensen, alle i Haderslev. Komiteen indbød til tegning af bidrag, således at foreningen efter udstillingen kunne købe varerne og udlodde dem til bidragyderne. Blandt bidragyderne bemærkes ud over mange af medlemmerne hertug Christian August af Augustenborg, hans hofråd Barth og flere andre af hofstaben samt hans tro politiske følgesvend, herredsfoged Steffens fra Nordborg.

Udstillingen fandt sted i første halvdel af juni 1846. Der blev udstillet ialt 565 genstande, de fleste fra håndværkere og industridrivende i Haderslev (bl.a. et fortepiano fra instrumentmager Jacobsen), men der var også adskillige arbejder fra Aabenraa, Christiansfeld og Løgumkloster (bl.a. fra den kendte hattefabrikation herfra). Også længere borte fra kom der genstande, f.eks. fra en snedker, en blikkenslager Paulsen, en paparbejder og en drejer i Slesvig, fra Schwartz' fabrik i Neumünster, en skræddermester i Rendsborg, litograf Kriegsmann og portrætmaler Wassner i Flensborg samt destillatør P. Petersen i Sønderborg. Fra landdistrikterne havde smed Alexander Schmidt i Vilstrup leveret »flere

priisbillige Arbejder«. Komitéen betragtede udstillingen og publikums interesse som en succes.

Mange af Haderslevs håndværkere var også tilfredse og overrakte initiativtageren dr. Marcus en sølvpokal som tak for hans indsats. Ved overrækkelsen, der skete ved en fest i Bürgerverein i september 1846, blev der udbragt skåler for dr. Marcus, »Fædrelandet Slesvig-Holsten«, for »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening«, for hertugen af Augustenborg og prinsen af Nør, redaktør Th. Olshausen fra Kiel og herredsfoged Kier i Haderslev. Til slut blev der skålet »For Freden, men *ikke* for en slavisk Fred; Ingen kan beholde Fred længere, end Naboen vil«. Som skålerne for augustenborgerne skal denne sidste skål tolkes som en protest mod kongens »åbne brev« fra juli måned. Af Lynas fremstilling fornemmes, at det med industriudstillingen var lykkedes slesvig-holstenerne at vinde yderligere tilhængere blandt Haderslevs håndværkere. I hvert fald ville dr. Marcus gentage succesen med en ny udstilling i 1848. I oktober 1847 blev der nedsat en komité, men på grund af de dramatiske begivenheder i revolutionsåret kunne den ikke gennemføres.

Også landboerne blev tilgodeset ved foreningens patriotiske virksomhed. Formanden, sognefoged Posselt fra Frørup, foreslog i januar 1846, at der samme sommer skulle afholdes *dyrskue* i Haderslevs omegn.²² Der var heller ikke her langt fra tanke til handling. En komité bestående af landmændene Boy Jürgensen fra Stubbæk, Hinsch fra Olufskær, Holst fra Frørup, Göhlmann på Vonsmose og Ross på Rønhøjgård blev nedsat, og i april fremlagde den en dyrskueplan. Dyrskuet, som blev det første på Haderslevvegnen og formentlig i Nordslesvig i det hele taget, blev afholdt på Erlev banke ved Haderslev den 15. juni 1846 og var efter Lyna at dømme en udpræget succes: »Denne skjønne Fest, der bivaanedes af ca. 10000 Mennesker, iblandt hvilke der herskede den mest uskrømte Munterhed, vil længe leve i vort Minde«. ²³ Der udstilledes heste (10 hingste, 22 følhopper og 2 ungheste), hornkvæg (11 tyre, 28 malkekøer og et par kvier), 5 får og 3 svin. Til de bedste dyr blev der uddelt præmier på tilsammen 300 rigsbankdaler courant.

Det landbrugsfaglige var kun en del af formålet. Dyrskuet var lige så meget, og måske endnu mere, en folkefest. Da præmierne var uddelt, sørgede Haderslev og Aabenraa Liedertafel sammen med harmonimusikken for underholdningen. Derefter blev der afholdt festmåltid i teltet for omtrent 500 mennesker, der udover måltidet kunne nyde de »interessante Toaster«. Rækken indledtes traditionen tro med en skål for Christian 8., men det var med tilføjelsen »vor elskte Landsfyrste«, altså som hertug for Slesvig og Holsten og ikke som dansk konge. Dernæst redegjorde jernstøber Bonnichsen for Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings virksomhed og fremhævede i den forbindelse: »Foreningen kalder sig den patriotiske og dens Medlemmer maa følgelig være Patrioter, og hvad forstaaer man vel under Patriot? Dog vel den, der nærer den

inderligste, høimodigste, meest levende Kjærlighed til sit Fædreland (og til hvilket Fædreland, siger Navnet) og tillige klart erkjender, at det almindelige Velvære er den sikreste Borgen, den eneste faste Grundvold for enhver Enkelt Velvære«. For Bonnichsen var genstanden for patriotismen altså Slesvig-Holsten og ikke den dansk-tyske helstat, som ellers symbolsk var fremhævet med flagene ved indgangen med de slesvigske og holstenske faner og Dannebrog. Men måske var denne flagopstilling mere af nød end overbevisning; den blå-hvid-røde slesvig-holstenske »landsfane« var som nævnt blevet forbudt i 1845.

Endvidere holdtes skåltaler for dyrskuets arrangører, staden Haderslev, »vort nedarvede Fyrstehuus og isærdeleshed for Hans Durchlaucht Hertugen af Augustenborg«, embedsstanden, »vort elskte Fødeland Slesvig-Holsten« (både på dansk og tysk), for enigheden mellem borgere og bønder og for bondestandens oplysning. Sidstnævnte skål udbragtes af foreningens sekretær, J. Fr. Lorenzen, der opfordrede folk til at læse fædrelandshistorien. Det havde han selv gjort og erfaret, »at Slesvig-Holstenernes Anskuelse efter hans Overbeviisning endnu aldrig var modbevist, hvorfor han ogsaa bragte denne sin Hyldning«. Efter sit korte medlemskab af Den slesvigske Forening og sin konservativt betonedede slesvigske protest imod »daniseringen« havde Lorenzen altså nu fundet sin plads i de bevidste slesvig-holsteneres rækker! Efter denne og de andre dyrskuetaler at dømme var Den slesvig-holstenske patriotiske Forening godt i færd med at glide fra sit konservative, slesvigske udgangspunkt i »sogneopstandene« og Sognefogedforeningen over mod en nordslesvigsk variant af slesvig-holstenismen.

Åbenbart veltilfreds med forløbet afholdt foreningen på ny et dyrskue på Erlev banke den 5. juli 1847.²⁴ Der var ifølge Lyna udstillet flere dyr end året før, og lidt flere tilskuere, nemlig 10-12.000. Dyrskuet forløb efter det samme mønster som i 1846. Sangkorene fra Aabenraa og Haderslev medvirkede på ny. Flagene var de samme: ensfarvede røde, hvide, blå og gule faner, Dannebrog, den slesvigske og den holstenske fane. Og jernstøber Bonnichsen var igen hovedtaler.²⁵

Med industriudstilling og dyrskuer havde Den slesvig-holstenske patriotiske Forening gennemført aktiviteter for to af foreningens vigtigste medlemsgrupper. Et tredje patriotisk foretagende havde bud til endnu bredere kredse: forsøget på oprettelse af *sparekasser*, i første række i Haderslev amt. Det blev foreslået af Posselt i juli 1846. Planen var, at der skulle oprettes sparekasser i hvert sogn. Formålet skulle dels være »at give de fattigere og uformuendere Klasser af Landboere, fornemmelig Tjenestefolk, Daglønnere, Svende, Lærlinge o.s.v. Leilighed til at gjøre det, hvad de har fortjent og opsparet, rentebringende uden Frygt for Tab, og derved forhindre, at de ikke letsindig bortødsle eller ved Udlaan til uvederhæftige Folk tilsætte det, de have erhvervet«, dels »at komme uformuendere Folk paa Landet til Hjælp i Pengeforlegenhed med smaa Laan,

og at forhindre, at de ikke gøres modløse og uvirksomme med Pantsættelse af deres Sager og ved at hjemfalde til Aagerkarle«. ²⁶

Imidlertid er der intet, som tyder på, at dette socialt bevidste initiativ kronedes med held, for der blev først oprettet sparekasser i Haderslev amt efter 1850. ²⁷ Nævnes kan dog, at medlemmer af foreningen som enkeltpersoner var fremtrædende i sparekassedannelsen i de sydligere egne af Nordslesvig. Boy Momsen på Store Tønde var initiativtager til Hostrup Sogns Sparekasse i 1844, og købmand Otto Fr. Ahlmann i Gråsten og flere forpagtere på de gråstenske godser var fremtrædende i Spare- og Lånekassen for Gråsten og Omegn fra 1847. Også slesvig-holstensk indstillede uden for foreningen som f.eks. møller C. H. Clausen i Broager var virksomme for oprettelsen af sparekasser. Det tidlige slesvig-holstenske engagement i sparekassesagen afspejler et betydeligt islæt af lokalt fremtrædende matadorer og iværksættere i den nordslesvigske slesvig-holstenisme. ²⁸

Politiske petitioner og deputationer 1845-47

Ved siden af den patriotiske virksomhed havde det politiske arbejde fra begyndelsen en stor betydning, som med tiden voksede sig endnu større. De fleste politiske initiativer blev taget i samvirke med grupper i Holsten og Sydslesvig.

Den første politiske mærkesag blev indførelsen af *almindelig værnepligt*. I oktober 1845 blev gårdejerne S. Holst fra Frørup og Joh. Chr. Göhlmann fra Vonsmose sendt som foreningens deputerede til et møde herom i Neumünster. Her traf de sammen med hen imod 200 landmænd fra andre egne af hertugdømmerne, der var utilfredse med, at værnepligten alene hvilede på bondestanden og med det militære straffesystem. På mødet vedtoges at sende en deputation og en petition til kongen. Petitionen fik i alt 35.337 underskrifter, heraf de 13.182 fra Slesvig. ²⁹

Seksmandsdeputationen, som overrakte petitionen til kongen i december 1845, havde bl.a. J. Fr. Lorenzen som medlem. Han talte ved denne lejlighed med kongen om stemningen i Nordslesvig og Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Bl.a. spurgte kongen Lorenzen om foreningens »tendens«, hvortil Lorenzen svarede, at »foreningen sit navn tro har gjort alt, hvad der ligger i begrebet patriotisme til genstand for sine bestræbelser«. Derpå ønskede kongen at vide, om foreningen var udgået fra advokaterne eller fra bønderne selv, og her svarede Lorenzen, at den alene var bøndernes værk (!); der var kun to advokater i foreningen, hvoraf den ene endda kun med nød og næppe var blevet optaget. Kongen udtrykte håbet om, at foreningen ikke ville medvirke til at fortrænge det danske sprog. Lorenzen svarede hertil, at det var umuligt at påtvinge andre et fremmed sprog og at det var bedst at overlade det til hver

enkelt mand selv at vælge sit og sine husfællers sprog.³⁰ Endvidere fortalte Lorenzen kongen om Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, at »dens Hensigt ikke var fiendtlig mod den nord schleswigske«, d.v.s. mod Den slesvigske Forening – hvilket turde være en sandhed med modifikation.³¹ Petitionens og deputationens ønske om almindelig værnepligt blev ikke taget til følge, men Den slesvig-holstenske patriotiske Forening havde fået vist, at Den slesvigske Forening ikke var ene om at tage sig af bondestandens sociale og politiske krav.

Samtidig med værnepligtsagen engagerede Den slesvig-holstenske patriotiske Forening sig i den hede diskussion om *jernbaneplanerne*, som for mange havde nationalpolitiske undertoner. Danskorienterede købmænd i Flensborg og dansksindede i Nordslesvig støttede altovervejende en tværbane fra Flensborg over Husum til Tønning for at fremme transitten mellem Østersø og Vesterhav uden om Hamborg. Slesvig-holsternerne ønskede derimod at styrke de nord-sydgående forbindelser ved en forlængelse nordpå til Flensborg af de holstenske jernbaner, som blev åbnet 1844-45. Den slesvig-holstenske patriotiske Forening fulgte på forslag af dr. Marcus ikke overraskende dette sidste spor i sin petition til kongen. Foreningen anså en direkte og umiddelbar forbindelse med Hamborgs verdensmarked for en absolut nødvendighed for Nordslesvig: »Thi Hamborg er netop det Sted, hvor vi altid og under alle Con-juncturer kan afsætte vore Producter, hvilke de end ere, til de høistmulige Priser«. Foreningen ønskede derfor ikke alene en forlængelse til Flensborg, men tillige en yderligere udbygning nordpå over Aabenraa og Haderslev til Aarøsund. En sådan længdebane ville bringe større fordele end tværbanen, som foreningen på den anden side dog ikke ville frakende sin berettigelse.³² Der kom imidlertid til at gå to årtier, før Nordslesvig fik sin første jernbane.

Samvirket med holstenske og sydslesvigske politikere fortsatte i 1846. Foreningen vedtog at sende gårdejerne J. Fr. Lorenzen og C. Ross som repræsentanter til en *petitionsforsamling* i Neumünster den 20. juli. Forsamlingen lå i forlængelse af holstenske og sydslesvigske bondepolitikeres arbejde for almindelig værnepligt og havde til hensigt at koordinere indsendelsen af petitioner til dette års stænderforsamling. Petitionerne skulle handle om almindelig værnepligt, kommunalreformer for by og land, trykkefrihed, afskaffelse af kopskatten, overdragelse af jagtretten til grundejerne, en ny matrikel, en vandafledningslov, bedre forhold for åremålsforpagterne på de adelige godser, reformer i skolevæsnet og forbedringer for lærerne, en mere overskuelig inddeling af administrationsdistrikterne og folkelig deltagelse i retsplejen.

Lyna savnede et krav om forening af de slesvigske og holstenske stænder, og heller ikke andre slesvig-holstenske mærkesager forekom i oplægget til petitionerne. Den kreds, der stod bag, var da heller ikke de ledende nationalliberale i den slesvig-holstenske bevægelse, men bondepolitikere, der mere interesserede

sig for forbedringer for bondestanden end for nationalpolitik, og som tillige gik ind for demokratiske krav som trykkefrihed. Det vidner om Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings oprindeligt stærke forankring i bondestanden, at den i sit første år prioriterede disse kontakter til varetagelse af bøndernes interesser så højt.³³

Heri skete der imidlertid snart en forandring. Endnu før petitionsforsamlingen i Neumünster var afholdt, blev situationen med ét ændret for den nordslesvigske hjemmetyskhed og den slesvig-holstenske bevægelse i det hele taget. I den hensigt at sætte en stopper for usikkerheden om arvefølgen udsendte Christian 8. som nævnt den 8. juli 1846 sit berømte »åbne brev«. Efter mere end et års udredningsarbejde i en særligt nedsat arvefølgekommision slog kongen i brevet fast, at den danske kongelovs arvegang også gjaldt i Slesvig, d.v.s. det danske konge- og det slesvigske hertugdømme gik i arv fra det oldenborgske kongehus til den nyere glücksborgske hertuginje, nærmere betegnet til prins Christian (senere kong Christian 9.). Dermed var det augstenborgske arvekrav på Slesvig afvist. Hertugdømmet Lauenborg havde samme arvefølge som Danmark og Slesvig, mens der var tvivl om arvegangen i enkelte områder af Holsten. Denne uklarhed ville kongen søge at eliminere, så helstatsmonarkiet fortsat kunne holdes samlet. Om hertugdømmet Slesvig forsikrede kongen særskilt, at det skulle forblive en uadskillelig del af det danske monarki og at dets selvstændighed skulle bestå uantastet, ligesom dets forbindelse med Holsten skulle opretholdes.³⁴

Det åbne brev stillede Den slesvig-holstenske patriotiske Forening i en ganske vanskelig position. Protesterede foreningen mod det åbne brev, måtte den i det mindste regne med at tabe til Den slesvigske Forening i konkurrencen om kongens gunst. Sandsynligvis risikerede foreningen tillige at blive sat under anklage af den enevældige statsmagt, der generelt strammede vilkårene for den slesvig-holstenske bevægelse som følge af de mange protester mod det åbne brev (se herom nedenfor). Dertil kom, at foreningen ved en skarp protest nemt kunne ende i den samme folkelige isolation som tidligere Den slesvigske Forening, der i 1844 havde protesteret så heftigt imod kongens forordning om sproget i de slesvigske stænder, at den havde udfordret bondestandens traditionelle kongetroskab og fået folkestemningen imod sig. Navnlig kongens understregning af at ville respektere status quo i Slesvigs statsretslige stilling mellem kongeriget og Holsten måtte tilfredsstille det betydelige element af konservative slesvigere, som foreningen vel stadig søgte at appellere til eller i hvert fald nødtigt ville støde fra sig.

Først efter 1½ måneds betænkningstid mødtes foreningen »i Anledning af de senere Tildragelser«. Løsningen blev en petition til kongen, som kun indirekte udtrykte Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings utilfredshed med det åbne brev. I stedet for at vende sig mod det åbne brev valgte man i

stedet at polemisere mod takadressen fra »den saakaldte slesvigske Forening«. Den slesvig-holstenske patriotiske Forening bestred her, at modparten udtalte sig på den nordslesvigske befolknings vegne. Den slesvigske Forening var nemlig »aldeles betydningsløs« og ledet enten af indvandrede nordfra eller folk, som lønnedes af et politisk parti i Danmark, der ville blande sig i Slesvigs anliggender. Kongen blev mindet om, at Den slesvigske Forening kun var sluppet fri for straf ved kongens benådning, og der blev henvist til »sogneopstandene«. Det var ikke hensigten med adressen at bryde forbuddet mod offentlig diskussion af det åbne brev, men man erklærede dog: »Kun saa meget maa vi sige til Sandhedens Fremme, at en *almindelig* Glæde, hvorom Takadressen taler, ingenlunde er bemærket af os...«.

Adressen beskæftigede sig også med de sproglige forhold. Den benægtede, at en undertrykkelse af det danske sprog fandt sted og slog til lyd for øget kendskab til tysk: »Rigtignok elske vi det danske Sprog, den egentlige nordslesvigske Bondestands Modersmaal i Nordslesvig, men vi indsee Dag for Dag tydeligere, at det ogsaa er blevet nødvendigt for os, at lære det tydske Sprog; thi som Beboere af et Grændseland maae vi nødvendig søge at forskaffe os Kundskab i det tydske Sprog, da alle vore Handelsforbindelser vise os sydpaa, da vi ønske at skride frem med Tidens Fordringer og da den i Aarhundreder bestaaende nøie og uopløselige Forbindelse med Hertugdømmet Holsten er blevet os kjær og dyrebar«. Afslutningsvis frabad Den slesvig-holstenske patriotiske Forening sig indblanding i slesvigske anliggender fra kongeriget, især fra stænderforsamlingen i Roskilde.³⁵ Ikke alle medlemmer var til stede, da adressen blev vedtaget, men i hvert fald fra tilhængerne i Løgumkloster var der opbakning og tak.³⁶

De forsigtige formuleringer og understregningen af det slesvigske frem for det slesvig-holstenske (som der næppe længere var reel dækning for) hindrede foreløbig indgreb mod foreningen fra regeringsside. Men Den slesvig-holstenske patriotiske Forening kom tæt på. I marts 1847 drøftede man i regeringskredse at forbyde såvel Den slesvig-holstenske patriotiske Forening som Den slesvigske Forening, men det afviste kongen.³⁷ I maj 1847 fik Den slesvig-holstenske patriotiske Forening af amtmand Fr. Johannsen besked på at indlevere sin protokol til gennemsyn, men det gav ikke anledning til anklage eller andre sanktioner.³⁸ Det lykkedes Den slesvig-holstenske patriotiske Forening at styre uden om de værste skær. Som nævnt fik den efter det åbne brev oven i købet en stærk nytilgang af medlemmer fra Sydslesvig og Holsten, mens der omvendt var stagnation i Nordslesvig (bortset fra Tønder). Sammen med formandskiftet fra Posselt til dr. Marcus svækkede denne nytilgang sydfra imidlertid yderligere foreningens forankring i den konservative nordslesvigske bondestand til fordel for en nationalliberal og bydomineret slesvig-holstenisme.

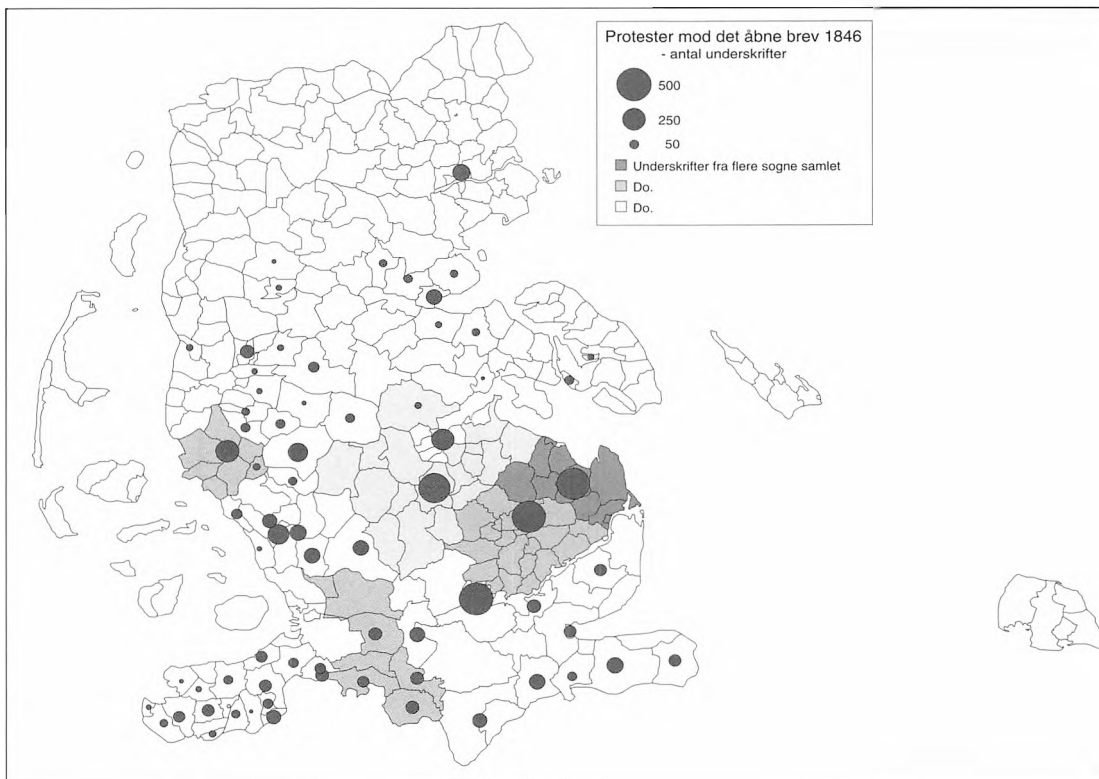
16. Protester mod »det åbne brev« 1846 og stændervalget 1847

Petitioner mod det åbne brev 1846

Det åbne brev fremkaldte ikke kun protest fra Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Det vakte blandt slesvig-holstensk sindede overalt i hertugdømmerne en lidenskabelig vrede, skønt brevet intet ændrede ved de bestående tilstande her og nu, men tvært imod forsikrede status quo med hensyn til hertugdømmets Slesvigs statsretslige stilling, såvel dets selvstændighed som forbindelsen med Holsten.¹ Når der rejstes så voldsom en storm imod, at den augustenburgske hertugslægts arvekrav blev afvist, skyldtes det heller næppe stor kærlighed til hertug Christian August og hertugfamilien. Hertugen havde adskillige tro støtter rundt omkring i hertugdømmerne, men elsket af det brede folk var han ikke, dertil var hans reaktionære standpunkter og hans standsbevidste hævde af egne privilegier for udtalte.² Det skortede ellers ikke på forsøg på at iscenesætte hertugen som fyrste. Da han med sin familie i august 1847 kom hjem fra en syvugers rejse i Tyskland, blev der rejst en æresport ved skibsbroen i Sønderborg og affyret kanonsalut ved ankomsten. Der blev arrangeret parade med skyttekorpset og et musikkorps, de hertugelige præster og andre embedsmænd var tilstede, og de augustenburgske godsforpagtere dannede sammen med udvalgte bønder en ridende æresgarde. I Augustenborg var der aftenfest med Liedertafels medvirken. Selvindlysende kan hertugens popularitet imidlertid ikke have været, når Sønderborger Ugeblad mente det nødvendigt at forsikre sine læsere: »Det behøver vel neppe at bemærkes, at en Øvrighed hverken i Sønderborg eller Augustenborg havde opfordret Indvaanerne til en saa festlig Modtagelse, men at denne ene og alene var fremkaldt ved Hjertets Trang«.³

Det må i stedet formodes, at de ihærdige protester skyldtes det bristede fremtidshåb om at opnå hertugdømmernes fulde selvstændighed med den oldenborgske kongeslægts forventede uddøen med den barnløse kronprins Frederik (senere kong Frederik 7.). Dertil kom, at den slesvig-holstenske agitation siden 1844 havde lagt så stor vægt på augustenburgernes arvekrav, der med »fundamentalsætningerne« var blevet en del af den nationalpolitiske trosbekendelse, at en skarp reaktion var tvingende nødvendig af troværdighedshensyn. Adskillige af de mange protestadresser mod det åbne brev, som indbragtes til den slesvigske stænderforsamling i efteråret 1846, henviste netop

Kort 10. Protester mod det åbne brev 1846

Underskrifter fra flere sogne samlet vises ved den største cirkel i det markerede område. Antallet af underskrifter i 11. landvalgsdistrikt øst for Husum markeres ved cirklen i Ostenfeld sogn. Underskrifter: Flensborg omfatter også Glücksborg. Se præcise talværdier i bilag 2.

til »fundamentalsætningerne«. ⁴ Fra Sydslesvig indkom der protestadresser med ca. 5.900 underskrifter. Det var næsten tre gange så mange som ved henvendelsen til de holstenske stænder i 1844. Her udmærkede særlig den sydligste del, Ejdersted, vestkysten mellem Husum og Tønder og Angel sig med et stort antal underskrivere (se kort 10). ⁵ Det samme gjaldt købstæderne med undtagelse af Flensborg, hvor den ellers totale slesvig-holstenske dominans i Sydslesvig blev brudt, og hvor der var overvægt til fordel for det traditionelle danskorienterede helstatssynspunkt. ⁶

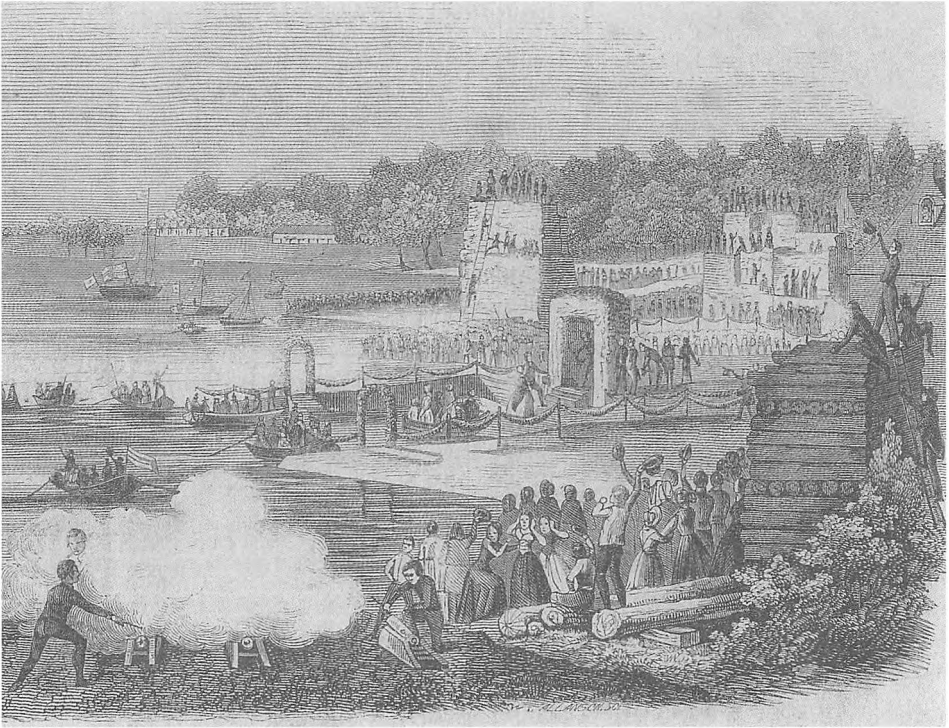
Også i Nordslesvig cirkulerede der adresser til stænderforsamlingen mod det åbne brev. Tilsammen fik de knap 900 underskrifter eller godt 1½ gang så mange som i 1844. Mobiliseringen på grundlag af arvefølgespørgsmålet var ikke nær som omfattende her som i Sydslesvig. Adresserne kom alle fra købstæderne eller fra landområderne i den sydlige del (Tønder og Aabenraa

amter samt Bov sogn i Flensborg amt), hvortil kom Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings førnævnte protest fra Haderslevveggen. I betydelig udstrækning var der tale om koordinerede aktioner. Adresserne fra *Haderslev, Aabenraa og Sønderborg* – sidstnævnte med en tredjedel af underskriverne fra *Augustenborg* – var næsten identiske.⁷ De indledtes med en række klager, først over det åbne brev, dernæst over ansættelsen af kongerigske embedsmænd i Slesvig, over den danske »pengemagt«, over officersskolens og forstuddannelsens flytning til København, over forbud mod landsfanen og det slesvig-holstenske våben, over forsøget på at indføre dansk rigsbankmønt til erstatning for den slesvig-holstenske courant, over indskrænkningerne i forsamlings- og petitionsretten og pressefriheden og over »den danske propaganda«. De tre købstadsadresser udtrykte dernæst tilslutning til de tre fundamentalsætninger og pålagde stænderne at forsvare den heri formulerede slesvig-holstenske statsret. Det kunne bedst ske, hvis de slesvigske og holstenske stænder blev forenet til én stænderforsamling, og hvis der blev givet hertugdømmerne en »folkelig, tidssvarende og frisindet forfatning«. Det var vigtigere end alt andet lovgivningsarbejde.

Hvis stænderne ikke kunne komme nogen vegne med »landsherren«, d.v.s. den danske konge, som i adresserne benævntes »vor hertug«, burde stænderne anmode om, »at Slesvig bliver indlemmet i det tyske statsforbund [dass Schleswig dem deutschen Staatenbunde einverliebt werde]«. Kun derved kunne Slesvig på længere sigt værnes mod indlemmelse i Danmark. Denne anmodning ville skabe helt nye statsretlige forhold for hertugdømmet og var ganske uantagelig for den danske konge og uden udsigt til fredelig realisering. Den viser imidlertid, at en ny og mere radikal tysk kurs efter det åbne brev havde vundet terræn i i Haderslev og Aabenraa; i Sønderborg havde man strøget dette centrale punkt af adressen! Endnu engang viste det sig, at slesvig-holstenerne her ikke helt var på omgangshøjde med deres fæller i købstæderne på fastlandet.

I hovedsagen havde adressen fra *Tønder* et tilsvarende indhold som i Haderslev og Aabenraa. Den indledtes med en understregning af, at tysk alle dage havde været sproget i byens kirke, skoler og retsvæsen, og forsikrede, at »vort modersmål« ville forblive tysk. Derudover udtalte den de samme krav som adresserne fra Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, herunder ønsket om, at hertugdømmet Slesvig måtte indlemmes i Det tyske Forbund.

Tønders opland tilhørte ved stændervalgene 7. *landvalgdistrikt*, og her havde den stedfortrædende deputerede, justitiarius A. Hansen i Læk, indkaldt til et møde i Sønder Løgum den 15. oktober.⁸ Her blev der formuleret en adresse, der krævede Ribprivilegiet af 1460 respekteret som gældende statsret, d.v.s. overholdelse af hertugdømmernes udelelighed, deres ret til at vælge landsherre af det oldenborgske kongehus (her dog erstattet af arvefølge inden for

Augustenborgernes selviscenesættelse som fyrstehus nåede – med god hjælp fra hofstaben og de lokale støtter – et højdepunkt ved hertugparrets sølvbryllup i 1845. Her vises hertugens og hertugindens ankomst til Gråsten, der markeres med kanonsalut, æresport og modtagelseskomité. Udsnit af træsnit på Museet på Sønderborg Slot.

mandsstammen), samt bestemmelsen fra 1460 om, at embeder skulle besættes med indfødte slesvig-holstenere. Det påhvilede stænderne at forsvare disse »landsrettigheder« og sikre, at hertugdømmernes interesser ikke blev tilsidesat, at det administrative fællesskab mellem Danmark og Slesvig-Holsten blev ophævet og de slesvigske og holstenske stænder forenet. Dertil kom en opfordring til stænderne om at overveje, »om ikke en nærmere forbindelse med vort større fædreland, med det øvrige Tyskland var at udvirke, den samme forbindelse, i hvilken det med vort hertugdømme til en selvstændig stat forbundne hertugdømme Holsten står«. ⁹ På denne indirekte måde bad man stænderne drøfte Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund, vel fordi man frygtede, at en åben formulering af et sådant krav ville frastøde mulige underskrivere. En tilsvarende indirekte stillingtagen til dette emne kendes fra Sydslesvig i adresser fra Sydangel og Kær herred, mens kravet om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund blev fremsat utvetydigt i adresser fra Bøking herred, Bredsted amt og Fjolde sogn. ¹⁰

Fra Nordslesvig deltog storbønder som Boy Momsen fra Store Tønde, H. H. Rasch fra Lille Tønde, C. R. Carstensen fra Højer, P. Todsen fra Mejerholm, C. M. Nissen fra Lydersholm, J. F. Momsen fra Vrågård, Wilh. Heise fra Blomsgård (Burkal sogn) samt Dr. Roll fra Løgumkloster i mødet.¹¹ Sammen med deltagerne fra de sydslesvigske dele af valgdistriktet underskrev de adressen. Denne cirkulerede derpå til underskrift i adskillige sogne. Der kom underskrifter fra *Løgumkloster flække* samt *Nr. Løgum, Burkal, Hostrup, Ubjerg og Højer sogne* foruden en række sydslesvigske sogne. Derimod kom der ingen petitioner fra Ravsted sogn, skønt stænderdeputeret Thies Hansen Steenholdt herfra allerede i august 1846 havde meddelt hertugen: »Det saakaldte aabne Brev har iblant Almuen isærdeleshed gjort et besynderlig Indtryk, som har gjort en saadan Stemning iblant Beboerne, der foraarsager almindelig Utilfredshed...«. ¹²

Ovennævnte adresser blev alle indleveret til stænderforsamlingen på tysk. Fra *Løjt, Rise, Ensted, Egvad og Felsted* sogne indkom derimod adresser skrevet på dansk. I Ensted sogn gik gårdmand Boy Jürgensen fra Stubbæk fra hus til hus for at samle underskrifter.¹³ Initiativtagerne i de andre sogne kendes ikke, men adresserne var temmelig ens. I alle sogne erklærede underskriverne i fire punkter, at Slesvig ikke var en provins af Danmark, men skulle forblive selvstændigt, at Slesvig og Holsten var to med hinanden til evig tid forbundne stater, hvis stænder burde forenes, at stænderne skulle tildeles skattebevillingsret og besluttende myndighed samt at handelsforbindelserne sydpå krævede en udvidet tyskundervisning. I 1846 nåede kravet om forening af de slesvigske og holstenske stænder dermed for første gang ud til bredere hjemmetske kredse i landområderne.

Adresserne fra Aabenraaegnen havde et femte punkt, som var formuleret lidt forskelligt. I Rise og Egvad nøjedes man med at afvise »den danske propaganda«, mens man i Ensted, Løjt og Felsted tillige erklærede, at man ikke ville være danske – de to sidstnævnte steder derudover, at man ville forblive slesvigere. I Løjt skrev man: »Danske (det vil sige danske i *den* Betydning, at vi kunne ansees og behandles som Kongeriget Danmark og den danske Kongelov underkastede umyndige Undersaatter) ville vi paa ingen Maade, og i ingen Henseende være! – *forblive* ville vi, hvad vi forfatningsmæssigen ere, og vore Forfædre siden Aarhundreder allerede have været, nemlig frie Statsborgere udi det selvstændige, souveraine Land og Hertugdømme Slesvig...«.

Ved brugen af det danske sprog kombineret med ønsket om mere tyskundervisning, den kun delvise fornægtelse af det danske, understregningen af Slesvigs selvstændighed og fronten mod »den danske propaganda« lå adressen fra Løjt endnu i traditionen fra »sogneopstandene« i 1844, men nu var den slesvigske konservatisme fra dengang suppleret med slesvig-holstenske mærkesager som forenede stænder med skattebevillingsret og besluttende myndig-

hed. Derimod nævnte man hverken i Løjt eller i de andre sogne omkring Aabenraa Det tyske Forbund og Slesvigs optagelse heri med ét ord. Her bestod fortsat en særlig nordslesvigsk slesvig-holstenisme.

Endelig indkom der protester mod det åbne brev fra to sogne ved Flensborg fjord. I *Rinkenæs* erklærede man på tysk, at hertugdømmerne var selvstændige stater, som kun stod i forbindelse med Danmark så længe, at fyrsten er fælles. Også de to andre punkter i fundamentalsætningerne tilsluttede man sig, og man frabad sig indførelsen af »danske indretninger«. Heller ikke her blev Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund berørt. Det skete heller ikke i *Bov*, hvor man underskrev den generelle adresse fra 9. landvalgdistrikt. Iøvrigt lå denne adresse på linje med de andre.

Stænderdebatten om Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund 1846

De nordslesvigiske adressers forskellige formuleringer antydede, at spørgsmålet om Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund var en varm kartoffel for hjemmetyskerne. Det var tvivlsomt, om den slesvig-holstenske bevægelses brede basis i Nordslesvig, særlig på landet, var tilhængere heraf. Dette indtryk styrkes af debatten om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund, som blev ført i den slesvigiske stænderforsamling i efteråret 1846.¹⁴

Forslaget om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund blev indgivet af justitiarius A. Hansen i Læk, der mødte som stedfortrædende deputeret for det overvejende nordslesvigiske 7. landvalgdistrikt. I sin motivering sagde A. Hansen: »Hertugdømmet Slesvig er et tydsk Land, og vil ikke kunne unddrage sig den tydske Skæbnes overvældende Indflydelse, selv naar det ville sætte sig imod. Det har ogsaa fulgt i Aarhundreder den tydske Indflydelse, og vilde fremdeles have gjort det, naar det ikke var bleven voldsom hindret i sin Udvikling, ved sine Forbindelser med Danmark. Hvo vilde være naragtig nok til at tale om Slesvigs Selvstændighed med hensyn til Tydskland, at bilde sig ind at i Nutiden, hvor kun store Magtforholde kunne gjøre sig gjældende i Europa, at et Land paa neppe en halv Million Indvaanere paa nogensomhelst Maade kunde have i sig selv Sværpunkter for sin Existents og Uafhængighed... Man behøver ikke at anføre, at Statsborgernes Frihed kun kan trives i et Samfund, som er stort og rummelig nok for at kunne give en så høj og vigtig Idee en værdig Plads. Hvis Bryst er saa snævert og hvis Hjerte saa tomt for Kjærlighed, at han i denne Tid, da den tydske Nation befinder sig i et ungdommeligt Opsving, vilde skille sig fra Tydskland i statslig Henseende, fordi Slesvig er hans Fædreland?«. Og senere om tilslutningen til forbundet: »Det behøver ingen nærmere Beviis, at det danske Sprog, som tales i Nordslesvig, ikke kan

være til Hinder herimod. Ved dette Spørgsmaal kommer det ane og alene an paa Nationalitet og Sæder, og denne er saavel i Nordslesvig som i Sydslesvig tydsk«. ¹⁵

Tydeligere kunne det næppe siges, at den slesvig-holstenske bevægelse havde et andet nationalitetsbegreb end den danske bevægelse, hvor sproget fra starten stod i centrum. For slesvig-holstenerne var det først og fremmest den historiske samhørighed mellem Slesvig og Holsten, der bestemte indbyggernes nationalitet. A. Hansens tale stod i skarp modsætning til den understregning af Slesvigs selvstændighed, som var et hovedelement i »sogneopstandene« og sognefogedforeningen 1844-45, og som stadig blev fremført i adresserne fra Aabenraaegnen fra efteråret 1846.

Ikke overraskende erklærede dansksindede eller helstatsloyale deputerede som agent Jensen og senator Nielsen fra Flensborg, tingskriver Jepsen fra 5. og gårdejer Nis Lorenzen fra 3. landvalgdistrikt sig imod en indlemmelse. Også gårdejer Andreas Petersen fra Dalby i 2. landvalgdistrikt, der på dansk side fejlagtigt er blevet bedømt som slesvig-holstensk, men rigtigere må opfattes som konservativ slesviger, erklærede sig imod: »Det har været mig paa-faldende, at det i Propositionen udtalte Ønske skulde være saa levende: Tyskland skal være vort Fædreland og Danmark skal betragtes som et fremmet Land. Det klinger forunderligt i mit Øre og kunde lade til, som om Slesvig vilde løsrive sig fra Danmark, hvilket dog ikke kan være Tilfældet; jeg for min Part ønsker det ikke... Mine Vælgere ere danske Slesvigere og ønske at blive det, de ville ikke incorporeres i Danmark og ikke underkastes Kongeloven; men de vil forblive Slesvigere i den Forbindelse med Holsteen, saaledes som det nu er. Men derved ville de ogsaa forblive og ikke henhøre til det tydske Forbund; de ville se deres Selvstændighed sikkert, ifølge den Ret der tilkommer dem, og i saa Henseende stemmer jeg overeens med dem«. ¹⁶ Også tingskriver Jepsen understregede sine slesvigske vælgeres ønske om selvstændighed mellem nord og syd. Et centralt punkt i de hjemmetyske adresser fra Aabenraaegnen fik dermed større opbakning fra dansksindede og helstatsvenlige deputerede end fra de slesvig-holstenske.

Dr. Gülich sluttede sig som stænderdeputeret for Aabenraa til A. Hansens forslag og henviste til ønsket herom i adressen fra byen. Kancellisekretær Claussen medgav som repræsentant for Haderslev, at der var folkelig modstand mod Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund; men han ville ikke tage højde derfor: »Jeg indrømmer de ærede foregaaende Talere gjerne det, at, naar man i de enkelte Valgdistrikter vilde forespørge hos Vælgerne, om de vare stemte for Hertugdømmet Slesvigs Optagelse i det tydske Forbund, dette vilde af den største Mængde besvares benægtende; men jeg troer ligesaa lidet at de ere i Stand til at argumentere nogen særdeles Modbydelighed derfor. Det gaaer hermed, som med alle Spørgsmaal i den høiere Politik; de ligge udenfor deres

Bedømmelses Sphære«. Det menige folks vilje skulle der altså ikke tages hensyn til, men til overklassens tyske kultur: »Den samme Herkomst, det samme Sprog under de dannede Klasser, den samme Nationalitet, Sæder og Dannelse drage os umodstaaeligere end alle maaskee blot forbigaaende materielle Interesser til Tydskland«. ¹⁷

Fra 4. landvalgdistrikt mente gårdejer Thies Hansen Steenholdt, at indlemmelsen i Det tyske Forbund ville være det bedste værn mod dansk indblanding og indlemmelse af Slesvig i kongeriget. Han udtalte: »Mit valgdistrikt er dansk, jeg selv taler ogsaa dansk, og tilstaaer gjerne, at jeg ikke er det tyske Sprog saa fuldkommen mægtig, men maa desuagtet udtale min inderligste Overbeviisning derhen, at det tyske Sprog i min Omegn er det mest afholdte; Syden må være os kjær, som Alt, hvoraf man har Nydelse og Fryd, men Norden fortærer. Hvad en Indlemmelse i det tyske Forbund betræffer, saa er jeg rigtignok ikke specielt opfordret af mit Valgdistrikt til at tale herfor, men jeg er overtydet om, at i hele distriktet ansees Slesvigs Indlemmelse i det tyske Forbund for det Bedste«. Da dette blev bestridt af tingskriver Jepsen, mindede Steenholdt ham om adresserne fra hans eget 5. landvalgdistrikt, »som gaae ud paa Slesvigs Indlemmelse i det Tydske Forbund«. ¹⁸ Hvilket mildt sagt turde være en sandhed med modifikation, da ingen af disse adresser havde udtalt sig for Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund!

Endvidere tilsluttede stadskasserer Klestrup som deputeret fra Ærø sig A. Hansens forslag, vel vidende at han dermed ikke fulgte sine vælgeres vilje, men sin egen overbevisning. Forslaget om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund blev vedtaget med 34 stemmer imod 3 (flere af modstanderne var ikke tilstede). Det er meget tvivlsomt, om dette overvældende slesvig-holstenske flertal var i overensstemmelse med den menige hjemmetysker på landet i Nordslesvig.

Protester mod Det tyske Forbund og tak for det åbne brev 1846-47

At den nordslesvigske landbefolknings overvældende flertal var i modstrid med stænderflertallet, er sikkert. Fra de østlige og midterste dele af Haderslev amt blev der allerede under stændersamlingen sendt protester mod flertallets vedtagelse af Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. Tilsammen fik de godt 1000 underskrifter, hvortil kom over 300 underskrifter på en takadresse til Christian 8. fra Flensborg. ¹⁹

Den store manifestation kom først i 1847, da den danske bevægelse satte en »folkeadresse« i værk og fik 3920 underskrifter på en tak til Christian 8. for det åbne brev. Adressen tog endvidere skarp afstand fra Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund, men også fra Slesvigs inkorporation i kongeriget og fra en

nærmere sammensmeltning med Holsten. Formuleringerne, der med taktisk omhu var valgt af professor Chr. Flor, gik langt i »slesvigsk« retning: »Derfor ønske vi at blive, hvad vi hidtil have været: dansktalende eller tydsktalende Slesvigere, alt eftersom vi nu engang ere, og vi indsee ikke, hvorfor det ei skulde være muligt for os at forblive dette, uden at den ene af os skal fortrædige eller forkue den anden«. ²⁰ Flor var altså lige så vel som sine modpoler i den slesvig-holstenske bevægelses ledelse på det rene med, at den nord-slesvigske befolkning var stærkt præget af en regional slesvigsk identitet, som måtte imødekommes. De mange underskrifter på »folkeadressen« vidner om, at det nu var den danske bevægelse, der havde bragt sig i offensiven med appeller til denne konservative slesvigske særfølelse, og at det igen var den danske side, der kunne mobilisere på den rodfæstede kongetroskab – akkurat som man havde frygtet i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening.

I Haderslev amts landdistrikter var tilslutningen til »folkeadressen« markant, selv i adskillige tidligere »opstandssogne« som Hoptrup, Aastrup, Bjerne, Starup, Maugstrup, Vedsted og Stepping, men ikke i Vilstrup, Frørup og Skodborg. Også på Als fik »folkeadressen« et stort antal underskrifter, særlig i den sydligste del. På Sundeved gjaldt noget tilsvarende bortset fra Broager sogn. I egnen omkring Aabenraa stod de to partier som konkurrenter om befolkningens underskrifter. De hjemmetyske adresser var derimod enerådende i de nordslesvigske købstæder, på Tønderregnen, ved Løgumkloster og i Bov sogn. ²¹

Socialt var der forskel på underskriverne af »folkeadressen« og protesterne imod det åbne brev. På landet havde »folkeadressen« fået to tredjedele af sine underskrifter fra gårdmandsklassen, mens den sidste tredjedel var husmænd eller andre, som var lavere placeret end gårdmændene. Byerhvervene manglede på denne dansk-slesvigske adresse. ²² Desværre har underskriverne af protesterne imod det åbne brev intetsteds anført deres erhverv. De foreliggende alfabetiske registre til folketællingen fra 1845 og udarbejdede gårdhistorier giver muligheder for identifikation af en del af underskriverne. ²³ Nogle stikprøver på protesternes sociale basis kan derfor anføres. I Aabenraa har erhvervet med rimelig sikkerhed kunnet identificeres for 86 af de 132 underskrivere. Godt en fjerdedel må henregnes til borgerskabet (købmænd, skibsredere, fabrikanter, kaptajner), mens under en tiendedel var udøvere af liberale erhverv eller embedsmænd. Halvdelen af underskriverne var småborgere (især håndværksmestre samt gæstgivere og vognmænd). En tiendedel tilhørte arbejderklassens bedre stillede dele eller gruppen af lavere funktionærer (svende, lærlinge, kommisser).

Protesterne mod det åbne brev havde på landet sin hovedbasis i gårdmandstanden. I det socialt polariserede Løjt var ud af 38 underskrivere de 33 gårdmænd, 1 gårdbestyrer og 1 skipper. Underskriverne kom fra de sydlige

byer med søfartstraditionerne.²⁴ I Ensted var 17 ud af 27 underskrivere gårdmænd, hvortil kom 1 gårdmandssøn og 1 godsforpagter. I Burkal sogn var 42 blandt 65 underskrivere gårdmænd eller gårdmandssønner, 1 var proprietær og 1 forpagter. I Egvad var 24 ud af 40 underskrivere gårdmænd. Gennemsnitligt giver det 72 % gårdmænd eller socialt lige- eller højerestillede, altså højst nogle få procent flere end blandt underskriverne på »folkeadressen«. I hvert fald i Burkal og Egvad var der nogle parcellister, kolonister, kådnere, inderster og håndværkere blandt modstanderne af det åbne brev. Gårdmændenes dominans på begge adresser viser, at det på landet i første række var dette sociale lag, indsamlerne havde deres opmærksomhed rettet imod, og at det primært var her, man før 1848 engagerede sig i national politik.

Udbredelse af »illegale« skrifter 1847

Protesterne imod det åbne brev var så heftige, at statsmagten reagerede. Det var navnlig begivenheder i Holsten, som var årsag hertil. Uroligheder i forbindelse med folkemøder i Nortorf og Neumünster førte til stramninger i den politiske frihed, også i Slesvig. Det gik særlig ud over pressen. Allerede den 18. juli blev det forbudt aviserne at omtale det åbne brev på utilladelig måde.²⁵ Det blev siden forbudt at indføre udenlandske aviser, som var kritiske overfor det åbne brev, og de indenlandske blade måtte ikke længere offentliggøre politiske artikler. Overtrædere blev truet med inddragelse af udgiverprivilegiet. Disse skærpelser viste sig meget virkningsfulde.²⁶ Den 4. september udgik endvidere et cirkulære fra provinsialregeringen på Gottorp til de lokale embedsmænd, som foreskrev en skærpet overvågning af den såkaldte »Tageslitteratur«, d.v.s. pjecer, adresser, digte etc. Tryksager, som ophidsede til ulydighed mod statsregeringens bestemmelser eller forstyrrede den danske eller den tyske befolkningsdels fred, skulle standses.²⁷ I efteråret 1846 og ind i 1847 regnede det ned med forbud mod navngivne skrifter.²⁸ Den slesvig-holstenske inderkreds i Aabenraa klagede sin nød til stænderforsamlingens præsident W. H. Beseler: »Det tillades ikke den indenlandske presse at bringe selv det ringeste, har det på en eller anden måde en politisk bismag, som synes regeringen upassende, d.v.s. har det en fædrelandsk, ja, selv den mindste slesvig-holstenske bismag, har det selv den allerringeste farve af tysk offentlighed og sandhedskærlighed; de udenlandske for os talende, med al lødighed optrædende skrifter bliver forbudt og forbudet mod Hamburger Neue Zeitung viser tydeligt nok, at sandelig ikke kun bøger, hvis udbredelse endog kunne synes strafværdig, men alt, som byder det herskende regeringssystem imod, skal forholdes det slesvig-holstenske folk«. ²⁹

Blandt de skrifter, der blev forbudt, var flere tryksager, som fremstillede det

slesvig-holstenske standpunkt til det åbne brev på dansk til brug på landet i Nordslesvig. Det gjaldt f.eks. pjecen »Arvefølgens Betydning for Slesvig-Holsten og det aabne Brevs Følger. En kort og fattelig Fremstilling for Landmanden i Nordslesvig«, der var skrevet og oversat af ølbrygger Hans Kopperholdt i Hamborg. Kopperholdt var som nævnt en af Uwe Jens Lornsens tidligste tilhængere i Aabenraa, hvor han 1830-39 udgav Apenrader Wochenblatt, men derpå udvandrede efter at have mistet bladprivilegiet på grund af ugebladets udpræget liberale indhold. I pjecen hed det, at danskerne pønsede på at indlemme Slesvig i kongeriget: »Dette kunde imidlertid kun lykkes dem, naar Slesvig blev adskilt fra Holsten; thi saalænge begge disse Lande holde fast og enige sammen, kan Dansken ikke gjøre dem noget; men har denne først sønderbrudt Baandet, der sammenknytter Hertugdømmerne, saa faaer Danmark let Magt over det lille Slesvig og saa er det ude med dets Friheder og Rettigheder. Deraf følger altsaa ligefrem: at Slesvigs Forbindelse med Holsten, er dets Privilegiers sikkreste Værn. Og derfor maae enhver Slesviger, som ei vil opgive disse Rettigheder, urokkelig holde fast paa Forbindelsen med Holsten, eller med andre Ord: *være og blive Slesvig-Holstener*«.«³⁰

Klarere kunne tilspidsningen i den slesvig-holstenske bevægelses krav til nordslesvigerne næppe formuleres. Pjecen gengav endvidere de slesvig-holstenske »fundamentalsætninger« og vendte sig imod undertrykkelsen af protesterne imod det åbne brev og anklagede regeringen for at »forvanske« de historiske begivenheder. Kopperholdt havde tillige samlet og oversat »Den Neumünsterske Adresse til den Holstenske Stænderforsamling og den Holstenske Stænderforsamlings Adresse til Kongen«, begge med protester imod det åbne brev.³¹ Kopperholdts to pjecer blev trykt i Hamborg. Han ville ikke oplyse til det hamburgske politi, hvem der havde betalt trykningen, der var godkendt af hansestadens censur.

Kopperholdts rolle og den videre fordeling af pjecerne blev tildels oprullet ved en efterforskning, som borgmester G. F. Lassen i Haderslev forestod.³² Det fremgik heraf, at tryksagerne fra Hamborg af Carl Enevold Alsen fra Sønderborg blev bragt i en pakke til købmand Iwersen i Angelbogade i Flensborg. Her blev de fordelt i fire pakker. En pakke bragte Alsen med til købmand Lüders i Sønderborg, der fordelte dem videre til købmand Ahlmann i Gråsten og partikulier Fischer i Augustenborg, begge kendte slesvig-holstenerere. Det lykkedes ikke Lassen at få oplyst, hvordan Ahlmann fordelte pjecerne, men Fischer gav dem videre til slagter Ecklou og dr. Back i Augustenborg samt kromand Math. Matthiesen i Vollerup. Backs eksemplarer gik via skrædder Beckmann i Augustenborg videre til kromand Hans Carstensen i Krumom, der igen hyrede daglejer Jørgen Bruhn fra Sebbelev til at fordele dem til bønder i Majbøl, Mindebjerg, Hørup, Mjang og Lambjerg. Kromand Matthiesens eksemplarer gik bl.a. til synsmand Peter Paulsen i Sundsmark og skovfoged Beck i

Arnkil. Fordelingen på Sydals skete bevidst op til stændervalget i Augustenborg den 3. februar 1847.

En anden pakke gik til købmand Lüders i Aabenraa. Her blev fordelingen »bedrevet særligt aktivt« med deltagelse af bl.a. købmand Johann Jacobsen og bager Asmus Lorenzen. En tredje pakke blev sendt til købmand Todsén i Tønder, som nægtede at redegøre nærmere for udbredelsen her. Den fjerde og sidste pakke gik til dr. Marcus i Haderslev. Han oplyste imidlertid til Lassen at have brændt skrifterne eller brugt dem som korrektur. Højest nogle få kunne være gået videre til besøgende. I hvert fald cirkulerede der kun ganske få eksemplarer af pjecerne i Haderslev amt. Udover de nævnte deltog dr. Roll, kromand Jens Hansen Ibsen og apoteker Hansen i Løgumkloster i fordelingen; sidstnævnte sendte et antal til kromand Jacob Wohlenberg i Røde Kro i Rise sogn. I Højer medvirkede en ukendt Johann Rehr og gæstgiver Christopher Andersen ved fordelingen.

Lassen undersøgte også udbredelsen af en tosproget tryksag med den danske titel »Hovedartiklerne af den Slesvig-Holsteenske Landsforfatning«.³³ Den skulle forestille en udgivelse af Ribprivilegiet fra 1460. Denne »udgivelse« – eller snarere forfalskning – var indholdsmæssigt meget selektiv i forhold til originalen. Den var trykt i et oplag på 500-1000 stk. hos bogtrykker Rathje i Aabenraa, dels for hans egen regning, dels for borgerforeningen i Aabenraa, dels for købmand Lüders og bager Lorenzen. Bagerens bror Tøge Lorenzen sendte bl.a. eksemplarer til købmand Peder Jepsen Martensen i Ærøskøbing.

Borgmester Lassen konstaterede, at mange af de implicerede i fordelingen var medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, men kunne ikke bevise, at foreningen som sådan stod bag. Lassen ønskede en retslig undersøgelse mod fordelerne. Det blev imidlertid frarådet af den slesvig-holstenske provinsialregering på Gottorp. Dels var udfaldet af en retssag usikkert, og man kunne alligevel ikke ramme forfatter og trykker. Pjecerne havde ikke formået at vende stemningen i Nordslesvig, og de implicerede var blevet tilstrækkelig afskrækket fra tilbagefald alene ved afhøringen. Endelig var der efter protesterne indtrådt fred og ro, som ikke burde forstyrres ved en retssag. Denne indstilling blev taget til følge.

Selv om den nordslesvigske hjemmetyskhed ikke fik sine martyrer denne gang, afspejler sagen de skærpede vilkår for den slesvig-holstenske agitation efter det åbne brev og den delvise illegalisering, som bevægelsen ved undertrykkelsen af ytringsfriheden blev tvunget ud i.

Dertil kom 1846-47 to andre slag mod agitationen i Nordslesvig. Da bogtrykker C. G. Meyler døde i oktober 1846, afviste den slesvig-holstenske provinsialregering at give enken mandens privilegium på udgivelsen af Sonderburger Wochenblatt og Sønderborger Ugeblad. Hun fik kun trykkeriprivilegiet,

og de to blade standsede derfor.³⁴ Der er næppe tvivl om, at denne afvisning netop på dette tidspunkt hang sammen med skærpelsen af kursen over for den slesvig-holstenske bevægelse. Derimod skyldtes tabet af *Lyna* som organ for den nordslesvigske slesvig-holstenisme som nævnt, at det lykkedes Dannevirkes redaktør Peter Chr. Koch at overtage bladet. Herefter var det lille lokale *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt* eneste tilbageværende talerør for den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig.

Stændervalgene 1847

En helt lovlig mulighed for at markere sit slesvig-holstenske sindelag fik den nordslesvigske hjemmetyskhed ved valget til den slesvigske stænderforsamling i slutningen af 1847 og begyndelsen af 1848.³⁵

I 1. *landvalgdistrikt* (Haderslev vesteramt) var gårdejer A. H. Posselt fra Københoved blevet valgt til stænderdeputeret ved de to første stændervalg; han var nærmest en konservativ slesviger med hældning til dansk side. Hans stedfortræder var fra 1840/41 den slesvig-holstensk sindede gårdejer H. H. Petersen, Nissumgård, der i 1847 opstillede på ny. Også den holstenske gårdejer J. H. Becker fra den store Nygård i Øster Lindet genopstillede; han erklærede imidlertid, at han trods sin holstenske herkomst ikke ville regnes for slesvig-holstensk kandidat. Gårdejer Peter Meyer fra Skodborg tilhørte som medlem af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening afgjort den slesvig-holstenske fløj. Som stænderdeputeret valgtes med 99 stemmer møller H. A. Krüger fra Bevtoft, hvis dansksindede profil var stærkere end Posselts; Posselt blev med 64 stemmer stedfortræder. Også 3. og 4. pladsen gik til dansksindede kandidater, Hans Nissen i Hammelev og H. D. Kloppenborg i Københoved, med henholdsvis 44 og 19 stemmer. Først derefter fulgte J. H. Becker med 14 stemmer og derefter de to udprægede slesvig-holstener, Petersen med 10 og Meyer med 7. Tilsammen fik Petersen og Meyer altså kun 17 stemmer mod 66 stemmer til de slesvig-holstenske kandidater i 1841. Den skærpede nationalpolitiske konfrontation var her afgjort kommet hjemmetyskerne til skade.

I 2. *landvalgdistrikt* (Haderslev østeramt nord) var denne udvikling endnu tydeligere. Her var den meget velhavende gårdejer Andreas Petersen fra Dalbygård blevet valgt både i 1834/35 og 1840/41. Af de udpræget dansksindede blev han anset for slesvig-holstener, men var dog som nævnt en konservativ slesviger. Det samme gjaldt formentlig hans stedfortræder fra 1840/41, gårdejer Paul M. Dall fra Seggelund. I 1847 blev Andreas Petersen og P. M. Dall væltet af de udpræget dansksindede kandidater, gårdejer P. L. Wiimh på Slaugård og møller Hans I. Staal fra Torning, begge aktive i Den slesvigske Forening. De fik henholdsvis 143 og 106 stemmer. På tredjepladsen kom Chr. H. Juhl fra Hjerndrup, der ligeledes var dansksindet, med 89 stemmer. Andreas

Petersen blev nr. 4 med 64 stemmer og Dall nr. 5 med 39. De tre slesvig-holstenske kandidater, Samuel Holst og Chr. P. Koch fra Mariegård ved Jels (begge medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening) samt kammerherre Krogh, Tåbdrup, fik tilsammen kun 10 stemmer mod 83 stemmer til Holst 1840/41.

Fra 3. *landvalgdistrikt* (Haderslev østeramt syd) er der desværre ikke bevaret nogen valgprotokol fra 1847, hvorfor oplysninger om valget må baseres på avisernes mere ufuldstændige angivelser. Både 1834/35 og 1840/41 var den afgjort dansksindede gårdejer Nis Lorenzen fra Lilholdt valgt som deputeret. Stedfortræder var fra 1840/41 den velhavende gdr. Asmus From fra Sode, der som Lorenzen var medlem af Den slesvigske Forening. I 1847 blev Lorenzen genvalgt med 160 stemmer og fik agent Bruhn, Aarøsund, med 62 stemmer som stedfortræder; også han var medlem af Den slesvigske Forening. På tredjepladsen fulgte blot 4 stemmer fra stedfortræderposten gårdejer J. C. Göhlmann fra Vonsmose med 58 stemmer; han var fremtrædende i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Et andet medlem herfra, gårdejer Hieronymus Petersen fra Søst i Rise sogn i Aabenraa amt, kom med 50 stemmer på femtepladsen, mens den dansksindede møller Boysen fra Tørning placerede sig imellem de to slesvig-holstenske kandidater med 52 stemmer. Tilsammen fik Göhlmann og Petersen altså 108 stemmer, næsten lige så meget som de slesvig-holstenske kandidater i 1841. Der næppe tvivl om, at det rygstød, som hjemmetyskheden her havde i nærheden til det slesvig-holstenske Haderslev og i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening sikrede en temmelig stabil tilslutning også i en modvindsperiode.

I 4. *landvalgdistrikt* (nordlige og vestlige del af Aabenraa amt, østlige del af Tønder amt) var forholdene endnu gunstigere for hjemmetyskheden. Stænderdeputeret var her fra starten gårdejer Thies Hansen Steenholdt fra Ravsted, mens Hieronymus Petersen fra Søst var stedfortræder. Begge var medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. I 1840/41 var der ikke opstillet dansksindede kandidater, og det blev der heller i 1847. Det danskorienterede element, som »folkeadressen« havde vist eksisterede her, var endnu for svagt til at deltage i valget. Steenholdt og Petersen fik med 185 og 124 stemmer en tilvækst i forhold til 1840/41 og dermed et tillidsvotum. På tredje- og fjerdepladsen fulgte gårdejerne Jacob Bendixen fra Løjt og David Bargum fra Havsted; de to moderate slesvig-holstenere fik 52 og 41 stemmer. På femte- og sjettepladsen kom to andre medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, gårdejerne Boy Jürgensen fra Stubbæk og Daniel Hinrichsen fra Øster Terp med 33 og 27 stemmer, og endnu længere nede yderligere et medlem, Mylord på Årtoft, med 3 stemmer.

5. *landvalgdistrikt* bestod af Sundeved med tilgrænsende sogne og havde 1840/41 valgt tingskriver Peter Jepsen, Rinkeæs, som deputeret. Han var

dansksindet og medlem af Den slesvigske Forening. Som stedfortræder havde han den slesvig-holstenske Nis August Matzen fra Krammark på Broagerland. I 1847 var der genvalg til Peter Jepsen med 163 stemmer, mens Matzen med 94 stemmer blev forvist til fjerdepladsen af de danskorienterede kandidater Peter Petersen Surlyk fra Dybbøl (157 stemmer) og Johan Johansen fra Bovrup (113 stemmer). Richelsen kom på femtepladsen med 19 stemmer. Tilsammen fik de slesvig-holstenske kandidater 113 stemmer mod 137 i 1840/41. Valget lignede i meget resultatet i 3. landvalgdistrikt. Hjemmetyskheden havde holdt så nogenlunde stand; dog synes det som om Matzen på Broagerland snarere fik sine mange stemmer som den lokale kandidat, end han fik dem som slesvig-holstener.

Als udgjorde 6. landvalgdistrikt, som siden 1840/41 havde været repræsenteret i stænderne af herredsfoged Steffens fra Nordborg, der var hertug Christian August af Augstenborgs tro kandidat. Det var da kun lykkedes den dansksindede møller H. C. Bladt fra Tandslet at blive stedfortræder. I 1847 kom Bladt imidlertid ind på en klar førsteplads med 276 stemmer, og hans stedfortræder H. H. Kaad fra Tandslet med 220 stemmer var også dansksindet. Matzen fra Krammark og dr. Steffens indtog tredje- og fjerdepladsen med 101 og 83 stemmer. Derefter fulgte kandidater med ukendt sindelag, men under alle omstændigheder var valget med det mistede mandat et nederlag til hjemmetyskerne på Als, der stadig altovervejende fandtes på den nordlige del af øen.

I 7. landvalgdistrikt (Tønderegnet på begge sider af den nuværende grænse) var den hjemmetyske dominans total. I 1840/41 var to sydslesvigere, Detlef Lassen fra Brarup og A. Hansen fra Læk, begge medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, blevet valgt som deputeret og stedfortræder. I 1847 rykkede A. Hansen op som deputeret med 158 stemmer, efterfulgt af D. Detleffsen, Læksgårde, der med 115 stemmer blev suppleant; også han var medlem af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. På tredjepladsen kom med 44 stemmer distriktets første deputerede fra 1834, nordslesvigeren P. Todsén, Mejerholm. Der var ikke opstillet dansksindede kandidater. Mens valgdeltagelsen var ringe fra de nordligste sogne, var den stærk omkring Tønder og i den sydlige del, hvor især Læk var en slesvig-holstensk højborg.

De slesvigske *godsejere* valgte på ny J. G. Kittel på Skovbølgård til den særlige godsejerrepræsentation i stænderforsamlingen.

Mens hjemmetyskerne på landet i Nordslesvig som deres dansksindede naboer stadig overvejende gav deres stemmer til hjemmehørende landmænd, valgte de i købstæderne på ny fremtrædende advokater og embedsmænd fra den slesvig-holstenske bevægelse i Sydslesvig. I *Haderslev* (med Christiansfeld) var den hjemmehørende advokat Peter Gottfriedsen i 1840/41 blevet valgt til deputeret i stedet for Peter Hiort Lorenzen, men han trak sig hurtigt tilbage til

fordel for sin suppleant, kancellisekretær G. F. Claussen fra Slesvig, en noget farveløs slesvig-holstener. I 1847 førtes valgkampen mellem en »hård« slesvig-holstensk fløj med advokat Jürgen Bremer fra Flensborg og Claussen, der som nævnt var opstillet som kandidater af Bürgerverein, og en mere moderat og merkantilt orienteret fløj med storkøbmand og rådmand J. C. Holm og deputeret borger købmand Chr. Juhl fra Haderslev som kandidater. Den sidste fløj fik støtte fra dansk side, men alligevel blev Bremer og Claussen valgt med 84 og 80 stemmer mod 53 til både Holm og Juhl. Da Bremer også blev valgt i Egernførde, blev Claussen alligevel byens deputerede. 67% af købmændene, apotekerne og fabrikanterne stemte på Bremer og Claussen, mens 18% stemte på Holm og Juhl og 15% ikke stemte. Af håndværksmestrene, gæstgiverne, brænderne, slagterne, bagerne og vognmændene stemte 45% på Bremer og Claussen, 37% på Holm og Juhl, mens 18% ikke stemte. Den radikale slesvig-holstenske fløj havde forholdsvis flest tilhængere i borgerskabet.³⁶

I *Aabenraa* var den slesvig-holstenske nationalliberale advokat J. G. Th. Gülich fra Slesvig blevet valgt 1840/41 med advokat Bremer fra Flensborg som suppleant.³⁷ Her blev der ladet op til valget i 1847 med et fællesmåltid kort før julen 1846 til ære for Gülich, Bremer, Th. H. Steenholdt og landinspektør Tiedemann. Der blev skålet for hertugen og prinsen af Nør, men ikke for kongen. Skibsbygmester Paulsen talte for det forbudte slesvig-holstenske flag, og Tiedemann stillede Paulsen i udsigt, at han skulle bygge den kommende tyske flåde! Der blev dog ikke placeret så store ordrer i Aabenraa denne gang, og udenfor rådhuset demonstrerede dansksindede med leveråb for kongen.³⁸ Valget gav med 64 stemmer genvalg til Gülich. Advokat Bremer fik 58 stemmer og blev på ny stedfortræder.³⁹ Fire »loyale« kandidater, bl.a. farvermester Martin Bahnsen, fik tilsammen 13 stemmer, mens seks øvrige kandidater, heriblandt fire medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening (de deputerede borgere Jürgen Asmus Lorenzen, Lorenz Karberg og Boy B. Jessen samt advokat Beseler fra Slesvig), tilsammen fik 10 stemmer. Den slesvig-holstenske dominans var dermed stærk.

Det gjaldt også i *Sønderborg*, byen der i 1840/41 havde valgt Peter Hiort Lorenzen som deputeret og etatsråd Esmarch fra Slesvig som suppleant. Når Hiort Lorenzen overhovedet var valgt, skyldtes det en splittelse af de slesvig-holstenske stemmer. Etatsråden havde fungeret som suppleant efter Hiort Lorensens mandatnedlæggelse og død. Han blev med 44 stemmer genvalgt i 1847, mens etatsråd Engel, ligeledes fra Slesvig og ligeledes medlem af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, med 40 stemmer blev stedfortræder. Derefter fulgte tre lokale kandidater, gæstgiver J. M. Reimuth, senator Matthias Matzen og rådmand J. D. Schmidt, med 30, 23 og 11 stemmer. Reimuth var danskorienteret, Matzen og Schmidt formentlig også.⁴⁰

Tønder var under total slesvig-holstensk dominans. 1840/41 var advokat W.

H. Beseler fra Slesvig blevet byens deputerede, mens købmand J. C. Todsén blev stedfortræder. Den samme konstellation viste sig i 1847. De to fik størstedelen af stemmerne, henholdsvis 49 og 37, mens 11 kandidater, hvoraf de var 5 medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, fik 24 stemmer. Imidlertid hævdede regeringen, at Beseler med sin bestalling som advokat måtte betragtes som en embedsmand, der først kunne indtage sin plads i stænderforsamlingen med dens tilladelse. Regeringen prøvede at udelukke denne førende slesvig-holstenske politiker fra stænderpolitikken. Da stedfortræderen J. C. Todsén som en god slesvig-holstener nægtede at overtage mandatet, måtte der nyvalg til. I mellemtiden fik Beseler afviklet sin advokatforretning, hvorefter han var frit stillet. Ved nyvalget i februar 1848 fik Beseler 46 stemmer og Todsén 36. Øvrige kandidater fik på ny et ubetydeligt antal.⁴¹ Regeringen fik dermed intet ud af sin udemokratiske manøvre.

Tønder skilte sig ud fra de øvrige købstæder ved at have en hjemmehørende næringsdrivende på suppleantpladsen, ellers var de deputerede og stedfortræderne fra byerne alle embedsmænd eller advokater fra Slesvig eller Flensborg. Nordslesvigske købmænd og håndværksmestre fandtes længere nede på listerne og fik som regel beskedne stemmetal. Hjemmetyskerne foretrak tydeligvis de veltalende og ideologisk velfunderede kandidater sydfra frem for det praktiske livs mænd fra deres egen midte.

Mobiliseringen 1840-1848

Resultaterne fra stændervalgene underbygger indtrykket fra adresserne om det åbne brev. Den slesvig-holstenske bevægelse var i defensiven på landet i den nordlige og østlige del af Nordslesvig, men dominerede stadig i den sydlige del, og købstæderne sluttede fuldt og helt op om den. Den ihærdige slesvig-holstenske agitation op gennem 1840'erne havde dermed medvirket til en øget polarisering af befolkningen. Noget generelt gennembrud for den slesvig-holstenske tanke var derimod ikke opnået. Det samme gjaldt den danske bevægelse. Størstedelen af befolkningen var endnu uengageret i den nationale strid. Normalt var det kun voksne mænd, som underskrev adresserne. Der var i Nordslesvig efter folketællingen 1845 på landet (med flækkerne) 34-35.000 mænd, som var fyldt 20 år, i købstæderne ca. 5000, tilsammen knap 40.000.⁴² Sammenlignet hermed udgjorde underskrifterne på protesterne imod det åbne brev højst et par procent, mens rundt regnet en tiendedel havde skrevet under på den danske »folkeadresse«. På landet var forholdet yderligere til ugunst for den slesvig-holstenske bevægelse. I købstæderne så det noget bedre ud. Mens »folkeadressen« ingen tilslutning havde herfra, udgjorde protesterne mod det åbne brev en lille tiendedel.

Et tilbageblik på antallet af underskrifter på de slesvig-holstenske petitioner

Tabel 11. Antal underskrifter på slesvig-holstenske petitioner fra købstæderne 1836-1847.⁴³

År	Haderslev	Aabenraa	Sønderborg	Tønder
1836	69 (stænderforening)	92 (stænderforening)-	-	-
1838	420 (do. og andre krav)	122 (do.)	205 (stænderforening)	-
1839/40	139 (tronskifte)	78 (tronskifte)	-	180 (tronskifte)
1840	-	118 (mod sprogreskript) 120 (stænderforening)	-	118 (mod sprogreskript) 111 (stænderforening)
1842	278 (mod Hiort-Lorenzen)	53 (stænderforening) 39 (mod dansk skibsmærke) 108 (tak til stænderflertal)	77 (mod Hiort-Lorenzen)	208 (tak til stænder)
1843	-	-	110 (do.)	-
1844	124-132 (flere krav)	61 (flere krav)	76 (finansiel adskillelse)	208 (flere krav)
1844/45	85 (til holstenske stænder)	104 (til holstenske stænder)	49 (til holstenske stænder)	203 (til holstenske stænder)
1846	151 (mod åbne brev etc.)	132 (mod åbne brev)	ca. 54 (mod åbne brev)	101 (mod åbne brev)
1847	237 (mod dansk gymnasium)	-	-	-

i købstæderne fra 1836 til 1847 tyder på, at bevægelsen også her stod i stampe (tabel 11).

Der var visse fællestræk. Adresserne fra 1836 til og med tronskiftet 1839/40, hvor indholdet mere var slesvigsk reformliberalisme end slesvig-holstensk separatisme, fik mange underskrifter. Det samme gjorde adresser, der protesterede imod danske offensive skridt som sprogreskriptet, Peter Hiort Lorenzens danske tale i stænderne eller Haderslev katedralskoles omdannelse til et dansk gymnasium. Derimod stod det ringere til med tilslutningen til de adresser, som fra 1842 udtrykte slesvig-holstenske kernekrav i separatistiske eller direkte danskfjendtlige vendinger. Denne tendens er meget tydelig i Sønderborg, men er også klar i Aabenraa og Haderslev. I Tønder var der en høj mobilisering også på rene slesvig-holstenske standpunkter.

Tønder adskilte sig også ved mange underskrifter i forhold til antallet af voksne mænd i byen. I Haderslev og Aabenraa blev adresser med de slesvig-holstenske kernekrav ved midten af 1840'erne typisk underskrevet af en tiendedel af de mulige underskrivere, i Tønder af op imod en fjerdedel. Det var meget også sammenlignet med sydslesvigske byer. Slesvig by mobiliserede f.eks. mellem en syvendedel og en sjettedel af de voksne mænd for adresserne i arvefølgesagen 1844/45 og 1846. Selv i Tønder var der imidlertid færre underskrivere i 1846 end i 1844/45. I Sønderborg blev tilslutningen klart mindre, jo mere bevægelsen fjernede sig fra sit udgangspunkt i slesvigsk reformliberalisme. Når de nordslesvigske købstæder i 1840'erne blev antaget for slesvig-holstensk dominerede, skyldtes det reelt ikke så meget en stor tilslutning i bredden, men snarere fraværet af en dansk modpart.

17. Sammenfatning 1815-1847

Hjemmetyskheden i Nordslesvig var næppe tænkelig uden Dahlmann og Falcks formulering af en slesvig-holstensk liberal ideologi i årene 1814-16. Selv om både ældre og nyere strømninger løb sammen i de nordslesvigske magistraters forfatningspetitioner fra 1816-17, var de navnlig i Aabenraa og Sønderborg præget af de to kielerprofessorers tanker. Reaktionsperioden indtil 1830 gav kun plads til traditionel kongetroskab og helstatspatriotisme, men i 1830 genoplivedes de liberale tanker af Uwe Jens Lornsen. Skønt hans forfatningsaktion var forgæves, bidrog den afgørende til de følgende års genrejsning af liberalismen i hertugdømmerne. Også uden denne er hjemmetyskheden utænkelig.

Hjemmetyskheden opstod fra omkring 1840. Den forenede tre strømninger, som hver især var kendetegnet ved en særlig udviklingslinje, selv om ingen af dem førte den lige vej frem mod et på forhånd fastlagt mål, men var undergivet påvirkninger fra den europæiske storpolitik og den danske modstander i Nordslesvig og København. De tre linjer mødtes ved midten af 1840'erne uden at deres særpræg af den grund udviskedes helt. På det tidspunkt blev den slesvig-holstenske bevægelse definitivt hjemmetyskhedens politiske manifestation, selvom der stadig var nordslesvigske nuancer.

Den første og stærkeste strømning gik fra nordslesvigske reformliberalisme over slesvig-holstensk liberalisme til tysk-slesvig-holstensk nationalliberalisme. Den var byernes og navnlig borgerskabets vej til hjemmetyskheden. Den nordslesvigske reformliberalisme vandt fra midten af 1830'erne frem i Aabenraa og Haderslev, efterhånden også i Sønderborg, men kunne ikke gøre sig gældende i Tønder. Den var båret af lokale personligheder med rod i byernes erhvervsliv og havde tilslutning såvel blandt købmænd som håndværkere og akademikere. Den markerede sig lokalt ved krav om demokratisering af bystyret og overfor stænderne med ønsker om offentlige besparelser, faste sporteltakster, trykkefrihed, stænderforsamlingernes åbning for offentligheden og skattebevillingsret til stænderne. Dens vigtigste mærkesag var en forening af hertugdømmernes to stænder. Argumentationen herfor var i første række praktisk betonet med en begrænset inddragelse af den historiske ret, og der lå ingen slesvig-holstensk separatisme heri; den nordslesvigske liberalisme var endnu slesvigske-helstatslig-patriotisk og kongetro og på ingen måde danskfjendtlig.

Udviklingen fra nordslesvigske reformliberalisme til slesvig-holstensk liberalisme havde de liberales skuffede forventninger til stænderne som udgangspunkt. Den gjorde de slesvig-holstenske historiske »landsrettigheder« og

opfattelsen af den danske konge udelukkende som hertug i Slesvig og Holsten til hovedhjørnesten i de liberales politiske forestillingsverden. Omorienteringen begyndte i Aabenraa, hvor de liberale i 1838 fik kontakt til advokater fra Slesvig og ved et suppleringsvalg til stænderne valgte to advokater herfra som deputeret og stedfortræder. Den blev fremskyndet ved den nye konge Christian 8.s afvisning af de liberales adresser ved tronskiftet 1839/40, der uden omsvøb stillede krav om forfatningsreformer. Den slesvig-holstenske liberalisme fik ved denne lejlighed et pludseligt gennembrud i Tønder. Den satte tillige et stærkere præg på Haderslev, men her som i Aabenraa stod de konservative småborgere af udviklingen, og i Sønderborg holdt flertallet fast ved den nordslesvigske reformliberalisme. Forskellen mellem byerne sås ved stændervalget 1840/41, hvor fremtrædende slesvig-holstenske advokater blev valgt som deputerede i Aabenraa og Tønder, mens Haderslev valgte en hjemmehørende slesvig-holstensk advokat og Sønderborg den nordslesvigske liberalismes hidtidige anfører Peter Hiort Lorenzen.

På dette tidspunkt var den videre forvandling fra slesvig-holstensk liberalisme til tysk-slesvig-holstensk nationalliberalisme begyndt. Den fransk-tyske Rhinkrise i 1840 rejste en stærk national stemningsbølge i Tyskland, der også slog ind over hertugdømmerne, med den forskel, at den ikke blev rettet mod franskmændene, men mod danskerne. Mistroen til »den danske propaganda« var allerede vakt i slutningen af 1830'erne ved bestræbelserne på at styrke det danske sprog i Nordslesvig. Den fik næring ved sprogreskriptet fra 1840, der indførte dansk rets- og forvaltningsprog på landet i Nordslesvig, således som de liberale i de slesvigske stænder havde ønsket det endnu i 1838. Stærk blev mistroen i 1842, da de danske liberale af frygt for Danmarks afhængighed af Det tyske Forbund og som reaktion mod tyske »admiralsstatsplaner« i Rhinbevægelsens kølvand med udfordrende ord af Orla Lehmann forlangte det »Danmark til Ejderen«, som slesvig-holstenerne måtte reagere skarpt imod. Hvor fjendebilledet oprindeligt var »et bestemt parti«, blev det nu »danskerne« slet og ret, og de sidste følelsesmæssige bånd til helstaten blev kappet over, skønt kongen og regeringen videreførte helstatspolitikken. Danmark blev kaldt et fremmed land, det danske sprog anset som et fremmedelement i hertugdømmernes offentlige liv. De stænderdeputerede, som hjemmetyskerne i Aabenraa og Tønder valgte, var talsmænd for en national monokultur i hertugdømmerne udelukkende baseret på tysk sindelag og sprog.

Der blev fra begyndelsen af 1840'erne til stænderne fremsat krav, der havde til hensigt at føje led til led til en slesvig-holstensk statsdannelse, d.v.s. overvinde de »deficits«, som skilte hertugdømmerne fra national enhed og selvstændighed. Det gamle krav om foreningen af de slesvigske og holstenske stænder fik i 1840 en følelsesbetonet national drejning. I 1842 blev der, på ny med Aabenraa som frontløber, fremsat krav om finansiel og militær adskillelse

af kongeriget og hertugdømmerne samt om et slesvig-holstensk søflag og skibsstempel. I 1844 kom hertil krav om, at præster og andre embedsmænd skulle være hjemmehørende i hertugdømmerne, at kongerigets og hertugdømmernes administration helt skulle adskilles samt at der oprettedes en landsbank, et landmilitærakademi og et forstinstitut i hertugdømmerne. Blev disse krav realiseret, var kun regent og udenrigspolitik fælles for kongerige og hertugdømmer. Også her blev der tilstræbt en ændring, ganske vist på længere sigt. Fra 1844 optog den slesvig-holstenske ideologi det augustenburgske arvekrav, som ville føre til en augustenborger som hertug over Slesvig og Holsten ved den oldenburgske kongeslægts uddøen. I Tønder antydedes samme år ønsket om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund; i 1846 blev dette ligeud formuleret som krav i Haderslev, Aabenraa og Tønder.

Sideløbende med forvandlingen af den slesvig-holstenske liberalisme til tysk nationalliberalisme iværksattes en ihærdig politisk agitation for de slesvig-holstenske krav. Fase B i Miroslav Hrochs model for nationale bevægelsers udvikling er dermed dækkende for hjemmetyskhedens udvikling, og dens begyndelse kan tidsfæstes til de første år af 1840'erne. I 1840 blev *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt* og *Lyna* slesvig-holstenske organer, fra 1840/41 var borgerforeningerne i Haderslev og Aabenraa slesvig-holstenske kraftcentre, og i 1841 afholdtes fællesspisninger efter stændervalgene i Haderslev, Aabenraa og Tønder. Samme år fødtes slagordet »up ewig ungedeelt« i Aabenraa. 1842/43 brød sangerbevægelsen igennem efter tysk mønster med Liedertafler i Aabenraa, Tønder, Haderslev, Augustenborg og Sønderborg, senest fra 1844 tillige i Gråsten og Højer og senest fra 1845 i Ulkebøl. I 1843 afholdtes en stor folkefest på Mønterhøj ved Aabenraa og en mindre fest for Tønder bys lybske ret. De følgende år var der lokale sangerfester bl.a. i Augustenborg og en folkefest på Vesterblegen i Tønder. Fra 1843 fik slesvig-holstenske faner stærk udbredelse, først med Slesvigs og Holstens forenede våben på en rød dug, fra 1844 med de blå-hvid-røde »landsfarver«. I 1844 blev »Schleswig-Holstein meerumschlungen« et nationalt tophit på sangkorenes repertoire. De slesvig-holstenske faner og farver skabte imidlertid også konfrontationer med kongetro småborgere og arbejdere, og i 1845 blev de forbudt. Samtidig kulminerede sangerbevægelsen.

Set udefra gav agitationen den slesvig-holstenske bevægelse et solidt greb om de nordslesvigske købstæder og de fleste småbyer, mens den danske bevægelse nærmest var fraværende her. Den slesvig-holstenske bevægelse vandt tilslutning i borgerskabet, navnlig i dannelsesborgerskabet og blandt købmænd, skibsredere og velhavende håndværkere, mens de jævne håndværksmestre og de småhandlende blev mere tilbageholdende, jo mere udpræget slesvig-holstensk og tysk det liberale parti blev. Kommiser og håndværksvende deltog i et vist omfang i sangforeningerne; ellers var interessen for den

slesvig-holstenske sag blandt arbejderne lig nul, og dette forhold var gensidigt.

På landet opnåede den slesvig-holstenske agitation kun sporadiske resultater. Her fulgte man sin egen vej til hjemmetyskheden. Den gik fra modstanden mod de danske sprogreformkrav over protesterne imod Peter Hiort Lorenzens danske tale i stænderne og »sogneopstandene« imod »den danske propaganda« til dannelsen af Sognefogedforeningen. Den var proprietærernes, storbøndernes og de velstående gårdmænds vej. Hvor byernes var liberal og offensiv, var den konservativ og defensiv. Udgangspunktet var den slesvigske identitet, som dominerede den politiske tankegang hos bønderne endnu i 1840'erne. Den havde intet med den nationale tankeverden at gøre, om end det skete, at man herfra lånte udtryk for at sætte ord på en ellers sjældent formuleret og måske diffus slesvigske fællesskabsfølelse. Denne regionale identitet så hertugdømmet Slesvig som et selvstændigt led i det dansk-tyske helstatsmonarki og beroede på en forestilling om ældgamle rettigheder og nedarvede indretninger, der sikrede de slesvigske bønder bedre vilkår og større velstand end standsfællerne nord for Kongeåen. Intet tyder på, at der hermed var forbundet nogen hertugtradition fra gottorpertiden før 1721; tværtimod hang den slesvigske identitet tæt sammen med bøndernes traditionelle kongetroskab.

Den slesvigske identitet var ikke så skarpt afgrænset sydpå, og i hvert fald stod det bønderne klart, at de økonomiske forbindelser til Holsten og Hamborg var vigtige. Det gav det tyske sprog en høj status, men overordnet indgik det i den slesvigske identitet, at dansk, tysk og frisisk var ligeberettigede, at sprogene ikke måtte sætte skel og at de tre befolkningsgrupper skulle leve i fred med hinanden, ligesom både danskerne og holstenerne var slesvigernes brødre.

Ud fra denne ligevægtstankegang måtte slesvigerne tage afstand fra de nationale uromagere, hvad enten de fandtes i den danske eller den slesvig-holstenske bevægelse. I første omgang, indtil midten af 1840'erne, blev faren fra nord, med Jens Wulffs ord fra »de danske probagandister«, anset for den største. Det viste sig første gang i 1838, hvor bønder i Nordborg på tilskyndelse fra hertug Christian August af Augustenborg vendte sig mod ønsket om dansk rets- og forvaltningssprog på landet i Nordslesvig. I 1840, efter at ønsket var imødekommet af kongen, fik de følgeskab af flere protester fra byer, flækker og sogne i den sydlige del af det berørte område. Også disse tilkendegivelser fremkom i et omfang efter tilskyndelser fra folk udenfor bondestanden, det være sig hertugen og hans agenter eller lokale sognepræster. Man skal næppe lægge for stor vægt på de enkelte udsagn i protesterne, men nok på de overordnede synspunkter, som var utilfredsheden med forandringer i det bestående, nødvendigheden af at kunne tysk og frygten for indførelsen af danske indretninger i hertugdømmet Slesvig, måske endog dettes indlemmelse i kongeriget. Til disse synspunkter var der opslutning fra brede kredse i landbosamfundet, mest fra gårdmændene.

I første omgang blev næppe mange almindelige bønder ledt til den slesvig-holstenske bevægelse ad denne vej, men nok stænderdeputerede som Peter Todsen på Mejerholm og Thies Hansen Steenholdt i Ravsted og andre storbønder i den sydlige del. Det lykkedes heller ikke med det forsøg, som hertugen og Beseler gjorde i 1842 på at fremprovokere protester mod en afståelse af Haderslev amt til kongeriget. De indkomne adresser afspejlede på ny en slesvigsk identitet, men ikke fra alle sogne en protest imod det danske sprog i stænderne. Først efter den danske bevægelses fremstød med det første møde på Skamlingsbanken og dannelsen af Den slesvigske Forening i 1843 fik de konservative slesvigske protester mod den danske bevægelse bred tilslutning med »sogneopstandene« i Haderslev østeramt og adresserne fra Als-Sundeved og tilstødende områder 1843/44. På slesvig-holstensk side var man klar over de muligheder, som lå i disse protester. Førre i protesterne i Haderslev østeramt var en række sognefogder, der stod udenfor Den slesvigske Forening. De dannede i 1844 Sognefogedforeningen.

I kulissen søgte såvel de liberale slesvig-holstenere i Haderslev som hertugens tillidsmænd at trække de konservative slesvigere til sig gennem dansksprogede artikler i *Lyna*, ved at invitere dem til fest i Bürgerverein og ved at udnytte Den slesvigske Forenings konflikt med Christian 8. til at slå på de kongetro og fredssøgende strenge. Kronen på værket skulle omdannelsen af Sognefogedforeningen til Den slesvig-holstenske patriotiske Forening i 1845 være. Denne forening var i begyndelsen ledet af bønder fra Haderslev amt og fik nogen tilslutning herfra og fra Haderslev by og det øvrige Nordslesvig, særlig fra købmænd, redere, fabrikanter og håndværkere i byerne og fra godsejere, ladegårdsforpagtere, proprietærer, møllere, storbønder og gårdmænd på landet. Trods dyrskuer og andre initiativer rettet mod bondestanden gik tilgangen i Nordslesvig imidlertid snart i stå. Kun et lille mindretal af de konservative slesvigere lod sig føre til slesvig-holstenismen. I stedet blev det medlemmer fra Sydslesvig og Holsten, som bragte foreningen over det døde punkt i 1846/47. De indtrådte efter Christian 8.s »åbne brev« fra 1846, hvor det augustenburgske arvekrav afvist.

Den tredje vej til den slesvig-holstenske bevægelse var netop den augustenburgske. Dens udgangspunkt var en enkelt mand og hans kamp for sin slægts arvekrav på den danske trone eller i det mindste på hertugdømmerne. I kraft af hertug Christian Augusts rigdom og betydelige politiske evner var den stærk nok til at sætte sit særlige præg på hjemmetyskheden i Nordslesvig. Det gjaldt i særdeleshed i hertugens eget nærområde, hvor hoffet sammen med afhængige beboere i de to slotsbyer Augustenborg og Gråsten og hertugens embedsmænd, godsfunktionærer og forpagtere villigt sluttede op om den slesvig-holstenske bevægelse og fik følgeskab af andre, der havde forretningsmæssige eller sociale fordele ved gode forbindelser til hertugen.

Fra sin far, hertug Frederik Christian 2., havde Christian August arvet et ambitiøst syn på slægtens arvekrav og muligheder. Det bød ham at vogte nøje over sine privilegier som hertugdømmet Slesvigs største godsejer, ligesom han udnyttede sin faste plads i stænderforsamlingen til fordel for en udpræget konservativ politik, samtidig med at han til fulde forstod betydningen af den offentlige mening. Fra slutningen af 1830'erne arbejdede hertugen aktivt for sit arvekrav i udlandet. Fra begyndelsen var han en hård modstander af dansk rets- og forvaltningssprog på landet i Nordslesvig og stod bag petitioner mod dette såvel i 1838 som i 1840. Selv om modstanden snarere var dynasti- end sprogpolitisk bestemt, skabte den forbindelser til slesvig-holstensk side. En egentlig alliance mellem hertugen og den slesvig-holstenske bevægelse kom i stand fra 1842. Deres fælles interesse i hertugdømmernes størst mulige selvstændighed i forhold til kongeriget overskyggede hertugens ærkekonservatisme og slesvig-holstenernes liberalisme og stigende tyske orientering. Fra 1844 indgik det augustenburgske arvekrav som et af tre punkter i slesvig-holstenernes politiske trosbekendelse, da det ad åre kunne føre til hertugdømmernes fuldstændige løsrivelse fra Danmark.

Hertugen virkede bag kulisserne for den slesvig-holstenske sag. Han holdt sig orienteret om den lokale udvikling gennem et net af kontakter, hvoraf flere virkede som egentlige politiske agenter. Han dækkede underskuddet ved udgivelsen af *Lyna* som tosproget avis og betalte redaktøren af *Sonderburger Wochenblatt* og *Sønderborger Ugeblad*, som han tillige forsynede med anonyme artikler. Han stillede penge, faciliteter og fyrstelig aura til rådighed for *Augustenburger Liedertafel* og sikkert også de andre slesvig-holstenske sangkor i *Als-Sundeved-området*, samtidig med at han appellerede til den slesvigske selvstændighedsfølelse ved at iværksætte en adresse blandt bønderne.

Christian 8.s »åbne brev« fra 1846 smedede augustenborgerne og den slesvig-holstenske bevægelse sammen i et skæbnefællesskab. Kongens afvisning af augustenborgernes arvekrav blev mødt af voldsomme protester. Herefter var der ingen vej tilbage for hertugfamilien i forhold til kongen, og den slesvig-holstenske bevægelse udviklede sig også i Nordslesvig i en radikal retning med krav om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. Regeringens indskrænkninger i presse- og mødefriheden tvang den til halvt illegale handlinger. I den situation kunne den danske bevægelse ved snild appel til den slesvigske særfølelse vinde frem blandt det store tavse flertal, der endnu stod afvisende overfor det nationale røre, således som »folkeadressen« og stændervalgene i 1847 viste. Nu var det dens tur til at have den traditionelle kongetroskab og det tavse flertals trang til fred og harmoni på sin side.

Kun ved ydre begivenheders indflydelse kunne den slesvig-holstenske bevægelse gøre sig håb om fornyet fremgang i Nordslesvig.

HJEMMETYSKERNE I
REVOLUTIONSÅRENE
1848-1850

18. Hjemmetyskerne og den slesvig-holstenske opstand marts-april 1848

Revolution i Frankrig og Tyskland – forår og sommer 1848

1848 står i erindringen som det store revolutionsår i europæisk historie.¹ Misvækst førte 1846/47 til en almindelig ernæringskrise. Modsætninger, som den forstærkede modernisering fra 1830'erne havde fremkaldt, tilspidsedes. I revolutionerne sammenknyttedes fire konflikter: Bøndernes krav om afskaffelse af resterne af godsejernes feudale overherredømme, det liberale borgerskabs pres mod de enevældige fyrster for at opnå frie forfatninger, underklassens protest mod de elendige sociale forhold og de »utilfredsstillede« folkeslags kamp for national enhed og selvstændighed. Den betydning, disse fire konflikter indbyrdes fik for revolutionen, varierede fra land til land. Her skal fokus navnlig rettes mod den nationalpolitiske dimension.

Som i 1830 antændte begivenheder i Frankrig lunten. Den 22. februar 1848 udbrød der uroligheder i Paris. De førte allerede to dage senere til det franske kongedømmes fald og republikkens indførelse. Fra Frankrig sprang revolutionen videre østover til Tyskland.² Det skete, uden at nogen her rigtig ville det. Historikeren Wolfgang J. Mommsen taler om »den utilsigtede revolution [die ungewollte Revolution]«, fordi den organiserede opposition mod fyrstemagten i Tyskland havde indstillet sig på reformer. Det gjaldt såvel den moderate nationalliberale enhedsbevægelse som demokraterne med deres videregående forfatnings- og socialpolitiske mål. Alligevel skyldede »martsbevægelsen« ind over landet med dens krav om frie forfatninger, pressefrihed, forenings- og forsamlingsfrihed, offentlig og mundtlig strafferetspleje, folkelig medvirken ved domstolene og oprettelsen af et fællestysk parlament. Den greb i første omgang byerne i Rhinlandet. Her fik den for det meste et fredeligt forløb med utallige forsamlinger og demonstrationer, resolutioner, adresser og petitioner, grundlæggelse af komiteer, foreninger og forbund samt oprettelse af borgervæbninger. Førrende liberale fra Vest- og Sydtyskland mødtes den 5. marts i Heidelberg. Her lykkedes det de moderate at give bevægelsen et stærkt nationalt præg og lægge en kurs for samarbejde med regeringerne. I centrum stod kravet om en folkevalgt tysk nationalforsamling. Et syvmandsudvalg blev nedsat for at forberede valget til denne og indkalde førende liberale til et »forparlament«.

Nok så meget paralyseret af skrækken for en gentagelse af den store franske revolution som virkelig truet af en voldelig samfundsomvæltning tabte den herskende elite troen på sin magt. I selvsamme øjeblik mistede befolkningen

troen på autoriteterne. Fyrsterne i Bayern og næsten samtlige mellem- og småstater gav i begyndelsen af marts efter for presset. Nationalliberale ledere blev optaget i regeringen, så »martsministerierne« blev konservativt-nationalliberale koalitioner. Den gamle og den nye elite enedes snart om at »lukke« revolutionen med forfatningsændringer og sociale reformer for dermed at udgrænse de mere radikale demokrater.

I de enevældigt styrede stater Preussen og Østrig flød der blod, før revolutionen sejrede. I Berlin var der den 14. marts sammenstød mellem militær og demonstranter, og den 18. faldt nogle skud ved en demonstration på slotspladsen. De blev signalet til berlinere af alle klasser om at bygge barrikader i byens gader. I de følgende blodige kampe med mere end 300 døde holdt barrikaderne stand mod militærets forsøg på at slå opstanden ned, og kong Friedrich Wilhelm 4. trak tropperne bort fra den preussiske hovedstad. Den 21. marts tilsluttede han sig oprettelsen af en tysk nationalstat med ordene »Preussen går herefter op i Tyskland«. Den 29. marts blev der optaget førende liberale i den preussiske regering.

I Wien førte den gærende utilfredshed den 13. marts til en storm på den nedreøstrigske stænderforsamling. Militæret skød ind i mængden, og som i Berlin blev der svaret med barrikadebygning. Borgervæbningen blev kaldt ud for sammen med hæren at genskabe ro og orden, men gik i stedet over på revolutionens side. Kejseren afsatte derpå fyrst Metternich som regeringschef. Den 15. marts gav han løfte om en helstatsforfatning. I Wien blev magten herefter udøvet af et borgerudvalg med støtte af borgervæbningen og studenterne, mens militæret trak sig tilbage. Det så ud, som om revolutionen også havde sejret i Østrig.

Også Det tyske Forbund blev påvirket af revolutionen. Forbundsforsamlingen erklærede sig for pressefrihed og indførte det sort-rød-gyldne revolutionsflag som rigsfane. Den støttede de liberales syvmandsudvalg i valgforberedelserne og »forparlamentet« i Frankfurt, som i dagene 31. marts til 3. april lagde kursen for den videre politiske udvikling. Samarbejdet mellem gamle og nye institutioner fungerede også her, men demokraterne trængte på for at udnytte revolutionen til at indføre en forbundsrepublik efter amerikansk forbillede med »folkesuveræniteten« som samfundets øverste magt. De opererede på baggrund af uroen i underklassen, der i de store byer truede med at komme ud af kontrol, ligesom der særlig i Sydvesttyskland, Hessen og Slesien var bondeuro vendt mod godsejerne. Den 12. april 1848 iværksatte demokraterne med udgangspunkt i Baden »den anden revolution« for at indføre en tysk republik, men planerne om at rejse hele den tyske underklasse mislykkedes, og revolutionen blev nedkæmpet af tropper fra Baden og Hessen.

Opstanden uddybede splittelsen mellem nationalliberale og demokrater. Demokraterne organiserede sig i »demokratiske foreninger« eller »folke-

foreninger«, de nationalliberale i »konstitutionelle foreninger« eller »fædrelandsforeninger«. Dertil kom arbejderforeningerne, hvoraf en del i august-september samledes i »Allgemeine deutsche Arbeiter-Verbrüderung«. Da de konservative havde fundet deres ben efter revolutionen, organiserede de sig i »patriotiske foreninger« eller »Preussenforeninger«. I Sydtyskland opstod katolske foreninger, der ville sikre kirkens uafhængighed af staten. Partimod-sætningerne gik ikke kun mellem republikanerne, tilhængerne af det konstitutionelle monarki og det gamle systems mænd, mellem klasserne og mellem konfessionerne; der var også strid om magtfordelingen mellem riget og enkeltstaterne. Og så var der det store spørgsmål om afgrænsningen af det kommende tyske rige, dels i forhold til de ikke-tyske nationaliteter, dels om rigssamlingen skulle være med eller uden Østrig i en »stortysk« henholdsvis »lilletysk« løsning.

Den kommende tyske Nationalforsamling stod overfor mange problemer. Nordslesvigerne kunne give deres besyv med ved at vælge repræsentanter til dette parlament. I det hele taget blev den indre udvikling i Tyskland og i hertugdømmerne Slesvig og Holsten fra maj 1848 stedse vævet mere ind i hinanden. Skildringen heraf bliver derfor integreret i de kommende afsnit.

»Folkeforåret« 1848

Mange steder stod kampen for national selvbestemmelse i centrum for revolutionen. Derfor blev forårs månederne 1848 kaldt »folkeforåret [Völkerfrühling]«. Det bestemte klimaet fra Polen i øst til Irland i vest, fra Italien i syd til det dansk-islandsk-slesvigsk-holstenske monarki i nord.

I *Polen* tyvstartede »folkeforåret« i februar 1846. Men som det ofte går, når foråret er for tidligt ude, blev blomsterne her grundigt svedet af frosten. Den nationalrevolutionære del af adelen planlagde sammen med den polske eksilkomité i Frankrig opstande, der i februar 1846 skulle bryde ud i Posen (den preussiske del), Galizien (den østrigske del) og fristaden Krakow. Herefter skulle Kongrespolen (den russiske del) følge trop og en egentlig befrielseskrig udkæmpes. Stikkere røbede planen til det preussiske politi, som fik opstanden i Posen standset allerede før dens udbrud. Alligevel iværksatte de revolutionære aktionen i Galizien. Her fik den et katastrofalt forløb, fordi bønderne ikke som tidligere forholdt sig ligegyldige over for opstanden, men vendte sig imod den, da de frygtede, at godsejerne ville genindføre livegenskabet. De østrigske myndigheder kunne fra kulissen tilskynde bønderne til at svide herregårdene af og slå de oprørske godsejere ihjel. Over 1200 blev dræbt og Krakow indlemmet i Østrig. Det hævnedes sig, at den polske nationalbevægelse ikke havde fundet en troværdig løsning på bondestandens feudale afhængighed af adelen. Efter dette nederlag forholdt polakkerne i Kongrespolen sig i ro.

De bitre erfaringer fra 1846 gjorde polakkerne forsigtige i 1848. En nydannet nationalkomité i Posen ville opnå et frit Polen ved at samarbejde med de tyske revolutionære mod det reaktionære zarrige. Den opstillede militser til en krig mod Rusland og indsatte polske embedsmænd i stedet for preussiske. Det kom til sammenstød mellem polakker, tyskere og jøder. Da den preussiske regering i april besluttede sig for en deling af Posen i en mindre østlig del, som skulle udgøre et selvstændigt hertugdømme med et vist polsk selvstyre, og en større vestlig del, der skulle indlemmes i Det tyske Forbund, rejste det en storm af vrede hos polakkerne, som afviste endnu en deling af polsk område. De polske militser ville herefter ikke lade sig afvæbne, og i slutningen af april og begyndelsen af maj kom det til fægtninger mellem militserne og modrevolutionære preussiske tropper. Militsernes nederlag var hurtigt beseglet, og de kapitulerede allerede i maj.

I Galizien blev der tilsvarende dannet en nationalkomité, som tog kontakt til de østrigske revolutionære for at opnå støtte mod russerne, og der blev opstillet en polsk nationalgarde. Men den østrigske regering gentog sin succes fra 1846. Ved at afskaffe hoveriet i Galizien blev bønderne pacificeret, og de revolutionære polakkers bastioner i byerne Krakow og Lemberg blev indtaget af den østrigske hær henholdsvis i april og november 1848. I den russiske del af Polen standsede konspirationerne, da zaren mobiliserede de russiske tropper.³

Stort bedre gik det ikke de andre slaviske folk, som sad i klemme mellem Tyskland, Østrig og Rusland. *Tjekkerne* krævede i marts 1848 det tjekkiske sprogs ligeberettigelse med tysk i offentlige anliggender, indkaldelse af en fælles landdag for Böhmen, Mähren og tjekkisk Slesien, en fælles forfatning for disse lande og deres udskillelse af Det tyske Forbund.⁴ På loyal vis blev der sendt en deputation til kejseren i Wien. Den fik et undvigende svar, og en ny blev sendt af sted med en kraftigere resolution og skærpede krav, bl.a. om en tjekkisk centraladministration i Prag. I begyndelsen af april opnåede tjekkerne et delvis imødekommende svar fra Wien, som styrkede deres loyalitet mod det habsburgske monarki. De afslog at sende repræsentanter til den tyske nationalforsamling i Frankfurt og boykottede valget hertil.

I stedet indkaldte tjekkiske ledere til en *panslavisk kongres* i Prag. I begyndelsen af juni mødtes her ca. 350 tjekker, polakker, kroater, serbere og slovakker som repræsentanter for de slaviske folkeslag i og udenfor det habsburgske monarki. I et manifest til de europæiske folk krævede slaverne ligeberettigelse for alle nationaliteter i det habsburgske monarki, som skulle forvandles til en forbundsstat, og tillige frihed og selvstændighed for de andre slaviske folk og oprettelsen af et slavisk forbund. En europæisk »folkekongres« skulle indkaldes for at løse verdensdelens mange nationalitetsspørgsmål. I en adresse til kejseren i Wien betonedes tjekkerne på ny deres loyalitet, men gentog desuden kravene fra marts. Den panslaviske kongres stimulerede den tjekkiske ven-

strefløj til aktion. Den 13. juni gik småborgere, studenter, arbejdere, arbejdsløse og fattige på barrikaderne i Prag, men blev efter nogle dages kampe med 400 dræbte nedkæmpet af de østrigske tropper. En ny tjekkisk opstand i maj 1849 fik samme resultat.

I *Ungarn* krævede de liberale efter revolutionens sejr i Wien ungarsk suverænitet inden for habsburgermonarkiet, indførelse af ungarsk som embedssprog, presse- og religionsfrihed, udvidelse af valgretten til landdagen, et ministerium ansvarligt over for landdagen og flere andre liberale og sociale reformkrav.⁵ For »Ung-ungarerne« var det for lidt; de krævede et ungarsk ministerium helt uafhængigt af Wien og ansvarligt over for et folkevalgt parlament, en ungarsk nationalbank, fjernelsen af alle østrigske tropper, grundlæggelse af en ungarsk nationalhær og indlemmelsen af det autonome område Transsylvanien (på tysk kaldt Siebenbürgen) i Ungarn. Støttet af store demonstrationer fik de radikale deres krav imødekommet af den østrigske statholder og regeringen i Wien, der havde nok at tænke på i sit eget.

Den nye liberal-konservative ungarske regering iværksatte et storstilet reformprogram, der på én gang skulle bringe Ungarn på omgangshøjde med samfundene i Mellem- og Vesteuropa. Et særligt problem var de ikke-ungarske nationaliteter i den nye stat. *Slovakkerne* forlangte i maj 1848 Ungarn omdannet til en føderativ stat med regionale parlamenter for alle nationaliteter, en slovakisk nationalgarde, administrativ autonomi og undervisning på slovakisk. Disse krav lod sig uden større besvær undertrykke. Tilsvarende gik det i første omgang med *rumænerne*, der udgjorde befolkningsflertallet i Transsylvanien, om end ungarene og tyskerne her var de dominerende befolkningsgrupper. I maj krævede rumænerne indkaldelse af en forfatningsgivende forsamling for hele Transsylvanien og en særlig nationalforsamling for rumænerne alene, rumænske skoler, en rumænsk militi m.m., men kravene blev alle afvist af kejseren i Wien.

Den ungarske fraktion i den transsylvanske landdag pressede i stedet en union med Ungarn igennem. Det fremprovokerede en opstand, der blev en blodig borgerkrig. I Sydungarn angreb *serberne* de ungarske, tyske og rumænske nybyggere og erklærede sig sidst i maj uafhængige af Ungarn. Serberne lod sig ikke nedkæmpe af de udsendte ungarske tropper, og i august 1848 forøvedes gensidige massakrer. Først i foråret 1849 blev serberne besejret. Hos *kroaterne* stillede nationalbevægelsen i marts 1848 de typiske krav: Eget parlament, egen regering, egen hær, bondefrigørelse etc. Det afvistes af kejseren med henvisning til Kroatiens tilhørsforhold til den ungarske krone, men de ungarske forsøg på at få situationen under kontrol mislykkedes.

At ungarene ignorerede de ikke-ungarske nationaliteters ønsker, hævnede sig. Østrig fik i september 1848 kroaterne til at rejse sig og rustede selv til krig. Krigen måtte afblæses, da der i begyndelsen af oktober på ny udbrød revolu-

tion i Wien. I slutningen af oktober slog den østrigske hær efter blodige kampe revolutionen ned. Så vendte den sig mod Ungarn, men trængte kun langsomt frem. Den ungarske regering imødekom nu de ikke-ungarske nationaliteter, men det var for sent, når det ungarske parlament i juli 1849 lovede alle folkeslag i Ungarn »fri national udvikling«, for i juni var russiske tropper kommet østrigerne til hjælp. Ungarerne måtte derefter kapitulere i august 1849.

Det habsburgske monarki havde også alvorlige problemer på sin sydflanke. Revolutionen i *Italien* begyndte allerede i januar 1848 på Sicilien og bredte sig herfra videre til det italienske fastland.⁶ Her hørte kongeriget Lombardiet-Venedig til det habsburgske monarki. Den 18. marts udbrød der opstand i Milano, og efter flere dages gadekampe blev de østrigske tropper trængt ud. Også i Venedig sejrede revolutionen. Det gav signalet til en omfattende national rejsning mod østrigerne i hele Lombardiet og Venetien, men i juli led de italienske styrker nederlag ved Custoza. I marts 1849 udbrød der på ny opstand mod østrigerne i Norditalien, men atter kunne de østrigske tropper undertvinge den. Venedig, som holdt længst ud, kapitulerede i august 1849.

I *Irland* var der en lang tradition for brugen af vold i den nationale kamp mod den engelske overmagt. »Whiteboys«, »Rightboys« og »Ribbonmen« forøvede overfald og brandstiftelse mod engelske godsejere og forvaltere, kollaboratører og statslige institutioner. Desperationen og radikaliseringen øgedes under kartoffelsygen 1845/46 og den store hungersnød 1846/47 med over en halv million døde. I juli 1848 blev en opstand søgt iværksat i Sydirlend af »Young Irelanders«, en radikal gruppering domineret af intellektuelle omkring tidsskriftet »The Nation«, der var brudt ud fra den konstitutionelle repealorganisation. Opstanden var slet forberedt og fik ringe støtte fra landboerne. Det kom kun til spredte lokale uroligheder, der nemt lod sig nedkæmpe.⁷

Mønstret for de nationale revolutioner i 1848 blev temmelig ens. Inspirationen fra Paris tændte i Europas afhængige folkeslag håbet om national frigørelse og udløste mange steder i foråret og sommeren mere eller mindre spontane opstande. Med undtagelse af Ungarn og tildels Italien blev de temmelig hurtigt nedkæmpet. »Folkeforåret 1848« afløstes de fleste steder allerede samme år af »reaktionsefteråret«. De nationale frigørelsesbevægelser gik derefter ind til en periode med stærkere undertrykkelse end før 1848 – men var en stor myte rigere.

Udviklingen i kongeriget Danmark og hertugdømmerne i 1848 passede ind i dette brede europæiske perspektiv. En lang række af de nationale revolutioners problemstillinger genfindes her og ikke mindst i Nordslesvig. Men forløbet blev mere langstrakt.

Stilhed før stormen – Nordslesvig fra januar til medio marts 1848

I Nordslesvig stod det politiske barometer i de første uger af 1848 på vindstille. Christian den 8.s død den 20. januar ændrede ikke umiddelbart herved. Blandt landsdelens slesvig-holstenere fremkaldte nyheden næppe den store sorg. Wöchentliches Tondernsches Intelligenzblatt, der ved Frederik 6.s død i 1839 var udkommet med sørgerand og nekrolog på forsiden, nøjedes denne gang med at bringe den officielle bekendtgørelse af kongeskiftet. Den nye konge Frederik 7.s reskript af 28. januar 1848 om valg af »erfarne mænd« til at rådføre om en ny forfatning vakte ikke den store interesse i Nordslesvig. Der var intet i den hjemlige politiske situation, som kunne få vindstyrken op på storm. Om forholdene i Haderslev skrev berettede Peter Chr. Koch den 6. februar: »Alt er her dødsstille. Dog glæde Borgere og Slesvigholstenere sig over den nye Forfatning og erklære, at nu er endelig Forsoningsdagen kommen. Men Piben vil snart faae en anden Lyd, naar Ordre indløber fra Hovedkvarteret, og efterat man har indhentet Professorernes Betænkning i Heidelberg og Ludvigs i Bayern, til at handle. Da følger Protest paa Protest og meget Mere, hvorom man endnu ei er enig.«⁸

Piben fik snart en anden lyd – men ikke helt som Koch havde forudset. Efterretningerne fra revolutionen i Paris nåede til Kiel den 28. februar og fulgtes af talrige tilsvarende tidender. Her overskred byens nydannede borgerforening snart de snævre grænser for, hvad en forening af den karakter måtte beskæftige sig med og fremsatte fra de første dage af marts krav om pressefrihed, folkevæbning, en fri forfatning og valg af folkerepræsentanter til den tyske forbundsdag. En folkeforsamling i Altona stillede den 13. marts tilsvarende krav, og den 14. marts blev der stiftet en borgerforening i Slesvig. I den let antændelige universitetsby Kiel var der gadeuro, studenterne begyndte at gå med sort-rød-gyldne kokarder og foretage skydeøvelser, og »turnerne« trænede eksercits. Myndighedernes autoritet begyndte at smuldre.⁹

De slesvig-holstenske ledere var i første omgang uenige om, hvordan de skulle reagere på begivenhederne. De radikale omkring redaktøren af »Kieler Correspondenz-Blatt« Theodor Olshausen ville indkalde til et folkemøde, men ridderskabets leder, grev Fr. Reventlow-Preetz, foretrak i stedet et fælles møde med de stænderdeputerede fra begge hertugdømmer, hvor man i ro kunne formulere en forestilling til kongen. Den moderate vej blev valgt, og den 10. marts blev de stænderdeputerede indkaldt til et forenet stændermøde i Rendsborg den 18. marts. Olshausen rettede ind efter denne beslutning, men fremhævede det ønskværdige i, at der fra de forskellige egne blev sendt repræsentanter til Rendsborg for at overvære stændermødet og informere befolkningen om de dér truffne beslutninger.¹⁰

Lederen af den slesvig-holstenske bevægelses store, nationalliberale midtergruppe, advokat Wilhelm Hartwig Beseler fra Slesvig, var heri enig med Olshausen. Han rejste til Nordslesvig for at sikre, at der også herfra blev sendt folkerepræsentanter til Rendsborg. Formentlig ville Beseler tillige opnå, at de nordligste slesvig-holstenere blev aktivt inddraget i begivenhederne, for efter alt at dømme var bevægelsen fra revolutionerne ude i Europa endnu ikke rigtig nået til Nordslesvig. Om forholdene i Haderslev berettede den danske leder Laurids Skau i hvert fald den 9. marts: »Det eneste jeg har hørt, er, at nogle Skraalhalse, som formodentlig har seet lidt dybt i Glassene, har Søndag Aften været i Borgerforeningen og ladet Republikken leve, og da en tilstædeværende Haandværksmand spurgte, hvad de meente dermed, vidste de Intet at Svare«. ¹¹

Slesvig-holstenske forberedelser

Beselers rejse blev af stor betydning for slesvig-holstenernes videre aktivitet i Nordslesvig. Om Beselers ophold i *Aabenraa* skrev byens danske redaktør Frederik Fischer i et tilbageblik fra begyndelsen af april: »Der er ingen Tvivl underkastet, at Planen til denne Opstand samt deres Udførelse har været aftalt og besluttet, endnu inden Ministerskiftet [i København den 22. marts] forefaldt. I Begyndelsen af Ugen gjorde Beseler en Reise igennem de slesvigske Byer til Haderslev, og strax efter sporedes iblandt vore Schleswigholsteinerne mere Bevægelse og en mere truende Kjækhed end nogensinde. Man hørte Ytringer, inden Søndagen vilde Alting være afgjort og det danske Aag afkastet, om Onsdagen (den 22de) erklærede Borgemester Schow til dette Blads Redacteur, at han ikke i mindste Maade indestod for hans (Redact.s) og hans Families Liv m.m.; Borgerne blev sammenkaldte for at danne en Borgerbevæbning (imod communistiske Tendentser, blev sagt), og over Hals og Hoved afsendtes et Par Mænd for at indkjøbe Geværer«. ¹²

Selv om Fischers beretning er skrevet efter de afgørende begivenheder senere i marts, er det meget sandsynligt, at det var Beselers besøg, som satte skub i slesvig-holstenerne i Aabenraa. I hvert fald er den kronologiske sammenhæng iøjnefaldende. Beseler ankom til Haderslev onsdag den 15. marts om aftenen (se herom nedenfor). Det stemmer overens med Fischers angivelse af, at Beseler »i begyndelsen af ugen« på vej til Haderslev rejste gennem Aabenraa. Og det passer tillige med, at deputeretkollegiet i Aabenraa, der var domineret af de radikale slesvig-holstenere, fredag den 17. foreslog oprettelsen af en borgervæbning »til opretholdelsen af ordenen i påkommende tilfælde«. Dannelsen af sådanne sikkerhedsvagter var i andre af hertugdømmets byer et fast led i de revolutionæres forberedelser. Der er næppe tvivl om, at de radikales officielle begrundelse med at opretholde ordenen i Aabenraa var et dække over deres

virkelige hensigt – at sikkerhedsvagten i stedet skulle bruges i omvæltningens tjeneste. Denne fornemmelse har magistraten i Aabenraa givetvis haft, siden den først søgte om tilladelse hos den slesvig-holstenske provinsialregering i Slesvig, hvilket skete den lørdag 18. marts.¹³

Om Beselers besøg i *Haderslev* findes der betydelig flere kilder.¹⁴ Beseler var ledsaget af Haderslevs stænderdeputerede, kancelliråd G. F. Claussen, der ligeledes var fra Slesvig. Ved et brev fra sidstnævnte havde dr. J. A. Marcus i Haderslev dagen i forvejen fået besked om de to Slesvig-borgeres ankomst. Gæsterne indtraf i Haderslev onsdag den 15. marts om aftenen. Den næste dag tog Beseler kontakt til Haderslevegnens to stænderdeputerede, vel for at overtale dem til at give møde i Rendsborg og støtte hertugdømmernes sag. Han havde en timelang forhandling med Nis Lorenzen fra Lilholdt, men blev her mødt med afvisning. Beseler sendte bud til P. L. Wiilm på Slaugård, men han havde nedlagt sit mandat og kom derfor ikke.

I byen var slesvig-holstenerne ivrige for at samle deltagere til et møde i Bürgerverein torsdag den 16. om aftenen. Ifølge Laurids Skau, der forgæves forsøgte at komme med til mødet, var der 40 deltagere. Her redegjorde bagermester Schley og klejnsmed Drevitz for deres førnævnte rejse til København, hvor de over for kongen havde protesteret imod, at undervisningsproget i Haderslev lærde skole skulle være dansk. På opfordring fra dr. Marcus holdt Beseler en glødende tale. Han talte om de forskellige revolutioner og deres resultat, den konstitutionelle frihed. Regeringen havde stillet hertugdømmerne en sådan i udsigt, men sammen med Danmark; Beseler ønskede en forfatning for hertugdømmerne for sig. På mødet fortalte Beseler endvidere om planerne for mødet i Rendsborg den 18. marts og opfordrede til, at der blev sendt repræsentanter fra Haderslev derned. Da Beseler og Claussen forlod byen om morgenen fredag den 17. marts, rejste tingskriver dr. Meyer, jernstøber Bonnichsen, maler Häger, garver Göhlmann og gårdejer Harz fra Kabdrup med som mødedeltagere. Der foreligger ikke oplysninger om, at en tilsvarende deputation er blevet udpeget i Aabenraa, men det var vel vigtigst for Beseler, at landsdelens nordligste og største by markerede sig i Rendsborg.

Ifølge Laurids Skau lykkedes det en ung dame at aflytte de fornemme slesvig-holstenske herrers samtale. Det fremgik heraf, at slesvig-holstenerne ved et »coup de main« ville bemægtige sig fæstningen Rendsborg med hertugdømmernes hovedkasse, og at der i al hemmelighed blev hvervet friskarer til dette formål. Disse oplysninger lod Skau straks gå videre i et brev til kongen. Det fremgår ikke heraf, om planen blev drøftet i indbyrdes samtale mellem Beseler og Claussen eller i en mindre kreds eller om den blev fremsat på mødet i Bürgerverein; det sidste er nok usandsynligt. Det er uklart i Skaus brev, hvornår han beretter om de opsnappede efterretninger, og hvornår han giver sin egen fortolkning af dem, og han kan have overdrevet faren for at presse

regeringen til at sende pålidelige danske tropper til Nordslesvig, men troværdigheden styrkes af, at begivenhederne senere kom til at forløbe i ret nøje overensstemmelse med Skaus oplysninger.

De fem repræsentanter for Haderslev og omegn oplevede i Rendsborg den 18. marts en by præget af en revolutionær stemning med den tyske enhedsbevægelses sort-rød-gyldne farver på faner og kokarder.¹⁵ 70 stænderdeputerede fra de to hertugdømmer mødtes til et daglangt, lukket møde hos gæstgiver Dölfert. Fra Nordslesvig synes kun den dansksindede møller Hans Krüger fra Bevtoft at have deltaget i dette møde.¹⁶

De udvalgte repræsentanter fra de forskellige egne samledes i byens teatersal. Ifølge Dannevirke gjorde de tilrejsende fra Haderslev sig flere gange bemærket. Dr. Meyer var første mand i en utålmodig skare mennesker, der trængte ind til stændermødet, men igen blev sendt ud derfra. Garver Göhlmann stod i spidsen for en 40-mandsdeputation, som sendtes fra teatersalen til stændermødet for at få dette åbnet for deltagere udefra og som proklamerede venskab med franskmændene og død over danskerne.¹⁷ Dette blev heftigt bestridt af Göhlmann, der i stedet gjorde gældende, at mændene fra Haderslev kun ved en tilfældighed var kommet med i deputationen: »Forsamlingen opløstes, flere herrer gik op i en stue ovenpå og drak kaffe; da vi også ville drikke en kop kaffe, begav vi os også derop, og en mand spurgte mig, hvor vi kom fra, jeg svarede fra Haderslev, hvorpå han forestillede os for de der-værende herrer, man sagde til os, at hvis vi ønskede at tiltræde deputationen, som skulle gå til deputeretforsamlingen, kunne vi nævne to ved navn, som kunne gå med, jeg nævnte dr. Meyer og Häger, man tillod os imidlertid, da vi kun var fire, at vi alle fire kunne deltage, vi gik derhen, kom frem og hvad der foregik dér, har jeg allerede nævnt ovenfor [nemlig at »ikke jeg, men en vis hr. Wiggers førte ordet, og jeg hørte intet om venskab med franskmændene og død over danskerne, ej heller var jeg i spidsen, var dog tilfældigt den 5. eller 6., som kom derind«]. Derpå gik vi fire fra Haderslev ud på en spadseretur...«.¹⁸ Formentlig er Göhlmanns fremstilling den mest korrekte. Det forekommer usandsynligt, at man skulle have sat en temmelig ukendt garver fra Haderslev i spidsen for deputationen, og Dannevirkes referat er meget agitatorisk.

Mod en enlig protest fra Hans Krüger blev der på stændermødet vedtaget fem krav til kongen: Et udkast til en slesvig-holstensk grundlov skulle forelægges hertugdømmernes forenede stænder, Slesvig skulle optages i Det tyske Forbund, der skulle oprettes en folkevæbning med egne officerer, presse- og forsamlingsfrihed skulle indføres og den upopulære regeringspræsident Scheele i Slesvig afskediges. En deputation blev valgt og sendt afsted til kongen i København, hvortil den ankom den 22. marts. Selv for de mest optimistiske slesvig-holstenere må det på forhånd have stået klart, at ingen dansk regering kunne acceptere Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. Efter mødet i

Rendsborg blev der derfor truffet slesvig-holstenske forberedelser til et væbnet opgør med kongeriget. Stillet overfor borgerbevæbningsbevægelsen i en række byer udsendte provinsialregeringen i Slesvig den 20. marts et cirkulære, som opfordrede til dannelsen af borgervæbninger i forståelse med politiet.¹⁹

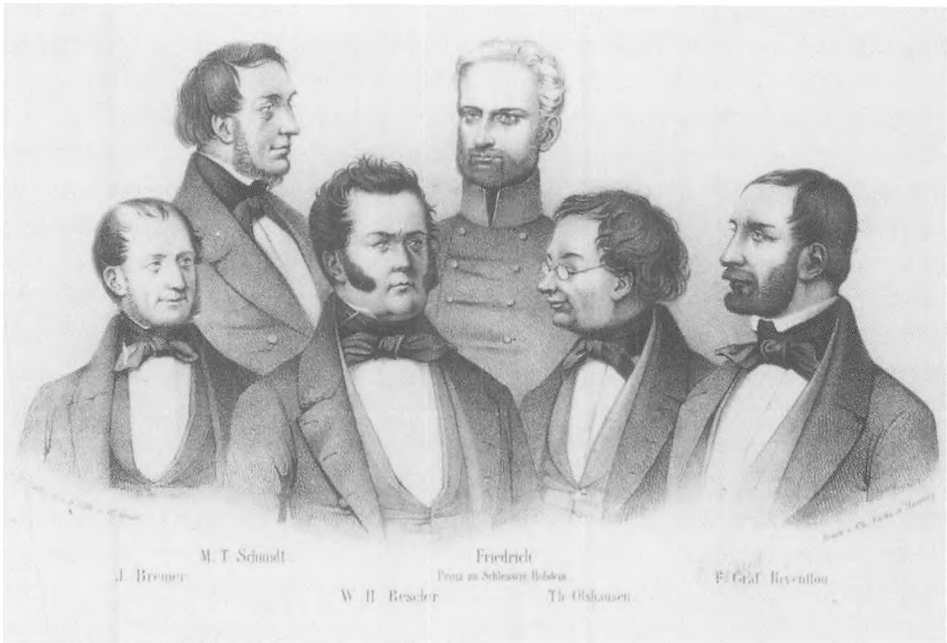
I *Aabenraa* besluttede bykollegierne allerede den 21. marts at oprette en borgervæbning. Der blev vedtaget et foreløbigt reglement for korpset og udsendt en opfordring til borgerne om at melde sig på et møde den 23. Endvidere blev to kommissærer sendt til Hamborg for at købe 200 geværer med bajonetter. Den 23. blev ca. 125 medlemmer indskrevet i væbningen, den følgende dag omtrent lige så mange. Dermed var omkring hver femte voksne mand indrulleret.²⁰

Haderslev havde allerede en borgervæbning, så her var det ikke muligt for de radikale slesvig-holstenerne at få dannet en sikkerhedsvagt. Da cirkulæret blev kendt, vedtog magistraten og deputeretkollegiet imidlertid at anskaffe 200 geværer med ammunition til forstærkning af borgervæbningen. De var endnu ikke ankommet den 25. marts, hvorfor det blev besluttet at fremskynde anskaffelsen.²¹ Garver Göhlmann var utålmodig og begyndte selv at samle geværer og støbe kugler. Da han senere blev forhørt, bedyrede han, at bevæbningen udelukkende var til selvforsvarsbrug, og at han var gået ind i borgervæbningen på opfordring af et medlem af magistraten.²² Måske var det i Haderslev de førende slesvig-holsteneres taktik at slutte sig til borgervæbningen for at opnå magten over den, siden en ny sikkerhedsvagt ikke kom på tale.

Der foreligger ikke efterretninger om, at Beseler har besøgt Sønderborg eller Tønder.²³ I *Tønder* kan der først spores slesvig-holstensk aktivitet den 23. marts, hvor de deputerede borgere og magistraten i fællesskab traf beslutning om at oprette en borgervæbning og anskaffe våben for penge fra byens kasse for ubemidlede indbyggere. På et borgermøde om aftenen holdt kødmand J. C. Todsén en kraftfuld tale til den begejstrede mængde: »Fjenden står foran portene, lad os derfor med Guds hjælp ruste os!«²⁴ Den følgende dag blev Todsén og bykæmner Ph. A. Rehhoff sendt til Aabenraa for at købe 150 geværer.²⁵ I *Sønderborg* besluttede bykollegierne først den 24. marts at oprette en sikkerhedsvagt med den loyale rådmand Hans Peter Hanssen som kaptajn.²⁶

Den slesvig-holstenske »rejsning« – Kiel og Rendsborg

København var også påvirket af de revolutionære begivenheder.²⁷ På et møde i Casino den 11. marts krævede de nationalliberale en fri forfatning fælles for Danmark og Slesvig. De første sparsomme efterretninger om Rendsborgmødet blev her brugt til at rejse en stemning for den nationale og liberale sag. På et nyt Casinomøde den 20. marts vedtoges mod en enlig protest fra den holstenske

Den slesvig-holstenske provisoriske regering fra marts 1848. Tre af personerne havde relationer til Nordslesvig: Beseler (nr. to f.v.) var stænderdeputeret for Tønder, prins Frederik af Nør (i uniform) var født og opvokset på Augustenborg og Bremer (yderst t.v.) fik i 1847 flest stemmer ved stændervalget i Haderslev. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie efter litografi ved W. Heuer, trykt hos Ch. Fuchs i Hamborg.

regeringsejendomsmand Karl Francke at sende et folketog til kongen med krav om en liberal forfatning og ejderpolitikens gennemførelse. Den næste dag blev folketoget gennemført i ro og orden. Modsat wienerne og berlinerne fik københavnernes deres krav opfyldt, uden at et eneste skud blev løsnet. Et nyt ministerium med nationalliberale ministre blev dannet.

Den 23. marts om morgenen nåede efterretningen om den københavnske revolution med Berlingske Tidende til Slesvig og videre til Kiel.²⁸ Også her skred man til handling på et sparsomt informationsgrundlag. De ledende slesvig-holstenere forventede ikke længere noget positivt svar fra kongen til deputationen fra Rendsborgmødet. De besluttede sig derfor til at iværksætte opstanden endnu før deputationens hjemkomst. Natten mellem den 23. og 24. nedsattes en provisorisk regering, som afspejlede den slesvig-holstenske opstands spændvidde. Det nationalliberale centrumets fører advokat Wilhelm Beseler blev præsident, mens grev Fr. Reventlow-Preetz og advokat Bremer i Flensborg tilhørte den konservative fløj. Prins Frederik af Nør kom med som militær ekspert. Venstrefløjens blev repræsenteret ved købmand og konsul M. T. Schmidt og snart også ved demokraternes leder, redaktør Theodor Olshausen.

For at nedtone opstandens revolutionære karakter og vinde tilslutning hos hertugdømmernes loyale embedsmænd og rolige befolkning hævdede den provisoriske regering i sin berømte proklamation, at den blot regerede i »den ufrie landsherres« navn, indtil denne igen kunne tage magten fra de ejderdanske københavnere. Alligevel måtte det forudses, at den slesvig-holstenske opstand førte til krig med kongeriget. Den 24. marts gennemførte prinsen af Nør med nogle få tropper et kup mod fæstningen i Rendsborg, hvormed han sikrede den provisoriske regering en vis militær magtbasis. De uddannede soldater herfra sluttede sig i stort tal til opstanden og fik forstærkning af studenter fra Kiel og tililende frikorpsoldater fra Tyskland. Fra arsenalet i Rendsborg blev der delt geværer ud til de borger- og folkevæbninger, som i stor hast var under oprettelse i by og på land. Den provisoriske regering blev straks anerkendt af købstæder og embedsmænd i Holsten og Sydslesvig. I Nordslesvig gjorde radikale slesvig-holstenske kredse ihærdige forsøg på at få landsdelen til at følge trop.

Revolutionen i Aabenraa

Berlingske Tidende blev den 23. marts også læst i Aabenraa.²⁹ Byens radikale slesvig-holstenske inderkreds omkring borgerforeningen sendte straks den politiske aktivist Hans Kopperholdt ned til Beseler i Slesvig for at tilskynde ham til handling, men Beseler var allerede taget til Kiel, da Kopperholdt nåede frem. Til gengæld fik Kopperholdt i Slesvig om morgenen den 24. marts nyheden om den provisoriske regering, og den bragte han med sig tilbage til Aabenraa; efter et ophold i Flensborg nåede han vel hjem ud på eftermiddagen. Her mødtes han med de andre radikale ledere hos købmand Lorenz Karberg. Denne kreds satte sig i forbindelse med byens borgmester Georg Schow, der gav tilsagn om at følge den provisoriske regering.

Ved 23-tiden den selvsamme 24. marts kom købmand Lorenz Karbergs bror, apoteker Hans Karberg, hjem fra en rejse til Rendsborg. Han medbragte den provisoriske regerings proklamation med påstanden om, at den regerede i den ufrie konges navn. Dermed forelå der et grundlag for at sammenkalde magistraten og de deputerede borgere og lade dem tage stilling til Aabenraas bys officielle anerkendelse af den provisoriske regering. Borgmester Schow indkaldte derfor bykollegierne til møde ved midnat. De radikale slesvig-holstenere udnyttede tiden til at udsmykke byrådssalen med den tyske revolutions sort-rød-gyldne fane og en rød slesvig-holstensk fane med de forenede slesvigske og holstenske våbner, ligesom de sørgede for, at deres tilhængere overværede mødet.

Det lykkedes borgmesteren at overbevise samtlige tilstedeværende medlemmer af bykollegierne om det nødvendige i at anerkende den provisoriske

regering, selv om de moderate slesvig-holstenere nok mere gjorde det i erkendelse af de øjeblikkelige magtforhold end af begejstring for revolutionen. Mens Lorenz Karberg og fysikus von Maack straks blev sendt til Rendsborg med byens skriftlige anerkendelse af den nye regering, gik slesvig-holstenerne fra rådhuset ud i byens gader med fanerne i spidsen, syngende »Schleswig-Holstein meerumschlungen«.

Om morgenen den næste dag, den 25. marts, sås mange steder i Aabenraa tyske og slesvig-holstenske faner og flag, og revolutionens tilhængere gik rundt med sort-rød-gyldne kokarder og bånd. Den nyorganiserede sikkerhedsvagt blev nu som forudset omvæltningens magtbasis. Korpsets chef var skibsreder og kaptajn Hans Bruhn fra Høgebjerg; andre fremtrædende medlemmer var advokat H. J. Nissen, apoteker Hans Karberg og skibsbygmester Jürgen Paulsen. Korpset blev styrket ved, at de 200 geværer ankom den 26. marts.³⁰ Det foretog en afspærring af adgangsvejene til byen og beordrede efter borgmester Schows ordre de indkaldte soldater, der var på vej gennem Aabenraa mod Fredericia, til i stedet at gå til Rendsborg. Korpset stillede desuden vagt ved førende dansksindede beboeres huse, hvoraf flere blev presset til at underskrive en erklæring om at undlade dansk agitation. Frederik Fischer blev tvunget til at standse udgivelsen af sit danske blad og flygtede nordpå. Borgmester Schow og andre medlemmer af magistraten overtalte samtidig embedsmændene i byen til at anerkende den provisoriske regering; bortset fra borgmesteren havde de hidtil været passive tilskuere til revolutionen.

Aabenraa var helt i den slesvig-holstenske revolutions magt. Herfra udgik der tilskyndelser til de revolutionæres meningsfæller i Tønder og Haderslev.

Revolutionen i Tønder

I den revolutionære udvikling i Tønder spillede byens førende slesvig-holstenske aktivist, købmand J. C. Todsens, hovedrollen.³¹ Todsens og kæmner Rehhoff var som nævnt den 24. marts sendt til Aabenraa for at købe geværer, og de kom til at opleve revolutionen i nabobyen på nærmeste hold. Med friske indtryk herfra kom de tilbage til Tønder ved middagstid den 25. marts. Her erfarede Todsens til sin tilfredshed, at borgerne tidligere på dagen havde forhindret amtsforvalter von Holstein i at bringe amtsstuenes pengekasse nordpå. Fra amtsforvalterens beretning vides, at det var advokat Lundius og den

Opråb fra den provisoriske regering dateret den 26. marts 1848 med kong Frederik 7.s svar af 24. marts til den slesvig-holstenske deputation fra mødet i Rendsborg den 18. marts. Den provisoriske regerings kommentar nederst rummer en tilsnigelse, når det hævdes, at »afgørelsen er faldet« – det gjorde den allerede natten mellem den 23. og 24. marts, da den provisoriske regering blev dannet! Landsarkivets forordningssamling.

Unserc so eben aus Kopenhagen zurückgekehrte Deputation bringt folgende Antwort des Königs von Dänemark auf die Anträge der von der Schleswig-Holsteinischen Ständeversammlung abgesandten Deputation:

Auf Ihre Anträge haben Wir Ihnen zu eröffnen, daß Wir gesonnen sind, Unserm Herzogthum Holstein als einem selbstständigen deutschen Bundesstaate, eine auf der Grundlage eines ausgebreiteten Wahlrechts gebaute in Wahrheit freie Verfassung zu gewähren, worin namentlich auch Volksbewaffnung, Pressfreiheit und Vereinsrecht ihre Geltung finden werden; daß als Folge dessen Unser Herzogthum Holstein neben einer eigenen Regierung und Militairverfassung auch getrennte Finanzen erhalten wird, sobald die gegenseitige Auseinandersetzung neben den andern Bedingungen einer Union mit Dänemark und Schleswig festgestellt sind;

daß Wir Uns daneben den Bestrebungen für Errichtung eines kräftigen und volksthümlichen deutschen Parlaments offen anschließen werden; daß Wir Unser Herzogthum Schleswig dem deutschen Bunde einzuverleihen weder das Recht noch den Willen haben, dagegen die unzerrennliche Verbindung Schleswigs mit Dänemark durch eine gemeinsame freie Verfassung kräftigen wollen;

daneben aber Schleswigs Selbstständigkeit durch ausgebreitete provinzielle Institutionen, namentlich einen eigenen Landtag und besondere Verwaltungen kräftig zu schirmen entschlossen sind;

daneben wollen Wir Ihnen bedeuten, daß es Unser erster Wunsch ist, im aufrichtigen Einverständniß mit Unsern lieben und getreuen Unterthanen Friede und Freiheit in Unsern Ländern zu gründen;

daß Wir daneben es als die heiligste Pflicht des legitimen Fürsten erkennen, die Herrschaft des Gesetzes und die Aufrechthaltung des Landesfriedens mit aller Macht zu schützen.

Gegeben auf Unserem Schlosse Christiansburg, den 24sten März 1848.

Frederik R.

A. W. Moltke, Conseilpräsident.

Die Entscheidung ist gefallen. Jetzt gilt es. Es lebe Schleswig-Holstein! es lebe das deutsche Vaterland!

Rendsburg, den 26sten März 1848.

Die provisorische Regierung:

Beseler. Friedrich, Prinz zu Schleswig-Holstein.

Droysen.

deputerede borger J. C. Iwersen, som udførte denne aktion.³² Netop som Todsens og Rehoffs ankomst, var magistraten og deputeretkollegiet i færd med at holde møde. De to hjemvendte udsendinge aflagde straks beretning, men selv om nyheden om Aabenraas anerkendelse af den provisoriske regering efter Todsens mening måtte opfordre til »rask handling« i Tønder, vedtog bykollegierne at afvente postvognens ankomst. Posten bragte dog intet nyt, og den utålmodige Todsens anbefalede endnu engang sagen til sine medborgere og drog så til et sognefoged- og folkemøde i Læk.

Bykollegierne nåede ikke den 25. marts frem til en endelig beslutning om at anerkende den provisoriske regering, men dog til følgende foreløbige, temmelig defensive tilkendegivelse: »Byen Tønder, der notorisk har sluttet sig til landets sympatier, kan ikke modsætte sig tingenes faktiske ordening«. Endvidere blev det besluttet at påbegynde indrulleringen til borgervæbningen den førstkommande mandag (d.v.s. den 27. marts). Om nødvendigt skulle byens skyttekorps anmodes om at sørge for opretholdelsen af ordenen indtil da.³³

Den følgende dag, den 26. marts, samledes magistrat og deputeretkollegium på ny. Tønder sydede nu af revolutionært røre. Seminaristerne ville drage til Rendsborg for at hjælpe med forsvaret af den provisoriske regering.³⁴ De deputerede borgere forlangte nu, efter at byerne Altona, Rendsborg, Kiel, Slesvig og Flensborg havde anerkendt den provisoriske regering, og efter at der til Tønder var indgået flere proklamationer fra samme, at bykollegierne sendte en anerkendelsesskrivelse og en deputation til denne nye øvrighed. Dette blev vedtaget. Blandt medlemmerne af deputationen var i hvert fald senator O. C. Hanquist og J. C. Todsens.³⁵

Todsens fik beskeden om sit hverv via en stafet, der var sendt til Læk. Han fandt imidlertid, at der var mere brug for ham i Tønder end i deputationen til den provisoriske regering, så han anbefalede, at man i stedet sendte en stafet med anerkendelsesskrivelsen til Rendsborg. Selv rejste han tilbage til byen ved Vidåen. Her ankom han klokken 3 om natten, men folk var stadig på benene, så han kunne aflægge beretning om mødet i Læk. Men ikke alle borgere i Tønder var begejstrede. Amtmand F. C. von Krogh og herredsfoged M. G. Dröhse havde ifølge Todsens svært ved at rette ind efter den nye situation. »Den aristokratiske og bureaukratiske ånd vil kun ugerne underordne sig den demokratiske«, skrev han til købmand Karberg i Aabenraa. Borgmester Broder Knudsen havde derimod forladt sin tøvende holdning fra den 25.-26. marts: »I går eftermiddag [den 27. marts] blev den tyske fane højtideligt hejst ud af rådhusvinduet og det store tyske fædreland fik et leve, udbragt af – borgmester Knudsen. For fire uger siden havde vi valg, hvor denne mand ikke ville stemme på Beseler og nu efter så kort tid et leve udbragt af denne mand i Beselers ånd! For godt 8 dage siden oprør i Berlin og nu den tyske fane ud af rådhusvinduet her – man bliver snart helt ør i hovedet!«. Modsætningen mel-

lem tøvende gammelslesvig-holstenere og aktivistiske revolutionære som Todsens fandtes også i Tønder. Efter at byen var i revolutionens magt, lagde Todsens planer om at drage til Nordfrisland for at agitere, ligesom han pålagde købmand Karberg i Aabenraa ikke at glemme Løgumkloster.³⁶

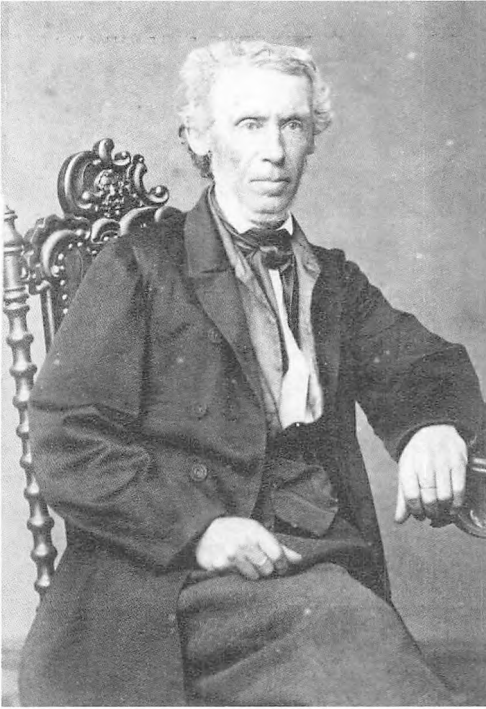
Skulle revolutionens budskab udbredes, var et nøje samvirke mellem de ledende slesvig-holsterne nødvendigt. Den 27. marts besluttede bykollegierne i Tønder at indrette en stafetlinje.³⁷ Arbejdet med at etablere denne blev overladt til Todsens, der den 28. foreslog sin »kære ven Karberg« i Aabenraa, at man fra denne by hver formiddag ved ellevetiden sendte en stafet til Bredevad for dér at møde en stafet fra Tønder. I forventning om et positivt svar oplyste han Karberg om, at gæstgiver Rullfs svoger i Haderslev, herredsfoged Petersen, var blevet anmodet om at sende nyt fra Haderslev ned til Karberg med henblik på videreformidling til Tønder.³⁸

I de følgende dage fortsatte arbejdet med at organisere og bevæbne sikkerhedsvagten. Bevæbningen kom på plads. Den provisoriske regering udsendte den 25. marts en forordning om oprettelse af borgervæbninger.³⁹ Samme dag påbegyndtes udleveringen af våben fra arsenalet i Rendsborg. Herfra fik kæmner Rehhoff i Tønder den 28. marts udleveret 200 geværer, den 6. april yderligere 20.⁴⁰ Den 30. marts blev der valgt officerer. Chef for borgervæbningen blev købmand J. C. Iwersen med 153 stemmer, mens guldsmed J. A. Bödewadt og gæstgiver H. Rulffs valgtes til kaptajner med henholdsvis 113 og 18 stemmer. Til løjtnanter valgtes købmand Ch. Møller og grynmøller Joh. B. Stehr, mens kæmner Rehhoff blev adjutant.⁴¹ Den 31. marts blev våbnene fra Rendsborg udleveret til borgervæbningen. Dermed kunne Tønder som den eneste by i Nordslesvig melde til den provisoriske regering, at forordningen var opfyldt.⁴² Det skete, selv om borgervæbningen endnu ikke havde fået en fane, men denne mangel tog en damekomité bestående af Fanny Neuber, Marie Lundius, C. Radoor og Hanna Iwersen sig for at råde bod på: »I denne bevægede tid, hvor alle ruster sig for fædrelandets vel, vil også denne bys damer gerne give et bevis på deres patriotisme...«.⁴³

Den fejlslagne revolution i Haderslev

Revolutionen i Aabenraa blev ikke alene et forbillede for udviklingen i Tønder; den fik også betydning for begivenhederne i Haderslev. Fra Aabenraa rejste den 25. marts advokat H. J. Nissen og købmand Alex. Marcus fra Aabenraa, bror til Haderslevs førende slesvig-holstener læge J. A. Marcus, til nabobyen i nord med eksemplarer af den provisoriske regerings proklamation og afskrifter af Aabenraa bys skrivelser om anerkendelsen.⁴⁴

I Haderslev var nyheden om den provisoriske regerings dannelse nået frem den 24. marts om eftermiddagen.⁴⁵ Men først den følgende dag, den 25. marts,

Den velhavende malermester Matthias Häger (1805-76) var ligesom jernstøber A. P. Bonnichsen en kendt slesvig-holstensk skikkelse i Haderslev gennem alle omskiftelser fra 1840'erne til 1860'erne. I martsdagene 1848 var han og Bonnichsen medlemmer af den syvmandskomiteé, der søgte at presse borgmester G. F. Lassen til at lade Haderslev by anerkende den provisoriske regering. Foto i Haderslev Byhistoriske Arkiv.

tog begivenhederne fart. Om formiddagen mødte tre slesvig-holstenske borgere op hos borgmester Gustav Frederik Lassen for at kræve Laurids Skau arresteret, hvilket borgmesteren afviste. Fra klokken to om eftermiddagen blev der holdt møde i Bürgerverein. Her diskuterede man at sætte en vagt for Dannevirkes dør, men herom var der delte meninger.⁴⁶ Derimod vedtog man på forslag af dr. Marcus oprettelsen af en borgerkomité på syv medlemmer. Marcus selv blev valgt til formand; de øvrige medlemmer var malermester Matth. Häger, kleinsmedemester Drevitz, jernstøber Bonnichsen, sadelmagemester Gottfr. Bungartz, garvmester M. G. Göhlmann og købmand J. Kieldrup.⁴⁷ Göhlmann og Kieldrup var medlemmer af deputeretkollegiet og deltog sammen med dette og magistraten i et møde, som siden klokken et om eftermiddagen var i gang hos borgmester Lassen i huset ved siden af. Derfor blev de valgt in absentia, men modtog senere valget.

Borgerkomitéen trådte straks i forbindelse med borgmester Lassen for at forhandle med ham og bykollegierne. I første omgang stillede man krav om censur af Dannevirke, og efter en skarp meningsudveksling mellem dr. Marcus og borgmesteren bøjede sidstnævnte sig for komiteens og situationens pres. Der var et stærkt røre i byen med både slesvig-holstenske og danske opløb, og borgmesteren beordrede borgervæbningen til at patruljere om aftenen og natten.

Halvandet hundrede slesvig-holstenere samledes i Bürgerverein samme aften, hvor stemningen var høj. Her skærpede syvmandskomiteen støttet af en skare slesvig-holstensksindede borgere løbende sine krav over for borgmesteren, bl.a. forlangte man, at Peter Chr. Kochs trykpresse blev forsegle, så Dannevirke helt blev hindret i at udkomme. Dette krav blev imødekommet senere på natten. Derimod kom ingen endnu på at forlange Haderslevs anerkendelse af den provisoriske regering. Men ved midnatstid ankom advokat Nissen og købmand Marcus fra Aabenraa. De berettede i Bürgerverein om Aabenraas anerkendelse af den provisoriske regering. Inspireret deraf gik syvmandskomiteen sammen med de to udsendinge fra nabobyen straks til borgmesteren med forlangende om, at også Haderslev anerkendte den provisoriske regering. Nu var det imidlertid forbi med borgmester Lassens eftergivenhed. Han afslog og sendte sin bysekretær Hargens med komiteen tilbage til Bürgerverein for at berolige gemytterne der. Komiteen fortsatte alligevel pressionen, og ved firetiden om morgenen den 26. marts enedes den med borgmesteren om, at der skulle afholdes et møde mellem komiteen, magistraten og deputeretkollegiet klokken ni om formiddagen.

Herefter gik parterne hver til sit. Den slesvig-holstenske komité holdt senere på morgenen møde i Bürgerverein. Borgmesteren indkaldte magistrat og deputeretkollegium til møde på rådhuset, hvor han erklærede, at han ikke ville acceptere Haderslevs anerkendelse af den provisoriske regering. Selv om der var flere slesvig-holstenere i bykollegierne, sluttede flertallet efter nogen modstand op om borgmesterens holdning.

I magistraten sad foruden borgmesteren og bysekretæren købmand J. C. Holm, købmand Math. Mussmann og købmand C. A. Petersen. Storkøbmand Holm var opstillet til stændervalget i 1847 som moderat og loyal slesvig-holstener med anbefaling fra Dannevirke.⁴⁸ Også storkøbmand Mussmann havde slesvig-holstenske sympatier.⁴⁹ C. A. Petersens sindelag er ukendt, men han var som Mussmann loyal den 26. marts.⁵⁰ Som i Aabenraa og Tønder var der også i Haderslev i martsdagene 1848 to fløje i den slesvig-holstenske bevægelse: de radikale samlet i borgerkomiteen og de moderate »gammel-slesvig-holstenere« med førende poster i bystyre og erhvervsliv, der ikke ville vide af nogen revolution.

Borgmester Lassen nøjedes ikke med bykollegiernes støtte. Borgervæbningen fik ordre til at møde på torvet. Her oplæste Lassen Frederik 7.'s svar til den slesvig-holstenske deputation, der netop var kommet ham i hænde. Med kongens klare afvisning af slesvig-holstenerne fik han de kongetro småborgere, som udgjorde hovedstammen i borgervæbningen, over på sin side. Da den slesvig-holstenske borgerkomité kom op på torvet klokken ni sammen med den designerede provisoriske borgmester, herredsfoged Otto Kier, amtsforvalter G. F. von Krogh og herredsfoged C. G. A. Thomsen, blev de mødt med

hånsråb mod den slesvig-holstenske regering og leveråb for Frederik 7. og magistraten. Derpå fortrak de. Ikke revolutionen, men det etablerede styre sejrede i Haderslev!

Den slesvig-holstenske fiasko i Haderslev skyldtes i første række borgmester Lassen, der kendte til de radikale slesvig-holstenere fra undersøgelsen af de forbudte agitationsskrifter, som han havde forestået i 1847. Også jernstøber Wolfgang Petersen, der var kommandant for borgervæbningen, virkede ihærdigt for opretholdelse af ro og orden, skønt han var kendt for sit slesvig-holstenske sindelag. Som andre moderate slesvig-holstenere i Haderslev var han imod revolutionen. For de radikale, der havde eksponeret sig for stærkt, blev situationen uholdbar. Da bønder fra det dansksindede opland strømmede ind til byen til marked mandag den 27. marts og kunne forventes at ville forene sig med Haderslevs loyale småborgere, skibstømrere og søfolk, fortrak bl.a. dr. Marcus og tingskriver Meyer sydpå. Marcus bragte sin familie i sikkerhed hos broderen i Aabenraa og drog derpå til Rendsborg for at søge hjælp hos den provisoriske regering til at gennemføre revolutionen i Haderslev. Her fik han den besked, at Haderslev måtte skøtte sig selv. Den følgende dag tog han skuffet tilbage til Haderslev.

Den slesvig-holstenske fiasko i Sønderborg

Selv om revolutionen mislykkedes i Haderslev, skortede det ikke på vilje og aktivitet blandt byens radikale slesvig-holstenere. I den henseende faldt Haderslev ind i mønstret fra Aabenraa og Tønder med forholdsvis små, men velorganiserede og velorienterede kredse af radikale slesvig-holstenere, som opfyldt af begejstring for det nye store Tyskland energisk forsøgte at overtale deres bystyre til at anerkende den provisoriske regering. Udfaldet afhang af holdningen hos deres modspillere, først og fremmest borgmestrene.

Socialt bestod aktivistgrupperne af dannelsesborgere, håndværksmestre og købmænd. De fleste tilhørte endnu den yngre generation. Førende aktivister som J. A. Marcus (f. 1809) og brødrene Hans og Lorenz Karberg (f. 1807 og 1809) var lige omkring de 40, mens Hans Kopperholdt (f. 1786) og J. C. Todsen (f. 1797) i denne sammenhæng nærmest var at betragte som veteraner. Gennemsnitsalderen for de revolutionære i Aabenraa var lige godt 40 år, for medlemmerne af syvmandskomiteen i Haderslev et par år ældre. Kløften mellem de udfarende revolutionære og de tøvende »gammelslesvig-holstenere« var også en generationskonflikt.

I den fjerde nordslesvigske købstad, Sønderborg, var mønstret modsat.⁵¹ Tilsyneladende savnede byen de andre købstæders kerne af slesvig-holstenske aktivister, og modsat byerne på fastlandet udgik initiativet her fra borgmesteren, A. G. D. Langreuter. Nyheden om dannelsen af den provisoriske

regering nåede ad uofficielle kanaler til byen om lørdagen den 25. marts. Borgmesteren indkaldte samme dag magistrat og deputeretkollegium til møde, men bykollegierne besluttede at afvente de andre købstæders beslutning. Søndag morgen den 26. marts mødte magistraten i den syge rådmand Joh. David Schmidts hus. Før borgmesteren kom, enedes de tre rådmænd om ikke at anerkende den provisoriske regering. Et fælles møde mellem bykollegierne senere samme dag endte med samme resultat.

Mandag den 27. om formiddagen nåede den officielle efterretning om den provisoriske regering til Sønderborg. Borgmester Langreuter sammenkaldte på ny begge bykollegier til møde mandag eftermiddag, ligesom han indkaldte til borgerforsamling. Han forventede, at bykollegierne nu ville anerkende den provisoriske regering, da henvendelsen var officiel og da det også var blevet kendt, at Aabenraa og Flensborg havde gjort det. Borgmesteren lagde ikke skjul på sin sympati for den tyske sag, men overlod beslutningen til bykollegierne. Rådmand og borgerkaptajn Hans Peter Hanssen foreslog at vente med at svare på henvendelsen, til posten afgik om to dage. Kun ølbrygger Friedrich Petersen var imod en ny udsættelse og talte varmt for anerkendelsen af den provisoriske regering. Skuffet, men loyal over for bykollegiernes beslutning meddelte borgmester Langreuter borgerne, at sagen på ny var udsat og at de kunne gå hjem.

Flækker og landdistrikter – og Ærø

Uden for købstæderne var der kun få slesvig-holstenere, som tog del i den revolutionære bevægelse. I *Løgumkloster* var dr. C. C. E. Roll grebet af den revolutionære begejstring.⁵² Han fik efterretning om dannelsen af den provisoriske regering den 25. marts og tog derpå til Tønder den 25.-26. marts. Herfra hjembragte han proklamationer om den provisoriske regerings dannelse til »Kloster«. Den slesvig-holstensindede kromand Jens Hansen Ibsen havde tilsvarende været i Aabenraa og taget proklamationer med. Alle disse proklamationer blev nu udbredt. Stedets øvrighed, birkefoged J. A. Elvers, sluttede sig til opstanden, og den 26. marts marcherede det nydannede 60 mand stærke borgerkorps med kromand Ibsen som kommandant gennem flækken syngende »Schleswig-Holstein meerumschlungen« ud for de fremtrædende dansksindedes huse. Løgumkloster var på linje med Tønder og Aabenraa i tilslutningen til den provisoriske regering.⁵³

Fra de andre flækker er der ikke tilsvarende efterretninger om revolutionær slesvig-holstensk aktivitet i marts 1848. I *Højer* var der notorisk stærke slesvig-holstenske sympatier, og ifølge Jens Wulff, som besøgte flækken den 2. april, var der »ogsaa her i gemytterne megen bevægelse«. ⁵⁴ I *Christiansfeld* var brodersamfundets ledelse, skønt tysk af oprindelse og sprog, i første omgang

modstandere af opstanden.⁵⁵ I flækkerne på Als, *Nordborg* og *Augustenborg*, hindrede de alsiske bønders massive opslutning om den danske sag snart ethvert slesvig-holstensk initiativ, som i øvrigt blev lammet ved, at hertugen af Augustenborg allerede havde forladt øen den 19. marts fulgt af den øvrige familie den 26.⁵⁶

Fra *landdistrikterne* kendes der ikke eksempler på revolutionære slesvig-holstenske fremstød eller forsøg på folkevæbning til fordel for den provisoriske regering, således som det i Sydslesvig navnlig var tilfældet i Angel og i Ejdersted samt i Husum amt.⁵⁷

Heller ikke på *Ærø*, som indtil 1864 hørte til Nordslesvig og var en del af Nordborg amt, var der i marts 1848 eller senere i revolutionsårene slesvig-holstensk aktivitet. Øen anerkendte ikke den provisoriske regering, men sluttede sig straks fuldt og helt til Danmark. I skuffelse herover konstaterede den provisoriske regerings avis, *Schleswig-Holsteinische Zeitung*: »Ærøboerne har sig selv at takke for det, når vi ikke har nogen sympati for dem og beredvilligt vil give afkald på dem for at opnå en bedre arrondering af vore grænser. Vi har ikke længere nogen moralsk forpligtelse over for dem. De har selv sønderrevet det løse bånd, som endnu knyttede dem til os, til Slesvig-Holsten«.⁵⁸

Embedsmændenes stillingtagen

Som hovedregel var embedsmændene ikke de udfarende i den slesvig-holstenske revolutionsbevægelse i Nordslesvig, men de blev som de første i den nordslesvigske befolkning stillet over for kravet om stillingtagen.⁵⁹ Allerede den 24. marts udsendte den provisoriske regering et reskript med opfordring til samtlige embedsmænd om at fungere videre på deres poster og følge de bestående love og anordninger. Modtagelsen af reskriptet skulle omgående bekræftes.⁶⁰ Dermed måtte embedsmændene straks beslutte, om de ville anerkende den provisoriske regering og følge beslutningen op i gerning ved at publicere dens forordninger, sikre den deres pengebeholdninger og lede de lokale værnepligtige til dens tjeneste.

Som det allerede er fremgået, varierede holdningen til opstanden hos *borgmestrene* i købstæderne stærkt – fra et personligt, om end mislykket, initiativ hos Langreuter i Sønderborg over hurtig tilslutning hos Schow i Aabenraa, videre over tøvende tilslutning hos Knudsen i Tønder til direkte afvisning hos Lassen i Haderslev. De øvrige højere byembedsmænd, bysekretærerne V. A. Suadicani i Aabenraa og W. H. Hargens i Haderslev, fulgte deres respektive borgmestre henholdsvis for og imod den provisoriske regering. Bykasserernes stilling er ukendt.

Administrationen af de nordslesvigske landdistrikter varetoges af et hierarki

af statslige embedsmænd. I spidsen stod *amtmændene*. Det var ældre embedsmænd, som havde en længere karriere i det enevældige statssystem bag sig, og det var ikke herfra, at revolutionære initiativer udgik. Den aldersstegne amtmand Fr. Heinr. Chr. Johannsen styrede det store Haderslev amt. Han stod såvel den danske som den slesvig-holstenske bevægelse fjernt og var både før, i og efter marts 1848 en kongetro tilhænger af helstaten. Hans søn, Chr. Gottfr. Wilh. Johannsen, var amtmand i Sønderborg og Nordborg amter (omfattende Sundved, Als og Ærø), og han fulgte helt i faderens fodspor. Knap så afklaret i deres holdninger til den provisoriske regering var amtmand Fr. Chr. von Krogh over Tønder amt, der ekspederede dens anordninger, men ellers ikke støttede opstanden, og amtmand Christian von Stemann over Aabenraa og Løgumkloster amter, der nok ekspederede den provisoriske regerings anordninger og indkaldelsesordrer, men ellers forholdt sig afventende og stillede sine underordnede embedsmænd frit.

Inddrivelsen af skatterne og den øvrige finansforvaltning varetoges af amtsstuerne under ledelse af *amtsforvalterne*. I denne gruppe var de politiske sympatier blandede. Som afgjort slesvig-holstener fremtrådte allerede før 1848 amtsforvalter G. F. von Krogh for Haderslev vesteramt med bopæl i Haderslev. Han anerkendte den provisoriske regering og virkede som nævnt for, at Haderslev by skulle gøre det samme. Også Nic. Prehn, der ledede oppebørselsstuen for Nybøl herred i Sønderborg amt og boede i Broager, sluttede op om den provisoriske regering. Det samme gjorde den nyudnævnte amtsforvalter M. A. Harbou i Løgumkloster amt. De øvrige amtsforvaltere var loyale over for kongen og den nye danske regering.

En særlig slesvigsk type af embedsmænd var *husfogderne*, der tog sig af tilsynet med de kongelige slotte og øvrige kongelige ejendomme, møller, broer, fiskedamme m.v., ligesom de ledede amternes vejvæsen. Embedet var ofte forenet med amtsforvalterembedet. De tre ovennævnte slesvig-holstenske amtsforvaltere var alle tillige husfogder. Blandt de resterende husfogder hældede F. E. Liweh i Aabenraa til slesvig-holstensk side, mens tre andre var loyale.

Af større politisk betydning var *herreds- og birkefogderne*, der forenede doms- og politimyndigheden over landdistrikterne. De var uddannede jurister, der havde studeret ved Kiels Universitet. I kraft af deres arbejde havde de nær kontakt til den udpræget slesvig-holstenske advokatstand. Begge dele betød, at der var mange slesvig-holstenerer blandt disse »retsbetjente«. I Haderslev amt var samtlige herredsfogder slesvig-holstensk sindede og tilhængere af den provisoriske regering: Georg Petersen i Haderslev herred, Otto Kier i Gram herred, C. G. A. Thomsen i Tyrstrup herred, Chr. A. T. Bruhn i Frøs og Kalvs-lund herreder samt Fr. Ahlmann i Hvidding og Nr. Rangstrup herreder.

I Aabenraa amt var herredsfogden i Rise og Sdr. Rangstrup herred, August

Wardenburg, at finde på den provisoriske regerings side. Stillingen som birkefoged i Varnæs birk var i 1848 ubesat, mens birkefoged J. A. Elvers for Løgumkloster birk og de øvrige fogderier i Løgumkloster amt som nævnt sluttede sig til opstanden. I Tønder amt var billedet mere blandet. I Lundtoft herred, som dengang hørte til Tønder amt, var Wilhelm von Krogh konstitueret som herredsfoged. Han var slesvig-holstener ligesom kollegaen C. W. Fürsen i Slogs herred, mens fogden i Tønder og Højer herreder forblev loyal. Forholdene i den sydslesvigske del af amtet skal ikke berøres her.

I Nybøl herred i Sønderborg amt var førnævnte slesvig-holstenske Nic. Prehn udover amtsforvalter og husfoged tillige herredsfoged. På Als var Sønderborgs slesvig-holstensksindede borgmester A. D. G. Langreuter herredsfoged i Sønder herred. I Augustenborg herred var J. D. Th. Prehn også at finde på den slesvig-holstenske fløj, om end han hævdede ikke at have anerkendt den provisoriske regering. I Nørre herred, der hørte til Nordborg amt, var herredsfogden Momme Steffens en nær ven med hertug Christian August og en kendt slesvig-holstener, men han forholdt sig i martsdagene under indtryk af den stærke danske mobilisering på Als loyalt over for den danske konge.

I nær tilknytning til herreds- og birkefogderne virkede *tingskriverne*, og blandt dem var der adskillige slesvig-holstensk sindede. I Haderslev amt gjaldt det navnlig dr. O. A. Meyer, tingskriveren i Gram herred, men tillige Andr. Koch Nissen i Haderslev, O. A. Timmermann i Tyrstrup og Chr. V. Müller i Frøs og Kalvslund herreder. I Tønder amt var i hvert fald A. L. Jissen i Slogs herred slesvig-holstener.

I Haderslev amt fandtes en del *ridefogder*. Afgjort slesvig-holstensk var her F. S. von Krogh, ridefoged i Haderslev og Gram herreder. Til samme side hældede Fr. Ludv. Riedel i Hvidding og Nr. Rangstrup herreder. I Tyrstrup og Frøs og Kalvslund herreder var embedet forenet med herredsfogedposten, der her som nævnt var besat med slesvig-holstenerne. De tre ridefogder i de små distrikter Genner, Strandelhjørn og Bolderslev var derimod loyale.

Mens der blandt de juridiske embedsmænd i rets- og politikænsnet var en markant slesvig-holstensk overvægt, som var af stor betydning for den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig, var det loyale element stærkt i *etaterne*. Her var der større ensartethed mellem helstatens forskellige dele, og mange af embederne blev besat med tidligere officerer. Hverken blandt postmestrene eller toldforvalterne synes der at have været slesvig-holstenerne. Blandt *skovriderne* var der flere slesvig-holstenerne, i hvert fald Behrens i Haderslev 2. skovdistrikt, E. H. Schrader i Haderslev 4. skovdistrikt og Ad. Lorenzen i Aabenraa. Endelig var der kun en enkelt slesvig-holstener blandt *embedslægerne*, nemlig fysikus P. von Maack i Aabenraa; til gengæld var han yderst aktiv.

På trods af de store forskelle i sympatierne i de forskellige embedstyper

havde den slesvig-holstenske bevægelse overordnet set et solidt greb om den civile embedsstand. Tæt ved halvdelen sluttede enten i marts 1848 eller senere samme forår op om den provisoriske regering. Det var forholdsvis langt flere end blandt befolkningen som helhed.

De gejstlige embedsmænd, *provsterne og sognepræsterne*, nåede kun i beskedent omfang at blive direkte inddraget i den nationale konflikt i denne første omgang.⁶¹ Blandt de nordslesvigske provster besvarede J. A. Rehhoff i Aabenraa og M. Ahlmann i Tønder den provisoriske regerings reskript positivt, mens provsterne i Haderslev og Sønderborg slet ikke svarede. Uanset om kun få gejstlige optrådte aktivt for opstanden, var der adskillige, som på forskellig vis i ord og gerning åbenbarede deres slesvig-holstenske sympatier i løbet af foråret og sommeren 1848. På Als var det hofpræst Fr. H. Germar i Augustenborg samt sognepræsterne Fr. Petersen i Notmark og H. P. Schlaikier i Asserballe. På fastlandet drejede sig om pastorerne B. P. Godt i Felsted, C. Petersen i Hellevad, L. Petersen i Hoptrup, H. P. Prah i Ø. Løgum, J. H. C. Meyer i Ravsted, Ph. J. Roentgen i Christiansfeld, H. H. Göttge i Ubjerg samt ærke diakon F. J. Heynsen og diakon C. E. Carstens i Tønder. Det var langt flere præster på slesvig-holstensk side, men de var politisk passive. For alvor inddraget i den nationale konflikt blev gejstligheden først i 1849. Dens betydning for befolkningens nationale stillingtagen i 1848 var af begrænset rækkevidde, og de slesvig-holstenske præster var ikke nogen væsentlig faktor for den nordslesvigske tyskheds mobilisering i revolutionsåret.

Den nordslesvigske landbefolkning var til en vis grad inddraget i forvaltningen gennem udpegede *bondeembedsmænd* som herredsfuldmægtige, sandemænd, sognefogder o.l. Deres holdning er ikke som de civile embedsmænds og præsternes systematisk undersøgt for hele landsdelen, men dog for de sydlige egne, hvor de slesvig-holstenske sympatier var stærkest. I Højer herred vedtog sognerepræsentanterne enstemmigt som hidtil at være loyale mod den kongelige regering.⁶² I Slogs herred sluttede flere sognefogder sig til opstanden. Det gjaldt stænderdeputeret Thies Hansen Steenholdt, der var sognefoged i Ravsted, men også Fr. P. Höeck i Burkal sogn, Chr. Hansen på Nymølle i Bylderup sogn og Lorenz Jacobsen i Todsøl i Bjolderup vester sogn samt formentlig også Hans Hansen i Eggebæk i Tinglev sogn.⁶³ I Aabenraa amt anerkendte Daniel Hinrichsen i Øster Terp i Bedsted sogn straks den provisoriske regering, hvilket bragte ham i modsætning til de fleste sogneboere. Senere fulgte Juhler i Varnæs, Winther i Hellevad og Rohde i Brunde trop. De fleste sognefogder i Aabenraa amt nægtede at støtte den provisoriske regering.⁶⁴ I Haderslev amt gjaldt det så godt som alle. Knud B. Nissen i Vilstrup, Jørgen Erichsen Ladegaard i Hoptrup og Chr. Juhl i Aastrup blev imidlertid bebrejdet, at de på forskellig vis havde støttet den provisoriske regering eller den tyske hær (se nedenfor).

Den slesvig-holstenske revolutions sammenbrud i Nordslesvig

Sognefogdernes overvejende danskvenlige holdning i Aabenraa amt afspejlede den stærke danske mobilisering, som skete her i marts 1848. I andre hidtil passive egne foregik det samme. Før 1848 eksisterede en dansk bevægelse nærmest udelukkende i Haderslev amt og på Als, men nu hvor slesvig-holstenerne i de konservative slesvigeres øjne fremstod som et revolutionært parti vendt mod den danske konges styre, blev sagen afgjort til den dansk-slesvigske bevægelses fordel. I de mest danske egne, d.v.s. i Haderslev amt, langs vestkysten ved enklaverne og på Als, troppede bønderne op hos embedsmændene og afkrævede dem troskabsed til den danske konge, ligesom de her iværksatte sikkerhedsvagter og dannede folkevæbninger med stafet- og vagttjeneste med hjemmesmedede våben. I disse distrikter fik den slesvig-holstenske revolution ikke et ben til jorden. I den sydlige del af Nordslesvig var holdningen ikke så aktivistisk, men langt fra imødekommende over for den provisoriske regering.⁶⁵

Den danske modbevægelse begrænsede sig ikke til landområderne. Som skildret fik den overtaget i Haderslev og Sønderborg, og selv i Aabenraa kunne den notere sig sejre. Da skibsbygmester Jürgen Paulsen den 28. marts hejste det tyske flag over sit skibsværft, vakte det skibstømrernes vrede, og de tvang ham under trussel om strejke til at stryge »oprørsfanen«. Ansporet af denne succes tog skibstømrerne næste formiddag kontakt til deres kolleger på byens to andre værfter, og med denne støtte i ryggen forlangte de nu, at samtlige tyske flag i byen blev halet ned – hvilket skete. Om aftenen samledes skibstømrerne foran rådhuset og råbte hurra for »de danske«. Den næste dag steg deres mod yderligere med håbet om snarlig dansk besættelse. Om formiddagen samledes skibstømrerne på havnen, hvorfra de med Dannebrog i spidsen og med deres økser på skuldrene gik i demonstrationstog gennem byens hovedgader syngende danske fædrelandssange. Den slesvig-holstenske borgervæbning forholdt sig helt passiv.⁶⁶

Den ventede danske besættelse kaldte også det konservative borgerskab frem på scenen. Gammelslesvig-holstenerne og helstatstilhængere i Aabenraas bykollegier præciserede nu – fulgt af borgmester Schow! – at byens anerkendelse af den provisoriske regering alene skyldtes hensynet til ro og orden, og at den ikke var vendt mod kongen.⁶⁷ Allerede før de danske troppers ankomst til Aabenraa var de radikales revolution kvalt af byens danskorienterede skibstømrere og det konservative borgerskab. Også i flækkerne Løgumkloster og Højer fik de danskorienterede i underklassen i slutningen af marts og begyndelsen af april forøget mod med udsigten til dansk militær

besættelse. Den dansksindede teolog Nis Hanssen, der den 6. april besøgte Højer, fandt stemningen her »god for fædrelandets sag«. ⁶⁸

Med undtagelse af Tønder var den slesvig-holstenske revolution i Nordslesvig i opløsning allerede før, den danske hær og flåde rykkede ind i landsdelen. I Sønderborg blev videre overvejelser om byens anerkendelse af den provisoriske regering overflødiggjort den 28. marts, da den danske korvet »Najaden« ankrede op i Sønderborg, hvor den blev budt velkommen af en stor menneskemængde. Den følgende dag besatte den danske hær Haderslev til lige så stor tilfredshed for flertallet af denne bys indbyggere. Den næste dag igen, den 30. marts, lagde orlogsbriggen »Sct. Thomas« til anker ud for Aabenraa. Her samledes skibstømmerne på havnen med deres Dannebrogspaner, og magistraten mødte op for at byde fartøjet velkommen. Kaptajn Suenson beordrede borgmester Schow og brødrene Karberg ud til briggen. Schow sejlede derud i en båd sammen med den loyale agent Jørgen Bruhn og hans bror, lederen af sikkerhedskorpset Hans Bruhn, der undervejs tog sit hvide armbind af. Mens Schow blev tilbageholdt, blev brødrene Bruhn sendt tilbage. Briggens besætning forberedte sig på at gå i land, men fik øje på en gruppe slesvig-holstenske jægere og friskarer, der rykkede frem mod byen. Brødrene Karberg, der var på vej ned til »Sct. Thomas«, vendte om og gik sammen med meningsfæller fra byen friskarerne i møde. Skønt de slesvig-holstenske styrker blev beskudt fra »Sct. Thomas«, lykkedes det dem at besætte byen, hvor de blev budt velkommen af byens slesvig-holstenske indbyggere. »Sct. Thomas« blev den 31. marts forstærket med dampskibet »Hekla«. Senere samme dag trak de slesvig-holstenske soldater sig tilbage fra byen, der derefter militært var i den danske flådes magt, indtil danske landtropper den 2. april rykkede ind, budt velkommen af skibstømmerne og andre loyale indbyggere. Dagen efter blev sikkerhedskorpset afvæbnet uden dramatik. ⁶⁹

Løgumkloster og Tønder undgik heller ikke deres skæbne. Her var det ikke den regulære danske hær, men »frikorpset Ribe«, som i første omgang nåede frem. Dette frikorps var dannet af Ribes borgervæbning og bestod af et par hundrede mand. Den 2. april drog det til Løgumkloster, hvor dansksindede borgere hilste det velkomment. Sammen med frivillige fra landet og regulære danske styrker drog frikorpset den 4. april videre til Tønder, hvor sikkerhedsvagten blev afvæbnet og dens geværer konfiskeret. Som i Aabenraa søgte magistraten også her at bortforklare byens anerkendelse af den provisoriske regering, ligesom den erklærede byens troskab mod kongen. ⁷⁰

Med besættelsen af Tønder var hele Nordslesvig på danske hænder. Kun få skud var blevet løsnet og næppe nogen ramt. De få slesvig-holstenske tropper trak sig tilbage uden kamp, måske som led i den provisoriske regerings afventende politik overfor Nordslesvig (se herom kapitel 20). I de slesvig-

holstenske borgervæbninger i Aabenraa og Tønder var viljen til at sætte liv og førlighed på spil begrænset. Det samme var den i de danske folkevæbninger på landet. Heldigvis, for det havde sikkert haft langvarige konsekvenser for den dansk-tyske nationalitetskamp i Nordslesvig, hvis byernes slesvig-holstenske borgervæbninger og landområdernes danske bondevæbninger var kommet i rigtig kamp med hinanden. I stedet blev den første slesvigiske krig udkæmpet mellem regulære hærstyrker. Den 9. april 1848 stødte den danske og den slesvig-holstenske hær sammen i slaget ved Bov, hvor sidstnævnte blev besejret. Den danske hær kunne herefter også besætte Sydslesvig.

Flugt eller arrestation

Før den danske fremrykning flygtede flere fremtrædende slesvig-holstenere sydpå. Tingskriver, dr. Meyer nåede væk fra Haderslev.⁷¹ Fra Aabenraa undslap det radikale partis ledere: Hans og Lorenz Karberg, købmand Lüders, bager Asmus Lorenzen, købmand K. D. Detlefsen, advokaterne Bruhn og Nissen, lægerne Neuber og Schow samt Kopperholdt.⁷² Fra Løgumkloster lykkedes det birkefoged Elvers at komme bort, før »frikorps Ribe« ankom.⁷³ I Tønder var J. C. Todsén den 31. marts rejst til møde i den forenede slesvig-holstenske stænderforsamling i Rendsborg. Før det danske indtog nåede yderligere 14 fremtrædende slesvig-holstenere bort herfra, bl.a. borgervæbningschef J. C. Iwersen, advokat Lundius og dr. Dircks.⁷⁴

For flere af dem, som ikke nåede bort eller med overlæg valgte at blive, ventede arrestation, forhør og deportation.⁷⁵ Den første arrestationsbølge begyndte med den danske hærs indtog i slutningen af marts og varede frem til dens tilbagetrækning fra det nordslesvigske fastland i slutningen af april, efter at den danske hær den 23. april var blevet slået i påskeslaget ved Slesvig af de preussiske tropper, som sammen med tyske forbundsstyrker nu stillede sig på slesvig-holstenernes side. Arrestationerne omfattede i alt 16 slesvig-holstensk-sindede nordslesvigere samt nogle sydslesvigere. De blev alle overgivet til en særlig undersøgelseskommission, som foretog forhørene. Efter de ufrivillige ophold i Haderslev, Ribe, Sønderborg eller Kolding endte de arresterede til sidst på Fyn.

I *Haderslev by* arresterede militæret dr. Marcus, garver Göhlmann og postholder Raben samt to sydfra kommende personer. For dr. Marcus var begrundelsen, at han »har været Hovedmanden for den den 24de og 25de marts i Haderslev stedfundne oprørske Bevægelse, under hvilken der navnlig af ham endog er bleven fremført Trudslér mod Byens dansksindede Bestyrelse«. Göhlmann »havde taget en virksom Deel i denne Bevægelse«. Postholder Raben var blevet angivet som »en af de den provisoriske Regjering meest hengivne og derfor for den gode Sag farligste Personer«.

Fra *Haderslev østeramt* fangede militæret sognefoged Jørgen Erichsen Ladegaard fra Skærbæk i Hoptrup sogn, der var blevet angivet for at have ledet det indkaldte mandskab sydpå til Rendsborg. I *Haderslev vesteramt* blev herredsfogderne Bruhn og Ahlmann, ridefoged Riedel og tingskriver Müller arresteret af militæret. De blev beskyldt for at have ledet soldater sydpå og proklameret den provisoriske regering eller blot for at have slesvig-holstenske anskuelser. I denne egn, hvor den danske landbefolknings mobilisering var stærk og helt isolerede de få slesvig-holstenere, skulle der næppe meget til en arrestation.

I *Løgumkloster* blev amtsforvalter Harbou, dr. Roll og gæstgiver Ibsen anholdt af »frikorpset Ribe«. Harbou havde ledt indkaldte sydpå og publiceret forordninger fra den provisoriske regering. Dr. Roll havde »i Tale og Gjerning viist sig som en ivrig Slesvig-Holstener«. Ibsen havde ledt sin egen søn til krigstjeneste sydpå og agiteret.

I *Aabenraa* blev som nævnt borgmester Schow arresteret af flåden, mens de øvrige aktivister undslap. For Schows vedkommende forelå »mange særdeles graverende Data for hans virksomme Deeltagelse i de oprørske Planer«. På *Sundeved* og *Als* sørgede lederen af den alsiske landvæbning og øens kommandant H. C. Riegels for arrestation af godsejer Kittel på Skovbølgård, godsinspektør Jürgensen på Sandbjerg samt amtsfuldmægtig Petersen og kirurg Heuermann, begge fra Nordborg. De tre førstnævnte blev beskyldt for at have opfordret værnepligtige til at drage til Rendsborg, mens sidstnævnte »i det Heele havde gjort sig bekendt som en meget urolig og ildesindet Person«. ⁷⁶

I *Felsted sogn* blev pastor Bertel Petersen Godt anholdt og forhørt om sin stilling til den provisoriske regering. Præsten havde bl.a. søgt at etablere en sikkerhedsvagt og til det formål indkaldt sognemændene til et møde, hvor han havde oplæst den provisoriske regerings proklamation, ligesom han havde ladet forordninger fra den provisoriske regering publicere i kirken. Anholdt og forhørt blev endvidere degn Lorenz Lorenzen, der havde oplæst provisoriske forordninger i kirken, men erklærede sig som dansksindet som de fleste i sognet. Gårdejer Peter Petersen Hissel fra Tumbøl nægtede at have udbredt provisoriske proklamationer, men erkendte at ligge inde med såvel slesvig-holstenske som danske opråb. De tre blev sat på fri fod efter forhøret. ⁷⁷

I *Tønder* og egnen mellem Aabenraa og Tønder blev der heller ikke arresteret personer. I denne sydlige del havde flere nået at flygte, og der var ikke en kompakt dansk overvægt, der ville eller kunne forsyne hæren med oplysninger.

I kølvandet på denne første arrestationsbølge fulgte to andre. *Als* var også efter påskeslaget ved Slesvig besat af danske tropper, og i midten af maj blev militæret bekymret for, at slesvig-holstenerne på øen trods afspærringen ved Alssund kunne forsyne den fjendtlige hær med oplysninger. Som følge heraf blev 12 personer interneret af rene sikkerhedshensyn. Fra Augustenborg slot og flække gik det ud over overinspektøren for hertugens godser på Als hofråd

Bahrt, dennes søn, herredsfoged hofråd Prehn, hofpræst Germar og partikulier Fischer. Fra godserne ramtes forpagterne Matthiesen på Gammelgård og Dieck på Rønhave. Samme skæbne overgik to suspendede embedsmænd, herredsfoged Steffens fra Nordborg og borgmester Langreuter fra Sønderborg samt de to suspendede præster Petersen i Notmark og Schlaikjer fra Asserballe. Endelig blev købmand Lüders i Sønderborg arresteret fordi han »skal være Hovedet for de herværende slesvig-holstensksindede Borgere«. Sammen med de tidligere arresterede fra Als og Sundeved blev de sendt til Fyn; hofråd Prehn fik på grund af sygdom lov at blive i husarrest på Augustenborg.⁷⁸

I slutningen af maj trak de tyske tropper sig efter diplomatisk pres fra Rusland ud af Nordslesvig. Den danske hær rykkede igen ind i landsdelen for en kort bemærkning. På fastlandet blev Haderslev holdt besat indtil den 30. juni, mens en landgang i Aabenraa kun varede nogle få dage, før preussiske tropper og friskarer på ny nåede frem. Fra Als blev der den 28. maj iværksat et dansk angreb ind i Sundeved ved Nybøl, og et tysk modangreb blev imødegået ved Dybbøl den 5. juni. I forbindelse med disse kortvarige fremstød blev et dusin mænd arresteret og anklaget for at have hjulpet de fjendtlige tropper med efterretninger eller på anden måde bistået dem, herunder sognefogderne Chr. Juhl i Aastrup og Knud B. Nissen fra Vilstrup, pastor Chr. Petersen fra Hellevad, glarmester Peter Diedrichsen fra Broager, teglværksejer Peter Meyland fra Egersund og skovrider J. D. F. Grotian fra Dynt.

For det mere ubestemte begreb »utilladeligt samkvem med fjenden« blev fem sat fast, bl.a. gårdejer Matzen fra Krammark, brændevinsbrænder Ehnstedt fra Broager og gæstgiver Bruhn i Augustenborg. For pastor Petersen i Hoptrup synes »beviselig fjendtlige sympatier« at have været tilstrækkeligt til arrestationen. Tilsvarende gjaldt for jægermester von Krogh og skovrider Schrader fra Stenderupskovene ved Kolding. Fuldmægtig Haversaat fra Nordborg blev arresteret efter angivelse af otte »ærlige danske mænd« fra flækken, der anså ham for en fordækt slesvig-holstener. Landmand F. Nachtigall fra Toftlund blev vist alene anholdt, fordi han var født tysker og ikke kunne dansk. Herredsfoged og justitsråd Prehn fra Broager blev anholdt for at modtage konstitution fra den provisoriske regering som amtmand over den del af Sønderborg amt, der lå i det tyskebesatte Sundeved, samt for flere andre forhold. Landmåler Hans Nic. Andersen fra Nørre Hjarup blev tilsvarende sat fast, fordi han fra den provisoriske amtmand Bruhn i Haderslev havde modtaget konstitution som ridefoged i Frøs og Kalvslund herreder. Godsforpagter G. G. F. von Krogh blev arresteret for at have brudt sit æresord om ikke at forlade sin bolig på Billeslund under Gram gods. Den holstenskfødte aktive slesvig-holstener, gårdejer Colin Ross fra Rønhøjgård i Taps sogn, anholdtes for som lægdsmand at have ledt værnepligtige sydpå.⁷⁹

Ramt af arrestation blev også sognefoged Jørgen Erichsen Ladegaard fra

Skærbæk i Hoptrup på Haderslevvegen. Som Juhl i Aastrup og Nissen i Vilstrup var han tidligere medlem af Sognefogedforeningen. Ladegaard blev indsat som fange i Nyborg fæstning. Han blev af den løjtnant, der arresterede ham, betegnet som tysksindet og anklaget for at have ledet værnepligtige til Rendsborg. Om sit sindelag skrev han selv til regeringskommissionen: »Hvad det første angaar at jeg er tydsksindet, da kan jeg ikke nægte (omendskjøndt jeg maa gjerne tilstaa, ei at have megen Indsigt i Politik) at jeg aldrig har ønsket at Slesvig skulde indcorporeres i Dannemark, for ei at bebyrdes med Consumtion, Brændeviinsskat; men ligesaa lidt at løsrives derfra og [komme] under det tydske Forbund... thi jeg kan ikke indsee at vi Slesvigere kunne andet end være tilfredse med det saaledes som Hs. Majestæt under 27 Marz har bekendtgjort os« (den kgl. proklamation af 27. marts lovede slesvigerne fortsat provinsiel selvstændighed med bl.a. egen »landdag« og egne domstole, alt inden for rammerne af et forfatningsfællesskab med kongeriget).

Otte gårdmænd i Hoptrup, Skærbæk og Sønderballe fandt tilfangetagelsen af Ladegaard for streng. Uden at gå i rette med grunden til arrestationen beklagede de den 18. april »inderligen, at Manden dermed er bleven reven ud af sin Bedrift, og at denne dermed Dag for Dag mere forstyrres«. De tilbød derfor at kautionere »een for alle, og alle for een« med hele deres formue for, at sognefogden kunne sættes fri på vilkår af, at han om så forlangtes til enhver tid skulle stille sig for øvrigheden. Ladegaard blev dog først sat på fri fod i juli. Undersøgelseskommissionen var næppe så overtydet om hans uskyld som han selv og naboerne.⁸⁰

Også for Chr. Jensen Juhl fra Aastrup trådte flere sogneboere i skranken, nærmere betegnet 14. Han havde bistået de fjendtlige tropper med rekvisitioner, indsamling af folkevæbningens våben og vejvisning, men det havde alle andre sognefogder i amtet også måttet gøre. I øvrigt kunne beboerne pege på, at Chr. Juhl havde virket helt frivilligt for den danske hær, da den rykkede frem. Endvidere anførte de, at han ofte havde deltaget i Den slesvigske Forenings møder, men aldrig i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, ligesom han næsten konstant havde bøger tillåns fra Kochs bibliotek i Haderslev og læste Dannevirke. Underskriverne antydede, at personlige hævn-motiver lå bag arrestationen af Juhl. Det samme hævdede præsten i sin støtteerklæring, og fire soldater bevidnede, at Juhl havde ledet dem til den danske hær. Juhl nævnte selv gårdejer Momme Petersen som sin personlige fjende, der havde angivet ham. Det fremgår ikke, om den stakkels sognefoged blev løsladt som følge af disse erklæringer.⁸¹

Sognefoged Knud Bertelsen Nissen fra Vilstrup fik ingen støtteerklæringer fra hjemsoget. Hans arrestation blev tværtimod støttet af Laurids Skau, der boede i sognet. Nissen vedgik at være medlem af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, men angav i problematisk overensstemmelse med sand-

heden, at den ikke havde nogen politisk tendens. Om sit sindelag sagde han ifølge forhørsreferatet: »Hvad det angaaer, at han har sagt, at han er tydsk-sindet, da har han dermed kun meent, at han fandt, at Slesvig var bleven forurettet af den danske Regjering, og at han ønskede, at Slesvig skulde forblive i fast Forbindelse med Holsteen uden at blive indlemmet i Danmark, men Arrestanten har i den Anledning Intet virket enten ved Handlinger eller ved Ord«. Det fremgik endvidere af forhøret, at Knud B. Nissen var født i sognet. Som ung opholdt han sig i årene 1799-1800 i Lunden i Ditmarsken, men han forstod ikke længere en ordre afgivet på tysk.⁸² De tre sognefogders sindelag fremhæver nogle mellempositioner i den nordslesvigske virkelighed i foråret 1848: fra den danskorienterede slesviger til den tyskorienterede. Fælles var deres manglende opslutning til ejerdanskheden, men som det fremgik af Juhls tilfælde kunne dette i den nationalt polariserede, men i praksis ofte højt forvirrede og tvetydige situation være nok til arrestation, hvis der var angivere. De danske officerer kunne i så tilfælde være yderst godtroende, opildnet som mange af dem var af den nationale vækkelse i kongeriget.

Årsagerne til arrestation af knap 60 slesvig-holstensksindede nordslesvigere i marts-juni 1848 var således meget forskellige. Blandt de arresterede befandt sig revolutionære ledere, der havde virket for den provisoriske regering. Der var embedsmænd, som havde adlydt den provisoriske regering og eventuelt var udnævnt af den. Andre arrestanter var personer, der med større eller mindre ret antoges at have bistået de tyske tropper – »store« og især »små fisk«. For flere synes den eneste grund til arrestation at have været et notorisk slesvig-holstensk sindelag og den sikkerhedsrisiko, arrestanterne dermed mentes at udgøre for den danske hær. Atter andre kom i klemme i en tid, der krævede klare nationale standpunkter, enten på grund af deres tyske afstamning eller førnationale slesvigske identitet. Da den nedsatte undersøgelseskommission kritisk vurderede militærets arrestationer, måtte den gentagne gange konstatere, at anklagerne var for tynde og sætte de anholdte på fri fod.

Bortset fra, at nogle af de arresterede led overløst, da de blev ført igennem Kolding, var behandlingen gennemgående lempelig.⁸³ Fraregnet de mest kompromitterede fik fangerne ret tålelige vilkår på Fyn, hvor de kunne færdes frit i de byer, de var anbragt i. Alligevel var fraværet fra hjemmet i flere måneder i foråret og sommeren 1848 en alvorlig sag for den enkelte, og den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig måtte savne en del af sine ledere og aktivister, da krigens gang ændrede sig til dens fordel.

19. Hjemmetyskerne under Treårskrigen gang maj 1848-juli 1850

Felttog og våbenhviler 1848-1850

I årene 1848-50 satte den militære og diplomatiske krig mellem Danmark og Slesvig-Holsten støttet af Preussen og Det tyske Forbund de ydre rammer for de tysksindede nordslesvigeres politiske liv. Lige så lidt som deres dansk-sindede og helstatstro naboer var hjemmetyskerne i stand til at ændre det grundvilkår, at fremtiden afgjordes på slagmarken og af det europæiske diplomati. Til tider gav det gode muligheder for at fremsætte ønsker og krav til Slesvigs fremtid og engagere sig i opbygningen af en slesvig-holstenske stat og et tysk rige. Til andre tider måtte slesvig-holstenerne tilpasse sig landsdelens aktuelle regeringsmagt – eventuelt under protest.

Det dansk-tyske opgør 1848-50 faldt i seks faser. I den første fase fra den slesvig-holstenske opstands udbrud den 24. marts frem til den 23. april 1848 stod slesvig-holstenerne alene mod danskerne; den er skildret i det foregående kapitel. Den anden fase indledtes med Preussens og Det tyske Forbunds militære intervention til fordel for slesvig-holstenerne og den førnævnte preussiske sejr over danskerne i påskeslaget ved Slesvig den 23. april 1848 og den efterfølgende tyske besættelse af størstedelen af hertugdømmet Slesvig. Denne fase strakte sig indtil den 26. august, hvor Danmark og Preussen indgik en våbenhvile i Malmø. De syv måneder, som våbenhvilen varede, udgjorde den tredje fase, hvor hertugdømmerne regeredes af en »fællesregering«. Dansk utilfredshed med denne regerings slesvig-holstenske slagside førte til en dansk opsigelse af våbenhvilen til dens aftalte udløb den 26. marts 1849. Den slesvig-holstenske landsforsamling indsatte denne dato et slesvig-holstensk statholderskab bestående af Wilhelm Beseler og Fr. Reventlow-Preetz.

Fjendtlighederne blev genoptaget den 3. april 1849 og indledte dermed opgørets fjerde fase. Den 5. april sprængte slesvig-holstenske landbatterier et dansk linjeskib i luften på Egernførde bugt, og desuden gik en dansk fregat tabt. Kampe ved Kolding den 20. og 23. samme måned endte ligeledes med sejr til den tyske hær bestående af forbundstroppe og slesvig-holstenske styrker. Til gengæld led sidstnævnte nederlag den 6. juli i slaget ved Fredericia. Da var der allerede forhandlinger i gang mellem Danmark og Preussen om en ny våbenhvile, som resulterede i en aftale den 10. juli. Den nye våbenstilstand var bestemt til at vare seks måneder, men videreførtes automatisk, med mindre en af staterne opsagde den. Under våbenstilstanden, der blev opgørets femte fase,

blev Slesvig styret af en blandet dansk-preussisk-britisk »bestyrelseskommission [Landesverwaltung]«. Dens magt var reelt begrænset til Nordslesvig, som var besat af svensk-norske tropper på fastlandet og danske på Als og Ærø, hvorimod de preussiske tropper i Sydslesvig passivt så til, mens det slesvig-holstenske statholderskab udstrakte sin magt nord for Ejderen. Våbenhvilen forblev uopsagt fra begge sider, indtil Danmark og Preussen indgik en fredsftale den 2. juli 1850.

Dermed indledtes den sjette og sidste fase, hvor slesvig-holstenerne på ny stod alene mod Danmark og blev slået i slaget ved Isted den 25. juli og igen ved Frederiksstad den 4. oktober 1850. Dermed var det militære opgør i alt væsentligt overstået; den endelige afslutning faldt den 1. februar 1851, da statholderskabet opgav sin stilling i Holsten efter preussisk pres.

Opgørets forskellige faser afspejledes i hjemmetyskernes stærkt skiftende situation.

Nordslesvig i den provisoriske regerings magt maj-september 1848

Den preussiske sejr i slaget ved Slesvig den 23. april 1848 skabte en ny og bedre situation for hjemmetyskerne. I Tønder fejrede det store tysksindede flertal preussernes indtog den 26. april: »Det forlyder, at preusserne kommer. I mørkningen styrter alt folket ud foran Sønderport. Den trefarvede fane bliver igen plantet på rådhuset. Byen er illumineret, og overalt er der jubel...«. Videre den 28.: »Ca. 1400 mand, mest friskarefolk, bliver indkvarteret her i byen. Om aftenen er der fakkeltog med musik. Man udbringer et leve for chefen for det ene frikorps, von Krogh. Byen er illumineret. Fra næsten alle huse vejer trikoloren. Aldrig så jeg Tønder lykkeligere!«. Og endelig den 29.: »Det vrimler hele dagen i gaderne. Sådan et leben så vi aldrig her. Om aftenen var byen igen illumineret. Fakkeltog og musik som i går. Borgerne beværter deres gæster, der synes godt om at være her, på det venligste. Obersten svarer på et leve, at byen Tønder med gyldne bogstaver indskriver sit navn i den tyske historie. Det holdt man naturligvis af at høre!«. ¹ Til Aabenraa nåede de preussiske tropper den 28. april. ² Fra den 1. maj 1848 var hele det nordslesvigske fastland i kraft af den preussiske besættelse i den provisoriske regerings magt. ³

Straks efter det preussiske indtog befæstede den provisoriske regering sin stilling ved at afskedige kongetro embedsmænd og erstatte dem med slesvig-holstenske. ⁴ I Tønder amt blev amtmand F. C. von Krogh til flere moderate slesvig-holsteneres fortrydelse afskediget og erstattet med justitiar Andreas Hansen i Læk. I Haderslev amt måtte amtmand Johannsen vige posten for sin svigersøn, herredsfoged C. A. T. Bruhn. Stemann fortsatte derimod som amtmand i Aabenraa og Løgumkloster amter. I Haderslev købstad var borgmester

Lassen klogeligt draget bort med de danske tropper. Her blev herredsfoged Otto Kier indsat som borgmester, mens tingskriver dr. A. O. Meyer blev bysekretær i stedet for Hargens. I magistraten blev yderligere to rådmænd udskiftet og erstattet med de slesvig-holstenske købmænd J. Kieldrup og P. Meckelburg.⁵ I Aabenraa købstad blev den konservative embedsmand P. Chr. Henrici indsat som politimester; Schow var stadig i dansk fangenskab. Det passede dårligt de radikale slesvig-holstenere. De dannede et »velfærdsudvalg« med købmand Knud D. Dethlefsen som formand, der forsøgte at presse Henrici til en hård kurs over for byens dansksindede.⁶ I Tønder by fortsatte Broder Knudsen som borgmester. Der foretoges endvidere en række udrensninger af kongetro amtsforvaltere, herredsfogder og tingskrivere, told- og postembedsmænd, præster m.v. Udnævnelsen af de nye embedsmænd betød en styrkelse af hjemmetyskheden, der også kunne glæde sig over, at flygtningene kunne vende tilbage. Men flere ledere og aktivister savnede man fortsat, da de holdtes i arrest på Fyn.

For at sikre slesvig-holstensk indflydelse på den offentlige mening, der nu friere kunne udfolde sig efter den provisoriske regerings forordninger om presse-, forsamlings- og foreningsfrihed, opbyggedes en slesvig-holstensk presse i Nordslesvig.⁷ I Haderslev grundlagdes *Nordslesvigsk Tidende*, hvis første nummer udkom den 6. maj. Udgiver var faktor C. E. Basse, mens dr. C. A. Michelsen var redaktør, bortset fra første kvartal 1849, hvor den mere udpræget liberale dr. Julin Fabricius en overgang førte pennen, og fra juni 1849, hvor Basse selv påtog sig redaktionen. Abonnement kunne bestilles hos skolelærer A. P. Willatzen. Oplaget var i 1848 på ca. 700 stk. Bladet blev indtil oktober 1849 trykt i Senebergs bogtrykkeri, som slesvig-holstenerne havde sat sig i besiddelse af, skønt det i efteråret 1847 var købt af redaktør Peter Chr. Koch fra Dannevirke. Da Koch på ny kom i besiddelse af heraf, etableredes et selvstændigt trykkeri til bladet gennem en hurtig aktietegning i Haderslevs slesvig-holstenske borgerskab.

Nordslesvigsk Tidende udkom to gange om ugen udelukkende på dansk. I bladets program blev dette sat ind i den rette politiske sammenhæng: »Hvilke Konster man i de sidste ti Aar har anvendt for at løsrive Nordslesvigernes Hjerter fra deres sydlige Brødre, er bekjendt. Iblandt andet den løgnagtige Beskyldning, at de tydsktalende Slesvigholstenere foragtede deres dansk-talende Brødres Sprog og ivrigen arbeidede paa at faae det aldeles underkuet. - - Her ville vi blot anføre, at det er uden for al Tvivl, at den provisoriske Regjering vil udtale sin Villie, at Nordslesvigernes danske Sprog ikke alene skal hævdes, men tillige skal nyde sin fuldkomne naturlige Ret og al den Understøttelse, der med Ret og Føie kan forlanges. Skulde der i disse Tider findes Enkelte, som endnu ikke forstode at skjelne imellem en dansk-talende Nordslesviger og en Dansk, saa vil dog Flertallet, det haabe vi, sikkert vide at

Til Beboere i Haderslev Amt.

Kjære Medborgere!

Den provisoriske Regjering har under 10. d. M. kaldet mig til Amtmand over Haderslev Amt. Endstjøndt jeg veed hvad der udtræves til og hvorlidet jeg formaaer at udfylde denne vigtige Post, saa har jeg dog, i Tillid til Beboernes Velvillie og af Erang til efter Evne at gavne vort fælleds Fædreland, omsider antaget den.

Men jeg stoler trofast paa, at den frie og kjernige Nordstevigiske Bondestand her i Amtet ikke vil svigte den Besindighed og Fordomsfrihed, hvorved den forhen altid har udmærket sig.

Bed besindig og fordomsfri Eftertanke vil Enhver af Dem, ærede Medborgere, snart komme til den Overbeviisning, at der fra Slesvig-Holsteens Side ikke attraaes Andet, end Retfærdighed for Alle og Enhver og Bedligeholdelsen af de ældgamle Rettigheder, som vore Forfædre have efterladt os.

Disse Rettigheder: — Hertugdømmernes Selvstændighed og uadskillelige Forbindelse under en Regent af Mandkjønnet — ere Formaalet for vort Stræben og Kampen. Europa's Nationer og Gyrster have allerede anerkjendt dem. Og saa Danmark vil snart lære at respectere dem.

Lader os arbejde med hverandre paa, at lette Krigens Byrder og at formindske dens Ulemper, samt med Ord og Gjerning at forberede og at paastynde, saavidt vi kunne, den længselsfuld ventede, næsten i 4 Maaneder undværede Fred.

Men fremfor Alt lader os med forenet Magt søge at opretholde den borgerlige Orden, uden hvilken der hverken gives Frihed eller Lykkeligbed.

Uden Deres Bistand formaaer jeg kun saare lidet; med Deres Hjelp haaber jeg, om Gud vil, at kunne fremme Amtets Belfærd og Tilfredshed, hvilket jeg ved alle mine Kræfter vil efterstræbe.

Haderslev Amtshuus, den 20. Juli 1848.

Bruhn.

vide ham tilrette. – Hvo der ei elsker sit Modersmaal, elsker heller ikke sit Fædreland!«⁸

I Aabenraa udgav den fremtrædende slesvig-holstener Hans Kopperholdt i marts 1848 avisen *Bulletin*, der vistnok kun nåede at udkomme med et enkelt nummer. En kreds i Kiel, der ønskede et udpræget liberalt organ i Nordslesvig, tog kort efter initiativ til et blad i Aabenraa med Kopperholdt som redaktør. Dr. Michelsen fra Nordslesvigsk Tidende modsatte sig planen, og det er uvist, om den blev realiseret. Under alle omstændigheder fik Aabenraa et slesvig-holstensk blad med *Apenrader Wochenblatt*, som bogtrykker C. A. Rathje påbegyndte udgivelsen af den 5. april 1848. I Tønder fortsatte det mere beskedne *Wöchentliches Tondernsches Intelligenzblatt* at udkomme på tysk med enkefru Margrethe Forchhammer som udgiver.

Hjemmetyskerne og Malmøvåbenhvilen juli-september 1848

Var den slesvig-holstenske sag i Nordslesvig i sommeren 1848 velkonsolideret i forvaltningen og i de trykte medier, måtte udviklingen på den diplomatiske front give anledning til bekymring.⁹ Ængstelsen kom til udtryk i flere adresser fra Tønder, Aabenraa og Haderslev fra månederne juli, august og september 1848.

I Tønder skrev 181 indbyggere den 12. juli under på en henvendelse til den provisoriske regering og til den forenede slesvig-holstenske stænderforsamling, der var trådt sammen den 3. april 1848 (se nærmere om denne i kapitel 20 og 21). Underskriverne forlangte, at regeringen kategorisk modsatte sig en våbenstilstand mellem Danmark og Preussen, der indebar dens egen tilbage-træden, sådan som underskriverne til deres bestyrtelse og forbitrelse havde læst avisrygter om – rygter, der for øvrigt var sande.¹⁰ Regeringen blev pålagt kun at vige for fysisk magt.¹¹ Aabenraa fulgte efter den følgende dag med enslydende adresser med 110 underskrifter.¹² Herfra sendte man tillige den 29. juli en adresse med 140 underskrifter til den tyske Nationalforsamling, som var valgt i begyndelsen af maj og åbnet den 18. maj 1848 i Frankfurt (se nærmere herom i kapitel 21). Denne adresse havde en længere fortrykt tekst, som på samme tid blev benyttet af 168 underskrivere af en adresse fra Haderslev.¹³ I de to adresser tog underskriverne afstand fra, at den provisoriske regering »bliver

Den 10. juli 1848 blev herredsfoged over Frøs og Kalvslund herreder, Chr. Aug. Th. Bruhn (1808-75), af den provisoriske regering udnævnt til amtmand over Haderslev amt. Kort efter sin tiltræden udsendte han et opråb til sine »kære medborgere«, men det store flertal af amtets indbyggere brød sig næppe om denne tiltale eller amtmandens politik. Rigsarkivet, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C.61.IV.a.

erstattet med personer, som forvandler fred til strid, fremskridt til reaktion, selvstyre til en regering udøvet af kommissærer påtvunget os af fremmede magter«. Underskriverne fremhævede: »Vi er kun en lille provins i den store tyske stat; men hele Tyskland vil stå inde for vore krænkede landsrettigheder, vil ikke overhøre retfærdige ønsker selv fra en lille provins«. Til afslutning hed det: »Repræsentanter for det tyske folk! Vi sammenfatter, hvad vi nu forventer af Dem som frie mænd og tyskere. Lad os beholde den af os selv valgte folkelige regering indtil freden! indskrænk ikke vor lovgivende forsamling i dens forfatningsmæssige virke! og lad os beholde våbnene i vore hænder!«.

Den 26. august 1848 blev rygterne til vished. Denne dag indgik Preussen i Malmø som nævnt en aftale om våbenhvile med Danmark udenom Nationalforsamlingen i Frankfurt. Fjendtlighederne skulle indstilles i syv måneder og krigsfanger og politiske fanger udveksles. De slesvig-holstenere, som var arresteret af det danske militær i Nordslesvig i marts-april og endnu ikke frigivet, genvandt derved deres frihed. Våbenhvilen kunne opsiges med en måneds varsel. Uden opsigelse fortsatte den automatisk. Begge hertugdømmer skulle rømmes fuldstændigt af de stridende hære; dog måtte 2000 mand på hver side blive til bevogtning af militære anlæg o.l. Da den danske hær kun havde militære anlæg på Als, kunne de 2000 mand koncentreres her. Den slesvig-holstenske hær skulle deles i to dele, en slesvigsk og en holstensk, og stå til rådighed for den nye regering. Denne skulle regere i begge hertugdømmer i den danske kongehertugs navn og bestå af to medlemmer udpeget af den danske konge og to udpeget af kongen af Preussen på Det tyske Forbunds vegne samt en præsident valgt af landene i fællesskab. De to lande skulle endvidere vælge hver en kommissær til at varetage overholdelsen af våbenhvilebestemmelserne og en nationalt upartisk administration. Endelig skulle alle love udstedt efter den 17. marts 1848 sættes ud af kraft.¹⁴

På papiret var våbenhvilen i dansk favør. Derfor indløb der yderligere to protester fra de altid flittige adresseskrivere i Aabenraa. Den ene var fra den 4. september og rettet til den slesvig-holstenske Landsforsamling, som var valgt i juli og trådt sammen den 15. august 1848 (se nærmere herom i kapitel 21). Her erklærede 96 borgere og indbyggere sig imod den nye regering, som landet fik påtvunget af diplomaterne og hvori der sad medlemmer udpeget af den danske konge. Man ville beholde den provisoriske regering og beklagede, at den demokratiske anfører Th. Olshausen havde nedlagt sin regeringspost. Underskriverne lagde Landsforsamlingen på sinde at støtte den provisoriske regering, indtil en ærefuld fred blev indgået, ligesom den skulle sørge for i tide at færdiggøre en slesvig-holstensk statsgrundlov og sikre, at de nye love forblev i kraft.¹⁵ Den anden protest blev sendt til Nationalforsamlingen den 12. september; her bad 126 aabenraaere tilsvarende dette parlament at nægte ratificeringen af Malmøvåbenhvilen.¹⁶

Mens slesvig-holstenerne i Aabenraa vendte sig lidenskabeligt imod Malmøvåbenhvilen, var holdningen i Haderslev mere afventende. I hvert fald var kommentarerne i Nordslesvigsk Tidende afdæmpet: »Altsaa er *Hovedresultatet* af Vaabenstilstanden efter vor fuldkomne Overbeviisning tilfredsstillende [nemlig Slesvigs og Holstens fortsatte samhørighed under samme regering]... Mange af de Klager, vi have hørt over Vaabenstilstandens Betingelser, hidrøre derfra, at man glemmer, at Vaabenstilstand ingen Fred er... Utaknemmelig er den, som ei paaskjønner det Gode, han fik, fordi han ei modtog Alt, hvad han ønskede!«. Blandt de hårde betingelser var dog den provisoriske regerings tilbagetræden.¹⁷ Formentlig hang den mere positive holdning i avisen sammen med et stærkere fredsønske i de nordlige egne, som var mest udsat for danske militære indfald. På samme tid anmodede tysksindede beboere i Christiansfeld og omegn den tyske kommandant i Haderslev om militær beskyttelse.¹⁸

Trods den voldsomme slesvig-holstensk-tyske proteststorm mod Malmøvåbenhvilen vedtog Nationalforsamlingen efter mange og lange debatter den 16. september at forholde sig passiv. De nationalliberale erkendte, at Nationalforsamlingen ikke under de herskende omstændigheder kunne stille noget op og ville ikke udæske Preussen, som de havde udset til at spille hovedrollen i foreningen af Tyskland. Demokraterne nægtede derimod at godkende våbenhvilen, som de anså for preussisk forræderi mod revolutionen og dens parlament og for en æreløs national kapitulation. Men de kom i mindretal. Vedtagelsen udløste i de følgende dage uroligheder. Radikale demokrater forsøgte at storme Paulskirken. To konservative medlemmer blev myrdet af folkemængden, og Nationalforsamlingen måtte tilkalde preussiske og østrigske tropper til sin beskyttelse. De efterfølgende barrikadekampe kostede over 200 døde og sårede. Samtidig forsøgte de radikale igen den »anden revolution« med opstande i Rhinlandet, Pfalz, Hessen, Baden og Mellem-tyskland – og atter var det forgæves. Tværtimod blev disse opstande afsæt for modrevolutionens sejr i Wien og Berlin i oktober-november 1848. Malmøvåbenhvilen fik dermed skæbnsvanger betydning for hele den tyske revolution.¹⁹

Fællesregeringen oktober 1848-april 1849

Sammensætningen af den dansk-tyske »fællesregering«, der skulle styre hertugdømmerne under våbenhvilen, voldte snart problemer. Oprindeligt var det aftalt, at den kongetro og stærkt konservative helstatsmand Carl Moltke skulle være præsident, mens de menige medlemmer til gengæld skulle vælges blandt hertugdømmernes adel og højere bureaukrati, d.v.s. i kredse med mere eller mindre slesvig-holstenske sympatier, men uden direkte deltagelse i

opstanden. Det viste sig umuligt at få nogen blandt de sidstnævnte til at tage plads i en regering under Carl Moltkes førerskab. Den danske regering lod Moltke falde som præsident, og i stedet blev grev Reventlow-Jersbek, baron Ernst von Heintze, landfoged Paul Boysen fra Heide, overappellationsråd Alexander Preusser fra Kiel og kammerherre Adolf Erdmann von Moltke udpeget som de fem regeringsmedlemmer. Fællesregeringen tiltrådte den 22. oktober 1848, og samme dag trådte den provisoriske regering tilbage.²⁰ Fra Nordslesvig indløb der adresser til sidstnævnte med tak for indsatsen. I Aabenraa skrev 119 under på takadressen, der endte med udråbet »Hil Slesvig-Holsten! Hil vort store tyske fædreland!«. Fra Tønder indløb først en adresse fra magistrat og deputeretkollegium, siden en anden undertegnet af 356 borgere og indbyggere. I Haderslev indsendte bestyrelsen for Den slesvig-holstenske patriotiske Forening en takadresse.²¹

I Nordslesvig blev den nye fællesregering mødt med modvilje. For at lodde stemningen blev advokat *L. C. H. Bargum* af regeringen ansat som regeringskommissær og i oktober-november 1848 sendt på en rejse til Nordslesvig, hvorfra han sendte en række indberetninger.²² Fra *Nybøl herred* havde han ikke godt at melde til fællesregeringen. Den danske indflydelse fra Sønderborg var stærk. I Ullerup, Sottrup og Skodsbøl var beboerne mest modvillige, hvorimod det stod bedre til i Broager og Dynt og de sydligere landsbyer. I *Lundtoft herred* var loyaliteten overfor fællesregeringen igen bedre, om end der var opposition i Rinkenæs og Hostrup i Ensted sogn. I *Slogs herred*, så det endnu lysere ud. I sognene Højst, Ravsted og Tinglev, hvor folk med få undtagelser talte dansk, var der ingen modvilje mod fællesregeringen, men nok i Bylderup.

Tønder bys fremherskende tyske sindelag var kendt. Man så noget i at tale tysk; selv ubemidlede børn svarede på tysk, hvis de på gaden blev tiltalt på dette sprog. De dansksindede indbyggere havde ingen indflydelse og holdt lav profil. Tyskhedens foregangsmænd var de ansete borgere, mens embedsmændene, advokaterne o.s.v. med undtagelse af amtmand Hansen og herredsfoged Lundius havde ringe autoritet; f.eks. havde borgmester Knudsen med sin vaklende og ængstelige holdning helt sat sin anseelse over styr. Borgerne havde tvunget ham til at underskrive en petition til Nationalforsamlingen og dog havde han fået sine vinduer slået ind. Længst vestpå var størstedelen af indbyggerne i *Højer*, navnlig de mere ansete, tysksindede, mens der i enklavesognene i *Højer* og *Tønder herreder* var megen modstand mod fællesregeringen. I vesteregns anden flække, *Løgumkloster*, var der ingen danske sympatier; selv blandt »småfolk« var der her mange slesvig-holstenere.

I *Aabenraa by* var der god forståelse mellem borgerne og magistraten, og embedsmændene havde autoritet. De »intelligente dele« af befolkningen var helt gennemgående tysksindede. De enkelte dansksindede havde ingen indflydelse. I *Aabenraa amt* var stillingen mere kritisk set fra fællesregeringens

synspunkt. I *Haderslev* var sindelaget helt overvejende tysk; også her var de dansksindede ikke talrige og ansete nok til at udøve indflydelse. Byens adskillelse fra det øvrige Slesvig og dens indlemmelse i Danmark blev anset for den største ulykke, og det ikke kun hos de overbeviste slesvig-holstenere. Den samme mening fandtes næsten uden undtagelse hos indbyggerne i *Hoptrup* og *Vilstrup* sogne, idet navnlig de største ejendomsbesiddere ønskede Slesvigs forbindelse med Holsten og Tyskland. I nabosognene *Halk* og *Øsby* var der ikke så mange tysksindede. I den øvrige del af *Haderslev østeramt* var der talrige, men spredt boende slesvig-holstenere. I *vesteramtet* var der kun ganske få; her frygtede det store flertal tilslutningen til Tyskland som et større onde, og Det tyske Forbund var her det store skrækbillede. Selv blandt dette store flertal ønskede kun et mindretal en nærmere forbindelse med Danmark end den eksisterende. Hovedparten ville forblive, hvad man var, slesvigere, men et ikke helt ringe tal ønskede indlemmelse i Danmark; det gjaldt især i underklassen, som de fleste steder var »fanatisk dansk«.

Bargums indberetninger blev skrevet ud fra et slesvig-holstensk synspunkt, men også af en mand med kendskab til egn og folkesprog; Bargums far havde været præst i Højst og Tyrstrup. Beretningerne var ikke beregnet til offentliggørelse. I store træk gengiver de sikkert stemningen korrekt, i det mindste hos de befolkningsgrupper, der bekendte kulør.

Det vigtigste for hjemmetyskerne på Nordslesvigs fastland var, at fællesregeringen lod dem beholde de mange slesvig-holstensksindede embedsmænd. Det gjaldt både dem, der var ansat før marts 1848, som dem, den provisoriske regering havde indsat til erstatning for fordrevne eller flygtede kongetro embedsmænd. Skønt fællesregeringen var en væsentlig svagere magtfaktor end den provisoriske regering, gav den fortsat et stort spillerum for hjemmetyskheden.

Hjemmetyskerne på Als november-december 1848

Undtaget herfra var hjemmetyskerne på Als. Da det mislykkedes at få etableret fællesregeringen med Carl Moltke som præsident og den i stedet fik slesvig-holstensk slagside, valgte den danske regering at beholde Als og Ærø som et håndpant på Slesvig. Det alsiske »folkeråd«, som var blevet valgt i juni 1848, fungerede videre i tæt samarbejde med øens civilguvernør Hans Chr. Riegels, der var indsat af Frederik 7. selv. Folkerådet og Riegels virkede begge i udpræget dansk retning. Ønsker herfra om indgreb mod øens få tysksindede blev ofte understøttet af hæren, der var bekymret over at have slesvig-holstensk sindede bag sine linjer. Derimod var de ledende civile embedsmænd, amtmand C. G. W. Johannsen og biskop Jørgen Hansen, helstatstilhængere, som virkede modererende på den danske nationale begejstring.²³

Denne tilstand var hverken fællesregeringen eller de tysksindede på Als tilfredse med. Det fortsatte danske herredømme over øen betød ikke blot, at hertug Christian August og hans hofchef von Cossel fik forbud mod at betræde øen; også den ledende slesvig-holstener i Augustenborg, partikulier Ludwig Wilh. Chr. Fischer, som var frigivet fra interneringen på Fyn og på vej hjem via Hamborg, blev afvist ved færgestedet i Sønderborg. Den slesvig-holstenske pastor Petersen i Notmark, som var vendt tilbage fra interneringen, blev opsøgt af en flok bønder fra den alsiske landvæbning og fik besked på at forlade øen og ikke vise sig dér igen.

Heller ikke en række augustenburgske håndværkere, som havde begivet sig til Gråsten for at hilse på hertug Christian August, mens han opholdt sig dér, kunne umiddelbart vende hjem. Snedkermester Jürgen Elholm, skræddermester Johann Beckmann, skræddersvend Carl Muderspach, skomager Ernst Brühning, snedker Ludwig Schleth og trænermester Christian Goede stod og ventede på færgen til fastlandet, da skibsbroen blev fyldt af mennesker, angiveligt hovedsagelig fra de lavere klasser. De seks augustenburgere blev mødt med tilråb som »tyske kæltringer« etc. og fra rådmand Christiansen fra Sønderborg fik de at vide, at de ikke skulle regne med at kunne vende tilbage til Als. Ud over de nævnte fra Augustenborg skal overførster König og nogle få hjemmetyskere fra Lebøl have aflagt visit på Gråsten.²⁴

Hertugen kunne altså glæde sig over fortsat at have trofaste støtter på Als. Ellers var der i revolutionsårene ikke meget at fryde sig over for Christian August og hans familie. Hertugens lillebror, prins Frederik af Nør, blev i marts 1848 krigsminister i den provisoriske regering og kommanderende general. De andre slesvig-holstenske ledere havde nærmest taget ham med i regeringen i håb om, at han som tidligere kommanderende general i hertugdømmerne kunne få de dér garnisonerede tropper over på opstandens side, hvilket som bekendt lykkedes i Rendsborg. Såvel hans temperamentsfulde, entreprenante og selvsikre personlighed som hans politiske holdninger var dem imod. Prins Frederik var som storebroderen ærkekonservativ og havde de augustenburgske husinteresser som politisk førsteprioritet. Skønt lillebroderens deltagelse i opstanden lå i forlængelse af augustenburgernes alliance med den slesvig-holstenske bevægelse, var hertugen langt fra begejstret, fordi den både ville skade augustenburgernes forbindelser til de europæiske fyrstehuse og spolere augustenburgernes chancer for at blive kongeslægt i Danmark. »Den dumme knægt har fordærvet os det hele«, skal hertugen have sagt, da han hørte om prinsens medlemskab af den provisoriske regering. Det var kun nødtvungent, at Christian August selv sluttede sig til opstanden.

Brødrenes valg indebar, at de i kongeriget fik tildelt en Danmarkshistorisk skurkerolle på linje med Corfitz Ulfeldt og en senere tids Frits Clausen. Kendt er den »politiske natpotte«, hvor der i bunden ses et billede af de to brødre

under galgen med indskriften: »I to forrædere ere tilvisse, derfor alle danske nu på jer må pisse«. Mere ondt gjorde det nok, at hertugens godser blev sat under dansk administration og han selv og familien afskåret fra at vende tilbage til Als. I Danmark overvurderede man ganske augustenborgernes betydning for slesvig-holstenerne. De var ikke opstandens drivende kræfter, men blev dens mest prominente ofre. Tiden til at drive politik ud fra dynastiske interesser var forpasset med revolutionen, og bruddet med Danmark var så definitivt, at enhver tanke om at overtage den danske trone var utopi. Uheldet forfulgte også Frederik af Nør. Han fik ansvaret for nederlaget ved Bov den 9. april 1848, kunne ikke samarbejde med de tilrejsende tyske militære, og den 7. september tog han sin afsked fra den provisoriske regering.²⁵

Det danske styre på Als satte ikke kun hårdt ind mod de hertugtro alsinger, der rejste til Gråsten. Initiativtagere og underskrivere på slesvig-holstenske adresser fik også kærligheden at føle. Den 24. november 1848 indfandt gårdejer Franz Andersen fra Nordborg sig på retskontoret for Gråsten gods, hvor han aflagde beretning om forholdene på Als: »Han behøver vel næppe fremhæve, hvilken sørgelig tilstand alle fædrelandssindede på Als befinder sig i under hele krigen, da det er velkendt nok, hvorledes enhver velsindet af embedsmændene og det såkaldte »folkeråd« tvinges til at skjule sit sindelag. Franz Andersen og mange andre havde troet, at der efter dannelsen af den fælles regering udpeget såvel af kongen af Danmark som Tyskland ville blive gjort en ende på dette uvæsen, men heri var han bittert blevet skuffet, da de velsindedes situation på Als er blevet stadig mere trykket«. Derfor havde Franz Andersen iværksat en petition i Nørherred, som han selv gik omkring med. I Nordborg fik han straks 36 underskrifter fra »agtværdige mænd«, i Lunden og Brandsbøl havde samtlige bønder skrevet under. Da han ville gå til Havnbjerg, havde en ven imidlertid advaret ham om, at danskerne var på sporet af ham, og han havde derfor indstillet indsamlingen, om end han »som ærlig mand« var overbevist om, at næsten alle indbyggere i Nørherred ville have underskrevet. I stedet drog han med petitionen til Gråsten, »hvor han troede, at han ikke kunne lægge den i bedre hænder end Hans Durchlaughtighed Hertugens«. I et brev til hertugen skrevet på dansk bad Franz Andersen hertugen sende petitionen videre til fællesregeringen »for at den maatte medvirke til ikke paa nogen Maade at skilles fra det øvrige Slesvig, og for at vi om muligen snart maatte befries for det sig paa Øen befindende danske Herredømme«.

Mens Franz Andersen var i Gråsten, fik han brev fra hustruen Mine Andersen hjemme i Nordborg, der på tysk advarede ham imod at vende tilbage. Der var sat vagt ved gården om natten, og hun selv, tjenestefolkene og parrets venner var blevet afhørt. Den bekymrede hustru sluttede brevet således: »Ganske vist, kære Andersen, er det hårdt at være landflygtig og adskilt fra familien, men tanken om at have gjort vel for helheden kan holde os oprejst.

Skriv nu til mig ret snart, hvad dit resultat bliver, hvor du vil opholde dig? Om jeg skal sende dig noget tøj? Vær uden bekymring hvad mig angår. Jeg er rolig, da du undviger de hævntørstiges hænder. Gud give, at dette brev når dig rettidigt. De venligste hilsner fra dine venner Petersen og Lorenzen, såvel som fra vore børn, hovedsagelig fra din dig oprigtigt elskende hustru Mine Andersen«. ²⁶ Det vides ikke, hvornår Franz Andersen kunne vende hjem.

Petitionen var rettet til fællesregeringen og udtrykte på dansk ønsket om, »at vi frem for Alt ikke ville løsrives og adskilles fra det øvrige Slesvig«. Underskriverne protesterede imod, at folkerådet talte på alle alsingers vegne og erklærede at »vi protestere imod nogen som helst Deeling, hvilket i Fremtiden kun altid vilde foraarsage Strid og Splid«. De benægtede ethvert ønske om »at bliver (!) incorporeret i Dannemark. Nei! Det ville vi paa ingen Maade; Vi ere Slesviger, om ogsaa vores Sprog er Dansk, saa er vi Slesviger og vil bliver (!) Slesviger«. ²⁷

Mens indholdet af petitionen fra Nørherred med de 36 underskrifter fra Nordborg, 8 fra Lunden og 20 fra Brandsbøl snarest var traditionel slesvigsk, var en samtidig tysksproget petition fra Augustenborg mere slesvig-holstensk præget. Udover at ønske fællesregeringens myndighed udstrakt til Als erklærede de 75 underskrivere, at de »var sindet til at blive forenede med det øvrige Slesvig-Holsten, som vi igennem århundreder var forbundne med, og at dele *sammes skæbne*«. Petitionen protesterede imod »danskerherredømmet« og en indlemmelse i Danmark. ²⁸

Også fra slesvig-holstenerne i Sønderborg by indløb der i slutningen af november 1848 via hertugen en petition til fællesregeringen med 50 underskrifter. Teksten var enslydende med petitionen fra Augustenborg. I et følgebrev forklarede initiativtagerne, guldsmed Jens Jensen og murermester J. H. Prüss, petitionens sene fremkomst og dens beskedne antal navne: »Hvem der kender vor situation af egen erfaring, vil næppe anklage os for dovenskab. Hvor enhver kundgørelse af patriotisk sindelag er truet af fare for ejendom, frihed og liv, da må selv den modigste fratages lysten til kraftig optræden... Vi må derfor nok engang på vort æresord give den høje fælles regering den bestemteste forsikring, at ved mindre hastværk og under mindre trykkende omstændigheder, da ville den klart overvejende del af vore medborgere med glæde have sluttet sig til os, ligesom overhovedet den samlede befolkning på øen Als i virkeligheden intet mindre ønsker sig end en deling af vort dyrebare fædreland eller sammes inkorporation i Danmark«. ²⁹ Her tog de to håndværkere nok munden lovlig fuld. Som petitionen fra Nørherred viste, var der også på Als stadig en udbredt stemning for Slesvigs enhed og selvstændighed, men det betød nødvendigvis ikke, at man derfor også ønskede fællesregeringen som myndighed.

Initiativtagernes beskrivelse af grænserne for deres politiske ytringsfrihed

blev snart bekræftet på en måde, de næppe brød sig om. Efter at adressen var blevet omtalt i slesvig-holstenske aviser og derved kom til det danske militærs kendskab, blev der sat en politiundersøgelse i gang. Under forhørene lykkedes det at finde frem til ca. 40 af underskriverne, der måtte se deres navne trykt i Sønderborgugebladet Den danske Slesviger og siden i Dannevirke. Udover en overgang at blive sat under polititilsyn og få forbud mod at forlade øen skete der imidlertid ikke underskriverne noget, end ikke en planlagt irettesættelse blev det til. Muremester Prüss foretrak dog at flygte til fastlandet.³⁰

Med en militær kommandant, der var kronisk bekymret for slesvig-holstensk spionage bag de danske linjer, og en civilguvernør og et folkeråd, som var stærkt præget af den danske nationale bevægelse, var hjemmetyskerne på Als tvunget til at holde lav profil hele Treårskrigen igennem.

Malmøvåbenhvilens ophævelse og krigens genoptagelse

For de dansksindede nordslesvigere og den danske regering blev fællesregeringens styre mere og mere uantageligt. Et lavpunkt blev nået, da fællesregeringen satte militær ind for at inddrive skatterne i Haderslev amt. Det førte den 22. januar 1849 til et sammenstød med en stor skare skattenægtende bønder ved Brøns, hvor en dragon og tre bønder blev dræbt og adskillige bønder hårdt såret. I kølvandet på dette sammenstød blev der etableret et slesvig-holstensk gendarmerikorps i Nordslesvig med kommandant i Haderslev, seks underofficerer og 60 mand. Dermed imødekom statholderskabet også en anmodning fra Fuglsang i Drenderup, Samuel Holst i Frørup og Niels Andersen i Bastrup, der i februar 1849 var rejst til Kiel for at bede statholderskab og landsforsamling om beskyttelse ved de slesvig-holstenske tropper.³¹

Den danske regering opsagde den 26. marts 1849 våbenhvilen til udløb den 26. marts, senere til den 2. april.³² Våbenhvilens ophævelse og udsigten til fjendtlighedernes genoptagelse skærpede slesvig-holstenernes vilkår på Als. Her lurede risikoen for bortvisning fra øen som en latent trussel mod de tysksindede, og i slutningen af marts 1849 blev den realitet for ni alsinger, bl.a. slagter Ecklou og skrædder Beckmann i Augustenborg, kromand Matthiessen i Vollerup, bolsmand Peter Paulsen i Sundsmark og skovfoged Beck på Arnkil. Senere i maj fik endnu seks mand fra Augustenborg besked på at tage af sted. I begge tilfælde var deportationerne beordret af hærens »flankekorps« på Als af hensyn til dettes sikkerhed forud for operationerne.³³

På fastlandet fik udsigten til dansk indrykning i Slesvig mange til at flygte sydpå. Ifølge tyske aviser skal 600 have forladt Haderslev før de danske troppers ankomst; et tal som blev bestridt af Dannevirke.³⁴ Skrækken for den danske hær svarede hverken til dennes forsigtighed eller formåen. Hærens

fremrykning nordfra til Haderslev og fra Als til Sundeved varede ligesom flådens besættelse af Aabenraa kun nogle få dage i begyndelsen af april 1849; så blev hele landsdelen på ny besat af slesvig-holstenske og preussiske tropper.³⁵ Derfor kunne det slesvig-holstenske statholderskab bestående af Wilhelm Beseler og Fr. Reventlow-Preetz for en tid udstrække sit magtområde til Nordslesvig. Statholderskabet afskedigede flere moderate embedsmænd og erstattede dem med udpræget slesvig-holstensksindede, bl.a. borgmester Broder Knudsen i Tønder, der afløstes af kontorchef Franz Lüders. En række dansksindede blev udvist.³⁶ For sin energiske politik i Nordslesvig høstede statholderskabet anerkendelse fra 429 haderslevere.³⁷

I Preussen var interessen for den slesvig-holstenske sag under hastig afkøling efter modrevolutionens sejr. Rusland, England og Frankrig pressede samtidig på for en fredelig ordening. Den 10. juli, fire dage efter den danske sejr ved Fredericia, indgik Danmark og Preussen som nævnt en ny våbenhvile. Selv om våbenhvilen udskød en endelig ordening af Slesvigs fremtid til en senere fredsslutning, ændrede den gennemgribende magtforholdene i Nordslesvig. Landsdelen skulle besættes af svensk-norske tropper – bortset fra Als og Ærø, hvor de danske styrker fik lov at blive. Sydslesvig skulle besættes af preussisk militær. Demarkationslinjen blev fra vest mod øst draget sønden om Højer flække, men norden om Frederikskog, sønden om Rudbølkog og Møgeltønder sogn og norden om Tønder og Ubjerg; derefter fulgte linjen den nuværende grænse til Frøslev, som den gik norden om, hvorefter den gik tæt sønden om Flensborg og derfra ud i Angel, hvor den nåede Østersøen nord for Gelting.³⁸ De tre troppekontingenter skulle understøtte en bestyrelseskommission, som skulle være fælles for hele Slesvig og bestå af en dansk, en preussisk og en engelsk repræsentant. Denne kommission kunne frit sætte love udstedt siden den 17. marts 1848 ud af kraft.³⁹

Det slesvig-holstenske statholderskab nægtede straks at anerkende den nye våbenstilstandsaf tale. Det skyndte sig at forstærke det nordslesvigske gendarmeri og afskedige flere embedsmænd, før våbenhvilen trådte i kraft.⁴⁰ Blandt hjemmetyskerne i Nordslesvig var der ligeledes vrede over våbenhvilen, navnlig over Preussens »forræderi« mod den slesvig-holstenske sag. I Aabenraa indsamledes 112 underskrifter på en adresse af 19. juli rettet til Landsforsamlingen og vendt imod våbenhvilen, der betegnedes som »skamfuld«. Underskriverne krævede det slesvig-holstenske forsvar styrket, så det blev i stand til at modsætte sig våbenhvilen uden hjælp fra Preussen: »Vi tror, at vi ved hjælp af *ord* hidtil har tabt alt: men vi tror også, at det endnu ikke er for sent at genvinde alt med *dåd*«. ⁴¹ En adresse med tilsvarende indhold og omtrent det samme antal underskrifter afgik samme dag til statholderskabet.⁴² I Haderslev beklagede 226 underskrivere den 24. juli våbenstilstanden i en adresse til statholderskabet.⁴³

Hjemmetyske holdninger til bestyrelseskommissionen

Bestyrelseskommissionen skulle i henhold til aftalen indsættes den 12. august 1849. På grund af preussiske obstruktionsforsøg skete det først den 25. i Flensborg, der nu blev hertugdømmet Slesvigs regeringsby.⁴⁴ Som dansk medlem udpegede regeringen Frederik 7.s robuste kabinetssekretær F. F. Tillisch, der ligesom hans medfølgende privatsekretær Th. A. J. Regenburt var født nordslesviger. Den preussiske regering udnævnte grev Botho zu Eulenburg. Som opmand mellem Tillisch og Eulenburg fungerede den engelske oberst og diplomat ved hansestæderne George Lloyd Hodges.⁴⁵

Straks på tiltrædelsesdagen erklærede bestyrelseskommissionen, at statholderskabet ikke havde myndighed i Slesvig.⁴⁶ Den 9. september 1849 forbød kommissionen de slesvig-holstenske kassebeviser som betalingsmiddel.⁴⁷ En uge senere blev en række love, som var blevet udstedt i hertugdømmerne siden den 17. marts 1848, sat ud af kraft for Slesvigs vedkommende. Det gjaldt bl.a. den slesvig-holstenske statsgrundlov af 15. september 1848, valgloven, loven om indretning af ministerier og adskilligt flere.⁴⁸ Det betød reelt afslutningen på den slesvig-holstenske revolution, i hvert fald nord for demarkationslinjen, hvor bestyrelseskommissionen kunne basere sin autoritet på de loyale svensk-norske tropper. Syd for demarkationslinjen var de passive preussiske tropper ikke til megen gavn for bestyrelseskommissionen, ligesom det store flertal af befolkningen her deltog i den passive modstand, som embedsmændene indledte. De nægtede bl.a. skatten til bestyrelseskommissionen og sendte i stedet de opkrævede penge til statholderskabet.⁴⁹

Det selvstændige slesvig-holstenske pengevæsen og særlig statsgrundloven havde stor symbolværdi for slesvig-holstenerne, og derfor protesterede de heftigt. I Tønder beklagede 255 indbyggere sig allerede den 31. august 1849 over de lunkne, ligesom de erklærede over for bestyrelseskommissionen, at de havde sluttet sig til den slesvig-holstenske opstand af et rent hjerte, at de ikke var oprørere og at de var rede til at yde de største ofre for at beholde båndene mellem Slesvig og Holsten. Den 12. september protesterede 316 tøndringer i en ny adresse til kommissionen imod forbuddet mod kassebeviserne.⁵⁰ I Højer erklærede 102 beboere i oktober i en adresse til grev Eulenburg, at de kun ville adlyde bestyrelseskommissionen, for så vidt dens ordrer ikke stred mod love udstedt før kommissionens tiltrædelse; det ville bl.a. sige statsgrundloven. I det hele taget anså underskriverne ikke bestyrelseskommissionen, men statholderskabet for deres lovlige myndighed. Endelig protesterede de mod Slesvigs adskillelse fra Holsten.⁵¹

Bürgerverein i Haderslev rustede sig den 29. oktober 1849 til de hårde tider ved at nedsætte en komité, som skulle fortsætte og lede diskussionen af »fædrelandske anliggender«. Komiteen bestod af byens fremtrædende slesvig-

holstenerne: Rektor Volquardsen, advokat Selig, dr. Marcus, jernstøber Bonnichen og garver Göhlmann. Foreningen stod ligeledes den 31. oktober bag en adresse til Landsforsamlingen med 423 underskrifter vendt imod ophævelsen af statsgrundloven. Den betegnede statholderskabet som den eneste lovlige regering, mens bestyrelseskommissionen var »en os påtvunget faktisk magt«. De mange Haderslevborgere, der havde været vidne til krigen i deres egne gader, erklærede, at der skulle voves en »sidste, afgørende kamp imod landsfjenden«, selv hvis Slesvig-Holsten stod alene.⁵²

At situationen føltes alvorlig i Haderslev, sås af en opfordring til medlemmerne fra Bürgervereins komité for vinterfornøjelser: »Da foreningen imidlertid næsten kun består af sådanne mænd, som under de nuværende tidsomstændigheder ingen særlig foranledning finder til leg og dans og lignende støjende fornøjelser, så stiller vi hermed det forslag, at de såkaldte vinterfornøjelser denne gang helt må bortfalde«. Forslaget blev taget til følge.⁵³

I Aabenraa underskrev 160 borgere og indbyggere den 29. oktober 1849 en adresse af sædvanlig betydelig længde til Landsforsamlingen, hvor der bredt protesteredes mod forholdene i Slesvig. Statholderskabet var »den eneste lovlige og retmæssige øverste landsmyndighed«, bestyrelseskommissionen derimod »uretmæssig«. Dennes bestemmelser »truer med at bringe vor ulykkelige fædreland på fordærvsens afgrund«. Underskriverne holdt ud i håbet om bedre tider efter våbenhvilens udløb. Med hensyn til forhandlinger om den kommende fred vendte de sig såvel imod Slesvigs selvstændighed mellem Holsten og Danmark som Slesvigs deling. Tvært imod erklærede de at holde fast ved de slesvig-holstenske »fundamentalsætninger« fra 1844: »Hertugdømmerne Slesvig-Holsten er selvstændige stater, mandsstammen hersker i hertugdømmerne, hertugdømmerne Slesvig-Holsten er uopløseligt med hinanden forbundne stater«. Selv om Preussen skulle slutte endelig fred med Danmark, forlangte underskriverne ved våbenstilstandens afslutning en »sidste, yderste kamp med egne midler imod fjenden af vor frihed og ære«.⁵⁴ En betydeligt kortere version uden direkte kritik mod bestyrelseskommissionen cirkulerede samtidig på Aabenraaegnen, hvor den fik 62 underskrifter.⁵⁵

Afskedigelser af verdslige slesvig-holstenske embedsmænd

Stærkt medvirkende til den slesvig-holstenske fortvivlelse i de nordslesvigske købstæder var bestyrelseskommissionens kurs over for de nyindsatte slesvig-holstenske embedsmænd. Straks efter bestyrelseskommissionens tiltrædelse blev det slesvig-holstenske gendarmeri opløst og de ekstraordinære politimestre afskediget.⁵⁶ F. F. Tillisch ønskede, at de fordrevne, kongetro embedsmænd straks skulle genansættes og de nuværende indehavere af deres em-

beder afskediges. Det ville hverken Eulenburg eller Hodges gå med til, så Tillisch måtte forhandle genansættelserne sag for sag. Mange slesvig-holstenske embedsmænd kom her Tillisch til hjælp. Ved protesterklæringer og »passiv modstand« mod bestyrelseskommissionen opnåede de kun at spille Tillisch kortene i hænde til hans vedvarende pression mod Eulenburg og Hodges.

I *Haderslev by og amt* erklærede 24 embedsmænd den 1. september 1849, at de kun ville anerkende Frederik 7. som »landsherre« i hans egenskab af hertug for Slesvig-Holsten, men de var villige til at føre deres embeder videre under bestyrelseskommissionen. Da denne afæskede dem en ubetinget loyalitetserklæring, nægtede amtmand Bruhn at afgive en sådan og begav sig sydpå. Den 9. september blev han afskediget og erstattet med den fordrevne Fr. Johannsen. De øvrige embedsmænd på Haderslevvegnen valgte at adlyde kommissionen, og det kom ikke til yderligere afskedigelser i denne omgang.⁵⁷

Fra dansk side pressede man allerede i september 1849 og igen i december på for at få borgmester Otto Kier i Haderslev afsat og G. F. Lassen tilbage. Byens slesvig-holstenere kæmpede for at beholde Kier. Bürgerverein protesterede og sendte i december subrektor dr. Michelsen og økonom J. H. Meyer til Flensborg, hvor de fik det svar, at der var falsk alarm.⁵⁸ I januar 1850 blev der så fra dansk side indsamlet hele 633 underskrifter på kravet om Lassens genansættelse, og snart gav bestyrelseskommissionen efter. Den 1. marts blev Lassen på ny borgmester, mens Kier blev afskediget med ventepenge. Den 8. marts nedlagde de øvrige magistratsmedlemmer deres poster i protest. W. H. Hargens blev genansat som bysekretær, og der blev valgt to kongetro rådmænd. Da deputeretkollegiet ikke ville samarbejde med den nye magistrat, blev det afsat og loyale deputerede udpeget. Dermed var slesvig-holstenerne »udrenset« fra Haderslevs bystyre.⁵⁷ I amtets landdistrikter fandt ingen afskedigelser sted.⁶⁰

I *Aabenraa* var den i oktober 1848 genindsatte borgmester Schow ligesom de øvrige embedsmænd, bykollegierne og borgerforeningen fra starten imod bestyrelseskommissionen. Konflikten spidsede til, da den loyale postmester Moltke blev genansat og Knutzen forflyttet til Tønning. Den 1. oktober 1849 skrev 110 aabenraaere under på en opfordring til Moltke om at forlade byen, hvad han nægtede. Slesvig-holstenerne planlagde derfor en demonstration imod ham. Den 3. oktober fortalte borgmester Schow om den kommende demonstration til den svenske bykommandant, general Malmborg: »Man« ville traktere Moltke med »kattemusik«. Dertil svarede generalen, at han i så fald havde »befaling til at konstituere et for tilfældet nødvendigt antal kapelmestre, som med deres taktstokke skulle dirigere det hele på den til formålets opnåelse bedst egnede måde«! Schow svarede, at så blev kattemusikken nok alligevel ikke til noget.

Schow videregav generalens bemærkning til byens førende hjemmetyskere,

I Otto Kier (1792-1863), herredsfoged over Gram herred 1840-48 og borgmester i Haderslev 1848-50, havde egnens og byens dansksindede en meget dygtig, men også hård og egenrådig modstander. Han blev upopulær blandt mange bønder på Haderslev-egnen, da han i 1843 nedtog en mindetavle for sprogeskriptet i tinghuset i Tørning, og han måtte i 1850 vige posten som borgmester i Haderslev, da 633 af byens indbyggere krævede ham fjernet og den danske borgmester G. F. Lassen tilbage. Foto i Haderslev Byhistoriske Arkiv efter maleri.

der ikke kunne eller ville se det humoristiske i den. Der blev sat en protestadresse i cirkulation, som fik 98 underskrifter. Dennes indhold fandt generalen stærkt æreskrænkende, og han opfordrede bestyrelseskommissionen til at afskedige Schow. Dette skete den 12. oktober, og samtidig blev den tidligere borgmester i Tønder Broder Knudsen indsat som borgmester i Aabenraa. Derpå forsøgte slesvig-holstenerne sig med en skattenægtelse, men kun 37 lod det komme til udpantning. Som led i den »passive modstand« afviste det tilbageblevne bystyre ethvert samarbejde med Knudsen. Det førte den 31. oktober til afskedigelse af bysekretær Suadicani og den øvrige magistrat, mens deputeretkollegiet først blev afsat og erstattet af loyale borgere 2. marts 1850. I foråret 1850 blev tillige fattigkollegiet og fattigforstanderne udskiftet. Dermed blev det slesvig-holstenske bystyre i Aabenraa med en formulering fra en nogenlunde tilsvarende situation små 100 år senere udsat for »udrensning fra top til bund«. ⁶¹

Som øverste embedsmand for landdistrikterne i *Aabenraa amt* overlevede den forsigtige amtmand Stemmann endnu et magtskifte. ⁶² På Gråstenegnen blev herredsfoged Nissen, tingskriver Muderspach og justitiarius N. H. Henningsen afskediget henholdsvis i september og oktober 1849 samt i marts 1850. ⁶³ I de dele af *Tønder amt*, som lå nord for demarkationslinjen, blev førnævnte N. H. Henningsen afskediget som konstitueret herredsfoged i Lundtoft herred. Som herredsfoged i Højer herred og politimester i Højer blev F. H. Wolfhagen konstitueret. Da flækkens »seksmænd« protesterede, blev de afsat. Modstanden mod bestyrelseskommissionen i Højer ytrede sig endvidere ved, at betydelige pengemidler blev sendt til Kiel. ⁶⁴

Både i by og på land kunne bestyrelseskommissionen altså sætte sin vilje igennem – vel at mærke nord for demarkationslinjen, hvor de svensk-norske tropper var det sikre grundlag for magtudøvelsen. Helt anderledes i Sydslesvig, hvor de preussiske tropper viste total mangel på vilje til at understøtte kommissionen. Her skrumpede dens autoritet mere og mere ind, mens statholderskabet kunne styrke sin indflydelse.⁶⁵ Til Sydslesvig hørte i denne forbindelse *Tønder by* samt den *sydlige del af Tønder amt*.⁶⁶ Tønder blev hurtigt et center for slesvig-holstenernes organiserede »passive modstand« mod bestyrelseskommissionen. Lederne var amtmand Andreas Hansen og borgmester Franz Lüders. Knap nok var bestyrelseskommissionen tiltrådt, før Hansen den 27. august 1849 holdt møde med en række embedsmænd fra by og amt. Næsten alle erklærede, at de foreløbig ville fungere videre i henhold til statholderskabet beslutninger. Den 3. september blev en tilsvarende loyalitetserklæring til statholderskabet på et nyt møde underskrevet af 66 verdslige og gejstlige embedsmænd i amtet. Den 11. september protesterede 80 embedsmænd mod forbuddet mod de slesvig-holstenske kassesedler, som de nægtede deres medvirken til.⁶⁷ Et nyt embedsmandsmøde blev fastsat til den 28. september.

Denne stædige fastholden ved statholderskabet betød sammen med den manglende opløsning af det slesvig-holstenske gendarmeri og politiske politi samt nogle andre forhold, at bestyrelseskommissionen den 22. september valgte at afskedige og arrestere amtmand Hansen og afsætte borgmester Lüders. Kommissionen konstituerede som amtmand Hugo von Plessen og som borgmester justitsråd Dröhse.

Den 28. september 1849 begav von Plessen og Dröhse sig til Tønder for at forhindre embedsmandsmødet og overtage deres embeder. Sammen med byens kommandant, den preussiske major von Wussow, ankom de til byen ved middagstid. Her blev de modtaget af en larmende folkemængde og kunne kun med nød og næppe komme igennem til kommandantens hovedkvarter. Herfra gav von Wussow ordre til sine tropper om at besætte byens gader. En borgerdeputation mødte op med krav om von Plessens og Dröhses forsvinden. Urolighederne fortsatte hele eftermiddagen igennem, mens von Plessen forberedte sig til at arrestere amtmanden. Da man med en del forsinkelse blev klar til at begive sig til amtmandsboligen, svigtede disciplinen imidlertid helt hos de preussiske tropper. De menige soldater nægtede at adlyde von Wussows ordrer, lo ad ham og forbrødrede sig med demonstranterne. Blå-hvid-røde og sort-rød-gyldne faner blev nu ophængt på kommandantbygningen, ligesom soldaterne sang Slesvig-Holsten-visen, piftede og skreg – alt under indtagelse af alkohol. Over for dette åbenlyse mytteri var von Wussow magtesløs. Hugo von Plessen og Dröhse opgav deres forehavende og steg på en vogn for at begive sig ud af byen. Undervejs blev vognen over-

dænget med sten, så den uskyldige kusk blev såret, mens de to embedsmænd nåede til Flensborg i hel tilstand.

Resultatet blev, at Hansen og Lüders fortsatte uanfægtet i deres embeder, ligesom det planlagte embedsmandsmøde blev gennemført. 80 embedsmænd underskrev her en ny erklæring om, at de anså statholderskabet for en højere myndighed end bestyrelseskommissionen. De preussiske soldaters mytteri blev ikke straffet, og da bestyrelseskommissionen kort efter beordrede von Wussow til at arrestere Hansen og bringe ham til Flensborg, fik han kontraordre af sin chef oberst Lebbin. Uden aktiv støtte fra de preussiske tropper var kommissionens autoritet i Tønder by og den sydlige del af amtet lig nul.

»Præstekrigen«

Som nævnt var det sjældent, at præster var fremtrædende i den slesvig-holstenske bevægelse, men i efteråret 1849 kom de efter bestyrelseskommissionens tiltræden og den slesvig-holstenske »passive modstand« snart frem i den forreste linje. Det skyldtes dels den ledende gejstligheds tilslutning til de verdslige embedsmænds obstruktion, dels dansksindede menigheders pres mod bestyrelseskommissionen for at få genansat fordrevne kongetro præster.⁶⁸

Allerede den 22. august 1849 erklærede seks præster i Slesvig, deriblandt superintendenten for de tysktalende menigheder i Slesvig Nic. J. E. Nielsen, at statholderskabet var den eneste lovlige regering. Denne erklæring fik tilslutning fra alle daværende præster i den nordlige del af Tønder provsti, fra Sundeved samt fra Aabenraa provsti, herunder fra superintendenten for de dansktalende menigheder, provst J. A. Rehhoff, men ikke fra præsten i Rise. I Haderslev provsti afgav 21 præster en mindre kategorisk erklæring; de var rede til at videreføre deres embede under Frederik 7. som Slesvigs »landsherre«, men ikke som dansk konge. Fem præster underskrev ikke. Fra præsterne under Ribe stift og på Als kom der ingen erklæringer.⁶⁹

Den 17. september 1849 genindførte bestyrelseskommissionen kirkebønnen for kongen og det kongelige hus, som i maj 1848 af den provisoriske regering var blevet ændret til en bøn for fyrste og øvrighed. Det førte på ny til protesterklæringer fra størstedelen af præsterne i Aabenraa og Tønder provstier samt fra Sundeved og denne gang også fra Haderslev provsti.⁷⁰ En anden anstødssten var publiceringen af bestyrelseskommissionens forordninger fra prædikestolen.⁷¹

De slesvig-holstenske præsters indstilling varierede noget. Pastor B. P. Godt i Felsted erkendte f.eks. befolkningens danske sindelag og afviste en ophævelse af personalunionen. Han havde ikke noget imod, at man i kirkebønnen bad: »Velsign vor hertug, kong Frederik 7.«. Så var både slesvig-holstenere og danskere stillet tilfreds! N. P. Höck i Uge fortsatte med udelukkende at bruge

fyrstetiteln. H. H. Göttge i Ubjerg var mod en fælles formular; selv nævnte han ikke kongen. Den udpræget slesvig-holstenske ærke diakon Heynsen i Tønder ville kun bruge den provisoriske regerings kirkebøn, og bestyrelseskommissionen eksisterede slet ikke for ham.⁷²

Præsterne lagde på forhånd selv op til konflikt med bestyrelseskommissionen. Helt galt blev forholdet, da denne begyndte at genansætte kongeligt udnævnte kongetro præster, der under krigen mere eller mindre var blevet tvunget til flugt eller direkte afskediget af den provisoriske regering eller fællesregeringen. Oftest skete genansættelsen efter pres fra dansksindede sogneboere. Fra november 1849 til marts 1850 afskedigedes af denne grund 10 præster, hovedsagelig i Sundeved og på Haderslevvegnen. Blandt dem var pastor Fr. Petersen i Ullerup, der i foråret 1848 var blevet suspenderet fra sit embede i Notmark, og pastor Chr. Petersen i Fjelstrup, tidligere Hellevad, der var arresteret af den danske hær i foråret 1848.⁷³

Sidstnævnte måtte vige pladsen til fordel for U. S. Boesen, der var afskediget af den provisoriske regering. Han blev tillige konstitueret som provst i stedet for H. P. Prahll i Øsby, der i sin tid var konstitueret af den provisoriske regering, men nu nægtede at medvirke til genansættelsen af de fordrevne loyale præster og degne. Afskedigelsen af Prahll som provst førte til en omfattende protest imod bestyrelseskommissionen. Den 21. januar 1850 rettede 17 ud af 24 fungerende præster i Haderslev provsti en offentlig henvendelse til Boesen med opfordring til ham om at træde tilbage som provst. Det fik bestyrelseskommissionen til at afkræve de 17 præster en lydighedserklæring til Boesen. Ni præster stak derefter piben ind, mens otte nægtede at afgive erklæringen og blev afskediget. Blandt de afskedigede var pastor Lor. Petersen i Hoptrup, der var kendt for sit slesvig-holstenske sindelag og arresteret af danske tropper i 1848, og diakon H. P. Schlaikier i Haderslev, der i 1848 på grund af sin udpræget slesvig-holstenske indstilling var blevet arresteret og suspenderet som præst i Asserballe.⁷⁴

Heftige protester mod afskedigelserne i Haderslev provsti indløb også fra superintendent Rehhoff i Aabenraa. Ham blev bestyrelseskommissionen imidlertid kvit i anden forbindelse. Da Rehhoff fra den nyudnævnte loyale magistrat i Aabenraa fik overladt en bekendtgørelse fra bestyrelseskommissionen til publicering fra prædikestolen, afviste han at gøre dette, fordi han ikke ville inlade sig med den nye magistrat. Da han trods direkte befaling fra bestyrelseskommissionen fortsat nægtede, blev han den 21. januar 1850 afskediget fra alle sine tre embeder: superintendent, provst og førstepræst. I de to førstnævnte egenskaber afløstes han af den genansatte loyale pastor Jep Hansen i Hjorkær.⁷⁵

Rehhoffs afskedigelse fremkaldte den 28. januar en protestadresse fra otte gejstlige i Aabenraa provsti med tilslutning fra tre præster fra godsejerpatro-

natskirker. De 11 præster erklærede Jep Hansen for udelig som superintendent og nægtede at ville publicere forordninger fra bestyrelseskommissionen. Denne gik frem på samme måde som over for protesten fra præsterne i Haderslev provsti; de protesterende blev afkrævet en lydighedserklæring. Det nægtede alle med undtagelse af pastor Damm i Kværs under Ladegård gods. Resultatet blev afskedigelse af de resterende 10 præster, herunder den augustenborgske agent, pastor Jürgen Brag i Adsbøl.⁷⁶

Dermed var så godt som alle slesvig-holstenske præster i Haderslev og Aabenraa provstier inden for kort tid udrenset af bestyrelseskommissionen. I den nordlige del af Tønder provsti udviklede situationen sig mindre dramatisk. Præsterne her ville ikke medvirke i en protestaktion sammen med sydslesvigske præster i februar 1850, men 13 præster underskrev en kortfattet og fortrolig adresse til superintendent Nielsen i Slesvig, hvori de beskyldte bestyrelseskommissionen for overgreb imod landskirken. Erklæringen førte ikke til sanktioner imod præsterne fra bestyrelseskommissionen.⁷⁷

»Præstekrigen« optog de dansksindede og hjemmetyskerne i Nordslesvig meget.⁷⁸ I nogle tilfælde forsøgte man fra hjemmetysk side at modvirke eller protestere imod afskedigelserne. Da bestyrelseskommissionen ville afskedige pastor A. J. F. Schumacher i Oksenvad til fordel for den fordrevne pastor Peter Jürgensen, henvendte den slesvig-holstenske gårdejer Heinrich Maës i Ørsted sig til amtshuset og direkte til Eulenburg for at undgå Jürgensen, der angiveligt i en landsbyforsamling havde truet Maës på livet, fordi denne skulle have medbragt slesvig-holstenske proklamationer. Maës stod imidlertid svagt i menigheden, hvor 150 af 240 stemmeberettigede beboere ønskede Jürgensen tilbage, hvilket også blev resultatet.⁷⁹

I Haderslev tog Bürgerverein initiativ til en støtteadresse til den afskedigede pastor Schlaikier.⁸⁰ I Hammelev protesterede flere imod afskedigelsen af pastor Carl Ed. Müller, men her var det måske nok så meget en dygtig præst, man ville beholde.⁸¹ Også afskedigelsen af Rehhoff førte til adresser for og imod. 438 medlemmer af menigheden i Aabenraa protesterede imod afskedigelsen og beklagede tabet af førstepæsten, men på den anden side var der 730, som billigede afskedigelsen. Her var der sikkert takket være Rehffoffs skarpe slesvig-holstenske profil mest nationalpolitik i adresserne.⁸²

Fortsatte protester imod bestyrelseskommissionen

I den fortsatte kamp mod bestyrelseskommissionen fik slesvig-holstenerne i Nordslesvig støtte og tilskyndelser fra Holsten og Sydslesvig. I midten af oktober 1849 stod borgerforeningen i Altona bag et møde, hvor repræsentanter fra hertugdømmernes borgerforeninger skulle koordinere deres handlinger, navnlig m.h.t. skatteindbetalinger, brug af pengesedler og understøttelse af

afskedigede embedsmænd. Fra Bürgerverein i Haderslev blev jernstøber Bonnichsen og garver Göhlmann valgt som deputerede. Også borgerforeningen i Aabenraa blev inviteret, men det vides ikke, om den deltog og i givet fald med hvem.⁸³

Den 5. november 1849 begav repræsentanter fra Slesvigs forskellige egne sig til statholderskabet og Landsforsamlingens præsidium i Kiel. Fra Nordslesvig var der udsendinge fra købstæderne Tønder, Aabenraa og Haderslev (saddelmagermester Andreas Bungartz og bagermester F. Schley), Højer flække samt Aabenraa og Tønder amter. Deputation havde fire ønsker: at det fremmedherredømme, som var påtvunget Slesvig, snarest måtte fjernes og lov og ret erstatte det nuværende anarki – at en kommende fred måtte respektere landsrettighederne og statsgrundloven – at krigen blev genoptaget, hvis en sådan fred ikke kunne opnås, også selv om hertugdømmerne skulle komme til at stå alene – og at fremmede officerer i den slesvig-holstenske hær alene skulle være undergivet den slesvig-holstenske statsmagt (underforstået: ikke Preussen).⁸⁴

Protesterne imod bestyrelseskommissionen fortsatte med lokale adresser. I begyndelsen af januar 1850 blev der på ny samlet en slesvigsk deputation. Fra Bürgerverein i Haderslev deltog malermester Heinrich Häger og jernstøber Bonnichsen. Sidstnævnte berettede senere, at man på mødet i Slesvig den 6. januar 1850 enedes om at drage til statholderskabet i Kiel. Der fik de slesvigske udsendinge at vide, at de »ikke måtte trættes, men skulle holde ud til befrielsens time slår«. De blev pålagt at fastholde den »passive modstand« mod bestyrelseskommissionen, men undgå uroligheder. Statholderskabet kunne ikke give løfte om de slesvig-holstenske troppers indmarch i Slesvig; det kunne først ske, når danske styrker besatte Nordslesvig. Statholderne udtalte sig specielt om en deling af Slesvig: »På en afskæring af det nordligste Slesvig vil man kun i højeste nødstilfælde gå ind; fra tysk side ville et sådant forslag aldrig blive stillet, men hvis noget sådant skulle blive foreslået fra dansk side, så er sagen for vigtig til, at man slet ikke skulle tage hensyn til den, hvis der på denne måde kunne bringes en fred i stand«. Reventlow og Beseler følte sig åbenbart efter Preussens våbenhvile med Danmark så trængt, at delingstanken på ny blev overvejet som en ubehagelig, men seriøs mulighed. For at modvirke danske forslag i denne retning blev de delegerede anmodet om at indsende adresser med protest imod Slesvigs deling, og i det hele taget blev de opfordret til at fremsætte deres klager og ønsker ad denne vej.⁸⁵

Denne opfordring blev snart fulgt af handling. Fra midten af januar til begyndelsen af februar 1850 indsendtes en bølge af adresser til Landsforsamlingen og statholderne.⁸⁶ I Tønder by skrev 326 den 10. januar under på en bøn til Landsforsamlingen om at skabe en forandring i de utålelige forhold, bestyrelseskommissionen havde fremkaldt. Fra Højer flække og landsogn blev

der to dage senere sendt en petition med 114 underskrifter fra flækkebeboere og grundbesiddere. Heri blev det erklæret, at »målet er fuldt« og anmodet om, at de slesvig-holstenske tropper snarest muligt overskred Ejderen og gjorde en ende på »danskerregimentet«. Ti befuldmægtigede og repræsentanter fra Tønder amt rettede den 15. januar en adresse til Landsforsamlingen med anmodning om at få sat en stopper for bestyrelseskommissionens »vilkårlighedsstyre«. Fra Slogs herred indkom den 7. februar i samme anliggende to petitioner med tilsammen 78 underskrifter. Som i Højer ønskede underskriverne, at hertugdømmet hurtigst muligt blev besat med »vore brave tropper« og at statholderskabet overtog magten.

Fra Aabenraa og Haderslev indløb der til statholderne adresser dateret den 30. januar 1850 med henholdsvis 148 og 475 underskrifter. I Aabenraa beklagede man i voldsomme ord, at byen nu styredes af »gemene forbrydere« og »samvittighedsløse sjufte«. Statholderskabet blev anmodet om at sætte hæren på krigsfod og lade den rykke ind i Slesvig. Tonen blev i hvert fald efter nutidig målstok noget skinger, da det i slutningen hed: »Himlens velsignelse vil ikke gå udenom et sådant skridt og jublende vil vi, når det sker, skue mod Himlen, takkende Herren, som til landets vel har forløst og stålsat vore statholderes hjerter fra tvivlens bånd, til nyt kraftigt virke«. I Haderslev nøjedes man i mere nøgterne ord med at anmode statholderskabet om straks at overtage magten i hertugdømmet Slesvig, om nødvendigt ad krigens vej. Denne adresse blev sendt på Bürgervereins initiativ. Også Den slesvig-holstenske patriotiske Forening sendte en adresse, som overrakte af gdr. Fuglsang fra Skodborg og E. Holst fra Frørup. Formentlig var den alene underskrevet af bestyrelsen.

Tilsammen fik de nordslesvigske protester mod bestyrelseskommissionen lidt over 1.150 underskrifter. I Sydslesvig blev der indsamlet godt 6.200 underskrifter. De mange underskrifter nyttede intet, i hvert fald ikke med hensyn til bestyrelseskommissionens politik i Nordslesvig.

Hjemmetyskerne og den slesvig-holstenske hær

En syssel, som frit kunne fortsættes under bestyrelseskommissionen, var omsorgen for de sårede slesvig-holstenske soldater og deres efterladte. Det var samtidig et felt, hvor de hjemmetyske mænds hustruer og døtre kunne vise deres engagement i hertugdømmernes sag uden at overtræde datidens snævre rammer for kvinders medvirken i politik. Straks i slutningen af marts 1848 dannede Margaretha Rulffs, Wilhelmine Semler og Maria Nagel i Tønder en komité til indsamling af linned til fremstilling af forbindsstoffer.⁸⁷ I begyndelsen af maj 1848 blev der i samme by dannet en komité, der samlede penge ind til de sårede fra Bov og Slesvig. Der blev også indsamlet linned til forbindingsmateriale og indkaldt pengebidrag med henblik på at oprette et

lazaret i Tønder. Hertil blev også »velsindede« beboere i omegnen opfordret til at bidrage. Komiteens leder var ærke diakon Heynsen; også rektor Petersen var aktiv, formentlig også købmand Todsén. Komiteen afholdt bl.a. en kirkekoncert til fordel for de sårede.⁸⁸ Efter krigens genoptagelse i foråret 1849 dannede Pauline Carstens, Christine Radoor, Sophie og Cecilie Hess samt Marie Forchhammer en ny indsamlingskomité, der sendte penge og genstande, bl.a. til lazarettet i Haderslev.⁸⁹ Samme år iværksatte en anden kvindekommité bestående af H. Ahlmann, Loyise Heynsen, J. Dircks, W. Semler, Marie Dircks og Caroline Rechnagel et lotteri til fordel for invaliderne i den slesvig-holstenske hær.⁹⁰ I maj 1850 dannede både mænd og kvinder komiteer til indsamlinger til fordel for de invalide.⁹¹

I engagementet for de slesvig-holstenske soldater stod Haderslev næppe tilbage for Tønder. I Bürgerverein blev der nedsat en særlig lazaretkommission for at koordinere hjælpen til de sårede soldater, som blev plejet i foreningens lille sal. Der blev også samlet ind til en påtænkt invalideanstalt i Neumünster.⁹² I Den slesvig-holstenske patriotiske Forening vågede man nidkært over den slesvig-holstenske hærs og de faldnes ære og invalidernes vel. Den 17. december 1849 iværksatte foreningen på initiativ af proprietær E. Holst fra Frørup en stor adresse til Landsforsamlingen og statholderskabet med en harmdirrende klage over nogle ytringer, F. F. Tillisch havde ladet falde om den slesvig-holstenske hær og dermed såret den nationale æresfølelse alvorligt. Tillisch havde angivelig hævdet, at »hele befolkningen i hertugdømmet Slesvig ville gives til pris for den grusomste behandling ved den slesvig-holstenske armés indrykken i hertugdømmet Slesvig«. Mod denne »fornærmelse« ville underskriverne »protestere på det højtideligste«. Adressen fik 109 underskrifter fra Haderslev amt, 27 fra Christiansfeld flække og 439 i Haderslev købstad. Dermed havde protesten fået betydelig tilslutning ud over foreningens egen medlemskreds.⁹³ Også i Gråsten og omegn blev der i januar 1850 samlet underskrifter mod Tillisch' karakteristik af den slesvig-holstenske hær. Her var resultatet med 61 navne temmelig beskedent.⁹⁴

I Den slesvig-holstenske patriotiske Forening antoges et forslag fra forpagter von Ahlefeldt på Favervrågård om at rejse et mindesmærke for de slesvig-holstenske krigere, der lå begravet på kirkegården i Christiansfeld. Blikkenslager Skjøde fra Haderslev foreslog, at der blev rejst et monument i hans hjemby. Begge forslag blev enstemmig vedtaget, og der blev valgt en syvmandskommité til at virkeliggøre planerne. Det er tvivlsomt, om de nåede at blive ført ud i livet.⁹⁵ Den slesvig-holstenske patriotiske Forening vedtog endelig på sit sidste møde i januar 1850 at indsamle penge til de slesvig-holstenske invalider.⁹⁶

I Haderslev blev der endvidere i marts 1850 holdt en fest med teaterforestilling til fordel for de invalide soldater. Den gav ca. 268 mark i

overskud. I forbindelse med festen indtraf en disharmoni. Bogtrykker Basse og typograf Apitz måtte »på grund af en fornødenhed« gå udenfor og blev der overfaldet af fire-fem mænd, formentlig på grund af deres tyske sindelag. Samme måned blev der afholdt en stor basar i »Union« med ca. 1300 udstillingsgenstande til fordel for invaliderne. Der blev solgt over 8000 lodder. Endelig blev der foretaget en regulær indsamling. Indsamlingslisten er bevaret og viser, at der blev indsamlet 3038 mark. Beløbene varierede stærkt. Største bidragyder var købmand Mathias Mussmann med 120 mark. Fra foreningen »Germania« indkom tilsammen 78 mark. Købmand C. A. Petersen gav 75 mark, ligeså von Krogh og Thomsen (formentlig amtsforvalteren og herredsfogden). »Standardtaksten« for købmænd og embedsmænd var 30 mark. Håndværksmestre og andre småborgere nøjedes med mindre beløb. Også nogle håndværkssvende gav bidrag. Laveste beløb var på 4 sk. og indkom fra »en ædeltænkende dansk Soldat«. ⁹⁷

I Gråsten stod patriotiske damer for en indsamling til de invalide.⁹⁸ Der foreligger ingen oplysninger om lignende aktiviteter i Aabenraa, men uden tvivl samlede man også penge ind her.

Var indsamlinger til sårede soldater, rejsning af mindesmærker og protester mod krænkelser af hærens ære udtryk for en offervilje for hertugdømmernes sag, stod de dog som sådan tilbage for den frivillige deltagelse i krigen på slesvig-holstensk side. I oktober 1848 oplyste Nordslesvigsk Tidende, at to unge mænd, August Hartz fra Kabdrup og Bernhard Daniels fra Bojskov, havde meldt sig til den slesvig-holstenske hær i Rendsborg. De var sønner af overbeviste slesvig-holstenske gårdejere på Haderslevengen.⁹⁹

Når det var en avisnyhed, at to frivillige meldte sig, tyder det ikke på, at dette var en hverdagsbegivenhed. Næsten to år senere meldte Altonaer Mercur i juli 1850 dog om 50-60 frivillige fra Haderslev, der under en fane med indskriften »Haderslebener Schleswig-Holsteinische Freiwillige« drog sydpå for at slutte sig til den slesvig-holstenske hær. Der var tillige flere frivillige fra amtet.¹⁰⁰ Også fra andre kilder kendes navne på nordslesvigiske frivillige i den slesvig-holstenske hær, f.eks. gårdmandssønnen Peter Neumann fra Vilstrup og Jürgen Christian Jürgensen, søn af den hjemmetyske gårdmand Boy Jürgensen i Stubbæk.¹⁰¹

Hvor mange nordslesvigere, der i alt deltog på slesvig-holstensk side i løbet af krigen, lader sig ikke fastslå med sikkerhed. Da den slesvig-holstenske hær blev opløst og hjemsendt fra januar 1851, førte de danske myndigheder lister over dem, som efter kongens amnesti vendte tilbage til Slesvig.¹⁰² Her findes sammenlagt meget tæt ved 300 navne.¹⁰³ Dette tal må opfattes som et minimum for den nordslesvigiske deltagelse i krigen på slesvig-holstensk side. Det er ikke sikkert, at alle nordslesvigiske soldater fra den slesvig-holstenske hær vendte tilbage til Slesvig. Andre kan være hjemsendt eller deserteret før den afgørende

kamp i sommeren 1850. Endvidere er det uklart, hvorvidt alle de soldater, som den danske hær havde fanget, er medtaget på listerne. Endelig var de faldne af gode grunde ikke indbefattet. Der er dog næppe tvivl om, at listerne må rumme det store flertal af de slesvig-holstenske krigsdeltagere fra landsdelen, og det samlede tal herfra har vel højst udgjort 400.

Det er ikke givet, at alle krigsdeltagere på slesvig-holstensk side var idealistiske frivillige. I en del tilfælde bar soldaterne karakteristiske efternavne, der kan genfindes på de slesvig-holstenske petitioner: Holst og Posselt fra Frørup, Hartz fra Tyrstrup, Gørges fra Aller, Neumann fra Vilstrup, Frey og Raben fra Haderslev, Jürgensen fra Fladsten i Løjt sogn, Jürgensen fra Stubbæk i Ensted sogn, Herzog, Hartmeyer og Tøndering i Aabenraa, Holst fra Kelstrup i Holbøl sogn, Ehnstedt, Schlaikier, Matzen, Mailand, Desler og Ihle fra Broager, Hoeck i Burkal, Quitzau i Løgumkloster og Højer, Stehr, Hecht og Todsens i Tønder – for blot at nævne de helt sikre eksempler på et tilhørsforhold til den hjemmetyske lejr. I disse og formentlig en lang række flere tilfælde beroede krigsdeltagelsen sikkert på et bevidst valg til fordel for Slesvig-Holsten. I andre tilfælde kan tilfældigheder som opholdsstedet ved revolutionens udbrud have placeret en soldat i den slesvig-holstenske hær, og nogle blev direkte tvunget.¹⁰⁴

Over to tredjedele af de slesvig-holstenske krigsdeltagere fra Nordslesvig kom ifølge listerne fra 1851 fra købstæderne. Tønder tegnede sig alene for ca. 125 af de hjemvendte soldater, Haderslev for 50 og Aabenraa for 26, mens der kun nævnes 3 fra Sønderborg. Også når man betragter landområderne, var tilslutningen fra Als ubetydelig, hvilket selvfølgelig skyldes den permanente danske besættelse af øen. Men i det hele taget kom der kun få soldater fra landet, flest fra Broager, Højer, Ubjerg, Abild og Ravsted sogne – men i intet tilfælde over 10!

Sammenlignet med de sydslesvigske områder var antallet af slesvig-holstenske soldater fra Nordslesvig beskedent. Det totale tal for Sydslesvig kendes desværre ikke, da tallene fra Flensborg by, godserne i Angel, Slesvig by og amt, Egernførde, Dänischwohld og den sydligste del mangler, men fra Svansen kom lidt over 400, fra Bredsted og Husum amter samt fra Ejdersted tilsammen ca. 470, fra Flensborg amt ca. 370, fra Sydtønder amt et sted mellem 550 og 600 og fra det 2. angelske godsdistrikt ca. 50.¹⁰⁵

Det endelige militære opgør

Modet hos hjemmetyskerne sank efter invalideindsamlingerne i marts 1850. Bürgerverein i Haderslev aflyste i marts-april og i juli generalforsamlingerne på grund af for ringe fremmøde.¹⁰⁶ Den slesvig-holstenske patriotiske Forening holdt allerede sit sidste møde den 21. januar 1850.¹⁰⁷ Den tidligere så linde strøm af adresser svandt stærkt ind fra januar til februar og tørrede så helt

ud.¹⁰⁸ Oplevelsen af, at bestyrelseskommissionen én efter én berøvede den lokale tyskhed dens støtter blandt embedsmændene og erkendelsen af, at kommissionen var utilgængelig for protester, gav selvtilliden et knæk. Dertil kom en stærk følelse af Preussens »forræderi« mod den slesvig-holstenske sag. Om end den ikke gav sig mange nedslag i kilderne fra Nordslesvig, må den også have været en realitet her. Senest da Danmark og Preussen den 2. juli 1850 sluttede fred på basis af status quo fra før 1848, må det have stået hjemmetyskerne i Nordslesvig klart, at deres sag i hertugdømmerne alene beroede på dem selv.

Efter fredsslutningen fratrådte grev Eulenburg den 10. juli 1850 bestyrelseskommissionen. Den 11. juli gav den danske regering fuldmagt til F. F. Tillisch til at styre Slesvig som overordentlig regeringskommissær i Frederik 7.s navn. Den 13. juli blev kommissionen helt opløst. De svensk-norske besættelsestropper i Nordslesvig blev afløst af danske soldater. Den 17. juli rykkede disse ind i Flensborg og må på det tidspunkt have besat hele Nordslesvig. De slesvig-holstenske tropper var allerede den 13. juli rykket fra Holsten ind i Slesvig. Den 24. og 25. juli mødtes hærene i det blodige slag ved Isted. Som bekendt endte det med en dansk sejr, og den danske hær satte sig i besiddelse af Slesvig indtil Danevirke. Den slesvig-holstenske hærs forsøg på at generobre hertugdømmet slog fejl ved Mysunde den 12. september og ved Frederiksstad den 4. oktober 1850.

Endnu havde ledende slesvig-holstenerne fra Nordslesvig ikke tabt al modet. I begyndelsen af november 1850 rettede en række flygtninge fra Slesvig, som opholdt sig i Altona og Kiel, en adresse til statholderskabet, hvori de forsikrede, at de »endnu ikke var begyndt at vakle i tilliden til, at det høje statholderskab under forhandlingerne fortsat var besluttet på at ville forsvare landsrettighederne«. Blandt de 25 underskrivere fra Nordslesvig var adskillige fremtrædende hjemmetyskere: Jernstøber Bonnichsen, garver Göhlmann og maler C. Häger fra Haderslev, købmand Lüders, skibsreder Jepsen og kaptajn J. J. Jessen fra Aabenraa, partikulier Fischer fra Augustenborg, herredsfoged Henningsen og godsinspektør von Krogh fra Gråsten, købmand J. C. Iwersen fra Tønder, gdr. P. Todsén fra Mejerholm og birkefoged Nissen fra Løgumkloster.¹⁰⁹

Den 29. november 1850 tvang Rusland og Østrig med den såkaldte Olmützkonvention Preussen til at gøre en ende på den slesvig-holstenske magtbasis i Holsten. Den 1. februar 1851 måtte slesvig-holstenerne give op også syd for Ejderen. Statholderskabet og landsforsamlingen blev opløst. Opstanden var forbi.¹¹⁰ Det satte hertugdømmet Slesvigs fremtid på dagsordenen, men herom havde der for så vidt været debat hele krigen igennem – også blandt hjemmetyskerne.

20. Hjemmetyskernes ønsker om Slesvigs fremtid

Den provisoriske regerings Nordslesvigpolitik – Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund

Få dage efter sin dannelse, den 28. marts 1848, udsendte den provisoriske regering opråbet »Til Hertugdømmet Slesvigs dansk talende Indvaanere«. Heri forklarede den nye regering sine skridt og forsikrede: »Vi have den alvorlige og faste Villie, at værne om samtlige Landets Indvaaneres naturlige Rettigheder og vi ville stedse ansee det som vor helligste Pligt, paa ingen Maade at forstyrre de af vore Medborgere, hvis Modersmaal er det danske Sprog, i Brugen af samme, men derimod at overlade Sprogforholdene til deres ubehindrede naturlige Udvikling, og paa ingen Maade at indvirke paa samme fra det Offentliges Side«. ¹

I modstrid hermed stod det sprogpoltiske skridt, som den provisoriske regering havde taget dagen forinden, nemlig at undervisningssproget i Haderslev lærde skole igen skulle være tysk. ² Derimod forblev sprogreskriptet fra 1840 uantastet. Den 3. juli udnævnte den provisoriske regering desuden en særlig superintendent (biskop) for de dansktalende distrikter af Slesvig, førnævnte provst Rehloff i Aabenraa. ³ Den slesvig-holstenske statsgrundlov af 15. september 1848 sikrede tilsvarende det danske sprogs hidtidige stilling i kirke, skole, retsvæsen og forvaltning. ⁴ Den provisoriske regerings sprogpolitik må fortolkes derhen, at man ikke ønskede eller troede det muligt at rulle det seneste årtis danske sprogoffensiv tilbage, men at det stadig var afgørende for slesvig-holstenerne, at den akademiske overklasse i Nordslesvig modtog sin dannelse på tysk.

Den 31. marts 1848 udsendte den provisoriske regering et opråb til rigsdanskerne, »Ansprache an die Dänische Nation«, der tillige kom på dansk under titlen »Til det danske Folk!«. ⁵ Her hed det: »Vi have ingen anden Hensigt, end at forsvare vor Nationalitet og agte ikke at angribe nogen fremmed Nationalitet! Det nordlige Slesvig maa derfor afgive en fri Erklæring, om det ønsker at indlemmes i den danske Stat som Provinds, eller om det vil følge det tydske Fædreland – vi agte ingenlunde at paalægge denne Egns Indvaanere nogensomhelst Tvang... Endnu er det Tid! endnu staae Hærene lige over for hinanden, endnu har Kampen, har Ødelæggelsen ikke begyndt, endnu byder vi Eder Freden uden Kamp«.

Det må umiddelbart undre, at det vidtgående forslag om Nordslesvigs

Til det danske Folk!

Danske Mænd!

Folket i København har tvunget Ederes Konge, vores Hertug, til at ibrænde Hertugdømmet Slesvigs Incorporation i Kongeriget Danmark, og at nedlægge samme til en Provinds af Danmark. Allerede rykke danske Tropper Ind i Hertugdømmet Slesvig, for at sætte dette Magtsprog igjennem ved Vaabenmagt.

Den provisoriske Regjering for Hertugdømmene Slesvig-Holsten har taget den Beslutning, at støtte Hertugdømmernes og vor Hertugs Ret mod fremmed Indflydelse, og den føler sig stærk nok dertil ved Bevidstheden af den gode Ret, den har at forsvare, og ved det hele tydelige Folks Vilstand!

Danske Mænd! Hertugdømmet Slesvigs Selvstændighed beror paa faste Conventioner! Disse krydes aldeles naar Hertugdømmet med Magt omvandles til en Provinds af Danmark!

Hertugdømmernes Beboere have ofte i Farens Dage staaet Eder bi som troe Forbundne! I begaae en dobbelt Uretfærdighed, naar I nu søge at kryde og tilintetgjøre vore Rettigheder. Vi have ingen anden Hensigt, end at forsvare vor Nationalitet og agte ikke at angribe nogen fremmed Nationalitet! Det nordlige Slesvig maa derfor afgive en fri Erklæring, om det ønsker at indlemmes i den danske Stat som Provinds, eller om det vil følge det tydske Fædreland — vi agte ingenlunde at paalægge denne Egns Indbaanere nogensomhelst Tvang.

Vi tilbyde Eder at indgaae et ærligt Forbund og have Fyrstens Person fælleds med Eder saa længe Mandesammen heriter i Danmark, men vi vilde ikke underkaste os et uvekkende Ovindeglæmt!

Danske Mænd! betænker, hvad I foretage Eder! Alt, hvad Retfærdigheden fordrer, hvad der tjener Eder til sand Nytte — Alt dette byde vi Eder frivilligt! Mere kan I ikke fordrer, men vel kan I tabe Alt, naar I vedblive at gaae frem med Magt; det danske Rigets Eksistens vil da staae i Fare!

Hvis I endogsaa seirede i Kampen, — og dette vil ikke stee saa længe tydske Hjerter staae — hvad Ander kunde I da vinde end et ødelagt, hændelig sinbet Land, en utaalelig Statagæld og en aldeles nedbrudt Handel og Næringsdrift.

Sette derimod vi, hvad vil da hindre os i at stille saadanne Betingelser, der kunde give os tilstrækkelig Sikkerhed for Fremtiden mod alle Overgreb.

Endnu er det Tid! endnu staae Hærene lige over for hinanden, endnu har Kampen, har Ødelæggelsen ikke begyndt, endnu byder vi Eder Freden uden Kamp.

København, den 31de Marts 1848.

Den provisoriske Regjering.

Beseler. Frederik, Prinds til Slesvig-Holsten.

F. Reventlou. M. T. Schmidt. J. Bremer.

Th. Olshausen.

I sit opråd »Til det danske Folk!« af 31. marts 1848 tilbød den provisoriske regering, at det nordlige Slesvig selv måtte bestemme, »om det ønsker at indlemmes i den danske Stat som Provinds eller om det vil følge det tydske Fædreland«. Landsarkivet, forordningssamlingen.

selvbestemmelsesret ikke fremkom i opråbet til den befolkning, det direkte berørte, de dansktalende nordslesvigere. Taktiske overvejelser kan her have spillet en rolle, f.eks. hensynet til hjemmetyskerne. Måske vidste man, at en deling af Slesvig heller ikke var de danske nordslesvigeres ønske. Der lå imidlertid også en vigtig begivenhed mellem det første og andet opråb: den danske hærs indrykning i Slesvig. Det kan derfor også tænkes, at en afståelse af det nordlige Slesvig – hvad dette så end måtte omfatte – var en pris, som den provisoriske regering i sidste øjeblik var villig til at betale for freden.

I så fald ville det ligge i forlængelse af den uofficielle drøftelse, som den slesvig-holstenske deputation fra mødet i Rendsborg havde haft i København med Orla Lehmann. Spørgsmålet om Slesvigs deling blev bragt på bane af deputationen, der overvejende bestod af venstreorienterede holstenere, bl.a. lederen af den demokratiske fløj, redaktør Th. Olshausen fra Kiel.⁶ Olshausen havde allerede i 1839 i et brev til Peter Hiort Lorenzen foreslået en deling af Slesvig, og i begyndelsen af 1840'erne havde han været fortaler for den »ny-holstenske« politik, der som nævnt ville sikre Holsten en forfatning i kraft af hertugdømmets medlemskab af Det tyske Forbund, mens Slesvig indtil videre skulle sejle sin egen sø. Standpunktet blev siden forladt, men det kan udmærket have været den samme grundlæggende interesse, der nu lå bag forslaget om Slesvigs deling, nemlig ønsket om at sikre en fredelig demokratisk udvikling i Holsten og nu også i Sydslesvig fremfor at føre krig på det nationale program om et udelt Slesvig-Holsten til Kongeåen. Olshausen var sammen med den øvrige deputation vendt tilbage til Kiel den 26. marts 1848, og den 28. blev han optaget i den provisoriske regering.⁷ Derfor er det nærliggende at antage, at formuleringen om Nordslesvigs selvbestemmelse i opråbet af 31. marts skyldtes hans indflydelse. Bevises kan det ikke.

Tanken om en afståelse af Nordslesvig efter befolkningens egen stillingtagen kolliderede med et centralt punkt på den slesvig-holstenske bevægelses program: Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund. Var forslaget om en afståelse af det nordlige Slesvig virkelig den provisoriske regerings grænsepolitik, måtte Slesvigs territoriale udstrækning afklares, før hertugdømmet blev optaget i forbundet; i det mindste måtte indlemmelsen ske med et forbehold for de nordlige distrikter.

Kravet om Slesvigs optagelse var fremsat med styrke i Holsten og Sydslesvig som reaktion imod »det åbne brev« i 1846 og blev på ny rejst på mødet i Rendsborg. Den 28. marts 1848, altså tre dage før opråbet til den danske nation, anmodede den provisoriske regering Det tyske Forbund om Slesvigs tiltræden uden forbehold m.h.t. Nordslesvig.⁸ Mens den danske hær var på vej ind i hertugdømmet, blev sagen drøftet den 3.-5. april, da slesvigske og holstenske stænderdeputerede samledes til møde i den forenede stænderforsamling i Rendsborg. Fra det egentlige Nordslesvig var kun få repræsentanter mødt

frem, da de dansksindede holdt sig borte. Fra landdistrikterne deltog kun Thies Hansen Steenholdt, fra købstæderne kancellisekretær Claussen (for Haderslev), etats- og overretsråd Esmarch (for Sønderborg) samt købmand J. C. Todsén som stedfortræder for Beseler (for Tønder); dertil kom hertug Christian August af Augustenborg.⁹

Anledningen til den forenede stænderforsamlings behandling var en petition fra Tønning, der gik ind for Slesvigs indtræden i Det tyske Forbund. Af de nordslesvigske repræsentanter deltog kun Steenholdt og Esmarch i debatten.¹⁰ Steenholdt erkendte, at mange i hans valgdistrikt var imod, men det skyldtes kun, at de ikke havde indsigt i sagen og at de var påvirket af dansk propaganda: »Nu har vi de bedste eksempler på dette, netop fordi folkene siger, at de vil forblive slesvigere (og det er jo alles vilje), må vi forblive ved Holsten, vi kan ikke være holstenerne taknemmelige nok, hvorfor skulle vi lade os skille fra Holsten. Hvis sagen fremstilles sandfærdigt for de nordlige slesvigere, så ville det være anderledes, også hvis man forlangte en bestemt erklæring fra dem, fordi de heller ikke vil til Danmark... Hvem der vil til Danmark, kan gøre det, men jeg tror, at hvis en almindelig erklæring blev forlangt af nordslesvigerne, så ville der bortset fra nationaldanskerne kun være få, som ønsker en tilslutning til Danmark«. Steenholdt fortiede, at ét var, at nordslesvigerne ikke ville indlemmes i Danmark, noget andet var, om de ville indlemmes i Det tyske Forbund.

Advokat Rönneknamp fra Flensborg og justitiar Hansen fra Læk repræsenterede begge valgkredse med såvel syd- som nordslesvigske sogne. På Flensborgegnen var man hverken for eller imod; Rönneknamp troede, at modviljen i de nordlige distrikter ville forsvinde, når det nye, demokratiske tyske forbund så dagens lys. Hansen vedgik ligeledes, at der var usikkerhed på Tønderegnet, men Slesvigs selvstændighed kunne kun sikres ved indlemmelsen i forbundet. Etatsråd Esmarch kunne slet ikke forstå, at der fortsat var skepsis mod tanken i befolkningen. Man måtte sige til nordslesvigerne, at de måtte vælge mellem at komme til Tyskland sammen med Holsten eller til Danmark, nogen mellemvej fandtes ikke længere: »Det er sagt, at vi ikke har ret til at bestemme over nordslesvigerne. Det vil vi heller ikke, hvis nordslesvigerne virkelig skulle være af den uheldige anskuelse, at deres lykke skal søges hos danskerne; men så længe de ikke har erklæret således, repræsenterer vor forsamling Slesvig op til Kongeåen«.

De fremmødte nordslesvigske repræsentanter ønskede beslutningen truffet hurtigst muligt. Tanken om at udskyde sagen af hensyn til Nordslesvig blev således ikke rejst af dem, men af et andet tidligere medlem af deputationen til København, den venstreorienterede advokat H. R. Claussen. Claussen støttede ganske ønsket om Slesvigs indlemmelse, men ville først have en afklaring af Nordslesvigs stilling, og bl.a. derfor ønskede han en komité nedsat. Den

provisoriske regerings kommissarius i stænderforsamlingen, advokat Bremer, fandt en komitébehandling unødvendig: »Den forudgående taler har talt om det modstående sindelag hos Nordslesvigs befolkning, nu velan; skulle det komme til en frasigelse af nogle nordlige distrikter, hvis disse føler en overvejende hældning til Danmark, så vil det øvrige Slesvig-Holsten ikke hindre dem i at følge deres tilbøjeligheder. Men så meget mere er det nødvendigt, at det øvrige Slesvig indlemmes i Det tyske Forbund, og det har den provisoriske regering heller ikke troet at måtte forsømme og har, med henblik på krigen og faren og opnåelsen af forbundshjælp, stillet det af den gjorte andragende«. Tanken om en deling af Slesvig var altså ikke forladt af provisoriske regering som et middel til fred før hærene mødtes, men som politisk mål var den underordnet ønsket om Slesvigs hurtige indlemmelse i Tyskland.

Direkte imod Slesvigs indlemmelse talte kun helstatsmanden, agent H. C. Jensen fra Flensborg, der bemærkede, at man måtte spørge nordslesvigerne; de deputeredes indstilling var ikke repræsentativ for folkets. Andragendet om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund blev uden komitébehandling vedtaget med 74 stemmer mod 2 (agent Jensen og den anden deputerede fra Flensborg, kancelliråd H. P. Schmidt).

Efter den preussiske intervention og besættelse af hele Slesvig forlod den provisoriske regering tanken om en afståelse af Nordslesvig. I sit opråb »Til Beboerne af Landdistricterne i det nordlige Slesvig« fra den 5. maj 1848 blev en deling ikke berørt. Derimod lovede den provisoriske regering at fortsætte den sproglige tolerance og søgte at berolige dem, der var foruroliget ved regeringens og stændernes beslutning om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund: »Som vi alt i vores Tiltale af 28de marts d.A. have fremført, vil Enhver, hvad enten han taler Tydsk eller Dansk, uden Forskjel kunne vente lige Beskyttelse af sin Frihed; ei heller vil Hertugdømmet Slesvigs Ansluttelse til den tydske Forbund heri medføre nogensomhelst Forandring, men kun tjene dertil, end meere at befæste Friheden i hver Henseende«. Regeringen formanede derfor: »Lader Eder ei forlede ved onskabsfulde Usandheder, lader Eder ei længer skuffe af dem, som drager fra Landsbye til Landsbye for at opirre Eder imod Eders Landsmænd, og for at fremkalde hos Eder Mistro og Had til Eders tydsktalende Brødre. Sluttes Eder tillidsfuld til det øvrige Slesvig-Holstenske Folk, da vil den lovlige Friheds og Ordens velsignede Følger udbrede sig, som over hele Landet, saa og over Eders Marker og Hjem.«¹¹ Opråbet underspillede klart den provisoriske regerings tyske politik – betegnelsen »det slesvig-holstenske folk« blev næppe brugt i andre sammenhænge. Dets virkning over for de danskorienterede nordslesvigere har nok været beskeden.

Den 17. maj 1848 henvendte den provisoriske regering sig til den preussiske udenrigsminister. Over for ham frasagde regeringen sig delingspolitikken: »Vel har den provisoriske regering straks efter sin dannelse, ledt af ønsket om at

undgå den dengang truende krig, stillet det nordlige Slesvig frit til at erklære, om det ville indlemmes i den danske stat som en provins eller følge det tyske fædreland. Men nu, efter at en blodig kamp har krævet store ofre, kan den provisoriske regering ikke holde sig for beføjet til, af rene billighedshensyn, at tilsidesætte højere interesser og landsrettighederne«. Argumenter mod en deling blev gentaget ved nye henvendelser fra den 22. maj til den 10. juni.¹²

Kampen mod Slesvigs deling maj-september 1848

Den glade forårsstemning blandt hjemmetyskerne blev senere i maj måned – og ved flere lejligheder frem til oktober – trykket en del ved forlydender om en forestående fred med Danmark på basis af en deling af hertugdømmet Slesvig. Ganske vist var tanken opgivet af den provisoriske regering og aldrig udtryk for officiel dansk politik, men dermed var den ikke død. Den provisoriske regerings gentagne henvendelser til den preussiske regering i maj-juni afspejlede således, at delingstanken havde vundet indgang her, ligesom den britiske og russiske regering på samme tid var inde på forslaget.¹³

Fra midten af maj og i begyndelsen af juni 1848 blev der i Nordslesvig iværksat en kampagne mod Slesvigs deling. Her havde delingen ingen venner. I *Aabenraa* holdt »ansete borgere« møde den 17. maj, hvor en tremandsdeputation blev valgt og sendt til den provisoriske regering med protest imod delingen. Deputationen bestod af købmændene M. H. Lüders og K. D. Dethlefsen samt overretsadvokat Reuter.¹⁴ Tillige underskrev 190 indbyggere den 27. maj en adresse til »det høje tyske Nationalparlament i Frankfurt«, hvor man erklærede, »at vi er imod en indlemmelse, også kun af den mindste del af hertugdømmet Slesvig i kongeriget Danmark, at vi desto mere som den sydlige af hertugdømmet Slesvig vil forblive uadskilleligt forbundet med hertugdømmet Holsten og dele dets skæbne«. To deputerede borgere, købmændene M. H. Lüders og Lorenz Karberg, fik fuldmagt til at fremføre dette synspunkt i Frankfurt.¹⁵

I *Haderslev* lod den provisoriske borgmester Kier afholde et borgermøde den 28. maj 1848, som endte i tumult, skønt både dansk- og tysksindede var imod en deling og afståelse af det nordlige Slesvig til kongeriget. 260 dansk-orienterede underskrev derpå en adresse til den danske regering, hvori de vel vendte sig mod en deling, men med endnu større kraft imod Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund; desuden udtalte de sig for Slesvigs forbliven sammen med Danmark i henhold til Frederik 7.'s proklamation af 27. marts.¹⁶ På grund af det danske indtog i Haderslev i slutningen af maj blev den slesvig-holstenske protest imod delingen herfra ikke realiseret i denne omgang. Et forsøg på at sætte en adresse i cirkulation i Haderslev amt synes tilsvarende at være strandet.¹⁷

Derimod blev protesten virkningsfuld i *Tønder*. Den 29. maj 1848 samledes 57 sognefogder og befuldmægtigede fra Tønder amt på amtshuset, hvor de underskrev en adresse til Nationalforsamlingen: »En ærefuld fred kan vi ikke kalde den, der sønderriver hertugdømmet Slesvig, skiller en del af det fra broderlandet Holsten og lægger den til kongeriget Danmark...«. Også her udvalgte man to repræsentanter, J. C. Todsens fra Tønder og Sønke Sönnichsen fra Klægsbøl, til at rejse til Frankfurt. I Tønder by var der uenighed om fremgangsmåden. Borgmesteren og den øvrige magistrat var imod at sende en deputation til Frankfurt, men sendte i stedet sammen med de deputerede borgere en adresse til den provisoriske regering imod delingen. Skulle en deling alligevel vise sig uomgængelig, skulle Tønder høre til den sydlige del. Det er værd at bemærke, at man i det rent tysksindede Tønder på grænsen til Sydslesvig turde operere med dette alternativ. Afsendelsen af en deputation til Frankfurt overlod borgmester Knudsen i stedet til borgerskabets eget initiativ. I løbet af et døgn indsamledes foruden rejsepenge underskrifter fra 200 medlemmer af Tønders borgerskab – »patriotisk som næppe noget andet på den tyske grænse« – på en adresse til Nationalforsamlingen med protest imod delingen. Adressen var enslydende med den fra Aabenraa; i Tønder valgte man ærkediakon Heynsen som medlem af deputationen.¹⁸ Den enslydende tekst og den ensartede praksis med at udvælge medlemmer til en deputation tyder på en koordineret aktion, måske tilskyndet af den provisoriske regering, som tidligere i maj havde modtaget protester mod delingen gennem deputationer fra Aabenraa, Haderslev, Tønder og Haderslev amt.¹⁹

De udpegede fra Aabenraa samt Tønder by og amt mødtes i Frankfurt med 34 flygtninge fra Haderslev, som via Hamborg var draget hertil med samme forsæt. Den 6. juni 1848 bad disse flygtninge i en adresse Nationalforsamlingen om at foranledige de danske tropper smidt ud af Nordslesvig og sørge for hertugdømmet Slesvigs udelelighed og forbindelse med Holsten. Uden denne sidste forsikring var et angreb mod danskerne ikke meget værd; vendte disse først tilbage efter en deling, måtte de tysksindede frygte for en grim hævn. De 34 flygtninge udgjorde slesvig-holstenernes »hårde kerne« i Haderslev. Vi træffer bl.a. på medlemmerne af syvmandskomiteen fra martsdagene – bortset fra J. A. Marcus, der var fange hos den danske hær. Underskriverne var enten embedsmænd, købmænd, fabrikanter eller håndværkere.²⁰

Efter at have fremført deres ærinde i Frankfurt, rejste deputationerne fra Aabenraa og Tønder såvel som tre repræsentanter for flygtningene fra Haderslev (konrektor Volquardsen, købmand Simonsen og garver Göhlmann) til Berlin for at indvirke på den preussiske regering, men dér kunne intet opnås, da der i de samme dage var preussisk ministerkrise.²¹ Derimod var der solidaritet med de slesvig-holstenske nordslesvigere på et folkemøde i Rendsborg den 13. juni 1848, hvor man blandt andre resolutioner til den

forenede stænderforsamling med akklamation vedtog følgende: »Slesvig-Holstens folk forkaster enhver deling af hertugdømmet Slesvig som stridende mod det tyske folks politik, rettigheder og ære«. ²²

Den provisoriske regering, hjemmetyskerne og deres politiske fæller i Sydslesvig og Holsten afviste altså en deling. Det samme gjorde de danske nordslesvigere og den danske regering, men alligevel dukkede rygter om en deling op i ny og næ. I forbindelse med forhandlingerne om Malmøvåbenhvilen opstod der på ny frygt for en deling af Slesvig. Nordslesvigsk Tidende bragte flere ledere imod delingen, hvilket ikke kan undre for et blad med hjemsted i Haderslev. Kom det til en deling efter sindelaget, frygtede redaktionen og læserne, at i det mindste byen og amtet kom til Danmark, og sandsynligvis mere. Den 9. august 1848 skrev bladet f.eks. i en artikel om det danske sprog: »Slesvigere ere vi alle, og Slesvigere ville vi blive, skjøndt vi i den sydlige Halvdeel tale tysk, i den nordlige dansk, og vi tør derfor i Medhold af vor gode Ret forlange, at, hvis der skal afstemmes iblandt os, i hvilkensomhelst Henseende, over vort Fædrelands fremtidige politiske Skjæbne, der hverken af den sydlige eller nordlige Deel tør afstemmes for sig allene; thi en Deel kan aldrig bestemme over det Heles Skjæbne. Vi Slesvigere have Ret til at forblive Slesvigere, i uopløselig Forbindelse med Holsteen, og vore valgte Repræsentanter ville vide at værne om denne vor fælleds ældgamle slesvig-holstenske Landsret«. I sin agitation mod delingen appellerede bladet til en slesvigsk enhedsfølelse, der næppe svarede til redaktionens inderste overbevisning.

Det samme gjorde to adresser til Nationalforsamlingen fra midten af august fra Ubjerg og Højer (flække og landsogn) med henholdsvis 49 og 136 underskrifter; i Højer forsikrede sognefogden, at det svarede til fire femtedele af familiefædrene og »at de større og betydeligere Landeiendomsbesiddere og Borgerlig Næringsdrivendes Navne er iblandt Underskrifterne«. ²³ De to adresser havde ens fortrykt tysk og dansk tekst og var givetvis led i en fælles aktion i amtet, som der altså ikke kom det store ud af. Som argumenter mod delingen anførtes, at »alle aandelige og materielle Interesser drage det nordlige Slesvig til Syd« og at »begge Hertugdømmer siden Aarhundreder ved Grundlove statsretlig ere forbundne og evindeligt skulle blive det«. Om den sproglige situation anførte adressen: »Tale vi end et andet Sprog, saa have vi dog den samme Dannelse og det samme Sindelag, de samme Sædvaner, som vores sydlige Brødre«. Om forholdet til Danmark hed det: »Endskjøndt vor Hertug i Aarhundreder har baaren tvende Kroner, ved Siden af Hertugkronen ogsaa en Kongekrone, ere Hertugdømmerne alligevel altid forblevne adskilte fra Danmark i Henseende til Lovgivning, til Retsvæsenet, Administrationen, overhoved i Henseende til alle Indretninger, som sigte hen til Folkedannelsen, til Handel og Vandel, og de ere altid betragtede som en særskilt Stat«. Det var altså styret, som definerede folket, ikke sproget.

Holdningen til Danmark var ingenlunde fjendtlig: »Derved have vi altid anset Danmarks Indbyggere, der tale det samme Sprog som vi, om end i en anden Mundart, som vores Brødre, og ønske intet mere, end at denne unaturlige og for os ubegribelige Krig imellem Danmark og Hertugdømmerne maatte have opnaaet sin Ende, og at vi maatte boe hos vores nordlige, ved samme Sprog beslægtede Naboer, i Fred og Roe, og kunde have Samquem, Handel og Vandel med dem, saasom Landets Beliggenhed og Forhold føre det med sig«. Underskriverne erklærede dog, at de »ville ikke indlemmes i Danmark, vi ville forblive forbundne med det øvrige Slesvig-Holsten og dele hver Skjæbne med dette... Vi kunne ikke tvivle paa, at naar en Deel af Nørreslesvig indlemmedes i Danmark, at denne løsrevne Deel stedse vilde søge igjen at forbindes med den øvrige Deel af Hertugdømmet Slesvig, og at da efter Forløb af faae Aar Borgerkrigen ikke vilde kunne undgaaes. Vi dansk talende Slesviger bede ligesaa indstændig som ærbødig om, ikke at skilles fra vores tysk talende Brødre og om at beholde vor folkelige Regjering indtil Freden«.

Selv om der lå afgørende begivenheder mellem »sogneopstandene« i 1844 og adressen fra Nordslesvigs sydvestligste hjørne i 1848, og selv om glidningen mod et mere udpræget slesvig-holstensk synspunkt var åbenlys nok, først og fremmest i opfattelsen af kongen som hertug, var den slesvigske grundtone fælles for 1844 og 1848. Bemærkelsesværdigt er også, at der selv her tæt på Sydslesvig og Tønder hverken tales om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund eller om tilhørsforholdet til det store tyske folk. Initiativtagerne til adressen har fornemmet, at der ikke var tilslutning til sådanne formuleringer hos hjemmetyskerne på landet.

Det var der til gengæld i Tønder. I en omfattende petition til Nationalforsamlingen den 29. august 1848 tog 304 underskrivere stilling til Slesvigs deling og hertugdømmets indlemmelse i Det tyske Forbund.²⁴ I Vidåbyen havde man hørt om en våbenhvile mellem »det store Tyskland og det lille Danmark«. Man havde endnu ikke kendskab til indholdet, men rygter talte om en løsrivelse af en del af Slesvig: »ja, det hedder sågar, at delingen vil strække sig så langt imod syd, at selv den tyske by Tønder bliver skåret fra og adskilt fra den øvrige del af Slesvig og fra Holsten. Gennem alt dette vil vort inderligste håb, vor gentagne gange udtalte ønske, det eneste anker, som vi i denne tid med nød og trængsel endnu kan holde fast i, optagelsen i Det tyske Forbund, fortabes og tilintetgøres og vi prisgives den sørgeligste fremtid«. For at overbevise Nationalforsamlingens medlemmer om vigtigheden af Slesvigs tilknytning til Tyskland hed det videre: »Hertugdømmet Slesvig er et af Gud rigt velsignet land, som i velstand vel kan måle sig med ethvert andet tysk [land]; ved dets kyster har det de skønneste havne, egnet for de største flåder, så næppe noget tysk kystland, end ikke Holsten, kommer på højde med det. Langs dets kyster og på dets mange øer har det så talrigt og søvant et

mandskab, som i betydeligt tal og med fortrinlige egenskaber kan levere matroser og officerer til en tysk marine, at det synes uundværligt for opbygningen af en tysk krigsflåde«.

Adressen fra Tønder advarede Nationalforsamlingen imod at lægge vægt på »den danske propaganda« mod Slesvigs optagelse: »Har disse foregøglinger ikke kunnet overbevise den intelligentere del af disse nordlige indbyggere, så er de dog ofte blevet troet især af de såkaldte småfolk...«. De danske adresser til Nationalforsamlingen (det var nu ikke mange!) blev derfor underskrevet af »indvandrede danskere, fanatiske ligesindede indbyggere, for størstedelen dog af besiddelsesløse og uvidende folk, og vel især af den tjenende klasse, som for en stor del består af indvandrede jyder«. Nationalforsamlingen skulle altså ikke tage en underskrift for en underskrift, men veje den efter underskriverens intellekt og sociale position – den demokratiske indstilling havde sine grænser.

Hvis freden skulle sluttes på grundlag af Slesvigs deling, var underskriverne villige til at bringe ofre for krigens fortsættelse: »Vi sender vore sønner og slægtninge med glædeligt mod i befrielseskrigen og glæder os over, at også de kan vove blod og liv for det tyske fædrelands store sag«. Til slut udtryktes på ny håbet om, at Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund kunne blive en endelig kendsgerning, så hertugdømmet kunne blive en del af »det forende og i sin enighed så mægtige Tyskland«. Det var helt andre toner end i Ubjerg og Højer!

Argumenterne for Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund var tillige anderledes idealistiske end dem, som Nordslesvigsk Tidende førte i marken. Bladet tilbageviste, at en indlemmelse ville indskrænke bondestandens frihed endsige genindføre livegenskabet, ej heller ville den føre til undertrykkelse af det danske sprog eller betyde, at Slesvigs sønner skulle i krig. For indlemmelsen talte derimod de økonomiske forhold, »thi vi vide allesammen, at vore materielle Interesser, at Handel og Vandel i Hovedsagen drager os mod Syden, og at vi bedre ere tjente med hamburgske, end med københavnske Penge og Mynt. Den tyske Stad Hamburg er ikke alene den commercielle Hovedstad for Holsteen, men ogsaa for hele Hertugdømmet Slesvig, Nordslesvig med...«. ²⁵ Denne agitation overbeviste næppe mange, som ikke i forvejen havde deres sympatier på slesvig-holstens side.

Da rygterne endelig blev til vished med den anden og endelige Malmø-våbenhvile den 26. august 1848, åbenbares ingen hensigt endsige aftale om Slesvigs deling. Men uroen om denne mulige fredsbasis fortsatte. Hertil bidrog Karl Philip Francke, som var medlem af Nationalforsamlingen i Frankfurt for Als-Sundeved-Flensborgegnen. Til ærgrelse for slesvig-holstenerne nævnte han i forsamlingen muligheden for en afståelse af »det danske Haderslev«. ²⁶

Den 23. september argumenterede Nordslesvigsk Tidende på ny mod delingen og mod en dermed forbundet oprettelse af et selvstændigt hertugdømme Nordslesvig. Denne mellemløsning var farligere set fra et slesvig-

holstensk synspunkt, da den var mere spiselig for de mange med en slesvigsk indstilling, som derved kunne undgå en indlemmelse af den nordlige del af Slesvig i kongeriget. Derfor duede den slesvigske argumentation ikke mere, og bladet tonede nu rent flag med hensyn til sit syn på nordslesvigernes identitet: »Enten en Slesvig-Holsteener, eller en Jyde – Mellemtingene duede aldrig noget, og due nutildags slet intet!.. Danske Holsteener! nævnte Eder, som I selv vide, for en ti Aar siden, da den danske Propaganda endnu ikke havde begyndt sin snue Haandværk iblandt Eder, Kongerigets Beborere, for dermed at betegne, hvad I i Aarhundreder havde været«. ²⁷

Den 14. oktober 1848 hed det i Nordslesvigsk Tidendes fortsatte kampagne mod deling og afstemning: »Endskjønt det nu rigtignok er en sand Comedie og maaske vil blive en saare sørgelig Comedie, naar et Folks Rettigheder skal lægges i deres Haand, som aldeles ikke ere oplyste om det, hvorom det egentligen gjælder, saa kan det dog, da Tydskland, da Slesvig-Holsteen ingenlunde udgaar paa Erobring, let komme derhed, at det ved en almindelig Afstemning vil blive afgjort, om Nordslesvig skal gaae mod Nord eller Syd«. Bladet tiltroede ikke nordslesvigerne evnen til selv at bestemme over deres nationale fremtid!

I en fodnote til begrebet »almindelig Afstemning« hed det: »Under en almindelig [afstemning] forstaae vi en Afstemning over hele Hertugdømmet Slesvig; thi derom handler det sig dog i Grunden. En Afstemning alene i Nordslesvig vilde være en sand Retskrænkelse, som det øvrige Slesvig, ja hele Slesvig-Holsteen, aldrig kunde, aldrig vilde taale«. Videre argumenterede bladet med, at Haderslev amt aldrig ville kunne bestå som et selvstændigt hertugdømme, men måtte indlemmes i Danmark; valget stod altså fortsat mellem at forblive dansktalende indbyggere i Slesvig-Holsten eller blive jyder. En afstemning kunne endvidere resultere i øgede skatter og betyde, at toldgrænsen skulle trækkes syd for Haderslev Stift (!) – i sin iver for at tilpasse argumentationen efter den traditionelle slesvigske skepsis mod en indlemmelse i kongeriget kom bladet så vidt, at det forudså oprettelsen af Haderslev Stift 75 år, før det faktisk skete! Betegnende er bladets vurdering af, at en afstemning blot ville føre til afståelse af Haderslev amt. Om det skyldtes taktiske overvejelser eller et blindhed for den slesvigsk-danske bevægelses vækst i Aabenraa amt, i Sundeved, på Als og i Flensborgområdet, skal ikke kunne siges.

Folkemødet i Aabenraa den 15. oktober 1848

– fortsatte protester

Det var ikke kun i Nordslesvigsk Tidende, kampen mod Slesvigs deling nåede sit højdepunkt i midten af oktober 1848. Der iværksattes på ny adresser imod delingen, og der indkaldtes til et folkemøde i Aabenraa søndag middag den 15.

oktober.²⁸ Initiativet udgik sandsynligvis fra Aabenraa-Løgumkloster-Tønderkredsens repræsentant i den tyske Nationalforsamling, dr. Gülich, der handlede på vegne af forsamlingens præsident Heinrich von Gagern. I Haderslev besluttede Bürgerverein at opfordre så mange som muligt til at rejse til mødet i nabobyen.²⁹ I Tønder valgte slesvig-holstenerne i stedet den 13. oktober en firemandsdeputation til mødet bestående af rektor D. Fr. Petersen, sadelmagermester J. C. Sturm, købmand J. C. Iwersen og vinhandler Hermann Rulffs, som fik 268 tøndringers fuldmagt til at protestere imod Slesvigs deling.³⁰ Måske følte man sig ikke så truet af en deling i Tønder, at man ville rejse mand af hus til Aabenraa. Også i Abild sogn valgte hjemmetyskerne fire deputerede: P. Riggelsen, J. C. Nissen, Joh. J. Johannsen og A. C. Haderup. De øvrige af de ialt 249 deltagere, som underskrev adressen fra folkemødet, mødte som enkeltpersoner.³¹ De fleste kom fra Aabenraa by, men også fra Haderslev var mange mødt frem. Endog fra det nordlige Angel var der deltagere.³²

Efter at have hørt dr. Gülichs redegørelse underskrev deltagerne en adresse til den slesvig-holstenske Landsforsamling, som ud fra det historiske retsstandpunkt protesterede imod enhver deling af Slesvig. Skulle Nationalforsamlingen alligevel beslutte sig for en deling på grundlag af en afstemning, bad adressen om, at afstemningen blev foretaget af Landsforsamlingens medlemmer fra hele Slesvig eller andre dertil udvalgte mænd fra hele hertugdømmet, så Syd- og Mellemslesvig fik medbestemmelse om den nordlige dels skæbne. Skulle Nationalforsamlingen trods dette ønske begrænse afstemningsområdet til det nordlige Slesvig, burde afstemningen kun omfatte grundjerne, og indvandrede danskere måtte kun stemme, hvis de havde boet mindst ti år i hertugdømmet.³³ En afstemning på grundlag af den lige og almindelige valgret ønskede de tysksindede nordslesvigere lige så lidt som i 1918-20.

Selv efter denne manifestation var gemytterne i kog på Haderslevvegnen. Pressekampagnen i Nordslesvigsk Tidende mod deling og afstemning fortsatte.³⁴ Bürgerverein indsendte den 26. oktober 1848 en masseadresse til Nationalforsamlingen med 524 underskrifter imod delingen. Haderslevborgerne frygtede at blive ofre for en beregnende, uheldssvanger politik. De forventede i det mindste af de slesvig-holstenske repræsentanter i Frankfurt, at de ville gå imod en deling. Derfor protesterede de imod Franckes ovennævnte betegnelse af Haderslev som en dansk by: »Byen Haderslev har stedse vist sig så tysk, så patriotisk, at den i sandhed i denne henseende ikke behøver at sky en sammenligning med de øvrige byer i landet«. ³⁵ Efter denne manifestation dementerede Francke sin ytring – han havde ikke ment Haderslev by, men Haderslev vesteramt!³⁶

Også Den slesvig-holstenske patriotiske Forening vågnede op til dåd. Den 27. oktober 1848 holdt den sit første møde siden december 1847; formanden dr. Marcus var nu fri fra sit fangenskab i Danmark. Her blev det enstemmigt

Opfordring.

Enhver Nordslesviger, som ikke vil, at hans Fædreland muldqvist skal komme til at udgjøre det femte Jyllands Stift, opfordres herved til at møde Søndag Middag, den 15. Octbr. i Apenrade. Det synes desværre unegteligt, at Nordslesvig endnu staaer i Fare for at løsrives fra sine sydlige Brødre; — men ligesaa sikkert er det, at det endnu ligger i vor egen Haand at afværge denne vort Fædreland tilintetgjørende Ulykke, hvis vi kun selv ville, og ikke atter nøle med høit og eenstemmigen at paastaae, at vi ikke ville adskilles fra det øvrige Slesvig-Holsteen. Tydskland har Magt nok til at beskytte os, men det forlanger af Enhver, at han har Fædrelandskjærlighed og Mod nok til offentligent at sige, at han vil blive i Forening med sine Brødre.

Indkaldelse i Nordslesvigsk Tidende den 4. oktober 1848 til et folkemøde mod Slesvigs deling i Aabenraa den 15. samme måned.

vedtaget at sende en protest til Nationalforsamlingen, hvilket bestyrelsen gjorde på vegne af medlemmerne, hvoraf et stort antal blev betegnet som »i Nordslesvig bosiddende landboer med grundejendom«. ³⁷

De slesvig-holstenske ledere i Haderslev forsøgte også at fremkalde protester imod delingen i Haderslev amt ved at sætte dansksprogede adresser i værk. ³⁸ Den 16. november 1848 protesterede 35 gårdmænd og 10 landbolsmænd i Vilstrup sogn til fællesregeringen imod en deling, »saaledes, at den nordlige Deel af Hertugdømmet Slesvig fraskilles, og i eet og alt indlemmes i Jylland, og ved en Toldgrænse sønden for os ganske adskilles fra Hertugdømmerne«. Derimod var det underskrivernes »Ønske at blive i den hidtilværende Forbindelse med Slesvig og Holsteen«. Nordslesvigsk Tidende bifaldt denne erklæring fra »dem, som efter Fornuft og Ret have et Ord at tale med i denne Sag, d.e. Besidderne af Land og Huus, at de ei skulde taale, at Nordslesvigs Stemning bedømmes efter de jydskes Tyenders Stemme«. ³⁹

I december 1848 og begyndelsen af januar 1849 indkom lignende petitioner fra gårdejere og øvrige jordejere i Skodborg, Ødis, Aastrup og Hoptrup sogne. Nordslesvigsk Tidende angav ikke antallet af underskrifter på disse petitioner.⁴⁰ Det gjorde Dannevirke derimod. Ifølge »flere Sognemænd« fik adressen fra Ødis, der var iværksat af sognefogden og 3-4 andre beboere, kun 10-12 underskrifter i sognet samt nogle få i den slesvigske by Bastrup i Vamdrup sogn. I Skodborg skulle adressen have fået 25 navne, som bladet hovedsagelig tilskrev den såkaldte »Skodborgkonge« Thomas den første (Thomsen) med familie og venner.⁴¹ Antallet af underskrifter i Aastrup og Hoptrup er helt ukendt.

I Dannevirke fremkom der senere to erklæringer fra underskrivere på adresserne i Bastrup og Ødis. Fra Bastrup erklærede Peter Jensen Boesen og Severin Johannsen den 14. februar 1849, at de nok havde underskrevet adressen mod Slesvigs deling, men det betød så sandelig ikke, at de, som rygtet gik, var blevet tysksindede. De ønskede blot at forblive nordslesvigere og ønskede ingen toldgrænse syd for dem: »Nu spørge vi, om en saadan Hensigt kan gjøre, at vi skulle ansees for at være tydsksindede? Vi troe det ikke; men saa meget vide vi, at vi i alle vore Dage have levet lykkeligt under de danske Kongers Styrelse. Denne Tilstand kjende vi, og da Alle i vor Tid trænge frem med deres Ønsker, saa tænkte vi ikke, at Nogen vilde øine noget Ondt i, at vi udtalte os imod Forandringer i de bestaaende Forhold. Under alle Omstændigheder maae vi frabede os Navn af Tydsksindede, haabe og ønske, at Gud og vor gode Konge vil lede Alt til det Bedste«. Fem gårdmænd attesterede, at de to underskrivere altid havde »opført sig som Kongens brave og troe Undersaatter«.⁴² Fra Ødis erklærede tilsvarende den 25. februar gårdmand A. Bundsgaard og J. Conradsen, at de ikke var tysksindede, selv om de havde underskrevet adressen.⁴³

I begge sogne drejede det sig åbenbart om konservative og kongetro slesvigere, der havde underskrevet adresserne ud fra ønsket om uændrede statsretslige forhold, hvad de bedømt alene ud fra ordlyden kunne gøre med god samvittighed, da adresserne ikke indeholdt den ringeste antydning til fordel for Tyskland, ligesom de brugte betegnelsen »Slesvig og Holsten« i stedet for »Slesvig-Holsten«. Disse underskrivere måtte imidlertid sande, at det slesvigske standpunkt ikke længere var politisk korrekt efter forårets stærke danske mobilisering i Haderslev amt. Erklæringerne i Dannevirke er interessante vidnesbyrd om den nationale polarisering i 1848, og de sætter alvorligt spørgsmålstegn ved værdien af disse sogneadresser fra Haderslev amt som tilkendegivelser af et slesvig-holstensk endsige et tysk sindelag. Det samme gælder den førnævnte adresse fra Als Nørherred til fællesregeringen fra november 1848.

I så alvorlig en sag som Slesvigs deling skulle mændene ikke stå alene. De hjemmetyske kvinder ytrede sig også. Det skete i en kvindeadresse fra Ha-

derslev, Aabenraa, Tønder og Flensborg til den engelske dronning Victoria, som tillige sendtes til Nationalforsamlingen i Frankfurt. Initiativet udgik kort før jul 1848 fra slesvig-holstenske damer i Haderslev. For det tilfælde, mændene skulle se deres monopol på politik truet ved dette initiativ, beroligede Nordslesvigsk Tidende: »Ved Anvendelsen af slige Vaaben ere de nævnte Damer ingenlunde skredne udenfor Grændserne af deres qvindelige Sphære«.44

Kvindeadressen fik ifølge Nordslesvigsk Tidende 614 underskrifter fra Haderslev, 580 fra Aabenraa, Gråsten og Løgumkloster, 518 fra Tønder og Læk og 360 fra Flensborg. Såvel fra Haderslev og Aabenraa kom en del af underskrifterne fra den nærmeste omegn.⁴⁵ Adressen tegnede den danske »undertrykkelse« af hertugdømmerne sort i sort og konkluderede noget højt-ravende: »Vore Mænd, Fædre, Brødre og Sønner vilde ei længere være Offre for en uretfærdig Trældom; ogsaa vi Mødre, Koner og Døttre vilde ei længere være danske Slavinder«. Kvinderne frabad sig at få påtvunget Danmark som »Stedmoder« ved en deling af hertugdømmet.

De underskrivende kvinder og deres mandlige sindelagsfæller undgik den stedmoderlige behandling i denne omgang, og omkring årsskiftet 1848/49 klingede kampagnen mod Slesvigs deling endelig ud i takt med, at den internationale opmærksomhed om denne løsning blev mindre. Den engelske udenrigsminister lord Palmerston, som hidtil havde været en fortaler for tanken, forlod den i december 1848, eftersom der hverken var opbakning til den i Slesvig eller Danmark, og heller ikke på slesvig-holstensk side fik den sit gennembrud.⁴⁶ Alligevel fortsatte diskussionen en tid endnu såvel på dansk som slesvig-holstensk side.⁴⁷ Den dansk-preussiske våbenhvile af 10. juli 1849 trak som nævnt en demarkationslinje tværs over Slesvig. Den blev af mange opfattet som en kommende delingslinje, og den 24. juli 1849 protesterede 219 hjemmetyskere i Haderslev mod dette i en adresse til landsforsamlingen.⁴⁸ Da fhv. herredsfoged C. A. T. Bruhn, der havde været amtmand over Haderslev amt for den provisoriske regering, i oktober 1849 udtalte sig for en deling, protesterede Nordslesvigsk Tidende vredt.⁴⁹

Kampen mod Slesvigs adskillelse fra Holsten

Næppe var truslen om en deling af Slesvig drevet over, før en ny fare dukkede op på den udenrigspolitiske horisont. Som led i de stadige forsøg på at finde frem til en dansk-preussisk fredsbasis foreslog en ny dansk regering i december 1848 Slesvigs selvstændighed mellem Holsten og kongeriget Danmark og dermed hertugdømmets adskillelse fra Holsten.⁵⁰ Denne plan mobiliserede hjemmetyskheden endnu stærkere end delingstanken. Fra slutningen af december 1848 til begyndelsen af februar 1849 indløb der talrige protestadresser herimod fra Nordslesvig til Nationalforsamlingen og Landsforsamlingen.

Denne gang var landområderne først ude. Den 22. december 1848 erklærede 18 beboere i Ravsted by i en dansksproget (!) adresse til Nationalforsamlingen, at de »paa ingen Maade ville lade os adskille og løsrive fra Holsten, men holde urokkeligen fast i den statsretlige Pagt, hvorved Schleswigs Skjæbne har været knyttet til Holstens igjennem Aarhundreder«. Tillige protesterede underskriverne mod en indlemmelse i Danmark og mod nogen anden forbindelse til dette land end personalunionen.⁵¹ Den samme adresse blev den 26. december sendt til Landsforsamlingen fra Eggebæk og Tinglev i Tinglev sogn med 20 underskrivere.⁵² På omtrent samme tid erklærede 85 beboere i »7. valgdistrikt i hertugdømmet Slesvig« sig på tysk imod en indlemmelse af Slesvig i Danmark og for »den inderlige forbindelse med det åndeligt og materielt beslægtede broderland Holsten«, hvorfor de ikke kunne tåle en sønderrivelse af dette bånd.⁵³ Godt 50 underskrifter kom fra Løgumkloster og godt 30 fra landsbyerne Korup, Foverup og Havsted i Ravsted sogn.⁵⁴

I januar 1849 sluttede købstæderne Aabenraa, Haderslev og Tønder sig til protesterne, alle traditionen tro på tysk. I adressen fra Aabenraa til Landsforsamlingen den 22. januar tog de 156 underskrivere (heraf 4 fra Aabenraa amt og 8 fra Gråstenegnen) ikke alene hertugdømmernes fælles historie og samfundsinstitutioner, men også de højere magter til indtægt mod Slesvigs adskillelse fra Holsten: »Ved en sådan adskillelse af hertugdømmerne Slesvig og Holsten bliver adskilt, hvad Gud har føjet sammen, og dette forehavende fra Danmark eller England må særlig oprøre enhver, der har Slesvig-Holsten som fædreland«. ⁵⁵ Fra Haderslev indløb i januar 1849 hele tre protestadresser til Nationalforsamling og Landsforsamling.⁵⁶ 530 indbyggere protesterede på Bürgervereins initiativ imod en adskillelse mellem hertugdømmerne og ønskede at træde i samme forhold til riget som Holsten, d.v.s. at Slesvig skulle indlemmes i Det tyske Forbund. Foreningen sendte jernstøber Bonnichsen og bagermester Schley i deputation til Landsforsamlingen med adressen, ligesom Bonnichsen og købmand Neiling i begyndelsen af februar drog til Nationalforsamlingen for også at protestere imod fredsforslaget her. Også magistrat og deputeretkollegium sluttede sig til protesten. Direktionen for Den slesvig-holstenske patriotiske Forening fik på et foreningsmøde den 15. januar fuldmagt til at protestere. Direktionen anførte, at et selvstændigt Slesvig ville være for svagt til at modstå danske overgreb og derfor før eller siden tilfalde Danmark.

I Tønder var vreden over en adskillelse også udbredt. Herfra rettede man den 23. januar 1849 en adresse til det tyske rigsudenrigsministerium i Frankfurt, hvor ca. 300 underskrivere protesterede imod sønderrivelsen af »de helligste bånd« mellem Holsten og Slesvig og ytrede deres frygt for »snart at blive bytte for de erobringslystne danskere, for hvis list og snuhed vi i dette projekt ser endnu et strålende bevis«. Tønderborgerne erklærede: »Vi vil imidlertid ikke være danskere, men forblive tyskere, som vi hidtil har været; vi

vil ikke forhåne vor helligste ret, se vor tyske nationalitet tilintetgjort«. På ny blev ønsket om Slesvigs optagelse i den tyske forbundsstat fremsat.⁵⁷

Samme dag skrev 47 beboere i Løgumkloster under på en protest mod løsrivelsen fra Holsten, dog uden at berøre Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund.⁵⁸ Videre protester fulgte fra Lundtoft herred. Den 25. januar 1849 skrev syv bondeembedsmænd under på en dansksproget protest imod adskillelsen. Det var sognefogderne i Uge og Ensted sogne, to herredsfuld-mægtige, to sandemænd og en landsbyopsynsmand. De indrømmede ærligt, at ikke alle repræsentanter for herredets befolkning havde underskrevet, og at de derfor ikke talte i herredets navn, men i deres eget. De mente, at den almindelige mening var imod en adskillelse.⁵⁹ Det kan nok diskuteres, men der indkom også adresser med underskrifter fra menigmand i herredet. I Uge sogn skrev 12 under på en tysksproget petition, som efter skriften at dømme var iværksat af stedets præst. Hermed ville de »som så mange andre sogne i den danske del af Slesvig« protestere imod adskillelsen.⁶⁰ På Gråstenegnen erklærede 167 beboere i begyndelsen af februar på dansk, »at vi under alle Omstændigheder ikke maa løsrives fra vore Brødere i Holsteen og den søndre Deel af Hertugdømmet Schlesvig«. Her protesteredes både imod deling og adskillelse. De to enslydende adresser havde underskrifter fra Lundtoft herred og Broager sogn i Nybøl herred og blev overrakt Landsforsamlingen af en deputation bestående af gæstgiver og bager L. B. Storm fra Gråsten, teglværksejer M. Matzen fra Egersund og gårdejer Boy Jürgensen fra Stubbæk.⁶¹

I Slogs herred var underskriftindsamlingen led i en omfattende aktion i Tønder amt, som løb af stablen i slutningen af januar 1849. Desværre er selve adressen, som blev indsendt til den tyske centralmagt i Frankfurt via regeringspræsident Francke, ikke bevaret. Der eksisterer blot en liste over resultatet i de enkelte herreder og en kort ekstrakt af indholdet: »Disse adresser indeholder væsentligst en protest imod adskillelsen af hertugdømmerne Slesvig-Holsten og ønsket om, at hertugdømmet Slesvig må blive optaget i den tyske forbundsstat«. Liste og ekstrakt er indsendt til Landsforsamlingen af amtmand A. Hansen. Det ville være interessant, om det på grundlag af de originale adresser havde kunnet fastslås, hvorvidt landboerne også i de nordslesvigske dele af amtet ønskede Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund, da det i så fald ville være en ny udvikling. Desværre har vi kun amtmandens korte sammenfatning af adressernes indhold, og han kan have generaliseret stærkere, end der var grundlag for.⁶²

Fra Slogs herred indkom 254 underskrifter (desværre uden nærmere angivelse af resultatet i de enkelte sogne), fra Ubjerg sogn 59 og fra Højer 12 underskrifter fra flækkerepræsentanterne. I de sydslesvigske herreder var resultatet betydeligt bedre: 860 underskrifter i Kær herred, 624 i Viding herred, 784 i Bøking herred, 210 i de to Christian Albrechtskoge, 52 i Dagebøl kog og 34

fra Kleiseer- og Juliane Mariekogene.⁶³ Adresserne imod Slesvigs adskillelse fra Holsten fik i det hele taget en meget betydelig tilslutning i Sydslesvig, udover Sydtønder amt særlig længere nede ad vestkysten i Bredsted amt samt i Sdr. Stapel landskab, i Angel og i købstæderne, navnlig i Egernførde og Slesvig. Derimod var tilslutningen mere beskedent i Ejdersted, i Hütten amt, på Femern og i godsdistrikterne Dänischwohld og Svansen. Tilsammen fik denne aktion ca. 10.700 underskrifter i Sydslesvig mod ca. 1.673 i Nordslesvig.⁶⁴ Ufrivilligt kom aktionen dermed til at opridse den delingslinje mellem Nord- og Sydslesvig, som hjemmetyskerne ville undgå.

Protesterne mod adskillelsen af Slesvig og Holsten ebbede derefter ud, men i Haderslev skrev 429 den 29. maj 1849 under på en adresse til statholderskabet, hvori de krævede, at den kommende fred skulle sikre hertugdømmernes uadskillelige forbindelse, deres fulde statsretslige uafhængighed af Danmark, deres medlemskab af den tyske forbundsstat og den slesvig-holstenske statsgrundlovs beståen.⁶⁵

Ophævelse af personalunionen mellem hertugdømmerne og Danmark

Den slesvig-holstenske statsgrundlov af 15. september 1848 fastslog i § 55, at hertugmagten nedarvedes i mandslinjen af det oldenborgske fyrstehus.⁶⁶ Dermed var hertugdømmerne, indtil mandslinjens uddøen, i personalunion med Danmark. Underskriverne på adresserne imod Slesvigs adskillelse fra Holsten i Ravsted og Tinglev sogne kunne som nævnt acceptere denne forbindelse.⁶⁷ Derimod foreslog den demokratiske anfører Th. Olshausen i Landsforsamlingen den 26. april 1849, at personalunionen straks blev ophævet. Statholderskabet var imod.⁶⁸

I Aabenraa og Tønder var man på linje med Olshausen. Den 14. maj erklærede 137 mænd i Aabenraa på borgerforeningens initiativ i en vanlig ordrig adresse til Landsforsamlingen, at de havde mistet troen fra marts 1848 på, at »vor landsfyrste« Frederik 7. måtte anses for »ufri«: »Nu er i stedet for denne tvivl indtrådt fuldstændig vished: Frederik VII har selv erklæret, at han altid har været fri i sine beslutninger og stadig er det; han har bekræftet sandheden i denne erklæring ved sine gerninger«, nemlig ved at sende de danske tropper til hertugdømmerne. Derfor erklærede underskriverne »Frederik 7. Konge af Danmark, højtideligt som en forræder mod sit tyske land og mod sit tyske folk« og bad Landsforsamlingen om at anmode den tyske centralmagt om at »erklære den slesvig-holstenske hertugkrone tabt for evigt for den danske konge Frederik 7.«. I stedet skulle hertugværdigheden overgå til kongens farbror, arveprins Ferdinand af Danmark, på betingelse af, at han gav afkald på sin arveret i Danmark og tog residens i hertugdømmerne.⁶⁹

Dermed ville personalunionen ophæves. Da arveprins Ferdinand var lige så barnløs som kong Frederik 7., betød det ikke nogen forringelse af de augustenburgske udsigter. Adressen fra Aabenraa var bl.a. undertegnet af en rådmænd og otte deputerede borgere, men de radikale i borgerforeningen ærgrede sig over, at bykollegierne ikke ville undertegne adressen som myndigheder. Navnlig beklagede de sig over embedsmændenes tilbageholdenhed, der kunne ende med, at de som før marts 1848 kom i et modsætningsforhold til folket.⁷⁰

I Tønder udtrykte man sig mindre vidtløftigt i en adresse af 26. maj 1849 med 105 underskrifter. Man erklærede kort og godt: »Vi betragter fortsættelsen af personalunionen med Danmark som et uheldssvangert tilbageskridt«, og man undlod bevidst at foreslå en anden hertug: »Hvem der fremover skal stå i spidsen for vor stat, er et åbent spørgsmål, som må afgøres af hertugdømmernes folk gennem dets repræsentanter i forståelse med den tyske rigsmagt. Det ligger os fjernt igen at anerkende Frederik 7. som vor hertug, ligeledes fjernt at overdrage vor frie hertugkrone til hvilken som helst dansker«. I Tønder var man indstillet på det totale brud med forbindelsen til Danmark, og forslaget om en folkevalgt hertug var meget vidtgående.⁷¹

I Haderslev var man overvejende tilhængere af personalunionen. Da borgerforeningen i Aabenraa opfordrede søsterforeningen i Haderslev til at kræve unionen ophævet, blev det afvist.⁷² Der var dog også i Haderslev modstandere af personalunionen, f.eks. lærer A. P. Willatzen.⁷³

Forskellige hjemmetyske ønsker til Slesvigs fremtid

Bestyrelseskommissionens magtovertagelse og styre i Nordslesvig gav fra slutningen af august 1849 hjemmetyskerne andet at tænke på end hertugdømmet Slesvigs fremtid. Fokus blev flyttet fra den store politik til de nære vilkår. Vi er derfor ikke så fyldigt underrettet om de tysksindede nordslesvigeres fremtidshåb i Treårskrigen anden halvdel.

To digte fra 1849/50 viser imidlertid datidens spændvidde i den hjemmetyske identitet. I *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt* bragtes i oktober 1849 digtet »Kennt ihr das Land«, som bl.a. bestod af følgende to vers:⁷⁴

Kennt ihr das Land in Deutschlands Norden
Von zweier Meere Fluth umspült?
Was für dies theure Land ihr fühlt.
Es ist das Land das mich gebar,
Wo meiner Väter Wiege stand;
Singt Brüder heut' und immerdar:
Schleswigholstein ist mein Vaterland!

Du theures Land in Deutschlands Norden,
Was deutsch zu bleiben fest begehrt.
Beweist mit Thaten und mit Worten,
Das ihr des Vaterlandes werth!
Wir wollen wackre Deutsche sein,
Zum Schwur reicht euch die Bruderhand,
Denn Schleswigholstein nicht allein,
Das ganze Deutschland ist mein Vaterland!

Det var helt andre toner end i det helstatspatriotiske hyldestdigt med titlen »Vaterland« i samme blad fra 1831, som blev citeret i kapitel 10, og dermed et vidnesbyrd om de radikale ændringer, der var sket i de hjemmetyske tønderingers nationale identitet i løbet af mindre end to årtier.

Nordslesvigsk Tidende bragte i februar 1850 en »Fædrelandssang«. Den adskilte sig for det første fra det netop citerede digt ved at være skrevet på dansk og for det andet derved, at det ikke indeholdt nogen bekendelse til Tyskland. Desto stærkere kom hjemstavnsfølelsen til udtryk:⁷⁵

Der, hvor Kongeaa mellem Siv sig sno'r
Og Kjærminden ved dens Bredder gro'r.
Indtil Elbens Strand, der, hvor Hansastad
Skuer over Bølgen stolt og glad,
Er et yndigt Land,
Er mit Fædreland,
Er mit kjære Slesvig-Holsten-Land.

Der, hvor Mærskens Qvæg sees med Fryd og Lyst,
Voven bryder sig mod Digens Bryst,
Indtil Østsø-Strand, der hvor Snekker skjønt
Ryste Vinger op mod Lundens Grønt,
Er et yndigt Land ...

Hvor, paa græsrig Eng Høets Kryderduft
Sød forfrisker Sommerdagens Luft;
Der, hvor rige Ax neie sig paa Vang,
Mens Skylærken qviddrer Morgensang,
Er et yndigt Land ...

Den anonyme digter vidste, hvad de nordslesvigske bønder havde kært: Kvæget, høet og kornet – og den gode afsætning af produkterne i Hamborg! Givetvis ramte han bedre end det første digt tonen blandt hjemmetyskerne på landet. Forskellen mellem by og land afspejledes også i hjemmetyskernes engagement i revolutionstidens tyske og slesvig-holstenske statsopbygning.

21. Hjemmetyskerne i slesvig-holstensk og tysk indenrigspolitik

Valgene til den tyske Nationalforsamling maj 1848

Den slesvig-holstenske opstand havde ved siden af det nationale brud med Danmark en indenrigspolitisk dimension: etablering af en demokratisk slesvig-holstensk stat og tilslutning til de tyske enheds- og frihedsbestræbelser.¹ Mens den dansksindede befolkning i Nordslesvig boykottede den demokratiske opbygning på tysk side, deltog hjemmetyskerne – om end med stærkt varierende engagement.

Selv om den provisoriske regerings anmodning om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund og den forenede stænderforsamlings tilslutning hertil ikke førte til handling fra forbundets side, besluttede regeringen at lade slesvigerne deltage i valget til den nye tyske Nationalforsamling.² Den 18. april udsendte den en forordning om valget. Valgret tilfaldt enhver mandlig indbygger i hertugdømmerne, der var fyldt 21 år, for så vidt han ikke var idømt tugthusstraf eller i det sidst forløbne år havde modtaget fattigunderstøttelse.³ Bortset fra den manglende valgret til kvinder, som gennemgående var tiden fremmed, var det yderst demokratiske valgretsregler.

Valgene til Nationalforsamlingen skulle finde sted den 1. maj i de forskellige valgkredse. Trods advarsel fra konservative kredse fastholdt den provisoriske regering, at også nordslesvigerne skulle deltage, skønt forholdene her var meget usikre så kort efter den danske hærs tilbagetog og den preussiske hærs indrykning. Resultatet blev derefter; de dansksindede og øvrige loyale vælgere boykottede valget, som derfor kun indirekte afspejler det nationale styrkeforhold, men nok de tysksindede vælgeres interesse for det nye tyske nationalparlament.

1. *slesvigiske valgkreds* bestod af Haderslev by og amt, Gram og Nybøl godser samt landskabet Femern med byen Burg. Opstillet som kandidater blev her professor A. L. J. Michelsen fra Jena og privatdocent Wilhelm Ahlmann fra Kiel, der begge var født i Sundeved. Valget på Femern blev gennemført efter planen; her vandt Michelsen med 916 stemmer mod 203 til en ny kandidat, advokat Wichmann, der afløste Ahlmann. Valgdirektøren, amtmand von Moltke fra Femern, måtte derimod efter en rejse til Haderslev indse, at et valg ikke lod sig gennemføre i valgkredsens nordlige del.

De tysksindede i Haderslev og omegn var ikke til sinds at miste indflydelsen på valgets udfald. Den 4. og 6. maj afholdtes valgmøder i Bürgerverein. På

mødet den 6. erklærede professor Michelsen sig for et konstitutionelt monarki som »den eneste gode og ønskværdige statsform«. Republikanerne betegnede han som »vanvittige mennesker« – sig selv derimod som »en god demokrat«. Michelsen lovede at arbejde for den slesvig-holstenske stats selvstændighed i Det tyske Forbund. I manglen af et regulært valg skrev 263 borgere og indbyggere i Haderslev under på støtteerklæringer til Michelsen, og det samme gjorde 85 landmænd fra omegnen (heraf over 43 fra Vilstrup sogn).⁴ Erklæringerne blev sendt til valgdirektøren, som vedtog at lade disse erklæringer gælde for afholdt valg! Denne fremgangsmåde vandt ikke bifald i den provisoriske regerings talerør Schleswig-Holsteinische Zeitung, hvor man mente, at »det ellers så indsigtfulde borgerskab i Haderslev« snarere skulle have afholdt et rigtigt valg på en senere dato.⁵

Nationalforsamlingen mødtes efter valget i Paulskirken i Frankfurt am Main. Her delte medlemmerne sig i politiske fraktioner, som fik navne efter de beværtninger, hvor de holdt til.⁶ Michelsen sluttede sig til »Casino«, Nationalforsamlingens største og mest betydende fraktion, der udgjorde forsamlingens højre centrum af de moderate nationalliberale. Fraktionen ville opbygge det nye tyske rige som et konstitutionelt monarki i samarbejde med enkeltstaterne uden tab af disses suverænitet og identitet.

2. slesvigske valgdistrikt udgjordes af Aabenraa by og amt, Løgumkloster flække og amt, Tønder by og amt samt de oktrojerede koge og adelige godser, som lå indenfor området.⁷ Valget blev afholdt den 6. maj. Der var opstillet to kandidater, advokat J. G. Th. Gülich, der var Aabenraa bys repræsentant i den slesvigske stænderforsamling og derfor den foretrukne her, og professor P. W. Forchhammer fra Kiel, der var født i Tønder og derfor tøndringernes mand. Dette viser, at vælgernes personlige kendskab til og indtryk af kandidaterne betød nok så meget som deres placering på den politiske højre-venstreskala. Valget gik her efter planen, og udfaldet på de forskellige afstemningssteder fremgår af tabel 12.

Valget faldt altså på dr. Gülich. Hans program blev senere bekendtgjort i

Tabel 12. Valget til Nationalforsamlingen 1848 i 2. slesvigske valgdistrikt.⁸

Afstemningssted	Gülich	Forchhammer	I alt
Løgumkloster	9	23	32
Ravsted	34	0	34
Aabenraa	240	0	240
Tønder	91	225	316
<i>Nordslesvigske del i alt</i>	374	248	622
Sild	347	3	350
Læk	219	98	317
Nibøl	248	109	357
<i>Sydslesvigske del i alt</i>	814	210	1024

Schleswig-Holsteinische Zeitung: Tysklands enhed, folkefrihed, tysk kejser i stedet for republik, modstand mod reaktion og anarki, arveprins Ferdinand som regent over hertugdømmerne i stedet for Frederik 7.⁹ I overensstemmelse med disse mål sluttede Gülich sig i Frankfurt til fraktionen »Landsberg«, der opstod ved en venstrefspaltning fra »Casino« og udgjorde forsamlingens venstre centrum. Fraktionen ønskede det nye Tyskland formet som et demokratisk monarki med ministeransvarlighed og med forrang til rigsenheden på bekostning af de enkelte landes selvstændighed.

Der var i Aabenraa-Tønder valgkredsen i alt 48.000 indbyggere, hvoraf vel rundt regnet 12.500 har været mænd i den stemmeberettigede alder.¹⁰ Heraf havde kun omkring en ottendedel stemt. Særlig i de nordslesvigske landområder af 2. kreds var deltagelsen yderst beskednen.¹¹

3. *slesvigske valgdistrikt* var Flensborg by og amt, Sønderborg by og amt, Nordborg flække og amt, landskabet Ærø med byen Ærøskøbing samt de godser, som lå indenfor disse områder. På de danskbesatte øer Als og Ærø kom det af gode grunde ikke til valg. I den nordslesvigske del af valgkredsen blev der kun afholdt valg i Nybøl herred med valgsted i Gråsten, hvor der faldt 11 stemmer på etatsråd Francke.¹² Her blev valget en ren farce. Takket være stemmerne fra den sydlige del af valgkredsen kunne Francke dog drage til Frankfurt med et vist folkeligt mandat. Her sluttede han sig som Michelsen til den moderate Casinofraktion.

Alt i alt viste nordslesvigerne beskednen interesse for den tyske revolutions parlament. Der blev hverken opstillet eller valgt lokalt boende kandidater, og af vel op imod 40.000 vælgere i Nordslesvig viste kun knap 1000 deres interesse for den tyske politik, altså mellem 2 og 3%.¹³ På landet var valgdeltagelsen nærmest lig nul. I købstæderne Tønder og Aabenraa – og på den særegne måde tillige i Haderslev – var der større tilslutning til det nye demokratiske gode. I Haderslev deltog vel rundt regnet en sjettedel i »valget«, mens valgdeltagelsen i Aabenraa lå mellem en femtedel og en fjerdedel og i Tønder nåede op på femtedele.¹⁴

Den forenede stænderforsamling april-juli 1848

Udover at træffe beslutning om Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund beskæftigede den forenede slesvig-holstenske stænderforsamling sig med en række vigtige indenrigspolitiske spørgsmål. Vigtigst var vedtagelsen af en valglov for den konstituerende slesvig-holstenske landsforsamling, der skulle erstatte de forenede stænder og udarbejde en grundlov for den nye stat. I debatten for og imod den provisoriske regerings valglovsudkast, der rummede en lige og almindelig valgret for mænd svarende til valgretten til Nationalforsamlingen, deltog et par af de nordslesvigske deputerede.

Stænderdeputeret Thies Hansen Steenholdt fra Ravsted erklærede, at han oprindeligt havde været tiltalt af at afskære daglejere og tjenestefolk fra valgretten, da en sådan begrænsning ville svække den danske indflydelse. Nu foretrak han som regeringen den almindelige valgret; fremtiden ville vise, at der ikke var nogen fare forbundet hermed: »Jeg er overbevist om, at landet og dets indbyggere er af sådan slags, at enhver, så vidt det ligger til ham, vil gøre alt muligt for at bevare ro og fred indadtil, og jeg tror heller ikke, at der hos os findes mange folk, der ønsker at sætte tingene på spidsen«. Steenholdts tiltro til befolkningens moderation fik ham endog til at foreslå en nedsættelse af udkastets valgretsalder fra 25 år til 21 år, fordi de unge på landet gennemgående var mere dannede og havde større interesse for offentlige anliggender end de ældre, hvis danske sympatier var stærkere.¹⁵

Mens Steenholdt var nået frem til sit standpunkt efter nogen diskussion med sig selv, var der ikke vaklen at spore hos stændersuppleant J. C. Todsens fra Tønder: »Herr Præsident! Ikke kun for at fremme den hertugdømmerne tilkommende uafhængighed, men også for at tilstræbe den frihed, der intet videre vil, end at ethvert menneske bliver til del, hvad ham efter fornuften tilhører og tilkommer, har jeg i en række af år bevæget mig i og med folket, altså tror jeg, at jeg kender det eller dog en stor del af det tilstrækkeligt til ikke at dele betænkeligheden hos dem, som frygter, at denne valglov i den grad kan misbruges, at den, i stedet for at fremme almenvellet, kun vil hindre og hæmmende modvirke det... Herr Præsident! Jeg stemmer for den uindskrænkede valgret«. Argumentet hos modstanderne af den almindelige valgret, at den ville virke nationalt skadelig i Nordslesvig, var heller ikke for Todsens grund nok til at fratage underklassen valgretten, da der ikke i hertugdømmerne fandtes en proletariserende, konjunkturafhængig fabriksdrift, men frugtbar jord, handel og skibsfart.¹⁶ Derimod ønskede Todsens af nationalpolitiske – og vel tillige af lokalpatriotiske – grunde at flytte valgstedet i 9. distrikt fra Højer til Tønder.¹⁷

Selv den ellers ærkekonservative hertug Christian August af Augustenborg mente, at det under de nuværende omstændigheder var klogest at stemme for regeringens udkast med den almindelige valgret.¹⁸ Dette blev vedtaget med et stort flertal.

En anden sag, hvor de stænderdeputeredes politiske grundholdning trådte frem, var spørgsmålet om indførelse af den almindelige værnepligt. Også her deltog Steenholdt og Todsens i diskussionen. Todsens erklærede sig for den almindelige værnepligt og imod forslaget om at lade unge mænd, der selv betalte udrustningen og frasagde sig sold, nøjes med et års soldatertjeneste: »Skal værnepligten være almindelig, så skal såvel byrden som æren ved krigerstanden være enhver værnepligtig lige til del, så må den riges søn ikke, som det vil ske med det påtænkte tillæg, gives noget fortrin frem for den

fattige«. Todsens vendte sig også imod, at man kunne stille en anden værnepligtig i sit sted.¹⁹ Steenholdt glædede sig over, at værnepligten ikke længere alene skulle hvile på bondestanden, og han var ligeledes imod stillingsvæsnet.²⁰

En anden side af militærlovgivningen var opbygningen af en slesvig-holstensk flåde som modvægt til den stærke danske overlegenhed til søs. Her erklærede Steenholdt sig for en flåde, og han ønskede flådestationen placeret i Aabenraa, hvor man byggede de bedste skibe.²¹ Todsens deltog ikke i denne diskussion, men det var jo også begrænset, hvor store krigsskibe der kunne lægge til ved skibsbroen i Tønder!

De forenede slesvigske og holstenske stænder virkede kun kort, men længe nok til, at to fremtrædende hjemmetyskere kan placeres i det politiske mønster: Todsens klart til venstre, Steenholdt som mere moderat. Deres videre politiske skæbne skulle snart afgøres af vælgerne.

Valgene til den grundlovgivende slesvig-holstenske Landsforsamling juli 1848

Hen på sommeren kaldtes nordslesvigerne på ny til valgurnerne. Nu gjaldt det valget til den grundlovgivende slesvig-holstenske Landsforsamling. Valglov og -reglement af 13. juli 1848 foreskrev den samme valgret som til nationalforsamlingsvalget.²² Der skulle vælges betydeligt flere kandidater denne gang. Valgkredsene blev mindre, og der skulle i hver kreds vælges to kandidater, hvorfor hver vælger fik to stemmer. Som regel var valgkredsene inddelt således, at de havde ca. 3000 vælgere. Valgene blev afholdt i slutningen af juli.²³

Nordslesvig udgjorde valgkredsene 3-9, 12-14 og 28. Inddelingen fulgte kirkesognene og gik helt på tværs af den verdslige, administrative geografi (se kort 11).²⁴ Forud for valget forsøgte en centralvalgkomité i Rendsborg at nominere kandidater i de forskellige valgkredse, alle slesvig-holstenere, men nordslesvigerne såvel som sydslesvigerne og folk af forskellig indenrigspolitisk observans. De foreslåede nordslesvigerne var gdr. Holst fra Frørup, doktorerne Volquardsen og Meyer fra Haderslev, købmand Karberg og dr. Maack fra Aabenraa, gdr. Thies Hansen Steenholdt fra Ravsted, købmand Todsens fra Tønder og pastor Godt fra Felsted.²⁵ I Nordslesvigs Tidende blev der endvidere gjort et forsøg på at nominere kandidater for de forskellige kredse i Haderslev amt. Her drejede det sig udelukkende om lokale mænd, dels slesvig-holstenere fra Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings bestyrelse som J. Fr. Lorenzen i Kestrup og N. H. Posselt i Sønderkov, dels »slesvigerne« som A. H. Posselt i Københoved og Andreas Petersen i Dalby, dels dansksindede i andet geled som møller Boysen på Tørning Mølle og sognefoged Asmus From i Sode.²⁶ Meningen var formentlig at lokke såvel de overbeviste slesvig-holstenere som

Kort 11. Valgdistrikter ved valgene til den grundlovgivende landsforsamling juli 1848

Uden for kortet ligger valgdistrikterne 27 (Femern) og 28 (Ærø).
 Bargum sogn hørte til 10. og Langhorn sogn til 11. valgdistrikt.
 Sogne hvor alle ejendommen hørte til kongeriget er skraveret.

vaklende slesvigere og moderate dansksindede til valgurnerne. Taktikken lykkedes ikke særlig godt; de dansksindede og andre kongetro vælgere boykottede på ny valget, der som valget til Nationalforsamlingen mest viser de tysksindede vælgers interesse for den slesvig-holstenske indenrigspolitik.

Valgkreds 3 var den nordvestlige del med valgsted i Roager. Her deltog kun 21 vælgere i valget, der faldt på gdr. Posselt i Københoved og gdr. Becker i Ør. Lindet med hver 21 stemmer. De nægtede imidlertid begge at modtage valget og deltog derfor ikke i Landsforsamlingens møder, formentlig fordi de ikke var slesvig-holstenere (Becker var født i Holsten). *Valgkreds 4* bestod af den midterste del af Haderslev amt og stemte i Skrydstrup. Her valgtes gdr. J. Fr. Lorenzen i Kestrup, et fremtrædende medlem af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, og herredsfoged C. G. A. Thomsen med henholdsvis 27 og 24 stemmer. Her var interessen ikke meget større end i 3. kreds. I Landsforsamlingen sluttede J. Fr. Lorenzen sig til det moderate venstre, hvilket lå i forlængelse af hans samarbejde med holstenske bondepolitikere tidligere i 1840'erne. Herredsfoged Thomsen tilhørte højrefløjen.

I 5. *valgkreds*, Christiansfeldegne, var valgdeltagelsen endnu ringere end i 4. kreds. Her mødte kun en del christiansfeldere og ca. 8 landmænd op, og ingen af dem afgav deres stemme, ifølge den slesvig-holstenske postmester Mygind fordi de frygtede en ny dansk besættelse.²⁷ Anderledes var tilslutningen i 6. *kreds*, Haderslev by og nærmeste omegn, hvor de hjemmetyske købstadsbeboere ikke lod sig skræmme. Her blev der holdt valgmøde den 25. juli og opstillet kandidater. Ved selve valget blev kst. bysekretær, dr. O. A. Meyer og kancellisekretær G. F. Claussen, byens hidtidige stænderdeputerede, valgt med henholdsvis 208 og 205 stemmer. Dertil kom nogle splittede stemmer. Nord-slesvigsk Tidende klagede over den ringe valgdeltagelse og kendskabet til den almindelige valgret og påstod »at af 10 Vælgere de 9 saavel fra Staden som fra Landet vare anseete Borgere eller Landmænd«. ²⁸ Det var med andre ord altovervejende medlemmer af de øvre samfundslag, som havde stemt. Politisk sluttede de valgte sig til hver deres fløj i Landsforsamlingen, Meyer til det moderate venstre, Claussen til det moderate højre. Da hver vælger som nævnt havde to stemmer, må mange vælgere have stemt såvel på venstre- som på højrekandidaten. Det viser, at vælgerne i Haderslev nok så meget stemte ud fra deres personlige kendskab til kandidaterne som ud fra et konsekvent indrepolitisk tilhørsforhold.

I 7. *valgkreds* sørgede Aabenraa købstad for et trecifret stemmetal. Her fik dr.med. P. K. H. von Maack og advokat J. Reiche i Slesvig mandaterne med henholdsvis 208 og 207 stemmer. Der blev tillige afgivet 11 stemmer på etatsråd Nic. Falck og H. Petersen fra Aabenraa. Også her var der ifølge Kieler Correspondenz-Blatt kun få vælgere fra landet, »og den tjenende og arbejdende klasse af byens befolkning har slet ikke valgt«. ²⁹ Som i Haderslev tilhørte de

valgte repræsentanter forskellige fløje. Dr. von Maack sluttede sig i Landsforsamlingen til den demokratiske fløj, d.v.s. den udprægede venstrefløj under Th. Olshausens ledelse, mens Reiche hældede til den moderate højrefløj. Kendetegnende for aabenraernes uvilje mod de udpræget konservative var etatsråd Falcks ringe stemmetal.

8. *valgkreds* var området mellem Aabenraa og Tønder med tyngdepunkt i Slogs herred og valgsted i Ravsted. Her faldt valget på egnens hidtidige stænderdeputerede Thies Hansen Steenholdt i Ravsted samt på godsforpagter G. Feddersen på den augustenburgske ladegård Kiding i Felsted sogn. Desværre er stemmetallet ikke oplyst i valgdirektørens bekendtgørelse om udfaldet, formentlig fordi det ikke var særligt flatterende.³⁰ Begge sluttede sig som tro tilhængere af hertugen af Augustenborg til Landsforsamlingens konservative fløj, skønt Steenholdt i den forenede stænderforsamling havde vist sig meget liberal m.h.t. valgetten.

Fra *valgkreds 9*, Tønderegnet (med nogle sydslesvigske sogne), foreligger stemmetallene. Af kredsens i alt 755 deltagere i valget stemte 439 i Tønder og 316 på Sild. I Tønder by fik købmand J. C. Todsens 402 stemmer, etatsråd Esmarch i Slesvig 219 og professor P. W. Forchhammer i Kiel 211, hvortil kom nogle splittede stemmer. Tønder gav altså et klart tillidsvotum til hjemmetyskernes lokale fører. På Sild fik dr. Carl Lorenzen fra Rendsborg 311 stemmer, fysikus dr. G. N. Wülke i Husum 203 og pastor Hansen fra øen selv 109.³¹ De valgte kandidater i 9. kreds var altså Todsens og dr. Lorenzen. Imidlertid var Lorenzen allerede valgt i Holsten, og han afslog derfor valget i Tønder. Ved det efterfølgende suppleringsvalg blev dr. Wülke valgt. Han fik alle 180 afgivne stemmer på Sild og 156 af 192 stemmer i Tønder.³²

Heller ikke dr. Wülke blev nogen varig repræsentant for 9. kreds i Landsforsamlingen. I juni 1849 trådte han ud, og nyvalg fandt sted den 9. juli samme år med det resultat, at dr. Gülich, der havde repræsenteret egnen i Nationalforsamlingen, blev valgt. I Tønder fik han 214 af 286 afgivne stemmer, på Sild 100 stemmer af 102. Blandt de andre kandidater var den kendte frisiske demokrat og radikale frihedsforkæmper Harro Haring, der gik ind for en republik, hvorved de i hans øjne tåbelige nationalmodsatninger mellem danskere, tyskere og frisere ville ophæves. På denne smukke, men dengang noget virkelighedsfjerne vision opnåede Haring 66 stemmer. Heraf faldt de 64 i Tønder, først og fremmest blandt håndværksmestre og -svende, mens embedsmænd, advokater og velhavende borgere næsten udelukkende stemte på Gülich.³³

I Landsforsamlingen sluttede Todsens sig til den demokratiske venstrefløj, Wülke til den moderate venstrefløj. Også den i første omgang valgte dr. Lorenzen tilhørte venstrefløjen, ligesom den senere valgte Gülich var moderat venstreorienteret. I Tønder var vælgerflertallet konsekvent venstreorienteret.

I 12. *valgkreds*, Gråstenegnen, blev overretsråd Fr. Mommsen fra Slesvig og

advokat L. C. H. Bargum fra Kiel valgt med henholdsvis 33 og 32 stemmer, næsten lige så få som på landet i Haderslev amt. Bargum afslog valget, da han allerede var valgt i Holsten. I stedet valgtes ved et suppleringsvalg få dage senere Ravstedpræsten J. H. K. Meyer. Mommsen sluttede sig i Landsforsamlingen til det yderste højre. Også Bargum var konservativ, mens pastor Meyers politiske holdning er ukendt. Meyer nedlagde i øvrigt sit mandat i foråret 1849; der foreligger ikke oplysninger om et eventuelt suppleringsvalg.

I *valgkredsene 13* (Nord og Midtals), *14* (Broagerland, Sønderborg og omegn, Sydals) og *28* (Ærø) fandt der af gode grunde intet valg sted – her herskede dansk militær stadig uanfægtet.

Sammenlignet med Nationalforsamlingsvalget i begyndelsen af maj synes der ikke at have været en højere valgdeltagelse ved valget til den grundlovgivende Landsforsamling i slutningen af juli. De nordslesvigske landområder var også denne gang uinteresserede i den tysk-slesvig-holstenske revolution og dens parlamenter. De få afgivne stemmer herfra tilfaldt overvejende konservative kandidater. Derimod var der en ikke ringe tilslutning til valgene blandt de mere velstillede indbyggere i Haderslev og Aabenraa, og i Tønder var opbakningen bred. Indenrigspolitisk var der forskel mellem købstæderne. Mens Haderslev var en forholdsvis konservativ by, stod Aabenraa og navnlig Tønder længere til venstre.

De nordslesvigske medlemmer af den konstituerende Landsforsamling fik kun begrænset indflydelse i løbet af den korte, men betydningsfulde samling fra 15. august til 21. oktober 1848.³⁴ Ingen af dem blev valgt til præsidiet eller til det forfatningsudvalg, som forberedte den slesvig-holstenske statsgrundlov. Det var kun sjældent, at de nordslesvigske medlemmer stod på talerstolen endsige tog initiativer til landsforsamlingsbeslutninger. Thies Hansen Steenholdt foreslog indførelsen af en ny landsmatrikel til afløsning for den ret løse ansættelse af landbrugsjorden i skattetønder fra 1802, et traditionelt bondepolitisk ønske.³⁵ Dr. Meyer fra Haderslev opfordrede, understøttet af en petition fra borgerforeningen i Aabenraa, den provisoriske regering til at bekæmpe den danske propaganda i Nordslesvig ved at udnævne ekstraordinære regeringsembesdmænd med særlige instrukser og med understøttelse af militær eller gendarmeri, ligesom Meyer ønskede bestemmelserne om udskrivning af rekrutter og krigsskat udført med kraft og strenghed i Nordslesvig. Med andre ord tilstræbte Meyer et undtagelsesstyre i Nordslesvig for at knægte den danske bevægelse. Landsforsamlingen nedsatte et udvalg, hvori der bl.a. blev sæde til fire nordslesvigere: Dr. Meyer, dr. Maack fra Aabenraa, J. Fr. Lorenzen fra Kestrup og herredsfoged Thomsen fra Haderslev. Forslaget mundede kun ud i en erklæring fra den provisoriske regering om, at denne ville opretholde lovlig orden og ro i Nordslesvig med alle til rådighed stående midler – og midlerne ville regeringen selv vælge.³⁶

Herredsfoged Thomsen stillede forslag om, at menighederne i Haderslev amt selv måtte vælge deres præster ved afstemning blandt sognenes grund- og husbesiddere. Blandt de tre kandidater, som kirkevisitoriet skulle præsentere for menigheden, skulle mindst de to være fra det nordlige Slesvig. Forslagets skæbne er ukendt.³⁷

Derudover bidrog de nordslesvigske medlemmer ikke med selvstændige hovedforslag. Fra forhandlingerne er værd at bemærke, at J. C. Todsens fra Tønder som eneste nordslesviger sammen med de radikale demokrater stemte for Th. Olshausens forslag om, at fællesregeringen skulle udøve hertugmagten i henhold til statsgrundloven, mens andre venstreorienterede som dr. Meyer og dr. Maack stemte imod.³⁸

Den grundlovgivende Landsforsamling sluttede foreløbig sit arbejde den 21. oktober 1848 og genoptog det først i januar 1849. Heller ikke i den nye samling spillede de nordslesvigske medlemmer nogen fremtrædende rolle. Hyppigst tog den erfarne parlamentariker Thies Hansen Steenholdt ordet. Han stillede forslag om, at heste, hornkvæg og svin, som fra Jylland og det øvrige Danmark blev indført til hertugdømmerne, blev belagt med told. Det ville ifølge Steenholdt være i hertugdømmernes nationale interesse, men var nu nok især til fordel for den slesvigske midtlandsbonde, som så kunne opnå en bedre pris for det magerkvæg, han solgte til opfedning hos græsserne i den sydslesvigske marsk. Navnlig på Steenholdts hjemegn i Slogs herred var dette en hovedindtægtskilde. Forslaget blev behandlet i en komité, hvor Steenholdt fik sæde, men det stødte mod Ejderstedbøndernes interesser i den frie import af det billige jyske kvæg, og de var de stærkeste – forslaget blev afvist.³⁹ Derimod kunne Steenholdt glæde sig over, at hans forslag fra forrige samling om en ny landsmatrikel på ny blev behandlet og denne gang vedtaget, idet Landsforsamlingen stillede andragende til statholderskabet herom.⁴⁰ Noget andet var så, at statholderskabet aldrig fik mulighed for at føre det ud i livet.

Thies Hansen Steenholdt tog ordet ved flere andre forhandlinger, f.eks. ved Landsforsamlingens behandling af vilkårene for »de arbejdende klasser«. Også her talte han først og fremmest ud fra den besiddende bondestands interesser, da han afviste forslaget om at tildele jord til landarbejderne: »Hvis disse folk også skulle opnå sådanne fordele, så ville helt sikkert kromændene få den største gevinst ud af det, da et meget stort antal af de folk, der stiller sådanne krav, er drikfældige, sådan som det sikkert er flere i den højtærede forsamling bekendt«.⁴¹ I debatten om en militærstraffelov, der tog uhyre mængder af Landsforsamlingens kostbare tid, ytrede Steenholdt sig for dødsstraffen.⁴²

Tilsvarende deltog dr. Maack undertiden i Landsforsamlingens diskussioner og stillede flere ændringsforslag; f.eks. vendte han sig imod, at den særlige stilling som politimester i Aabenraa faldt bort af besparelshensyn: »Det ville dog stå i bestemt modstrid til at bruge millioner mod den ydre fjende at stryge

nogle få dalere, som tjener til at bekæmpe den indre fjende [d.v.s. de dansk-sindede nordslesvigere]«. Alligevel blev besparelsen gennemført.⁴³

De andre nordslesvigske medlemmer af Landsforsamlingen hørte man kun yderst sjældent til. Derfor kunne de godt være politisk virksomme. De nordslesvigske deputerede diskuterede ved private sammenkomster, hvorledes man kunne øge interessen i det nordlige Slesvig for det slesvig-holstenske fædreland. Bl.a. foreslog de oprettelsen af et seminarium med dansk undervisningssprog for de lærere, der skulle virke i landsdelen og indgav et andragende til den provisoriske regering herom. J. C. Todsén fra Tønder nægtede dog at skrive under, da han foretrak, at den planlagte uddannelse skulle ske i en særlig afdeling ved seminariet i Tønder.⁴⁴

De nordslesvigske landsforsamlingsmedlemmers virke i og uden for parlamentet viste, at de ikke alene tog stilling til tidens spørgsmål ud fra revolutionstidens højre-venstre perspektiv, men nok så meget varetog stands- og lokalpolitiske interesser.

Politisk organisering og tilknytning – Aabenraa

De højre-venstre-forskelle, som valgene til Nationalforsamlingen og Landsforsamlingen udviste mellem land og by og byerne indbyrdes, gjorde sig også gældende i opstandsårenes politiske organisering af hjemmetyskerne på det lokale plan. I nogen udstrækning genfindes her den tyske revolutionspartideling mellem de meget aktive demokrater på venstrefløjen med deres mere eller mindre udprægede republikanske synspunkter, de mange, men løst organiserede nationalliberale i centrum, der ønskede et konstitutionelt monarki, og så de konservative på højrefløjen, der var dårligt organiseret, men kunne støtte sig på tilhængernes betydelige evner til at genvinde de magtpositioner, de havde tabt i marts 1848. Dertil kom udenfor det partipolitiske spektrum, men ofte i alliance med demokraterne, den tidlige arbejderbevægelse.⁴⁵ Flere af de holdninger, som lå til grund for denne begyndende opdeling i politiske partier, erkendes blandt hjemmetyskerne.

I Aabenraa var den lokale *Bürgerverein* slesvig-holstenernes politiske kraftcenter. Foreningen domineredes 1848-50 af det revolutionære parti. I september 1848 sad læge dr. Wilhelm Schow, bror til borgmesteren, i bestyrelsen sammen med rektor Nissen, skibsreder Michael Jebsen, købmand M. H. Lüders og advokat Nissen. I november var bagermester Asmus Lorenzen medlem af bestyrelsen.⁴⁶ September 1849 nævnes fysikus dr. Maack, toldkontrollør Lüth og apoteker Hans Karberg som de ledende mænd; hertil kom utvivlsomt Hans Kopperholdt. Ud af disse mænd tilhørte kun Lüders og Jebsen det etablerede liberale parti i Aabenraa; de øvrige tilhørte kredsen af »demokrater«.⁴⁷

Den linde strøm af adresser fra Aabenraa til Nationalforsamling og Lands-

forsamling havde sikkert sit udspring i borgerforeningen. Nogle af de mange adresser blev direkte sendt i foreningens navn. Bestyrelsen underskrev den 12. september 1848 en takadresse til Landsforsamlingen, og allerede den 21. i samme måned udgik endnu en adresse til samme med opfordring til at stække den danske propaganda i Nordslesvig. Denne adresse var underskrevet af bestyrelsen på de 112 medlemmers vegne.⁴⁸ I oktober viste borgerforeningen sin vilje til et fuldstændigt brud med Danmark, da den opfordrede til at returnere danske ordner og give afkald på danske titler. I samme måned blev en adresse sendt til Landsforsamlingen med 106 underskrifter mod fællesregeringen. I marts 1849 stod foreningen bag en adresse om indførelse af et tysk arvekejserdømme og i maj samme år om personalunionens ophævelse.⁴⁹

Borgerforeningen i Aabenraa knyttede tætte kontakter til de demokratiske borgerforeninger i Holsten. Den 12. november 1848 deltog dr. Schow i den stiftende generalforsamling i *Vereinigte Volksvereine in Schleswig-Holstein*. Bortset fra borgerforeningen i Aabenraa deltog fra hertugdømmet Slesvig kun borgerforeningen fra Slesvig by i sammenslutningen, som derudover bestod af 15 »borgerforeninger«, »demokratiske foreninger« og »folkeforeninger« fra Holsten. Formand var demokraternes anfører, redaktør Th. Olshausen. Efter længere debat mellem tilhængerne af et konstitutionelt monarki og tilhængerne af en social republik enedes den nye forening om at anerkende »selvstyregrundsætningerne og folkets suverænitet som ledende for sin virksomhed«.⁵⁰

Borgerforeningen i Aabenraa støttede dog ikke den yderste venstrefløjs kritik af forholdene i den slesvig-holstenske hær. Nogle menige soldater og underofficerer i 7. bataljon opfordrede i november 1848 i en adresse de preussiske soldater til ikke at vende deres våben mod lovene og folkets repræsentanter. Med rette frygtede de, at den preussiske hær, der var forblevet uberørt af revolutionen, ville bruge våben mod det spæde tyske demokrati.⁵¹ Den preussiske general von Bonin, der stod i spidsen for den slesvig-holstenske hær, undertrykte imidlertid adressen. Det fik i november 1848 borgerforeningen i Lütjenburg og andre borgerforeninger til at vedtage resolutioner imod Bonins tilsidesættelse af soldaternes ytringsfrihed. I Aabenraa fandt man derimod på et møde den 4. december, at militæret skulle være upolitisk. Efter et langt og delvist stormfuldt møde den 11. december vedtog man på opfordring fra borgmester Schow, der handlede på foranledning af hertugen af Augustenborg, at følge borgerforeningen i Slesvig og misbillige soldaternes opførsel.⁵² Trods det afvigende standpunkt i forhold søsterforeningerne i Holsten viser episoden den aabenraaske borgerforenings stærke medleven i den slesvig-holstenske indenrigspolitik.

Samvirket med de demokratiske foreninger fortsatte i 1849. Den 8. august dette år sendte borgerforeningen i Aabenraa en deputation på 15 mand til et

møde i Slesvig den 10. i samme måned. Deputationen fik frit mandat, men skulle fastholde de beslutninger, som var truffet på et møde i Neumünster den 6. august i Vereinigte Schleswig-Holsteinische Volksvereine.⁵³ Her tilskyndedes statholderskab og Landsforsamling til med største energi at sætte alle kræfter ind på krigen, ligesom der udtaltes mistillid til departementcheferne Jacobsens og Harbous dygtighed.⁵⁴ Om borgerforeningen i Aabenraa fastholdt samarbejdet med de slesvig-holstenske borgerforeninger efter den nye våberhvile og bestyrelseskommissionens magtovertagelse senere på måneden, vides ikke, men de politiske muligheder blev i hvert fald begrænset.

Ved siden af Bürgerverein virkede på slesvig-holstensk side to andre selskabelige foreninger i Aabenraa. *Concordia* var oprettet i 1835 som selskabeligt samlingssted for de yngre og radikale liberale.⁵⁵ *Concordia* synes ikke at have haft politisk betydning i 1848.⁵⁶ Det samme gjaldt stort set den selskabelige forening *Harmonie*, der samlede ind til sårede slesvig-holstenske soldater og stillede et læseværelse til rådighed for Bürgerverein, ligesom den dansksindede sejlmagler Cornett blev ekskluderet i 1850.⁵⁷

Politisk organisering og tilknytning – Haderslev

Også i Haderslev var *Bürgerverein* den slesvig-holstenske revolutions samlingspunkt.⁵⁸ Foreningen havde i 1848 179 medlemmer, hvilket stort set var uændret med 180 i 1849, men faldt til 169 i 1850.⁵⁹ Direktører var i perioden bl.a. garvmester Göhlmann, advokat C. A. Selig, jernstøber A. P. Bonnichsen, glarmester C. A. Roos og herredsfoged C. G. A. Thomsen. Sekretær var købmand M. A. Cohen, kasserer drejermester Jens Rasmussen efterfulgt af økonom J. H. Meyer.⁶⁰

I martsdagene 1848 var foreningens hus i Slotsgade de radikales samlingssted.⁶¹ Derefter lå foreningen stille frem til oktober 1848. Også i 1849 og 1850 var aktiviteten nedsat i sommermånederne. De selskabelige arrangementer lå overvejende i vintermånederne og styredes af en særlig komité for vinterfornøjelser. I oktober 1848 rettedes til denne ønsket om, at den »ikke vil engagere de dansksindede musikanter fra denne by til musiceren i denne vinter« – også et eksempel på revolutionsårets nationale deling. I december 1848 fik Haderslevs Liedertafel overladt et lokale til dans. I oktober 1849 besluttedes derimod, at der på grund af »fædrelandets nuværende situation« ikke skulle afholdes noget vinterbal, og i december samme år blev den lille sal ovenpå stillet til rådighed for foreningens særlige lazaretkommission.

Den politiske side af Bürgervereins virke bestod som hos søsterforeningen i Aabenraa især af adresser og deputationer. De fleste angik den nationalpolitiske situation: Protester til National- og Landsforsamling mod Slesvigs deling og hertugdømmets adskillelse fra Holsten, nødråb til samme over

bestyrelseskommissionen og klage til denne over danske forsøg på at få udskiftet magistraten, bønner til statholderskabet om at udstrække sin myndighed til Slesvig samt tak til det bayerske parlament for dets holdning i den slesvig-holstenske sag.

Bürgerverein blev også afkrævet stillingtagen i indrepolitiske spørgsmål. Den 4. oktober 1848 behandlede foreningen på sin generalforsamling en anmodning indgået via søsterforeningen i Aabenraa om at tilslutte sig »den slesvig-holstenske demokratiske forening« og sende to deputerede til et møde den 8. oktober i Neumünster. Ved ballotementet stemte 37 for og 22 imod at sende to deputerede til Neumünster, ligesom 37 stemte for og 10 imod, at foreningen skulle dække rejseomkostningerne. Foreningen var altså delt i spørgsmålet om den indenrigspolitiske orientering, siden en betydelig del var imod samarbejdet med den demokratiske venstrefløj. Derimod var der enighed om, at de deputerede skulle have en skriftlig instruks med. Som deputerede valgtes dr. Marcus og garver Göhlmann. Imidlertid fik direktionen kolde fødder. På det næste møde den 6. oktober hævdede den, at opfordringen fra Aabenraa ikke var rettet direkte til Bürgerverein og at denne derfor ikke var berettiget til at deltage. Da Marcus og Göhlmann desuden nægtede at modtage valget, var der grund til at »reflektere« over den tidligere beslutning. Det endte med, at direktionen fik fuldmagt til at meddele dr. Schow i Aabenraa, at Bürgerverein ikke sendte deputerede til mødet og nærmere begrunde hvorfor.⁶²

Bürgerverein sendte heller ikke deltagere til den stiftende generalforsamling i Vereinigte Volksvereine in Schleswig-Holstein den 12. november 1848. Til Nordslesvigsk Tidende blev der i den anledning indsendt en bebrejdelse mod foreningen fra en anonym i Aabenraa, sikkert fra dr. Schow, der deltog som eneste nordslesviger. Også Den slesvig-holstenske patriotiske Forening blev kritiseret for manglende deltagelse: »Haderslev Amt dømmer sig selv, naar det adskiller sig saa aldeles fra det øvrige Slesvig-Holsteen og tilbagetrækker sig fra dets Bestræbelser«. Bladets redaktion erklærede i en fodnote, at den aftrykte læserbrevet, selv om den ikke i alt var enig med dette.⁶³

I sagen om general von Bonins disciplinære ledelse af den slesvig-holstenske hær var Bürgerverein modsat søsterforeningen i Aabenraa udelt på generalens side. Den 17. december 1848 underskrev direktionen i foreningens navn en adresse til von Bonin med bøn om, at han blev på sin post som slesvig-holstensk hærfører.⁶⁴ Foreningen havde sikkert også andel i det fakkeltog, hvormed 101 borgere den 22. december takkede generalen for hans indsats for Slesvig-Holsten; i hvert fald udbragte jernstøber Bonnichsen et leve for general og hær.⁶⁵

Som nævnt var der også en holdningsforskel mellem borgerforeningerne i Haderslev og Aabenraa i forhold til personalunionen, ligesom foreningerne havde forskelligt syn på fællesregeringen (se nedenfor). I Haderslev blev linjen

ikke lagt så langt til venstre som i Aabenraa, men snarere i midten, og lysten til at engagere sig indenrigspolitisk var ikke så udtalt som i nabokøbstaden mod syd. Interessen samlede sig først og fremmest om Nordslesvigs vilkår og fremtid i forhold til det øvrige Slesvig-Holsten, hvilket var naturligt for den nordligste by, der var mest truet af dansk militær besættelse og måske endda af indlemmelse i kongeriget. Endelig var borgerforeningen i Haderslev ikke så aktivistisk som den i Aabenraa. Det er karakteristisk, at flere af diskussionerne skyldtes tilskyndelser fra foreningen i Aabenraa, og undertiden ytrede denne direkte utilfredshed med den forsigtige indstilling i Haderslev. I oktober 1849 henvendte direktionen sig således til Bürgerverein i Haderslev i anledning af et rygte om, at de to landsforsamlingsmedlemmer fra Haderslev ville udeblive fra den kommende samling. Det betegnede aabenraerne som »uansvarlig pligtforsømmelse«, og i opsangen til hadersleverne indskærpedes videre, at »vi ikke af ussel frygt og egoistisk fejhed bringer os derhen, at vore børn engang må indhulle sig i skam, når der tales om deres forfædre«. Trods denne svada besluttede herredsfoged Thomsen og bysekretær dr. Meyer sig for at blive i Haderslev. Dette blev støttet såvel af Bürgerverein som af vælgerne på et møde, hvor dr. Meyer forklarede, at han risikerede afskedigelse, såfremt han drog til Kiel, hvorefter bestyrelseskommissionen med stor sandsynlighed ville besætte embedet med en dansksindet.⁶⁶

Der er næppe tvivl om, at borgerforeningen i Aabenraa tilstræbte at koordinere den hjemmetyske politik i Nordslesvig, i hvert fald på østkysten. Denne rolle skulle man ellers tro tilfaldt *Den slesvig-holstenske patriotiske Forening*, der som den eneste politiske forening fra før 1848 omfattede ikke blot hele Nordslesvig, men begge hertugdømmer i deres fulde udstrækning. Men denne forening fik slet ikke den overregionale betydning, man kunne have ventet. Som det tidligere fremgik af undersøgelsen af medlemsudviklingen, var tilgangen med kun 37 nye medlemmer yderst beskeden og begrænset til Haderslev by og amt, hvor antallet af optagne medlemmer dermed nåede op på 169 (heraf 92 i byen). Beskeden og begrænset var tilsvarende foreningens virksomhed i revolutionsårene; den holdt sig til det nationalpolitiske felt.⁶⁷

Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings passivitet skyldtes i første omgang, at formanden dr. Marcus sad fængslet fra marts til september 1848. Først den 27. oktober blev der holdt et møde, hvor Marcus redegjorde for begivenhederne siden krigens udbrud og for den nye og farefulde situation, der var indtrådt for slesvig-holstenerne, efter at Danmark og Preussen havde indgået Malmø-våbenhvilen. Der blev iværksat en takadresse til den provisoriske regering og en adresse til Nationalforsamlingen i Frankfurt med protest mod delingstanken. Samtidig blev der valgt en ny bestyrelse, der herefter udelukkende rummede haderslevfolk. Udover Marcus bestod den af jernstøber Bonnichsen som vicedirektør, boghandler Wieck som kasserer og lærer A. P.

Willatzen som sekretær; sidstnævnte erstattedes i december 1849 med kontrollør Falkenberg.

Foreningens næste møde blev holdt den 15. januar 1849, hvor der blev sat en protest imod Slesvigs adskillelse fra Holsten i omløb. Derpå gik der næsten et år, før der igen blev afholdt møde. Den 5. december 1849 opfordrede »et medlem af foreningen« i Nordslesvigsk Tidende bestyrelsen til at holde møde med medlemmerne, og det skete straks efter, den 17. december. Her forklarede dr. Marcus, at krigen længe havde forhindret et møde. På mødet blev det vedtaget at protestere imod Frederik Ferdinand Tillisch' nedgørende karakteristik af den slesvig-holstenske hær. Denne gang var det ikke som ellers kun direktionen, der skrev under, men i alt 575 beboere i Haderslev by, Christiansfeld og landdistrikterne i Haderslev amt. Til denne protest lykkedes det at vinde tilslutning uden for medlemskredsen.

Foreningen samledes sidste gang den 21. januar 1850, igen i en kritisk situation for hjemmetyskerne. Den henvendte sig til det slesvig-holstenske statholderskab i Holsten med bøn om, at dette ville udstrække sin magt til Slesvig. Ud over at afsende adresser koncentrerede Den slesvig-holstenske patriotiske Forening sin virksomhed i krigsårene om at pleje de slesvig-holstenske soldater. For de døde blev der i december 1849 foreslået at rejse monumenter i Christiansfeld og Haderslev, og en komité blev nedsat, men med uvist resultat. Ligeledes blev der i januar 1850 dannet en komité til at forestå en indsamling til invaliderede soldater. Denne indsamling blev Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings sidste initiativ. Hverken presse eller protokol har mere at berette om dens videre virke eller om den opløsning, som blev den uundgåelige følge af genetableringen af den danske konges styre i Slesvig i juli 1850.

Sidst på efteråret 1849 stiftedes i Haderslev foreningen *Germania*. Den samlede både ældre og yngre og havde allerede i begyndelsen af december 50 medlemmer og håb om at få flere. Borgmester Kier betegnede dens formål som »at gøre nytte ved historiske foredrag og sørge for passende underholdning ved baller, koncerter og musikalsk-deklamatoriske foredrag«. I ledelsen sad bl.a. typograf Apitz. Den 2. december holdt *Germania* bal hos gæstgiver Iwersen for ca. 150 deltagere. Der blev ved den lejlighed holdt skåltaler for Slesvig-Holsten, den slesvig-holstenske hær, damerne og Haderslev by. I festlokalet var der ophængt tyske og slesvig-holstenske faner og emblemer, og det gav anledning til uro på torvet, så vagten måtte gribe ind. *Germania* virkede endnu i februar 1850; derefter fortaber den sig i historiens mørke.⁶⁸ Det er uvist, hvorfor det kom til oprettelsen af en forening ved siden af Bürgerverein. Navnet *Germania* antyder måske en stærkere tysk tendens, men det kan også tænkes, at den nye forening med en håndværkersvend i ledelsen havde en stærkere demokratisk orientering end Bürgerverein.

Den selskabelige forening *Union* spillede ingen politisk rolle i revolutions-årene. I marts 1850 var der her udstillet ca. 1300 genstande, som på initiativ af flere damer blev bortloddet til fordel for invalider fra den slesvig-holstenske hær.⁶⁹

Politisk organisering og tilknytning – Tønder

I Tønder fandtes der ikke ved den slesvig-holstenske opstands udbrud nogen borgerforening, men blot den selskabelige forening *Harmonie* fra 1820. Den kunne næppe imødekomme den nye tids krav til en politisk organisation. I juli-august 1848 stiftede »flere håndværksdrivende« i hvert fald *Gewerbeverein*, som trods det neutrale navn virkede politisk.⁷⁰ Dens formål var ikke kun at varetage håndværkerstandens interesser og broderlige sammenhold, men også at virke til byens og fædrelandets vel. Foreningen havde i oktober 1848 108, i februar 1849 130 medlemmer, som mødtes hver mandag aften i gæstgiveret »Nordischer Löwe«. Herfra blev der indgivet petitioner til Tønders magistrat og adresser til Lands- og Nationalforsamlingen, ligesom foreningen valgte deputationer. Altså de samme aktiviteter, som kendes fra borgerforeningerne i Aabenraa og Haderslev, men *Gewerbeverein* havde ikke den store succes med disse initiativer: »Skønt dens medlemmer er sig bevidste om, at de kun har haft byens bedste og borgernes vel for øje og søgt at befordre disse ad retmæssig vej, og i politisk henseende er lige så meget fjender af anarkiet som af bestræbelser rettet imod folkefriheden: så er de dog kommet i mistanke som urostifere, og deres bønner har vel af denne grund selv ved den herværende magistrat ikke fundet gehør«. ⁷¹

Dette skyldtes måske, at magistraten ikke brød sig om *Gewerbevereins* stærke engagement i kommunalpolitikken, hvor den ivrigt diskuterede anskaffelse af geværer til borgervæbningen, skatteligning, fordeling af indkvarteringsbyrden, administration af byens legater, udarbejdelse af en styrelsesvedtægt, besættelse af lærerstillinger og reformer i skolevæsnet. Derudover beskæftigede foreningen sig med Landsforsamlingens arbejde, som foreningens formand og landsforsamlingsmedlem, købmand J. C. Todsén berettede om. Kvindeadressen til dronning Viktoria blev fremvist af pastor Heynsen. Foreningen sendte som *Bürgerverein* i Haderslev medlemmer af en deputation til Frankfurt for at protestere imod hertugdømmernes adskillelse. *Gewerbeverein* var meget aktiv; alene i januar 1849 blev der holdt seks møder.

I indenrigspolitikken tog *Gewerbeverein* fra begyndelsen kontakt til en søsterforening i Kiel. Som den eneste forening i de slesvigske købstæder sluttede den sig i 1850 til *Schleswig-Holsteinischer Arbeitergesamtverein*, der var grundlagt af Th. Olshausen og andre demokrater for at samle de lokale arbejderforeninger til støtte for deres politik. *Gewerbeverein* placerede sig der-

med mindst lige så langt til venstre som borgerforeningen i Aabenraa. Politiforvaltningen i Tønder havde sikkert ret i, at lederne ønskede at give foreningen en »afgjort demokratisk og radikal retning«. Dog tilføjede politiet, at flertallet af medlemmerne ville overholde lov og orden.

De demokratiske strømninger gik heller ikke helt sporløst hen over Harmonie. I fald besluttede 24 af dens medlemmer den 31. oktober 1848 at omdanne klubben til en åben *borgerforening* pr. 1. februar 1849.⁷² Formålet var stadig rent selskabeligt med underholdning, fornøjelser og læsning. Vedtægterne nævner intet politisk engagement, *Wöchentliches Tondernsches Intelligenzblatt* ej heller. Blandt de stiftende medlemmer var en række embedsmænd, liberale erhvervsudøvere og fremtrædende købmænd. Som direktører kendes herredsfoged H. Lundius og diakon C. E. Carstens. Også J. C. Todsén deltog i oprettelsen, så der har næppe eksisteret noget modsætningsforhold mellem den nye forening og *Gewerbeverein*; dens sociale basis og formål var blot et andet.

Politisk organisering og tilknytning – Højer

I slutningen af oktober 1849 dannedes der en slesvig-holstensk patriotisk forening i Højer.⁷³ Stifterne var toldassistent A. von Krogh, gdr. C. R. Carstensen, læge dr. H. C. Hansen, gdr. og brændevinsbrænder M. C. Matthiesen, farvermester S. D. Hoeg og købmand H. Feddersen. De tosprogede vedtægter fra den 17. november samme år fastlagde foreningens formål som »med alle lovlig tilladte midler at virke for nationalitetens kræftelse, at opretholde den borgerlige ro og orden, og uden hensyn til standen at give enhver ulastelig, patriotisk sindet statsborger lejlighed til ved mundtlig omtale og læsning at forskaffe sig kundskab om politiske tildragelser og andre ting af almindelig interesse, såsom i vigtige anliggender at gøre en almindelig rådslagning lettere mulig«. Medlemmer kunne blive enhver, som var bosat i Højer flække og landsogn eller i omegnen, dog ikke mere end en mil fra flækken. Også beboere i enklaverne kunne være med. Der var ved stiftelsen i oktober 1849 34 medlemmer; en måned senere var der 64, og man havde da forhåbninger om, at yderligere flere ville indtræde, navnlig agtværdige landmænd fra omegnen.⁷⁴

Stiftelsen af en slesvig-holstensk patriotisk forening i Højer kom navnebroderen i Haderslev for øre, og denne besluttede at tage kontakt til den nye forening. Imidlertid strandede en organisatorisk sammensmeltning på vedtægtsuoverensstemmelser, idet Højerforeningen ikke ville opkræve kontingent, men kun modtage frivillige medlemsbidrag. Man var dog i Højer villig til uformelt samarbejde med Haderslevforeningen, f.eks. om indsamling til invalider. Ellers bestod aktiviteterne i Højer mest i von Kroghs dansksprogede foredrag om Slesvig-Holstens historie. Indenrigspolitisk synes Højerforeningen at have været lige så tilbageholdende som den store forening i Haderslev.

Hjemmetyskerne og den konservative fællesregering september-oktober 1848

Hjemmetyskernes modvilje mod den førnævnte fællesregering, som i henhold til Malmøvåbenhvilen afløste den provisoriske regering den 22. oktober 1848, havde også indenrigspolitiske aspekter.⁷⁵ Den 8. oktober erklærede repræsentanter for de demokratiske borgerforeninger i Slesvig-Holsten på et møde i Neumünster deres mistillid til en regering, hvor aristokrater som grev Reventlow-Jersbek, baron Ernst von Heintze og grev Adolf von Moltke havde sæde. Endvidere forventede demokraterne, at Landsforsamlingen stod fast på sine beslutninger af 4. september 1848: at Landsforsamlingen hverken kunne opløses eller udsættes mod sin vilje, at ændringer i regeringen forudsatte Landsforsamlingens godkendelse og at love vedtaget siden 24. marts kun kunne ophæves eller ændres med Landsforsamlingens billigelse. Endelig pålagde demokraterne Landsforsamlingen at modvirke en deling af den slesvig-holstenske hær og at modsætte sig en ophævelse af den provisoriske regerings og Landsforsamlingens love udstedt siden den 24. marts 1848, ligesom forsamlingen under våbenstilstanden skulle fortsætte lovgivningsarbejdet.⁷⁶ Grundlæggende for resolutionen var demokraternes frygt for, at den politiske og sociale reformproces, som var påbegyndt af den provisoriske regering i samvirke med Landsforsamlingen, skulle blive standset eller endda rullet tilbage under den tiltagende reaktion, som de adelige holstenske helstatsfolk i fællesregeringen var et blandt andre udtryk for.

I Aabenraa udtrykte borgerforeningens bestyrelse den 12. september 1848 i en adresse sin tak til Landsforsamlingen for dennes ovennævnte beslutninger af 4. september.⁷⁷ Men den 10. oktober indløb fra Aabenraa en ny adresse med 106 underskrifter, hvori det på grundlag af de mange verserende rygter om sammensætningen af den nye fællesregering blev mere end antydnet, at Landsforsamlingen var ved at forråde sin egen vedtagelse: »Og fire uger senere, mens intet har forandret sig i hertugdømmernes forhold, skal forsamlingen have besluttet sig til, uden den ringeste garanti særlig for opretholdelsen af den netop først udstedte statsgrundlov, stiltiende at overlade samtlige landsrettigheder og de tilkæmpede resultater fra det sidste halvår i hænderne på den nævnte hoben mænd«. Nu truede anarkiet, thi »hvem ville under sådanne omstændigheder forarges over det slesvig-holstenske folk, hvis det, forladt af sine repræsentanter, som ikke agter det højere, end at de, i en fuldstændig uændret situation, stiltiende tilsidesætter de for kort tid siden på højtidelig vis fattede og for folket forkyndte beslutninger, tager sin tilflugt til skattenægtelse som det eneste tilbageværende modstandsmiddel, ja hvis det øver vold mod den nye regerings medlemmer som det fornylig gjorde, da en ilde berygtet mand [den kongetro helstatsmand Carl Moltke] ville stille sig i spidsen for

hertugdømmernes regering? Dog, endnu har den høje Landsforsamling ikke gjort dette uheldssvangre skridt. Men allerede tanken om denne mulighed fylder os med skælven og tvinger os til at handle«. ⁷⁸

Det var unægtelig hårde ord, hvormed borgerforeningen i Aabenraa stillede sig på linje med de andre foreninger på venstrefløjen. I Haderslev tog man mere blødt på Landsforsamlingen. Her ville Bürgerverein ikke slutte sig til resolutionen fra Neumünster, og på et møde i foreningen den 13. oktober 1848 erklærede talrige borgere og indbyggere enstemmigt deres fulde tillid til Landsforsamlingen og til, at denne kun ville anerkende en ny fællesregering, der ville opretholde og fremme hertugdømmernes selvstændighed og forsvare hele folkets rettigheder og vel og ikke begunstige en enkelt stand. ⁷⁹ Her var kritikken af den adelige regering pakket godt ind. Fra samme by bestred Nordslesvigsk Tidende, at demokraterne talte i hele folkets navn. ⁸⁰

Direkte vendt imod beslutningerne fra Neumünster var to adresser fra den sydlige del af midtlandet. Den 18. oktober 1848 fremhævede 84 landbesiddere og indbyggere i Slogs herred i en dansksproget tillidsadresse til Landsforsamlingen, at beslutningerne i Neumünster den 8. oktober »let kunde afstedkomme Uroligheder og Oprør i Landet... Vi Undertegnede erklære os paa det Bestemtteste imod alle Bestræbelser, der kunde føre til at udsprede Mistroens Sæd blandt vort Folk. Vi erklære, at vi finde Folkets Stemme udtalt ikke i Beslutninger der tages af demokratiske Foreninger, men i de Beslutninger, hvilke fattes af vores fri valgte Deputerede«. Underskriverne var rede til at understøtte den nye regering i ord og gerning og virke med den for lov og orden, når den blot ville »tage sig af vor gode Sag i patriotisk Sind«. ⁸¹ Tilsvarende udtalte 50 indbyggere fra Løgumkloster på tysk mod resolutionen fra Neumünster, »at efter deres overbevisning er erklæringer som ovenstående, hvori enkelte anmasser sig til at tale i folkets navn, kun egnet til at indføre lovløshed og anarki i stedet for den lovlige orden«. Underskriverne havde samme tillid til Landsforsamlingen og den nye regering som naboerne i Slogs herred. ⁸²

I holdningen til Landsforsamlingen og fællesregeringen fulgte de indre brudflader blandt hjemmetyskerne temmelig nøje vælgeradfærden ved landsforsamlingsvalgene. Landdistrikterne var konservative, Aabenraa venstreorienteret og Haderslev moderat. Desværre er indstillingen til denne sag i Tønder ukendt. Formentlig har den været på linje med Aabenraa.

Hjemmetyskerne og den tyske centralmagt 1848/49

Forskellen mellem land og by og mellem byerne indbyrdes gentog sig i spørgsmålet om Tysklands fremtid. Det var tilsyneladende kun i Tønder og Aabenraa, at hjemmetyskerne levede engageret med i udformningen af det nye

Friedrich Julius Heynsen (1808-68) var fra 1844 ærke diakon i Tønder. Billedet giver indtryk af en from gejstlig, men politik lå bestemt ikke pastoren fjernt; han tilhørte byens radikale slesvig-holstenske fløj og agiterede kraftigt for dens mærkesager. I 1850 blev han afskediget efter selv at have forladt embedet før de danske troppers ankomst. Udsnit af litografi på Tønder Museum.

tyske rige og dets institutioner. I Tønder udlagde Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt i juni 1848 i en ledende artikel om »Sort, rød og guld, de tyske rigsfarver« det tyske revolutionsflags symbolik, der ifølge bladet ikke var demagogers opfindelse, men havde dybe rødder i tysk historie.⁸³

Som led i bestræbelserne på at danne en tysk »centralmagt« valgte Nationalforsamlingen den 11. juli 1848 i en højtidelig stemning den østrigske ærkehertug Johann til fælles tysk »rigsforstander«.⁸⁴ I Tønder blev dette valg fejret med en stor fest på torvet søndag den 23. juli. Festen begyndte med, at »Vor Gud han er så fast en borg« lød som blæsermusik fra kirketårnet, hvorpå valgets betydning blev stærkt fremhævet i ærke diakon Heynsens søndagsprædiken. Byen var pyntet med tyske faner, og om eftermiddagen gik Singverein med klingende spil i optog til torvet, hvor der var rejst en tribune. Her sang koret »Was ist des deutschen Vaterland«, »Schleswig-Holstein meerumschlungen« og flere andre sange, og der blev bl.a. af pastor Heynsen holdt taler med »Hoch« for rigsforsanderen, Nationalforsamlingen, det evige Tyskland, den provisoriske regering, Slesvig-Holsten osv. Om aftenen var der et stort festmåltid.⁸⁵

Valget af en rigsforsander fik mere symbolsk end reel betydning. Rigsforsanderen og hans regering var uden magtbasis: »Rigsmagten var næppe mere end en forsamling af nogle idealistiske liberale, hvis magt endte ved deres

mødesals dør«. ⁸⁶ Spørgsmålet om den kommende tyske »rigsspids« var stadig åbent. Efter at modrevolutionen med militærets hjælp i slutningen af oktober 1848 tiltvang sig magten i Østrig, så de liberale mere og mere hen til Preussen som den magt, der skulle gennemføre den tyske rigssamling i form af en »lilletysk« løsning uden Østrig. Tanken om et arvekejserdømme i Hohenzollernslægten vandt frem navnlig blandt de mange moderate liberale, der dermed håbede at kunne »lukke af« for den tyske revolution, før den gik for vidt i demokratisk retning. Men selv en del af venstre gik ind for arvekejserdømmet som modydelse for demokratiske valgrets- og vetobestemmelser i en kommende tysk rigsforsfatning. ⁸⁷

Også i Aabenraa var der stemning for at indføre et tysk arvekejserdømme med en Hohenzollern som overhoved. Den 14. januar 1849 skrev en række tysksindede herfra på initiativ af borgerforeningen under på en adresse til Nationalforsamlingen. ⁸⁸ Heri kritiserede og beklagede de Østrigs enegang, men den måtte ikke hindre Nationalforsamlingen i at forene det resterende Tyskland: »At føre mere end 30 millioner tyskere tilbage til *ét* rige, *én* ret og *ét* folk, denne opgave er så ophøjet, at de, som løser den, vil bevare udødeligt ry i historien og udødelig tak i samtid og eftertid«. Den ledende tanke for samlingen måtte være denne: »Hvis Tyskland skal være enigt, frit og stort, behøver det en arvelig kejsertrone på grundlag af en fri forfatning, og denne trone vil kun den mægtigste af dets herskerstammer, vil kun huset Hohenzollern, kunne antage og hævde med værdighed«. Underskriverne forsikrede til slut: »Når det gælder det store tyske fædrelands storhed, når det gælder dets vel, vil også denne stads indbyggere vide at vise, at der slår et varmt hjerte for Tysklands sag i deres bryst«. Adressen fik 127 underskrifter, hvilket var noget mindre, end der ellers kunne opnås i byen (150-160, op til 190). Det var ikke alle hjemmetyske aabenraaere, som var så stærkt engagerede i den stortyske sag.

Nationalforsamlingen sendte i begyndelsen af april 1849 en delegation til kong Frederik Wilhelm 4. af Preussen med tilbud om den tyske kejserkrone. Frederik Wilhelm ville imidlertid ikke modtage kejserværdigheden af den tyske revolutions parlament, men kun af de tyske fyrster, og enkeltstaterne skulle først efterprøve den rigsforsfatning, som Nationalforsamlingen havde vedtaget. Dermed tilføjede kongen i realiteten den tyske revolution et afgørende nederlag.

Endeligt beseglet blev Nationalforsamlingens nederlag i den følgende måned. Den 14. maj 1849 frasagde den preussiske regering Nationalforsamlingen retten til at fungere videre som lovgivende organ for den tyske nation, og som tidligere Østrig tilbagekaldte Preussen sine delegerede. Den 26. maj appellerede Nationalforsamlingen til det tyske folk om støtte, men snart efter trådte en række af de førende liberale ud af parlamentet, og det tilbageblivende, overvejende venstreorienterede, »torsoparlamentet« forlagde sit sæde til

Stuttgart, uden for det preussiske militærs rækkevidde. Her virkede det kun indtil midten af juni, da det blev opløst af württembergiske dragoner. Dermed var det definitivt ude med den tyske revolution; i juli nedkæmpede preussiske tropper den sidste opstand i Rastatt i Baden.⁸⁹

Også de Nationalforsamlingsmedlemmer, der var valgt i Nordslesvig, nedlagde som syv andre slesvig-holstenske deputerede deres mandater. Det fik den 7. juni 1849 74 mænd i Aabenraa til at anmode den slesvig-holstenske Landsforsamling om at iværksætte et nyvalg til Nationalforsamlingen i de urepræsenterede valgkredse.⁹⁰ Sammenlignet med adressen om arvekejserdømme var skaren af ubetingede tilhængere af den tyske revolution også skrumpet ind i Aabenraa. Det var særlig de ellers så demokratiske håndværkere, som nu trak sig tilbage, men også færre købmænd skrev under. Fra magistraten var der ingen underskrivere, fra deputeretkollegiet kun syv. Derimod havde adskillige førende redere, kaptajner og skibsbygmestre sat deres navne under petitionen: M. Jebesen, J. O. Lofft, H. Offersen, J. Paulsen, F. C. Raben, R. Richelsen, B. Bendixen, H. Bruhn og N. Hohlmann.⁹¹ Måske var det tidens stærke propaganda for en tysk rigsfåde, som trak Aabenraa-rederne i udpræget rigstysk retning. Denne idé greb endog flere kvinder i Tønder. I juli 1848 indsamlede en komité bestående af Marie Lundius, Margaretha Rulffs og Marie Nagel 448 mark til en flåde – og det skønt Tønder med sine vanskelige besejlingsforhold næppe som Aabenraa kunne gøre sig håb om en fremtid som tysk flådebase!⁹²

Holdninger til Landsforsamlingen 1849 og Landsforsamlingsvalget 1850

Selv om den slesvig-holstenske statsgrundlov var vedtaget den 15. september 1848, fortsatte den grundlovgivende Landsforsamling sit lovgivningsarbejde ind i 1849. Det diskuteredes gentagne gange, om forsamlingen skulle opløses og nyvalg ske efter statsgrundlovens valgeregler. I midten af april 1849 vendte slesvig-holstenerne i Aabenraa, Tønder og Haderslev sig mod dette i adresser med henholdsvis 118, 108 og 103 underskrifter. De frygtede, at en kommende regering påtvunget hertugdømmerne af stormagtsdiplomati ville afslutte Landsforsamlingen i henhold til statsgrundlovens opløsningsbestemmelser og derefter regere uafhængigt af parlamentet. Den grundlovgivende Landsforsamling kunne derimod ifølge sin egen beslutning af 4. september 1848 ikke opløses mod sin vilje, og den udgjorde derfor et sikrere værn for de slesvig-holstenske interesser.⁹³ Måske spillede det også en rolle for underskriverne, at den grundlovgivende Landsforsamling var valgt ved lige og almindelig valgret, mens statsgrundloven gav de velhavende to stemmer ved valg til Landsforsamlingen.

I Tønder vendte stemningen i løbet af sommeren. Den 20. august 1849 erklærede 101 underskrivere af en adresse til Landsforsamlingen deres utilfredshed med forsamlingens flertal og dets lovgivning. Det gjaldt navnlig »pensionsuvsænet«. I en alvorlig tid, hvor der skulle spares på statsbudgettet, måtte også »den privilegerede adels- og embedsstand« yde ofre, men i stedet var man i dette spørgsmål vidne til »denne krampagtige fastholden ved en angivelig rettighed«. Ligeledes var underskriverne dybt utilfredse med tilbagetrækningen af den slesvig-holstenske hær til syd for Ejderen, hvorved slesvigerne blev prisgivet. De 101 mænd ønskede derfor, »at der i stedet for de medlemmer, der så lidt svarer til folkets sande interesser, snart vil træde nye folkelige elementer til. Først da ville folket omfatte Landsforsamlingens majoritet med den samme kærlighed og samme tillid, som det nu nærer til minoriteten af venstres mænd«. Underskriverne repræsenterede altså venstrefløjen i Tønder. Socialt tilhørte de altovervejende håndværkerstanden eller den øvrige del af småborgerskabet. Af byens fremtrædende embedsmænd og købmænd havde ingen skrevet under.⁹⁴ Formentlig var det nogenlunde de samme kredse, som samledes i Gewerbeverein.

Først i februar 1850 enedes fraktionerne i den grundlovgivende Landsforsamling om at andrage statholderskabet om at udskrive nyvalg til den første ordinære slesvig-holstenske Landsforsamling, så snart valget kunne gennemføres i Slesvig.⁹⁵ For at muliggøre valg i de valgdistrikter, som var i bestyrelseskommissionens magt, vedtog Landsforsamlingen umiddelbart før sin opløsning i april 1850, at valgstedet kunne forlægges til en lokalitet uden for valgkredsen, altså f.eks. syd for demarkationslinjen. Denne beslutning blev i begyndelsen af juni 1850 ophøjet til lov af statholderskabet. Ellers skulle valget finde sted i henhold til statsgrundloven og valgloven.⁹⁶ I takt med reaktionens fremgang i sommeren 1848 var den almindelige og lige valgret fra valgene til Nationalforsamlingen i maj og til den grundlovgivende Landsforsamling i juli blevet forladt i statsgrundloven af 15. september og valgloven af 20. oktober 1848. Der skulle i stedet stemmes i to runder. Først skulle 50 medlemmer vælges ved almindelig og lige valgret, én i hvert valgdistrikt (mod to ved landsforsamlingsvalget i 1848). Dernæst skulle yderligere 50 vælges ved privilegeret valgret. Heraf skulle de 20 vælges i byerne, hvor betingelsen for at udøve valgret var ejendom til mindst 600 rigsdaler i brandkasseværdi eller en årsindkomst på mindst 150 rdl. cour. 20 andre skulle vælges på landet, hvor kravet til valgretten var ejendom til 600-30.000 rdl. cour. i brandkasseværdi eller en årsindkomst på mindst 150 rdl. cour. Endelig skulle 10 deputerede vælges af de større landejendomsbesiddere med ejendom til mindst 30.000 rdl. cour. i brandkasseværdi.

Den 12. juni 1850 udsendte statholderskabet en anordning om afholdelse af nyvalg. Den 19. juni kendte bestyrelseskommissionen valgene for ulovlige for

Slesvigs vedkommende. Embedsmændene fik pålæg om at skride ind, og befolkningen blev advaret imod at deltage. Da var forberedelserne forlængst i gang, også i Nordslesvig.⁹⁷ På ny var det venstreaktivisterne i Aabenraa, som søgte at koordinere aktionen. I slutningen af april og begyndelsen af maj 1850 udsendte en særlig *Centralvalgkomité for Nordslesvig* i Aabenraa breve til fire af landsdelens slesvig-holstenere. Komiteen bestod af købmand M. H. Lüders, kaptajnerne og skibsrederne J. C. Koch og M. Jebsen samt købmand Hans Kopperholdt. I brevet hed det: »Da det nu er af højeste vigtighed for landets interesse, at der til denne første ordentlige Landsforsamling, der formentlig skal medvirke ved fredsslutningen og revidere statsgrundloven, vælges et større antal frisindede, selvstændige, karakterfaste og frygtløse repræsentanter, end der findes i den konstituerende Landsforsamling, og da tilmed de ridderskabelige og større landbesiddere alene på forhånd bliver repræsenteret ved 10 deputerede – så har der i Kiel til fremme af dette formål dannet sig en slesvig-holstensk centralvalgkomité, på hvis foranledning undertegnede frivilligt er sammentrædt til en centralvalgkomité for Nordslesvig«. Opgaven var nu dels at sikre, at Nordslesvig blev så fuldstændigt som muligt repræsenteret i den nye landsforsamling, dels at der blev valgt selvstændige personligheder, »thi de ængstelige og de små vakkelmænd, egenkærlige embedsmænd, bureaukrater og deres tilhængere vil styrte landet i fordærv«. Modtagerne af brevet blev opfordret til at danne lokale valgkomiteer med dette formål. Indtil videre skulle dette ske i hemmelighed for ikke at vække danskerne og de reaktionære til dåd.

Centralvalgkomiteen i Aabenraa havde på én gang brod mod danskerne og højrefløjen i slesvig-holstensk politik. Med dannelsen af komiteen beviste de radikale i Aabenraa endnu engang deres orientering mod hertugdømmernes demokratiske venstrefløj. Brevet blev sendt til advokat Gottfriedsen jr. i Haderslev, købmand Th. A. Todsens i Tønder, den sydfra kommende løjtnant Jordan i Gråsten og en tobaksfabrikant i Flensborg. Gottfriedsen erklærede sig tilsyneladende mundtligt villig til at påtage sig arbejdet i Haderslev, selv om han senere, da han blev arresteret af borgmester Lassen, benægtede enhver medvirken. Jordan var tilsvarende indforstået med at virke for sagen i Gråsten, selv om han ikke havde den store tro på mulighederne på egnen, da det tyske parti var for svagt, splittet og afmægtigt og bestod af bangebukse. Todsens indstilling kendes ikke, men mon ikke den har været positiv, han sad jo trygt syd for demarkationslinjen.

Én ting var den demokratiske valgagitation, noget andet gennemførelsen af valgene, hvortil der i de enkelte valgkredse skulle udpeges valgdirektører, dels til de almindelige valg, dels til de privilegerede valg, hvor by og land skulle vælge separat. Det var meget vanskeligt at få besat disse poster, da embedsmændene var afskåret fra at virke for valgene. Flere af de opfordrede

troede ikke på mulighederne for at gennemføre valgene. Bestyrelseskommissionens arrestationer og forhør af flere af de udpegede valgdirektører viste, at denne skepsis var velbegrundet. I Haderslev afslog den afsatte borgmester Kier posten som valgdirektør for Haderslev-Christiansfeld-Løgumkloster byvalgdistrikt, og jernstøber Bonnichsen kunne heller ikke gennemføre forberedelserne. Gårdejer Ross på Rønhøjgård i Taps sogn afslog hvervet for Haderslev østeramts landvalgdistrikt.

I Aabenraa lykkedes det at udpege afskediget bysekretær Suadicani til valgdirektør for Aabenraa-Tønder-Højer byvalgdistrikt, mens gårdejer F. Cold i Hønkys blev direktør for de almindelige valg i 6. distrikt, der omfattede Aabenraa by og sognene Løjt, Rise, Egvad, Øster Løgum, Agerskov, Bevtoft, Vedsted, Hoptrup og Vilstrup. Cold fik fem valgassistenter: købmand B. B. Jessen, snedkermester Gebhardt, skibsreder H. Bruhn og en ukendt Krause i Aabenraa samt gæstgiver Wohlenberg i Rødekro, to valgsekretærer: gdr. Burmeister på Carlsminde i Kolstrup og Hans Kopperholdt og en stedfortræder: rektor Nissen. Sammen med Cold udsendte de en bekendtgørelse, der forlagde valgstedet til Tønder, hvor valget skulle foregå den 29. juni 1850 på rådhuset.

Løjtnant Jordan påtog sig at arrangere valget i 14. almindelige valgdistrikt bestående af Gråstenegnen, men han blev arresteret. Både gdr. Richelsen på Buskmose og godsinspektør Jürgensen på Sandbjerg afslog derimod værdigheden som valgdirektør for 6. landvalgdistrikt, der bl.a. omfattede Sundeved.

Amtmanden i Tønder havde svært ved at få besat embedet som direktør i 7. almindelige valgdistrikt, skønt dette omfattede Slogs herred, Løgumkloster flække og landsogn, sognene Nørre Løgum, Bedsted, Hellevad, Hjordkær, Bjolderup, Uge og Ensted samt det sydslesvigske Ladelund sogn, altså et område med en del hjemmetyskere. Sognefoged N. Jürgensen i Ravsted bad sig fritaget for hvervet: »Så ærefuld denne opgave på den ene side er, så betænkelig synes mig dog for tiden dens udførelse på denne egn. Ikke alene lægges der uoverstigelige hindringer i vejen for den, yder man lydighed mod befalinger fra en myndighed, som flertallet af den herværende befolkning anser for ulovlig, så udsætter man sig for dens [d.v.s. befolkningens] blinde, fanatiske raseri«. Ligeledes afslog gdr. Daniel Hinrichsen i Øster Terp hvervet for 3. landvalgdistrikt (Tønderegnet og Slogs herred). Som erstatning for de to lykkedes det at få antaget advokat Jürgen Jürgensen og herredsfoged Lundius i Tønder, mens der ikke kom nogen afklaring for 2. landvalgdistrikt, hvor farver Jürgensen i Toftlund var udset til direktør. For det 8. almindelige valgdistrikt, der bestod af sognene Randerup, Skast, Brede, Hjerpsted, Emmerlev, Visby, Abild, Højer, Daler, Møgeltønder, Ubjerg, Aventoft, Sønder Løgum, Humtrup, Brarup, Nykirke, Elmsbøl, Horsbøl, Klagsbøl og Rødenæs samt Tønder by og landsogn og hele Sild, blev dr. H. C. Hansen i Højer valgdirektør.⁹⁸

Mens valget bortfaldt i 1., 3., 4., 5., 11., 12. og 14. almindelige valgdistrikt (Flensborg, Haderslev amt, Gråstenegnen, Als og Ærø), lykkedes det at udpege valgdirektører og gennemføre valget i 6., 7. og 8. almindelige valgdistrikt, der alle fik Tønder som afstemningssted.⁹⁹ Kun for 8. distrikt blev valget reelt. I Tønder by blev der afgivet ialt 443 stemmer, hvoraf de 339 faldt på dr. Gülich. På Sild fik Gülich alle 123 afgivne stemmer. Sammenlignet med landsforsamlingsvalget i 1848 var valgdeltagelsen aftagende; dengang deltog 755 vælgere mod nu 566. I 7. almindelige valgdistrikt blev gdr. Boy Jürgensen valgt med et ukendt stemmetal, måske fordi valgdirektøren – som var hans bror – fandt det for ringe til offentliggørelse.

Beskeden blev også valgdeltagelsen fra Aabenraa, skønt valgkomiteen her arrangerede fælles vognkørsel til Tønder – vist det første kendte eksempel fra Nordslesvig på dette senere så almindelige middel til at få så mange meningsfæller som muligt frem til valgbordene. Valgagitationen i Aabenraa blev hæmmet af arrestationerne af Kopperholdt, Lüders og B. B. Jessen. Fra centralvalgkomiteen undslap derimod Jeben og Koch til Tønder, af valgassisterne ligeledes Gebhardt, Krause og Bruhn samt den stedfortrædende valgdirektør rektor Nissen og den ene valgsekretær Burmeister. Endvidere deltog som menige vælgere gæstgiver de Voss fra Aabenraa, kaptajn Boy Bendixen og fysikus dr. Maack.¹⁰⁰ Det danske blad *Freia* kunne derudover ironisk pege på »Gademægleren Peer Gilow« og den »højt berømte Herman Litsenbroder« som deltagere.¹⁰¹ I alt skal kun 25 aabenraaere have deltaget i valget, der faldt på fysikus dr. Maack.

De almindelige valg til Landsforsamlingen foregik umiddelbart før den danske hærs indrykning. Da turen senere kom til de privilegerede valg i by- og landvalgdistrikterne, var Nordslesvig besat af danske tropper, og ingen af disse valg blev gennemført.¹⁰² De almindelige valg blev således den sidste mulighed for at manifestere et slesvig-holstensk sindelag og tage stilling til slesvig-holstensk indenrigspolitik.

Deltagelsen i valget blev dyr for flere af de implicerede. Arrestationerne af Jordan, Kopperholdt, Lüders og Jessen er nævnt. Mens Jordan fik held til at flygte, blev Kopperholdt efter krav fra Hamborg udleveret til hansestaden, som han var borger i.¹⁰³ Cold fra Hønkys flygtede efter valget til Rendsborg, hvor han endnu befandt sig i september 1850, da hans danske svoger ansøgte de genetablerede danske myndigheder om, at han måtte vende hjem. Den nye amtmand Heltzen i Aabenraa vurderede sikkert Cold korrekt, når han karakteriserede ham som en ubetydelig mand, der blot i kraft af sin holstenske herkomst var blevet indviklet i de politiske begivenheder, han hidtil ingen rolle havde spillet i. Derfor burde han ifølge Heltzen ikke gøres til en martyr, og han anbefalede derfor eftergivenesshed.

Valgdeltagelsen kostede desuden to slesvig-holstenske blade nord for

demarkationslinjen livet, fordi de havde bragt bekendtgørelser om valget. Nordslesvigsk Tidende blev forbudt af bestyrelseskommissionen den 11. juli 1850 og privilegiet inddraget 4 dage senere, mens Apenrader Wochenblatt blev lukket sidst i juli.¹⁰⁴ Derefter var kun det ubetydelige intelligensblad i Tønder tilbage som lokalt talerør for hjemmetyskerne.

I den første ordinære slesvig-holstenske Landsforsamling blev Tønder-egnens repræsentant dr. Gülich valgt til vicepræsident.¹⁰⁵ De to andre landsforsamlingsmedlemmer fra Nordslesvig, von Maack og Boy Jürgensen, fik efter den danske hærs sejr i slagene ved Isted den 25. juli og ved Frederiksstad den 4. oktober 1850 og det danske styres genetablering i Slesvig vanskeligt ved at deltage i møderne. Boy Jürgensen kom næppe nogensinde tilstede i forsamlingen. Han medvirkede i hvert fald aldrig i en afstemning med navneopråb. Derfor er det heller ikke muligt at placere ham på den indenrigspolitiske højrevensstreskala. Derimod deltog von Maack i møderne og afstemningerne med navneopråb, hvor han altid stemte sammen med den demokratiske anfører Theodor Olshausen. Gülich stemte nogle gange med og nogle gange mod Olshausen og var gennemgående mere moderat end von Maack.¹⁰⁶

Den første ordinære slesvig-holstenske Landsforsamling holdt sit sidste møde den 17. januar 1851. Dermed blev det endelige punktum sat for den slesvig-holstenske stat og dens parlamentariske udvikling. Da var hjemmetyskerne i Nordslesvig forlængst koblet fra den slesvig-holstenske statsbygning af begivenhederne på krigsskuepladsen. På det tidspunkt var en anden af revolutionsårenes store udviklinger, den nationale deling af nordslesvigerne i en større dansk og en mindre tysk lejr, også bragt til en foreløbig afslutning.

22. Hjemmetyskerne og den nationale polarisering

Den nationale polarisering

Selv om delingstanken under Treårskrigen blev skudt i sæk såvel fra dansk som fra slesvig-holstensk hold og navnlig var upopulær blandt hjemmetyskerne, udgør årene 1848-50 et foreløbigt højdepunkt i de nationale bevægelses mobilisering og befolkningens polarisering mellem dansk og tysk i hertugdømmet Slesvig. Alt efter synsvinklen betød opstanden og krigen et stort skridt fremad for slesvigerne nationale bevidstgørelse eller en beklagelig nationalisering af slesvigerne i dansk eller tysk retning bort fra det regionale fællesskab.

Hos de nationale pionerer på tysk og dansk side var den første synsvinkel i højsædet. F.eks. berettede advokat F. H. J. Reiche efter et besøg i Tønder den 27. marts 1848 til Wilh. Beseler: »Jeg havde aldrig troet, at Slesvig skulle være rede til en begejstring, som man finder og som jeg har mødt på denne rejse; den er virkelig som vore tyske brødre, da de rejste sig i 1813. Og en skønnere rejse har jeg ikke gjort, som i disse 2½ dage«. ¹ En tilsvarende begejstring findes på dansk side f.eks. hos Frederik Fischer i Aabenraa, da han i et brev kommenterede oprettelsen af byens danske borgerforening »Frederiksklubben« i december 1848: »Vore medborgere har rejst sig, og jeg føler ordentlig mit hjerte banke, når jeg tænker på, at den fædrelandskærlighedens lue, som jeg i så lang tid forgæves har arbejdet på at oppuste, og til trods for al tilsyneladende frugtesløshed i mine bestræbelser aldrig har tvivlet om at få at se, nu på én gang, under så vanskelige omstændigheder og så mægtig er frembrudt, og – hvad det vigtigste er – holder sig. Vi behøver ikke længere at skamme os ved at være aabenraere«. ²

Vel var der nuancer i de to nationale lejres opfattelse af begivenhederne. For de slesvig-holstenske foregangsmænd var opstanden folkets retfærdige »rejsning« for Tysklands nationale enhed og frihed og mod danske overgreb. For de danske var »ånden fra 1848« mere en opvågnen, hvor den sande, folkelige danske natur brød frem gennem den tyske kulturfernis. Men i hovedsagen var synsvinklen den samme: den store nationale vækkelse.

Der var personer i samtiden, som så begivenhederne fra den anden synsvinkel, slesvigerne som ofre for kunstigt oppiskede nationale lidenskaber og hertugdømmets tragiske undergang som en selvstændig enhed. Ofte citeret er dagbogsoptegnelserne ved kniplingskræmmer Jens Wulff i Brede. Midt under al turbulensen, den 7. april 1848, noterede han: »Saa stoer forbitnelsen er mod

de tyske i det danske, lige saa stoer skal i Holsteen og det sydlige Schleswig forbittrelsen være mod de danske, og det er sørgelig, at disse forskiellige folkeslag, der i saa mange aar have levet i eendrægt, fred og kierlighed med hinanden, giensidig have befordret hinandens velstand, nu staar i fiendtlig stillelse mod hinanden, hvis følge vil være landets ruin og fordervelse. Forbandelse over disse skrivere og snakkere, der have frembragt denne usalige disharmoni, der have saadet denne tvedragts sæd, som nu spirer til folkets elendighed og undergang og bærer, som vil bære, frugten til fordærvelse«. ³

Den holdning stod Wulff ikke alene med. Den dansksindede stænderdeputerede Hans Krüger fra Bevtoft skrev den 5. april 1848 til den danske krigsminister Tscherning: »Det bør aldrig tabes af sigte, at Slesvigs ejendommelighed især består deri, at det danner broen mellem to nationaliteter og at det, som følge heraf, ej alene indeslutter to nationaliteter, men også så at sige en tredje, der består i en national farveløshed, ja, endmere, at denne nationale farveløshed, trods al national ophidselse fra begge sider endnu mere eller mindre udgør slesvigernes særkende«. Krüger gav derfor Tscherning det råd, at den danske hær skulle fare lempeligt frem med blik for nuancerne i det slesvigske og ikke spørge, om folk var danske eller tyske, men om de var slesvigere eller slesvig-holstenere, kongetro eller oprørere. ⁴

Det havde været underligt, om den udbredte konservative slesvigske særfølelse, som bl.a. fremgik af modstanden i landområderne mod sprogreskriptet af 1840, af protesterne mod Haderslev amts afståelse til kongeriget i 1842 og navnlig af »sogneopstandene« 1843/44 og den tilsvarende adresse fra Als-Sundevedområdet i 1844 uden videre skulle forsvinde i marts 1848. Som det antydes af Krüger, gjaldt det samme for den traditionelle kongetroskab. Endnu i januar 1848 mente Dannevirkes redaktør Peter Chr. Koch, at kongens enevælde var »virkelig frygtelig grundfæstet« hos bønderne, og at bøndernes henvendelse for den nye konge Frederik 7. var endnu større end for den netop afdøde Christian 8. ⁵

Den slesvigske selvstændighedsfølelse og kongetroskaben var derfor centrale faktorer i befolkningens mentalitet, som de to regeringer og de to nationale bevægelser måtte appellere til, hvis de brede lag i byerne og på landet skulle vindes. Sådan var det både før og efter den 24. marts 1848. Den provisoriske regering erkendte dette og legitimerede i sin proklamation af nævnte dato sin magtovertagelse ved at fremstille kongens vilje som »ufri« og hævde, at den regerede i hans navn. Det overbeviste ikke Jens Wulff; han noterede i sin dagbog den 2. april: »Sørgelig at mand saa ubetænksom kunde annerkiende en usorpatisk eller oprørsk regering, der umueligt vil kunne bestaae og strider saa meget imod de pligter, mand skylder sin konge og sit fødeland. Embedsmændene vil dette især komme dyrt at staae, og hele landet vil komme til at bøde haardt herfor. Maatte kongen dog snart vise sig i spidsen af sin hær,

fremstaae for sit folk, sandsynligvis ville da paa faae nær, der staa i spidsen, alt underkaste sig, og fred og orden vende tilbage til vort hidtil saa lykkelige land igien«. ⁶ Uanset hvor meget Jens Wulff følte sig frastødt af det nationale røre, forblev troskaben mod den danske konge ledetråden i hans politiske stilling-tagen, selv om monarken ikke længere var hans højtelskede Christian 8.

Sådan var det for mange konservative slesvigere; da den slesvig-holstenske bevægelse fremstod som revolutionær, sluttede de sig mere af nød end af lyst til den danske side. ⁷ Denne orientering søgte man at fremme fra dansk side. Christian Flor havde i 1847 haft succes med sin slesvigsk farvede »folke-adresse« og søgte nu at gentage kunststykket med en »Proclamation til Slesvigerne« den 26. marts 1848. Hans program var her en fælles dansk-slesvigsk rigsdag, presse- og foreningsfrihed, en landdag for Slesvigs indre anliggender, egen slesvigsk overret og regering, ingen indførelse af konsumptionsafgiften, afskaffelse af kopskatten, en meget folkelig valglov, fordeling af statsudgifter og budgetoverskud efter folketal. ⁸

Større gennemslagskraft havde utvivlsomt Frederik 7.s proklamation til slesvigerne af 27. marts. Den indeholdt stort set de samme programpunkter som Flors opråb, men gik en anelse videre for at imødekomme de konservative slesvigere: »Eder, Slesvigerne! har jeg tilsagt og tilsiger herved, at I nu i Forening med Danmark og ved Eders egen Medvirkning skulle faae en fri, folkelig Forfatning. Eders Selvstændighed som Slesviger skal, ved Siden af den fælles Forfatning, sikkres ved en egen Landdag, egen Administration, egne Domstole, ligelig Andeel i Statsafgifter efter Forhold af Folkemængden, retfærdig Anvendelse af Statsindtægternes Overskud, ingen Consumption, lige Berettigelse af det tydske og danske Sprog baade paa Rigsforsamlingen og Landdagen«. ⁹

Kongens taktisk velformulerede opråb fandt genklang blandt såvel dansk-sindede som tilhængere af slesvigsk selvstændighed. Jens Wulff glædede sig over »en meget smuk human proclamation«. ¹⁰ En anden slesvigsk profil, den tidligere stænderdeputerede og storbonde Andreas Petersen fra Dalby, fandt sig ligeledes fuldt ud tilfredsstillet ved den kongelige proklamation og tog i en offentlig erklæring afstand fra slesvig-holstenerne, efter at nogle af hans »nørrejydske Medborgere« havde ytret tvivl om hans stilling. ¹¹ Endog den af de danske tropper arresterede sognefoged Jørgen Erichsen Ladegaard fra Hoptrup tilkendegav sin tilfredshed med kongens opråb. Måske var det for at slippe fri af det danske fangeskab, han var underkastet, men det viser i det mindste proklamationens gennemslagskraft selv et stykke ind i de hjemmetyske rækker.

Også fra slesvig-holstensk side forsøgte man med appeller til den slesvigiske særfølelse. Franz Andersens adresse fra Nordals og adresserne fra Skodborg, Ødis, Aastrup og Hoptrup sogne afviste Slesvigs indlemmelse i Danmark, men rummede ingen slesvig-holstenske bekendelser, og selv i en adresse mod delingen fra Højer og Ubjerg betegnede underskriverne sig som dansk-talende

slesvigere. Som nævnt var tilslutningen til adresserne fra Nordals og Haderslev amt beskeden, og fra sidstnævnte trak flere deres underskrift tilbage, da de af dansksindede blandt deres omgivelser blev udstillet som tyskvenlige. Den slesvig-holstenske side synes gennemgående at have haft ringere held med sine appeller til det slesvigske. Det var den danske bevægelse, som siden marts 1848 var i offensiven over for de konservativt indstillede slesvigere, som slesvig-holstenerne samtidig stødte fra sig ved deres forsøg på at få Slesvig indlemmet i Det tyske Forbund.

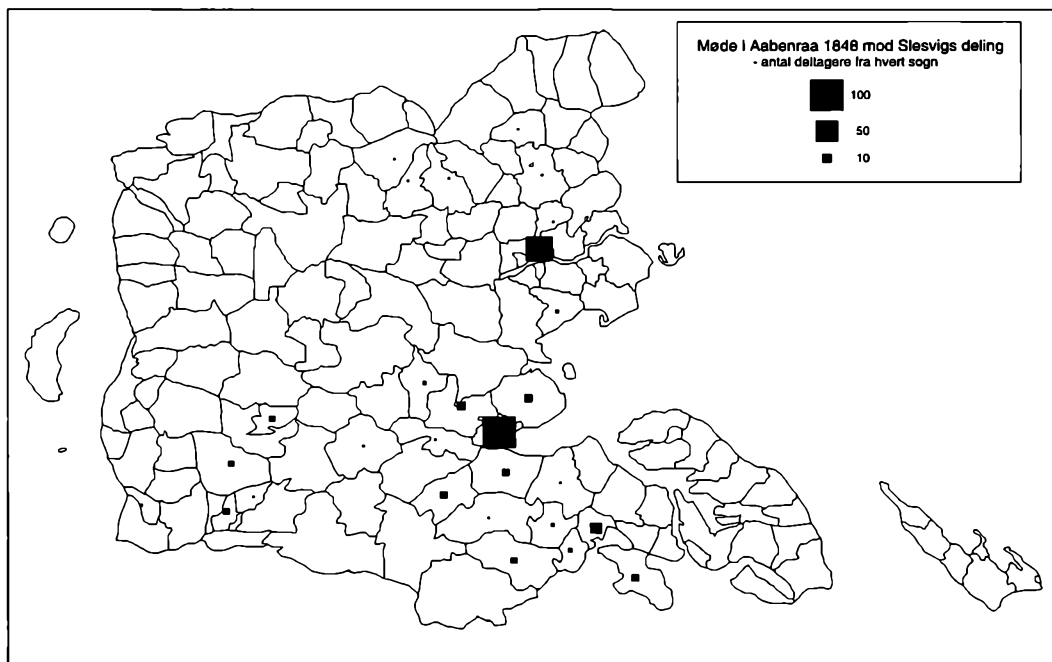
Resultatet af de nationale bevægelers mobilisering af den nordslesvigske befolkning 1848-1850 fremgår næppe bedre af andre kilder end af revolutionsårenes mange adresser. Således kan hjemmetyskhedens udbredelse i landsdelen som helhed og i de enkelte byer og egne vurderes på grundlag af de adresser, som blev sendt fra lokale slesvig-holstenske kredse til den slesvig-holstenske Landsforsamling, den tyske Nationalforsamling, den provisoriske regering, fællesregeringen og statholderskabet.

Hjemmetyskhedens udbredelse – by og land

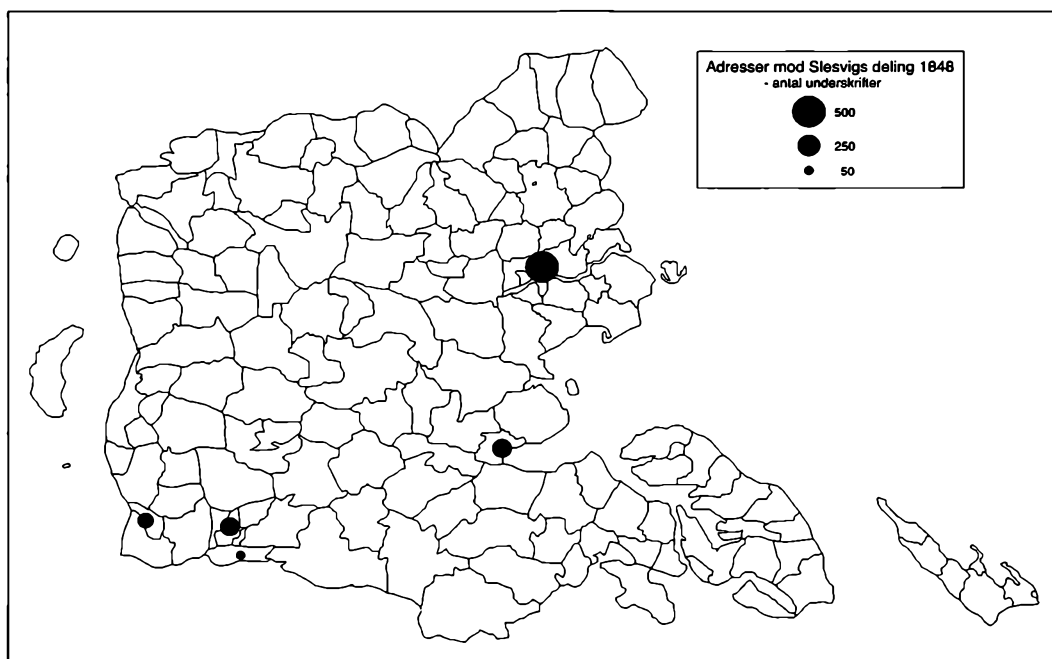
Desværre findes der ingen enkelt slesvig-holstensk adresse fra opstandsårene, som er blevet underskrevet af de tysksindede i alle egne af Nordslesvig, og et billede af hjemmetyskhedens udbredelse må derfor stykkes sammen af de mange lokale adresser. På kort 12-17 vises den sognevisse tilslutning til en række af de mest udbredte slesvig-holstenske adresser 1848-50.¹² Da ingen af adresserne var »fladedækkende« for hele Nordslesvig, må de forskellige adressers vidnesbyrd sammenfattes, idet den adresse, som lokalt fik det største antal underskrifter, tages som udtryk for hjemmetyskhedens styrke på stedet.

Selv de tal, der fremkommer på denne måde, er minimumstal. Der er ud fra adressernes navnestof ingen tvivl om, at der var mange »gængangere« fra den ene adresse til den næste på de steder, hvorfra der foreligger flere af disse meningstilkendegivelser. Det er ligeså givet, at adskillige kun fik underskrevet en enkelt adresse. Selv om man tager antallet af underskrifter på den mest udbredte adresse, får man derfor ikke alle tilhængere på stedet med. Dette problem kunne principielt løses ved en sammenligning af samtlige petitioners navne. Det ville imidlertid forudsætte en sikker identifikation af hver enkelt underskriver på tværs af petitionerne, og en sådan identifikation hæmmes alvorligt ved, at underskriverne som regel kun har anført deres navn, eventuelt kun med forbogstaver, i nogle tilfælde blot efternavnet, mens erhverv og husstandsadresse i byerne savnes. Dertil kommer, at adskillige oplysninger om antal underskrifter ikke kommer fra optællinger på selve adresserne, men fra tal, som samtiden har opgivet for tilslutningen til adresser, der ikke længere eksisterer i original.

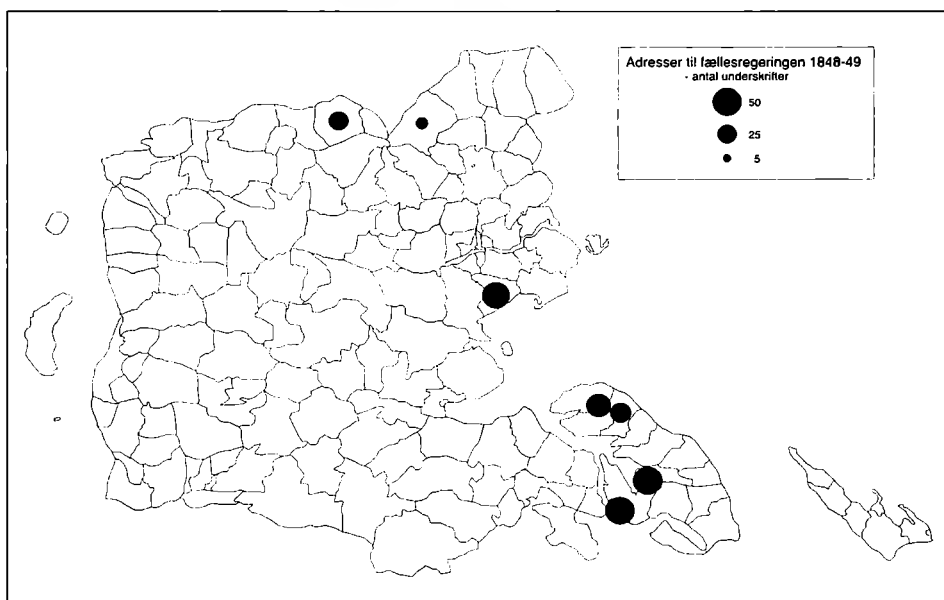
Kort 12. Møde i Aabenraa og adresser mod Slesvigs deling 1848

De 5 mødedeltagere fra Tønder havde fuldmagt fra 268 indbyggere i Tønder. Endvidere deltog 21 fra Sydslesvig og 19 uden kendt bopæl i mødet. Se præcise talværdier i bilag 2.

Kort 13. Adresser til fællesregeringen 1848-49

Desuden indkom en adresse fra Hoptrup sogn med et ukendt antal underskrifter. Se præcise talværdier i bilag 2.

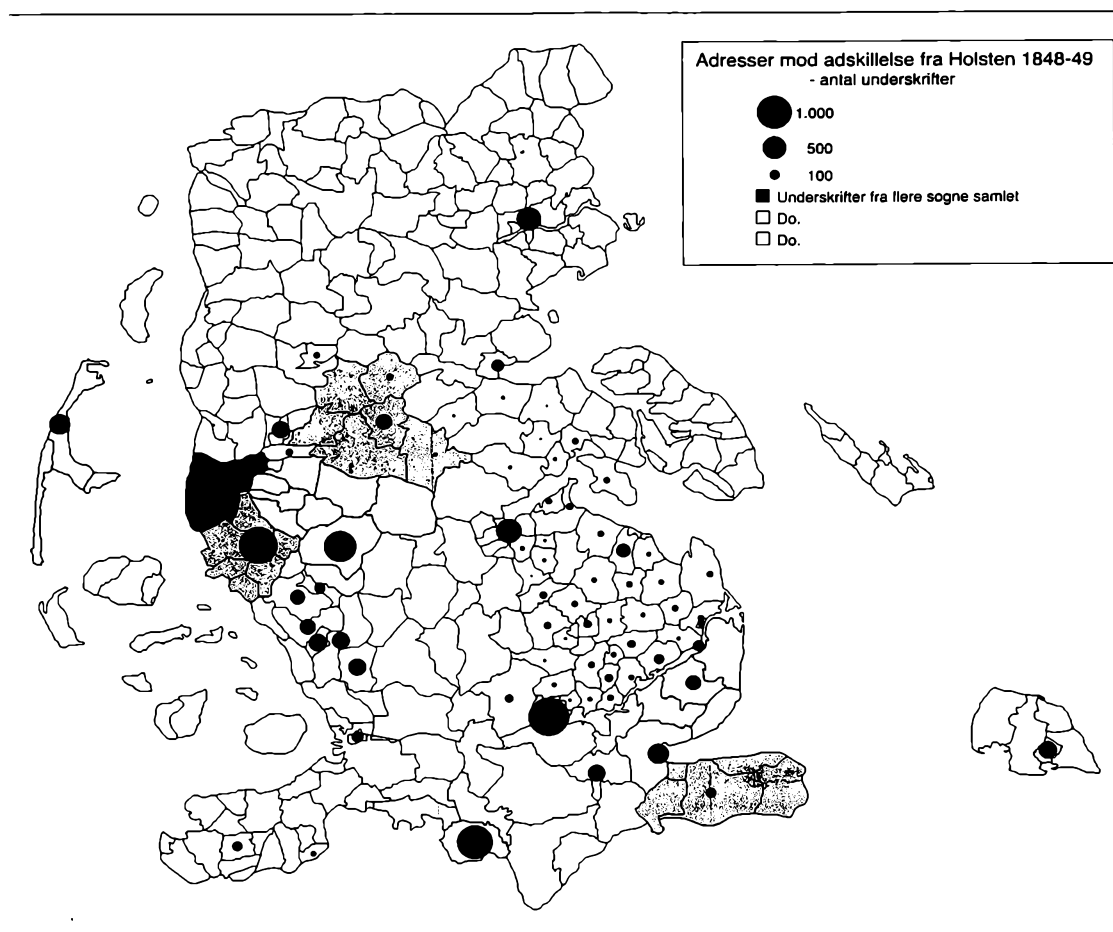
Der er også andre grunde til, at det således beregnede tal må være et minimumstal. På Als var det ikke muligt frit at indsamle slesvig-holstensk orienterede petitioner under det danske militærstyre, og isolerede tysksindede i landområderne i den nordlige del kan ligeledes have holdt sig tilbage fra at underskrive for ikke at risikere udsigtsløse konflikter med de mange dansk-sindede naboer. Endelig er det et spørgsmål, om indsamlingen af underskrifter overalt var tilstrækkelig organiseret. Da Den slesvig-holstenske patriotiske Forening under Treårskrigen reelt kun fungerede i Haderslev by og omegn, fandtes der ingen organisation omfattende hele landsdelen, som kunne forestå indsamlingen af adresser. Savnet gjorde sig navnlig gældende på landet, mens organiseringen var bedre i byerne.

De flittigste til at sende adresser var på tysk side netop købstadsboerne. Navnlig i Aabenraa var der en sand lidenskab for denne politiske udtryksform. Herfra foreligger næsten en snes adresser. Tønder fulgte efter med en halv snes, Haderslev med lidt færre, mens det i Sønderborg som ovenfor nævnt kun blev til en enkelt. Fra flækkerne kendes der tre fra Højer (med landsognet), to fra Løgumkloster og én fra Augustenborg, Nordborg og Christiansfeld, hvor de to sidstnævnte tillige rummer underskrivere fra landområder; separate tal for flækkerne kan dog udskilles. Antallet af underskrifter i købstæder og flækker er opgjort i tabel 13.

Tabel 13. Antal underskrifter på slesvig-holstenske adresser i købstæder og flækker 1848-50.¹³

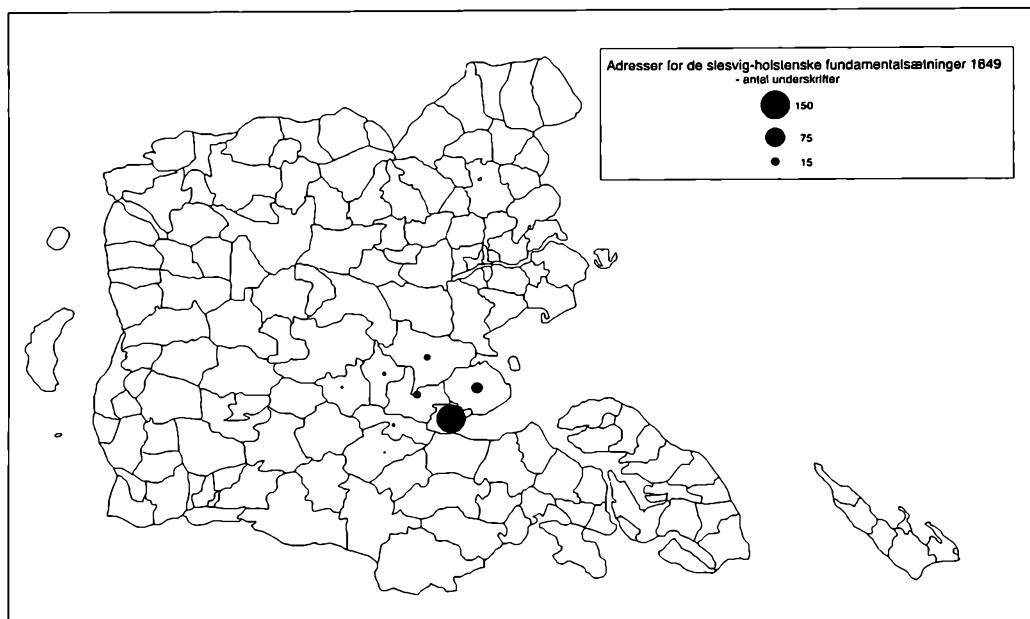
Underskrifter	Aabenraa	Tønder	Haderslev	Sønderborg	Højer	Løgumkl.	Aug.borg	Nordborg	Chr.feld
Flest	190	356	530	50	200	50	75	36	27
Næstflest	160	326	524	-	136	47	-	-	-
Tredjeflest	158	316	475	-	114	-	-	-	-
Fjerdeflest	148	304	423	-	-	-	-	-	-

Kort 14. Adresser mod adskillelse fra Holsten 1848-49

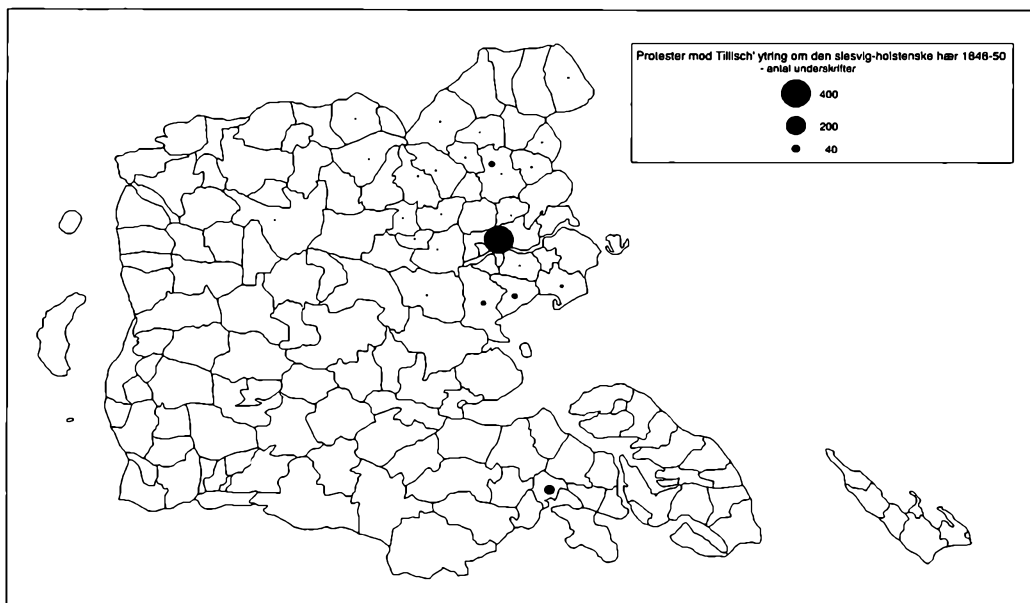
Underskrifter fra flere sogne samlet vises ved den største cirkel i det markerede område. De 12 underskrivere i Højer var befuldmægtigede. Se præcise talværdier i bilag 2.

Kort 15. Adresser for de slesvig-holstenske fundamentalsætninger 1849

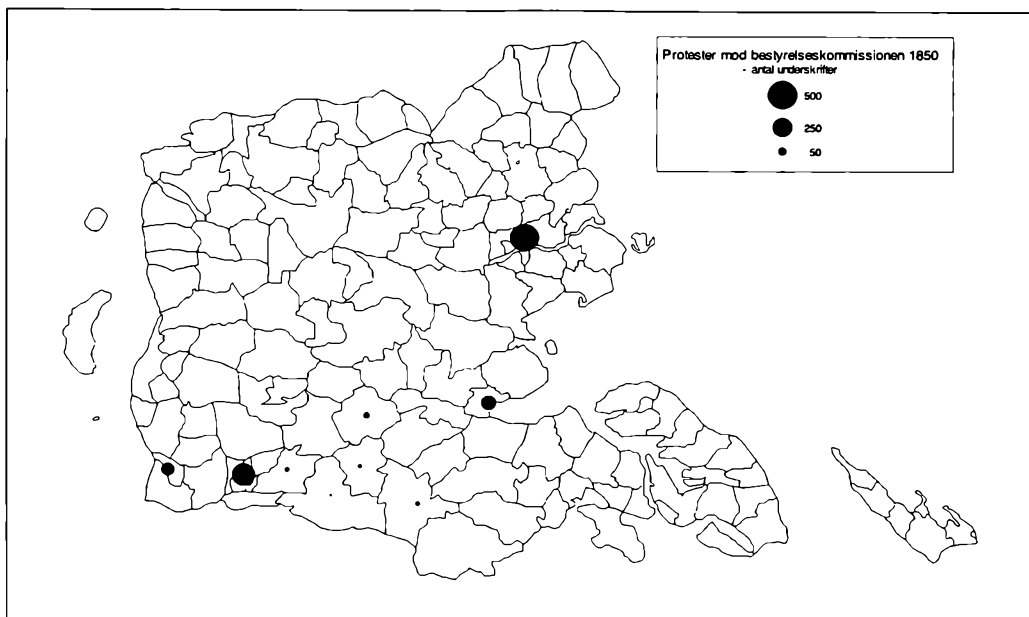
Se præcise talværdier i bilag 2.

Kort 16. Protester mod Tillisch' ytringer om den slesvig-holstenske hær 1848-50

18 underskrivere fra Haderslev amt har ikke kunnet stedfæstes. Underskrifterne fra Gråsten omfatter også omegnen. Se præcise talværdier i bilag 2.

Kort 17. Protester mod bestyrelseskommissionen 1850

Se præcise talværdier i bilag 2.

Adresserne med de fleste underskrifter i Aabenraa, Tønder, Haderslev, Højer og Løgumkloster var ikke enlige svaler som udtryk for hjemmetyskhedens styrke de pågældende steder. Beregnet ud fra de mest vellykkede adresseindsamlinger var tilslutningen i købstæderne med et rundt tal godt 1.100 og i flækkerne knap 400. Af adresserne fra Aabenraa, Haderslev og Tønder fremgår tillige, at tilslutningen var stort set uændret fra 1848 over 1849 til begyndelsen af 1850. Det samme gjaldt sandsynligvis Højer og Løgumkloster, mens der fra de øvrige flækker ikke foreligger tilstrækkeligt mange oplysninger.

En tilsvarende opgørelse over det maksimale antal underskrivere i landdistrikterne vises i tabel 14.

Tabel 14. Antal underskrifter på slesvig-holstenske adresser i landområderne 1848-50.¹⁴

Område	Antal
Ubjerg sogn	59
Slogs herred	254
Lundtoft og Nybøl herreder, godserne på Gråstenegnen	180
Aabenraa amt	61
Haderslev amt ¹⁵	160
Als	28
I alt	742

Med et rundt tal opnåede de slesvig-holstenske adresser knap 750 underskrifter i landområderne. Det samlede udtryk for hjemmetyskhedens udbredelse i Nordslesvigs byer, flækker og landsogne i revolutionsårene var dermed som minimum 2.250 underskrifter. Ud fra adresserne at dømme var groft taget halvdelen af hjemmetyskerne bosat i købstæderne, en tredjedel på landet og en sjettedel i flækkerne.

Bemærkelsesværdigt er, at adresserne i Haderslev by og amt tilsammen fik knap 700 underskrifter mod godt 600 i det tyske kerneområde i sydvest med Tønder by, Højer og Ubjerg. Dette indbyrdes styrkeforhold var uden tvivl en vigtig årsag til, at kampen mod en deling af Slesvig blev så central for hjemmetyskheden i årene 1848-50. De nordligt boende hjemmetyskere var mange nok til at sætte den øverst på dagsordenen.

Hjemmetyskheden sammenlignet med danskheden og den voksne mandlige befolkning

På slesvigsk-dansk side blev der sat få, men store indsamlinger af underskrifter i værk. I november 1848 og januar 1849 cirkulerede over næsten hele Nordslesvig samt i Flensborg og omegn og helt ud i det nordlige Angel en protest-adresse imod Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. Denne adresse, som kunne forene overbeviste dansksindede og tøvende, men kongetro slesvigere, blev den største på slesvigsk-dansk side med ca. 12.000 underskrifter alene i Nordslesvig (d.v.s. uden Flensborg og omegn).

Den næststørste danske manifestation i Nordslesvig var en petition fra november 1849-marts 1850 med krav om, at hertugdømmet Slesvig skulle have del i den danske junigrundlov fra 1849, idet Slesvig med en særlig landdag skulle beholde en vis selvstændighed. Den fik ca. 7000 underskrifter i Nordslesvig. En adresse med nogenlunde samme indhold udgået fra Flensborg i august 1849 fik i Nordslesvig godt 3000 navne. Tilsammen dækkede disse tre adresser de fleste nordslesvigske sogne.¹⁶

Ved siden af de ca. 12.000 dansk-slesvigske underskrifter synede de 2.250 hjemmetyske ikke af så meget. Det var den danske side, som var gået af med sejren i kampen om landsdelens konservative slesvigere! Særlig i landområderne var den hjemmetyske underlegenhed mærkbar. Her fik den store slesvigsk-danske petition fra 1848 knap 11.000 underskrifter eller omtrent 15 gange så mange som de slesvig-holstenske, mens forholdet var næsten lige i købstæderne, hvor den i alt fik ca. 1.230 underskrifter eller kun 100 flere end de tyskorienterede.

En sådan sammenligning tager ikke højde for de mange, der hverken blev fanget ind som underskrivere fra dansk eller fra tysk side. Vurderingen af de nationale bevægelser styrke på grundlag af adresserne bør derfor også

omfatte et forsøg på en beregning af tallet på de opnåede underskrifter i forhold til det mulige antal. En undersøgelse af, hvem der underskrev adresserne, viser, at det såvel på tysk som på dansk side aldeles overvejende var fuldvoksne mænd. Bortset fra særlige kvindeadresser som den førnævnte fra slesvig-holstenerne til dronning Viktoria forekom det kun yderst sjældent, at kvinder skrev under, og i så fald var det som regel en enke, der ejede en gård, en købmandsgård eller en håndværksvirksomhed, i enkelte tilfælde måske en embedsmandsenke. En sammenligning med folketællingerne åbenbarer yderligere, at det blandt mændene i langt de fleste tilfælde kun var husstands-overhoveder, som satte deres navne på adresserne. Skrev hjemmeboende sønner under, var de altid over de 20 år.

Det mest præcise er derfor at sammenligne antallet af underskrivere med antallet af mænd, der var fyldt 20 år. Ifølge folketællingen fra 1845 udgjorde de 28% af befolkningen.¹⁷ Folketallet i de forskellige dele af Slesvig dette år fremgår af tabel 15.

Antallet af voksne mænd i Nordslesvig var dermed ca. 34.500 på landet (med flækkerne) og ca. 5.000 i købstæderne. Sættes antallet af underskrifter på adressen imod Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund og maksimum på de

Tabel 15. Folketallet i forskellige egne af Slesvig 1845.¹⁸

Område	Indbyggere
Haderslev amt	48616
Aabenraa amt	20463
Sønderborg amt	19754
Nordborg amt ekskl. Ærø	7964
Løgumkloster amt	3333
Tønder herred af Tønder amt	2100
Højer herred af Tønder amt	3251
Slogs herred af Tønder amt	6135
Bov sogn af Flensborg amt	1705
Haderslev købstad	6128
Aabenraa købstad	4086
Sønderborg købstad	3327
Tønder købstad	2962
Ærøs landdistrikter	9633
Ærøskøbing købstad	1552
Nordslesvig i alt	141009
Heraf landdistrikter med flækker	122954
Heraf købstæder	18055
Flensborg købstad	16537
Sydslesvig i øvrigt	205354
Sydslesvig i alt	221891
HERTUGDØMMET SLESVIG I ALT	362900

Tabel 16. Antal underskrifter i procent af voksne mænd.¹⁹

Procent	Slesvigsk-danske	Hjemmetyske	Tilsammen
Købstæder	24 %	23 %	47 %
Landområder og flækker	31 %	3 %	34 %
Nordslesvig i alt	30 %	6 %	36 %

forskellige adresser fra tyskorienterede kredse i forhold til disse tal, fås et mål for tilslutningen til de nationale bevægelser blandt de voksne mænd (tabel 16).

Med skyldig hensyntagen til den usikkerhed, der klæber ved tallene, forekommer det rimeligt at konkludere, at den nationale mobilisering under Treårskrigen som minimum omfattede halvdelen af de voksne mænd i købstæderne, med en så godt som ligelig fordeling til hver side, mens krigen på underskrifter inddrog mindst en tredjedel af de voksne mænd på landet, og det aldeles overvejende på slesvigsk-dansk side. Landdistrikternes befolkningsmæssige overvægt betød derfor, at der i Nordslesvig som helhed var et klart dansk flertal blandt de nationalt aktiverede. Også i forhold til den samlede voksne mandsbefolkning stod hjemmetyskheden iøjnefaldende stærkere i købstæderne end på landet.

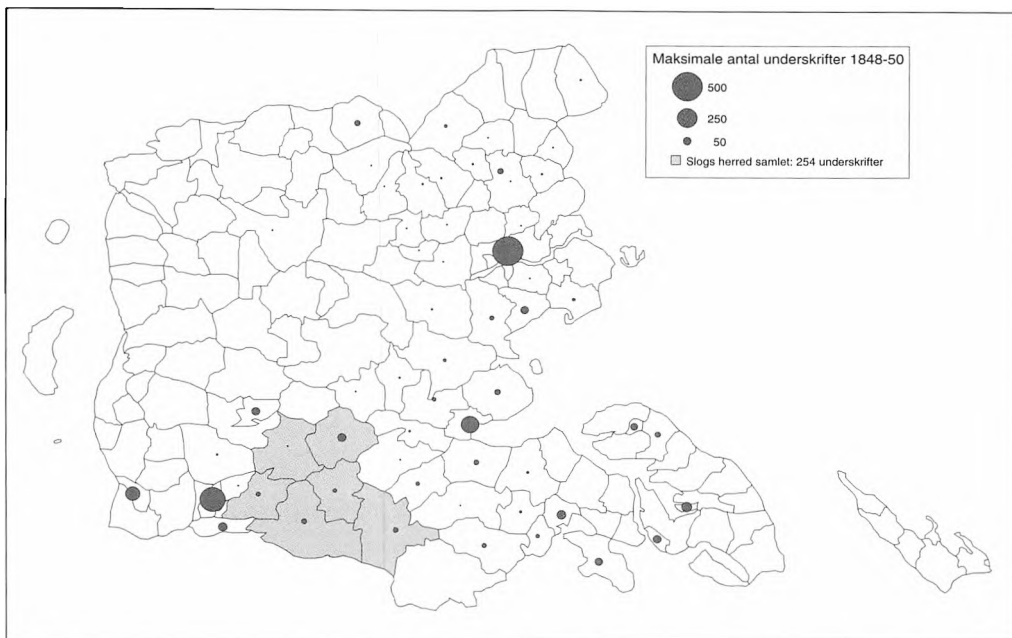
Hjemmetyskheden i de enkelte byer, herreder og sogne

Kort 18 viser det maksimale antal underskrifter på hjemmetyske petitioner i de mindre områder (og forener dermed kort 12-17). På kort 19 er dette antal sat i forhold til den voksne, mandlige befolkning, af overskuelighedshensyn kun i de områder hvor der var mindst 10 underskrivere på de tyske adresser.²⁰

Sammenlagt viser de to kort hjemmetyskhedens styrke eller svaghed i de forskellige områder på en mere nuanceret måde end den rene by-land betragtning. I købstæderne stod hjemmetyskheden stærkest i Tønder og Haderslev med underskrifter fra henholdsvis 43% og 31% af de voksne mænd. Der var den afgørende forskel mellem de to byer, at scenen i Tønder helt og holdent var overladt til den slesvig-holstenske bevægelse, mens den danske bevægelse i Haderslev med en tilslutning på 37% stod noget stærkere end hjemmetyskheden.²¹ I Aabenraa var hjemmetyskheden med 17% af de voksne mænd en del svagere, skønt byen i samtiden længe havde været anset for aldeles tyskdomineret. Her lykkedes det i særlig grad for den danske bevægelse at vinde nye tilhængere, og hele 40% skrev under på adressen mod Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. I Sønderborg fremstod hjemmetyskheden med kun 5% som meget svag, men tallet afspejler på grund af den danske besættelse næppe dens fulde styrke.

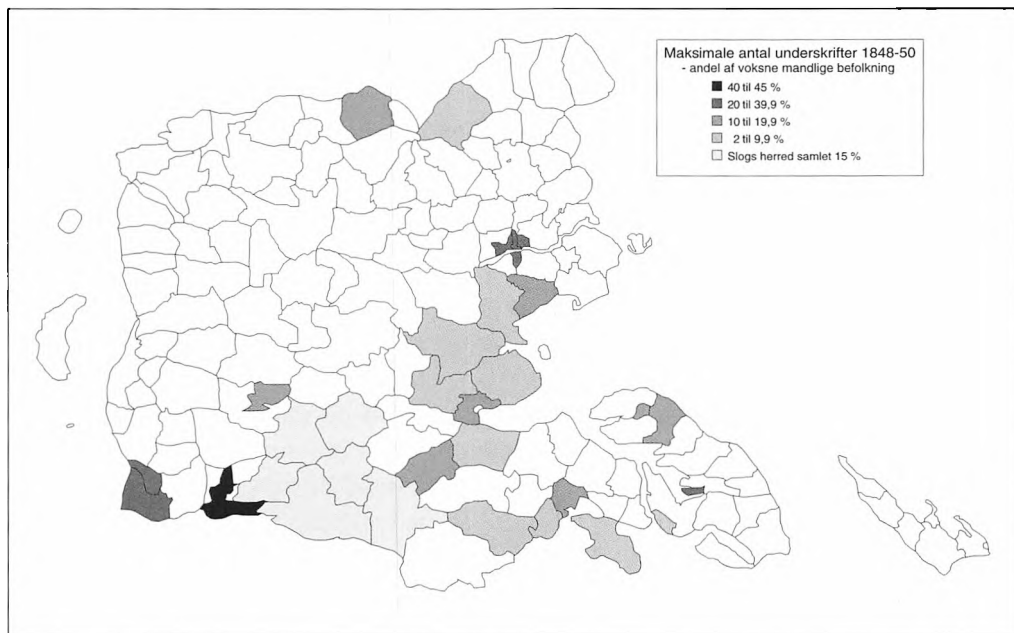
I flækkerne var hjemmetyskheden stærkest i Højer (med landsognet) og

Kort 18. Maksimale antal underskrifter 1848-50

Se præcise talværdier i bilag 2.

Kort 19. Maksimale antal underskrifter 1848-50 – andel af voksne mandlige befolkning

Se præcise talværdier i bilag 2.

Augustenborg, der begge var udpræget tyskdominerede, mens den i Nordborg og Løgumkloster var svagere både målt i forhold til den samlede, voksne mandsbefolkning og til danskheden. Det samme gjaldt i Gråsten, som uden formel flækkestatus var en tilsvarende bymæssig bebyggelse. I Christiansfeld var det nationale engagement ringe på begge sider. I flækkerne og Gråsten under ét udgjorde underskriverne på de slesvig-holstenske adresser vel tæt ved 30% af de voksne mænd.

Af de rene landområder lå hjemmetyskheden i Ubjerg sogn på niveau med Tønder by. Her var der ingen eller kun få åbenlyst dansksindede. Landsdelens sydvestligste hjørne var dermed hjemmetyskhedens højborg i Nordslesvig, selv om Højer flække og landsogn var adskilt fra Tønder og Ubjerg ved det rent danske enklavesogn Møgeltønder. Tyskheden de to steder skal især opfattes som de nordligste udløbere af den stærke slesvig-holstenske bevægelse langs den sydslesvigske vestkyst i Bredsted amt og det senere Sydtønder amt (jfr. kort 14).

I vest gik grænsen mellem overvejende dansk-slesvigsk og slesvig-holstensk sindelag temmelig skarpt nord om Højer flække og landsogn, syd om Møgeltønder sogn og igen nord om Tønder by og Ubjerg sogn. Østpå gik den tydeligt syd om Flensborg og de omliggende sogne Bov, Hanved, Oversø, Hyrup, Rylskov og Adelby.²² I midtlandet fremstod sindelagsgrænsen mindre klart. I Slogs herred som helhed havde 15% af de voksne mænd skrevet under på den store adresse fra Tønder amt med protest imod Slesvigs adskillelse fra Holsten. Desværre foreligger adressen ikke i original, så det er ikke muligt at angive tal for tilslutningen til den i herredets enkelte sogne. To andre adresser fra herredet med mindre tilslutning peger på sognene Ravsted, Tinglev, Bylderup, Burkal og Hostrup som de mest tyskprægede. Blandt herredets enkelte landsbyer havde især Ravsted, Bredevad og Eggebæk mange hjemmetyskere. Tyskheden var temmelig ujævnt fordelt inden for Slogs herred. De store danske adresser fik omtrent lige så mange – eller rettere lige så få – underskrivere i det nationalt endnu ret passive Slogs herred.²³

I det lille Uge sogn viste 12% af de voksne mænd slesvig-holstensk sindelag, altså næsten lige så mange som i det tilgrænsende Slogs herred, men antallet af dansksindede var her større. Derudover opnåede de slesvig-holstenske adresser kun tilslutning på over en tiendedel af de voksne mænd i Vilstrup sogn på Haderslev næs (16%). Herfra indkom to adresser med begge over 40 underskrifter, mens de danske ingen underskrivere fik i sognet, der herlå som en tysk ø i et ellers dansk hav.²⁴ To andre sogne var meget nær ved at nå de 10%, Skodborg og Havnbjerg (begge 9½%). Begge steder var danskheden massivt overlegen, og det er tvivlsomt, om underskriverne de to steder kan indrangeres som hjemmetyskere; som nævnt var adresserne herfra mere slesvigske end slesvig-holstenske.

Svag, men stadig nævneværdig hjemmetyskhed fandtes på Gråstenegnen i sognene Holbøl, Rinkenæs og Adsbøl, på Broagerland, i Ensted, Rise, Løjt og Øster Løgum sogne omkring Aabenraa samt i Hoptrup sogn syd for Haderslev. I disse sogne var den danske majoritet knusende. Det var den tillige i de øvrige sogne i Aabenraa amt og Haderslev østeramt, hvor hjemmetyskheden kun udgjorde et ganske tyndt lag.²⁵ Danskheden dominerede desuden totalt i de mange sogne i Haderslev vesteramt, i Sundeved, på Als og i de kongerigske enklaver i Vestslesvig, hvor der efter adresserne at dømme slet ingen hjemmetyskhed fandtes. Selv i Møgeltønder sogn, der grænsede op til de tyske højborge i Tønder, Ubjerg og Højer og til det sydslesvigske Aventoft sogn, fandtes ingen hjemmetyskhed. At så nærtliggende områder med tilnærmelsesvis ens geografiske og økonomisk-sociale forhold kunne have så vidt forskellige politiske holdninger, understreger klart, at det var beboernes tilhørsforhold henholdsvis til kongeriget Danmark og til hertugdømmet Slesvig, som oven over alt andet bestemte deres stillingtagen. Adresserne fra Træarskrigens tid bekræfter dermed den hævdundne opfattelse, at Nordslesvig næppe havde fået en hjemmetysk befolkningsdel, hvis ikke landsdelen havde udgjort en del af hertugdømmet Slesvig med dets særlige statsretslige og administrative forudsætninger.

Mindre klar er sammenhængen mellem nationalt sindelag og sprog. Vel var tilslutningen til den slesvig-holstenske bevægelse som hovedregel størst i de områder, hvor det tyske sprogs stilling var stærkest, altså større i Sydslesvig end i Nordslesvig og i sidstnævnte landsdel større i byerne end i landområderne. På landet aftrappedes tilslutningen til hjemmetyskheden, jo længere nordpå og tættere på kongeriget, man kom; tyskheden var tilnærmelsesvis fraværende i den nordvestlige del, der kirkeligt hørte under Ribe stift. Imidlertid brydes dette nord-syd mønster på forskellig vis. Hjemmetyskheden stod stærkere i Haderslev østeramt helt op til Kolding end i vesteramtet, ligesom den gennemgående synes stærkere på Nordals end på Sydals. Inddrages tilslutningen til den danske bevægelse bliver det yderligere klart, at sproget og afstanden til kongeriget ikke rækker som fuldgældige forklaringer på de nationale sympatier i årene 1848-50; navnlig viser den stærke dansk-orienterede retning i det overvejende tysktalende Flensborg dette.

Udviklingen fra 1840'erne til 1848-1850

Hjemmetyskhedens geografiske mønster 1848-1850 vidner i nogen udstrækning om kontinuitet tilbage til modstanden mod sprogreskriptet 1840, »sogneopstandene« 1843/44, protesten fra Als-Sundevedområdet 1844, medlemsfordelingen i »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening« fra 1845 og protesterne mod »det åbne brev« 1846. I mange tilfælde stod de samme egne bag de

tidlige konservative slesvigske markeringer og de senere hjemmetyske manifestationer i Treårskrigen, således som det fremgår af de viste kort.

I forhold til de ganske udpræget slesvig-holstenske protester mod »det åbne brev« fra 1846 var der samlet tale om en øget mobilisering 1848-50. Mens protestadresserne i 1846 fik knap 900 underskrifter, forenede de hjemmetyske adresser under Treårskrigen som nævnt 2.250 navne eller 2½ gang så mange. Forøgelsen var størst i købstæderne og i flækkerne og mindst i de rene landområder. Mobiliseringen på dansk side var noget større med en tredobling fra 3.920 underskrifter på »folkeadressen« fra 1847 til 12.000 navne på protesten mod Slesvigs indlemmelse til Det tyske Forbund 1848/49.²⁶ Den danske bevægelse vandt nu indpas i byerne og i landsdelens sydlige egne.

I Sydslesvig var der også tale om en kraftig mobilisering for den slesvig-holstenske bevægelse. Sammenlignes de ca. 10.700 underskrifter herfra mod Slesvigs adskillelse fra Holsten ved årsskiftet 1848/49 med de ca. 5.900 underskrifter mod »det åbne brev« i 1846, var der næsten tale om en fordobling. Reelt var mobiliseringen i Sydslesvig endnu større. Ejdersted gav f.eks. kun 132 underskrifter på denne protest, men 1.503 på en adresse fra marts-april 1848 for Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. Fra 36 sogne og Kappel flække i Angel skal der endog være indkommet 7.200 underskrifter imod Slesvigs adskillelse fra Holsten.²⁷ Man skal derfor snarere regne med minimalt 17.000 slesvig-holstenske underskrifter fra Sydslesvig, d.v.s. en tredobling i forhold til 1846 og dermed omtrent den samme tilvækst i mobiliseringen som hos den danske bevægelse Nordslesvig. De minimalt 17.000 underskrifter svarede til mindst ca. 27% af den voksne mandlige befolkning i Sydslesvig; trækkes Flensborg by med 555 underskrifter fra, svarede resten til mindst ca. 29% eller stort set det samme som de mindst 30%, den danske bevægelse opnåede i Nordslesvig.²⁸ Mobiliseringen i de dominerende bevægelser lå dermed på samme niveau i Nord- og Sydslesvig.

Sammenlignet med »sogneopstandene« i 1844 var tilslutningen til hjemmetyskheden under Treårskrigen ikke imponerende. Disse konservative slesvigske protester mod »den danske propaganda« havde i 1844 opnået over 1.500 underskrifter alene i landdistrikterne i Haderslev østeramt, Aabenraa amt, Sundevad og på Als – altså dobbelt så mange underskrifter som de slesvig-holstenske adresser fik i alle landområder 1848-50. Modstanden mod det nye sprogeskript fra 1840 havde i sin tid samlet ca. 725 underskrifter i by og på land.

Fra flere steder findes små serier af konservative slesvigske og senere hjemmetyske petitioner som vist i tabel 17.

Den nye mobilisering 1848-50 var iøjnefaldende i de hjemmetyske kerneområder Haderslev, Aabenraa og Tønder, Højer, Augustenborg og Ubjerg. Omvendt var der klar tilbagegang at spore i Løjt, Uge, Ensted, Rinkenæs,

Tabel 17. Serier af petitioner 1840-50 – antal underskrifter.²⁹

	1840	1844	1846	1848-50
Haderslev	-	131	151	534
Aabenraa	118	60	132	190
Tønder	118	?	101	316
Sønderborg	-	?	ca. 50	50
Løgumkloster	157	-	22	50
Højer	-	-	31	200
Augustenborg	-	?	ca. 30	75
Løjt	-	125	37	28
Uge	56	50	-	12
Ensted	72	-	27	20
Rinkenæs	40	55	11	15
Felsted	-	109	35	7
Broager	118	85	-	45
Ubjerg	-	-	24	59

Felsted og Broager sogne. Adskillige sogne i Haderslev østeramt, som markerede sig med »sogneopstande« i 1844, havde ingen eller kun få hjemmetyske underskrifter 1848-50, og tilsvarende på Als. Tilbagegangen modsvares på disse steder af et stærkt stigende antal underskrifter på danske petitioner fra 1847 til 1848-50.³⁰ Uden for købstæderne og de mest slesvig-holstenske områder i Tønder amt tegner der sig altså et billede af en oprindelig konservativ, slesvigsk indstilling, der nok for et mindretals vedkommende allerede fra midten af 1840-erne førte over i en hjemmetysk position, men som for det store flertals vedkommende under Treårskrigen blev mobiliseret på dansk side.

Dette indtryk bekræftes ved en nærmere undersøgelse af adresserne fra Aabenraa by og Løjt sogn. Gottlieb Japsen har navn for navn sammenlignet adressen mod Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund i november 1848 med vigtige slesvig-holstenske petitioner fra 1830'ernes og 1840'ernes Aabenraa. Han nåede derved frem til, at adskillige af underskriverne på denne danske adresse tidligere havde skrevet under på slesvig-holstenske petitioner (tabel 18).

Tabel 18. Serie af underskrifter fra Aabenraa 1836-1846 sammenlignet med 1848.³¹

Formål	År	Underskrifter ialt	Heraf danske i 1848
Stændernes forening	1836	92	23
Stændernes forening	1838	122	24
Mod sprogeskriptet af 1840	1840	119	17
Tak til stændernes tyske flertal	1842	108	12
For et selvstændigt Slesvig-Holsten	1844	61	5
For evt. tilslutning til Det tyske Forbund	1846	131	8

Tilsvarende gjaldt, at 38 af Frederiksklubbens 129 medlemmer i foråret 1849 før Treårskrigen havde skrevet under på en slesvig-holstensk adresse. Undersøgelsen viste klart, at for hver gang adresserne tog et skridt videre i slesvig-holstensk-tysk retning, var der personer, der faldt fra for senest i 1848 at finde deres politiske plads i de dansk-slesvigske rækker. Selv fra 1846 til 1848 var der frafald fra tyskheden.

Det samme gælder for Løjt sogn, hvor lokalhistorikeren Jes Holdt med sit store kendskab til personerne har sammenlignet den slesvigske protest mod den danske bevægelse fra 1844 med den dansk-slesvigske adresse fra 1848. Af de 125, som skrev under i 1844, var der kun 27 (= 22%), der skrev under på adressen mod det åbne brev i 1846 og yderligere kun 23 (= 19%), som satte deres navn på slesvig-holstenske adresser 1848/49. Derimod var der 36 (= 29%), som i 1848 sluttede sig til protesten mod Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. Fra 1846 til 1848 kan der også her konstateres et frafald fra den slesvig-holstenske til den danske sag. Af de 37 navne på adressen imod det åbne brev genfindes 4 på den dansk-slesvigske adresse fra 1848.³² De mange konservative og kongetro nordslesvigere, som op gennem 1840'erne stod tilbageholdende eller afvisende overfor de nationale bevægelser, sluttede sig altså i årene 1848-50 fortrinsvis til den slesvigsk-danske sag.

Flere steder indgik en udpræget lokalpatriotisme i befolkningens identitet. Det var navnlig tilfældet i områder, hvor en avanceret bondeøkonomi faldt sammen med særligt udviklede selvstyretaditioner. Denne lokale særfølelse eller subregionale identitet var som nævnt mest fremherskende langs Syd-slesvigs vestkyst (Ejdersted, de nordfrisiske øer), men fandtes også i Angel og flere steder i Nordslesvig, f.eks. i Haderslev østeramt, i Løjt sogn og på Als. Der viser sig ingen samvariation mellem disse nordslesvigske lokalpatriotismer og hjemmetyskhedens fremvækst, hverken positiv eller negativ. De kan derfor ikke tillægges vægt for dannelsen af en hjemmetysk identitet.

Sammenhænge mellem hjemmetyskhedens udbredelse i de enkelte byer og egne og disses økonomiske, sociale og befolkningsmæssige strukturer kan afdækkes ved at sammenholde navnestoffet fra de slesvig-holstenske adresser med folketællingerne fra 1845 og 1855 og andre kilder.

23. Hjemmetyskernes sociale status og herkomst

Adresserne og andre bevarede lister over hjemmetyskere fra revolutionsårene 1848-1850 giver den første mulighed for en samlet opgørelse af de enkelte erhvervsgrupperes repræsentation på de forskellige niveauer i den slesvig-holstenske bevægelse i de områder af Nordslesvig, hvor denne fik tilslutning. Navnematerialet kan desuden i kombination med folketællingerne benyttes til en analyse af indvandringens og familieforbindingers betydning for hjemmetyskheden. Gennem en undersøgelse af disse kilder købstad for købstad, flække for flække og egn for egn på baggrund af variationerne i datidens nordslesvigske samfund kommer mangfoldigheden i den slesvig-holstenske bevægelse til sin ret.

Haderslev

Haderslev var med 6.128 indbyggere i 1845 Nordslesvigs største by.¹ De første år i 1840'erne var præget af stagnation, særlig fordi militæret i 1842 havde forladt byen og indskrænket grundlaget for dens erhvervsliv, men snart skabte den begyndende industrialisering ny fremgang, og en uddybning af fjorden og en renovering af skibsbroen muliggjorde øget sejlads på Haderslev med flere forbindelser til Flensborg, Assens og Kiel. Samtidig fremmedes handelen af de gode tider for landbruget i Haderslevs store opland, hvor særlig egnen omkring købstaden var velstående. Byen var derudover et administrationcentrum med amtmanden for Haderslev amt, amtsforvaltere og husfogder for østeramt og vesteramt, herredsfogeder, tingskrivere og ridefogder for Tyrstrup, Haderslev og Gram herreder samt flere told- og postembedsmænd. Dertil kom byens egne embedsmænd, præsterne og lærerne ved den lærde skole og byens skoler.

De nationale bevægelers sociale sammensætning i revolutionsårenes Haderslev er grundigt undersøgt af Henrik Fangel.² Hertil har Fangel især benyttet en liste over fattigskattebetalere fra marts 1850 med angivelse af beløb og sindelag: Tysksindet, dansksindet eller indifferent. Listen er udarbejdet af den udpræget slesvig-holstenske subrektor C. A. Michelsen fra den lærde skole for at påvise, at Haderslev var en tysk by.³ Resultatet af undersøgelsen blev publiceret i Nordslesvigsk Tidende: Af en samlet månedlig skattesum på 258 rdl. 15 sk. betalte de tysksindede hele 201 rdl. 5 sk., mens de dansksindede blot betalte 33 rdl. 29 sk. og de indifferente sølle 24 rdl. 1 sk.⁴ Hvor mange personer, der var i de enkelte sindelagskategorier, fremgik derimod ikke af avisen; for

hjemmetyskerne i Haderslev kom det mere an på at vægte byens indbyggere efter rigdom end på at tælle dem efter antal.

Man kan sikkert gå ud fra, at alle fattigskattebetalere, der havde ytret slesvig-holstenske sympatier, er medregnet som tysksindede, mens en række dansksindede formentlig er betegnet som indifferente. Ifølge listen var der 538 tysksindede, 172 dansksindede og 160 indifferente. Det første tal svarer temmelig nøje til antallet af underskrifter på slesvig-holstenske adresser, hvoraf de to største som nævnt fik 530 og 524. Formentlig indgik navnematerialet fra adresserne som grundlag ved listens udarbejdelse. Sindelagslisten angiver kun fattigskattebetalerne ved deres husnumre, hverken ved navn eller erhverv, men disse vigtige oplysninger kan findes ved at sammenholde med Haderslev bys bevarede skatteregister for 1849, som ifølge en påtegning på sindelagslisten lå til grund for udarbejdelsen af denne.⁵ Der er næsten 100 procents overensstemmelse mellem husnumre og beløb på sindelagslisten og skatelisten. Antallet af afvigelser er under 10 og kan formentlig tilskrives afskrivningsfejl.

Sammenholdes skattebeløb og erhverv for de tysksindede haderslevere, fås nedenstående resultat (tabel 19). Til sammenligning bringes de tilsvarende tal for de dansksindede beregnet på grundlag af Henrik Fangels opgørelse.⁶ Endelig anføres erhvervsfordelingen for byen som helhed ud fra folketællingen for 1845.⁷

Hjemmetyskheden i Haderslev stod stærkt i de højere samfundslag. Jo højere op en betragter udefra lod blikket glide op ad byens sociale trappestige, jo flere tysksindede fik han øje på. Af de jævreste fattigskattebetalere var halvdelen ifølge Michelsens liste tysksindede, af de rigeste ni ud af ti. I mellemgruppen var det mellem to tredjedele og tre fjerdedele, og andelen af tysksindede steg også her i takt med skattebeløbet. Det var navnlig tyskhedens tilnærmelsesvis fuldstændige tilslutning fra de vellønnede embedsmænd og akademikere samt dens solide greb om de rigeste købmænd og fabrikanter, der gav de forholdsvis mange velhavende i byens slesvig-holstenske parti. Derudover var der adskillige velstående hjemmetyske håndværksmestre; i alt var nær ved to tredjedele af de fattigskattebetalende håndværksmestre tysksindede.

Den danske bevægelse kunne ifølge Michelsens liste kun mobilisere et par moderat lønnede embedsmænd og kun en halv snes af de rigeste købmænd, fabrikanter og håndværksmestre. Den samlede andel af håndværksmestre blandt de dansksindede kom dog næsten op på samme andel som hos de tysksindede. Derimod udgjorde håndværkssvende, daglejere og andre arbejdere en større andel af de dansk- end af de tysksindede. Opgørelsen viser ganske entydigt, at de dansksindede fattigskattebetalere generelt var mindre velhavende end de slesvig-holstenske.

Det var langt fra alle indbyggere i Haderslev, som betalte fattigskatten. Man

Tabel 19. Erhverv og skattebeløb for tysksindede fattigskattebetalere i Haderslev 1850.⁸

Erhverv/stand	En månedlig fattigskat på ... skilling betales af ... tyske:									Tyske pct.	Danske pct.	Byen pct.	% tyske i erhvervet
	2-3	4-6	8-10	12	16	20-24	28-40	1 rdl.-	I alt				
Embedsmænd, akademikere	0	0	1	2	2	4	10	23	42	8	1	4	93
Købmænd, fabrikanter o.l.	2	3	10	4	7	11	10	16	63	12	8	4	69
Gæstgivere, brændere	3	1	1	0	2	3	2	3	15	3	10	3	31
Håndværksmestre	65	80	28	16	15	20	17	8	249	47	42	32	65
Høkere, gartnere	3	1	0	0	0	0	0	0	0	1	4	2	0
Barberere, vognmænd, skippere	13	7	4	7	0	0	0	0	31	6	5	1	65
Lavere embedsmænd	5	5	3	0	0	0	0	0	13	2	2	1	72
Rentiers, pensionister	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	4	0
Enker, enlige kvinder	14	25	7	5	5	6	1	3	66	12	10	*	66
Håndværkssvende	19	3	0	0	0	0	0	0	22	4	6	30	49
Daglejere, arbejdere	10	4	0	0	0	0	0	0	14	3	8	17	35
Andre	1	0	0	0	1	1	0	0	3	1	0	1	100
Uden angivelse	2	4	0	1	0	1	0	1	9	2	3	0	47
Tyske alle erhverv tilsammen	137	133	54	35	32	46	40	54	531	100	100	100	
Tyske fordelt efter beløb, pct.	26	25	10	7	6	7	8	10	100				
Danske fordelt efter beløb, pct.	40	24	11	7	6	6	4	2	100				
% tyske af alle i beløbsklassen	51	65	60	65	71	72	76	89					

Sammen med rentiers og pensionister

kan gå ud fra, at hele overklassen og langt den største del af mellemklassen gjorde, mens det var kun en meget lille del af arbejderklassen. Antallet af håndværkssvende, daglejere og arbejdere, som betalte fattigskat, var i alt 81, heraf 36 tysksindede, 11 dansksindede og 34 indifferente. Ifølge folketællingen fra 1845 udgjorde disse sociale grupper godt 900 i byen som helhed. Mere end ni tiendedele af arbejderklassen var altså ikke inddraget i subrektor Michelsens undersøgelse. Det er i sig selv et vidnesbyrd om den ringe slesvig-holstenske interesse for dette befolkningslag, at denne anden halvdel af byens erhvervsaktive indbyggere ikke blev inddraget i undersøgelsen eller mangelen i det mindste kommenteret.

Der er næppe tvivl om, at en stor del af arbejderklassen nationalt fremstod som indifferent, men på den anden side må en ikke ringe del af underskriverne på de dansksindede adresser komme herfra. En adresse fra januar 1850 til bestyrelseskommissionen med bøn om den dansksindede borgmester Lassens tilbagevenden fik 633 underskrifter blandt »borgere og indvånere« i Haderslev.⁹ Blandt fattigskattebetalerne var der tilsammen højst 332 dansksindede og indifferente, som kunne tænkes at have underskrevet denne anmodning, naturligvis forudsat at Michelsens sindelagsvurdering var korrekt og ingen slesvig-holstenere kunne finde på at skrive under. Tilbage bliver rundt regnet 300 underskrifter på den danske adresse, som aldeles overvejende må hidrøre fra arbejderklassen – hvor skulle de ellers komme fra?¹⁰ Derimod svarede

antallet af tysksindede i Michelsens opgørelse som nævnt temmelig nøje til antallet af underskrifter på de mest udbredte slesvig-holstenske petitioner. På slesvig-holstensk side var der altså ikke flere underskrivere end tysksindede på fattigskattelisten, og det tyder temmelig sikkert på, at hjemmetyskheden ikke havde en tilsvarende reserve i den haderslevske arbejderklasse.

På sin liste over fattigskattebetalernes sindelag anførte Michelsen, hvem der var indvandret fra Danmark. Ud for de dansksindede og indifferente nordfra skrev han »Indvandret dansker«. Drejede det sig om en tysksindet indvandret nordfra, med et folkeligt udtryk om en »jyllandstysker«, skrev han »Indvandret dansker af tysk sindelag«. Derimod anførte Michelsen ikke, hvor mange af de tysksindede, der var tilvandret sydfra. Sammenholdes sindelagslisten og skattelisten med folketællingen fra 1845, der tilsvarende er ordnet efter husnumrene, kan herkomsten bestemmes for en betydelig del af hjemmetyskerne. Når tillige Achelis' borgerskabsbog og andre personalhistoriske opslagsværker inddrages, kan fødestedet oplyses for fire ud af fem. Til sammenligning anføres fødestedsfordelingen for alle indbyggere i 1. og 7. kvarter i 1845, der er repræsentativ for byen som helhed i tabel 20.¹¹

Tallene viser med betydelig sikkerhed, at næsten to tredjedele af slesvig-holstenerne i Haderslev var indfødte nordslesvigere. En tiendedel kom fra Sydslesvig, en lille femtedel fra Holsten og Tyskland syd for Elben. De sydfra tilvandrede udgjorde tilsammen tre gange så mange blandt de tysksindende som i byen som helhed. De var dermed en vigtig faktor i den haderslevske tyskhed. Blandt de tysksindede var andelen af nordfra tilvandrede klart mindre end i den totale befolkning, men tilstrækkelig til at dokumentere forekomsten af »jyllandstyskere«.

Tabel 20. Fødested for tysksindede fattigskattebetalere i Haderslev 1850.¹²

Fødested	Alle tysksindede	Tysksindede m. kendt fødested	1. og 7. kvarter 1845
Haderslev by	35 %	42 %	56 %
Haderslev amt	13 %	15 %	18 %
Øvrige Nordslesvig	6 %	7 %	4 %
Sydslesvig*	9 %	11 %	3 %
Holsten	7 %	9 %	1 %
Tyskland s.f. Elben	7 %	9 %	2 %
Kongeriget	7 %	8 %	14 %
Øvrige Europa	1 %	1 %	0 %
Uden oplysning	18 %	0 %	1 %
I alt	100 %	100 %	100 %

* Med Flensborg

Aabenraa

Aabenraa var Nordslesvigs næststørste købstad. I 1845 havde den 4.086 indbyggere. Som Haderslev var den administrationscentrum og oplandsby – det var alle fire nordslesvigske købstæder – men det var nok så meget søfarten og skibsbyggeriet, som gav staden dens karakter.¹³ Byens samlede tonnage blev i hertugdømmet Slesvig kun knap og nap overgået af Flensborg. De 79 skibe var ejet af 230 redere, så mange aabenraere havde personlig tilknytning til skibsfarten, selv om de ikke stod til søs. De største redere var kgl. agent Jørgen Bruhn, seilmager Andreas J. Cornett, fhv. kaptajn og gårdejer Hans D. Bruhn på Høgebjerg i Løjt sogn samt fhv. kaptajn Johann Casper Koch. Skibsfarten i Aabenraa var ekspanderet i nær tilknytning til handelshuse i Hamborg, og den var endnu i 1840'erne afhængig af hamborgsk kapital og hamborgske fragtordrer, der førte skibene længere og længere ud i verden, til Sydamerika, Ostindien og Kina. Tæt ved tre ud af fire skibe i Aabenraa-flåden var bygget på byens tre store skibsværfter, ejet af Jürgen Paulsen, Thorkil Andresen og Mads Michelsen. Den øvrige industri var ubetydelig, og handelen var heller ikke særlig omfattende.

Også i Aabenraa blev der i marts 1850 foretaget en undersøgelse af indbyggernes nationale sindelag set i forhold til deres rigdom. At udarbejdelsen og publiceringen foregik samtidig med undersøgelsen i Haderslev, skyldes en koordineret aktion mellem de to købstæders slesvig-holstenere for at overbevise Preussen om byernes tyskthed.¹⁴ I Aabenraa gik man ikke frem efter fattigskatten, men efter grundværdien. Det overordnede resultat var formentlig det samme. Desværre er optællingslisterne ikke bevaret fra Aabenraa, men resultatet kendes fra Nordslesvigsk Tidende (tabel 21).

Også i Aabenraa var der fin overensstemmelse mellem antallet af tysksindede i opgørelsen og den mest udbredte slesvig-holstenske adresse, som her fik 190 underskrifter. De tysksindede aabenraere udgjorde halvdelen af ejendomsbesidderne, men besad to tredjedele af ejendomsværdien. Som i Haderslev nærede den rigeste del af befolkningen betydeligt stærkere slesvig-holstenske sympatier end den jævne del.

Fra Aabenraa findes slesvig-holstenske og danske adresser, som kan uddybe

Tabel 21. Grundejendom og sindelag i Aabenraa 1850.¹⁵

	Grundejere		Grundværdi	
	Antal	Pct.	Mark	Pct.
Tysksindede	192	48	1.210.095	68
Dansksindede	139	35	361.765	21
Ligegyldige	69	17	198.360	11
I alt	400	100	1.770.220	100

ovenstående tal (se tabel 22). En tysk adresse fra september 1849 udmærker sig ved i de fleste tilfælde at anføre underskrivernes erhverv.¹⁶ Den var rettet til nationalforsamlingen i Frankfurt og er ikke undersøgt af G. Japsen, der til gengæld har analyseret tre adresser til den provisoriske regering og landsforsamlingen fra juli 1848, juni og oktober 1849 samt en dansk adresse fra oktober 1849, der her bringes som sammenligningsgrundlag.¹⁷

Selv om der er forskelle mellem de fire slesvig-holstenske adresser og mange med uoplyst erhverv blandt underskriverne, er mønstret temmelig klart: En markant overrepræsentation af skibsredere, købmænd og fabrikanter, en nogenlunde proportional repræsentation af håndværkere og gæstgivere, en mindre overrepræsentation af embedsmænd og udøvere af liberale erhverv og en slående underrepræsentation af arbejdere og søfarende. Den danske bevægelse havde særlig godt fat i håndværkerne. Sammenligningen med den danske bevægelse bliver først komplet, når den store protestadresse fra november 1848 mod Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund inddrages. Den fik 459 underskrifter, hvoraf 219 ifølge initiativtagerne var næringsdrivende borgere; heraf var igen 130 husejere (altså næsten det samme tal som på den tyske opgørelse over ejendomsbesidderne). 180 blev betegnet som bosiddende familiefædre af arbejderklassen og ca. 60 som arbejdere og »konditionerede« uden fast bopæl i staden, men med valgret efter den tyske valglov. Den danske bevægelse havde dermed den stærke tilslutning i den aabenraaske arbejderklasse, som den slesvig-holstenske savnede. Det gjaldt ikke mindst i de arbejdermiljøer, som havde nær forbindelse til skibsfarten. Det sås også i Haderslev og Flensborg og skyldtes nok, at de unge mænd fra disse lag aftjente deres værnepligt under Dannebrog i den danske flåde.¹⁸

Aabenraas matador, kgl. agent Jørgen Bruhn, var hverken at finde i den slesvig-holstenske eller den udpræget danske lejr, men holdt sig som konservativ og kongetro helstatsmand af slesvigsk tilsnit mest muligt tilbage fra den

Tabel 22. Erhverv hos underskrivere af adresser i Aabenraa 1848-49.¹⁹

Procent	Slesvig-holstenske adresser				Dansk adresse	Hele byen
	13.7.1848	7.6.1849	12.9.1849	29.10.1849	26.10.1849	1845
Skibsredere, købmænd, fabrikanter	28	36	18	23	19	4
Håndværkere, gæstgivere	46	35	42	46	76	52
Embedsmænd, liberale erhverv	13	5	5	7	4	5
Arbejdere			9			21
Søfarende			3			17
Andre			2			2
Uden oplyst erhverv	12	24	21	24	1	0
I alt	100	100	100	100	100	100
Antal underskrivere	112	78	126	151	166	

nationale konfrontation. Hans bror, skibsreder Hans Bruhn, var derimod aktiv på slesvig-holstensk side (se nedenfor om Løjt). Det samme gjaldt skibsreder Michael Jebsen og skibsbygger Jürgen Paulsen og blandt købmændene Lorenz Karberg og M. H. Lüders.²⁰

Fødestedet har ved hjælp af folketællingen fra 1845 og Morten Kamphöveners borgerskabsbog kunnet identificeres for to tredjedele af underskriverne på adressen fra september 1849. På den danske adresse fra oktober samme år har G. Japsen tilsvarende identificeret fødestedet for næsten tre fjerdedele af underskriverne.²¹ Underskrivernes procentvise fordeling efter oprindelse beregnes her med udgangspunkt i antallet med oplyst fødested og sammenlignes med totalen for byens erhvervsaktive befolkning (tabel 23):²²

Tabel 23. Fødested for underskrivere af adresser i Aabenraa 1849.²³

Procent	Slesvig-holstenske	Danske	Byen i alt
Aabenraa	42	58	48
Øvrige Nordslesvig	24	15	30
Sydslesvig	16	5	6
Holsten	4	0	2
Tyskland	11	1	2
Danmark	2	21	11
Andre	1	3	0
I alt m. oplysning	100	100	100
Antal m. oplysning	83	121	1800
Antal u. oplysning	43	45	
I alt antal	126	166	

De to bevægelser lignede hinanden ved, at mellem to tredjedele og tre fjerdedele var indfødte nordslesvigere; på forskellen mellem tallene i de to øverste rækker skal man næppe lægge særlig vægt. Det svarede næsten til byen som helhed. Derimod var der stor forskel mellem de to bevægelses tilhængere født uden for Nordslesvig: den slesvig-holstenske bevægelse havde klart flere indvandrede fra Sydslesvig, Holsten og Tyskland, den danske bevægelse lige så klart flere fra kongeriget. Selv om det store flertal i begge bevægelser var indfødte nordslesvigere, havde indvandringen alligevel nogen betydning som faktor for aabenraernes nationale stillingtagen i revolutionsårene.

Sønderborg

Sønderborg var på Treårskrigen tid den næstmindste nordslesvigiske købstad.²⁴ Byen havde 3.327 indbyggere i 1845. Søfart og skibsbyggeri var vigtige erhverv, om end i klart mindre målestok end i Aabenraa. Byens havde 16 større skibe og ca. 30 mindre. Skibene var altovervejende bygget på byens tre skibs-

byggerier. Derudover fandtes lidt anden industri. Byen havde et rigt opland, hvoraf Sundeved i manglen af en bro over Alssund kun kunne nås ad søvejen.

Den hjemmetyske adresse fra Sønderborg til fællesregeringen fra november 1848 indeholdt 50 navne uden stillingsbetegnelser.²⁵ Heraf kunne det lokale blad *Den danske Slesviger* identificere de 42 med erhverv.²⁶ Ved hjælp af folketællingerne for 1845 og 1855 har erhvervet kunnet fastslås for yderligere fem (tabel 24). Til sammenligning bringes den sociale fordeling af underskriverne på en dansk adresse fra august 1849 og i parentes de enkelte sociale gruppers andel af byens erhvervsaktive befolkning (uden tyende) i 1845:²⁷

Tabel 24. Erhverv hos underskriverne på adresser fra Sønderborg 1848-49.²⁸

Procent	Tyske	Danske	Hele byen
Købmænd, apotekere, bryggere, fabrikanter	20	15	4
Håndværkere, gæstgivere, musikus	44	52	52
Embedsmænd, advokater, lærere	16	7	7
Arbejdere	2	0	13
Søfarende	4	11	22
Andre	8	1	2
Uidentificerede, ulæselige	6	12	
I alt	100	100	
Antal underskrivere	50	201	

Sammenlignet med den danske bevægelse og Sønderborg som helhed var der forholdsvis flere fra de øverste samfundslag af købmænd, embedsmænd m.v. i den slesvig-holstenske bevægelse. Af byens større købmænd havde dog kun deputeret borger Fr. Biehl og J. G. Otzen skrevet under. Omvendt var der en yderst sparsom interesse for slesvig-holstenismen blandt arbejderne og i Sønderborgs betydelige søfartsmiljø, hvorimod der var en del søfolk i den danske bevægelse. Håndværker- og småborgermiljøets repræsentation var knap så stor blandt slesvig-holstenerne som blandt de dansksindede og i byen som helhed.

Slesvig-holstenerne i Sønderborg var overvejende hjemmehørende. Præcis halvdelen af underskriverne kom fra Sønderborg eller det øvrige Als, 7 fra det øvrige Nordslesvig, 1 fra Danmark, 10 fra Sydslesvig og Holsten og 2 fra Tyskland syd for Elben, mens fødestedet ikke har kunnet oplyses for 5 underskrivere.²⁹ Den samlede nordslesvigske andel på 71 % af underskriverne med oplyst fødested lå lidt lavere end gennemsnittet for byens voksne befolkning med egen husholdning (77%).³⁰ Til gengæld vejede underskriverne fra Sydslesvig, Holsten og Tyskland klart tungere til (27% mod 13%), mens der stort set ingen tysksindede underskrivere var fra kongeriget (2% mod 8%).

Tønder

Tønder var med sine 2.962 indbyggere også dengang Nordslesvigs mindste købstad. Byen havde kun beskednen del i tidens økonomiske og befolkningsmæssige vækst. Den lå afsides i forhold til de nord-sydgående veje, og Vidåen ind til Tønder kunne kun besejles af mindre fartøjer, hvilket var Rudbølskipernes specialitet. Kniplingsindustrien, der i 1700-tallet havde givet byen stor velstand og berømmelse, var nu kun en skygge af sig selv. Industrialiseringen var kun så småt ved at komme i gang. Tønder var først og fremmest administrationscentret i det store amt, uddannelsessted i kraft af seminariet og lokalt handelssted for et opland, hvor landbruget takket være kvægavlens fremgang var inde i en stærk velstandsudvikling.³¹ Dette afspejledes i håndværkernes store andel af de erhvervsaktive – og i byens mange gæstgiverier. Der var i Tønder kun 73 indbyggere pr. gæstgiveri, mens den anden kvæg-handelsby Husum blot havde 72; ellers lå det slesvigske gennemsnit for købstæderne på 130.³²

Blandt de mange slesvig-holstenske adresser fra Tønder skiller en protest mod videreførelse af personalunionen mellem Danmark og hertugdømmerne fra maj 1849 sig ud ved at rumme mange erhvervsangivelser.³³ Adressens erhvervsoplysninger kan suppleres ved hjælp af Ludwig Andresens borger-skabsbog og folketællingerne fra 1845 og 1855.³⁴ Til gengæld har den kun 105 underskrifter, måske fordi adskillige konservative slesvig-holstenere ikke ønskede at underskrive. De sociale gruppers fordeling blandt underskriverne og de erhvervsaktive i byen som helhed var som anført i tabel 25.³⁵

Købmændene var også i Tønder overrepræsenteret blandt hjemmetyskerne. På den her behandlede adresse havde imidlertid langt fra alle købmænd skrevet under, af de større kun Hans Jensen Petersen Angel og J. C. Iwersen. På de andre slesvig-holstenske adresser fra Tønder forekommer størstedelen af byens købmænd. Håndværkerstanden var repræsenteret lidt stærkere end i byen som helhed. Når gruppen af embedsmænd m.v. tilsyneladende er underrepræsen-

Tabel 25. Erhverv hos underskriverne på slesvig-holstensk adresse i Tønder 1849.³⁶

Erhverv	Tysksindede	Byen i alt
Købmænd, 2 apotekere	13 = 12 %	4 %
Håndværkere, 6 gæstgivere, 2 høkere	72 = 69 %	63 %
Embedsmænd, advokat, læge	9 = 9 %	14 % *
Arbejdere	1 = 1 %	17 %
Andre (enke)	1 = 1 %	2 %
Uidentificerede, ulæselige	9 = 9 %	
I alt	105 = 100 %	

* Inklusiv seminaristerne.

teret, skyldes det, at tallet for byen som helhed for denne gruppe inkluderer seminaristerne, hvoraf ingen ses at have skrevet under. Arbejdernes ringe engagement i den slesvig-holstenske sag afspejles også i Tønder.

Fødestedet har kunnet findes for 80 af de 105 underskrivere. 44% var fra Tønder (for alle indbyggere i byen var det 53%).³⁷ 15% var fra det øvrige Nordslesvig (20%), 4% fra kongeriget (9%). Med Tønders beliggenhed kan det ikke overraske, at mange af underskriverne kom fra Sydslesvig, nemlig 20% (12%). Også indvandrede fra Holsten og det øvrige Tyskland betød en del; de udgjorde 18% af underskriverne (5%). Betydningen af indvandringen sydfra for tyskheden i Tønder har næppe været helt så stor, som det umiddelbart fremgår af tallene. Flere slesvig-holstenske adresser fra Tønder fik omtrent tre gange så mange underskrivere som den her undersøgte, og det må formodes, at disse adresser m.h.t. underskrivernes fødested i højere grad afspejlede byen som helhed.

Flækkerne og Gråsten

I den slesvigske administration havde en række småbyer status som flækker. Flækkerne var ikke som de større byer udstyret med købstadsprivilegier, men nød visse rettigheder. De havde ingen byret, men hørte i stedet under amternes og landskabernes domstole. Derimod havde de et selvstændigt flække styre og ret til at drive handel og håndværk, hvilket gjorde dem til lokale centre. Ofte havde flækkernes oprindelse sin særlige baggrund. For Højer var det handel med Holland, England og Nordtyskland. Løgumkloster skyldte klostret og senere amtet og den øvrige administration sin eksistens som flække. For Nordborg og Augustenborg var det hertugslottene, som begrundede disse steders flækkestatus. Derimod rakte slottet i Gråsten ikke til, at denne by blev flække, selv om den i øvrigt i sine funktioner mindede om de andre flækker og derfor også behandles på linje med dem her. Endelig blev Christiansfeld flække til ved oprettelsen af Brødremenighedskolonien.³⁸

Disse særlige begrundelser for flækkernes eksistens afspejlede sig ofte i den slesvig-holstenske bevægelses lokale sociale forankring. Mest udpræget var dette i *Augustenborg*. Hertugens alliance med den slesvig-holstenske bevægelse havde allerede før 1848 skabt en særlig grobund for hjemmetyskheden, som navnlig manifesterede sig i flækkens Liedertafel. Mindst en tredjedel af de 75 underskrivere på en adresse fra efteråret 1848 var medlemmer heraf, og den sociale sammensætning af Liedertafel og underskriverne var ret ens. Af de 55 underskrivere, hvor erhvervet har kunnet fastslås på grundlag af folketællingerne fra 1845 og 1855, havde en femtedel direkte tilknytning til hertugens hof og godser. Fra hoffet var det hestetræneren, fasanjægeren, en kammerjomfru og en hofskriver, fra godset forpagteren og en forvalter og af embedsmænd en fuld-

mægtig, to skovfogeder, husfogden samt en kasserer. Hof- og godsmiljøet var imidlertid stærkt svækket efter hertugens flugt. Bortset fra tre pensionister var resten erhvervsaktive fra flækken, hvoriblandt mange var leverandører til hertughoffet: En læge, en dyrlæge og en apoteker, to købmænd, 25 håndværkere, en gæstgiver, en vognmand, en kræmmer, en fisker, tre sømænd, to daglejere, en natvægter og en lejetjener.

Af Augustenborgs slesvig-holstenere var lidt over to tredjedele fødte nord-slesvigere, de fleste fra flækken selv. Godt en fjerdedel kom fra Sydslesvig eller Holsten, mens en ubetydelig andel kom fra Danmark. Indvandringen havde således en vis betydning.

I *Gråsten* var billedet stort set det samme. Af de 44 underskrivere havde 11, altså en fjerdedel, direkte tilknytning til hof, gods eller administration. Denne gruppe rakte fra den konstituerede overinspektør Fr. Wilh. von Krogh og godsforpagter H. H. Holst på ladegården over den konstituerede justitiar, ting-skriveren og husfogden til kassereren, kontoristen, amtsbudet, hofgartneren, landmåleren og skytten. Til denne gruppe han yderligere regnes to læger og tre lærere. Det gråstenske hofmiljø var mere intakt end i Augustenborg og fungerede tilmed som eksil for to fremtrædende slesvig-holstenere fra Augustenborg, overinspektør, hofråd Dan. Nic. Bahrt og partikulier W. C. L. Fischer.

Blandt de selvstændige erhvervsdrivende på hjemmetysk side var byens førende og foretagsomme købmand Otto Friedr. Ahlmann, der var Gråsten-egnens matador. Sønnen Hans betegnede sig ligeledes som købmand. En anden søn Christian var bogholder i firmaet, hvorfra yderligere en bogholder havde skrevet under. Firmaet var meget betydeligt; i 1845 beskæftigede det en handelsbetjent, en kommis, fire lærlinge, tre tjenestepiger og fem tjenestekarle. Udover den sædvanlige »blandede landhandel« omfattede det handel med korn og smør samt tømmer, kul og jern, som blev fragtet på skibe, Ahlmann selv var partsreder i. Han ejede omtrent en femtedel af grundene og husene i Gråsten og havde stor fortjeneste som leverandør til hærene under krigen. Ahlmann var nært forbundet med hertug Christian August.³⁹ Fremtrædende blandt de selvstændige var endvidere teglværksforpagter L. A. Dithmer på Fisknæs, der 1845 holdt huslærer fra Hannover. Derudover fandtes 19 håndværkere og en gæstgiver. Mange selvstændige i Gråsten var som i Augustenborg afhængige af godset. En underskriver var pensionist.

På en dansk adresse fra november 1848 med 76 underskrivere udgjorde håndværksmestre og -svende tilsammen tre ud af fem navne. Fra de højere lag var der en husfoged, en advokat og en apoteksforpagter, fra de jævner tre skippere/bådførere og en vognmand, hvortil kom en daglejer og to »husbesiddere«. Det, som navnlig kendetegnede den danske side frem for den tyske i Gråsten, var den manglende tilslutning fra hertugens folk og de rigeste næringsdrivende.⁴⁰

Fødestedet kan oplyses for tre fjerdedele af underskriverne på den slesvig-holstenske adresse. Heraf var igen tre fjerdedele indfødte nordslesvigere, mens en fjerdedel var indvandret fra Sydslesvig, Holsten eller det øvrige Tyskland. Også her var mønstret stort set det samme som i Augustenborg.

Modsat Augustenborg og Gråsten lå slottets betydning i *Nordborg* langt tilbage i tiden. De 36 underskrivere på Franz Andersens adresse i flækken og landsognet tilsammen var næsten alle selvstændige erhvervsdrivende: Fem købmænd, 16 håndværkere, en høker, en gæstgiver, tre skippere, en fisker, tre gårdejere. Af bogens folk fandtes to læger og en astronom. To enker og en arbejder repræsenterede de fattigste lag. En tredjedel af underskriverne kom fra Sydslesvig, Holsten eller det øvrige Tyskland, mens resten var nordslesvigere, altovervejende alsinger.

Stort set de samme sociale lag stod bag hjemmetyskheden i *Løgumkloster*. To petitioner fra oktober 1848 og januar 1849 giver tilsammen 57 navne, hvoraf erhvervet har kunnet fastslås for de 41. Selvstændige erhvervsdrivende var fem købmænd, en apoteker, en møller, to »fabrikanter«, 20 håndværkere, to gæstgivere, en vognmand og en musiker. En læge og fire embedsmænd udgjorde det bogligt uddannede element, to arbejdere det proletariske. Dertil kom sandsynligvis ejeren af den store Fårgård i Nr. Løgum sogn, Justus Meyer, der i 1845 havde otte tjenestefolk og fem daglejere samt en bødker i sit brød. Læsningen af navnet er ikke helt sikker, men Justus Meyer var i hvert fald medlem af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening.

Fødestedet kendes for to tredjedele af underskriverne. Heraf var den ene halvdel født i Løgumkloster, den anden halvdel i det øvrige Nordslesvig, hovedsagelig i den vestlige del. Kun et par stykker var født uden for landsdelen. Modsat Augustenborg, Gråsten og Nordborg havde indvandring sydfra ingen nævneværdig betydning for hjemmetyskheden i »Kloster«.

Højer flække var stærkere præget af tyskheden end Løgumkloster. Fra flækken og landsognet – som ikke kan adskilles i opgørelsen – findes en adresse fra august 1848 med 136 underskrifter. Desværre er den helt uden erhvervsangivelse eller præcisering af bopæl indenfor Højer sogn, og erhverv og fødested har derfor kun kunnet oplyses i 86 tilfælde. For flækkeerhvervenes vedkommende var sammensætningen: To møllere (en tillige købmand og tobaksfabrikant), 11 handlende af forskellig slags, 35 håndværkere, to gæstgivere, en vognmand, en læge og en natvægter. Blandt håndværkerne skilte farver S. D. Hoeg sig ud med to svende, en lærling og syv tjenestefolk. Tilknytning til landbruget havde 12 gårdejere eller »landmænd« (hvoraf en tillige var hestehandler og en tillige brændevinsbrænder), en gårdmandssøn og en gårdbestyrer samt tre daglejere. Blandt de større gårdejere kan nævnes Carsten Redlef Carstensen, H. C. Todsen på Kiers gård og M. C. Matthiesen, der tillige var brændevinsbrænder. Søens folk var repræsenteret ved en skipper, en sø-

mand samt ved 14 bådførere. Sidstnævnte boede alle i Rudbøl, hvorfra de drev bådfart på Vidåen, navnlig mellem Tønder og Højer.⁴¹

De tysksindede beboere i Højer flække og landsogn var altovervejende nordslesvigere. 50 var født i sognet, 21 i det øvrige Nordslesvig (næsten udelukkende på vesteregnet). Fem var sydslesvigere, tre holstenere, tre tyskere fra syd for Elben og fire rigsdanskere.

Brødremenighedsbyen *Christiansfeld* var en koloni af det verdensomspændende herrnhuter-samfund. Dettets rod fandtes i byen Herrnhut i Sachsen, der var opstået som den første koloni på stifteren, grev Zinzendorfs gods. Den nære forbindelse til moderkolonien, det officielle tyske sprog og mange indbyggers tyske oprindelse gav på forhånd flækken en stærk orientering mod syd, som imidlertid modvirkedes af Brødremenighedens stærke religiøse livsforståelse, der kun tøvende gav rum til et verdsligt, politisk engagement. Dertil kom loyalitetsfølelsen overfor det danske kongehus, som kolonien skyldte sin eksistens. De 27 underskrifter på Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings adresse i december 1849 var ikke overvældende – navnlig ikke, når menighedsledelsens opbakning til den slesvig-holstenske bevægelse siden maj 1848 tages i betragtning. Brødresamfundets dansktalende, menige medlemmer fulgte ikke ledelsens tyske orientering, og resultatet blev menighedens nationale splittelse.⁴²

Adressen blev ikke underskrevet af menighedens præst Ph. Roentgen, men bl.a. af menighedens juridiske rådgiver, postmester C. P. Mygind og af A. R. Nygaard, der var opsynsmand i ynglingehuset. Bortset fra en musiklærer og en apoteker var resten af underskriverne håndværksmestre, -svende eller småfabrikanter, herunder flere konditorer og bagere, der måske har medvirket til at give Christiansfeld dens sekundære berømmelse som honningkagebyen. I alt var der 14 håndværkere blandt underskriverne. Heraf havde de fire bopæl i brødrehuset. I ni tilfælde har det ikke været muligt at identificere underskriverne i folketællingen fra 1845 eller kirkebøgerne.⁴³ Af underskriverne var otte født i Christiansfeld, tre i det øvrige Nordslesvig og syv i Tyskland syd for Elben, mens fødestedet ikke har kunnet oplyses for ni.

Haderslev østeramt

Haderslev østeramt, især Haderslev og Tyrstrup herreder, var traditionelt »landet med de store gårde«. Navnlig da landbruget fra 1830'erne igen fik gode tider, blev de store gårde rammen om en herskabelig kultur, hvor inspirationen til byggeri, boligindretning og levevis hentedes på herregårdene og i byernes velhavende borgerskab.⁴⁴

Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings adresse fra december 1849 fik 109 underskrifter fra Haderslev amts landdistrikter, altovervejende fra øster-

amtet.⁴⁵ Herredsfoged Thomsen anførte på adressen: »Med undtagelse af Christiansfelderne hører underskriverne på denne adresse næsten udelukkende til de større og store gårdejere i dette amt«. En nærmere analyse af underskriverne bekræfter Thomsens udsagn, om end 39 ikke har kunnet genfindes i folketællingerne (1845 mangler for Haderslev herred). Af de sikkert identificerede underskrivere er samtlige enten gårdejere, proprietærer, godsejere, forpagtere eller bestyrere af store gårde. I nær berøring med landbruget stod møller J. R. Tams på Aller mølle. Møller og gårdejer var J. Fr. W. Johannsen på Lundsgård ved Skodborg. To af gårdmændene var tillige brændevinsbrændere, Hinrich Maës i Ørsted og S. C. Fuglsang i Drenderup, og to andre gårdejere tillige kromænd, en tillige smed. Underskriverne havde dermed den samme sociale profil som de lokale medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening; to ud af fem underskrivere genfindes da også på foreningens medlemslister.

Det var langt fra sådan, at alle ejere af de store gårde var slesvig-holstensk sindede, men smågodsejere og proprietærer fyldte meget i den lokale hjemmetykthed, som dermed fik et aristokratisk anstrøg. Blandt underskriverne i 1849 havde 24 landmænd ifølge folketællingerne 10 eller flere medhjælpere (tjenestekarle, tjenestepiger, daglejere, tærskere, kuske, mejerister, mejersker, forvaltere, husjomfruer og stuepiger, huslærere). Den største ejendomsbesidder var godsejer N. H. Lorenzen på Revsø ved Sommersted, der i alt havde 37 folk i sit brød. Derudover kan nævnes Conrad Vogel på Drenderup, Peter Meyer og Jesper Thomsen i Skodborg, S. B. og E. B. Holst i Frørup, C. P. Koch på Mariegård ved Jels, forpagter Feddersen på Vojensgård, forpagter Heinrich Steen på Tåbdrup, N. H. Matzen på Tørninggård, H. C. Momme Petersen på Olufskær, forpagter Ahlefeldt på Brødremenighedens Favervrågård, Math. Magnussen på Hoptrup Hovgård og D. C. E. Thiesen på Sottrupgård ved Stepping. Disse storbrugere gav tonen an og var slesvig-holstenismens kernetropper i østeramtet; tre ud af fire af dem var medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening.

Georg Hanssen anfører i sin statistiske beskrivelse af Haderslev amt fra 1833, at der i kølvandet på landbrugskrisen i 1820'erne indvandrede 25-30 holstenere til østeramtet, mest tidligere godsforvaltere. Her indførte de det holstenske kobbeltbrug, som var egens traditionelle, ekstensive græsningsbrug klart overlegent. De holstenske landmænd dannede et sluttet miljø med egen landboforening, der holdt bibliotek, cirkulerede tidsskrifter og arrangerede møder og fester.⁴⁶ Navnene på flere af de ovennævnte store ejendomsbesiddere tyder på en herkomst i et tysktalende område, og folketællingernes oplysning om fødested bekræfter dette. Halvdelen af dem kom fra Sydslesvig, Holsten eller Tyskland syd for Elben. Vogel på Drenderup var f.eks. fra Hamborg, Maës i Ørsted fra Kiel og E. A. H. Schwerdtfeger i Ødis-Bramdrup fra Lauenborg.

Wolff på Thygesminde ved Stenderup, Paul Danielsen i Nr. Mastrup og S. B. Holst i Frørup var fra Flensborg, mens Colin Ross på Rønhøjgård kom fra Bornhöved og Magnussen på Hoptrup Hovgård fra Stenbjerg i Angel. Også en række forpagtere som Berwald på Barsbøl, Feddersen på Vojensgård og Steen på Tåbdrup kom sydfra.

Dette miljø af landbrugsfagligt og socialt førende proprietærer udøvede en betydelig tiltrækning på ejerne af de mange pænt store bondebrug i det frugtbare østeramt, hvor den stigende velstand gav næring til ambitionerne om en synlig placering i det lokale landbosamfunds top. Denne tiltrækning har sikkert været en medvirkende faktor i mange velaflagte og fremadstræbende gårdmænds hjemmetyske orientering under Treårskrigen. Men også adskillige jævne gårdmænd med 2-3-4 medhjælpere underskrev adressen.

Også blandt de mellemstore og mere jævne gårdmænd var der flere, som var indvandret sydfra, men forholdsvis færre end blandt de største ejendomsbesiddere. Navnlig i Vilstrup sogn var hjemmetyskheden rodfæstet, da det store flertal var født i Nordslesvig. Som helhed må man imidlertid ikke undervurdere indvandringens betydning for hjemmetyskheden i Haderslev østeramt. For de personer, hvor fødestedet har kunnet oplyses, kom godt en fjerdedel sydfra.⁴⁷

Der er ikke identificeret en eneste husmand på Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings adresse. I det udpræget hjemmetyske *Vilstrup sogn* havde den slesvig-holstenske sag dog også tilhængere i dette lag. I november 1848 skrev 10 landbolsmænd (husmænd) sammen med 35 gårdmænd under på en adresse til fællesregeringen.⁴⁸ Der var i Vilstrup sogn 53 gårde af forskellig størrelse, 77 huse med jord og 11 huse uden jord.⁴⁹ To ud af tre gårdmænd i sognet havde dermed sat deres navne på adressen, hvilket var usædvanligt mange for Haderslev østeramt, mens det kun var hver ottende husmand med jord og slet ingen husmænd uden jord. Om det har været social opadstræben, økonomisk afhængighed af de mange hjemmetyske gårdmænd eller andre motiver, der bevægede de 10 landbolsmænd i Vilstrup sogn til at underskrive, kan ikke afgøres.

Løjt sogn

På Løjt land udgjordes landbosamfundets overklasse i første række af de gårdejere, som samtidig var skibsredere eller som yngre havde haft heldet med sig som kaptajner. Søfarten var et vigtigt erhverv på Løjthavøen. Under handelsflådens ekspansion i Aabenraa i den »florissante« periode sidst i 1700-tallet var flere og flere løjtinger blevet inddraget i Aabenraa-søfarten som partsredere, kaptajner, styrmænd eller menige sømænd, og denne involvering fortsatte langt op i 1800-tallet. I 1846/47 var der mindst 18 gårdmænd eller

gårdmandsenker fra Løjt, som havde part i Aabenraa-skibe, og der var i 1845 39 kaptajner eller skipperne i Løjt sogn. I Skovby fandtes en navigationsskole med 22 elever, som uddannede de kommende skibsførere og styrmænd. Hovedparten af de i alt 221 søfolk i 1845 var dog matroser, skibstømrere o.l.⁵⁰

Fra Løjt sogn findes en adresse fra november 1849 til fordel for de tre slesvig-holstenske »fundamentalsætninger« med 28 underskrifter, alle grundbesiddere.⁵¹ Lokalhistorikeren Jes Holdt har identificeret 31 kvinder fra Løjt, som i slutningen af 1848 skrev under på adressen til dronning Viktoria, og i 30 tilfælde har han kunnet anføre fruernes ægtemænd, frøknernes fædre, mødrenes sønner eller søstrenes brødre, i alt 20 mænd, hvoraf to var døde.⁵² Af de tilbageværende 18 figurerede 11 tillige på adressen om fundamentalsætningerne.⁵³ Hjemmetyskheden på Løjt land forekommer dermed ret fasttømret.⁵⁴ Af de i alt 35 mænd, som enten selv havde underskrevet mændenes adresse fra 1849 eller hvis kvinder havde sat deres navne på adressen til dronning Viktoria, var næsten alle gårdmænd, skibsredere eller kaptajner i forskellige kombinationer: 13 var gårdmænd (heraf en bestyrer og to kromænd), 9 var gård ejere og redere eller kaptajner, mens 5 var redere og/eller kaptajner uden egen gård. Af embedsmænd var der to præster og en pensioneret landkrigskommissær. Lavere placeret på sognets sociale rangstige var to toftbolsmænd (husmænd) og en skomager, der tillige var bager. For to har erhvervet ikke kunnet findes.

Svarende til denne sociale struktur var der flest underskrivere i de rige søfartslandsbyer mod syd: Skovby og frem for alt Stollig, Dyrhave og Høgebjerg, mens der var få fra den velstående bondeby Barsmark i øst og fra den store, men fattige Løjt Kirkeby i midten – og slet ingen fra det sandede Bodum og Nørby i vest og nord eller fra bondeøen Barsø.⁵⁵ Nærmest modsat forholdt det sig med den danske bevægelses tilslutning, som kendes fra adressen fra 1848 imod Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. Den fik 365 underskrivere, særlig på Barsø, i Nørby, Bodum, Kirkeby og Skovby. Deres sociale sammensætning var helt forskellig fra hjemmetyskhedens. Ifølge initiativtageren var 70 af underskriverne gårdmænd, 140 husejere, mens resten var »ledige, hvortil regnes styrmænd, matroser, tjenestefolk og lejeinderster«.⁵⁶ Danskheden stod stærkest blandt de jævne gårdmænd, husmændene, de mange tørvearbejdere i moserne ved Bodum, landarbejderne, håndværkerne og de menige søfolk.

Underskriverne på de hjemmetyske adresser var anderledes velaflagte. Blandt dem var Løjt lands rigeste skibsredere. Jacob Bendixen på Stolliggård var den største skibsreder på Løjt land. Han var søn af en skipper og havde selv gjort hele turen igennem fra skibsdreng til kaptajn og partsreder. I 1829 gik han i land og købte Stolliggård, hvor han siden levede sammen med sin hustru, der var en søster til kgl. agent Jørgen Bruhn i Aabenraa, den største skibsreder i

Danmark; selv var Jacob Bendixen en overgang den næststørste. Jørgen Bruhn var født på Strågård i Løjt sogn, som han stadig ejede. En broder var Hans Detlef Bruhn, der var kaptajn og skibsreder og fra 1830 ejer af kancelligodset Høgebjerg. Også han skrev under på adressen. Familierne Bruhn og Bendixen var i borgerlig levevis fuldt på højde med proprietærene i Haderslev østeramt og storkøbmændene i Aabenraa. Deres huse var indrettet efter engelske forbilleder med murede kaminer, skibsbilleder på væggene og en række souvenirs hjembragt fra eksotiske egne i deres kaptajnstid. Tyendeholdet var stort. I 1845 havde Jacob Bendixen en huslærer, to husjomfruer, fire tjenestepiger og fem tjenestekarle på kost.⁵⁷

Blandt de øvrige underskrivere var adskillige med familierelationer til Jacob Bendixen. Kaptajn Boy Bendixen i Stentoft var hans bror, kaptajn Bendix Bendixen hans søn og kaptajn Nis Hohlmann hans svigersøn. Også andre af underskriverne var indbyrdes beslægtede. Samuel Paulsen fra Flensborg var gift med enken til en tredje bror fra Bruhnlægten på Strågård og bestyrede hendes gård Dalholdt. Han var igen svoger til H. P. Jürgensen på Fladsten.⁵⁸ Det var sikkert skibsredernes og de velhavende kaptajners nære tilknytning til det slesvig-holstenske reder-, storkøbmands- og kaptajnsmiljø inde i Aabenraa, som påvirkede dem i tysk retning. Andre underskrivere var meget velhavende gårdejere som Jes Vogt i Løjt Kloster, der købte og solgte flere gårde, Nis Maag i Barsmark, Bendix Holst i Stollig eller H. P. Jürgensen på Fladsten. Selv om de tilsyneladende ikke var involveret i søfarten, har de sikkert følt sig tiltrukket af Bruhn-Bendixen-kredsens sociale status.

Løjt har ofte haft ord for at være lukket land for fremmede. Folketællingernes oplysninger om fødested viser da også, at 24 ud af de 35 hjemmetyske mænd var født på Løjt land, ofte i de samme landsbyer, hvor de boede som voksne. Fire andre kom fra det øvrige Nordslesvig, og det endda ikke langt borte fra, idet to var fra Aabenraa, én fra Hostrupskov og én fra Rise. Fra Holsten og Sydslesvig kom fem, heriblandt gårdejer Bendix Holst i Stollig, der var søn af en godsejer fra Læk, og H. P. Jürgensen, som var flensborger. For to er fødestedet ukendt.

Den vestlige del af Aabenraa amt

Adressen fra november 1849 til fordel for fundamentalsætningerne fik også underskrifter fra den øvrige del af Rise og Sdr. Rangstrup herreder, hvor i alt 34 »grundbesiddere« skrev under.⁵⁹ Heraf var 25 gårdejere. Blandt de største landbrugere var Peter Zoega og stændersuppleant Hieronymus Petersen i Rise, Wilhelm Tretzel i Brunde og Fr. Güntzel på Grønnebækgård, men gennemgående betød de ikke så meget som på Haderslevegn, og i overensstemmelse med ejendomsstrukturen i de to herreder var de fleste underskrivere jævnere

gårdmænd. Nogle af dem havde andre erhverv knyttet til deres landbrug, således ejerne af Røde Kro, Nykro og Hjordkær kro (sidstnævnte tillige brændevinsbrænder), møller Jens Bundesen på Genner Hovgård og teglværksforpagter Peter Matzen på Christiansminde ved Aabenraa. Endvidere skrev en husmænd, en gartner, to landhåndværkere og en aftægtsmand under; fire har ukendt erhverv.

Som på Haderslevegn var der slet ikke så få indvandrede sydfra, mindst 11 og efter navnene at dømme sandsynligvis yderligere 1-2, med andre ord en tredjedel af underskriverne.⁶⁰ Det drejede sig også her hovedsagelig om landmænd fra Holsten og Sydslesvig, som havde købt ejendom, fortrinsvis i Rise og Brunde.

Als Nørre herred

Als Nørre herreds landområder prægedes af mellemstore bondegårde, hvor agerbruget var hovednæringsvej. Franz Andersens adresse til fællesregeringen fra november 1848 opnåede udenfor Nordborg flække og landsogn kun 28 underskrifter i Havnbjerg sogn, før indsamlingen måtte indstilles.⁶¹ Den sociale fordeling var meget alsidig: En møller, 15 gårdejere, fire husmænd, to landhåndværkere og seks landarbejdere. 25 underskrivere var indfødte alsinger.⁶²

Slogs herred

Landbruget i Slogs herred var ikke baseret på agerbruget, for der var ikke meget kornudbytte at hente på Tinglev hedeslettes sandede jorder. Markernes spredte beliggenhed gjorde ej heller et intensivt agerbrug eller mejeribrug hensigtsmæssigt. Velstandens kilde var i stedet engdragene langs de store åløb Arlå, Hvirrlå, Grønå og Sønderå, som ved Tønder løber sammen i Vidåen. Jo længere vestpå i herredet man kom, jo mere betød engene. Græsningen her gjorde Slogs herred til en udpræget kvægavlsegn, der fortrinsvis opdrættede ungvæg og stude til videre opfedning i den sydslesvigske marsk.⁶³ Fra midten af 1840'erne var de rige marskbønder i området mellem Tønder og Husum og tillige i Ejdersted i stort omfang mobiliseret for den slesvig-holstenske sag.⁶⁴ Denne politiske holdning smittede sikkert af på flere bønder fra Slogs herred, når disse mødtes med marskbønderne på kvægmarkederne i Tønder, Husum eller Læk og drak lidkøb med en grog eller flere efter veloverstået handel.

Markedernes store betydning skildrede pastor Kok i Burkal således: »Kvægmarkederne, af hvilke der holdes en utrolig mængde i Tønder og Husum, spiller som følge heraf en overordentlig vigtig rolle i de fleste bønders liv og koster dem både mange penge og megen tid, der kunne anvendes fordelagtigere i hjemmet; men de er nu en gang for dem i det mindre næsten hvad de

olympiske lege var for grækerne og festerne i Jerusalem for jøderne; derfor forsømmer en nogenlunde velhavende mand sjældent noget marked, selv om han hverken har i sinde at købe eller sælge. Markedsdagene benyttes ofte i tidsregningen, og handelens udfald på et marked giver længe efter stof til behagelig underholdning ved selskabelige sammenkomster«. ⁶⁵

Handelen med kreaturer gav klingende mønt. Pengeøkonomien var særlig udbredt i de egne af hertugdømmet Slesvig, hvor kødkvægavlen havde stor betydning for bønderne. Her blev de første sparekasser på landet oprettet. ⁶⁶

Forbindelserne fra Slogs herred til den sydslesvigske marsk var også af administrativ og politisk karakter. Tønder amt omfattede dengang det nordvestligste Sydslesvig med geestherredet Kær, marskherrederne Viding og Bøking samt landskaberne Sild og Østerland-Før på vesterhavsøerne. For bondeembedsmænd som herredsfuldmægtige og sognefogder skabte det kontakter til de udpræget slesvig-holstenske områder. ⁶⁷ Tilsvarende udgjorde Højst, Hostrup og Burkal sogne tillige med bl.a. Højer og Løgumkloster flækker samt Nr. Løgum, Abild og Ubjerg sogne sammen med Kær herred det 7. landvalgdistrikt til den slesvigske stænderforsamling.

Den store adresse fra Slogs herred fra januar 1849 med 254 underskrifter imod Slesvigs adskillelse fra Holsten er desværre ikke bevaret i original. Der findes dog fem andre adresser fra herredet. I oktober 1848 udtalte 84 tillid til den slesvig-holstenske landsforsamling, tre adresser fra december 1848 mod Slesvigs løsrivelse fra Holsten fik 18, 33 og 20 underskrifter, og i februar 1850 beklagede 78 hjemmetyskere Slesvigs triste stilling. ⁶⁸ På de to mindste adresser har adskillige underskrivere anført deres erhverv, mens folketællingen fra 1845 kan give mange af de savnede erhvervsoplysninger for underskriverne på de tre større. ⁶⁹ Lægges navnene fra de fem adresser sammen, kendes erhvervet for 127 personer ud af i alt 164.

Slogs herred havde forholdsvis mange større gårde, hvis ejere hyppigt var at finde blandt underskriverne af de slesvig-holstenske adresser. Det gjaldt brødrene Boy B. og Joh. Fr. Momsen på henholdsvis Store Tønde i Hostrup sogn og Vrågård i Burkal sogn, H. L. A. Burchardi og søn på Grøngård og Ph. Bucka på Vestergård ligeledes i Burkal sogn samt P. A. Claussen på Hedsgård og Th. Sönnichsen på Hajstrupgård i Bylderup sogn. ⁷⁰ Dette miljø omfattede 6% af underskriverne.

Hjemmetyskhedens faste kerne i Slogs herred var de 97 gårdmænd inklusiv nogle gårdmandssønner, som tilsammen udgjorde 76%. Blandt gårdmændene må flere betegnes som storbønder, f.eks. Martin Adolph i Nolde, Jens Petersen Staugaard på Kværnholt, Chr. C. og M. B. Hostrup i Jejsing, David Bargum og Adolph Nissen i Havsted, Cornelius Cornelsen i Ravsted, Hans Hansen i Hyn-ding samt H. A. Lorenzen og Nis P. Nissen i Foverup; socialt var de næppe at skelne fra de ovennævnte ejere af de større gårde. ⁷¹ Det store flertal af

underskriverne var imidlertid de mellemstore og mindre gårdmænd. Seks havde krohold ved siden af landbruget, heraf to tillige brændevinsbrænderi. Blandt de underskrivende gårdmænd var endvidere sognefogderne i Burkal, Bylderup og Tinglev, hvor navnlig den sidste, Hans Hansen fra Eggebæk, var særlig aktiv. Endvidere havde en sandemand skrevet under – samt egnens stænderdeputerede og medlem af den slesvig-holstenske Landsforsamling, Thies Hansen Steenholdt i Ravsted.

Ved siden af gårdmændene synede de andre sociale lag ikke af meget. Af embedsmænd var der en herredsfoged, to præster og to lærere. Sammen med to præstesønner udgjorde de kun 6%. Ellers var der to kådnere (husmænd), to kromænd uden gård, en høker og syv håndværkere (tilsammen 9%) og fire daglejere (3%). Det er vel ikke usandsynligt, at der blandt de 37, hvis erhverv ikke kendes, var forholdsvis flere fra landbosamfundets lavere lag end gårdmænd. Alligevel rækker det ikke ved, at hjemmetyskhedens hovedbasis i Slogs herred var gårdmandsstanden.

Danskhedens sociale forankring i Slogs herred belyses bedst ved en adresse fra Tinglev sogn fra august 1849 med 190 underskrifter. Socialt spændte dens underskrivere meget vidt, fra ejeren af stamparcellen af det tidligere adelige gods Stoltelund og en møller over 67 gårdmænd/landmænd til 42 husmænd, en lærer og 6 »bosiddende« videre til 18 landhåndværkere og handlende, 16 inderster og daglejere og endnu videre til 17 tjenestekarle. 21 havde ukendt erhverv. Adresser fra Tinglev og Bylderup sogne mod Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund fra november 1848 synes at bekræfte danskhedens brede sociale sammensætning.⁷²

I Slogs herred var indvandringens betydning for hjemmetyskheden ringe. Takket være folketællingen fra 1845 kan fødestedet identificeres for 116 af de 164 underskrivere. Heraf var hele 75% født i Slogs herred og 12% i det øvrige Nordslesvig. 11% kom fra Flensborg, det øvrige Sydslesvig eller Holsten, 2% derimod fra kongeriget. Det var de hjemmehørende gårdmænd, der bar hjemmetyskheden i Slogs herred.

Ubjerg sogn

Ubjerg sogn lignede i landøkonomisk henseende Slogs herred med kvægræsning i engene langs åløbene og kvæghandel. Erhverv og fødested kan findes for 34 af de 49 underskrivere på en adresse til den tyske National-

Adressen fra Tinglev sogn dateret den 26. december 1848 og vendt imod Slesvigs adskillelse fra Holsten var modsat de fleste hjemmetyske adresser fra Treårskrigen skrevet på dansk. Den skiller sig desuden ud ved en stedfæstelse af underskriverne på de enkelte landsbyer og ved flere erhvervsangivelser. Landesarchiv Schleswig-Holstein Abt. 63 nr. 1384 I.

forsamling fra august 1848. 21 eller to ud af fem underskrivere var gårdmænd eller gårdmandssønner/brødre. Den mest velhavende var formentlig Carsten Richtsen Petersen Angel på Bjerremark, søn af den fremtrædende købmand og rådmand H. P. Angel i Tønder. Han opførte den endnu bevarede, statelige hovedbygning. Også et par andre gårdmænd synes velaflagte efter stændervalglistens formueopgørelse at dømme.⁷³ Som i Slogs herred var der mange jævne bønder blandt underskriverne. Dertil kom fem kådnere, to håndværkere og endda to daglejere; tilsammen udgjorde disse lag under gårdmændene knap en femtedel af underskriverne. Endelig havde sognepræsten og to skolelærere skrevet under.

Tre ud af fem underskrivere var nordslesvigere, heraf størstedelen født i Ubjerg sogn. En tiendedel kom fra Sydslesvig, nærmere betegnet fra nabosogne i det senere Sydtønder amt. For resten har fødestedet ikke kunnet fastslås, men der er næppe tvivl om, at hjemmetysheden i Ubjerg sogn var mindst lige så rodfæstet i egnen som i Slogs herred.

Lundtoft og Nybøl herreder og godserne på Gråstenegnen

Fra Lundtoft herred, der indtil 1850 hørte under Tønder amt, og fra Nybøl herred, den eneste del af Sønderborg amt, som ikke var besat af dansk militær, sendtes tre adresser til den slesvig-holstenske Landsforsamling og én til statholderskabet. I slutningen af januar 1849 indgik en protest mod Slesvigs adskillelse fra Holsten til Landsforsamlingen, som var undertegnet af syv bondeembedsmænd i Lundtoft herred: To sognefogder, to herredsfuldmægtige, to sandemænd og én landsbyopsynsmand.⁷⁴ Fra Uge sogn sendtes samtidig en lignende adresse undertegnet af præsten, degnen, otte gårdmænd (hvoraf to tillige var kromænd) samt to høkere; alle var indfødte nordslesvigere.⁷⁵ De dansksindede i Uge sogn var socialt mere spredt: 14 gårdmænd, tre kådnere, fem inderster og fem med ukendt erhverv.⁷⁶

I begyndelsen af februar 1849 skrev 167 fra Gråsten-Broager-egnen under imod løsrivelsen fra Holsten, hvoraf de 44 fra Gråsten by er behandlet ovenfor i tilknytning til flækkerne. På denne adresse har næsten alle underskrivere anført deres erhverv.⁷⁷ Den fjerde adresse, som fra Gråsten indsendtes til statholderskabet i januar 1850, er ikke bevaret, men det anførtes, at størstedelen af de 61 underskrivere var »betydelige grundbesiddere«.⁷⁸

Den store adresse fra Gråsten-Broager-egnen afspejlede tildels hertugen af Augustenborgs indflydelse som ejer af de gråstenske godser; blandt underskriverne var hans godsforpagtere P. Holst på Fiskbæk, G. Feddersen på Kiding og Ths. Outzen på Årup. Til samme eksklusive kreds hørte godsejer C. Bachmann på Grøngrøft i Felsted sogn samt godsforpagter H. C. Ohlsen (søn af ejeren) og inspektør Wohlenberg begge på Ladegård i Kværs sogn.

Lavere placeret på godsmiljøets sociale stige var fire forvaltere, fogder og skovfogder.

Broager var det administrative centrum for Nybøl herred, og her havde den konstituerede herreds- og husfoged, den konstituerede tingskriver, amtstjeneren, en skriver og to kopister skrevet under på adressen, ligeledes den tidligere herredsfoged Nicolay Prehn og kgl. skovrider J. F. D. Grotrian. Til disse verdslige embeds- og bestillingsmænd kom præsterne Chr. Damm i Kværs, Chr. Wollesen i Broager, B. P. Godt i Felsted og Jürgen Brag i Adsbøl, hertugens politiske agent. Til samme miljø kan regnes en cand.theol., en dr.phil. og en læge. Blandt underskriverne fandtes derudover seks degne eller lærere, en bommand ved Styrtom og en landmåler i Undelev.

Egnen omkring Nybøl nor og vestsiden af Broagerland var også dengang centret for den nordslesvigske teglværksindustri.⁷⁹ Og den var rigt repræsenteret på adressen med 10 teglværksejere: J. A. Richelsen, G. A. Schlaikier, Philip Hansen, Matz Matzen og sønnen Peter, H. Henningsen, Peter, Chr. N. og Carl W. Meyland, alle fra Egersund, samt H. H. Dithmer fra Rendbjerg. Også en teglværksforvalter i Egersund havde skrevet under. De 10 teglværksejere udgjorde kun omtrent tredjedelen af teglværksejerne i området, men ud fra antallet af tjenestefolk at dømme hørte de til blandt de største.⁸⁰ Derimod figurerede ingen af de mange teglværksarbejdere på underskriftslisterne. Udenfor området var teglbrænder Jürgen Chr. Jürgensen i Stubbæk blandt underskriverne. Også andre industrielle foretagere var tysksindede: Brændevinsbrænder J. C. Ehnstedt i Broager, den initiativrige møller C. H. Clausen sammesteds, møller J. Desler i Egersund, møller D. H. Desler i Dynt, mølleforpagter Chr. Jacobsen på Munkemølle og møller Hans Lautrup på Laksmølle i Ensted sogn.

Den talmæssigt største gruppe blandt hjemmetyskerne på Gråstenegnen var 34 gårdmænd, hvoraf flere benævntes bolsmænd. Til samme gruppe må regnes seks underskrivere, der betegnede sig selv som »landmænd«; heraf var mindst fire gårdmandssønner. Fem andre »landmænd« synes derimod at have haft tilknytning til godser eller ladegårde, formentlig som landvæsenselever eller lignende. Blandt gårdmændene var flere efter antallet af medhjælpere at dømme ejere af store gårde. Heinrich Carstensen Richelsen på Buskmose havde f.eks. i 1845 huslærer, to stuepiger, en kokkepige, en mejerske, to landvæsenselever og 12 landbrugstyender i sit brød. Andre storbønder var Nis August Matzen, Krammark og Claus Clausen, Skeldegård i Broager sogn. I Holbøl sogn fandtes adskillige store gårde, hvor ejerne havde skrevet under: H. N. J. Claussen, Jep og Peter Festersen i Hokkerup, Marcus Dreyer i Rønshoved samt Peter Jepsen og H. M. Nissen i Undelev. Fire gårdejere var tillige kromænd.

På Gråstenegnen kom der slet ikke så få underskrifter fra landbosamfundets jævne sociale lag, nemlig fra fem husmænd, tre kromænd og 13 hånd-

Tabel 26. Erhverv hos underskrivere af adresser på Gråstenegnen 1848-49.⁸¹

Procent	Danske adresser	Tyske adresser
Godsejere, godsforpagtere, godsinspektører	0	5
Godsfunktionærer, landvæsenselever o.l.	0	7
Teglværksejere, -forpagtere, -forvaltere, møllere	3	15
Embedsmænd, lærere, skrivere	0	19
Gårdejere, bolsmænd, landmænd	16	33
Husmænd, husejere	32	4
Håndværkere, høkere, gæstgivere	9	13
Inderster, daglejere	20	0
Tyende	6	0
Skipperne, styrmænd, menige søfolk, fiskere	11	2
Udenfor erhverv, uden angivelse	3	2
I alt	100	100
Antal	325	123

værkere, heraf de fleste i Broager. Også en skipper, en styrmand og en menig sømand langs Flensborg fjord havde underskrevet. Der var den afgørende forskel mellem godsmiljøet, teglværksmiljøet, det almindelige landbomiljø og søfartsmiljøet, at hjemmetyskerne dominerede de to førstnævnte miljøer, mens de kun udgjorde et lille mindretal i de to sidstnævnte. Blandt underskriverne var endelig tre aftægtsmænd.

Den danske bevægelse på Gråstenegnen stod meget stærkt i de brede lag. På adresser fra 1848 og 1849 med tilsammen over 300 underskrifter var den sociale fordeling som vist i tabel 26.

Det var især kådnere og parcellister i Ladegårdskov og Bojskovskov, daglejere og inderster i Broager (formentlig teglværksarbejdere) samt husmænd, håndværkere og søfolk i kystbyerne Sønderhav, Bækken, Sandager og Egernsund, der gav danskhedens dens større sociale bredde end hjemmetyskheden.⁸²

Fødestedsoplysningerne fra folketællingerne viser, at tre femtedele af slesvig-holstenerne i Lundtoft og Nybøl herreder var indfødte nordslesvigere og en lille femtedel sydslesvigere eller holstenerne (sidstnævnte kun få). Halvdelen af de indvandrede fandtes i Broager sogn, mest blandt embedsmænd og håndværkere. For lidt over en femtedel har fødestedet ikke kunnet fastslås. Det gælder flere, som opholdt sig på godser og ladegårde; efter navnene at dømme har en del heraf været indvandrede. Som helhed var indvandringen af ret underordnet betydning for hjemmetyskheden på Gråstenegnen.

Familieforbindelser mellem tysksindede

Listerne over tysksindede fattigskattebetalere, adresseunderskrivere og foreningsmedlemmer giver ofte formodning om slægtsrelationer mellem flere af personerne. En slægtshistorisk analyse af de mange personer er uoverkommelig, men en række eksempler kan belyse familieforbindelser mellem adskillige hjemmetyskere. Det er ikke muligt at isolere denne faktor fra andre miljøbestemte tilskyndelser, men i nogle tilfælde kan det sandsynliggøres, at slægtsrelationerne har haft betydning for den enkeltes nationale stillingtagen. De følgende slægtshistoriske redegørelser er baseret på forskellige opslagsværker, folketællinger og kirkebøger.

Visse slægter fungerede nærmest som hjemmetyske dynastier. Fornemst var, næst efter hertugslægten, den adelige slægt von Krogh. Fra denne godsejer-, officers- og embedsmandsslægt kom adskillige aktive slesvig-holstenere som G. F. von Krogh på Aastrupgård, der var amtsforvalter og husfoged i Haderslev vesteramt, hans søn G. G. F. von Krogh, der var godsforpagter på Billeslund, brorsønnen F. F. S. von Krogh, der var ridefoged i Gram og Haderslev herreder og brorsønnen Wilhelm C. F. von Krogh, der var justitiar på de gråstenske godser. En fjernere slægtning var formentlig toldassistent A. von Krogh i Højer. Til slægten hørte også kongetro helstatsmænd som amtmanden over Tønder amt F. C. von Krogh og den danske hærs sejrherre ved Isted, G. C. von Krogh, der begge var brødre til G. F. von Krogh.

Knap så aristokratisk var den borgerlige familie Holst, der havde rod i Flensborg. Blandt underskriverne på de forskellige adresser finder man tre sønner af godsforpagter Balthasar Holst på Fiskbæk (d. 1835): Godsforpagter H. H. Holst på Gråsten ladegård, godsforpagter Peter Holst på Fiskbæk og teglværksforpagter Theodor Holst i Brunde ved Rødekro. En fætter til de tre var proprietær Erich Balthasar Holst i Frørup. Fjernere beslægtet var proprietær Samuel Bentzen Holst i samme by og gårdejer Bendix Holst i Stollig ved Løjt.

Eksemplerne på brødre blandt underskriverne er temmelig talrige. Her kan nævnes gdr. Nis A. Matzen på gården Krammark på Broagerland, gårdejer og teglværksforpagter Peter Matzen, Christiansminde ved Hjordkær samt teglværksejer Matz Matzen fra Egersund, hvis søn Peter Matzen jr. også var blandt underskriverne. I Hokkerup skrev Jep Andreas Festersen, Hans Nissen Festersen, Thomas Festersen og Peter Festersen under; de var gårdejere eller »landmænd«. Også blandt håndværkere, handlende og kromænd var slesvig-holstenske sympatier særligt udprægede i visse familier, f.eks. i slægten Quitzau fra Løgumkloster. En gren af slægten var bosat i flækken, nemlig de to brødre Peter og Mathias Quitzau og sidstnævntes søn Christopher. Disse tre underskrivere var alle snedkere. Fra en anden gren havde brødrene Jacob

Hansen Quitzau, kromand i Nykro ved Rødekro, og Niels F. Quitzau, købmand i Højer, skrevet under, og det havde tillige sidstnævntes to sønner Chr. og Sam. Nic. Quitzau. Mens der intet overraskende er i hjemmetyske underskrivere i Højer og Løgumkloster, er slægtskabet nok en temmelig sikker forklaring på, at Jacob Hansen Quitzau fra Nykro satte sit navn under en slesvig-holstensk adresse, for han var isoleret i et ellers dansk miljø. Et andet eksempel på dette er gårdejer og kromand Fr. Anthoni Jacobsen i Hjordkær, der som den eneste havde skrevet under i denne landsby. Han havde en bror Jürgen, der var brudt op fra landsbyen og blevet gæstgiver i Aabenraa, hvor også sønnen Johann Jacobsen var købmand; de var begge underskrivere her.

Denne slægt Jacobsen er et eksempel blandt flere på de tætte familierelationer mellem velstående gårdmænd og byfolk, som var hyppige i Nord-slesvig og kan have spillet en rolle for hjemmetyskhedens udbredelse fra by til land.⁸³ Det samme gjaldt familien Jürgensen fra Stubbæk med de fire brødre Jürgen, Christian, Jacob og Boy. Christian Jürgensen var advokat i Tønder, Jürgen Jürgensen i Nibøl og senere i Tønder, Jacob var ejer af Skelbæk teglgård ved Aabenraa og Boy af slægtsgården i Stubbæk. Ud over de fire brødre var Boys søn Jürgen Chr. Jürgensen kendt som tysksindet.⁸⁴ Også for slægten Jürgensen ligger det nær at antage, at det er brødrene i byerne Tønder, Nibøl og Aabenraa, der har påvirket deres slægtninge i Stubbæk i tysk retning.

Der kendes flere eksempler på, at gårdmænd havde brødre i byen. J. C. Göhlmann på Vonsmose i Vilstrup sogn var bror til den aktive garver M. G. Göhlmann i Haderslev. Storbonden P. A. Claussen fra Hedsgård i Bylderup sogn var bror til dr. Friedrich Claussen i Gråsten, og gårdejer C. R. P. Angel på Bjerremark var bror til købmand H. J. P. Angel i Tønder. I disse tre tilfælde var de pågældende gårdmænd selv født i byen; strømmen gik altså begge veje. I alt var en snes af de underskrivende gårdmænd født i en købstad. For deres vedkommende har påvirkningen fra de slesvig-holstenske bymiljøer vel været endnu stærkere end i tilfældene Jacobsen og Jürgensen. Påvirkningen behøvede ikke udelukkende at komme fra familie i byerne. I Kværs sogn skrev gårdejer Asmus Damm på Langelo under sammen med faderen, aftægtsmand Peter Damm og broderen Christian Damm, der var sognets præst. Sidstnævnte havde studeret i Kiel og Göttingen og været leder af en privatskole i Itzehoe, og det er fristende at tro, at det var påvirkninger fra hans tyske studiemiljø, der blev kanaliseret videre til faderen og broderen.

Ledere og aktivister

Som andre politiske bevægelser bestod den slesvig-holstenske af flere niveauer. Nederst var de menige tilhængere, der af og til bekendte deres tyske sindelag, f.eks. ved at underskrive de mange slesvig-holstenske adresser, stemme på

slesvig-holstenske kandidater ved valgene til National- og Landsforsamling, deltagte i folkemøder og andre lejlighedsvis manifestationer. Denne brede basis udgjorde over 2.250 personer, og dens sociale profil og herkomst er skildret ovenfor.

Det andet niveau i den slesvig-holstenske bevægelse var de organiserede tilhængere, som var medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening og borgerforeningerne i byerne. Deres antal kan ikke gøres op præcist. Der savnes medlemsoplysninger for borgerforeningen i Tønder, der var overlappinger mellem foreningerne og endelig kan det diskuteres, om medlemmerne af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening uden for Haderslevvegnen reelt var inddraget i denne organisations arbejde. Et skøn på tilsammen ca. 700 medlemmer er næppe meget ved siden af. Dermed var den slesvig-holstenske bevægelse betydeligt bedre organiseret end den danske; mens over en fjerdedel af de tysksindede var organiserede, var det under tiendedel på dansk side.⁸⁵

Desværre er der kun bevaret medlemslister fra Bürgerverein i Haderslev. Med udgangspunkt i Henrik Fangels undersøgelser sammenlignes de her med byens medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening og samtlige tysksindede fattigskattebetalere – samt medlemmerne af den danske forening Harmonien (tabel 27).

Den sociale sammensætning af foreningerne var stort set den samme før og efter 1848. Den slesvig-holstenske patriotiske Forening havde en lidt bredere profil end Bürgerverein med flere håndværkere og færre embedsmænd, akademikere og købmænd. Denne lille forskel til trods fremstår embedsmænd og akademikere sammen med købmænd, fabrikanter og apotekere i det samlede

Tabel 27. Erhverv hos medlemmer af Bürgerverein og Den slesvig-holstenske patriotiske Forening i Haderslev 1848-50.⁸⁶

Erhverv /stand	Bürgerverein		Den sl-h patriotiske For.		Alle tyske fattigskattebetalere	Harmonien 1849
	1845	Nye 1846-50	1845-47*	1845-51**		
Embedsmænd, akademikere	28,6	24	14,6	19,8	8	4,8
Købmænd, fabrikanter, apotekere	24,9	38	21,0	18,7	12	20,8
Gæstgivere, brændere, møllere	3,7	2	4,8	3,3	3	11,0
Håndværkere: mestre og svende	33,5	30	50,0	47,2	51	43,9
Småhandlende, skippere	1,8	-	-	-	7	6,1
Kommiser, fuldmægtige o.l.	-	-	1,6	3,3	2	2,4
Andre erhverv	7,5	2	3,2	4,4	16 ***	3,7
Uden angivelse af erhverv	-	4	4,8	3,3	2	-
I alt	100	100	100	100	100	100
Antal	161	50	62	91	531	82

* Medlemmer optaget 1845-47

** Do. samt medlemmer optaget 1847-51

*** Heraf 12 % enker og enlige kvinder

Tabel 28. Skattebeløb for den »hårde kerne« blandt tysksindede fattigskattebetalere i Haderslev 1850.⁸⁷

Skat i skilling	2-3	4-6	8-10	12	16	20-24	28-40	1 rd.-	I alt	Antal
»Hårde kerne«	2	2	20	2	7	12	22	32	100	41
Alle tysksindede	26	25	10	7	6	7	8	10	100	531

billede som de bedst organiserede grupper i den slesvig-holstenske bevægelse i Haderslev. Tilsammen udgjorde de en femtedel af de tysksindede fattigskattebetalere, men over halvdelen af medlemmerne i Bürgerverein og over en tredjedel i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Håndværkerne var pænt organiseret i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, hvor de udgjorde halvdelen af medlemmerne, svarende til deres andel af de tysksindede fattigskattebetalere, mens kun hver tredje medlem af Bürgerverein var håndværker.

Sammenlignet med Harmonien var der klart flere embedsmænd og akademikere i de to slesvig-holstenske foreninger. For købmænd, fabrikanter, apotekere og håndværkere var der ikke de store forskelle mellem Harmonien og Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, hvorimod Bürgerverein var mere eksklusiv.

Et halvt hundrede personer var både medlemmer af Bürgerverein og Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, og heraf kan 41 genfindes på sindelags- og skattelisterne. Den procentvise fordeling af denne »hårde kerne« af hjemmetyskheden i Haderslev efter den månedlige fattigskat vises i tabel 28.

De mindre velhavende fattigskattebetalere (2-6 skilling) udgjorde halvdelen af samtlige tysksindede, men kun fire procent af den »hårde kerne«; her udgjorde til gengæld de rigeste (over 28 sk.) halvdelen. Tendensen til, at de tysksindede fattigskattebetalere generelt tilhørte de mere velhavende dele af befolkningen, gjorde sig særlig stærkt gældende blandt de bedst organiserede. Blandt de allerrigeste med mindst 1 rigsdaler i fattigskat kan fra denne aktive kreds nævnes købmændene H. Petersen Frey og Jacob Kieldrup, jernstøber Wolfgang Petersen, maler Chr. Häger, garver Göhlmann, advokat Gottfriedsen, ridefoged F. F. S. von Krogh, herredsfoged C. G. A. Thomsen m.fl.

For alle 41 i den »hårde kerne« af tysksindede fattigskattebetalere i Haderslev kan fødestedet oplyses: 54% kom fra Haderslev by, 12% fra det øvrige Nordslesvig, 12% fra Sydslesvig med Flensborg, 2% fra Holsten, 17% fra Tyskland syd for Elben og 2% fra kongeriget. Dermed kom hele 31% af kernetropperne fra tysktalende eller -sindede områder.

Som nævnt er der ikke bevaret medlemslister fra borgerforeningerne i Aabenraa og Tønder. Fra Tønder findes dog 24 navne på borgerforeningens vedtægter fra oktober 1848. Det var sikkert foreningens stiftere: 10 verdslige og gejstlige embedsmænd, otte apotekere, læger og advokater, fire købmænd, en

møller og en med ukendt erhverv.⁸⁸ Håndværkerne var slet ikke repræsenteret i Tønders Bürgerverein, i hvert fald ikke i begyndelsen, men de havde deres egen Gewerbeverein og var igennem den mobiliseret for den slesvig-holstenske sag.⁸⁹

Det tredje niveau i den slesvig-holstenske bevægelse var aktivisterne. I Haderslev var det medlemmerne af syvmandskomiteen fra martsdagene 1848, bestyrelsesmedlemmerne i Bürgerverein og Den slesvig-holstenske patriotiske Forening og enkelte andre, i alt en 15-20 mænd, som kom fra de liberale erhverv eller var embedsmænd, købmænd eller velstående håndværkere.⁹⁰ Tilsvarende optræder et dusin slesvig-holstenere i Aabenraa som særligt aktive i martsdagene og som medlemmer af borgerforeningens bestyrelse. De kom fra de samme sociale lag som i Haderslev.⁹¹ Fra Sønderborg kendes kun to håndværkere som initiativtagere til adressen fra efteråret 1848, mens en købmand blev anset for fremtrædende af danskerne og arresteret. I Tønder udgik størstedelen af aktiviteten fra købmand J. C. Todsén, men derudover var et dusin borgere aktive i forskellige sammenhænge. En købmand var leder af borgerbevægelsen. Bürgervereins direktører og komitémedlemmer var embedsmænd, købmænd eller udøvere af liberale erhverv. Som medlemmer af de forskellige komitéer for indsamling til sårede slesvig-holstenske soldater kan identificeres en rektor, en lærer, to præster, to købmænd, en boghandler, en kirurg, en gæstgiver og en saddelmagermester – samt deres koner og døtre.⁹²

Forholdene i flækkerne mindede meget om købstæderne. I Nordborg blev en kirurg og en fuldmægtig anset for fremtrædende af danskerne og desårsag arresteret i foråret 1848, mens en gårdejer senere på året tog initiativ til en adresse til hertugen. I Augustenborg udgjorde fire håndværkere og en hofansat deputationen til hertugen i november 1848, men ellers var aktivisterne her ramt af arrestationer og flugt til fastlandet. I Gråsten var hertugens embedsmænd de udfarende. I Løgumkloster blev en læge og en kromand arresteret som aktive slesvig-holstenere i martsdagene, mens birkefogeden flygtede. I Højer stiftede en toldassistent, en læge, en købmand, en farvermester og to gårdejere den lokale filial af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. I Christiansfeld var postmesteren fremtrædende.

Med den sociale profil, som prægede hjemmetyskerne generelt og de organiserede og aktivisterne i særdeleshed, havde den slesvig-holstenske bevægelse et stærkt lederniveau. Mange hjemmetyskere var gode lederemner i kraft af intellektuelle og administrative færdigheder, økonomisk uafhængighed og almenborgerlig anseelse. Her var den slesvig-holstenske bevægelse bedre stillet end den danske, hvor der kun var få akademikere og velhavende byborgere, men det skulle snart vise sig, at folkelige ledere fra det velstående bondesamfund som Hans Krüger og Laurids Skau kunne hamle op med frontfigurerne på slesvig-holstensk side.

Ingen af de to nationale bevægelser kunne pege på én leder som fælles for hele det nordslesvigske område. Derimod fandtes en række lokale ledere. I Haderslev var dr. Marcus den samlende slesvig-holstenske førerskikkelse, når han var på fri fod. I Aabenraa var lederskabet delt mellem en håndfuld radikale aktivister, måske med apoteker Hans Karberg som den første blandt ligemænd. Her betød desuden borgmester Schow mere for den slesvig-holstenske bevægelse end borgmester Kier i Haderslev. I Tønder var den allestedsnærværende købmand J. C. Todsén den ubestridte leder, en udpræget agitatorstype med bredere folkelig appel end dr. Marcus i det mere aristokratiske Haderslev. I Sønderborg ansås købmand J. J. F. Lüders af den danske modpart som hjemmetyskernes leder, men ellers tier kilderne om forholdene her. Blandt flækkerne havde Løgumkloster en slesvig-holstensk lederskikkelse i dr. Roll.

På landet var de slesvig-holstenske ledere stedets honoratiores. Med undtagelse af Vilstrup sogn, hvor sognefoged Knud B. Nissen var den lokale høvding, fandtes der kun et netværk af hjemmetyske ledere i den sydlige del. Her var stænderdeputeret og landsforsamlingsmedlem Thies Hansen Steenholdt i Ravsted den mest fremtrædende. Ellers var lederne de lokale »sognekonger«, proprietærer som brødrene Momsen på Vrågård i Burkal sogn og Store Tønde i Hostrup sogn samt Richelsen på Buskmose i Rinkenæs sogn, storbønder som Boy Jürgensen fra Stubbæk i Ensted sogn, medlem af Landsforsamlingen, og Daniel Hinrichsen i Øster Terp i Bedsted sogn, der var sognefoged ligesom de mere jævne gårdmænd F. P. Hoeck i Burkal, Chr. Hansen i Bylderup og Hans Hansen i Eggebæk i Tinglev sogn.⁹³ De slesvig-holstenske ledere på landet var gennemgående langt fra så aktive som dem i byerne.

Fælles træk

Den slesvig-holstenske bevægelse afspejlede de mange variationer fra egn til egn i Nordslesvigs økonomiske og sociale struktur. Der var hjemmetyskere på Haderslevegnens store gårde, på kaptajnsgårdene på Løjt land, på teglværkerne på Broagerland, i slotsflækken Augustenborg og i Brødremenighedsflækken Christiansfeld, i administrationscentret Haderslev og i søfartsbyen Aabenraa. Uanset om man fokuserer på den ene eller anden egn i Nordslesvig eller på det ene eller andet niveau i bevægelsen, var samfundets førende sociale lag fyldigt repræsenteret. Gottlieb Japsen har som nævnt tilmed kaldt hjemmetyskheden for »en udpræget honoratiores-bevægelse«. Denne karakteristik rummer megen sandhed.

Dannelsesborgereskabet var i alle fire købstæder overrepræsenteret i det slesvig-holstenske parti, særlig blandt de organiserede, aktivisterne og lederne. Især var udøvere af liberale erhverv som læger, apotekere og advokater ud-

farende, ligeledes gymnasielærere. Dertil kom adskillige verdslige embedsmænd og, mere tilbagetrukket, nogle få præster; generelt synes præsternes betydning for hjemmetyskheden i Nordslesvig overdrevet. Akademikernes uddannelse på Kiels universitet og andre tyske universiteter orienterede dem grundlæggende mod syden.

Handels- og industriborgerskabet var ligeledes overrepræsenteret. Også fra dette lag hentede den slesvig-holstenske bevægelse flere af sine aktivister og ledere, men gennemgående forholdt købmænd og fabrikanter sig mere passivt end de lærde. De havde en lokal kundekreds at tage hensyn til og besiddelser, som ikke måtte sættes overstyr. Mange havde økonomiske forbindelser til metropolen Hamborg, og hansebyens holstenske omland var det økonomisk mest dynamiske område i monarkiet. Holsten var i det hele taget moderniseringens spydspids med jernbaner, chauseer og ekspanderende industri. For mange fremadstræbende i handel og industri var det naturligt at lade den økonomiske orientering imod syden følge af en politisk.

Japsens karakteristik rummer imidlertid ikke hele sandheden om hjemmetyskhedens sociale struktur. Vel var håndværkerne og det øvrige småborgerskab i købstæder og flækker blot repræsenteret i den slesvig-holstenske bevægelse i nogenlunde samme forhold som i bybefolkningen som helhed, men takket være sin absolutte størrelse udgjorde dette sociale lag den solide folkelige basis her. I håndværkerstanden var der adskillige organiserede og nogle aktivister, men ingen egentlige ledere. Flertallet nøjedes med at være forholdsvis passive tilhængere. Der var flere faktorer, som påvirkede mange håndværkere i tysk retning. Økonomisk afhængighed af slesvig-holstenske borgere og det hertugelige hof kunne lige så vel som social opadstræben og hengivenhed for hertugslægten bevirke en hjemmetysk orientering, og dertil kom standens særlige tradition for at gå på valsen i Tyskland og en betydelig indvandring af tysktalende håndværkere.⁹⁴

Underklassen i byerne var nærmest fraværende blandt hjemmetyskerne, måske bortset fra nogle kommissar og håndværkssvende. Arbejdere, daglejere, menige søfolk og skibstømrere var der så godt som ingen af. Den slesvig-holstenske bevægelse havde øjensynligt intet at byde disse lag af befolkningen, og der kan omvendt heller ikke konstateres nogen større interesse fra de ledende slesvig-holstenere for dem.

Derimod havde den danske bevægelse et solidt greb om byernes underklasse, i hvert fald i Aabenraa og Haderslev, og særlig i miljøer med tilknytning til søfart og skibsbyggeri. Blandt håndværkerne og de øvrige småborgere stod den danske bevægelse i disse byer og i Sønderborg ikke tilbage for den slesvig-holstenske. Også blandt købmænd og fabrikanter var der dansksindede, men det slesvig-holstenske overtag blandt de mest besiddende var solidt både i Aabenraa og Haderslev, og i Tønder var det knusende. Blandt dannelses-

borgerne stod danskheden endnu svagere. Danskhedens sociale tyngdepunkt i byerne lå klart lavere end hjemmetyskhedens.

Også for landområderne er der meget sandt i Japsens karakteristik af den slesvig-holstenske bevægelse. I landbosamfundets overklasse var der mange slesvig-holstenere blandt godsejere, proprietærer, godsforpagtere og godsinspektører. I dette aristokratiske miljø med en del indbyrdes slægtsrelationer vejede indvandrede proprietærer fra Holsten, Angel og købstæderne godt til sammen med hertugen af Augustenborgs højere godsfunktionærer og godsejervenner på Gråstenegnen. Men også indfødte nordslesvigske storbønder sluttede sig i ret stort tal til den slesvig-holstenske bevægelse, først og fremmest i den sydlige del. Lokale »sognekonger« havde som sognefogder eller i kraft af lignende hverv nære kontakter til embedsmændene. Embedsmændenes betydning ses også af et par adresser, hvor de stod i spidsen fulgt af bønderne og eventuelle andre underskrivere.

Adskillige hjemmetyskere på landet var involveret i den borgerlige økonomi gennem forskellige former for »Nebengeschäft« til deres landbrug. Det var skibsredere og kaptajner på Løjt land, teglbrændere ved Flensborg fjord og andre steder, møllere og brændevinsbrændere. Som i byerne var tidens entreprenørtyper gerne at finde i den slesvig-holstenske bevægelse. Også blandt kromændene var der mange hjemmetyskere, alene i den sydlige del en snes stykker. Snarere end beundringen for tysk ølbryggerkunst var det deres rolle i cirkulationen, først og fremmest kvæghandlen, som trak deres opmærksomhed imod syd. Sammenligner man kortet over kvæghandel og sparekasser med hjemmetyskhedens udbredelse, spores en sammenhæng mellem udviklet pengeøkonomi og slesvig-holstenske sympatier bl.a. i Løjt, på Gråstenegnen og Broagerland, i Løgunkloster og på Tønderengen. Hertil svarede, at flere ledende slesvig-holstenere som tidligere nævnt engagerede sig i sparekassedannelsen.

Hjemmetyskhedens betydelige udbredelse i landbosamfundets overklasse svarede til, at den slesvig-holstenske bevægelse generelt havde en pæn tilslutning i områder med en udpræget social differentiering. Det gjaldt i de store gårdes land i Haderslev østeramt med de mange proprietærer og en stor daglejerklasse, mens der nærmest ingen hjemmetyskhed var i det socialt ensartede Haderslev vesteramt med de mange jævnt velstillede gårdmænd. Det gjaldt på Løjt land med de rige redere og kaptajner og de mange fattige søfolk og landarbejdere, mindre i de mere socialt udjævnede vestlige dele af Aabenraa amt. Det gjaldt på Broagerland med velhavende teglværksejere og dårligt stillede teglværksarbejdere, og det gjaldt på de gråstenske godser, meget mindre i det øvrige Sundeved med de mange mellemstore bønder.

Men heller ikke på landet rækker Japsens karakteristik af hjemmetyskheden som en honoratioresbevægelse til et fuldstændigt signalement. Jo længere mod

syd og navnlig mod sydvest, man kom i landsdelen, jo flere jævne gårdejere var der i den slesvig-holstenske bevægelse. Hertil var der flere grunde. Familieforbindelser til de udprægede slesvig-holstenske lag i byerne betød noget. Landbosamfundets overklasse udøvede en betydelig tiltrækning på de socialt opadstræbende; godsejere og proprietærer var foregangsmænd indenfor agerbrug og mejeribrug, særlig de sydfra kommende. For de mange fedekvæg-opdrættere i Højer, Tønder og Slogs herreder var orienteringen imod syd en given ting. På de mange markeder solgte de deres magerkvæg til handelsmænd eller landmænd, som førte det til videre opfedning i den sydslesvigske marsk.

Husmændene, landhåndværkerne og det egentlige landproletariat af inderster, daglejere og tjenestefolk forekommer kun sporadisk som underskrivere på de slesvig-holstenske adresser og da hyppigst på steder, hvor hjemmetyskheden blandt gårdmændene var massiv som f.eks. i Vilstrup og Ubjerg sogne. Intetsteds bar de sociale grupper under gårdmandsstanden den slesvig-holstenske bevægelse. Mønstrer fra byerne med et ringe hjemmetysk, men et stærkt dansk greb om underklassen genfindes i landområderne bortset fra den sydvestligste del. Danskhedens kernetropper var dog de fleste steder gårdmændene.

Tilslutningen til den danske bevægelse i underklassen var såvel i byerne som på landet en nyskabning i kølvandet på den slesvig-holstenske opstand. Det samme gælder generelt det meste af dens øvrige tilslutning i byerne. 1848 betød med andre ord en væsentlig udvidelse af danskhedens sociale basis. Derimod gav opstanden ikke hjemmetyskheden indgang i nye sociale grupper, om end den i Aabenraa genvandt en del af den tilslutning blandt håndværkerne, som var gået tabt i 1840'erne.⁹⁵

De to nationale bevægelser forskellige sociale tyngdepunkter gav undertiden anledning til en vis mereværdsfølelse blandt hjemmetyskerne. Typisk er i denne henseende en adresse fra Løgumkloster-Ravstedegnen til Nationalforsamlingen i Frankfurt, hvor det om en samtidig dansk adresse til Nationalforsamlingen hed: »Om end det nu også her længe har været kendt, hvor lidet samvittighedsfuld man er såvel med underskrifternes art som med deres udvælgelse, idet man ikke har skyet at opnå dem med trusler og foregøglinger af enhver art, såvel som med underskrifter fra tugthusfanger, fattigkasselumner, børn, indvandrede danskere, tjenestefolk etc. etc., overhovedet nærer forkærlighed for den mindst intelligente klasse, så behøver dette ikke at være tilfældet i Frankfurt og London«. ⁹⁶

Indvandringen havde også betydning for hjemmetyskheden selv. Den var væsentlig i købstæder og flækker, men temmelig underordnet på landet, bortset fra ejerne og forpagterne af de store gårde på Haderslevengen. Selv om der var forholdsvis flere indvandrede sydfra blandt de bedst organiserede,

aktivisterne og lederne, var indvandringen en faktor af sekundær betydning. Den rokker således ikke ved berettigelsen af den nye betegnelse, som de dansksindede nordslesvigere hæftede på deres tysksindede naboer i 1848 – hjemmetyskere.

Den slesvig-holstenske bevægelses sociale forankring i Sydslesvig

Adresserne fra 1848/49 mod Slesvigs adskillelse fra Holsten giver undertiden oplysninger om den slesvig-holstenske bevægelses sociale basis i Sydslesvig.⁹⁷ Fra købstæder og flækker findes lister med erhvervsangivelser fra Flensborg, Slesvig, Kappel og Arnæs. I disse byer tegnede købmænd, skibsredere, mæglere og agenter sig sammen med de industridrivende for 13% af underskrifterne. Den største gruppe var håndværkerne med 50%. Gæstgivere, høkere og vognmænd udgjorde 4%. Embedsmænd, akademikere og lærere omfattede 11%, skipperne og styrmænd 8%, bogholdere og tilsvarende 2%, kommissær 3%. Fra den store underklasse af menige sømænd, fiskere, ufaglærte arbejdere og tjenestefolk kom kun 9% af underskriverne. Selv om det var noget flere end i Nordslesvig, var der ikke nogen afgørende forskel i de sociale gruppers tilslutning til den slesvig-holstenske sag i byerne nord og syd for den nuværende grænse – den kom overvejende fra over- og middelklassen. I Flensborg hældede underklassen, i det omfang den var nationalt engageret, udpræget til dansk side.

På landet var forskellene mellem Nord- og Sydslesvig mærkbart større. På østkysten udgjorde husmænd, landhåndværkere og landarbejdere flertallet af underskriverne på de slesvig-holstenske adresser i tre sogne i Angel: 55% i Kværn, 60% i Borne og 65% i Tumby – og hele 83% i Dänischwohld med de mange godser. Omvendt dannede gårdmændene en kompakt majoritet i Witzwort og Koldenbüttel i det socialt polariserede Ejdersted samt i Adelby ved Flensborg. Også i Sørup og Stenbjerg i Angel dominerede gårdmændene. Sådanne store forskelle fra egn til egn kendes også fra den danske bevægelse i Nordslesvig. Lægges tallene fra de ovennævnte sydslesvigske landdistrikter sammen, udgjorde godsejere og møllere 2% af slesvig-holstenerne, præster, lærere og andre embedsmænd 3%, gård- og landmænd 38%, husmænd 27%, handlende og gæstgivere 2%, landhåndværkere 9%, landarbejdere 17% og aftægtsmænd 2%. Den slesvig-holstenske bevægelse havde her en betydelig større social bredde i end i Nordslesvig. Den større tilslutning til den slesvig-holstenske sag i Sydslesvig (fraregnet Flensborg og omegn) skyldtes derfor, at den som den danske bevægelse i Nordslesvig formåede at mobilisere ikke alene over- og middelklassen, men også en betydelig del af underklassen. Bedst lykkedes det med de sociale lag under gårdmandsstanden på landet, mens det kneb mere i byerne.

I Sydslesvig fandtes som i Nordslesvig en sammenhæng mellem social differentiering og pengeøkonomi på den ene side og tilslutningen til den slesvig-holstenske bevægelse på den anden. Her fandt den slesvig-holstenske sag stor tilslutning i de frugtbare marsk- og geestrandsområder i den sydlige del af Tønder amt, i Bredsted amt, i Ejdersted og i Stapelholm. Det var områder med store sociale forskelle mellem de velhavende, markedsorienterede og borgerliggjorte marskbønder og det store jordløse landproletariat. Den tidligere nævnte sammenhæng mellem tilslutning til slesvig-holstenismen, tidlig dannelse af sparekasser og fedekvæggræsning var særlig tydelig her. Stærkere var den sociale polarisering mellem godsejere og bønder i Dänischwohld og Svansen, hvor tilslutningen til den slesvig-holstenske sag var mindre. På de frugtbare jorder på Femern og i Angel var der også betydelige sociale forskelle mellem de velbeslåede, borgerliggjorte gårdejere og den hastigt voksende befolkning af husmænd og landarbejdere. I det nordlige Angel fulgte de nationale skillelinjer flere steder den sociale kløft, således at gårdmændene var slesvig-holstenerne, mens husmænd, landhåndværkere og landarbejdere var dansksindede. Derimod havde den slesvig-holstenske bevægelse ringe tilslutning i de magre hedeområder i den midterste del af Sydslesvig, hvor bondestanden kun i begrænset grad var påvirket af de moderne forbrugsvaner og hvor de sociale forhold var mere udjævnede. Den slesvig-holstenske bevægelse trivedes med andre ord bedst, hvor der var pengeøkonomi og velstand blandt bønderne og synlig, men ikke ekstrem forskel på folk.

Andre nationalbevægelers sociale basis i første halvdel af det 19. århundrede

Der foreligger flere undersøgelser af de europæiske nationalbevægelers sociale basis i 1840'erne. Nogle beror på almindelige indtryk, mens andre hviler på kvantitative undersøgelser af foreningsmedlemmer, tidsskriftabonnenter o.l. Det sidste er ikke i sig selv nogen garanti for kvaliteten. Der skelnes sjældent mellem bevægelsernes forskellige lag af ledere, aktivister, organiserede og løsere tilknyttede proselytter, og ofte hviler udsagnene på et tyndt talmateriale, eller det er tvivlsomt, om opgørelserne overhovedet er dækkende for den pågældende nationale bevægelse. Det følgende forsøg på at beskrive de sociale profiler sammenfatter hovedtrækkene for de nationale bevægelser, hvorom der er nogenlunde sikker viden.

I *Tysklands* tillægges akademikerne, navnlig professorerne, traditionelt en førende rolle i nationalbevægelsen. Den tyske Nationalforsamling betegnes ofte som et »Professorenparlament«. Uden tvivl udgjorde den akademiske verden et særligt tysk fællesskab mellem universiteterne henover de mange enkeltstats grænser, men også andre sociale grupper havde fællestyske

orienteringspunkter. Den tyske toldforening og det stadig tættere net af jernbaner skabte allerede fra 1840'erne et fællestysk økonomisk rum for den ekspanderende industris varer på tværs af den politiske opdeling. Håndværkerne bevægede sig traditionelt mellem enkeltstaterne, når de i deres unge år søgte arbejde som lærlinge og svende. Dieter Düdings analyser af sanger- og turnerbevægelsernes sociale basis i 1840'erne viser i overensstemmelse hermed, at det ikke kun var fra dannelsesborgerskabet, men nok så meget fra handels- og småborgerskabet, at medlemmerne kom. I sangerforeningerne dannede købmænd og kommisser, fabrikanter og håndværkere som nævnt lige så stor en gruppe som akademikere, studenter, embedsmænd, funktionærer og skolelærere; dertil kom musikerne. I turnerforeningerne udgjorde tilsvarende handlende, håndværkere og fabrikanter groft taget den ene halvdel, akademikere, studenter, embedsmænd, funktionærer, lærere, kunstnere o.l. den anden – om end med en del lokale variationer. Fælles for begge foreningstyper var det nærmest totale fravær af arbejdere og bønder. Bønderne var med undtagelse af grænseområderne fremmede for enhedsbevægelsen; de var endnu bundet til den snævre hjemstavn og loyale mod enkeltstatsdynastierne. Også adelen orienterede sig for det meste efter de historiske landskaber og fyrstehusene.⁹⁸

Polen var endnu ved midten af det 19. århundrede et udpræget landbrugsland. Den preussiske del fungerede som et kornkammer for den voksende tyske befolkning. Landbruget var præget af de overleverede feudale strukturer; de mange polske småbønder var endnu fæstere. Den talrige polske szlachta dominerede helt frem til 1860'erne den polske nationalbevægelse. Den var tøvende over for landboreformer, og dens projekt var mere at genoprette den tabte polske »adelsnation« end at skabe en moderne polsk »folkenation«. Adelen indflydelse var imidlertid aftagende, bl.a. på grund af dens manglende evne til omlægninger af godsdriften. I første omgang gav szlachta'ens tilbagegang plads i nationalbevægelsen til den polske intelligentsia, især de katolske præster. En moderne polsk middelklasse voksede først fra 1880'erne frem i byerne, hvor den anfægtede tyskernes og jødernes traditionelt dominerende stilling i handel og håndværk og engagerede sig i den polske nationalbevægelse. Bønder og arbejdere kom tidligst til at spille en hovedrolle efter århundredskiftet.⁹⁹

Irland var ligesom Polen et udpræget agrart samfund med en perifær, nærmest kolonial status i forhold til England, hvor landets rolle var at levere landbrugsprodukter til de store engelske industribyer. Kun i det nordøstlige Ulster fandtes der omkring Belfast lidt industri. Det irske landbrug var som det polske kendetegnet af stor social polarisering mellem de mange afhængige småbønder og godsejerne. Her bestod godsejerklassen altovervejende af indvandrede englændere. Den irske bondestands levevilkår var i 1840'erne katastrofale på grund af overbefolkning og kartoffelsyge. Hungersnøden kostede

mange livet og tvang endnu flere til udvandring. Befolkningsstilbagegangen gav imidlertid de tilbageblevne et bedre eksistensgrundlag.

Den irske nationalbevægelse karakteriseres ofte som »en af byborgerskabet og det katolske præsteskab ledet bevægelse af forpagtere, selvejerbønder og landarbejdere« vendt imod den engelsk-protestantiske godsejeroverklasse og dennes støtter blandt godsforvaltere, embedsmænd og militære. Bøndernes deltagelse begyndte, da O'Connell med hjælp fra de katolske præster indledte sin agitation blandt landboerne i 1830'erne, men fuldt inddraget blev landbefolkningen først i slutningen af 1870'erne, da Home-Rule-bevægelsen tog bøndernes krav om selveje og andre sociale reformer med i sit nationale program. De store konstitutionelle organisationer blev hovedsagelig ledet og inspireret af advokater, journalister, læger, købmænd, gæstgivere og avisudgivere fra Dublin og andre byer, tildels også af den beskedne katolske del af landadelen, mens bønderne ingen ledende rolle spillede. Lokalt udgjordes lederkorpset mest af de katolske præster; her havde selvejerbønder, forpagtere og landarbejdere undtagelsesvis del i ledelsen. De hemmelige og tildels terroristiske selskaber, som også er typiske for den irske nationalbevægelse, samlede især støtte i de laveste lag. Nationalbevægelsen var stærkest i den østlige, midterste og sydlige del af Irland, hvor bønderne producerede til det engelske marked, mens den vestlige del med et landbrug stærkt præget af »subsistence farming« var mere passiv. Den nordlige del, Ulster, var halvt protestantisk og derfor mere knyttet til England.¹⁰⁰

I modsætning til Polen og Irland var *Tjekkiet*, navnlig i Böhmen, mere økonomisk udviklet end den politisk dominerende magt, d.v.s. industri, håndværk og handel havde større betydning for samfundsøkonomien end i Østrig. Indtil 1860'erne var industrien mest koncentreret i de tysktalende områder mod nord og vest. Den tjekkiske nationalbevægelse stod stærkest i de kornproducerende egne, der stødte op hertil, først og fremmest i byerne. I de vestlige og sydvestlige dele af Böhmen var den tjekkiske nationale aktivitet mere spredt, og i den sydlige og sydøstlige del var den decideret svag. I sine kerneområder havde den tjekkiske nationalbevægelse en bred social profil med mange handlende og håndværkere. Også udøvere af liberale erhverv, studerende, lærere og embedsmænd var fyldigt repræsenteret. De katolske præster spillede i perioden frem til 1848 en central, om end aftagende rolle. Det var med andre ord dannelses- og småborgerskabet, som dominerede den tidlige tjekkiske nationalbevægelse. Adelige var der kun få af. Det samme gjaldt arbejderne, der først fik betydning fra århundredskiftet, hvor der dannedes et særlig tjekkisk arbejderparti. Bøndernes repræsentation er vanskeligere at bestemme. Miroslav Hroch tillægger bønderne en voksende betydning fra 1846/47 og navnlig under revolutionen. Den synes dog overvurderet. I de sidste år før 1848 udgjorde bønderne ganske rigtigt en stærkt voksende del af

bidragyderne til en organisation, der udbredte religiøs litteratur på tjekkisk, men det taler nok så meget for et religiøst som for et nationalt engagement. Bøndernes interesse for det tjekkiske nationale tidsskrift og den tjekkiske kulturelle organisation var i hvert fald meget beskedne. I 1848 svandt tilsvarende bøndernes interesse for den tjekkiske sag mærkbart, da den østrigske regering efter den tjekkiske opstand i juni imødekom bøndernes krav og afskaffede hoveriet. En tjekkisk adressebevægelse fra februar-marts 1849 fik til gengæld nogen støtte på landet.¹⁰¹

Finland var i den første halvdel af 1800-tallet et forholdsvis underudviklet land med meget lidt industri, en lille udenrigshandel og en stor landbrugssektor. Navnlig det indre Finland var tilbagestående og landbruget præget af selvforsyning. Den mere frugtbare sydvestlige del (sydvest for linjen Bjørneborg-Tammerfors-Helsingfors-Viborg) var lidt mere påvirket af moderniseringen; her fandtes den spæde industri med savværker, hammerværker, glasfabrikker og væverier. Det var også her, den finske nationale bevægelse fandt størst tilslutning. I sin sociale struktur mindede den finske nationalbevægelse noget om den tjekkiske. Præster, verdslige embedsmænd, udøvere af liberale erhverv og i vidt omfang også lærere og studerende var fremtrædende som nationale pionérer. Den finske økonomis daværende beskedne udvikling taget i betragtning var interessen hos fabrikanter, handlende og håndværkere ikke ubetydelig. Arbejdere var der stort set ingen af blandt de nationale foregangsmænd. Bevægelsens mest aktive kerne bestod altovervejende af akademikerne. Bønderne var landets største sociale gruppe, og hovedparten af dem var selvejere, men først efter 1860 tog de del i den nationalpolitiske strid. Når bønder i midten af 1840'erne rejste ønske om finske versioner af myndighedernes svensksprogede afgørelser, var det et praktisk begrundet krav uden videregående nationalpolitiske målsætninger.¹⁰²

I *Norge* var det i første halvdel af det 19. århundrede endnu mest embedsmænd, officerer, præster, købmænd, studenter, lærere og liberale erhvervsudøvere, som støttede det nationalromantiske projekt med at fornorske nordmændene, mens bønderne altovervejende var passive og mere engageret i interessemotiveret bondepolitik. Den største tilslutning til den nationale bevægelse fandtes i Østlandet nær hovedstaden Oslo.¹⁰³ Den *islandske nationalbevægelse* kunne støtte sig på landets egen politiske elite af storbønder, lokalembedsmænd og de få akademikere. Bred folkelig opbakning forudsatte en mobilisering af jævne bønder og fiskere, som først kom i stand, da det primitive islandske landbrug fra århundredets slutning forandredes med øget markedsproduktion og eksport.¹⁰⁴

Bortset fra Polen var det fælles for samtlige her nævnte nationale bevægelser, at adelen, det gamle samfunds elite, ingen nævneværdig betydning havde. I den slesvig-holstenske bevægelse var der vel nok et mindre antal adelige, men

de spillede en underordnet rolle. I den danske bevægelse var der ingen. I den anden ende af den sociale skala, blandt arbejdere i by og på land, var tilslutningen til de nationale bevægelser nærmest lig nul. Her faldt den slesvig-holstenske bevægelse stort set ind i det almindelige mønster, mens den danske bevægelse skilte sig ud med adskillige tilhængere i underklassen. De var imidlertid som regel henvist til en passiv rolle og var kun undtagelsesvis medlem af de danske foreninger. Det kan ikke afvises, at der var arbejdere i en lignende tilbageholdt position i nogle af de andre nationale bevægelser; de her benyttede undersøgelser sigter alene mod de aktive nationale pionerer. Forklaringen på arbejdernes ringe deltagelse skal givetvis søges i deres manglende overskud af penge og tid til nationalpolitisk aktivitet og i de andre lags modvilje mod eller ringe interesse for at inddrage dem.

Borgerskabet var engageret i de fleste nationalbevægelser, om end betydningen af dets forskellige fraktioner varierede stærkt. Dannelsesborgerskabet indtog en rolle som ledere og igangsættere i flere bevægelser. Mest iøjnefaldende var den i områder med eget universitet. Den tyske nationalbevægelse havde generelt en vigtig basis i de tyske universiteter, den slesvig-holstenske som nævnt i universitetet i Kiel. Bevægelsen for den norske kulturs nationalisering blev båret af embedsmænd og andre akademikere udgået fra universitetet i Oslo, og fennomanerne havde en vigtig basis i universitetet i Helsingfors, hvortil det var flyttet fra det mere svenskprægede Åbo i slutningen af 1820'erne. Mindst betød akademikere i den danske bevægelse i Nordslesvig og hos islændingene. Blandt akademikere var advokaterne særlig fremtrædende; de var ikke som embedsmændene bundet til det etablerede styre, og ligesom humanister var prædisponerede til at beskæftige sig med kultur, historie og sprog, var advokaterne som jurister interesserede i forfatning og lovgivning og dertil vant til at repræsentere andres interesser. Andre aktive og ledende grupper fra dannelsesborgerskabet var læger, apotekere, redaktører og avisudgivere. Præster udgjorde et vigtigt element i de nationale bevægelser, hvor tilhængerne religiøst adskilte sig fra den dominerende magt, først og fremmest i Irland og Polen. Præsternes ledende rolle lå især på det lokale plan som både religiøse og nationale hyrder for sognehjorden. Deres naturlige interesse i at forkynde evangeliet på folkesproget var formentlig grunden til deres deltagelse i den tjekkiske og finske nationalbevægelse.

Fabrikanter, købmænd og håndværkere tog tidligt aktivt del i det nationale arbejde hos tyskerne, herunder hos slesvig-holstenerne, og hos tjekkerne samt tillige hos irerne og finnerne, hvor disse borgerlige lags betydning i samfundet dog var mindre. I den danske bevægelse kom tilslutningen mere fra småborgerskabet end fra borgerskabet.

Selvom de fleste af de her behandlede samfund overvejende var agrare, betød bønderne i det 19. århundredes første halvdel gennemgående endnu lidt

i de nationale bevægelser. Mindst var deres betydning i den polske nationalbevægelse – med katastrofale følger for den polske opstandstradition. I den irske var bøndernes vægt større eller i hvert fald voksende, og tildels også i den tjekkiske. De nationale bevægelser i den dansk-tyske grænseregion skilte sig ud ved et stærkt og tidligt islæt af bønder. Det var mest udpræget i den danske bevægelse, hvor flere af de ledende tilhørte bondestanden, men det var også betydeligt i den slesvig-holstenske bevægelse, om end denne i lighed med den tyske nationalbevægelse generelt stod stærkest i byerne og de fleste af dens ledere var byfolk. Bøndernes forholdsvis store nationale engagement i hertugdømmerne skyldtes områdernes lange tradition for bondefrihed og de almindeligt velstående bønders valgret til stænderforsamlingerne. Set i en europæisk sammenhæng var hertugdømmernes (og Danmarks) bondebrug temmelig store, undtaget som de var fra den arvedeling, der mange steder betød opsplitning i stadig mindre og mindre brugsenheder.

Fokuseres på forholdet mellem ledelse og massebasis i de nationale bevægelser, savnede den polske nationalbevægelse tydeligvis endnu i 1800-tallets første halvdel et folkeligt grundlag, mens irerne og finnerne omvendt havde en temmelig smal elite, da samfundene var præget af henholdsvis den engelske og den svenske overklasse. Endnu vanskeligere stillet var i den henseende de nationale bevægelser i Estland og Letland, der politisk var under russisk og kulturelt under tysk dominans. Det var en vigtig grund til, at de knap nok kom på tegnebrættet før efter 1850 og da navnlig fik folkeskolelærere som ledere.¹⁰⁵ Den samme tendens til, at de næste lag i pyramiden trådte til som ledere, hvis eliten i periferien bekendte sig til en anden nationalitet, kendes fra Nord-slesvigs danske bevægelse. Her blev uddannelsen af kommende nationale ledere et særligt projekt med oprettelsen af folkehøjskolen i Rødding for unge mænd fra bondestanden. I Nordslesvig støttede den lokale akademiske elite overvejende den slesvig-holstenske bevægelse. Til gengæld havde denne ikke den danske bevægelses opbakning i de laveste sociale lag, men den slesvig-holstenske sag stod stærkt blandt mange borgere og småborgere i byerne og blandt bønderne i den sydlige del. Af de her nævnte nationalbevægelser var den slesvig-holstenske ligesom den tyske nationalbevægelse i øvrigt nærmest ved at have en komplet social struktur. Eneste problem var, at den i Nord-slesvig ikke på samme måde som i Sydslesvig fik tilslutning fra underklassen. Det var i sig selv ikke alvorligt, men kunne blive det, hvis den danske bevægelse kunne fastholde og udbygge sin position her.

24. Sammenfatning 1848-1850

Den slesvig-holstenske opstand i marts 1848 var et forsøg på at udnytte de revolutionære tilstande i Europa til at gennemføre en statsdannelse i ét hug. I løbet af foråret og sommeren 1848 realiseredes i ly af de preussiske bajonetter hovedparten af de krav, som den slesvig-holstenske bevægelse i det foregående tiår havde fremsat i petitioner til stænderforsamlingen, i presse og pjecer, på folkemøder etc. Det begyndte den 24. marts 1848 med dannelsen af en provisorisk regering i Kiel fælles for begge hertugdømmer og oprettelsen af en slesvig-holstensk hær, fortsatte i april med foreningen af de slesvigske og holstenske stænder, som i august erstattedes af den grundlovgivende Landsforsamling, der den 15. september 1848 satte kronen på værket med vedtagelsen af den slesvig-holstenske statsgrundlov. Bestræbelserne på at få Slesvig optaget i Det tyske Forbund mislykkedes, men hertugdømmets voksne mænd fik alligevel mulighed for at vælge repræsentanter til den nye tyske Nationalforsamling i Frankfurt.

Den slesvig-holstenske statsdannelse blev bragt til standsning af fællesregeringen oktober 1848-april 1849 og rullet tilbage af den dansk-tysk-britiske bestyrelseskommission august 1849-juli 1850 – i det mindste i Nordslesvig, hvor kommissionen kunne hævde sin magt på grundlag af de svensk-norske og danske tropper. Fra sensommeren 1849 var hjemmetyskerne reelt koblet af den slesvig-holstenske revolution, bortset fra Tønder by og Ubjerg sogn, der lå i den del af Slesvig, som blev besat af preussiske soldater og hvor kommissionens autoritet hurtigt smuldrede.

Tilslutningen til den slesvig-holstenske revolution var i Nordslesvig først og fremmest en sag for de yngre, radikale tysksindede i byerne, mens »gammel-slesvig-holstenerne« tøvede. De radikale oprettede allerede før den slesvig-holstenske opstand væbnede sikkerhedsvagter i Aabenraa og Tønder. De fik de to byer til at anerkende den provisoriske regering, mens deres forsøg i Haderslev strandede på borgmesterens faste modstand. I Sønderborg blev borgmesterens spagfærdige initiativ til at anerkende den provisoriske regering afvist af borgerskabets repræsentanter i bystyret. Her var sagen allerede afgjort, da byen sammen med det øvrige Als blev besat af danske styrker. Denne besættelse varede krigen ud og afskar de hjemmetyske alsinger fra den politiske udvikling på det nordslesvigske fastland, i det øvrige Slesvig-Holsten og i det store Tyskland. I Aabenraa blev sejren snart vendt til nederlag, da byens arbejderklasse sammen med store dele af småborgerskabet rejste sig imod de revolutionære. I Tønder beherskede slesvig-holstenerne fuldstændigt byen.

Publicandum.

Ifølge den af Regjeringen efter Raadsførelse med Stænderne under 13. d. M. udgivne Forordning, hvorefter en nye Stænderforsamling af 120 Medlemmer skal sammekaldes af begge Hertugdømmer for i Overeensstemmelse med Landets Regjering at bestemme og at hjemle den fremtidige constitutionell-monarchiske Forfatning for Hertugdømmerne Slesvig-Holsteen, er Valget i tredje slesvigste Valgdistrict bleven ansat til Løverbag den 29. d. M. paa hvilken Dag alle slesvigste Beboere af Mandkjønnet, der

- 1) ere over 21 Aar gamle,
- 2) ikke staae under nogen Curatel,
- 3) ikke siden 29. Juli 1847 have modtaget offentlig Understøttelse som Fattiglemmer,
- 4) ikke ere dømte eller tiltalte for en vanærende Forbrydelse

fra efternævnte Sogne:

Fardrup, Wilslef, Hjortlund, Talslund, Lintrop, Meolden, Døstrup, Scherrebel, Brøns, Reisdbye, Hvidding, Vestervedsted, Wodder, Roagger, Seem, Rom, Loftlund, Arrild, Brandrup, Høirup, Spandet, Hngum, Rødding, Fohl, Gramm

have at møde paa Valgstedet, Gramm Slot, Formiddagen Kl. 9 for at vælge to Stænderdeputerede.

Valget vil foretages efter den angivne Orden.

Sognefogden har at foranstalte dette bekendtgjort overalt i Districtet og især paa Grandestævne ved Kroerne og ved Kirkerne.

Haderslev Amtshuus, den 20. Juli 1848.

Bruh.

Hjemmetyskerne på Nord-slesvigs fastland fik mulighed for at deltage i valgene til revolutions-tidens slesvig-holstenske og tyske parlamenter. I juli 1848 gjaldt det valget til den grundlovgivende slesvig-holstenske Landsforsamling. Som det ses af amtmand Bruhns løbeseddel, var valgretsbestemmelserne efter tidens forhold meget liberale. Landsarkivet, forordnings-samlingen.

Det var i byerne, de fleste af revolutionstidens mange slesvig-holstenske adresser blev iværksat, og her fik de den største tilslutning. Bedømt ud fra antallet af underskrivere på adresserne boede omkring halvdelen af hjemmetyskerne i de fire købstæder. Her udgjorde de tæt ved halvdelen af de politisk aktive. I byerne var valgdeltagelsen ved valgene til den tyske Nationalforsamling og den slesvig-holstenske Landsforsamling størst, og her var det hjemmetyske foreningsliv stærkest. I Haderslev stiftedes ved siden af den eksisterende Bürgerverein foreningen Germania, i Aabenraa var borgerforeningen det politiske centrum på tysk side, i Tønder dannedes en politisk meget aktiv Gewerbeverein, ligesom byen fik en moderne borgerforening, og i Højer oprettedes en slesvig-holstensk patriotisk forening, der samarbejdede med Den slesvig-holstenske patriotiske Forening i Haderslev. Dennes betydning var mest begrænset til købstaden og omegnen. Til gengæld blev Haderslev hjemby for landsdelens vigtigste slesvig-holstenske avis, Nord-slesvigsk Tidende, mens Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt fortsat mest var for Tønder by.

De mange adresser viser, at de tysksindede byboere levede med i den tyske revolution og orienterede sig efter dens forskellige partiretninger. Der var ret betydelige forskelle byerne imellem. I Tønder var scenen helt overladt til den slesvig-holstenske bevægelse, og det gav plads til en partideling mellem et større venstreliberalt købmands- og embedsmandsparti og et mindre, men aktivt og udpræget demokratisk håndværkerparti. Byens hjemmetyske leder og medlem af Landsforsamlingen, købmand J. C. Todsén, tilhørte nærmest den sidste retning. Den var organiseret i Gewerbeverein, som sluttede sig til fællesforeningen af slesvig-holstenske arbejderforeninger. Tønderkredsens anden repræsentant i Landsforsamlingen tilhørte det moderate venstre. Den demokratiske venstrefløj kritiserede konservative tendenser i Landsforsamlingen og ønskede et fuldstændigt brud med Danmark ved en ophævelse af personalunionen til fordel for en hertug valgt af det slesvig-holstenske folk. Så langt var de moderate ikke parat til at gå. På tværs af denne partiopdeling ønskede tøndringerne brændende Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund, og man fejrede begejstret indsættelsen af den østrigske ærkehertug Johann som tysk »rigsforstander«.

Aabenraa var som Tønder indenrigspolitisk delt. Hjemmetyskerne valgte både en demokrat og en moderat konservativ til Landsforsamlingen, men venstrefløjen dominerede. Dens radikale fremfærd i martsdagene 1848 bidrog utvivlsomt til at drive mange kongetro småborgere og arbejdere i dansk retning, således at Aabenraa mistede det præg af en helt igennem slesvig-holstensk sindet by, som den udadtil havde haft tidligere i 1840'erne. Ud fra adresserne at dømme var hjemmetyskheden i Aabenraa kommet i mindretal og stod forholdsvis svagere end i Tønder og Haderslev. Venstrefløjen i Aabenraa

ikke var helt så radikal som i Tønder, om end mindst lige så aktiv, navnlig med at underskrive mange ordrige adresser, mens forståelsen for at tilpasse tysk-heden til de lokale forhold forekom mere sparsom. Den sad solidt på borgerforeningen, der var tilsluttet den demokratiske organisation Vereinigte Volksvereine in Schleswig-Holstein. Borgerforeningen vendte sig lidenskabeligt imod Malmøvåbenhvilen og den konservative fællesregering, og den ønskede at afskaffe personalunionen med Danmark, men kunne acceptere den barnløse danske arveprins Ferdinand som hertug. Foreningen støttede også planerne om et tysk konstitutionelt arvekejserdømme. Et andet tegn på de stortyske tanker i Aabenraa var som i Tønder kravet om bygningen af en tysk rigsflåde. De venstreorienterede i Aabenraa fastholdt til det sidste i sommeren 1850 deres engagement i den slesvig-holstenske og tyske indenrigspolitik.

I Haderslev var hjemmetyskerne langt fra så radikale som i Tønder og Aabenraa, selvom de revolutionære gav tonen an i martsdagene 1848. Måske derfor fastholdt den slesvig-holstenske bevægelse ifølge adressernes vidnesbyrd en ret stærk position i byen, om end den danske modpart nu var noget stærkere. Haderslev valgte to midtsøgende kandidater fra henholdsvis venstre og højre til Landsforsamlingen. Bürgerverein indgik ikke i Vereinigte Volksvereine og afviste demokratiske mærkesager som at protestere imod fællesregeringen og kræve personalunionen med Danmark afskaffet. Det indbragte den gentagne kritik fra søsterforeningen i Aabenraa. I Haderslev spores heller ingen begejstring for stortyske projekter som rigsforstander og arvekejserdømme. I den nordligste købstad tænkte man snarere slesvig-holstensk end tysk, og man bekymrede sig mere om en deling af Slesvig og hertugdømmets adskillelse fra Holsten end om indenrigspolitikken. Der var også i Haderslev tilhængere af en mere venstreorienteret og stortysk kurs, men de var i mindretal. Måske stod de bag oprettelsen af foreningen Germania i 1849.

Hjemmetyskerne i Sønderborg var afskåret fra at tage aktivt del i den slesvig-holstenske og tyske politik og var afgjort i mindretal i forhold til byens dansksindede, selv om den enlige adresse fra efteråret 1848 næppe viser den slesvig-holstenske bevægelses fulde styrke. Samme situation befandt flækkerne Nordborg og Augustenborg sig i, men sidstnævnte var vel fortsat tyskdomineret. I flækkerne på fastlandet var hjemmetyskheden stærkest i Højer, betydende i Løgumkloster og nærmest inaktiv i Christiansfeld. I Gråsten fandtes også et betydeligt slesvig-holstensk element. I de fem flækker og Gråsten boede tilsammen en sjettedel af hjemmetyskerne.

Begge nationale bevægelser havde i købstæder og flækker en kerne af hjemmehørende nordslesvigere, men indvandring fra nord og syd havde en vis betydning henholdsvis for danskheden og hjemmetyskheden. Hos sidstnævnte havde især talrige embedsmænd, akademikere og håndværkere – og dermed mange slesvig-holstenske ledere og aktivister – deres rødder sydpå.

Ordentlig
Generalforsamling
af den Slesvig-Holstenke patriotiske Forening afholdes Mandag, den 17. ds. Formiddagen Kl. 11, hos Hr. Gæstgiver Swersen paa Løvret.
Haderslev, den 7. Dec. 1849.
Dr. **Marcus**,
p. t. Directeur.

Germania.
Søndag, den 30. d. M.:
**Fortsetzung der
General- Versammlung,**
wozu die Mitglieder um 5 Uhr Nachmittags zu erscheinen gebeten werden.
Hadersleben, den 28. Dec. 1849.
Im Auftrage:
Apik.

I revolutionstiden havde det hjemmetyske foreningsliv frie vilkår. I Haderslev fandtes ved siden af den mere selskabelige Bürgerverein de to mere politiske foreninger Den slesvig-holstenke patriotiske Forening og Germania, der begge annoncerede møder i Nordslesvigsk Tidende i december 1849.

I købstæder og flækker kom hjemmetyskheden tæt på en komplet socialstruktur. Dannelsesborgerne var som overalt i den tyske enhedsbevægelse de ledende og udfarende, særlig læger, apotekere, advokater og gymnasielærere, mens verdslige embedsmænd og navnlig præster var mere tilbageholdende. Disse erhvervsgruppers tyskhed skyldtes for det meste deres uddannelse ved Kiels eller andre tyske universiteter. Købmænd og fabrikanter havde tit forretningsforbindelser sydover og var rigt repræsenteret blandt hjemmetyskerne, flere på ledende poster. Håndværkerne og de øvrige småborgere udgjorde den slesvig-holstenke bevægelses brede tilhængerskare uden at være overrepræsenteret; håndværkerne var traditionelt fagligt orienteret mod syd. Derimod viste underklassen ringe interesse for den slesvig-holstenke sag, bortset fra nogle håndværkssvende og kommisser. Dette var ikke nødvendigvis et problem i sig selv, men blev det i Haderslev og særlig i Aabenraa, da den danske bevægelse mobiliserede omkring halvdelen af sine tilhængere på grundlag af disse lags traditionelle kongetroskab og helstatspatriotisme, som især prægede søfartsmiljøet. Den slesvig-holstenke bevægelse formåede ikke tilsvarende at vinde nye sociale grupper for sin sag i byerne, men holdt sig stort set til de samme lag som forud for 1848 og kunne med Tønder som undtagelse ikke længere hævde sin absolutte dominans over købstæderne.

Når den slesvig-holstenke bevægelse 1848-1850 tabte kampen om den nordslesvigske befolknings gunst, skyldtes det først og fremmest dens nederlag på landet. Her stødte den slesvig-holstenke revolution de kongetro og slesvigsktænkende bønder fra sig og sendte mange i armene på den danske bevægelse. Hverken i byerne eller på landet gav 1848 hjemmetyskheden det samme store ryk fremad, som man oplevede på dansk side.

Ifølge adresserne boede en tredjedel af hjemmetyskerne på landet, men her udgjorde de kun en tiendedel af den nationalt engagerede voksne mandlige landbefolkning, mens det store flertal gik til dansk side. Det var katastrofalt i en landsdel, hvor fire ud af fem boede i landdistrikterne. Der var imidlertid store forskelle fra egn til egn i tilslutningen til hjemmetyskheden. Stærkest stod den mod sydvest i Ubjerg og Højer landsogn, hvor der ikke var mange dansksindede. Sammen med Højer flække og Tønder udgjorde dette hjørne den nordligste udløber af den stærke slesvig-holstenske bevægelse langs den sydslesvigske vestkyst. I Slogs herred var befolkningen kun i mindre omfang nationalt engageret og forløbet af sindelagsgrænsen uklart. Her var hjemmetyskheden især stærk i landsbyer som Ravsted, Bredevad og Eggebæk. Uge sogn knyttede sig umiddelbart hertil, mens Vilstrup sogn fremstod som en hjemmetysk ø på den solidt dansksindede Haderslevegn. På østkysten gik sindelagsgrænsen ellers syd om Bov sogn og Flensborg by og dennes nærmeste omegn. I Løjt sogn og de andre sogne i Aabenraa amt samt på Gråstenegnen var der også en hjemmetysk befolkningsdel.

Det var også forskelligt hvilke sociale grupper, der sluttede sig til hjemmetyskheden på landet. På Haderslevegnen var det navnlig ejerne af de store gårde, hvoraf en del var indvandret fra Sydslesvig og Holsten, men tillige nogle jævne bønder, som følte sig tiltrukket af dette proprietærmiljø. Også i de andre egne med en større eller mindre hjemmetyskhed betød smågodsejere, proprietærer og storbønder en del for den slesvig-holstenske bevægelse, på Gråstenegnen forpagterne af de hertugelige avlsgårde. Dertil kom skibsredere og kaptajner på Løjt, teglværksejere på Gråstenegnen og generelt møllere, brændevinsbrændere og andre foretagere, men også jævne bønder i de udprægede kvægavlsegne i den sydlige del af midtlandet og længst mod sydvest – og så var der endelig kromændene. Alt i alt var det erhvervsgrupper, hvis økonomiske orientering gik sydover. Husmænd, landhåndværkere og landarbejdere forekom kun sporadisk blandt hjemmetyskerne og udelukkende i egne med massiv tysk overvægt blandt gårdmændene. Underklassen var også på landet den slesvig-holstenske bevægelses akilleshæl, modsat Sydslesvig, hvor de sociale lag under gårdmændene flere steder i stort tal støttede den slesvig-holstenske sag.

Ses by og land under ét fik hjemmetyskheden betydelig tilslutning fra eliten i periferien, og den slesvig-holstenske bevægelse savnede hverken ledere på landet eller i byerne. Dermed adskilte den sig fra flere af de andre nationale bevægelser i samtidens Europa, der stræbte efter frigørelse fra en multinational stat domineret af en anden etnisk gruppe. Den slesvig-holstenske bevægelse manglede snarere bunden for at gøre sin sociale struktur komplet. Bortset fra Haderslevegnen betød indvandring sydfra kun lidt for hjemmetyskheden på landet.

Hjemmetyskerne på landet adskilte sig på mange måder fra de tysksindede i byerne, og skellet blev snarest uddybet i revolutionsårene. Landbefolkningen var tilbageholdende i martsdagene 1848 og dannede ingen slesvig-holstenske bondevæbninger som i Sydslesvig. Interessen for valget til Nationalforsamlingen var ringe selv blandt hjemmetyskerne på landet, og den var næppe meget større ved valgene til den slesvig-holstenske Landsforsamling, hvortil de oftest valgte moderate eller konservative kandidater. Bortset fra Haderslev-egnen, hvor Den slesvig-holstenske patriotiske Forening en sjælden gang lod høre fra sig, var der ingen politisk organisation i landsognene, måske bortset fra Højer. Ved nogle lejligheder kom modviljen mod venstrefløjen til udtryk, og der sås ingen tilslutning blandt de tysksindede på landet til demokratiske projekter som afskaffelse af personalunionen eller tysk arvekejserdømme, og der var knap nok ønsker om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. Hjemmetyskerne på landet tænkte slesvig-holstensk frem for tysk, og på Nordals og langs Kongeåen snarere slesvigsk end slesvig-holstensk.

På tværs af forskellene mellem land og by var der to sager, som forenede hjemmetyskheden i revolutionsårene: Modstanden mod en deling af Slesvig og mod Slesvigs adskillelse fra Holsten. En deling ville uanset fremgangsmåden betyde en afståelse af i det mindste hovedparten af Nordslesvig og indlemmelsen heraf i kongeriget. Dette ville være et alvorligt slag, ikke alene for de hjemmetyskere som blev adskilt fra det øvrige Slesvig og Holsten, men også for hjemmetyskheden som helhed. Ganske vist havde den procentuelt færre tilhængere i Haderslev by og omegn end i Tønder-Højer-Ubjergghjørnet, men i absolutte tal var der flere tysksindede mod nordøst end mod sydvest. Katastrofalt ville det blive, hvis afståelsen også kom til at omfatte sydligere dele. Derfor blev kampen mod Slesvigs deling hjertesagen for hjemmetyskheden i revolutionsårene. Modstanden mod hertugdømmernes adskillelse var central for alle tysksindede slesvigere, da et dybt skel ved Ejderen ville berøve dem den vigtige støtte, som lå i Holstens større og rent tyske befolkning og hertugdømmets medlemskab af Det tyske Forbund.

En tredje fælles sag for hjemmetyskerne var håbet om at undgå det danske styres tilbagevendende. Konkret blev det udmøntet i kravene om at beholde de slesvig-holstensk sindede verdslige embedsmænd og præster. Her led hjemmetyskerne allerede talrige nederlag til bestyrelseskommissionen, og det skulle ikke blive bedre, da den danske hær rykkede ind i sommeren 1850 og besejrede de isolerede slesvig-holstenerne i slagene ved Isted og Frederiksstad og dermed skabte grundlaget for en genetablering af det danske styre i Slesvig.

De fortsatte ytringer af en slesvigsk identitet, som trods al national polarisering kunne konstateres igennem 1848 og ind i 1849, må være en påmindelse om ikke at overbetone den nationale deling 1848-50. Nok kan det nationale skisma belægges med tal fra adresserne, men tallene siger kun lidt om dybden

i den nyvundne nationale bevidsthed. Den største tilslutning fik de adresser, som protesterede *imod* forandringer: Slesvigs deling og adskillelse fra Holsten. Det svarede til, at den største danske adresse alene var *imod* Slesvigs adskillelse fra Danmark og indlemmelse i Det tyske Forbund. Lægges hertil, at viljen til at ofre liv og lemmer i borger- og bondevæbningerne overalt i Slesvig viste sig temmelig begrænset, når det blev alvor, og at de nationale foreningers samlede medlemstal i Nordslesvig næppe oversteg 800 på tysk side og 650 på dansk, nåede hverken danskheden eller tyskheden i revolutionsårene frem til fase C i Miroslav Hrochs model for nationale bevægelers udvikling, d.v.s. fasen med massetilslutning. Det synes tillige problematisk for andre nationale frigørelsesbevægelser i Europa. Bønderne var altovervejende passive i de polske opstandsforsøg 1846-1848 – hvis de da ikke bekæmpede dem. Den irske opstand blev blot et par episoder; også her kneb det med tilslutningen på landet. I Tjekkiet mistede bønderne interessen for den nationale sag, da deres sociale krav blev imødekommet. De revolutionære var de fleste steder for langt forude sammenlignet med den brede befolkning, særlig på landet. Spontant drevet frem af inspirationen fra de succesrige revolutioner i Frankrig og Tyskland kastede de sig selv og deres ikke-dominerende etniske grupper hovedkulds ud i »folkeforåret«. Selv om de led nederlag, satte de revolutionære forsøg alligevel så stærkt et præg på de europæiske nationalbevægelser, at det forekommer rimeligt at supplere Hrochs model med en særlig fase R for revolutionerne 1848/49 og udskyde fase C til senere årtiers masseorganisering.

R kan også stå for den repression, som de nationale bevægelser blev udsat for efter deres nederlag – herunder den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig.

Noter og henvisninger til bind I

Forkortelser:

BA	Bundesarchiv, Aussenstelle Frankfurt
LASH	Landesarchiv Schleswig-Holstein
LAÅ	Landsarkivet for Sønderjylland
RA	Rigsarkivet
SHLB	Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek

Henvisninger til trykte kilder og litteratur sker ved forfatternavn, eventuelt suppleret med hovedord fra titlen. For aviser o.l. samt anonyme skrifter angives alene titlen. Der refereres til utrykte kilder ved arkivinstitution, arkivfondets navn eller nummer samt nummer på bind eller pakke.

Fortegnelser over utrykte kilder samt trykte kilder og litteratur findes i bind II s. 431ff.

1. Slesvigernes nationale splittelse

1. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog. Sønderjyske Årbøger 1954, s. 117.
2. Blandt nordfriserne langs vestkysten af Sydslesvig og på vesterhavsøerne kvaltes en frisisk bevægelse i fødslen af den slesvig-holstenske agitation. Se herom Jensen: Nordfriesland, især s. 25-48.

2. Hvad er en hjemmetysker?

1. Kamphøener: Hvad er en hjemmetysker. Se endvidere diskussion i Sønderjysk Månedsskrift 1954-56 med indlæg af Kürstein, C. H. Friis, Olav Christensen, Gregersen, Sigfred N. Christensen og Iversen.
2. Dannevirke 4.1.1849.
3. Kamphøener: Hvad er en hjemmetysker s. 200.
4. LAÅ, H. C. Bladts privatarkiv, optegnelsebog 1847-1857. Ordet »hjemmetysker« forekommer også senere i notitsen: »...hvorpaa man forlangte, alle Hjemtydskere som beklædte noget Embede suspendede...«.
5. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 246f.
6. Skau: Hans Nissen s. 84.
7. Hammerich s. 3f, citeret efter Christensen: Hjemmetysker s. 141.
8. Dannevirke 4.4.1850, cit. efter Kamphøener: Hvad er en hjemmetysker s. 205.
9. Clausen: Nordslesvig 1863-93 s. 78f.
10. Sst. s. 80, 103, 105.
11. Jessen f. Fibiger s. 30.
12. Salmønsens Konversationsleksikon XXV s. 517, artiklen »Yankee«.
13. LAÅ, Haderslev landrådsarkiv, fag 139.4, nr. 4, koncept til indberetning af 26.12.1897. Citatet lyder på tysk: »Als unbestreitbar scheidet sich zunächst die deutschgesinnten Eltern mit deutscher Muttersprache und die dänisch gesinnten mit ausschliesslich dänischer Sprache aus. Bei beiden kann die Entscheidung mit Ja bz. Nein nicht zweifelhaft sein. Es bleiben zunächst übrig: 1, die deutschgesinnten Eltern, welche, wie dies bekanntlich bei den sg. Hjemmetyskern

häufig vorkommt, in ihren Familien sich ganz oder überwiegend dänische Sprache bedienen, und 2, die dänischgesinnten Eltern, welche, ebenso wie ihre Kinder, die deutsche Sprache völlig beherrschen«. Erstere sind m. E. »deutsche« Eltern, weil sie ihre Gesinnung nach deutsch sind und ihre Kinder deutscher Unterricht ertheilen lassen wollen«.

14. LAÅ, Tønder landrådsarkiv, G specialia 1, indberetning af 4.8.1913. Citatet lyder på tysk: »Die gesellschaftliche Stellung der hier wohnenden Deutschen, namentlich der Heimdeutschen mit plattdänischer Umgangs- und Haussprache wird von Jahr zu Jahr unangenehmer«.
15. Citeret efter Laursen s. 16.
16. Modersmaalet 1.2.1902. Jfr. Japsen: Pastor Jacobsen s. 124f.
17. Petersen: Dansk – Tysk s. 28-35. Jfr. Schultz Hansen: For kejser og rige s. 217-220.
18. Hejmdal 6., 11., 18. og 19.7.1911.
19. Hejmdal 13.1.1912.
20. Stimmen aus Nordschleswig 1912/13, Heft 1, s. 32-45. Citatet lyder på tysk: »Ein wunderliches Wort, aber es ist nun einmal da und es verbindet sich mit diesem Wort ein ganz bestimmter Begriff in Nordschleswig. Man könnte sagen: es sind die Deutschen, die in Nordschleswig ihr Heim haben, aber das genügt nicht ganz, will man erschöpfen, was mit diesem Worte gesagt sein soll. Es sind die Deutschen, deren Geschlecht hier heimisch ist, die die Sitte des Landes kennen und seine Sprache – nicht deutsch, sondern eine dänische Mundart – sprechen, von gleichem Blut und gleicher Art wie die anderen, die dänisch sind«.
21. Tonnesen s. 20f.
22. Christensen: Hjemmetyskheds-Problemet.
23. Andresen: Geschichtliche Voraussetzungen. Der tages stilling til denne forklaring nedenfor.
24. Weitling, især s. 6, 32-34, 36.

3. Hvad er en national bevægelse?

1. Østerud s. 22f, 28.
2. Se herom Hetne, Sörlin og Østergård s. 163-208; Mosse og Adriansen.
3. Se herom Schultz Hansen: For kejser og rige, især s. 179-181, 191-194.
4. Gerhard Brunn, Miroslav Hroch og Andreas Kappeler: Introduction, i Kappeler s. 1-10.
5. Jøderne opfattes dog traditionelt som en minoritetsgruppe i Central- og Østeuropa.
6. Mindretalsbegrebets opståen dateres som regel til fredsslutningen efter den første verdenskrig, hvor multinationale konglomeratstater som Østrig-Ungarn, Preussen og Tyrkiet søgtes opdelt i nationalstater, jfr. Preece s. 15.
7. Brugen blev kritiseret af Troels Fink i anmeldelsen af Kai Detlef Sievers (red.): Beiträge zur Frage der ethnischen Identifikation des Bundes deutscher Nordschleswiger i Sønderjysk Månedsskrift 1975, s. 429-433, jfr. efterfølgende debat herom i samme 1976, s. 86-93. Om den samfundsvidenskabelige definition, se artiklerne etnicitet, etnisk gruppe og etnisk minoritet i Den Store Danske Encyklopædi VI s. 54f.
8. Flere af disse eksempler er problematiske. F.eks. manglede tyskerne ikke kun den politiske enhed indtil 1848, men igen fra 1849 og indtil 1871 – eller helt til 1938, hvis man medregner Østrig. Polakkerne manglede udover den politiske uafhængighed og enhed længe også en komplet socialstruktur; den brede masse af bønderne forholdt sig passivt eller direkte fjendtligt til den polske adels gentagne nationale oprørsforsøg i det 19. århundrede. Kun et lille mindretal af irerne var i stand til at begå sig på gælisk; det store flertal talte og skrev engelsk. Og ønskede sorberne, samerne og vestfriserne overhovedet at danne deres egen stat?
9. Kappeler s. 3.
10. Timmermann: Entstehung der Nationalbewegung s. 9-12. Jfr. samme: Entwicklung der Nationalbewegung s. 11-16.
11. Smith: Nationalism. Theory, Ideology, History s. 116. Min oversættelse afviger lidt fra den danske udgave af bogen, se Smith: Nationalisme s. 161.
12. Se herom for Danmarks og de derfra udskilte landes vedkommende Adriansen.
13. Oversat efter citatet hos Hetne, Sörlin og Østergård s. 163.
14. Wehler s. 40.

4. Modernisering og nationale bevægelser

1. En udmærket dansk oversigt over positionerne i nationalismeforskningen gives hos Østergård. Se endvidere Hettne, Sörling og Østergård. En antologi med litteraturudrag fra de forskellige »skoler« er Hutchinson og Smith: Nationalism i serien Oxford Readers, særlig s. 47-131. Fyldigere er de samme forfatters fembindsantologi: Nationalism. Critical Concepts. Smith giver i Nationalism. Theory, Ideology, History (og dennes danske udgave: Nationalisme) en kritisk, men loyal gennemgang af især den nyere nationalismeforskning.
2. Anderson: Imagined Communities. Dansk udgave: Forestillede fællesskaber.
3. Særlig fremhævet hos Hobsbawm og Ranger.
4. Smith: National Identity s. 20f. Jfr. Smith: Nationalisme s. 27.
5. Smith: National Identity s. 14 og samme: Nationalisme s. 27 og 161. Jfr. foregående kapitel.
6. Smith: National Identity s. 66.
7. Refereret hos Smith: Nationalism and Modernism s. 27f.
8. Sst. s. 29-46, jfr. Gellner, især s. 57-62.
9. Smith: Nationalism and Modernism s. 36.
10. Sst. s. 49-55, 57-63. Hutchinson og Smith: Nationalism. Critical Concepts I s. 288-298 (Nairn).
11. Smith: Nationalism and Modernism s. 54, 62.
12. Sst. s. 63
13. Sst. s. 63-66. Hutchinson og Smith: Nationalism. Critical Concepts V s. 1802-1825.
14. Seip.
15. Smith: Nationalism and Modernism s. 66-69.
16. Østerud s. 63 (her med henvisning til Gellner og A. W. Orridge: Uneven Development and Nationalism, I-II, Political Studies 24:1-2, 1981) samt s. 78.
17. Østerud s. 49, 71f. Rokkan, især s. 46f, 70-75, 117-119, 170.
18. Der henvises her til den forøgede engelske udgave, Hroch: Social Preconditions s. 173f. Et lignende resultat nåede Hroch til ved sammenligning af tildels andre nationale bevægelser geografiske basis i Kappeler s. 272f.
19. Dann: Nationalismus und sozialer Wandel s. 209-221.
20. Kappeler.
21. Smith: Nationalism and Modernism s. 55-57.
22. Japsen: Betragtninger s. 65.
23. Se herom Vollertsen m.fl. og Schultz Hansen: Den danske bevægelse.
24. Japsen: Betragtninger. s. 63.
25. Vollertsen m.fl. s. 45f. Se desuden Bonderup m.fl.
26. Japsen: Betragtninger s. 64.
27. Japsen: Statspatriotisme og nationalfølelse s. 114.
28. Vollertsen m.fl. s. 42.
29. Hroch: Social Preconditions, især s. 22-26. Modellen bruges bl.a. gennemgående hos Kappeler.
30. Kappeler s. 198, 208 (Hoffmann); Zimmermann: Elitenbildung. Jfr. Schultz Hansen: For kejser og rige s. 200. For modellens brug på den danske bevægelse, se samme: Den danske bevægelse s. 392-395.
31. Timmermann: Entwicklung der Nationalbewegungen s. 17-29.
32. Sst. s. 55-67 (Jörg K. Hoensch).
33. Mitchison s. 78f (Gunnar Karlsson). Salmonsens Konversationsleksikon XII s. 587-595.
34. Salmonsens Konversationsleksikon XVIII s. 201-210.

5. Problemstillinger

1. Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetsskamp; Nyholm: Slesvigske gejstlige.
2. Om sidstnævnte, se Schultz Hansen: For kejser og rige. Den nye hjemmetyskhed 1871-1914.
3. Se herom Henningsen og Schultz Hansen.
4. Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig.

6. Litteratur og kilder

1. En oversigt på grundlag af den eksisterende forskning findes dog hos Hoffmann, jfr. samme i Kapper s. 193-207.
2. Bogen udkom på et tidspunkt, hvor de derom handlende afsnit af denne bog forelå i manuskript og for en mindre del var publiceret (Schultz Hansen: Augustenburger Liedertafel). Unverhaus hovedresultater og overordnede synspunkter stemmer i alt væsentligt overens med mine. Også med hensyn til de enkelte nordslesvigske sangkors, sangerfesters, folkefesters og festmåltiders historie er der altovervejende sammenfaldende resultater. Dette er ikke overraskende, eftersom vort kildegrundlag gennemgående er identisk. Dog bringer Unverhaus enkelte vigtige oplysninger om sangkor og festmåltider hovedsagelig beroende på sydslesvigske og holstenske aviser, som jeg ikke har gennemgået. Disse oplysninger er indarbejdet i denne fremstilling, ligesom der generelt er indføjet henvisninger til Unverhaus værk. Tilsvarende har jeg kun få supplementter til Unverhaus fremstilling, der ligeledes skyldes inddragelse af andre kilder (jfr. min anmeldelse i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 127, 2002, s. 299-302).
3. Der henvises generelt til Søllinge og Thomsens uundværlige værk. Talrige informationer om aviserne findes desuden hos Cöppicus-Wex, men desværre er fremstillingen i denne bog for rodet til at udgøre hertugdømmernes pressehistorie.
4. Lyna findes på mikrofilm på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg, Nordslesvigs Tidende på Haderslev Byhistoriske Arkiv og Statsbiblioteket, Apenrader Nachrichten på Det kgl. Bibliotek, de to ældre blade fra Sønderborg på Statsbiblioteket og Det kgl. Bibliotek, (Ny) Sønderborg Avis på Landsarkivet og ugebladet fra Tønder på Tønder Lokalhistoriske Arkiv.
5. Sprogligt betegner en adresse en »skriftlig henvendelse fra flere personer, især fra folke-repræsentationen til statens overhoved«, mens ordet petition bruges om en »begæring; andragende; specielt om skriftligt andragende fra raadgivende forsamling til regenten eller fra en kreds af borgere til regering eller lovgivende forsamling« (Ordbog over det danske Sprog 1, Kbh. 1981, sp. 110 og 16, sp. 744f). Her bruges adresse som det overordnede begreb, mens petition snævrere opfattes som henvendelser, der udtrykker en specifik anmodning – men f.eks. ikke protester.
6. Clausen: Dansk og tysk s. 135-137; Scharff: Zeugnisse deutscher Volksgeschichte s. 155-159; Rohweder s. 163; Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp s. 294 og 318.
7. Gregersen: Fra den nationale vækkelse s. 167 og 180. Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 388.
8. Schultz Hansen anf. afh. og samme: Danskheden i Sydslesvig.
9. Arends; Nedergaard; Pontoppidan Thyssen: Dansk præste og sognehistorie; Brix; Ravn; Nordmann; Harsberg: Nordslesvigske embedsmænd; Achelis: Matrikel; Achelis: Bürgerbuch; Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch; Kamphøener: Borgerskaber; Holdt; Andersen: Gårde og slægter.
10. Registret til folketællingen fra Aabenraa opbevares på LAÅs læsesal. Jens H. Niensens indbyggerfortegnelser findes i LAÅs manuskriptsamling.
11. I nogle tilfælde har det været rimeligt at forsøge en identifikation, selv om der i folketællingerne forekommer to personer med samme navn. Et kriterium kan være personens alder. Er der en underskriver ved navn Jes Jessen, men figurerer der to med dette navn i folketællingen på henholdsvis 10 og 35 år, er det efter al sandsynlighed den sidstnævnte, som har skrevet under. Et andet udgangspunkt kan være underskriverens placering i rækkefølgen af underskrifter. Er der f.eks. to Peter Petersen'er i Ravsted sogn, en daglejer i Foverup og en gårdmand i Bredevad, og underskriveren står mellem to andre fra Bredevad, er det rimeligt sikkert, at han også kommer fra denne by og er gårdejer.
12. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 55.
13. En fyldig beretning for hans aktivitet i halvåret februar-juli 1864 findes i LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 51.

7. Fællesskabet med Holsten, modernisering, indvandring og sprog

1. Gregersen: Nogle betragtninger, citeret fra s. 10.
2. Dette rids bygger på Gregersen: Slesvig og Holsten og Sønderjyllands Historie II-III.
3. Stenz s. 188f.
4. Om ridderskabet, se Engberg s. 250-252.
5. En oversigt findes i Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk II s. 808-812 (Lars N. Henningsen). Her endvidere artikler om Tyske Kancellis indenrigske afdeling (s. 912-914, Ebba Waaben), overretten på Gottorp og slesvig-holstenske provinsialregering (s. 672-73, 808, Lars N. Henningsen).
6. Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I s. 249-259.
7. Sst. s. 277. Se endvidere West.
8. Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I s. 254-56, 278f, 284, 290.
9. Gribsvad og Hvidtfeldt s. 95-97.
10. Til det følgende Hvidtfeldt: Den nordslesvigske embedsstand.
11. Fink: Gottorperstyret, tabel s. 116.
12. Søllinge og Thomsen I s. 280f, 306f, 316.
13. Essen s. 48-68.
14. Sønderjyllands Historie IV s. 188.
15. Brockstedt: Wirtschaftliche Wechsellagen s. 221-263 (Jürgen Brockstedt) og s. 121-143 (Henrik Fangel).
16. Brockstedt: Frühindustrialisierung s. 19-77 (Jürgen Brockstedt), s. 105-133 (Lars N. Henningsen) og s. 203-226 (Henrik Fangel).
17. Harsberg: Træk af den sønderjyske industris udvikling, passim. Kniplingefremstillingen er ikke regnet som industri i denne sammenhæng. Her er en hørfabrik i Gl. Haderslev amt og et jernstøberi i Slotsgade i Aabenraa henlagt til Haderslev og Aabenraa købstæder, selvom de formelt hørte under de to amter. Som hos Harsberg er de kongerigske enklaver medtaget.
18. Harsberg: Træk af den sønderjyske industris udvikling, passim. Trap: Hertugdømmet Slesvig II s. 369.
19. Harsberg: Træk af den sønderjyske industris udvikling s. 39.
20. Brockstedt: Frühindustrialisierung s. 44-48.
21. Sst. s. 31, 48-52. Asmus, Kunz og Momsen s. 20f, 36, 59-61, 73f.
22. Regling, passim.
23. Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie s. 13-98.
24. Bergsøe I s. 9, 13, 15, 362f, 403, 408f og II s. 4; Greve s. 33, 38ff; (Gyldendals) Danmarks historie 9 s. 117f; Statistisk Tabelværk 3. rk. 1. bd. s. XI f, XIV f, 227, 239, 243, 287, 295, 298f, 313, 383, 391, 394f.
25. Brockstedt: Frühindustrialisierung s. 20, 30, 76f. Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800-1866, s. 182, 198, 201.
26. Ifølge Brockhaus' Konversations-Lexikon Bd. 8 s. 700 havde Hamborg i 1830 153.000 og i 1850 182.000 indbyggere.
27. Jfr. Bergsøe II s. 526, fodnote.
28. Boje, især s. 276f. Sønderjyllands Historie IV s. 95. Bergsøe II s. 475-705. Frandsen.
29. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 55-61, 106-111.
30. Fangel: Haderslev I s. 275.
31. Bergsøe II s. 643.
32. Se herom for landområderne Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie, s. 21-27, 34-46, 85-98.
33. Se herom Fabricius: Landet med de store gårde.
34. Se herom Feilberg.
35. Det følgende på grundlag af Fangel: Haderslev I s. 46-52, 252-256, 484-489.
36. Hvidtfeldt: Hjemmetyskheden s. 73-75.
37. Eskildsen: Den sønderjyske befolknings slægtsforbindelser, sammenfattende tabel s. 101.

38. Worsøe s. 103; Henningsen: Ensted sogns historie s. 145.
39. Hvidtfeldt: Hjemmetyskheden s. 75f.
40. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 13. Mackeprang: Tønder s. 425 (Hvidtfeldt). Sønderborg bys historie I s. 260 (Hjelholt), her medtages kun »selvstændige« voksne personer (ikke børn, tyende og husholdersker). Fangel: Haderslev I s. 28; Fangels opførelse er en stikprøve for 1. og 7. kvarter svarende til 29 % af byens befolkning. Stikprøven er sammensat m.h.p. en varieret social sammensætning.
41. Hvidtfeldt: Hjemmetyskheden s. 75, 77.
42. Mackeprang: Tønder s. 426 (Hvidtfeldt).
43. Fangel: Haderslev I s. 28, 30.
44. Dette har ikke været muligt for de 29 husfogder (halvdelen nordslesvigere) og de 23 toldembedsmænd (halvdelen nordslesvigsk-dansk-norske), hvor oplysningerne vedrører hele perioden 1750-1848.
45. Hvidtfeldt: Den nordslesvigske embedsstand.
46. Det kan forekomme, at f.eks. kongerigske embedsmænd udstationeret i Holsten har opdraget deres børn født her på dansk, men hyppigere har det vel været, at udstationerede holstenske embedsmænd i Nordslesvig har opdraget deres børn født her på tysk.
47. Hvidtfeldt: Hjemmetyskheden s. 78.
48. De større gårde fremgår af Trap: Hertugdømmet Slesvig. For nogle sognes vedkommende har supplerende oplysninger måttet hentes fra skattelister og stændervælgerlister i amts- og amtsstuearkiverne. Fødestedet findes i folketællingen fra 1845, hvor denne ikke er bevaret i folketællingen fra 1855 (kopier på LAÅs læsesal).
49. En sammenligning af de nævnte forskeres sprokkort giver [Jacob Petersen]: Sprokkort. Præsternes indberetninger om sprogforholdene fra 1846/47 refereres grundigt hos Rohweder s. 81-94.
50. Fangel: Haderslev I s. 29-31. Se også s. 214.
51. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 14-21. De 5 % svarede til Frederik Fischers skøn fra 1840, se Gribsvad: Aabenraa s. 259.
52. LAÅ, private personarkiver nr. 520, Chr. F. Monrad, Flensborg, oplysninger vedr. nationale forhold på Als 1868.
53. Haderslev jfr. note 50 og Aabenraa jfr. note 51. Sønderborg bys historie I s. 258.
54. Mackeprang: Tønder s. 455f (A. Bjerrum).
55. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 20.8.1840.
56. Sst. 2.9.1841.
57. Hvidtfeldt: Den nordslesvigske embedsstand s. 115-117.
58. Gribsvad: Hvad fortæller retsprotokollerne.
59. Rohweder s. 81-94. Hejselbjerg Paulsen: Fra skolebænk til prædikestol s. 236-239.
60. Søllinge og Thomsen I s. 253-332.
61. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 88f. Fangel: Haderslev I s. 143-146, 217f. Sønderborg bys historie I s. 257. Mackeprang: Tønder s. 218.
62. Se listen over tysksprogede regnskaber m.m. i bilag 1.
63. Sst.

8. Førnationale identiteter

1. Se f.eks. Ilsøe; Bjørn: Nations, Nationalism and Patriotism; Brønserud Larsen; Leegaard Knudsen; Gustafsson.
2. Nyrop II s. 192-199. For denne og foregående henvisninger takker jeg professor, dr.phil. Bjørn Poulsen, Aarhus Universitet.
3. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 71.
4. Henningsen: Jubelfesterne. Samme: Fra fyrstepatriotisme til folkelig danskhed.
5. Henningsen: Kongen kommer!
6. Hejselbjerg Paulsen: Paul Hansens dagbog s. 181.

7. Christen Hansens dagbog s. 19, 22, 45. Elsmark-dagbogen s. 33, 40. Poulsen og Biehl Hansen s. 124.
8. Gregersen: Kongetroskab.
9. Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 380-388. Samme: Det sønderjyske landbrugs historie s. 29-33, 41f.
10. Om patriotismen generelt, se Damsholt. Specielt om patriotiske selskaber: Engelhardt. En stærkere betoning af de tidlige tendenser til en dansk national identitet findes hos Feldbæk.
11. Japsen: Statspatriotisme og nationalfølelse. Samme: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 43-54, 71-96. Fangel: Haderslev I s. 138-140, 144, 219f. Mackeprang: Tønder s. 220-224. Endvidere Sønderjyllands Historie III s. 389, 483f og IV, s. 36-39; Thurau s. 6-22 med talrige eksempler. Derimod behandles helstatspatriotismen næsten ikke i Geschichte Schleswig-Holsteins VI (Chr. Degn). En ikke særlig klar kritik af Japsen giver Hector.
12. Således fra Tønder (1831): se kapitel 10. Haderslev (1801): Fangel Haderslev I s. 138.
13. Henningsen: Johann Friedrich Camerer. Om tyskerfejden generelt, se Feldbæk og Winge.
14. Citeret efter Helk.
15. Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 380-383.
16. Se herom Damsholt s. 292-328 med flere nordslesvigske eksempler.
17. Elsmark-dagbogen s. 24, 31.
18. Poulsen og Biehl Hansen s. 118f, 124,161,166.
19. Elsmark-dagbogen s. 24, 31. Poulsen og Biehl Hansen s. 122.
20. Christen Hansens dagbog s. 43.
21. Bruun s. 44, 58f, 88-93.
22. I LAÅ findes flere andre bondedagbøger fra den sydlige del af Nordslesvig fra 1700-tallet, som er ført på tysk.
23. Således påpeget hos Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 14.
24. Hemstad s. 32-39. Se om tysk landspatriotisme Dann: Nation und Nationalismus s. 24-28. Om den danske parallel, se Ilsøe.
25. Om ridderskabet og konflikten med kongen, se Sønderjyllands Historie III s. 392 og IV s. 12, 41-63, 74-76, 79-83, 95-99 samt Geschichte Schleswig-Holsteins VI s. 293-302, 315-320, 322-327, 350-354.
26. Brandt: Geistesleben und Politik.
27. Fink og Hvidtfeldt s. 28.
28. Sachs s. 21-24.
29. Poulsen og Biehl Hansen s. 167, se også s. 119, 123, 129, 138, 148, 153, 162.
30. Henningsen og Schultz Hansen, s. 10f.
31. Jfr. nedenfor om de slesvigske byers forfatningspetitioner 1816/17.
32. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog. Særtryk af Sønderjyske Årbøger 1954-55 s. 21.
33. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 46, 48, 52.
34. Reventlow-Farve og Warnstedt s. 40, 45, 55f, 61, 72, 85f, 90, 93, 99, 113, 126f, 133, 140. Se for Nordslesvigs vedkommende også Hansen: Den nordslesvigske Landboforening s. 10-13 (Troels Fink) samt Worsøe s. 154 og 223. Endvidere Gregersen: Laurids Skaus brevveksling København s. 544, Skau til Ploug 29.12.1844.
35. Lauridsen II s. 3. Sønderjyllands Historie IV s. 40, 102 (Fabricius).
36. Andresen: Geschichtliche Voraussetzungen.
37. Sst. 1933 s. 212.
38. Sst. 1934 s. 48.
39. Fink: Gottorperstyret.
40. Gregersen: Nogle betragtninger.

9. Den slesvig-holstenske tankes fødsel 1815-1830

1. Den følgende oversigt bygger på undersøgelser af en række nordeuropæiske nationalbevægelser i det 19. århundrede i følgende monografier og antologier: Hroch: Social Precon-

- ditions; Schieder og Burian: Sozialstruktur und Organisation; Schieder og Dann: Nationale Bewegung; Dann: Nationalismus und sozialer Wandel; Mitchison; Karlsson; Kappeler m.fl.; Timmermann: Entstehung der Nationalbewegung.
2. Herom Sønderjyllands Historie IV, s. 118-124, 176-178; Rohweder; Runge: Christian Paulsen, især s. 33-167; Hemstad s. 71-152.
 3. Se kapitel 4.
 4. Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800-1866 s. 11-31, 82-101, 272-285, 300-307. Om den tyske nationalbevægelse, se endvidere Schulze: Weg zum Nationalstaat s. 58-76 og Dann: Nation und Nationalismus in Deutschland s. 38-72.
 5. Dann: Nation und Nationalismus in Deutschland s. 43.
 6. Det er Nipperdeys vurdering, Schultze anslår ca. en tiendedel.
 7. Om slesvig-holstenismens opståen, se Christian Degns ældre, men læseværdige fremstilling i Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 6 s. 347-385 og den mere moderne hos Hemstad s. 29-69.
 8. Se f.eks. Scharff: Dahlmann.
 9. Varrentrap, citat fra s. 57.
 10. Citeret efter Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1800-1864 s. 40f.
 11. Gengivet i uddrag i Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1800-1864 s. 42-45.
 12. Citeret efter Rumohr s. 30.
 13. Se herom Jahnke.
 14. Citeret efter Hemstad s. 60.
 15. Citeret efter Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1800-1864 s. 46f.
 16. Se herom Hemstad s. 40-47.
 17. Citeret efter Hemstad s. 44 med oversættelse i note 92.
 18. Hemstad betegner Falck som en typisk repræsentant for Hroch's fase A, mens Dahlmann snarere tilhørte fase B – det sidste er ikke helt forkert, men heller ikke helt rigtigt. Det lå Dahlmann fjernt at forsøge at mobilisere bredere kredse i befolkningen for sine politiske krav, jfr. nedenfor om de slesvigske byers forfatningspetitioner.
 19. Sønderjyllands Historie IVs. 100f (Knud Fabricius).
 20. Varrentrap s. 21-44.
 21. Som eksempel kan henvises til nutidens færøske klager over Danmarks økonomiske forfordeling af øerne.
 22. Sønderjyllands Historie IV, s. 100.
 23. I fremstillingen af petitionernes tilblivelse følges Japsen: Nyt lys over de slesvigske byers forfatningspetitioner samt Japsen: Briefe von Bendix Schow. Tidligere forskning så Dahlmann som initiativtager til petitionerne, f.eks. Fabricius i Sønderjyllands Historie IV, s. 101-105; Boyens: Politische Petitionen; Scharff: Verfassungspetition der Stadt Flensburg; herimod Boyens: Die schleswigschen Verfassungspetitionen; herimod igen Scharff: Zur Beurteilung der Petitionsbewegung; Degn i Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 6 s. 365-370.
 24. Petitionerne findes i RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 44. Der indkom ingen petition fra Ærøskøbing.
 25. En analyse af petitionen fra Aabenraa hos Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 79-84.
 26. Citatet lyder på tysk: »Heller also als je strahlt die im Rechte unserer fortgelebten Landesconstitution als der unwandelbare Leuchtern...«.
 27. Citatet lyder på tysk: »Besser begründet also kann nicht leicht ein Recht seyn, als das dieses Herzogthums auf seiner uralte, besonders auch in der Unzertrennlichkeit der innigsten Vereinigung mit Holstein bestehende Constitution, die nie, wie die Holsteins aufgehoben ward und daher auch keiner neuen Anerkennung, sondern einer blossen Einführung ins Leben bedarf, die dann auch sicherlich bald und zwar in veredelter Gestalt folgen wird«.
 28. Boyens to afhandling, jfr. note 21.
 29. Scharff, Degn og Japsens afhandling, jfr. note 23.
 30. Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 6, s. 369 (Degn).
 31. Sst. s. 370-385, Sønderjyllands Historie IV s. 105-114.
 32. Sønderjyllands Historie IV s. 106-110.

10. Fra nordslesvigsk til slesvig-holstensk liberalisme 1830-1840

1. For tyske følger af julirevolutionen, se Schultz: Weg zum Nationalstaat s. 76-79; Otto Dann: Nation und Nationalismus in Deutschland, s. 76-102; Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800-1866 s. 300-313, 366-377.
2. Den følgende oversigt bygger på undersøgelser af en række nordeuropæiske nationalbevægelser i det 19. århundrede i følgende monografier og antologier: Hroch: Social Preconditions; Schieder og Burian: Sozialstruktur und Organisation; Schieder og Dann: Nationale Bewegung; Dann: Nationalismus und sozialer Wandel; Mitchison; Karlsson; Kappeler m.fl.; Timmermann: Entstehung der Nationalbewegung.
3. For Tysklands vedkommende behandles disse fænomener hos Mosse, for Danmarks hos Adriansen.
4. Østergård: Ungarns historie og politiske kultur s. 68-70; Salmonsens Konversationsleksikon XIV s. 561, XXII s. 940, XXIV s. 276f. Stern: Geschichte Europas 1830-1848 II, s. 51-63 og III s. 382-399.
5. Nyeste fremstilling om Uwe Jens Lornsen hos Jensen: Sylter Riesen, s. 9-51. Se også samme: Uwe Jens Lornsen. Jensens afhandlinger er vigtige bidrag til afmytologiseringen af Lornsen, ligeledes M. Jessen-Klingenberg: Uwe Jens Lornsen. Endvidere Runge: Uwe Jens Lornsen in Flensburg og samme: Uwe Jens Lornsen i Kiel. Den nyere Lornsenforskning tager kritisk afsæt i Alexander Scharffs mere traditionstro bidrag, bl.a. hans artikel om Uwe Jens Lornsen og hans bidrag til Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 7.
6. Jensen: Sylter Riesen s. 17.
7. Jensen: Sylter Riesen s. 19f.
8. Jensen: Stænderforsamlingers Historie I s. 81-88.
9. Sønderjyllands Historie IV, s. 160 (Knud Fabricius).
10. Henningsen: Hungerårene.
11. Om det følgende, se de ovenfor i note 5 nævnte afhandlinger om Lornsen.
12. Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 7 s. 49f (Scharff).
13. Fotografisk genoptryk Schleswig 1980. Oversættelse til dansk hovedsagelig efter Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1800-1864 s. 49-51.
14. Jensen: Uwe Jens Lornsen s. 96-99, jfr. Pauls s. 188, Lornsen til Hegewisch 16./20.12.1832.
15. Lundtoft herred hørte indtil 1850 til Tønder amt, så Sundeved og Als ville ikke blive afskåret fra den øvrige del af Slesvig-Holsten ved en afståelse af Aabenraa amt.
16. Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 7 s. 63f (Scharff).
17. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 19.1.1832, 24.1.1833, 28.1.1836, 26.1. og 28.12.1837. Jfr. 3.1.1833 med nytårsønske og omtale af kongens 25 års regeringsjubilæum.
18. For Haderslevs vedkommende fastslået hos Fangel: Haderslev I s. 220.
19. Se herom Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa s. 96-105 og Cöppicus-Wex s. 129f.
20. Chronologische Sammlung 1831, s. 80-83, Jensen: Stænderforsamlingers Historie I s. 176-189.
21. Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa s. 102; Sønderjyllands Historie IV, s. 170; Fangel: Haderslev I s. 220f.
22. Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa s. 102f.
23. Fangel: Haderslev I s. 315.
24. Chronologische Sammlung 1834, s. 139-197. Jensen: Stænderforsamlingers Historie I s. 259-277.
25. Vælgerlister i LAÅ, Søgård-Årtoft godsarkiv, nr. 332.
26. Kortet er tegnet på grundlag af Chronologische Sammlung 1834 s. 188-192.
27. Ved stændervalgene i 1840/41 var der i 1.-6. landvalgdistrikt samt i de nordslesvigske dele af 7. og 9. landvalgdistrikt 2.853 vælgere (LASH Abt. 65.2 nr. 4901 I-II). Ifølge herreds- og sogneoplysningerne i Trap: Hertugdømmet Slesvig var der i de nordslesvigske landdistrikter ekskl. Ærø 155 store gårde og 6.309 gårde. D.v.s. 44 % af gårdmændene kunne stemme.
28. LASH Abt. 65.2. nr. 4901 I-II. Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa s. 198.
29. Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa s. 133f.
30. Fangel: Haderslev I s. 317.

31. Sønderborg bys historie 1 s. 261.
32. LAÅ, Tønder byarkiv nr. 780. Stændervalget behandles kortfattet af Hjelholt i Tønder gennem Tiderne s. 225 og hos Eskildsen: Den nationale udvikling i Tønder s. 132.
33. Rasch: Steenholdt, s. 176f.
34. Bekjendtgørelse angaaende de til Stænderforsamlingen for Hertugdømmet Slesvig skete Valg af Deputerede og Suppleanter, København 11.5.1835. Jensen: Stænderforsamlingers Historie I s. 310-313.
35. Sst. s. 157-176.
36. Petitionen i LASH Abt. 63 nr. 659. Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa s. 134ff.
37. Sst. s. 137.
38. LASH Abt. 63 nr. 659.
39. Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa s. 136.
40. Fangel: Haderslev I s. 315-326.
41. RA, privatarkiver nr. 5902, Peter Hiort Lorenzen, nr. 1, breve fra Günthersohn 3. og 8.6. samt 5.8.1838, nr. 2, breve fra Reimuth 20.5. og 4.6.1838. Se også Randrup.
42. LAÅ, Tønder byarkiv nr. 780.
43. Hector: Politischen Ideen s. 74, 82, 90.
44. LASH Abt. 63, nr. 680.
45. Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa s. 147f.
46. LASH Abt. 63 nr. 680.
47. Sst.
48. RA, privatarkiv 5902, Peter Hiort Lorenzen nr. 1, brev fra Günthersohn af 17.8.1838.
49. Sst. breve af 9.6.1838. Der er heller ikke de andre breve antydninger af slesvig-holstensk separatisme.
50. Det kan således ikke være rigtigt, når Hans Jensen med henvisning til LASH Abt. 63 nr. 680 omtaler en petition om stænderforening fra Tønder med angreb på »et parti, det danske« (Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 183, fodnote 1). Det nævnte læg rummer ingen petition fra Tønder overhovedet, ligesom der heller ikke er nævnt nogen sådan på den samtidige liste over indkomne stænderforeningspetitioner sammesteds. Formentlig drejer det sig om en fejl læsning af »Tønningen« for »Tønder«, idet der i lægget findes en petition fra Tønning. Fra Jensen er fejlen øjensynligt vandret videre til Eskildsen Den nationale udvikling i Tønder s. 132.
51. Tidende for Forhandlingerne 1838 s. 695.
52. Jensen: Stænderforsamlingers Historie II, s. 185.
53. Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa s. 148f.
54. Sst. s. 139-145. Cöppicus-Wex s. 134-136, 186-189, 251, 256f, 278, 290, 296f, 300-302.
55. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 12.12.1839.
56. Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 218. Om tronskiftet og reaktionerne herpå generelt s. 210-231.
57. RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 85 (Haderslev); Kongehusarkivet, Christian 8., nr. 261-262 (Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder).
58. Vedr. tronskifteadresser fra Haderslev også Fangel: Haderslev I s. 340.
59. Lyna 19.1.1840. Smlgn. Lyna 1.3.1840, hvor den slesvig-holstenske provinsialregering på Gottorp afviste deputeretkollegietkollegiets og borgernes protest imod mødeforbuddet.
60. Vedr. tronskifteadresser fra Aabenraa også Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa s. 143.
61. Det samme gjaldt en adresse fra Aabenraa bys og amts skolelærere 27.1.1840.
62. Kongen svarede derimod afvisende på en udpræget liberal og skarp tronskifteadresse fra Flensborg, se Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig s. 31f.
63. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 11.10.1838.
64. RA, Peter Hiort Lorenzens privatarkiv, breve fra P. Todsens, Mejerholm 21.3. og 8.4.1839.
65. Sst. P. Todsens til Hiort Lorenzen 21. og 22.12., J. C. Todsens til P. Todsens 22.12.1839.
66. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 25.6.1840.
67. Aftrykt i Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 4.1.1840.

11. Reaktionen på danske sprogreformkrav 1836-1840

1. Om den danske sprogbevægelse, se bl.a. følgende nyere afhandlinger: Rohweder; Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp, s. 283-345; Runge: Christian Paulsen; Schultz Hansen: Den danske bevægelse; Ægidius – alle med henvisninger til den ældre litteratur, hvoraf særlig skal fremhæves Lauridsen. Vedr. Als Clausen: Dansk og tysk II.
2. Tidende for Forhandlingerne 1836, s. 330f.
3. Sst. s. 330.
4. At Andreas Petersens forslag ikke havde noget med tyske sympatier at gøre, som det elles ofte har været påstået fra dansk side, fremgår af Scheel.
5. Runge: Christian Paulsen s. 178-196.
6. Rohweder s. 150-166, 284-306 og 311-317. Kort over antal underskrifter hos Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 360.
7. Citeret efter Rohweder s. 147.
8. Wegener s. 122.
9. Fremstillingen følger Clausen og Paulsen, især s. 11-131, 197-266.
10. Sønderjyllands Historie IV, s. 236-238 (Fabricius).
11. Clausen: Dansk og tysk II s. 121-134.
12. Clausen: Dansk og tysk II s. 121f på grundlag af: Biskop Jørgen Hansens efterladte Optegnelser s. 74. Erindringerne er afsluttet i 1883, og kildegrundlaget for påstanden er derfor ikke det sikreste. Som det vil fremgå, er der andre og bedre belæg for hertugens og herredsfogdens involvering i sprogstriden på Nordals.
13. Petitionens tekst med navne på underskriverne trykt hos Scharff: Aus den Anfängen der Kämpfe s. 53-60.
14. Rohweder s. 318f – med lidt andre totaler.
15. Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 373.
16. Citeret efter Clausen: Dansk og tysk II s. 130.
17. Citeret efter Clausen: Dansk og tysk II s. 133.
18. Ploug III s. 68-86, citat fra s. 71.
19. Sønderjyllands Historie IV, s. 212, 240-241.
20. Tidende for Forhandlingerne 1838, s. 76.
21. Sst. s. 595, 597f, 600, 612.
22. Sst. s. 600.
23. Sst. s. 615-619.
24. Sst. s. 596.
25. Sst. s. 619.
26. Sst. og Lauridsen I s. 236f samt Jensen: Stænderforsamlingers Historie I s. 308ff og II s. 77ff.
27. Sønderjyllands Historie IV, s. 225-228.
28. Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 160-169.
29. Sønderjyllands Historie IV, s. 258.
30. Reskriptet aftrykt hos Rohweder s. 221.
31. Sst. s. 221f.
32. Rohweder s. 231f, Clausen: Dansk og tysk II s. 141-148.
33. Rohweder s. 228-230. Clausen: Dansk og tysk II s. 143f.
34. Rohweder s. 224-228. Gribsvad: Hvad fortæller retsprotokollerne, især s. 127f.
35. Rohweder s. 225, jfr. Sønderjyllands Historie IV, s. 258.
36. Rohweder s. 232-239.
37. Schultz Hansen: Den danske bevægelse, s. 358f, 361.
38. Wardenburg til Spies 3.6.1840, aftrykt hos Rohweder s. 348-351, her citeret efter oversættelse af A. D. Jørgensen: Kristian VIII. og Nordslesvig s. 83f. Sammenlign med Frederik Fischers brev til professor Flor 11.10.1840, hvor det nævnes, at forordningen ikke var videre kendt af bønderne (Lauridsen II s. 165).

39. Alle i LASH Abt. 63 nr. 737. Petitionerne fra Broager, Sottrup, Løgumkloster, Nordborg og Uge helt eller delvis trykt hos Rohweder s. 320-331.
40. Rasch: Steenholdt s. 182-184. Rohweder s. 239f. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 27.8.1840.
41. Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser IV:1 s. 100f. Dagbogen nævner ikke Steenholdts besøg.
42. Lauridsen II s. 165. H. P. Clausen antager på grundlag af dette brev, at hertugen stod bag Steenholdt, se Clausen: Dansk og tysk II s. 134.
43. Notat på petitionen, LASH Abt. 63 nr. 737.
44. LASH Abt. 22, nr. 553, brev af 21.10.1840, jfr. Wegener s. 128f.
45. LASH Abt. 22, nr. 576, udat. brev, jfr. Wegener s. 127f og Clausen: Dansk og tysk II s. 134f.
46. Fr. Petersen: Erlebnisse s. 65.
47. Jürgen Rohweder formoder, at forfatteren til petitionerne fra Uge og Ensted var herredsfoged i Lundtoft herred og justitiar for de hertugelige gråstenske godser, hofråd Thomsen i Gråsten (Rohweder s. 243). Det kan ikke afvises, men i så fald må det undre, at petitionerne fra Uge og Ensted ikke var enslydende, evt. at der var forfattet en fælles petition for hele herredet.
48. Sønderjyllands Historie IV, s. 259.
49. Rohweder s. 163.
50. De pågældende petitioner samt Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 373 (beregninger på grundlag af tal hos Rohweder s. 318f).
51. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 197f.
52. Tidende for Forhandlingerne 1840/41, s. 37f.
53. Sst. s. 42.
54. Sst. s. 521.
55. Sst. s. 536-541, 577-581, 583-84.
56. Sst. s. 572-574.
57. Sst. s. 581-583. Kancellisekretær Claussens noget uafklarede stilling til sprogreskriptet fremgik af hans tilbagetrædelseserklæring i Lyna 20.9.1840.
58. Tidende for Forhandlingerne 1840/41 s. 568f.
59. Sst. s. 570.
60. Sst. s. 565-67, 577, 583-584, 675.
61. Rohweder s. 252.
62. Sst. s. 676. Også de to flensborgske repræsentanter samt to sydslesvigere var fortsat for sprogreskriptet.
63. Rohweder s. 252.
64. Gribsvad: Hvad fortæller retsprotokollerne s. 128.
65. LASH Abt. 22 nr. 567, Wilh. von Krogh til hertugen 29.11.1842 og 8.1.1843.
66. LASH Abt. 22 nr. 567, von Krogh til hertugen 4., 8., 11. og 12.1842, jfr. Wegener s. 138-141 (her dog med fejlæsningen Michelsen for Richelsen). LASH Abt. 63, nr. 837.
67. Tidende for Forhandlingerne 1844, Andet Bilags-Hefte sp. 583-587; de pågældende petitioner ses ikke bevaret i original i stænderforsamlingens arkiv.
68. Dannevirke 15.6.1844; LASH Abt. 22, nr. 556, Brag til hertugen 23.6.1844; erklæringen fremkom i Sønderborger Ugeblad 3.7.1844. LAÅ, Den slesvig-holstenske provinsialregering nr. 29 II (læg vedr. Rinkenæs). Hjelholt: Den danske sprogordning s. 29f.
69. LASH Abt. 63 nr. 880.

12. Fra slesvig-holstensk liberalisme til nationalliberalisme 1840-1844

1. Om Rhinkrisen og dens følger, se Schulze: Weg zum Nationalstaat s. 80-86; Dann: Nation und Nationalismus in Deutschland s. 77f, 104-111; Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800-1866 s. 311, 365.
2. Dann: Nation und Nationalismus s. 108.
3. Se herom Bülck. En nyere og mere kritisk vurdering af traditionen findes hos Reimer Hansen.
4. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 75-79, 84-86, 90, 183-189. Gregersen: Fysikus Dr. A. W. Neuber.
5. Således i Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 13.5.1841.
6. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 21.4.1842.
7. Unverhau: Pressefreiheit, især s. 50f, 66f. Cöppicus-Wex s. 85-90, 232-237, 246-249.
8. Om denne politiseringsproces generelt, se Cöppicus-Wex s. 142f.
9. Søllinge og Thomsen I s. 272f.
10. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 9.1., 25.6., 23.7., 6., 13., 20. og 27.8., 3. og 10. og 17.9.1840.
11. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 20.8.1840.
12. Dette formodes også af Søllinge og Thomsen I s. 273.
13. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 28.7.1842, 27.3. og 15.5.1845.
14. Søllinge og Thomsen I s. 263-265.
15. Se f.eks. programartikler i Lyna 7.7. og 15.9.1839. Jfr. Cöppicus-Wex s. 206.
16. Det kan ikke passe, når Cöppicus Wex s. 175 først daterer den dansksprogede udgave til januar 1843, jfr. Sønderborg bys historie I s. 218. Den danske udgave er bevaret fra 4.1.1842.
17. Søllinge og Thomsen I s. 270-272.
18. F.eks. Sønderburger Wochenblatt 17.9.1842.
19. Søllinge og Thomsen I s. 303f. Cöppicus-Wex s. 150-159.
20. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 172-179, 183-188. Cöppicus-Wex s. 134-137.
21. LASH Abt. 63 nr. 734.
22. Sst. Her tillige »proposition« fra Dröhse 23.10.1840.
23. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 13.8. og 10.9.1840
24. Tidende for Forhandlingerne 1838, s. 37, 54, 120, 176.
25. LASH Abt. 63 nr. 734 med følgebrev fra P. Todsen 5. og 9.11.1840.
26. Underskriverne er identificeret ved hjælp af folketællingerne for 1840 og 1845 samt trykte vælgerlister for 7. landvalgdistrikt (Tønder amtsarkiv Z. 3-4, stændervalgene 1840 og 1847).
27. Tidende for Forhandlingerne 1836, s. 402; 1838, s. 162, 366; 1840, s. XVII; 1842, s. XVIII; 1844, s. XVII-XXI. Jensen: Stænderforsamlingers Historie I s. 308f, II, s. 80f.
28. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 198; Lyna 20.9.1840.
29. Tidende for Forhandlingerne 1840, s. 19.
30. Sst. s. 255.
31. Sst. s. 257.
32. Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 206; Sønderjyllands Historie IV, s. 246f; Franz von Jessen s. 185 (Emil Elberling).
33. Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 289-290.
34. Tidende for Forhandlingerne 1840, s. 206-234. Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 291, dog med fejlagtigt referat af Andreas Petersens standpunkt.
35. Se herom navnlig Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 198.
36. Lyna 27.12.1840 og 17.1.1841.
37. Hiort Lorenzen i Lyna 16.8.1840.
38. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 17.9.1840. Francis Burdett var et udpræget liberalt engelsk parlamentsmedlem, som i 1838 lod sig vælge for de konservative.
39. Fangel: Haderslev I s. 344-347; Lauridsen IV s. 271 (Peter Hiort Lorenzen til Orla Lehmann 3.11.1840).
40. Lyna 17.1.1841.

41. LASH, Abt. 65.2, nr. 4901 I.
42. Lyna 10.1.1841.
43. LAÅ Tønder byarkiv nr. 780 og 781, stemmeafgivningslister fra 1834, 1838 og 1841. Valgtal også i Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 7.1.1841, uden kommentarer.
44. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 14.1.1841.
45. Randrup s. 64-79. RA, privatarkiv 5902, breve til Peter Hiort Lorenzen fra købmand Hansen Günthersohn 15.10.1840 og 18. og 24.1.1841 samt fra købmand Mathias Paulsen 18. og 20.1.1841.
46. LASH Abt. 65.2, nr. 4901 II.
47. Valgdeltagelsen lå i 1. landvalgdistrikt på 36%, i 2. og 3. på 69%, i 4. på 59%, i 5. på 84%, i 6. på 85% og i 7. på 43%. Resultaterne fremgår af LASH Abt. 65.2., nr. 4901 I og II. Endv. Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 79-83 og Sønderjyllands Historie IV s. 264-266. Kandidaternes evt. senere påviselige slesvig-holstenske orientering fremgår bl.a. af medlemslisten for Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, se nedenfor kapitel 15, eller af petitionerne 1848-50, se kapitel 22.
48. Lauridsen IV s. 176, Koch til Flor 10.1.1841. Dannevirke 9.1.1841.
49. Lyna 31.1.1841.
50. Om valget her tillige Randrup s. 57-60 og RA, privatarkiv 5902, breve til Peter Hiort Lorenzen fra Math. Paulsen 20.2. og 17.2.1841.
51. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 4.2.1841.
52. Om Güntzel, se Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 79f, 82; Gregersen: Messe og marked s. 34f.
53. Lyna 14.2.1841.
54. Lyna 21.2.1841.
55. Lyna 28.2.1841.
56. Itzehoer Wochenblatt 1.10.1841, citeret efter Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 279. Se også samme s. 480.
57. Lyna 14.2.1841.
58. Lyna 21.3.1841.
59. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 20.8.1840.
60. Se om den danske nationalismes udvikling Rerup: Fra litterær til politisk nationalisme.
61. Fink: Ejderpolitikens udformning, citeret efter s. 101.
62. Fink: Admiralstatsplanerne.
63. Ploug IV s. 261-267.
64. Fink: Admiralstatsplanerne s. 294f.
65. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 201-203.
66. Flensburger Zeitung 8. og 22.9.1842, citeret efter Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 288f, se også samme s. 481.
67. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 190.
68. Sst. s. 203-204.
69. LASH Abt. 63 nr. 807.
70. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 31.3.1842.
71. Tidende for Forhandlingerne 1842, sp. 116-119, 969-972, 1261-1286.
72. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 204-206. Jensen: Stænderforsamlingers Historie II, s. 338 note 3. Tidende for Forhandlingerne 1842, sp. 641-654 og 660-684, 689.
73. Se om stænderdebatten og reaktionerne herpå Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 337-376.
74. Udtrykket er fra Rerup: Slesvig og Holsten s. 81.
75. Tidende for Forhandlingerne 1842, sp. 717-733.
76. Sst. sp. 765-771.
77. Sst. sp. 972.
78. Sst. sp. 983-985.
79. Sst. sp. 1049-1057.

80. Sst. sp. 1075-1083.
81. Sst. sp. 1748-1752.
82. Sst. sp. 1753-1754.
83. Trykt hos Hiort Lorenzen: Christian VIII. og Slesvig Stænder s. 190-192.
84. Tidende for Forhandlingerne 1842, sp. 1951-1955.
85. Sst. sp. 1960-1965.
86. Sst. sp. 1981f.
87. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 206. Tidende for Forhandlingerne 1842 sp. 129-131, 1001-1024, 1034-1048, 1058-1075, 1686-1748, 1755. Andet Bilags-Hefte sp. 123-148.
88. Sammenlign Lyna 9.4.1843, hvor advokat Heiberg fra Slesvig slår til lyd for, at man betegner Christian 8. som hertug af »Schleswig-Holstein« med bindestreg uden »und«.
89. Clausen og Paulsen s. 273f. Om forslaget modtagelse i amtets landdistrikter, se kapitel 14.
90. LASH Abt. 63 nr. 803. Fangel: Haderslev I s. 347f. Lyna 11., 18. og 25.12.1842.
91. LASH Abt. 63 nr. 838. Jfr. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 207.
92. LASH Abt. 63 nr. 838. Aftrykt i Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 15.12.1842.
93. LASH Abt. 63 nr. 838.
94. RA, privatarkiv 5902, Peter Hiort Lorenzen, breve fra Hansen Günthersohn 27.11., 11. og 18.12.1842, fra Math. Paulsen 16.12.1842 og 5.3.1843. Adressen aftrykt i Dannevirke 24.12.1842; her angives antallet af underskrifter til 110.
95. Sonderburger Wochenblatt 4.2.1843. Om hertugens bidrag til pressen, se kapitel 14.
96. Sonderburger Wochenblatt 7.10.1843, se også 21.10.1843.
97. Aftrykt i Dannevirke 30.12.1843.
98. RA, privatarkiv 5902, Peter Hiort Lorenzen, brev fra Math. Paulsen 19.1.1844 med bilag. Endvidere brev dateret december 1843.
99. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 102.
100. Nyholm: Slesvigske gejstlige s. 21f.
101. Sst. s. 115-119. Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp s. 278, 300.
102. Herom Nyholm: Slesvigske gejstlige s. 119-123 og Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp s. 278f, 296f, 300f, 314.
103. Citeret efter Nyholm: Slesvigske gejstlige s. 120.
104. LASH Abt. 63 nr. 879.
105. Lyna 6. og 23.1.1847.
106. Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp s. 301.
107. Arup Seip.
108. Den følgende fremstilling baseres, hvis ikke andet nævnes, på Hornby.
109. Se f.eks. Lyna 5. og 12.12.1841.
110. Udover Hornby, se også Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 327-332 og stridsskriftet Schleswig-Holstein im Kampf gegen die dänische Nationalbank s. 49-75, 105-135 med supplerende detaljer.
111. Bragt i Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 13.4.1843.
112. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 10.3.1842.
113. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 3.8.1843. Jfr. anonymt indlæg mod filialbanken 17.8.1843.
114. Lyna 6.8.1843. Se også opråb fra Tiedemann 28.2.1844.
115. Lyna 6.4.1844.
116. Lyna 17.4.1844.
117. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 21.9. og 30.11.1843.
118. Sønderborger Ugeblad 27.3.1844.
119. Sønderborger Ugeblad 10.12.1845, se også 24.6.1846.
120. Itzehoe Wochenblatt 5., 12., 19. og 26.1., 2., 16. og 23.2., 8., 15. og 22.3., 5.4., 7.6., 12. og 26.7., 2. og 16.8., 27.9., 3.10. og 19.12.1844.
121. Folketallet i Nordslesvig var i 1845 147.505, i Sydslesvig 215.395, i Holsten 479.364. Schröder:

- Slesvig s. XXIV, XLVIII-LXV, 33. Samme: Holstein und Lauenburg s. 37. Til de følgende sognevisse opgørelser bruges endvidere Schmidt: Slesvigs Land og Folk.
122. Jfr. note 120.
 123. Der er således et vist sammenfald mellem sogne med indkomne bidrag og de samtidige slesvigske (ikke slesvig-holstenske) protester imod den danske bevægelse, se herom kapitel 14.
 124. Se også Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 29.2.1844.
 125. Schleswig-Holstein im Kampf gegen die dänische Nationalbank, s. 132f. Jfr. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 22.3.1844.
 126. Itzehoer Wochenblatt 31.5., 7., 21. og 28.6., 5., 12., 19. og 26.7., 9. og 16.8., 27.9., 12. og 26.12.1844, 16.1., 27.2, 20.3., 3. og 24.4., 1., 15 og 22.5., 5. og 26.6., 10.7., 7. og 21.8., 18.9. og 4.12.1845. Tegningen fortsatte med fortsat aftagende intensitet i 1846. Om Todsens rolle, se Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 26.1.1846.
 127. Sønderjyllands Historie IV s. 297f.
 128. LASH Abt. 63 nr. 906. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 211f.
 129. LASH Abt. 63 nr. 905. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 25.7. og 8.8.1844. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 212.
 130. LASH Abt. 63 nr. 870, 888, 906. Lyna 23.10.1844.
 131. Schröder: Slesvig s. XXIV.
 132. LASH Abt. 63 nr. 869. Petitionen blev præsenteret på borgermøde på rådhuset, jfr. Sønderborger Ugeblad 7.8.1844.
 133. Af andre grunde end nationale udtrådte Andreas Petersen fra 2. landvalgdistrikt midt i stændersessionen til fordel for P. M. Dall, Peter Nielsen fra Flensborg til fordel for helstatsmanden H. P. Schmidt og møller Weber på Ærø. Jensen: Stænderforsamlingers Historie II, s. 82f, 371. Lauridsen V s. 117f.
 134. Tidende for Forhandlingerne 1844 I sp. 51-57, 770, 852, 856.
 135. Sst. sp. 82-106, 2039-2053, 2312-2313. Citat fra sp. 88.
 136. Sst. sp. 43-45, 1398-1426, 1849-1871. Citat fra sp. 1870.
 137. Sst. sp. 223-233, 2119-2137, 2291-2309, 2362-2366, 2372.
 138. Hornby s. 85-92.
 139. Tidende for Forhandlingerne 1844 sp. 495-500, 893-897, 975f.
 140. Patentet er aftrykt i 1. bilagshæfte til Tidende for Forhandlingerne 1844, sp. 362-364.
 141. Tidende for Forhandlingerne 1844 sp. 2020-2039, 2349-61, 2369-70. Citat fra sp. 2356.
 142. Sst. sp. 1076-1082, 2309, 2361-2362, 2371.
 143. Hjelholt: Den danske Sprogordning s. 27-30, særlig s. 29.
 144. Tidende for Forhandlingerne 1844 sp. 1069-1076, 1989, 2053-2054.
 145. Todsens s. 11.
 146. Om nyholstenerne, se Brock s. 116-119, 123, 127, 130, 142f, 152f, 187f; Jensen: Stænderforsamlingers Historie II, s. 303, 394.
 147. Todsens s. 13, 23.
 148. Degn: Die Legende.
 149. Todsens s. 14.
 150. Sst. s. 20.
 151. Sst. s. 23. Derefter fulgte flere sider med anmærkninger, der uddybede argumentationen.
 152. Se herom Clausen og Paulsen s. 262-280.
 153. Sønderborger Ugeblad 8. og 15.5.1844. I Lyna og Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt spiller arvefølgespørgsmålet ingen rolle i 1844.
 154. Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 366-371.
 155. Sst. s. 376-408.
 156. Zeitung für die Verhandlungen 1844, sp. 108-112.
 157. Adresserne fra hertugdømmet Slesvig er aftrykt med den fuldstændige tekst og underskrifterne sst., Zweites Beilagen-Heft, sp. 703-752. De nordslesvigske adresser nævnes i Sønderborger Ugeblad 27.11. og 4.12.1844.
 158. Sst.

159. Resten op til de 100 % var begge steder andre og uoplyst erhverv.
160. Zeitung für die Verhandlungen 1844, Zweites Beilagen-Heft, sp. 386-394.
161. Lyna 18. og 22.1.1845. Den Holsteenske Stænderforsamlings Adresse til Kongen i Anledning af de i den Roeskildske Stænderforsamling gjorte Angreb paa Hertugdømmernes Selvstændighed. Eksemplar i LAÅ, Tønder amtsarkiv H 29, læg vedr. nationalpolitiske forhold 1847-48.
162. LASH Abt. 22 nr. 576, Steenholdt til hertugen 23.9.1845, trykt hos Rasch: Steenholdt s. 198.

13. Foreninger, folkefester og faner - den slesvig-holstenske agitation 1842-1845

1. Der henvises generelt til Achelis: Bürgerverein og Fangel: Haderslev I s. 324-326, 344, 348, 352-353, 355-356, 360-361.
2. Fangel: Haderslev I s. 363, 366f, 375, 378, 386f, 396-399, 431.
3. Lyna 21.2.1841.
4. Fangel: Haderslev I s. 426.
5. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 1838-58.
6. Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig s. 50-52.
7. Lyna 22.1.1843.
8. Lyna 26. og 30.10. samt 2.11.1844.
9. Borgerforeningens arkiv, Hauptprotocoll 1838-58, 10.9.1844.
10. Fangel: Haderslev I s. 352f.
11. Borgerforeningens arkiv, Hauptprotocoll 3.1.1845 og Sonderakte nr. 1.
12. Fangel: Dr. J. A. Marcus s. 18f.
13. Favrhooldt s. 151-161. Fangel: Haderslev I s. 364.
14. Bürgervereins arkiv, Hauptprotocoll 1838-58, ref. 13.7.1847. Achelis: Bürgerverein s. 26. Lyna 28.7.1847.
15. RA, Kongehusets arkiv, Frederik VII nr. 53, læg 2, ber. fra Laurids Skau.
16. Statute der Gesellschaft der Union in Hadersleben.
17. Fangel: Haderslev I s. 348f, 426.
18. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 157.
19. Sst. s. 176.
20. Sst. s. 182.
21. Hovedkilden til festen er fra slesvig-holstensk side: Das schleswig-holsteinische Volksfest am 12. Juli 1843 auf dem Aunetsberg bei Apenrade (Proben schleswig-holsteinischer Pressfreiheit s. 277-301, optryk af Rendsburger Wochenblatts fyldige reportage 22.7.1843). Endvidere reportager i Itzehoer Wochenblatt 21.7., Lyna 16. og 23.7. samt 6.8.1843, Wöchentliches Tondernsches Intelligenzblatt 20.7. og Sonderburger Wochenblatt 15., 22. og 29.7.1843. Festen anskues fra en polemisk dansk synsvinkel i Dannevirke 15. og 19.7.1843 og fortroligt i Fr. Fischers beretning til Chr. Flor 18.7.1843 (Lauridsen II s. 232f). Størst kildeværdi må tillægges to officielle og neutrale indberetninger fra amtmand Stemann og kst. ride- og husfoged Ahlmann af 1.8.1843 til Slesvig-Holstensk-Lauenborgske Kancelli (RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 1b). Stemann betegnede referaterne i Itzehoer og Rendsburger Wochenblatt som fyldige og pålidelige. Jfr. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 207-210 og Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 346-354.
22. Herom først og fremmest Unverhau: Gesang, Feste und Politik. Samtidige reportager fra de slesvig-holstenske folkefester i 1843 i Proben Schleswig-Holsteinischer Pressfreiheit s. 238-276. Endvidere Hansen: Deutsche Volks- und Sängerfeste.
23. Chronologische Sammlung 1842, nr. 108.
24. Mosse kapitel 4.
25. Om de danske folkefester, se Jakob Petersen: Skamlingsbanken.
26. Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 322-346, 482f.
27. Sst. s. 261.

28. Se herom navnlig Jensen: Uwe Jens Lormsen s. 87-102.
29. Se nærmere i det foregående kapitel om slagordet »Up ewig ungedeelt«.
30. Japsen: Den nationale udviling i Åbenrå s. 208.
31. I hertugdømmerne således i Kiel, jfr. Hansen: Volks- und Sängerbefeste s. 40-48.
32. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 17. og 31.8.1843. Sonderburger Wochenblatt 16.9.1843.
33. Tønder gennem Tiderne s. 465-486 (Stig Iuul).
34. Dannevirke 27.9.1843.
35. Se herom Düding, især s. 160-204. Endvidere Langewische s. 132-169.
36. Düding s. 253-257; tabellarisk bearbejdning hos Langewiesche s. 148.
37. Schleswig-Holsteins Lied und Farben s. 13-26 (Heinrich W. Schwab).
38. Om sangerbevægelsen i hertugdømmerne, se generelt Unverhau: Gesang, Feste und Politik.
39. Schleswig-Holsteins Lied und Farben, navnlig s. 43-64 (Erich Hoffmann). Se også Jessen-Klingenberg: Slesvig-Holstens blå-hvid-røde flag og Jürgensen.
40. Japsen. Den nationale udvikling i Åbenrå s. 210f, 214, 228f. Krüger; denne artikel bygger på sangkorets protokol, som tilsyneladende er gået tabt siden 1945. Væsentligst på samme artikel hviler beskrivelsen af koret hos Sönnichsen s. 73-85. Unverhau: Gesang, Feste und Politik passim, jfr. stedregister s. 548.
41. RA, privatarkiv nr. 5952, brev fra Fischer til J. W. Marckmann 11.2.1843.
42. Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 216.
43. Ravn s. 208 og 293.
44. Lyna 6.3.1844.
45. Hansen: Volks- und Sängerbefeste s. 86.
46. Holsatia Cantans s. 397f, fodnote 2. Jfr. Unverhau anf. værk s. 498.
47. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 10.2.1842.
48. Gläser; denne artiklen er baseret på J. W. Rathjes optegnelser med uddrag af den nu tabte protokol. Hvis ikke andet nævnes, beror fremstillingen på denne artikel. Væsentligst på samme grundlag hviler beskrivelsen af sangforeningen hos Sönnichsen s. 86-110. Unverhau: Gesang, Feste und Politik passim, jfr. stedregister s. 552.
49. Tønder lokalhistoriske Arkiv A 2040 nr. 1, håndskrevne vedtægter.
50. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 18.5.1843.
51. Dannevirke 29.11.1843.
52. Todsens s. 27. Todsens forblev medlem til sin bortrejse i 1850, jfr. medlemsliste i Singvereins arkiv.
53. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 29.6.1843.
54. Om Singvereins og Todsens deltagelse i festen i Bredsted, se Jensen: Nordfriesland s. 106-108.
55. Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 366, 415, 467, 494.
56. Singvereins deltagelse nævnes ikke hos Hansen: Volks- und Sängerbefeste s. 86.
57. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 8.5.1845.
58. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 26.6.1845; Dannevirke 5.7.1845.
59. Tønder lokalhistoriske arkiv, A 2040, nr. 1, vedtægter med medlemsliste og nr. 3. Identifikation af medlemmer ved hjælp af LAÅ, folketællingskopier for Tønder 1845 samt Andresen: Bürger und Einwohnerbuch.
60. Dets historie er kort beskrevet hos Fangel: Dr. J. A. Marcus s. 19f. Endv. samme i Haderslev I s. 357f, 360. Unverhau: Gesang, Feste und Politik passim, jfr. stedregister s. 549.
61. Lyna 30.7. og 22.10.1843.
62. Fædrelandet 7.12.1843.
63. Lyna 24.8.1844.
64. Sunget ved koncerten 14.10.1843, jfr. Lyna 22.10.1843.
65. Lyna 6.1.1844.
66. Stibolt nævnes som formand i Lyna 6.1.1844 og 27.3.1844, dr. Marcus første gang 17.8.1844 – og derefter jævnligt i sangkorets annoncer i Lyna frem til avisens ophør som slesvig-holstens avis ved årsskiftet 1847/48.

67. Lyna 31.8.1844 og 30.10.1844 (om fanen), Dannevirke 31.8.1844.
68. Lyna 1.1.1845.
69. Lyna 29.5.1844.
70. Se herom Lyna og Dannevirke for 26.7. og 2.8.1845.
71. Lyna 17.6.1846 og 7.7.1847.
72. Lyna 11.8.1847.
73. Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser, IV:2 s. 501.
74. Lyna, diverse annoncer.
75. Lyna 10.1.1846, 20. og 27.2.1847.
76. Holsatia Cantans s. 397f, fodnote 2. Jfr. Unverhau anf. værk s. 498.
77. Dannevirke nævner 28.10.1843 en sangforening i Løgumkloster flække, som musikus Rohde var leder af. Da Rohde omtales i rosende vendinger i bladet, har det næppe drejet sig om en slesvig-holstensk sangforening.
78. LAÅ, foreningsarkiv acc. nr. 294, protokol 1843-45, som er hovedkilden til nedenstående skildring. Unverhau: Gesang, Feste und Politik passim, jfr. stedregister s. 548.
79. LAÅ, folketællingskopier for Augustenborg 1845.
80. Sønderborger Ugeblad 2.10.1844.
81. LAÅ, foreningsarkiv acc. nr. 294, protokol 1843-45 samt kopi af foreningens nodehæfte i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.
82. Holsatia Cantans s. 397, 399. Jfr. RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 88, læg: Sängerfest in Würzburg 1845.
83. Christiani.
84. Sonderburger Wochenblatt 22.11.1845.
85. Unverhau: Gesang, Feste und Politik passim, jfr. stedregister s. 552.
86. Sonderburger Wochenblatt 5.8.1843, se også 12. og 19.8.
87. Jfr. nedenfor.
88. Sonderburger Wochenblatt 25.1.1845.
89. Itzehoer Wochenblatt 27.3.1845. Her nævnes, at foreningen blev stiftet for 5 fjerdingår siden. Endv. 2.10.1845. Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 70.
90. Itzehoer Wochenblatt og Altonaer Mercur 16.1.1845; Sønderborger Ugeblad 4.6.1845. Unverhau: Gesang, Feste und Politik passim, jfr. stedregister s. 552.
91. Sønderborger Ugeblad 19.6.1844.
92. De to udflugter nævnes i LAÅ, foreningsarkiv acc. nr. 294, protokol 1843-45, men ikke i aviserne.
93. Sst. samt Sonderburger Wochenblatt 10.5. og 7.6.1845; Sønderborger Ugeblad 14.5. og 4.6.1845; Lyna 10.6.1845; Dannevirke 14.6.1845. Unverhau: Gesang, Feste und Politik s.240f, 490.
94. Sønderborger Ugeblad angav »tusinder« af deltagere, Sonderburger Wochenblatt og Lyna 3-4000 (Lyna 10.6.1845).
95. Sonderburger Wochenblatt 23.8.1845. Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 237f.
96. Se herom også Dannevirke 6.8.1845.
97. Sønderborger Ugeblad 20.8.1845.
98. Det nævnes i hvert fald hverken i Sonderburger Wochenblatt eller Sønderborger Ugeblad.
99. Sonderburger Wochenblatt 20. og 27.9. samt 4.10.1845; Sønderborger Ugeblad 1.10.1845.
100. Hansen: Volks- und Sängerfeste, s. 101.
101. Sonderburger Wochenblatt 10.1. og Dannevirke 21.1.1846.
102. Holsatia Cantans s. 397, fodnote 2. Jfr. Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 498.
103. Lyna 14.8.1847.
104. Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 253-259.
105. Düding s. 220, 225, 232.
106. Fangel: Haderslev I s. 145f, 460.
107. Henningsen: Aabenraa Skyttelav s. 48-53.
108. Iwersen: Das Schützenkorps Tondern. Andresen: Geschichte des tondernschen Fastnachtsgelags und des Schützenkorps, især s. 434f.

109. Sonderburger Wochenblatt 23.7.1842, 24.6. og 30.9.1843, 20.9.1845. Sønderborger Ugeblad 20.7.1842, 21.6. og 27.9.1843, 19.6.1844.
110. Sonderburger Wochenblatt 26.7. og Sønderborger Ugeblad 22.7.1845.
111. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 208f.
112. Fanens blå-hvid-røde frynser kan dog være senere påsyet. Fanen afbilledet og beskrevet hos Gläser s. 215f.
113. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 212f.
114. Fangel: Haderslev I s. 350f.
115. Jessen-Klingenberg: Slesvig-Holstens blå-hvid-røde flag.
116. Unverhau: Gesang, Feste und Politik s. 206.
117. Sønderborger Ugeblad 22.7. og Sonderburger Wochenblatt 26.7.1844.
118. Dannevirke 12.7.1845. Bladet kunne i samme nr. meddele, at en mængde flag var kommet til Aabenraa.
119. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 213.
120. Gengivet i Dannevirke 6.8.1845.
121. Lyna 9. og 13.8.1845.
122. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 213f, 228-230.

14. Protester mod »den danske propaganda« 1842-1845

1. Clausen og Paulsen s. 273f.
2. Adresseerne i LASH Abt. 63 nr. 803, læg 3.
3. Lyna 18.12.1842 citerede kun misbilligelsen af Peter Hiort Lorenzen i Hjerndrup, derimod 29.1.1843 hele petitionen fra Øsby.
4. Jacob Petersen: Skamlingsbanken s. 38-51.
5. Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening s. 124-237.
6. Sst. s. 160, 167.
7. Lyna 3.12.1843.
8. Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening s. 139-142. Om embedsmandsfjendtligheden som et karakteristisk træk ved den danske bevægelse, se Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 383-386.
9. Dannevirke 6. og 9.12.1843. Jfr. Lauridsen VI s. 83f, Koch til Flor 10.12.1843 og Flors svar 16.13.43 Koch beklagede den dygtige Lorenzens udmeldelse, og Flor ønskede at holde en dør på klem for hans tilbagevenden.
10. Lyna 24. og 27.1.1844.
11. LASH Abt. 22, nr. 567, G. F. von Krogh til hertug Christian August. Brevet er udateret. Hos Kardel s. 135 tidsfæstes det til maj 1847. Det giver dog ikke mening. Dels præsenterer von Krogh Lorenzen i brevet, og det var der ingen grund til i 1847, eftersom von Krogh har omtalt ham i breve af 7.8.1844 og 24.12.1845, ligesom Lorenzen på det tidspunkt må have været hertugen bekendt som sekretær i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Dels gav hele aktionen ingen mening i 1847, hvor sidstnævnte forening jo var etableret som et modstykke til Den slesvigske Forening. Og dels omtales i von Kroghs udaterede brev amtsforvalter og husfoged på Ærø Ulrik Adolf von Holsteins tale for det danske sprog i stænderne. Von Holstein var tidligt en forkæmper for den danske sag (Dansk Biografisk Leksikon, 1. udgave VIII s. 56f), og sprogsørgsmålet i stænderne var jo ikke aktuelt i 1847, derimod i slutningen af 1843. Det kan ikke afgøres, om planen kom frem umiddelbart før eller efter den offentlige udmeldelse i Lyna. Den berøres ikke i senere breve, hvilket tyder på, at den ikke kom til udførelse.
12. Lyna 17.1.1844.
13. Lyna 30.3., 3., 6. og 13.4.1844.
14. Om kongetroskabens betydning for den danske bevægelse, se Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 380-386.
15. Lyna 10.2.1844.

16. Lyna 20. og 24.4.1844.
17. Den følgende redegørelse for bladets udbredelse og økonomi hviler på LASH Abt. 22 nr. 567, breve fra G. F. von Krogh til hertug Christian August 4.12. og 9.12.1844, 31.1. og 16.3.1846, 12.3.1848 med tilhørende regnskaber. Endvidere breve fra J. A. Marcus til hertugen, trykt hos Fangel: Dr. J. A. Marcus s. 35-45, jfr. sammes fremstilling s. 13f.
18. Søllinge og Thomsen I s. 265.
19. Jfr. note 17. Endvidere Lyna 28.12.1844 og 1. samt 22.1.1845.
20. LASH Abt. 22 nr. 567, von Krogh til hertugen 9.12.1844, jfr. Fangel: Dr. J. A. Marcus s. 14.
21. Hvis han ikke selv så denne mulighed, gjorde Jürgen Brag i Adsbøl ham i hvert fald opmærksom på den. LASH Abt. 22 nr. 556, brev af 29.1.1845.
22. Fangel: Dr. J. A. Marcus s. 37f, Marcus til hertugen 22.2.1846.
23. Lauridsen II s. 240f.
24. Lyna 24.12.1843.
25. Lyna 27. og 31.1., 21.2., 6., 9. og 23.3., 25.5., 26.6. og 3.7.1844. 17.2.1844 endvidere uddybende erklæring fra Hoptrup.
26. Jfr. note 24 og 25.
27. Der er ikke sat titler på underskriverne. I Vilstrup sogn betegnes underskriverne som landbesiddere, i Bjerning som grundbesiddere, i Skodborg, Maugstrup og Stepping som lodsejere. En sammenligning med stændervalglisterne viser et stort antal navnesammenfald.
28. Dannevirke 30.12.1843, 24. og 31.1. samt 22.6.1844.
29. LASH Abt. 22 nr. 562, pastor Hansen til hertugen 8.7., 11.8. og 16.11.1844, alle uden omtale af »sogneopstandene«.
30. LASH Abt. 22 nr. 567, von Krogh til hertugen 7.7.1844. Et brev af 23.6. omtaler ikke opstandene.
31. Lyna 10.1.1844.
32. Lyna 17.4.1844.
33. Lyna 20.3, 27.4.1844. Dannevirke 23.3.1844.
34. Sst. og Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening. Kort over Den slesvigske Forenings medlemmer hos Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 362.
35. Pontoppidan Thyssen peger i Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i stedet på præsternes betydning og sammenligner s. 312-316 fremkomsten af »sogneopstande« med præsternes holdning. Som indikation herfor tages dels deres medvirken i præstpetitionerne fra 1840 og 1844 mod danskuddannede præster, dels en slesvig-holstensk liste fra efteråret 1843 med karakteristisk af de enkelte sogne, især deres præster. Mens de førstnævnte petitioner formentlig også rummer et betydeligt fagpolitisk element, er sidstnævnte liste mere interessant, bl.a. fordi den graderer præsternes indflydelse i sognene. Fra de sogne, listen omfatter, fremkom der »sogneopstande« fra Hoptrup, Vilstrup, Starup, Aastrup, Stepping, Magstrup og Bjerning. I Hoptrup karakteriseres pastor Petersen som ivrig slesvig-holstener, men den danske degn havde større indflydelse. I Vilstrup var pastor Meyer for Slesvigs forbliven ved Danmark og nærmest »gesinnungslos«. I Starup var Boysen »antidannevirkler«, i Aastrup var Hansen tysk og i Stepping-Frørup var Fehr afgjort tysk. Her var der altså tale om et sammenfald mellem præstens holdning og sogneopstandene; dog antydes, at Aastrup sogns tyskshed mere skyldtes kammerherre von Krogh på Aastrupgård end præsten. I Magstrup var pastor Wolf dansk, men politisk betydningsløs, mens pastor Hertel i Moltrup-Bjerning betegnedes som »fanatisk« dansk. Alt i alt var der således et vist sammenfald mellem tysk-slesvig-holstenske præster og sogneopstandene, hvad der med de mange tyskorienterede præster nærmest var uundgåeligt, men korrelationen forekommer en del svagere end for sognefogdernes vedkommende.
36. Lyna 8.6.1844.
37. Sønderjyllands Historie IV s. 300-305.
38. Jensen: Stændersamlingers Historie II s. 80, 82, 717. I de øvrige dele af Haderslev amt var suppleanterne ikke slesvig-holstensk sindede.
39. LASH Abt. 22 nr. 567, von Krogh til hertugen 14.7.1844. Jfr. Wegener s. 166f.
40. LASH Abt. 22 nr. 567, von Krogh til hertugen 23.6., 7. og 18.7.1844.

41. Lyna 8.6.1844.
42. Lyna 12.6.1844. Se også sst. 15.1.1845, hvor 31 gårdmænd i Nustrup erklærede, at de »aldeles ikke have noget at klage over vore Embedsmænd, det være sig i Amtet eller Herredet...«. Det var således langt fra alle bønder i amtet, der følte sig i et modsætningsforhold til embedsmændene.
43. LASH Abt. 63 nr. 906.
44. Audiensen skildres hos Gregersen: Laurids Skaus brevveksling Sønderjylland s. 120-122, 124, Skau til Flor 3.-4.8.1844; Kong Christian VIII.s dagbøger IV:2, s. 501; LASH Abt. 22, nr. 567, von Krogh til Christian August 7.8.1844.
45. LASH Abt. 22, nr. 567, von Krogh til Christian August 7.8.1844.
46. Lyna 18.12.1844.
47. Lyna 30.10. og 2.11.1844.
48. LASH Abt. 22 nr. 556, Brag til hertugen 13.1.1844.
49. Generelt om Sønderborger Ugeblad: Søllinge og Thomsen I s. 270-272.
50. Sønderborger Ugeblad 4.5. og 5.10.1842 og talrige andre eksempler.
51. Sønderborger Ugeblad 18.1.1843. Se også den ironiske skildring af den danske fest i Sommersted den 5. og 12.4.1843, hvor især Peter Jepsen er et mål for bladets spot.
52. LASH Abt. 22 nr. 556. Korte uddrag af nogle af brevene er trykt hos Wegener anf. afh.
53. Sønderborger Ugeblad 14.6.1843.
54. Sønderborger Ugeblad 28.6.1843, jfr. det ironiske referat af Skamlingsbankefesten 5.7.1843.
55. Sønderborger Ugeblad 13., 20., 27.9., 4., 11., 18. og 25.10 samt 1.11.1843.
56. Sønderborger Ugeblad 20.12.1843. Søllinge og Thomsen I s. 104.
57. Sønderborger Ugeblad 3., 10, 24.1. og 31.1., 14. og 28.2., 20.3., 3.4., 17.7.1844.
58. Sønderborger Ugeblad 13.3.1844.
59. Sønderborger Ugeblad 20.3.1844.
60. Sønderborger Ugeblad 8. og 29.5.1844.
61. Sønderborger Ugeblad 19.6. og 17.7.1844.
62. Det følgende fremgår af LASH Abt. 22 nr. 556, Brag til hertugen 17.5., 23.6. samt 4. og 6.7.1844, endvidere af Sønderborger Ugeblad. Petitionen er ikke tidligere omtalt i litteraturen. En eftersøgning i Christian 8.s arkiv efter originalen var forgæves.
63. Sønderborger Ugeblad 5.6.1844.
64. På grundlag af Sønderborger Ugeblad de anførte datoer.
65. Antal underskrifter på grundlag af tabel 8.
66. De kendes i hvert fald hos kniplingekræmmer Jens Wulff i Brede, jfr. Iversen: Kniplingekræmmer Jens Wulffs dagbog (Sønderjyske Årbøger 1954) s. 117f, 125, 130.

15. Den slesvig-holstenske patriotiske forening 1845-1847

1. Lyna 19. og 26.3., 2. og 9.4.1843. Jfr. Proben schleswig-holsteinischer Pressfreiheit s. 181-234. Clausen og Paulsen s. 278. Jfr. Kardel s. 119f og Wegener s. 158, 160f.
2. Lyna 16.7.1843, 28.2., 1., 4. og 11.5.1844 (her nævnes Volquardsen ikke som komitémedlem).
3. Lyna 2.7.1845.
4. Den efterfølgende redegørelse for foreningens historie hviler, hvor ikke andet oplyses, på foreningens protokol, som opbevares sammen med dens øvrige arkiv på Haderslev Byhistoriske Arkiv. En kopi heraf findes på LAÅ. Referater af foreningens møder er indført i kronologisk rækkefølge i protokollen.
5. Om dr. Marcus se Fangel: Dr. J. A. Marcus, især s. 20-28.
6. Fangel: Dr. J. A. Marcus, s. 21.
7. LASH Abt. 22 nr. 567, G. F. von Krogh til Christian August 4.12.1844.
8. Medlemsliste for Bürgerverein 1845 (i privateje hos Bürgerverein).
9. Lyna 1., 8., 12., 19. og 22.3., 16., 20. og 23.8. samt 3.9.1845.
10. Lyna 11.10.1845.
11. Statutterne er trykt i Lyna 12. og 16.7.1845.

12. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling København s. 148, 290, Skau til Orla Lehmann 11.7.1845.
13. Lister over optagne medlemmer med steds- og erhvervsangivelse findes i foreningens protokol under de nævnte mødedatoer. Navnene fremgår endvidere af Lynas referater af møderne.
14. Sst.
15. Kort over Den slesvigske Forenings medlemmer hos Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 362.
16. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt nr. 17, 1846.
17. Jfr. note 13. Vedr Den slesvigske Forening, se Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 374.
18. Fødestedsoplysninger i folketællingen fra 1845 på LAA. Jfr. Hanssen: Statistische Forschungen s. 10f.
19. Lister over stændermedlemmer efter valget 1841 hos Jensen: Stænderforsamlings Historie II s. 80f, 83.
20. Blandt bilagene til protokollen findes separate medlemslister for Aabenraa og omegn og Rendsborg.
21. Om industriudstillingen: Lyna 15.10.45, 14.1., 17.6., 4.7. og 23.9.46.
22. Om dyrskuet: Lyna 10.1., 8.4., 17. og 27.6.1846.
23. Ifølge Dannevirke 17.6.1846 var tilskuertallet 5-6000.
24. Se herom Lyna 10.4., 2. og 23.6. samt 7.7.1847.
25. Lynas referat er dog betydelig mere afdæmpet som følge af regeringens skærpede kurs efter det »åbne brev«. Dannevirke bestred Lynas angivelse af deltagerantallet 7. og 10.7.1847.
26. Bilag nr. 2 til protokollen: Statutter for den tilsigtede oprettelse af spare- og låne-kasser i hertugdømmernes landdistrikter, Haderslev 1847. Lyna 11.7., 7. og 10.10.1846, 13.1.1847.
27. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie s. 333.
28. Sst. s. 54-61.
29. Lyna 8., 18. og 22.10., 13. og 24.12.1845 samt 24.1.1846.
30. LASH Abt. 22 nr. 567, G. F. von Krogh til hertugen 24.12.1845.
31. Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser IV:2 s. 612.
32. Bilag 1 til protokollen. Lyna 8.10. og 5.11.1845.
33. Se herom Lyna 17. og 24.6., 11.7.1846.
34. Det åbne brev aftrykt i Sønderjyllands Historie IV, mellem s. 326 og 327. Jfr. Clausen og Paulsen s. 287.
35. Lyna 26.8.1846.
36. Lyna 2.9.1846.
37. Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser IV:2 s. 736.
38. Lyna 19., 22. og 26.5.1847.

16. Protester mod »det åbne brev« 1846 og stændervalget 1847

1. Dette blev yderligere understreget af kongen i en allerhøjeste bekendtgørelse af 18.9.1846, jfr. Chronologische Sammlung 1846 s. 228f.
2. Clausen og Paulsen s. 296f, 318.
3. Citeret efter Lyna 14.8.1847.
4. Der henvises en gang for alle til LASH, Abt. 63, Schleswigsche Ständeversammlung, nr. 954 I-II.
5. Sst.
6. Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig, især s. 64-67.
7. Navne på underskrivere fra Augustenborg kan udskilles fra petitionen fra Sønderborg ved sammenligning med petitionerne fra flækken 1848/50.
8. LAA, Tønder amtsarkiv H 29, nationalpolitiske forhold 1847-1848, indberetning fra herredsfogden i Læk 14.10.1846 vedlagt mødeindkaldelse af 1.10.1846.
9. Citatet lyder på tysk: »ob nicht eine nähere Verbindung mit unserm grösseren Vaterlande, mit dem übrigen Deutschland, dieselbe Verbindung, in welcher das mit unserm Herzogthum zu

- einem selbständigen Staat verbundene Herzogthum Holstein stehe, zu bewirken sey«.
10. Sønderjyllands Historie IVs. 330.
 11. De kan ved sammenligning med stændervælgerlisten med sikkerhed identificeres blandt underskriverne. Flere nordslesvigere med almindeligere navne kan også have deltaget.
 12. LASH Abt. 22, nr. 576, Steenholdt til hertugen 15.8.1846.
 13. LAÅ, Tønder amtsarkiv H 29, nationalpolitiske forhold 1847-1848, indberetning fra sognefoged H. P. Jürgensen 1.10.1846.
 14. Debatten refereret i Tidende for Forhandlingerne 1846 sp. 93-112, 375-378, 409-414.
 15. Sst. sp. 102f, 111.
 16. Sst. sp. 409f. Om Andreas Petersen, se Scheel.
 17. Tidende for Forhandlingerne 1846 sp. 377f.
 18. Sst. sp. 376f.
 19. Nordslesvigske protestadresser i LASH Abt. 63 nr. 954, II. Flensborg jfr. Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig s. 64f.
 20. Ordlyd i Dannevirke 24.7.1847.
 21. Kort over »Folkeadressen«s udbredelse hos Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 364.
 22. Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 373.
 23. LAÅ, læsesalen, alfabetisk register til folketællingen for Aabenraa by 1845; LAÅ, manuskriptsamlingen, Jens Hansen Nielsen: Indbyggerne i Burkal sogn 1845; Holdt; Andersen: Gårde og Slægter. I Egvad sogn er underskrivernes landsby noteret, og i det lille sogn har en direkte sammenligning med folketællingen 1845 været mulig.
 24. Læsø s. 98-103, 108-112 (Carsten Porskrog Rasmussen).
 25. Chronologische Sammlung 1846 s.189f.
 26. Unverhau: Pressefreiheit, Pressefrechheit und Zensur s. 67f. Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmaalet s. 330f. Cöppicus-Wex ser ikke sammenhængen mellem den indskrænkede trykkefrihed og det åbne brev.
 27. Et ekspl. af cirkulæret findes i RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 92.
 28. Se liste i Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmaalet s. 439-441.
 29. SHLB, Cc17 nr. 11, adresse af 15.11.1846 med 32 underskrivere.
 30. Et ekspl. af pjecen i Tønder amtsarkiv H29, nationalpolitiske forhold 1847-1848.
 31. Ekspl. heraf sst.
 32. Akterne fra undersøgelsen findes i RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 92.
 33. Eks. i LAÅ, Aabenraa amtsarkiv, journalsag 1847 III nr. 20.
 34. Sønderborg bys historie I s. 264 (H. Hjelholt). Cöppicus-Wex s. 258
 35. Oplysninger om kandidater og valg 1834/35 og 1840/41 hos Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 79-83, 715-718 samt valgprotokollerne i LASH Abt. 63, nr. 4901 I (Jensen angiver kun stemmetal for den valgte og hans stedfortræder, mens valgprotokollerne optæller alle kandidaters stemmer). Kandidater og valg 1847, se Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 91f; LASH Abt. 63 nr. 4903 II-4905; Dannevirke, Lyna og Wöchentliches Tondernsches Intelligenzblatt omkring årsskiftet 1846/47; Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening (navne på heri optagne medlemmer); medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening fremgår af dennes protokol (LAÅ foreningsarkiver acc. nr. 296).
 36. Om valget i Haderslev endvidere Fangel: Haderslev I s. 360-362 og Lyna 10.2.1847.
 37. Valgprotokoller fra 1840/41 er ikke bevaret for Aabenraa, resultatet fra Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 198 efter Lyna.
 38. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 216f, 230.
 39. Vedr. stændervalget i Aabenraa endv. sst. s. 217.
 40. Sønderborg bys historie I s. 220f, 267, 292.
 41. Tønder gennem Tiderne s. 226 (Holger Hjelholt).
 42. Disse aldersklasser udgjorde ifølge Statistisches Tabellen-Werk. Zweites Heft s. 74-77 28 % af befolkningen i Nordslesvig.
 43. Tabellen samler taloplysninger i teksten fra kapitlerne 10-16.

18. Hjemmetyskerne og den slesvig-holstenske opstand marts-april 1848

1. Om revolutionerne 1848, se navnlig Botzenhart og Mommsen.
2. Se udover de i note 1 nævnte afhandlinger Schulze: Weg zum Nationalstaat s. 86-85; Dann: Nation und Nationalismus in Deutschland s. 112-133; Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800-1866 s. 595-673.
3. Om polakkernes opstande 1846 og 1848, se Botzenhart s. 28-32, 82, 198f; Timmermann: Die Entstehung der Nationalbewegung s. 71-88 (Andrzej Brozek), s. 89-102 (Antoni Podraza) og s. 103-115 (Marian Zgórnjak); Dann: Nationalismus und sozialer Wandel s. 23-37 (Kurt Georg Hausmann); Kappeler s. 13-39 (Witold Molik).
4. Om tjekkernes opstande 1848-49, se Botzenhart s. 81f, 119-121; Bugge; Hroch: Social Preconditions, s. 44-61; Kappeler s. 77-103 (Jirí Koralka).
5. Om ungarernes revolution, se Botzenhart s. 80f, 121-131, 237-239.
6. Om revolutionerne i Italien, se Botzenhart s. 34-42, 239-243.
7. Om irenes uroligheder, se Schieder og Burian: Sozialstruktur und Organisation s. 56f (Kevin B. Nowlan); Schieder og Dann, Otto: Nationale Bewegung, s. 31-34, 44-53, 84-89 (Peter Alter); Stern s. 648-650.
8. Lauridsen VIII s. 200, Koch til Flor 6.2.1848.
9. Hagenah: Revolution und Legitimität s. 65-74.
10. Sst. s. 74-77. Datoen for indkaldelsen til stændermødet: Itzehoe Wochenblatt 28.3.1848.
11. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling København s. 639, Skau til Carl Ploug 9.3.1848. Jfr. Lauridsen VIII s. 205, Koch til Flor 9.3.1848.
12. Apenrader Ugeblad 4.4.1848.
13. Japsen: Martsdagene s. 176f. Om borgervæbringer generelt, se Schwalm s. 59-92.
14. Fra dansk side foreligger Gregersen: Laurids Skaus brevveksling København s. 449f, Skau til J. W. Marckmann 16.3.1848; RA, kongehusets arkiv, Frederik VII nr. 53 læg 2, Skau til kongen 19.3.1848. Skau: Hvorvidt ere vi komne s. 8; Dannevirke og Lyna 18.3.1848; RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61.IV.c., læg nr. 43, referat af regeringskommissionens forhør over den arresterede dr. Marcus, dateret Nyborg 23. maj 1848. Fra slesvig-holstensk side kendes ingen kilder.
15. Om mødet i Rendsborg, se Bjørn: 1848 s. 65-69; Hagenah: Revolution und Legitimität s. 77-93.
16. Dannevirke 22.3.1848.
17. Dannevirke 22.3.1848.
18. RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61. IV.b.1., læg: Haderslev Østeramt og by, Göhlmanns ber. af 15.4.1848. Beretningen er i uddrag trykt hos Fangel: Revolutionen der udeblev s. 416-420.
19. Trykt hos Schwalm s. 62.
20. Japsen: Martsdagene s. 178f.
21. Fangel: Haderslev I s. 367.
22. RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61.IV.b.1., læg Haderslev østeramt og by, Göhlmanns ber. af 15.4.1848. Beretningen er i uddrag trykt hos Fangel: Revolutionen der udeblev s. 416-420.
23. RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61.IV.c.II, nr. 22, borgmester Langreuter. Langreuter nævnte under forhøret, at han ikke var bekendt med noget møde i Sønderborg forud for mødet i Rendsborg, og heller ikke med, at der skulle være rejst sønderborgere til Rendsborg.
24. Citeret efter Dagbogsoptegnelser fra marts-maj 1848. Dagbogsskriveren kendes ikke; de angives blot som forfattet af »en daværende indbygger«. Hos Hagenah: Revolution und Legitimität henvises i noter på s. 94 og 117 til en dagbog ved købmand Th. A. Todsens. Måske er det hans dagbog, der er trykt i avisen i 1891. Eller Peter Todsens, jfr. Jensen: Nordfriesland s. 144 note 390.
25. Sst. og LAÅ, Tønder byarkiv nr. 30. Jfr. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 45.
26. LAÅ, Sønderborg byarkiv nr. 16. Sikkerhedsvagten nævnes også i referat af møde den 29.3. Det

- har derfor næppe sin rigtighed, når borgmester Langreuter i sin forhørsberetning nævner, at en sikkerhedsvagt blev diskuteret, men ikke besluttet, den 27.3.1848 (jfr. note 24).
27. Bjørn: 1848 s. 70-87.
 28. Om revolutionen her: Bjørn 1848 s. 87-99, Hagenah: Revolution und Legitimität s. 93-118.
 29. Fremstillingen følger Japsen: Martsdagene. Se endvidere Hjelholt: Nogle breve om den slesvig-holstenske revolution s. 336-339, Kopperholdt til H. Karberg 16.2.1850.
 30. Japsen: Martsdagene s. 188.
 31. Den følgende fremstilling beror hvis ikke andet nævnes på Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 45-47 samt på Dagbogsoptegnelser fra 1848. Endvidere Hjelholt: Nogle breve om den slesvig-holstenske revolution s. 331-336, Reiche til Beseler 28.3.1848 samt Todsens til H. Karberg s.d.
 32. RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61.IV.b.1., amtsforvalter von Holsteins ber. 15.4.1848.
 33. LAÅ, Tønder byarkiv nr. 30, referat af møde 25.3.1848.
 34. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog (Sønderjyske Årbøger 1954), s. 223, optegnelse 26.3.1848 om besøg i Tønder denne dag.
 35. LAÅ, Tønder byarkiv nr. 30, referat af møde den 26.3.1848 – desværre har protokollen været meget medtaget, og trods konservering er der flere ulæselige passager.
 36. Hjelholt: Nogle breve om den slesvig-holstenske revolution s. 333-335, Todsens første brev til H. Karberg 28.3.1848.
 37. Tønder byarkiv nr. 30, referat af møde 27.3.1848.
 38. Hjelholt: Nogle breve om den slesvig-holstenske revolution s. 335f, Todsens andet brev til Karberg 28.3.1848.
 39. Chronologische Sammlung 1848 s. 53f.
 40. Schwalm s. 303-306. Dagbogsoptegnelser fra marts-maj 1848 meddeler, at det var kæmner Rehloff, som rejste til Rendsborg.
 41. Tønder byarkiv nr. 460.
 42. Schwalm s. 83.
 43. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 30.3.1848.
 44. Japsen: Martsdagene s. 187.
 45. Revolutionen i Haderslev beskrives kortfattet hos Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 52-53 og fyldigere hos Fangel: Haderslev I s. 367-370. Om J. A. Marcus' centrale rolle, se Fangel: Dr. J. A. Marcus s. 28-35. Endvidere Fangel: Revolutionen der udeblev med garver Göhlmanns og borgmester Lassens beretninger om martsdagene. Göhlmanns beretning i original i RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61.IV.b.1., læg: Haderslev by og østeramt, borgmester Lassens og Dr. Marcus' beretninger sammesteds C 61.IV.c.II., læg nr. 43, J. A. Marcus. Peter Chr. Kochs beretning er trykt i Bladet Dannevirke 1838-1938 s. 178f. En ældre og kildekritisk tynd fremstilling ud fra et traditionelt slesvig-holstensk synspunkt hos Kragh, II. Teil s. 205-208.
 46. Ifølge Peter Chr. Kochs brev til prof. Chr. Flor, dateret 25.3.1848, klokken 5-6 om eftermiddagen (Danske politiske breve IV s. 160-163).
 47. Borgmester Lassen anfører købmand Gustav Simonsen som medlem i stedet for Kieldrup, jfr. Fangel: Revolutionen der udeblev s. 418 note 13 og s. 422 note 28.
 48. Fangel: Haderslev I s. 361.
 49. Sst. s. 330, 353.
 50. Sst. s. 374f.
 51. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 53f. RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61.IV.C.II, nr. 22, borgmester Langreuters og forhørsberetning og rådmand Joh. David Schmidts vidneudsagn.
 52. Vedr. Løgumkloster, se Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 50ff.
 53. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog (Sønderjyske Årbøger 1954) s. 224, optegnelser vedr. besøg i flækken 28.3.1848. Endvidere Hjelholt: Nogle breve om den slesvig-holstenske revolution s. 331-333, Reiche til Beseler 28.3.1848.

54. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog (Sønderjyske Årbøger 1954) s. 227.
55. Pontoppidan Thyssen: Herrnhuter-samfundet I s. 83.
56. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 60f.
57. Schwalm s. 204-260, især s. 224f, 233.
58. Schleswig-Holsteinische Zeitung 19.4.1848.
59. Den følgende redegørelse for embedsmændenes stillingtagen beror, hvis ikke andet anføres, på Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I passim og Harsberg: Nordlesvigske embedsmænd. Til orientering tjener navnlig Kongelig Dansk Hof- og Stats-Calender for Aaret 1848.
60. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 35.
61. Udover Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen behandles præsternes stilling hos Nyholm: Slesvigske gejstlige, navnlig s. 143-193, og hos Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp s. 346-370.
62. Nyholm: Slesvigske gejstlige s. 164.
63. Gregersen: Af Slogs herreds nationale historie s. 68f, 71-74. Gregersen nævner ikke Hans Hansens standpunkt, men hans tilslutning til slesvig-holstenismen er sikker nok, jfr. hans underskrift på slesvig-holstenske petitioner.
64. Gregersen: Fra den nationale vækkelse s. 168-174.
65. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I, især s. 56-62; Hatting; Christensen: Landvæbningen; Gregersen: Fra den nationale vækkelse og samme: Af Slogs herreds nationale historie.
66. Japsen: Martsdagene s. 195-199.
67. Sst. s. 199.
68. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 52, Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog (Sønderjyske Årbøger 1954) s. 227, optegnelse 2.4.1848. RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61.Iv.b.I., læg vedr. Tønder.
69. Japsen: Martsdagene s. 199-206.
70. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 71-73. Dagbogsoptegnelser fra marts-maj 1848, optegnelser 3., 4. og 5.3.1848.
71. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 74.
72. Japsen: Martsdagene s. 205f.
73. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 72.
74. Dagbogsoptegnelser fra marts-maj 1848, optegnelser 31.3. og 4.4.1848.
75. Se generelt herom Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I passim (på grundlag af akter i RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61) samt Kühler (med ukendt kildegrundlag).
76. Den følgende redegørelse hviler på RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61.IV, navnlig C.61.IVa, beretning fra regeringskommissionen til det slesvig-holstenske-lauenborgske kancelli 28.4.1848.
77. RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61.IVa, forhørsopptegnelser 4.4.1848.
78. Sst., brev til krigsministeren fra oberst von Hansen i hovedkvarteret på Als 14.5.1848 med bilag, do. 16.5.1848.
79. Sst., undersøgelseskommissionens ber. 25.6., 1.7., 7.7. og 9.7.1848 samt udat. RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61.IVc, akt nr. 14, 19-21, 65, 68-70.
80. RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61.IVc, akt nr. 6.
81. Sst., akt nr. 69.
82. Sst., akt nr. 70.
83. Om overgrebene i Kolding, se Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 74.

19. Hjemmetyskerne under Treårskrigens gang maj 1848-juli 185

1. Dagbogsoptegnelser fra marts-maj 1848.
2. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 238.
3. Jfr. Wrangels opråb til jyderne, dateret Christiansfeld 1.5.1848, trykt hos Holst og Larsen s. 187.

4. Generelt herom: Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 114-119.
5. Fangel: Haderslev I s. 371.
6. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 239f.
7. Bladene selv samt Søllinge og Thomsen II s. 616, 627, 663f, 640. Endvidere Kragh II. Teil s. 213-222.
8. Nordslesvigsk Tidende 12.7.1848.
9. Om Malmøvåbenhvilen og dens forhistorie, se Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I og Weimar.
10. Weimar s. 19f.
11. LASH Abt. 63 nr. 1384 II, petition nr. 113.
12. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, petition nr. 4.
13. BA Aussenstelle Frankfurt, Abt. 51, nr. 418, petition nr. 23 og 132.
14. Weimar s. 46-49.
15. LASH Abt. 63, nr. 1384 I, petition nr. 4a.
16. BA Aussenstelle Frankfurt, Abt. 51 nr. 421, petition nr. 24.
17. Nordslesvigsk Tidende 9. og 16.9.1848.
18. Nordslesvigsk Tidende 6.9.1848.
19. Weimar s. 67-70. Mommsen s. 230-232. Botzenhart s. 109-111, 113f. Schulze: Weg zum Nationalstaat s. 90-93.
20. Weimar s. 70-139.
21. De fire takadresser findes i SHLB, Cc17 nr. 13 (nr. 1, 2, 5 og 12).
22. Hjelholt: L. C. H. Bargums indberetninger.
23. Vedr. Als: Weimar s. 121, 162-180 og Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 215-230.
24. LASH Abt. 22 III EE, nr. 29K, protokolekstrakter fra justitariatet på Gråsten gods 31.10., 4. og 7.11.1848. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 223f. LAÅ, H. C. Bladts arkiv, dagbog 1847-57, notits 2.11.1848.
25. Om augustenborgerne 1848-50, se Clausen og Paulsen s. 115-118, 299-310.
26. LASH Abt. 22 III EE nr. 29Y, brev fra Mine til Franz Andersen 22.11., afskrift af brev fra Franz Andersen til hertugen 23.11. og protokolekstrakt af 24.11.1848.
27. Sst., udateret petition.
28. Sst., petition af 25.11.1848.
29. LASH Abt. 22 III EE nr. 29Y; Abt. 399.13, nr. 9. Petition af 30.11. og følgebrev af 3.12.1848.
30. Dannevirke 17.1.1849 efter Den danske Slesviger 3.1.1849. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 225f. Weimar s. 169ff. På grundlag af en petition fra tre udviste sønderborgere til Landsforsamlingen slutter Weimar, at sagen har forbindelse til petitionen. Det er der dog intet i det danske materiale, som tyder på (RA, Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli C 61.III).
31. Eliasen s. 194.
32. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 205-208.
33. LAÅ, Sønderborg byark nr. 93, Augustenborg herredsfogderi til magistraten 26.3. og 28.5.1849.
34. Dannevirke 3. og 4.4.1848.
35. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 7-13.
36. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 232ff og II s. 16.
37. Nordslesvigsk Tidende 7.6.1849.
38. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II kortbilag.
39. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 26-28, 30.
40. Sst. s. 33-36.
41. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, nr. 15.
42. LASH Abt. 22 III EE, nr. 86.
43. Sst. Jfr. Altonaer Mercur 2.8.1849.
44. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 50, 54.
45. Sst. s. 41ff.
46. Sst. s. 36.

47. Sst. s. 84.
48. Sst. s. 88f.
49. Se herom sst. s. 69, 90-116, 127-164.
50. RA, Bestyrelseskommissionens arkiv, Adressen und Erklrungen, adresse af 31.8.1849. Jfr. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 80. LASH Abt. 22 III EE, nr. 48 L, afskrift. Nordslesvigsk Tidende 29.9.1849.
51. Nordslesvigsk Tidende 13.10.1849.
52. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 29. og 31.10.1849 og cirkulære 30.10.1849. LASH Abt. 63 nr. 1384I, nr. 61. Nordslesvigsk Tidende 17.10.1849.
53. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 31.10.1849 og cirkulære af 14.10.1849.
54. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, nr. 17. Nordslesvigsk Tidende 14.11.1849.
55. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, nr. 18.
56. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 61-65.
57. Sst. s. 66f, 74-76.
58. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 23.12.1849 og 4.1.1850.
59. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 258-259; Fangel: Haderslev I s. 388-392, 411.
60. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 270.
61. Sst. s. 189-91, 193-195, 254-257. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 253-255.
62. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 257.
63. Sst. s. 178-180.
64. Sst. s. 270-272.
65. Sst. s. 90-116, 127-164, 232-253.
66. Sst. s. 76, 80, 117-126, 258f. Hagenah: Die Unruhen in Tondern. Hjelholt og Hagenah stemmer i store træk overens, dog med en forskellig opfattelse af den rolle, byens preussiske kommandant spillede.
67. RA, Bestyrelseskommissionens arkiv, Adressen und Erklrungen, erklæring af 11.9.1849.
68. Præsterne forhold behandles hos Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 72f, 179f, 204-207, 256f, 259f, 265-270 samt hos Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp s. 370-388. Den fyldigste behandling hos Nyholm: Slesvigske gejstlige s. 209-330, 436-438. Sidstnævnte fremstilling følges her.
69. Nyholm: Slesvigske gejstlige s. 220-222.
70. Sst. s. 238, 241f, 244ff.
71. Sst. s. 248.
72. Sst. s. 270ff.
73. Sst. s. 277-292, 296-301, 436.
74. Sst. s. 302-312, 437.
75. Sst. s. 292-296.
76. Sst. s. 312-317, 437.
77. Sst. s. 317-330.
78. Den omtales f.eks. hyppigt i Nordslesvigsk Tidende januar-marts 1850 (og videre frem), se bl.a. protester fra gejstlige i Haderslev provsti 23.1. og fra Aabenraa provsti 13.2.1850.
79. Nyholm: Slesvigske gejstlige s. 297f.
80. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 12.4.1850.
81. Sst. s. 311.
82. Sst. s. 313f, Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 255.
83. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 11. og 29.10.1849; cirkulærer, brev fra Altona ldre borgerforening, indgået 9.10.1849. Nordslesvigsk Tidende 20.10.1849.
84. Oversigt over adresser m.v. til statholderskabet, dateret Kiel, februar 1850 i LASH Abt. 22 III EE, nr. 48a. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 31.10.1849 samt beretning fra Bungartz og Schley 5.11.1849 med eksemplar af den trykte adresse. Navnene på de delegerede fra de andre byer og egne kendes ikke.
85. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 4. og 13.1.1850. Nordslesvigsk Tidende 5.1.1850.
86. LASH Abt. 22 III EE nr. 48a, oversigt over adresser til statholderskabet, dat. Kiel feb. 1850; Abt.

- 63, nr. 1384 II, petitioner nr. 105, 117, 119. Endv. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 18.1.1850 og LAÅ, Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings protokol 21.1.1850.
87. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 30.3.1848.
 88. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 4.5., 1.6.1848.
 89. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 19.4., 3.5. og 12.7.1849.
 90. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 20.9.1849.
 91. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 16.5.1850.
 92. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 23.12.1849 og 14.2.1850.
 93. LAÅ, Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings protokol 17.12.1849; LASH Abt. 63 nr. 1384 I, petition nr. 62.
 94. LASH Abt. 22 III EE, nr. 48 a, oversigt over adresser til statholderskabet dat. Kiel feb. 1850. Nordslesvigsk Tidende nævner 16.1.1850 også adresser fra Aabenraa, Løgumkloster og amterne, men måske refererer det til de efterfølgende adresser.
 95. LAÅ, Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings protokol 17.12.1849.
 96. Sst. 24.1.1850.
 97. Nordslesvigsk Tidende 9. og 20.3.1850. LASH Abt. 22 III EE nr. 48.
 98. Nordslesvigsk Tidende 29.12.1849.
 99. Nordslesvigsk Tidende 11.10.1848.
 100. Altonaer Mercur 13.7.1850.
 101. Gregersen: Hjemmetyskheden i Vilstrup. Henningsen: Ensted sogns historie s. 147.
 102. RA, Regeringskommissærens arkiv, Permissionspasse der aus der Insurgentenarmee heimkehrenden Schleswiger 1851 I-II, lister over personer, som har afleveret deres slesvig-holstenske militærpas til myndighederne. Desværre mangler heri lister og pas fra Aabenraa og Tønder amter, som imidlertid findes i LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 806, journalsag 1851 II & III nr. 28 og Tønder amtsarkiv Y 168, Acten betr. die von der Schleswig-Holsteinischen Armee in Stadt und Amt Tondern zurückgesandten Soldaten 1851. I sagerne i amtsarkiverne findes ud over listerne sammenstillet af amterne og indsendt til regeringskommissæren en række lister sendt fra pladskommandanterne i Slesvig og Husum til amterne. I det omfang, disse lister rummer yderligere navne i forhold til paslisterne, er de talt med.
 103. Tallet svarer dermed ganske godt til medlemstallet for de soldaterforeninger af »Kampfgenosser 1848/51«, som blev oprettet 1864/65 (se nærmere herom nedenfor). Foreningerne i Haderslev, Aabenraa og Tønder havde disse år tilsammen ca. 320 medlemmer, jfr. Zimmermann: Der feste Wall s. 793-797.
 104. De i note 101 nævnte lister rummer eksempler herpå.
 105. Listerne i Regeringskommissærens arkiv, jfr. note 101.
 106. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 28.3, 1.4. og 1.7.1850.
 107. LAÅ, Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings protokol.
 108. LASH Abt. 63, nr. 1384 I-II; Abt. 22 III EE, nr. 48a.
 109. LASH Abt. 22 III EE nr. 57, adresse 3./4.11.1850.
 110. Engberg s. 121.

20. Hjemmetyskernes ønsker om Slesvigs fremtid

1. LAÅ, forordningssamlingen.
2. Chronologische Sammlung 1848, nr. 32.
3. Nyholm: Slesvigske gejstlige s. 176.
4. Chronologische Sammlung 1848 nr. 172, § 24.
5. LAÅ, forordningssamlingen.
6. Om Olshausen og deputationen, se Elberling s. 185ff. Se også Skambraks Teil I s. 146-159, 178f.
7. Bjørn: 1848 s. 110.
8. Henvendelsen trykt i Actenstücke zur neuesten Schleswig-Holsteinischen Geschichte s. 22f.
9. Deltagerliste i Bericht über die Verhandlungen 1848, om Todsens sp. 35.
10. Sst. sp. 23-34.

11. LAÅ, forordningssamlingen.
12. Actenstücke zur neuesten Schleswig-Holsteinischen Geschichte s. 254-271, jfr. Elberling s. 187f og Skambraks Teil I s. 159-173.
13. Elberling s. 188 og Skambraks Teil I s. 173-179.
14. Schleswig-Holsteinische Zeitung 22.5.1848.
15. BA, Aussenstelle Frankfurt, Abt. DB 51, nr. 417 (løbenr. 22).
16. Dannevirke 8.3.1850.
17. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 128. Her nævnes endvidere efter Altonaer Mercur en adresse af 28. maj imod delingen underskrevet af 250 borgere. Er det mon den danskorienterede adresse? Der kendes intet til en slesvig-holstensk adresse fra denne dag.
18. Schleswig-Holsteinische Zeitung 3.6.1848. BA, Aussenstelle Frankfurt, Abt. DB 51, nr. 417 (løbenr. 323).
19. Actenstücke zur neuesten Schleswig-Holsteinischen Geschichte s. 261 (22.5.1848).
20. BA, Aussenstelle Frankfurt, Abt. DB 51, nr. 417 (løbenr. 131).
21. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 127.
22. Itzehoer Wochenblatt 17.6.1848.
23. BA Aussenstelle Frankfurt Abt. DB 51, nr. 420 (fremsendt til mødet den 22.9., adressen fra Højer dateret 14.9.).
24. BA, Aussenstelle Frankfurt, Abt. DB 51, nr. 419 (løbenr. 324). Teksten er trykt i Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 7.8.1848.
25. Nordslesvigsk Tidende 22.7.1848.
26. Schleswig-Holsteinische Zeitung 10.9.1848.
27. Om brugen af betegnelsen (Dansk) Holsten for (Nord) Slesvig, se Henningsen og Schultz Hansen s. 10f.
28. Nordslesvigsk Tidende 4.10.1848. Det fremgår ikke af annoncen, hvem der stod bag mødet.
29. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 13.10.1848.
30. LASH, Abt. 63 nr. 1384 I, nr. 9, bilag til petition fra folkemødet.
31. Schleswig-Holsteinische Zeitung har i sin beretning fra mødet 18.10.1848 angivet deltagerantallet til 500, men det forekommer usandsynligt, at kun halvdelen af dem skulle have skrevet under. Schleswig-Holsteinische Zeitung har formentlig regnet de 268 underskrifter på fuldmagten fra Tønder med.
32. LASH, Abt. 63 nr. 1384 I, nr. 9, adressen fra folkemødet.
33. Sst.
34. Nordslesvigsk Tidende 18., 21. og 28.10.1848.
35. BA, Aussenstelle Frankfurt Abt. DB 51, nr. 423 (løbenr. 134). Jfr. Nordslesvigsk Tidende 11.11.1848 og Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 26.10.1848.
36. Schleswig-Holsteinische Zeitung 13.2.1849.
37. LAÅ, Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings protokol 27.10.1848, jfr. Nordslesvigsk Tidende 28.10. og 1.11.1848. BA, Aussenstelle Frankfurt, Abt. DB 51, nr. 423 (løbenr. 133).
38. At adresserne var inspireret fra slesvig-holstensk side fremgår af, at adressen fra Åstrup var indsendt af dr. Marcus i Haderslev (LASH Abt. 399.13, nr. 9).
39. Nordslesvigsk Tidende 2.12.1848.
40. Nordslesvigsk Tidende 27.12.1848, 3. og 20.1.1849.
41. Dannevirke 6. og 10.1.1849. Afskrift af adresserne fra Haderslev amt findes i Franckes privatarkiv i LASH Abt. 399.13, nr. 9. På en af adresserne angives antallet af underskrifter til 25. Stedsangivelsen mangler, men det kan kun dreje sig om adressen fra Skodborg, da der tillige findes afskrifter af adresserne fra Ødis, Åstrup og Hoptrup – alle desværre uden angivelse af antal underskrifter – og da antallet af underskrivere på adressen fra Vilstrup er kendt.
42. Dannevirke 22.2.1849.
43. Dannevirke 7.3.1849.
44. Nordslesvigsk Tidende 6.1.1849.
45. Flensburger Correspondent bragte 17.-25.9.1850 lister med underskrivernes navne.
46. Elberling s. 189-197.

47. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt bragte 5.7.1849 et fyldigt uddrag af pjecen »Beiträge zur Beurtheilung der Schleswig-Holsteinischen Frage«, hvor der argumenteredes imod delingen.
48. LASH Abt. 63, nr. 1384 I, petition nr. 60.
49. Nordslesvigsk Tidende 20.10.1849.
50. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 210. Weimar s. 269-297, især s. 275-279.
51. BA Aussenstelle Frankfurt Abt. DB 53, nr. 35 (løbenr. 266a).
52. LASH Abt. 63, nr. 1384 I, adresse nr. 31.
53. BA Aussenstelle Frankfurt, Abt. DB 53 nr. 35 (løbenr. 297).
54. Sammenligning med andre petitioner og folketællingen 1845. Betegnelsen 7. valgdistrikt må henvise til 7. stændervalgdistrikt, hvortil Løgumkloster, men ikke landsbyerne i Ravsted sogn hørte. Det kan i hvert fald hverken henvise til National- eller Landsforsamlingsvalgdistrikterne.
55. LASH Abt. 63, nr. 1384 I, adresse nr. 11.
56. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, petition nr. 58. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 4. og 23.1. samt 4. og 15.2.1849. LAÅ, Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings protokol 15.1.1849.
57. LASH Abt. 63 nr. 1384II, adresse nr. 113a. Teksten trykt i Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 18.1.1849.
58. LASH Abt. 63 nr. 1384II, adresse nr. 81a.
59. Sst. nr. 1384 I, adresse nr. 55.
60. Sst. nr. 1284 II, adresse nr. 124.
61. Sst. nr. 1384 I, adr. nr. 56. Zeitung über die Verhandlungen 1849, sp. 203.
62. Det var i hvert fald tilfældet for adressen fra Højer, hvis ordlyd kendes andetsteds fra, og hvor dette ønske ikke nævnes med ét ord (afskrift i RA, Regenburgs samlinger, adresser fra Slesvig til Landsforsamlingen mod et ophør af forbindelsen mellem Slesvig og Holsten, dateret 23.1.1849). Omvendt nævnes i et følgebrev dateret den 15. januar 1849 i Franckes arkiv (LASH Abt. 399.13, nr. 9) til adresser indsamlet af J. C. Todsens fra Tønder, at de 200 underskrivere i Højer flække og de 34 i Abild og Bylderup sogne (sidstnævnte på dansk) gik ind for Slesvigs indlemmelse i det tyske rige, foruden de protesterede imod Slesvigs deling og adskillelse fra Holsten. Også her savnes desværre de originale adresser. Sst. nævnes endvidere en adresse med 204 underskrifter fra Tønder vedr. Slesvigs stilling, ligeledes indsamlet af Todsens.
63. Sst. nr. 1384 II, adr. nr. 118.
64. Tal fra Sydslesvig: forskellige adresser i LASH Abt. 63, nr. 1384 I-II.
65. Nordslesvigsk Tidende 7.6.1849.
66. Chronologische Sammlung 1848, nr. 172.
67. BA Aussenstelle Frankfurt Abt. 53 nr. 35 (løbenr. 266a). LASH Abt. 63, nr. 1384 I, adr. nr. 31.
68. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 19.
69. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, adr. nr. 13.
70. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 252.
71. LASH Abt. 63 nr. 1384 II, adr. nr. 115.
72. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 23.5.1849.
73. Kragh Teil II s. 247, note 2.
74. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 4.10.1849.
75. Nordslesvigsk Tidende 16.2.1850.

21. Hjemmetyskerne i slesvig-holstensk og tysk indenrigspolitik

1. Se herom for Slesvig-Holstens vedkommende Schultz Hansens oversigt: »Mitbürger!. En dyberegående ny analyse giver Vosgerau: Die parlamentarischen Auseinandersetzungen. Tilblivelsen af den slesvig-holstenske statsgrundlov behandles på en bred baggrund af Skambraks. Rigstyske forhold skildres bl.a. hos Mommsen og Botzenhart.
2. Om valget til nationalforsamlingen generelt, se Botzenhart. Om valget i hertugdømmerne, se Steinhäuser samt Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 119-121.

3. Chronologische Sammlung 1848 s. 75-78, reglement for valgene s. 78-86.
4. Nordslesvigsk Tidende 10.5.1848. Referat af Michelsens tale i Schleswig-Holsteinische Zeitung 16.5.1848.
5. Schleswig-Holsteinische Zeitung 11.5.1848.
6. De slesvig-holstenske Nationalforsamlingsmedlemmers fraktionstilhørsforhold fremgår af Moldenhauer, Anhang 1, s. 238-241. Fraktionernes politiske placering: Mommsen s. 193-198 og Botzenhart s. 192-195.
7. Om valget her, se også Jensen: Nordfriesland s. 146-148.
8. Schleswig-Holsteinische Zeitung 13.5.1848, jfr. Jensen: Nordfriesland s. 147.
9. Schleswig-Holsteinische Zeitung 23.5.1848.
10. Statistisches Tabellen-Werk, Zweites Heft med områdets indbyggertal og generel aldersfordeling: 26 % af indbyggerne var mænd på 25 år og derover.
11. Jfr. Dagbogsoptegnelser fra marts-maj 1848, 8.5.1848: »Valgdeltagelsen fra landet var kun ringe«.
12. Schleswig-Holsteinische Zeitung 12.5.1848.
13. Jfr. note 10.
14. Afgivne stemmer (i Haderslev underskrifter) i forhold til 26 % af indbyggertallet i 1845. Da det er uafklaret, om der også deltog vælgere fra landdistrikter (og for Tønders vedkommende tillige fra Højer flække) i valgene, må disse angivelser opfattes som maksimum for valgdeltagelsen.
15. Bericht über die Verhandlungen 1848 sp. 423, 562.
16. Sst. sp. 523f.
17. Sst. sp. 433.
18. Sst. sp. 553f.
19. Sst. sp. 287.
20. Sst. sp. 306.
21. Sst. sp. 464.
22. Chronologische Sammlung 1848 s. 175-187.
23. Om valgene til landsforsamlingen og de valgte partitilhørsforhold, se generelt Skambraks Teil II s. 158-169, 237-39, Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I s. 140f, Vosgerau: Nord-schleswig und das schleswig-holsteinische Staatsgrundgesetz s. 36-47. Hvis ikke andet oplyses, hidrører stemmetal herfra eller fra Schleswig-Holsteinische Zeitung eller Itzehoer Wochenblatt.
24. Kortet tegnet på grundlag af Chronologische Sammlung 1848 s. 180-183.
25. Schleswig-Holsteinische Zeitung 25.7.1848.
26. Nordslesvigsk Tidende 22.7.1848. Asmus From var tilmed stiftende medlem af Den slesvigske Forening, jfr. Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening s. 129.
27. Schleswig-Holsteinische Zeitung 2.8.1848. Otto Kier, der var valgdirektør for Haderslev amt, pegede ligeledes på frygten for dansk hævn som årsag til den lave valgdeltagelse på landet (Kragh II. Teil s. 251, note 2).
28. Nordslesvigsk Tidende 26. og 29.7.1848. Skambraks har det omvendte stemmetal.
29. Citeret efter Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 244.
30. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 3.8.1848. Heller ikke andre blade har stemmetal.
31. Schleswig-Holsteinische Zeitung 4.8.1848 og Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 3.8.1848. Sidstnævnte har 403 stemmer på Todsens.
32. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 10. og 24.8.1848.
33. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 28.6. og 19.7.1849. Om Harring, se Jensen: Nordfriesland s. 157-166, valgresultat s. 166 og Hamer s. 139-141.
34. Protocolle der constituirenden Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung.
35. Sst. s. 46.
36. Sst. s. 46, 59. Petition fra Aabenraa: LASH Abt. 63, nr. 1384 I, petition nr. 6.
37. Protocolle der constituirenden Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung s. 65.
38. Sst. s. 115f.

39. Zeitung über die Verhandlungen 1849 sp. 358, 387-89, 683-90.
40. Sst. sp. 1177-1202, 1406-1414.
41. Sst. 1849-50 sp. 556f.
42. Sst. sp. 924.
43. Sst. sp. 290, 299.
44. LAÅ, Tønder byarkiv nr. 173, Todsens til magistrat og deputeretkollegium 23.11.1848.
45. Botzenhart s. 152-174. Til de nævnte retninger kom den politiske katolicisme, der ingen rolle spillede i de rent protestantiske hertugdømmer.
46. Itzehoer Wochenblatt 16.12.1848.
47. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 234f.
48. Begge i LASH Abt. 63, nr. 1384 I, petition nr. 5 og 6.
49. Schleswig-Holsteinische Zeitung 20.10.1848 og 26.1.1849. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 23.5.1849. Jfr. nedenfor.
50. Itzehoer Wochenblatt 18.11.1848.
51. Weimar s. 196-207. Om den preussiske hær og dens anstrengte forhold til revolutionen, se Mommsen s. 183f, 200, 206f.
52. Schleswig-Holsteinische Zeitung 9. og 15.12.1848; Itzehoer Wochenblatt 2. og 16.12.1848. Weimar s. 205.
53. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, adresse nr. 16.
54. Itzehoer Wochenblatt 11.8.1849.
55. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 130f.
56. LAÅ, foreningsarkiv nr. 97, forhandlingsprotokol for Concordia.
57. LAÅ, foreningsarkiv nr. 96, forhandlingsprotokol. for Harmonie. Cornetts danskhed: Michelsen s. 20.
58. Hvis ikke andet nævnes, beror fremstillingen på Achelis: Bürgerverein s. 26-31 samt på Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 1838-58 under de nævnte datoer.
59. Achelis: Bürgerverein s. 19f, note 41.
60. Sst. s. 40, 42.
61. Se kapitel 18.
62. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 4. og 6.10.1848, jfr. Nordslesvigsk Tidende 7.10.1848.
63. Nordslesvigsk Tidende 18.11.1848.
64. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 17.12.1848.
65. Nordslesvigsk Tidende 23.12.1848.
66. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 31.10.1849; læg med cirkulærer indeholdende brev fra borgerforeningen i Aabenraa 30.10. og kladde til svar 2.11.1849. Kragh Teil II s. 254.
67. LAÅ, Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings arkiv, især forhandlingsprotokollen. Endvidere referater af møder m.v. i Nordslesvigsk Tidende 28.10. og 11.11.1848, 5., 8. og 19.12.1849, 23.1.1850.
68. Nordslesvigsk Tidende 5. og 29.12.1849, 9.2.1850. RA, bestyrelseskommissionens arkiv, Publication der Verordnungen, beretning fra borgmester Kier 19.12.1849. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 200f..
69. Nordslesvigsk Tidende 20.3.1850.
70. Se herom Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 13.7.1848, 1. og 22.2. samt 8.3.1849. LAÅ, Tønder byarkiv, politiforvaltningen nr. 849, beretning af 26.10.1848 til den slesvig-holstenske regering på Gottorp om politiske foreninger. Endv. Vosgerau: Nordschleswig und das schleswig-holsteinische Staatsgrundgesetz s. 32-57, især s. 44.
71. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 1.2.1849.
72. Sst., vedtægter som tillæg til årg. 1847/48. Endv. 4.1., 8.2., 19.4. og 19.7.1849 samt 7.4.1850.
73. Højerforeningens statutter findes i LAÅ, Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings arkiv. Foreningen er endvidere omtalt i protokollen under 17.12.49. Endv. udat. brev fra A. von Krogh til Haderslevforeningen.
74. Nordslesvigsk Tidende 24.11.1849.
75. Herom generelt Weimar s. 134-137.

76. Itzehoer Wochenblatt 11.10.1848, tillæg.
77. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, adresse nr. 5.
78. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, adresse nr. 8.
79. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, adresse nr. 57, jfr. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 13.10.1848 og Nordslesvigsk Tidende 18.10.1848.
80. Nordslesvigsk Tidende 18.10.1848.
81. LASH Abt. 63 nr. 1834 II, adresse nr. 86.
82. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, adresse nr. 81.
83. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 8.6.1848.
84. Mommsen s. 187-192; Botzenhart s. 96-100.
85. Annonce i Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 20.7.1848 og beretning i Schleswig-Holsteinische Zeitung 28.7.1848. Nyholm: Slesvigske gejstlige s. 183. Nyholm har datoen 6.8. for festen, men det kan ikke passe med beretningen i Schleswig-Holsteinische Zeitung 28.7.1848.
86. Schulze: Weg zum Nationalstaat s. 89.
87. Mommsen s. 271-282; Botzenhart s. 209-218.
88. BA Aussenstelle Frankfurt, Abt. DB 51/317, petition nr. 27. Jfr. Schleswig-Holsteinische Zeitung 26.1.1849.
89. Mommsen s. 292; Botzenhart s. 218-236; Schulze: Weg zum Nationalstaat s. 94; Dann: Nation und Nationalismus in Deutschland s. 124.
90. LASH Abt. 63 nr. 1384I, petition nr. 14. Japsen har i Den nationale udvikling i Åbenrå s. 252 78 underskrivere, hvad der hverken stemmer med en optælling af underskrifterne eller med initiativtagernes egen angivelse.
91. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 252.
92. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 6.7.1848.
93. LASH Abt. 63, nr. 1384 I, petition nr. 12 og 59, nr. 1384 II, petition nr. 114.
94. LASH Abt. 63, nr. 1384 II, petition nr. 116.
95. Se herom i almindelighed Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 274-280.
96. Chronologische Sammlung 1848 s. 459-480.
97. RA, Bestyrelseskommissionens arkiv, Kriegerische und politische Demonstrationen, læg med Wahlsachen zur 1sten ordinären Landesversammlung in Kiel Juni u. Juli 1850. RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 1. Dept. A, sager af væsentlig historisk og personlig interesse, læg med sager af væsentlig historisk interesse, sag 341, dateret 26.6.1850. LAÅ, Tønder amtsarkiv Z 4, læg vedr. landsforsamlingsvalget.
98. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 20.6.1850.
99. Valgresultater fra Altonaer Mercur 4., 7. og 26.7.1850.
100. Altonaer Mercur 29.6.1850.
101. Freia 6.7.1850, se også Dannevirke 1., 3. og 5.7.1850.
102. Verzeichniss der zur ersten ordentlichen Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung gewählten Abgeordneten, i: Verhandlungen der Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung 1850-51, bilag u. nr. og s. umiddelbart efter forhandlingerne.
103. Dannevirke 5.7.1850.
104. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 278f.
105. Verhandlungen der Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung 1850. Erste ausserordentliche Diät, s. 3; Erste ordentliche Diät, s. 2.
106. Verhandlungen der Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung. Erste ausserordentliche Diät, s. 41, 60, 189; Erste ordentliche Diät, s. 14, 27, 92, 151, 229f.

22. Hjemmetyskerne og den nationale polarisering

1. Citeret efter Hjelholt: Nogle breve om den slesvig-holstenske revolution s. 333.
2. Citeret efter Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 248.
3. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog (Sønderjyske Årbøger 1954) s. 231.
4. Citeret efter Japsen: Betragtninger over den danske bevægelse s. 68.
5. Sst. s. 67f.
6. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog (Sønderjyske Årbøger 1954) s. 228.
7. Se også petition fra 19 indbyggere i Lundtoft og Vilsbæk til kongen fra november 1848 hos Schultz Hansen: Die Nordschleswiger und die Revolution von 1848, s. 115f (her i tysk gengivelse). Her fremsættes tillige opfattelsen af Danmark som et land præget af social retfærdighed.
8. Følgeblad til Fyens Avis 26.3.1848, aftrykt hos Ægidius s. 270. Jfr. Laurids Skaus opråb til »Kammerater i den slesvigske Bondestand« af 23.3.1848, trykt hos Skau: Hans Nissen s. 111-113. Heri loves slesvigerne »provindsiel Selvstændighed«.
9. Aftrykt i Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1800-1864 s. 153.
10. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog (Sønderjyske Årbøger 1954) s. 226.
11. Dannevirke 9.4.1848.
12. Kortene sammenfatter taloplysninger fra adresser nævnt i teksten kapitel 18-21.
13. Tabellen sammenfatter taloplysninger fra adresser nævnt i teksten kapitel 18-21.
14. Jfr. note 13.
15. Generelt er petitionen fra Den slesvig-holstenske patriotiske Forening lagt til grund, for Skodborg, Vilstrup og Ødis sogne dog petitionerne til fællesregeringen. Der er medregnet 18 underskrifter på Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings adresse, som blot kunne stedfæstes til Haderslev amt og derfor ikke optræder på kort VII.
16. Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 364-371. Her findes taloplysninger og kort med de danske adressers sognevisse udbredelse.
17. Statistisches Tabellen-Werk. Zweites Heft s. 74-77.
18. Tal fra von Schröder s. XLIX-LXV (landdistrikterne efter den nye inddeling fra 1853, d.v.s. inkl. de adelige godser og kogene samt flækkerne) og s. XXIV (købstæderne og hertugdømmet i alt).
19. Beregnet på grundlag af tabel 13-15 og Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 364-371. Antallet af voksne mænd beregnet som 28 % af befolkningen.
20. Sognenes indbyggertal fra von Schröder, antallet af voksne mænd beregnet som 28 %.
21. Tal for danskhedens styrke i forhold til antallet af voksne mænd lokalt hos Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 370. For Haderslevs vedkommende bør man også inddrage adressen for borgmester Lassens tilbagevenden i januar 1850 med hele 633 underskrifter (Fangel: Haderslev I s. 390). Det svarede til 37 % af den voksne, mandlige befolkning. En takadresse til bestyrelseskommissionen for genansættelsen af Lassen skal endog have fået 810 underskrifter (= 47 %), jfr. Dannevirke 22.3.1850.
22. Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig s. 89-94.
23. Et sammenfaldende billede tegnes hos Gregersen: Af Slogs herreds nationale historie.
24. Jfr. Gregersen: Hjemmetyskheden i Vilstrup sogn.
25. Aabenraa amt jfr. Gregersen: Fra den nationale vækkelse.
26. I virkeligheden var væksten i de to bevægelser tilslutning fra 1846/47 til 1848-50 endnu større, jfr. ovenstående bemærkninger om problemerne ved på tværs af de mange petitioner at opregne det samlede antal mennesker, som skrev under.
27. Scharff: Zeugnisse deutscher Volksgeschichte, taloplysninger fra s. 160, 163 og 167. Tallet fra Angel stemmer ikke med det antal, som fremgår af adresserne fra foråret 1849 og er med den runde talangivelse næppe fremkommet ved Scharffs optælling, men fra en optælling eller et skøn fra samtiden.
28. Jfr. tabel 16. Antallet af voksne mænd beregnes som 28 % af indbyggertallet; det var i Sydslesvig med Flensborg ca. 62.000, uden Flensborg ca. 57.500.
29. Tabellen sammenfatter taloplysninger fra adresser nævnt i teksten i kapitlerne 10-21.

30. Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 364, 366, 368-369.
31. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 249f.
32. LAÅ, privatarkiv nr. 287, Jes M. Holdt. Nr. 1, læg vedr. nationale sindelag i Løjt sogn. I undersøgelsen her inddrages endvidere navnematerialet fra de slesvig-holstenske adresser fra 1846 og 1848/49, som Holdt ikke kendte.

23. Hjemmetyskernes sociale status og herkomst

1. Haderslevs befolkning og erhverv beskrives hos Fangel: Haderslev I s. 17-20, 42-46, 279-299.
2. Sst. s. 393-408.
3. LASH, Abt. 22 III EE, nr. 48f: »Statistische Uebersicht der Bewohner der Stadt Hadersleben in Beziehung auf ihre Nationalität. Dargelegt nach der monatlichen Armen- oder Normalsteuer«. Listen er udarbejdet på grundlag af skattelisten fra 1849 og er attesteret af stadskasserer M. Mortensen, økonom H. H. Meyer og ridefoged Riedell.
4. Nordslesvigsk Tidende 27.3.1850, med den trykfejl, at de tysksindedes andel her er sat til 210 rdl. 5 sk. mod 201 rdl. 5 sk. på listen.
5. Haderslev Byhistoriske Arkiv, Haderslev rådstuearkiv, »Schatzungs-Register für die Stadt Hadersleben pro 1849«. For de dansksindedes vedkommende er en sådan »registersamkøring« tidligere foretaget af Henrik Fangel.
6. Fangel: Haderslev I s. 400. Da Fangel kan konstatere, »at også langt de fleste af de indifferente var dansksindede« (s. 401), er de indifferente i tabellen regnet som dansksindede.
7. Statistisches Tabellen-Werk. Zweites Heft s. 78-89. Tabellens erhvervskategorier svarer ikke fuldstændig til folketællingens. Følgende omregninger er foretaget (familier er ikke medtaget, tyende ej heller, da det yderst sjældent forekom, at tjenestefolk i byerne skrev under på de nationale bevægelses adresser):
 Embedsmænd m.v. = folketællingens gejstlige og civile embedsmænd, privatiserende lærde, hovedpersoner,
 Købmænd m.v. = folketællingens købmænd, mæglere, apotekere, boghandlere, modehandlere, jernstøbere, sukkerraffinadører,
 Gæstgivere, brændere = folketællingens tilsvarende grupper,
 Håndværksmestre = folketællingens håndværkere, hovedpersoner
 Høker, gartner = folketællingens høkere, kræmmere, andre handlende
 Barber, vognmænd, skipper = folketællingens barberere, kuske (hovedpersoner); skippere kan ikke udsondres fra søfarende,
 Lavere embedsmænd = folketællingens gejstlige og civile embedsmænd, medhjælpere,
 Enker, enlige kvinder: Kan ikke udsondres fra folketællingen. For så vidt de lever af formue eller rente, figurerer de i folketællingen under rentiers og pensionister og regnes her sammen med denne gruppe,
 Håndværkssvende = folketællingens håndværkere, medhjælpere,
 Daglejere, arbejdere = folketællingens daglejere, medhjælpere hos sukkerfabrikanter, jernstøbere, møllere og tobaksfabrikanter, landbrugsmedhjælpere, handelsmedhjælpere,
 Andre = folketællingens landbrugere, søfarende.
8. Se den forudgående tekst for kildegrundlag og beregningsmetode.
9. Fangel: Haderslev I s. 390.
10. Det er i al fald ikke være usandsynligt, at halvdelen af de dansksindede i Haderslev tilhørte arbejderklassen – den samme andel udgjorde arbejderklassen af danskheden i Flensborg og Aabenraa, se Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 378.
11. Tal for 1. og 7. kvarter fra Fangel: Haderslev I s. 28.
12. Se den forudgående tekst for kildegrundlag og beregningsmetode.
13. Om den økonomiske udvikling, se Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 106-111 og Åbenrå Bys Historie II s. 139-147. Særlig om søfarten, se Mørkegaard.
14. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 260f. Der foreligger ikke oplysninger om tilsvarende undersøgelser i Sønderborg og Tønder, hvilket sikkert kan forklares med, at en

- undersøgelse i Sønderborg var uigennemførlig under den danske besættelse af Als, og at Tønder notorisk var så tyskdomineret, at nærmere dokumentation var overflødig.
15. Nordslesvigsk Tidende 27.3.1850 (efter Apenrader Wochenblatt 22.3.1850).
 16. BA Aussenstelle Frankfurt, DB 51, nr. 417 (24). Manglende erhvervsangivelser er søgt udfyldt ved hjælp af folketællingen 1845 og Kamphövener.
 17. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 243, 252, 255f. Hele byen 1845: Statistisches Tabellen-Werk. Zweites Heft s. 78-89 med følgende omregninger (familier er ikke medtaget, tyende ej heller, da det yderst sjældent forekom, at tjenestefolk i byerne skrev under på de nationale bevægelses adresser):
 Skibsredere m.v. = folketællingens købmænd, skibsmæglere, apoteker, boghandler, træhandlere, brændere, bryggere, skibsbyggere, tobaksfabrikanter, sukkerraffinører, Håndværkere m.v. = folketællingens håndværksmestre og -svende, høkere og kræmmere, konditor, frugthandler, gæstgivere, andre handlende,
 Embedsmænd m.v. = folketællingens gejstlige og verdslige embedsmænd og betjente og privatiserende lærde,
 Arbejdere = folketællingens skibstørere, andre medhjælpere i industri, medhjælpere i handel, daglejere,
 Søfarende = folketællingens søfarende,
 Andre = folketællingens landbrugere og vognmænd.
 18. Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 377.
 19. Se den forudgående tekst for kildegrundlag og beregningsmetode.
 20. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 234ff.
 21. Sst. s. 255.
 22. Tal for byens erhvervsdrivende: Sst. s. 110.
 23. Se den forudgående tekst for kildegrundlag og beregningsmetode.
 24. Herom: Sønderborg bys historie I s. 234-245 (H. Hjelholt).
 25. LASH Abt. 22 III EE nr. 29k.
 26. Dannevirke 17.1.1849 efter Den danske Slesviger 3.1.1849.
 27. Den danske adresse: RA, Udenrigsministeriets arkiv, Alm. dossiersager 1848-56, Sager vedr. Slesvig V. Hele byen: Statistisches Tabellen-Werk. Zweites Heft s. 78-89. Om principperne herfor, se note 17.
 28. Se den forudgående tekst for kildegrundlag og beregningsmetode.
 29. LAÅ, folketællinger for Sønderborg 1845 og 1855, Maibølls alfabetiske register over døde i Sønderborg.
 30. Fødestedsoplysningerne fra folketællingen 1845: Sønderborg bys historie I s. 259f.
 31. Tønder gennem Tiderne s. 160-197 (H. Hjelholt).
 32. Statistisches Tabellen-Werk. Zweites Heft s. 78-89.
 33. LASH Abt. 63, nr. 1384 II, løbenr. 115.
 34. Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch; LAÅ, folketællinger 1845 og 1855.
 35. Byen i alt: Statistisches Tabellen-Werk. Zweites Heft s. 78-89. Jfr. note 15.
 36. Se den forudgående tekst for kildegrundlag og beregningsmetode.
 37. Tal 1845 for byen som helhed i Tønder gennem Tiderne s. 425 (Johan Hvidtfeldt).
 38. Om de sønderjyske flækker, se Furdal.
 39. Andersen: Graasten, især s. 57f, 66, 70, 130.
 40. RA, Udenrigsministeriets arkiv, Alm. dossiersager 1848-56, Sager vedr. Slesvig V.
 41. Se herom Møller: Både og bådfolk.
 42. Om den nationale udvikling i Christiansfeld, se Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp s. 325-330, 366-368, 382-385; endvidere samme: Herrnhuter-samfundet I s. 81-86.
 43. Adressen kendes kun i en afskrift, og formentlig er forbogstaverne ikke altid er gengivet korrekt.
 44. Jfr. Fabricius, især s. 13-26.
 45. LASH Abt. 63, nr. 1384 I, petition nr. 62.

46. Hanssen: Statistische Forschungen s. 10f.
47. Nøjagtig for 19 ud af 70.
48. Nordslesvigsk Tidende 2.12.1848.
49. Trap: Hertugdømmet Slesvig I s. 46 (tal fra 1859).
50. Worsøe s. 166-176.
51. LASH Abt. 63, nr. 1384 I, petition nr. 18.
52. LAÅ, Jes Holdts privatarkiv nr. 1, læg vedr. nationale forhold i Løjt sogn. Jfr. samme: Gårde og slægter i Løjt sogn. Selve adressen med underskrivernes navne er gengivet i Flensburger Correspondent 17.-25.9.1850.
53. Af de resterende 9 var de to døde.
54. Dette viser sig også ved, at over halvdelen af underskriverne i 1849 havde protesteret mod det åbne brev i 1846.
55. Karakteristik af sognets byer hos Worsøe s. 108-112.
56. Sst. s. 214ff.
57. Om Løjtsøfarten og dens livsformer, se især Mørkegaard.
58. Slægtskabsforbindelser fremgår af Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn.
59. LASH Abt. 63, nr. 1384 I, petition nr. 18.
60. LAÅ, folketællingen 1845; tællingen fra 1855 er desværre ikke bevaret.
61. LASH Abt. 22 (III EE), nr. 29Y.
62. LAÅ, folketællingen 1845. Derudover var en født i Løgumkloster og en på Ærø, mens den sidste fødested ikke kendes.
63. Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie s. 54f.
64. Om den politiske udvikling i Nordfrisland, se Jensen: Nordfriesland.
65. Koch: Den mellemslesvigske slette s. 62.
66. Kødkvægavl, se Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie s. 54. Sparekasser, se Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie og Sodemann.
67. Trap: Hertugdømmet Slesvig I s. 118f.
68. LASH Abt. 63, nr. 1384 II, petition nr. 31, 86 og 105; BA Aussenstelle Frankfurt, Abt. 53/35 nr. 266a.
69. Folketællingen fra 1855 er desværre ikke bevaret for Slogs herred.
70. Disse gårde betegnes hos Trap: Hertugdømmet Slesvig I s. 155-162 som »store gårde«.
71. De er sat til taksationsværdier på ca. 10.000 rdl. i stændervalglisterne fra 1847 (LAÅ, Tønder amtsarkiv Z 4).
72. RA, Udenrigsministeriets arkiv, Alm. dossiersager 1848-56, Sager vedr. Slesvig V.
73. Tønder amtsarkiv Z 4.
74. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, petition nr. 55.
75. LASH Abt. 63 nr. 1384 II, petition nr. 124. Fødestedet er uoplyst for én person.
76. RA, Udenrigsministeriets arkiv, Alm. dossiersager 1848-56, Sager vedr. Slesvig V. Underskrifterne fra Uge skal søges på adressen fra Bjolderup sogn 1848.
77. LASH Abt. 63 nr. 1384 I, petition nr. 56.
78. LASH Abt. 22 (III EE) nr. 48a, hektograferet sammenfatning af adresser til statholderskabet, dateret Kiel, februar 1850.
79. Duggen; Harsberg: Træk af den sønderjyske industris udvikling s. 38-57.
80. LAÅ, folketællinger 1845 og 1855 for Broager sogn.
81. Se den forudgående tekst for kildegrundlag og beregningsmetode.
82. RA, Udenrigsministeriets arkiv, Alm. dossiersager 1848-56, Sager vedr. Slesvig V. Adresseerne giver oplysninger for Adsbøl sogn, en del af Kværs og Broager sogne, Rinkenæs sogn samt en del af Holbøl sogn.
83. Dette er understreget hos Hoffmann s. 12f.
84. Christensen: Boy Jürgensen, Stübbek.
85. Medlemstal for danske foreninger hos Schultz Hansen: Den danske bevægelse s. 381.
86. Fangel: Haderslev I s. 426. Achelis: Bürgerverein s. 19. Tabel 19.
87. Se den forudgående tekst for kildegrundlag og beregningsmetode.

88. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt, tillæg til årgang 1847/48.
89. LAÅ, Tønder byarkiv nr. 849, indberetning fra politiforvaltningen 26.10.1848.
90. Fangel: Haderslev I s. 395f, 367.
91. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 234ff; samme: Martsdagene s. 174.
92. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt, 30.3., 4.5., 18.5., 1.6. og 6.7.1848, 4.1., 8.2., 19.4., 3.5., 12.7. og 20.9.1849, 7.4. og 16.5.1850.
93. Om sognefogdernes betydning, se især H. V. Gregersen: Fra den nationale vækkelse og samme: Af Slogs herreds nationale historie.
94. Om håndværkerindvandring, se Fangel: Haderslev I s. 30, hvor det fremgår, at 1/3 af de håndværkere, som 1835-44 blev optaget som borgere i Haderslev, kom fra tysktalende egne (for alle nye borgere kun 1/4).
95. Jfr. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå s. 257f.
96. BA Aussenstelle Frankfurt Abt. DB 53/35, løbenr. 297. Se også Tønders petition til Landsforsamlingen 29.8.1848 (Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 1848, s. 502) og læserbrev i Schleswig-Holsteinische Zeitung 11.10.1848.
97. LASH Abt. 63 nr. 1384. Se også Scharff: Zeugnisse deutscher Volksgeschichte s. 175. Den danske bevægelse i Sydslesvig, se Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig s. 95-113.
98. Düding s. 249-257; Langewiesche s. 148; Dann: Nationalismus und sozialer Wandel s. 77-128 (Dann); Schieder og Burian: Sozialstruktur und Organisation s. 97-119 (Zorn).
99. Dann: Nationalismus und sozialer Wandel s. 23-47 (Hausmann); Kappeler s. 13-39 (Molik).
100. Dann: Nationalismus und sozialer Wandel s. 49-75 (Alter); Howell s. 9-50 (O'Day); Schieder og Burian: Sozialstruktur und Organisation s. 53-66 (Nowlan); Schieder og Dann: Nationale Bewegung, s. 79-83 (Alter); Kappeler s. 41-75 (O'Day); Mitchinson s. 91-106 (Cullen).
101. Hroch: Social Preconditions s. 44-61; Kappeler s. 77-104 (Kofialka).
102. Hroch: Social Preconditions s. 62-75; Howell s. 145-168 (Alapuro); Schieder og Burian: Sozialstruktur und Organisation s. 155-168 (Renvall); Mitchinson s. 61-75 (Blomstedt og Klinge).
103. Hroch: Social Preconditions s. 33-43; Mitchinson s. 11-29 (Kaartvedt og Haugland).
104. Mitchinson s. 77-89 (Karlsson).
105. Hroch: Social Preconditions s. 76-97; Howell s. 169-220 (von Pistohlkors).

